This is a digital copy of a book that was preserved for generations on library shelves before it was carefully scanned by Google as part of a project to make the world's books discoverable online.

It has survived long enough for the copyright to expire and the book to enter the public domain. A public domain book is one that was never subject to copyright or whose legal copyright term has expired. Whether a book is in the public domain may vary country to country. Public domain books are our gateways to the past, representing a wealth of history, culture and knowledge that's often difficult to discover.

Marks, notations and other marginalia present in the original volume will appear in this file - a reminder of this book's long journey from the publisher to a library and finally to you.

Usage guidelines

Google is proud to partner with libraries to digitize public domain materials and make them widely accessible. Public domain books belong to the public and we are merely their custodians. Nevertheless, this work is expensive, so in order to keep providing this resource, we have taken steps to prevent abuse by commercial parties, including placing technical restrictions on automated querying.

We also ask that you:

+ *Make non-commercial use of the files* We designed Google Book Search for use by individuals, and we request that you use these files for personal, non-commercial purposes.
+ *Refrain from automated querying* Do not send automated queries of any sort to Google's system: If you are conducting research on machine translation, optical character recognition or other areas where access to a large amount of text is helpful, please contact us. We encourage the use of public domain materials for these purposes and may be able to help.
+ *Maintain attribution* The Google "watermark" you see on each file is essential for informing people about this project and helping them find additional materials through Google Book Search. Please do not remove it.
+ *Keep it legal* Whatever your use, remember that you are responsible for ensuring that what you are doing is legal. Do not assume that just because we believe a book is in the public domain for users in the United States, that the work is also in the public domain for users in other countries. Whether a book is still in copyright varies from country to country, and we can't offer guidance on whether any specific use of any specific book is allowed. Please do not assume that a book's appearance in Google Book Search means it can be used in any manner anywhere in the world. Copyright infringement liability can be quite severe.

About Google Book Search

Google's mission is to organize the world's information and to make it universally accessible and useful. Google Book Search helps readers discover the world's books while helping authors and publishers reach new audiences. You can search through the full text of this book on the web at http://books.google.com/

B 1,191,788

PROPERTY OF
The University of Michigan Libraries
1817
ARTES SCIENTIA VERITAS

РАД

ЛИСТ ЗА НАУКУ И КЊИЖЕВНОСТ.

УРЕДНИК

Пера Тодоровић.

Редакцијони одбор:

Св. Николајевић, проф. Вел. Школе, **Г. Гершић**, проф. Вел. Школе, **Др. Л. Ђ. Докић**, проф. Вел. Школе, **Н. Пашић**, енжињер, **Ј. Жујовић**, супл. Вел. Школе. **Др. Л. Пачу**, лекар, **А. Алексић**, енжењерски официр у оставци, **А. Николић**, проф. беогр. гимназије.

Књига I.

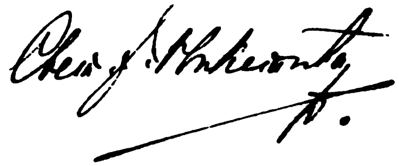

У БЕОГРАДУ 1881.

ШТАМПА ЗАДРУГЕ ШТАМПАРСКИХ РАДНИКА, ОБИЛИЋЕВ ВЕНАЦ

AP
56
R12
v.1-2

САДРЖАЈ I. КЊИГЕ.

(Свеска за октобар, новембар и децембар 1881. год.)

Наука

Шта је биологија, од Др. Ј. Ђ. Докића, стр. 30.

Неколико уставних питања I. Горњи дом, од Г. Гершића, стр. 35, 136. и 300.

Смедеревска железница, од А. Алексића, стр. 47.

Једна глава из социологије, од Ст. Ловчевића, стр. 54.

Берза, превод из Шефлеа, од Л. Пачу-а, стр. 66, 166. (Свршиће се.)

О плођењу и развићу организама, од Др. Ј. Ђ. Докића, стр. 128. и 261.

Нови наставни план за гимназије и умно и физичко образовање школске омладине, од Ђ. Анђелковића, стр. 143.

Топографија старинских остатака у садањој Мачви (са једном картом) од А. Алексића.

Научна хроника (уређује Ј. Жујовић). 1) **(Математика, физика и механика):** Научни радови по математици, физици и механици, штампани у „Гласнику Срп. Уч. Друштва" стр. 72.; Метафизика вишег рачуна, стр. 195.; 2) **(Минералогија):** Српски минерали, стр. 73.; 3) **(Геологија):** Вулканске појаве у години 1880. стр. 76., Први метеорит у Србији, стр. 199.; Синтетички проналасци, стр. 331.; 4) **(Ботаника):** Ботаничка башта у Београду, стр. 79.; 5) **(Зоологија):** Unionidae у Србији, стр. 81.; Рад на фауни кнежевине Србије, стр. 204 и 340.; 6) **(Хемија):** Радови г. Симе Лозанића, стр. 198.; 7) **(Антропологија):** Конгрес немачких антрополога, стр 208.; Урођеници са Огњене земље, стр. 334.

Књижевност

1. **Раду** (песма), Вл. М. Јовановића, стр. 1.

2. **Пред Шекспиром** од Св. Николајевића, стр. 3, 113, 382. (Продужиће се).

3. **Одломци из дневника једног добровољца,** од Н. Тодоровића, стр. 315. (Продужиће се).

Књижевни преглед (уређује А. Николић): 1) Књиге Љубомира П. Ненадовића I и II свеска, стр. 90.; 2) Човечије тело и његова нега, стр. 95.; 3) **Краљ Лир,** трагедија од Шекспира, стр. 97.; 4) Владалац Николе Макијавела.

стр. 99.; 5) Рачуница од А. **Малинина** и **К. Бурсина**, стр. 105.; 6) **Цезар** и **Брут, трагедија од Шекспира, стр. 213.**; 7) **Гимнастика за мушку и женску** децу у српским основним школама, израдио Владимир Красић. **стр. 228.**; 8) Општи земљопис, за срп. нар. школе у Угарској, стр. 230.; 9) **Прогнани** краљеви, роман А. Додеа, стр. 235.; 10) Constitutions **Européennes par** G. Demombynes, стр. 251; 12) Низ српскијех приповједака, од Вука **Врчевића**, стр. 345.; 13) О интелигенцији човека и животиња, написао **Ђ. Марковић**. стр. 349.; 14) Карта Србије, издање кн. Л. Бреслауера у Београду, **стр. 354.**; 15) Наука о геометријским облицима за употребу у школи, **написао М. Петровић**, стр. 359.

Политичка хроника

(уређује П. Пашић)

Стр. 83., 210 и 342.

Белешке

Стр. 109., 256. и 365.

РАДУ.

Од сирака тужног, који мрве штеди,
Ком је чело пуно несрећнијих бора,
Ком се срце стеже, кад обилне гледи,
Који моћне хуље бојати се мора,
Кој' не може ништа, који паде гуши,
Ком се врело жеља у дубини суши —
Ти начиниш моћног великана силна,
Коме ведро лице свет весело гледа,
Ком је увек жнећем трпеза обилна,
Коме убеђење цигло заповеда,
Кој' може што хоће — ком су жеље дела,
Ком је мах за наде васељена цела.

Од умнога слепца, ког незнање веже,
Коме је поћ тамна препуна авети,
Ком заиграј ока страхом срце стеже,
Ком помркло сунце несрећама прети,
Коме рђав санак на добро не слути,
Кога прости случај ражљути и смути —
Ти начиниш орла далекога вида,
Испред кога беже авети и слутње,
С ког наука везе од незнања скида
Кога санак крепи а не рађа смутње,
Ком помркло сунце природу тумачи,
Који својим умом и друге озрачи.

Од друштвеног роба, који само стење
Од власничког беса и тиранског зора,
Кој' трпи кад намет на врат му се нење,

Мислећ власт је божја, тако бити мора
Који не сме ништа, кој' се само грчи,
Па смерно на „више заповести“ трчи —
Ти начиниш лава разбуђена, љута,
Који гњевни поглед око себе баци,
Који ропске везе и наметна пута
Са спутаних уда покида и збаци,
Који букне пламом осветничке ћуди,
Па не слуша више, нег слушаним суди.

Ти од шегрчета начини Франклина,
Ти од бедног муце даде Демостена,
Ти створи Волтера од „блуднога сина“,
Ти од гејачета даде Вокелена,
Ти од сетног хроме начини Гордона,
Ти од посилнога створи Напол'она,
Ти од-до недрага начини Жан-Жака,
Ти од самоука начини нам Вука,
Ти и Доситија подиже из мрака,
Ти нас поначини од горских хајдука —
Та од твоје руке гора прошлост паде,
А садашњост боља (колко-толко) стаде

И ти ћеш од овог данашњега света,
Где још једни гладни и жедни се пате,
Где други пресићен кроз обиље шета,
Где се јоште речи од истине крате;
Где с' још једни с леђма погуреним боје,
Где други на њима заповедно стоје —
Ти ћеш створит башту, а рајскога плода,
Где ће једно бити зборити и мнити,
Где ће свима бити животнога рода,
Ал' где само неће и „богова“ бити.
Та ти ћеш од овог јадовитог јада
Начинити оно, што се *жели* сада!

Вл. М. Јовановић.

ПРЕД ШЕКСПИРОМ

од

СВЕТ. НИКОЛАЈЕВИЋА

ВЕЛИКИ ПЕСНИЦИ — ВЕШТИНЕ И ЊИХОВ ЗАДАТАК, ПОЕЗИЈА — ПОГЛЕД НА ДУХОВНИ ПОКРЕТ XV. И XVI. ВЕКА. — РАЂАЊЕ ДРАМСКЕ ВЕШТИНЕ У ЕВРОПИ — ПРАВИЛНА ДРАМА У ЕНГЛЕСКОЈ ПРЕД ШЕКСПИРОМ — КРАТКА БИОГРАФИЈА ШЕКСПИРОВА.

Има песника, (а то вреди и за вештаке друге врсте) који ма на ком крају земље да су рођени, ма на ком језику да су певали, нису песници једног народа или једног века, него су песници човечанства и векова. То су они ђенијални људи, који су у посматрању природе и човека умели уздићи се, често уз пркос савременим погледима и укусу, до чисте природности, који су знали хватати у своје композиције оне елементе и црте из живота и осећања људског и из живота природе, што су вечити и непромењиви. Таки песници, међу које у првом реду долази и Шекспир, говоре једним општим, разумљивим језиком, језиком природе, и докле год дивоте или ужаси природе узмогну да драже и потресају осећање у човека њима изложеног, дотле ће таки песници живети.

У културном животу народа може се догодити, и заиста се догађало, да се нарав људска отуђи од природе; да човек постане сувише нежан, те да може поднети крупан глас природе, или да му се укус тако поквари, да у простој и наивној природи не налази задовољства. Тако је било оно време у животу западних народа, кад је цветао лажни класицизам на пољу вештина, кад су људи носили вештачке перчине, уштирkане капуте, везене манџете и сабљицу о бедрима; кад су жене ишле у широким и уобручаним сукњама, ишаране лажним младежима по лицу; кад се и сам језик „образованог" света морао грчити и коврчати према етикетним правилима; кад је срамота била драгом, да каже својој драгој просто да је љуби, а уљудност ако ту јасну реч сакрије у букет бом-

да вештине немају баш никаке непосредне, материјалне користи. Ко може порећи њихову велику улогу у занатима и индустрији. У данашње време, кад се народи и људи надмећу у својим израђевинама, не одређује цену појединим артиклима само употребљивост њихова, него увелико зависи од вештине и укуса унесеног у артикал.

Сваки занат тражи данас помоћи од вештина. Колику улогу игра само вештина малања у васпитању и књижарском промету? Како би се изучавале, и би ли се икако неке науке могле обрађивати без помоћи у сликама, картама и т. д. Покрет на пољу најважнијих природних наука био би заиста врло спор без те помоћи. Васпитање и образовање људства постало је много брже одкад је вештина малања (цртања) упета као помоћница у наставу, и педагози почев од Фенелона и Песталоција признају јој велику корисност у том погледу. Данас у свакој добро уређеној школи слике географске, зоолошке, историјске, слике из селског и занатлијског живота и занимања убрзавају разумевање науке и света. Оно за шта је некад — а код нас недавно — у васпитању требало пола човечијег века, данас се постизава у кратком року од неколико година. У растурању књига, а посредно научних истина у масу народну, слике, (илустрације) су од грдне важности. Исту помоћ, коју промет књига и истина има од вештине малања, може је имати од других вештина. Збирке старих скулптурних израда рашириле су поглед модерних народа на пређашње и класичке векове. Музика је често потребна да увећа снагу и духовне способности за какве теже напоре. Стара италичка философија сматрала је музику као нужну помоћницу у философ. студијама, и Питагора је мислио, да се без знања музике не може ни доспети до великих истина о Богу и постању света (васионе). Ми ћемо мало ниже видети да је та вештина, кад се сједини са поезијом у стању производити читаве револуције у људском мишљењу. Васпитању и растурању образованости и књига поезија је исто тако од велике помоћи као што су друге вештине, и ако јој то није ни једина и најважнија задаћа. Сваки, који се бави читањем, зна шта вреди вештина писања (стил); књига доброг и вештог писца више се чита и тим је од веће користи него књига невешто написана, па ма у њој биле исте мисли изложене. А ако лепо писање олакшава читање и разумевање, *поезија* је удесна, да пробуди у нашој души живље слике и јаче

осећање него писање у прози, и као што музика увеличава силу поезије кад се сједини са њом, тако се исто снажи моћ ове, кад се сљуби са глумачком вештином. Не само успех драмске, него и све белетристичне књижевности много зависи од умешности писаца да сједине поезију са глумачком вештином.

Али, вештине, а ту разумемо на првом месту поезију, имају важнију задаћу којом су оне исто тако корисне, као и све науке. Задаћа им је та: *да човека воде љубави и познавању природе.* Велики енглески природњак Тајндл вели у једном од својих новијих дела, да су му, у изучавању природних појава, помагали Шекспир и Гете. Како би се можда нашим природњацима чудно чинило, кад би чули, да се доказује да поезија и геологија и физиологија имају сродности у својим задаћама; па опет, по мњењу највећег модерног природњака и по мнењу највећег песника у XIX веку, (Гетеа)[1], вештине имају задаћу, коју имају и природне науке: да нас природи воку, да нас уче љубити природу, изучавати је и познати је, с том само разликом, што је вештини, поред *истине у описивању природе*, нарочити циљ, да износи њене лепе стране и да својим описом више апелује на осећање и душу човечију него на разум, да потресе душу и покрене у њој *пријатно осећање лепоте и задовољства.* „Из великог шарениле различних појава и предмета у природи, поред којих обичан човек глухо и слепо пролази, вештак прибира сродне црте и прилике у групе, анализе елементе лепоте и веже их у једну хармоничну целину, пред којом тај исти човек осећа се пријатно прожман, и пробуђен, да с већом љубављу и испитничким оком, још једном загледа у природу коју до тада није познавао“. (Harris I.)

Како нас вештина учи љубити и познавати природу, тако нас учи познавати човека и љубити га. Она нам описује и слика човека у најразличнијим приликама живота, описује нам његова осећања, страсти и склоности како се развијају у различним приликама. Нигде се не може тако изучити душа човечија као у делима великих вештака, у песмама Омировим, на сликама италијанских вештака и у трагедијама Шекспи-

[1] „Natur und Kunst sie scheinen sich zu fliehen.
„Und haben sich, eh'man sich denkt, gefunden“.

ровим. Бекл[2] зове Омира и Шекспира највећим психолози човечанским. А зар познавање човека, познавање свој способности и осећања није први услов за живот? Зар ни тако исто *корисно* као и познавање природе?

Али ако је велика корист вештина у том, што нас у познавати и љубити човека и природу, то опет није највe њихова корист. Највећа је вредност вештина у том, што о више но ишта друго снаже и утврђују моралне способнэс у човеку. Већ рекосмо, да свака вештина мора тежити двојим, за истином и лепотом. Имајући задатак да само о што је лепо у природи износе пред човечију душу те да њој пробуде осећање задовољства, какво увек извесни предме или артистички извесно комбиновани предмети у души човеч јој пробуђују, вештине су способне да изоштре дух човечи како ће лакше увиђати и у природи, и у животу и раді људској, оно што је лепо, да навикну човека да љуби о што је лепо у животу и радњи људској. Посматрањем л поте и идеала човек се уздиже над прљавштинама и себи ности у животу, навикава се љубити добродетељ а презира порок. Стари народи, код којих су вештине биле на врхун савршенства, били су убеђени у ову моралишућу силу ве тина, и мислило се, да државна власт има права и дужнос да забрани свако оно вештачко дело, које неби тежило тим: да произведе ефекат лепог и моралног. Тивљани и Ат њани имали су за то специјалних закона, а Аристотело, і ворећи о делима јелинског сликара Паусона, саветује држа да забрани показивање његових слика младежи, да се у о небп дражило осећање ружноће и непоштења. Могли би с навести и доста модерних великих мислилаца и државни који су препоручивали гајење вештина као јако култур средство за снажење благородних осећања и ширење поште и врлина у народу.

Баш тај факат, да вештине имају силне моћи, да ду човечију очисте и уздигну и сјединило је неколико њ нарочито архитектуру, малање, музику, поезију и скулпту са *вером*. Како су се вештине и вера знале спојити у ради па осећање нашег народа, може се судити по великом пош

---

[2] The most accurate investigators of the human mind, have hitherto be the poets, particularly Homer und Shakespeare

History of Civilisation

вању с каквим народ говори о гдекојим најлепшим нашим архитектонским грађевинама н. пр. о Студеници, високим Дечанима, и с каквим данас приступа њима. Исто оно осећање које се развијаше у души седог великог жупана, кад је погледао на јужну фасаду своје лепе задужбине (живот Симеун. од Стевана Првовенч.) кад је била довршена, развија се и данас у души човека, кад приступи тој грађевини. Музика и поезија у служби црквеној биле су по кадшто снажне, да одрже силу вере и онда, кад су за њу биле највеће опасности. Историк Ранке бележи као један од важних узрока, из којих се, после шизме протестанске у XVI веку, западни народи повратили својој старој цркви, реформу музике у цркви католичанској. По његовом мишљењу служба божија компонована од Палестрине 1567. била је скоро исто тако силно средство реакцији католичке цркве као и уређење језуитског реда. На глас узвишене арије „miserere nobis“ падао је одпадник у покајању пред олтаром цркве, које се беше одрекао. Како се преобраћање протестаната у католичанство приписује упливу музике Палестринине, тако се величанственим сликама Мишела Анђела, Давинчија, Рафајела, Ђота и других италијанских вештака може нешто приписати, што је у Италији, где се из близа могла видети рђавштина католичког свештенства и распуштеност папског двора, и где су још уз то класичке науке са свој атеистичкома тенденцијом најбујније цветале, католичка црква остала најмирнија у оно време, кад цео други свет беше устао против ње на глас реформатора.

Из свега, довде реченог, види се да је културна задаћа вештина важна. Њихов је уплив на образовање човека и развиће народа врло велики, особито кад се са њима упоредо развијају научна знања. Обрађивање њихово има дакле стварне користи, али би ипак погрешили кад би потребу гајења и учења вештине само корисношћу аргументисали. Постанак свију вештина изазван је потребом којој сама организација човечијих осећања, сама душа човечија тражи задовољења. До скора се теоретисало да човек мора истом научити шта је лепо, навићи се да налази задовољства у извесно састављеним предметима (хармонично састављеним речима у поезији, састављевим звуцима у музици: бојама у малању и т. д.) Свакако, не може се порећи, да се образовањем, васпитањем и сличним начинима, којима човек постаје савршенији, уса-

вршава и његово естетичко осећање, и он постаје способнији да брже схвати лепоту у стварима и да јаче или више ужива у посматрању лепоте, али се и то не може одрећи, да се осећање лепог, у основи, налази у организму нерава или душе човечије, кад се то опажа и на организмима нижим од човечијег. Многе животиње налазе задовољства у музици и певању. У нашим народним песмама забележено је, да коњ радо при слушкује песми свога господара; у пустарама арављанским бедујини драже музиком снагу у својих уморних и жедних камила. Ако се дозволи да је душевна потреба човечија да ужива у посматрању и прислушкивању лепога, онда је свако оно васпитање и образовање које искључује вештине, непотпуно, јер се оставља неговано једно од првих осећања човечијих *естетично осећање* и неподмирена једна од највиших потреба душевних — *потреба лепоте*. Природа, чији је један делић човек, и у чијем се крилу развио његов организам, издашна је и душевна дадиља његова. Вештини је задатак да у том послу помогне чеду дадиљином. Може бити неће излишно бити да са неколико речи обележимо у чему се вештине разликују од природе.

Историја свију вештина, колико се која пратити може до најдаљег времена назад, показује нам, да је њих изазвало подражавање природи. Вештину малања, вели се у једној старој грчкој причи, изумела је једна девојка, кад је хтела комадићем угљена ухватити сенку свога драгога, који је спавао код ње, а морао одлазити у војску. Најстарије грађевине што је човек подизао да се заклони од времена, подизате су по примеру заклона које је природа човеку давала, пећина; почеци скулптуре истекли су из тежње човечије да подражава природи, режући у камену, или калупећи у блату слике човечије и животињске; почеци музике и певања изишли су из тежње човечије да подражава хармонично састављеним звуцима какви се чују у природи као што су н. пр. жуборење потока, певање тица. Као што је она девојка, из митологије, желела сачувати слику што је љубила, тако је човек сваком вештином желео да задржи и утврди оно, из бујне и промењиве природе, што му је стварало задовољство, да дуже ужива и да ужива кад хоће, а не само онда кад му природа пружи. Тај имитативни карактер задржале су све вештине и у епохама свог највећег савршенства, и задржале су га не само зато, што вештина, дело људско, није никад била, нити

ће икад бити способнија од природе да створи *лепо*. Природ је, ако се погледом шире обухвати, лепа, али свака њена сцене рија нема све оне елементе, што сједињени могу у души по сматраоца произвести осећање задовољства. Сваки предмет свака тварка што падне пред око човечије није лепа, зато ј задаћа вештини да из природе пробере елементе лепоте, *д пробере и састави у једну хармоничну целину различне еле менте те да тако спојени имају свог ефекта естетичког.*[1] Ти се вештина не удаљава од природе него посредује човек да у природи види лепоту, да нађе у њој задовољства. Как вештак тражи и саставља само елементе лепоте и нема друго циља осем да му дело има лепог ефекта, то ће вештачк дела често јачег ефекта имати на душу човечију него поје дине сценерије истините природе, јер су у природи ствар измешане и често уз предмете, који би сами изгледали леп налазе се други предмети који тај изглед руше или ослабља вају, а вештак из своје композиције не само да ће уклонити све оно што смета ефекту естетичном, но ће напротив унети све прилике које тај ефекат само оснажити могу.

Све што је овде речено о вештинама у опште вреди и за поезију. Исти задатак који остале вештине имају, има и она; из истих потреба културних и органичних човечијих, из којих су се све друге вештине развиле, развила је се и она. Њен је карактер имитативан као и других вештина, а и њена способност да групише елементе лепоте и да задовољи душевну потребу човечију, ако се у опште узме, иста така каква је и других вештина. Али како свака вештина има свој нарочити материјал којим располаже (малање боју и перспективу; музика, звук; поезија, реч;) то свака има извесно поље на којем је силнија и способнија од сваке друге на истом пољу да оствари лепоту. Лесинг је у свом делцу „Лаокону“ обележио разлику између способности поезије и способности других вештина, и терен на ком је поезија најмоћнија. Његови погледи у главном нису до данас измењени, и ми ћемо, његовим примером, да илуструјемо са неколико речи још снагу поезије, упоредити ту вештину

[1] Овом чланку није намера да се дубље залази у естетичке законе, али треба још то споменути, да ефекат вештачких дела не мора лежати само у *лепоти* предмета описиваног, он може бити и само у *имитативној* тежњи вештине.

са вештином малања. Пред свима вештинама, као што је већ речено стоји један општи, заједнички урнек, неограничен у обилности примерака за подражавање. — то је природа, али моћ (способност) сваке од њих зависи од гибкости материјала, како се исти може савијати за мислима и уображењем вештака. Сликарев материјал (боја, светлост, перспектива) неможе ни издалека пратити замишљање вештаково као реч која готово (нарочито код великих песника) може ићи докле и мисао иде. Ја ћу навести пример како је сликарски материјал једном приликом самога Да-Винчија изневерио. Роскоје нам прича интересантну историју славног Давинчијевог фреска „Тајна вечера“ у рефракторијуму бенедиктинаца у Милану. Генијални сликар, пошто је у цртама сваког од 12 апостола представио различна осећања и страсти човечанске: у неком ужас, у неком зебњу, у неком паклени план (Јуда) издаје и т. д. дошао је на главу Спаситељеву. Требало је да се на лицу бого-човека налазе црте божанске и човечије. Требало је да се види његово надземно поколење. Велики вештак је дуго размишљао, саветовао се са својим пријатељима вештацима како ће постићи циљ. Узалуд сви покушаји: у очајању испустио је он своју боју и кичицу, и оставио главу спаситељеву недовршену. Земљани материјал изневерио вештака баш онде где је он хтео оставити земљу. Сликарска вештина не може доћи до душе док не прође кроз око: оно што око не види она не може представити (чудовишта митолошка, ако су у целини својој невиђена, састављена су увек из делова које је човек виђао. н. пр. кентаур, из главе човечије и трупа коњског и т. д.). Сликар може представити буру, али не може представити јаукање бедних људи што с лађом пропадају, вику ужурбаних матроза, хујање ветрова, праскање таласа; све то у сликама песника може бити истинитије и импресивније — (види лепе примерке описа буре у Енеиди Виргилијевој, у Епистол. Овидијевим, у Донжуану Бајроновом).

Поезија је ту много моћнија. Она непосредно дејствује на душу. Њен материјал (реч) духовног је карактера као и мисао, зато је поезија у стању постићи и представити оно за што не само малање но ниједна друга вештина немају моћи. Она се може винути са земље на небо; из света виђеног у невиђени и изнети нам нови свет моралних сила

које ће исто тако (а и још јаче) за нас бити импреси́вн
као и лепоте из познате нам околине. Оно што Давинчиј
није могао постићи својом вештином песници су могл
исказати н. пр. ово:

„Тако, док Бог говораше, мирис амброзије испунио беш
све небо, и изредно осећање нове, неисказане радости овлад
блаженим духовима: показа се син божији, величанствени
без сравњења. У њему се видела слика оца исказана;
на његовом лицу виђаше се божанско милосрђе, љубав бе
краја, милошта неизмерна.

„Thus while god spake, ambrosial fragrance filled
„All Heav'en, and in the bl. ssed Spi'rits elect
„Sense af naiv joy ineffable diffused:
„Beyond compare the son of God was seen
„Most glorious; in him all his Vather shone
„Substantially expressed; in his face
„Divine compassion visibly appeared
„Love without end, and without measure grace. Milton III 135—44

Али ако се из лажног света уображења и увеличан
сила спустимо на свет ближи нама, онда ћемо ту наћи
је сликарска вештина у нечем снажнија од поезије. Леси
је обележио као главни терен малања, *описивање предмет
радње и осећања у моменту, а терен поезије, описивање пре
мета, радњи и осећања у њиховом развићу.* Без сумње
првом земљишту малање је силније, а на другом поезија
моћнија. Сликар ће боље описати какву лепу девојку, как
романтичан предео, какву грандијозну сценерију, него шт
песник учинити може, али то вреди само за онај случај
ком песник не сме апеловати на уображење своје публик
као нпр. кад се описује каква позната лепотица или как
познат предео. У том случају слика молерова биће истин
тија и импресивнија. Чим је предмет сликања толико удаље
да остаје слободе уображењу вештаковом и публике, песн
ће бити моћнији, јер ће публика уображењем својим доп
њавати његов опис, а малање, ма како вешто, никад се
може надметати са човечијим уображењем у стварању (з
мишљању) лепоте. Према том, не стоји то, да поезија не мож
конкурисати са малањем предмета у *моменту.* Питање
само сме ли се дати приступа уображењу. Опис Вирђилиј
„везане фурије" није са мањом вештином израђен него шт

би га највећи сликар представио. „Безбожна фурија, што у храму седи с везаним, у стотине чворова, мишицама, на хрпи крвничког оружија, затрешће се ужасна с крвавим устима.“

„Furor impius intus
„Saeva sedens super arma, et centum vinctus ahenis
„Post tergum nodis, fremet horridus ore cruento (наво Мармонтел III 185).

Шекспир се у многим описима људи и сценерија приближује истини и импресивности сликарских таблоа. Између многих примерака, ево једног пасажа из трагедије „Лир“ (чин IV 6 сцена) у ком Едгар описује свом слепом оцу како је високо место на ком стоје, и како је ужасно погледати доле к мору. Опис је величанствене лепоте. „О'те, господине. Ово је, место: стојте мирно. Како је страшно, како несвестица хвата кад се доле погледа. Вране и чавке што се там, у средини, лепршају, изгледају једва као бубице. На половини висине, виси један човек и бере траву — ужасан посао. Чини ми се е није већи од своје главе. Рибари, што на обали шећу, изгледају као мишеви. Она тамо велика лађа, мала је као њен чамац, а њен чамац као тачка. Готово се не види; шуштање валова, што се брчкају између стења, не допире довде. Не смем више да гледам, пресешће ми гледање, стрмоглавце ћу се стропоштати.“

Докле се поезија у описима предмета и осећања у моменту може у нечем мерити са вештином сликања, а у нечем уступа тој вештини, дотле је у описивању радњи и осећања у развијању, сликарска вештина много слабија од поезије Ту је поезија код своје праве куће, у својој целој снази. Сликар Страхинића бана могао би ухватити само један моменат из приче: или двобој са Турчином, или разговор са дервишем, или растанак са шурацима: у свим тим моментима могао би нам преставити у лицу јунаковом по нешто од оног бола што је осећао јунак, али је само песник био способан да нам престави целу радњу у развићу њеном, да нас упозна са судбином ранијом јунаковом и историјом његове бритке сабље; да нам престави развијање свију оних осећања и страсти што су бурновито придолазиле и укрштле се у великој души јунака од оног момента кад га жалосно писмо мајчино стиже у сред весеља у тазбини; кад чу да су му двори порушени,

мајка прегажена, љуба одведена: кад виде да га ни један шуре нехте пратити на Косово, кад у свом некадањег роба дервиша нађе више љубави него у шурака, кад осети крвничку руку своје жене, коју у помоћ призиваше; кад виде да му рт у помоћ притиче. Сва та осећања у развићу њиховом ни најславнији сликар неби могао преставити у лицу јунака. Но ми смо баш дошли на оно поље на којем појезија нема конкурента у другим вештинама. Од свију других вештака једино се глумац и усмирености може ту на том месту руковати са песником. На том терену, представљања и описивања осећања, страсти, душе човечије у развићу, сретају се две вештине, глумачка и песничка. Ту се рађа драма. Ту је поезија најмоћнија. Скулптор и сликар не могу представити више од душевне радње човечије него колико се на лицу исказати може, али песник је способан да се удуби у дубину душе, да ухвти најнежнија осећања, најфиније вибрације страсти, какве не допиру до лица, па да нам их изнесе на видик. „Једна иста врлина, исти порок, иста страст има хиљаде нијанса у природи, појезија само има хиљаде боја да ухвати те нијансе“.

У много прилика може се више вештина удружити да предмету каквом веће лепоте даду или да створе снажнији ефекат лепог. И појезија се често у вештачким делима удружује са другим вештинама, да би лепоте њене биле импресивније и слатке души. У песми (стиху) она је интимно везана са музиком, позајмила је меру (метрум, ритам) од те вештине. Слике поетске примичу се души човечијој на стиху, као на чаробним крилима и боље се с њом стапају. Инштрументална музика знала се још од искони спојити с песмом у свима њеним облицима. Па и у самој драми, где је на први поглед најмање потребна, музика је у неким приликама потребна помоћница. У театрима класичких народа, коралне песме (између чинова) спроводио је благи звук инштрумената (флауте или лире). У XVI. веку пастирска драма (која се тада у Шпанији и Италији развија) призвала је велику помоћ музике; да не рачунамо ту и оперу, која је у исто време постала и у којој је музика госпођа а појезија слушкиња. Исту помоћ имала је и има поезија од вештине играња и гестуре. Код свију народа има песама које се само удружене са играњем певају. Игрању је исти задатак који и поезији, да у ритмичкој мери изрази осећање којим је душа чов. раздрагана. Код нашег народа свадбене се песме (женске) тако певају махом. Код Грка

на народним светковинама „оде" су тако праћене игром. Тако су певане и играле се узвишене песме Пиндарове, у којима он опева животе и јунаштво оних сретних младића што су на славном пољу олимпијском коју победу одржали. Сваки зна, да се из таких песама што су се певале уз игранку развила глумачка вештина и драмска појезија. Драмска појезија од свију врста појезије има највећег ефекта на човека, а то баш зато што је ту најјаче везана са глумачком вештином. Код нас — рекао бих од свију вештина — глумачка најмање уважења има. Чини се као да она нема самосталне вредности, но само као слушкиња појезије. На против. Глумачка вештина има исту задаћу коју имају и друге вештине, да описује (представља) живо и истинито, подражавањем природи, различна осећања и страсти, какве владају човеком, и њен материјал није само кретање тела, него кретање и реч. И докле би драма без глумачке вештине губила свој карактер, дотле она може, често без помоћи поезије и речи, испуњавати своју задаћу као вештина. Мимичке игре налазе се код свију народа; код Римљана оне су под разним називима конкурисале са правилном драмом, и Римљани су толико ценили њу као вештину да су чак у правилним драмама (нпр. при представама Плаутових комедија) морале по две личности представљати једну улогу. Једне је био задатак да само рецитује стихове, а друге да мимиком одговара. И ова друга личност била је у очима публике важнија и милија. Но глумачка вештина не дружи се с појезијом само у драми него и у новели и у роману; где год има дијалога и где се тражи живост и кретање радње, ту се тражи елеменат из глумачке вештине.

У погдекојим приликама, нарочито у театрима и на другим сличним местима, поезији је добродошла помоћ не само једне или две, него свију вештина скупа. Малање, скулптура, архитектура, ношња и мима, све су ту (у декорацији бине и театра) скупљене да драмска представа има већег ефекта.

Из свега што је довде говорено, видиће се да је задатак свију вештина да апелују и дејствују на душу човечију, да задовоље њену потребу уживања у лепоти, али све оне или готово све имају и других цељи које се не тичу човечијег (тако да кажем) осећања, него његових других потреба. Тако нпр, архитектура поред вештачке цељи има да подмири и потребу. Грађевина се подиже за живљење, скупљање итд. У

делима појезије излажу се какве поуке, историјске радње, решавају морална и друга питања. Сликар у својим таблоима може представљати нпр. историјске радње, описивати пределе; то исто може чинити и скулптура, па и сама музика — премда је она у том погледу слабија од сваке друге вештине — може покушати да описује бар неке моменте рада човечијег и да забавља не само душу него и разум, као кад би се нпр. у каком војничком маршу описивала радња логора. У том другом задатку вештине не морају апеловати на душу, него на разум само, а могу и на душу и разум у једно исто време апеловати, као нпр. кад поезија опева какав историјски патетичан догађај. И у тој другој задаћи поезија као вештина надмашује у моћи сваку другу вештину. Велики песници као што су Шекспир и Гете знали су у својим поетским делима спојити дивну поезију са практичким поукама из морала и философије и расправљати у својој поезији најважнија питања етичка и психолошка.

Мислио сам да је потребно било мало пространије задржати се на питању шта је задатак вештине и поезије, да би се видело, да су развиће модерне драме и појава Шекспирова *важна* факта у културној историји Европе. Код нас вештачка поезија није се ни издалека приближила оној висини на којој код западних народа стоји; код нас се она везала (изузев два три боља песника) за врло мали број обичних тема, и судећи по не успеху наше поезије, бојим се, да се није међу нама утврдио неки сувише једностран и погрешан поглед на поезију као вештину.

А сад да пређемо оним приликама духовним у западној Европи из којих излазе драмска вештина и Шекспир.

Позната је она прича о царској ћерци, којој је при крштењу вила досудила, да се, кад дорасте до 15 година, набоде на вретено и спава читавих сто година, док лов нанесе једног младића, који ће је пољупцем пробудити. Поред свег старања родитељског да се осујети предсказање вилино, ћерка се набола на вретено у својој 15 години, и заспала је. Са девојком заспао је двор и све што је било у двору. За тај успавани свет и онемели двор мало по мало заборавио је цео остали свет. Свуда у наоколо свет је живео, развијао се, напредовао, мењао се, одвојио се од својих предака богаством и знањем, вером и обичајима. Онде где су биле пустаре порасле су шуме, где су биле шуме подигнути су градови.

Кад човек летимички погледа на оно, што су све западни народи радили и посвршивали у оним вековима, кад је наш народ био у најдубљем сну ропства — у XV. и XVI. веку — не може се отети а да не помисли на онај онемели двор, и на бујни живот око двора Нама, који смо много векова само укочену и огрезлу у правила Византију изблиза гледали, и којима је затим неколико векова брутална азијска сила сваки покрет и сву енергију окивала, живот и историја западних народа није изгледала друкчије, кад смо се под зраком слободе пробудили, него што је изгледао околни свет и живот оној девојци из приче, која се после сто година спавања под пољупцем драгог пробудила. Ја бих желео, да сам вештији, те да умем у кратким потезима описати онај полет и бујност радене силе у западних народа у оном само времену кад је на нама лежала највећа тмина ропства. Шекспир је у том времену живео и описавао живот и осећања људска из тог бурног времена.

Судбина је историјска хтела да она иста сила, која је наш народни живот у његовом развијању зауставила, посредно, помогне бржем развијању свију других европских народа. Пред азијским варварством, ком смо ми подлегли, али га уколико и зауставили, побегло је све оно класичког знања и образованости, што се још до тог времена у Византији хранило, међу западне народе и тамо подхранило испитничку и радну људску енергију. У првим годинама XV. века, кад наше племе сабрало беше све своје снаге, да спасе бар један окутак од пређашње државе од турске поплаве, настаје код западних народа век препорођења (ренесанса). Под упливом пространог и озбиљног изучавања старих класичких писаца, човечији дух стреса ланце средњевековне школастичке филозофије, која је спречавала бистрину разума, и људи почињу рацијоналније радити на научним пољима, паметније мислити о вери и друштвеним потребама. На свим пољима научног рада и испитивања настало је време изненађујућих открића. Та су времена особите важности у историји западних народа. Вера, науке, вештине, философије тих народа, све су се у том времену зачеле, и истом кад се из тог времена, у ком је свака од њих вршила коју улогу у општем делу отресања од средњевековштине и препорођења, изашло, настао је чистији пут за посебан живот и рад сваке од њих. Од седамнајстог века сваки народ на западу имао је својих јуначких дела и предузећа, али *век реформа-*

ције је дело свију њих, посао заједнички. Ту важну епоху представио је велики немачки живописац на једном од шест таблоа, што се хране у нов. музеју у Берлину, на којима су представљане најважније епохе из човечанске историје, и у средини тог таблоа Шекспир заузима видно место. Ја бих желео да крупним цртама у речима опишем тај силни духовни покрет у ком Шекспир заузима важно место, и који је Каулбак несрављеном вештином у боји представио.

Рекох већ, да је под утицајем класичких наука настао живљи рад у XV. веку на пољима сваког занимања људског. Доиста, из живота западних народа ништа за нас није тако необична појава, као рад на класичким студијама. Ми једва можемо разумети с каком се жудњом и каким прилежањем одмах у почетку петнаестог века одпоче прикупљање, изучавање и издавање књижевних остатака из класичног света (Грка и Римљена). Италија, коју су многи остатци из царевинског римског доба и многе народне традиције везале за класички свет, била је прва која је радњу на ренесансу започела. Њен положај и близина с Византијом, богаство њених трговачких градова ишли су на руку том послу. У XV. веку, скоро свако друго научно занимање занемило је пред филолошким и старинарским испитивањем. По именима чувених филолога зову се читаве епохе историјског живота. На цео тај покрет великог су уплива имали грчки ускоци, који мораше остављати своју отаџбину пред турском навалом. Почевши од Варлама, који је учио Бокачија и Петрарху (1339) грчком језику до Аргиропула и његових другова, што по паду Цариграда (1453) пребегоше у Италију, било је њих много, који су као учитељи и професори по градовима и универзитетима италијанским тумачили грчке философе и песнике. За обрађивање класичне науке (старинарства и филологије) отварате су школе, академије и подизате библиотеке у Флоренцији, Неапољу и Риму. Најстарије јевропске академије основате су у XV веку. Богати људи, власници (Алфонзо Неапољски, Козмо и Лоренцо Медичи, фамилија Есте) папе, — особито Евгеније IV. Никола V и Лео X. — прикупљали су око себе учене старинаре. Трудом тих људи скупљене су знамените библиотеке Лаурентиска у Флоренцији, ватиканска у Риму, св. Маркова у Мљеткама. Ученост људи цењена је по филолошком знању и лепоти латинског писања. Коментарисање старих грчких и латинских песника, подкр-

пљавање оштећених манускрипата, тумачење мрачних пасажа у старих писаца привлачило је на хиљаде слушаоца, жудних науке, катедрама вештих професора. Та струја прешла је праг школски и ушла у сам друштвени живот, особито после половине XV. века кад је највећи људски изуметак — печатња, отворио шири пут науци и књизи у масу народну. Песници су певали латински, књижевници су писали латински; у дворовима власника и богаташа трговаца говорило се латински, резала мода, носила коса према ношњи и шишању класичких народа. У XV и XVI. веку било је много жена које су се у састављању орација по урнеку Цицерону и песама латинских по канонима Хорацијевим могле мерити са првим савременим мушким научењацима. Италија је у XV. веку у класичним студијама предњачила и давала тон другим народима од којих је њени Алпи растављају. Француска, Германија Енглеска, Шпанија утркивале су се која ће стићи Италију. У Француској, у првој половини XV. века, због инвазије енглеске и ратова, није се могло мислити млого на књигу, али већ у другој полонини, кад се и печатња уведе и ратови примирише наста друкчије за науку. Све те комшије Италијана имале су по каквог кнеза ког би — више из сујете — упоређивали са Лоренцом Медичијем или другим којим просвећеним тиранином италијанским из епохе бујног филолошког рада. Тако Французи зову Медичијем својим Франсоа I. (у XVI) Немци, који су вазда били богати у кнежевима, имали су разуме се, неколико Лоренца медичијевих у својем цару Максимилијану, — Фридриху саксонском (пријатељ Лутеров) Јоахиму брандрбурском итд. Енглези су имали свог Хенрика VIII. и Јелисавету. У XV. и XVI. веку Германија је имала много учених људи на пољу класичких студија. Агрикола, Рајхлин и Еразмус јесу само најпознатија имена између стотине других раденика. Сви су они изашли из школа које су тако звана „браћа девентарска“ још у XV. веку подизала по западној Германији у којим се школама учила само класичка наука и васпитала она генерација која је покренула реформу образовања и вере. По примеру Италијана подизате су у Германији академије. Рајнска академија је најстарија, и образованост класичка као и у Италији ушла је дубоко у прве слојеве друштвене, тако да су се на вашарима у знатнијим градовима могле престављати драме на латинском језику. Француска у исто време могла се надметати са Германиом.

У време Франсуа I. и Еразма у Германији, живео је у Француској *Будеус*, име и данас јако поштовано међу филолосима. У Енглеској и ако је у XV. веку класичка образованост споро напредовала у XVI. веку имала је читав низ класичара. У Гимназијама, које подиже Хенрик VIII. учило се озбиљно као и у германским школама. Краљица Јелисавета и њена сестра Марија читале су у ориђиналу латинске и грчке философе и песнике, и коментарисале их. То обилно и прилежно изучавање старих писаца, разведрило је поглед и покренуло испитивање на другим кориснијим наукама. [1]

Ни на чем се не види тако добар уплив класичког изучавања као на обрађивању природних наука и математике. Што се нешто мало знало од истина математичких и из природних наука, у средњим вековима, то се научило од Арапа шпанских. Та енергична и ентузијастична раса, прихватила је ученост Александријску и продужила (бар на неким пољима н. пр. медицини и хемији) дело испитивања научног у оно време, кад су учењаци западних народа били удубљени у приче о хришћанским мученицима (леганде) или мало доцније, у празна правила школастичке дијалектике. Они су, још рано, имали све важније грчке писце у преводу на својем језику. Од X. века учи се по који хришћанин на школама арапским у Шпанији, и неколико најзнатнијих математичара (Евклид и Птоломеј) и философа грчких били су Европљанима познати само из арапских превода до времена ренесанса. Медицина и апотекарство су најбоље обрађивани код Арапа. На тим пољима науке, Арапи су додали доста важних открића ономе што су стари — класички писци знали. Њихови лекари били су чувени. Тај прогрес науке код Арапа упливисао је на обрађивање наука у осталим хришћанским земљама. Герберт и Роберт Бакон (X. века), једина сјајна имена у оном веку мрака, изучавали су математику код Арапа; Мунданус најстарији анатом европски, професор Болоњски, тамо је изучио човечије тело.

У веку препорођења, кад се почело изучавати у ориђиналу класично знање, поправљене су многе погрешке, што се —

---

[1] За овај преглед покрета на природним наукама види: дело Халамово: Iroduction to the History of litterature during the XV. XV и XVII age. I. II. III IV. new edition London 1879.

нарочито у философији аристолијанској и у астрономији, беху увукле са погрешним преводима арапским, и на свима пољима природних наука почело се брзо напредовати. Регио-ментанус, највећи математичар XV. века учинио је неколико важних открића у астрономији и тригонометрији (сверичној). Алберти, пријатељ Лоренцов, славан философ, песник и сликар, архитект чинио је открића у физици, а његов савременик, славни Давинчи, на крају XV. века предухитрио је у многим важним изналасцима на пољу физике, меканике, математике, познате доцније раденике: Кастелија, Кеплера, Коперника. XV век је богат на математичарима. Ретикус, Кардан, Вијета управо створили су ту науку. Многе алгебрајичке формуле или геометријска правила која данас учимо у школама, први пут су решена од тих људи. Али, без сумње, највећи математичар тог века био је Коперник; његово дело о револуцијама небесних тела, срушило је у прашину једну од најстаријих предрасуда људских; рашчистило пут неким наукама (астрономији и географији) за брже напредовање, а за друге науке — богословље и философију — наоружало човека рацијоналним погледом. Тихо-де-Брахе раширио је знање астрономско, издао први каталог побележених звезда — колико су му инштрументи дозвољавали — објаснио суштину комета. У физичким наукама дошли су до важних открића Мавроликус и Баптиста Порта. Галилео, дошао је још у XVI. веку до једне важне истине у механици; измислио је телескоп, који је изложио у Млетцима (1606.), открио неколико нових звезда и некоје појаве непознате у астрономији (мене на Венери), и бранио животом Коперникову систему, која још у XVII. није била од свију учењака усвојена. Стевенс је створио нову науку, хидрауличку (1585.) објаснив законе равнотеже у течности, и по којим законима течност у суду упиње у бокове суда. Физичар Џилберт (Енглез) основао је први истиниту теорију о магнетизму.

Исту брзину у откривању нових истина налазимо на пољима других природних наука. Везалије (XVI. век) „био је за анатомију оно што је био Коперник за астрономију.“ Мислило се да је сам Тицијан цртао слике за његово велико и важно дело „фабрика corpor. humani“. Он је први од модерних анатома почео систематички да испитује човека на телу човечијем и прича се како се са својим ђацима вредни професор Павијски морао врсти по гробљу и испод вешала да украде

који нов леш за испитивање. Француски анатом Левасер доста се приближио оној истини која је везана за име Херве-ово. Италијани, Фалопијус, Евстахијус (у анат. ува), Вароли (1573.), Арансцијус 1571. (орг. оплођавања), Пиколомини (о ткању ћелијчном), Холандезац Којитер, први који је отпочео изучавати компаративну анатомију, били су све чувени анатоми из XVI. века. Њихови радови раскрчили су пут за открића много финијих ствари у телу човечијем, учињена одмах у почетку XVII века, од Аквепенденте (валве у венама 1603) Уљема Херведа (циркул. крви 1619), Азалијуса, Шајнера (ретина у оку 1619) и т. д. У изучавању јестаственице — ботанике, зоологије и геологије ишло се мало спорије него на пољу математичких и физичких наука и на пољу познавања човечијег тела. Али већ у XVI. веку јављају се и ту вредни радници који су допуњавали оно знања што су нам стари писци саопштили у својим списима (Аристотело, Диоскоридес, Плиније.) У том веку почиње се подизање ботаничких башта по Европи. (Најстарије су у Марбургу 1530., Пизи 1545. и Неапољу). Фукс (по њему *Фуксија*) професор немачки издао је нову ботанику са 500 слика.

Велики материјал ботанички дошао је из ново-пронађених земаља. Учени путници доносили су са свога пута из Америке, Индије, Кине, Леванта, и других земаља многе нове врсте растења, које старим народима нису биле познате, а међу тим и многе од оних биљака које су данас од важне употребе у животу или које је развијен луксус учинио потребним. Маранта и Алпинус описали су егзотичке биљке. Бенцони нам је први описао дуван (1578), Алпинус, каву (1627.), Баухин (1596) описао нам је кромпир, који је у то доба по његовоме уверавању у неким крајевима Италије сађен. Геснер, Швајцарац, описао је шећерну трску (1560.) и т. д. Исто тако, материјалу зоолошком ново-пронађени крајеви света лиферовали су много нових специја. Грдно Геснерово дело „Историја животиња“ са једним атласом (1551.—1587.) било је епохално дело за ту науку како по количини новог материјала, тако и по рацијоналној методи у описивању животиња. Поред Геснера стоје Француз Белон, који је заслужан за своју земљу и као ботаничар, Андровандус и други. Пошто је материјал ботанике и зоологије нарастао, почели су људи да мисле на уређење његово, ради лакшег прегледа и изучавања. Геснер је у својем споменутом делу изнашао

доста рацијоналну методу коју ће доцније нама познатији природњаци поправити. У ботаници припада част Геснеру, Чезалпину (1583.) да су први методу класификовања биља основали на броју, изгледу и месту органа за плођење.

И географија као наука постала је у овим вековима. Птоломеови географски списи били су одавна познати Европљанима, но по погрешним арапским преводима, али истом при крају XV. века правилно су издата дела старих писаца од те струке, а што је још важније, почело се резање мапа. Вештина резања на бакру, која ће од толике користи бити за илустровање књига и прављење карата земљеписних, приписује се неком Томи Финигуеру 1460. год. На картографији је доста рађено у том веку. Открића обале западно-афричке дала су велики материјал географски, и раширила поглед и отворила нових нада на пољу географске науке. У Лизбону је била наутичка школа у којој су рађене за онда најбоље мапе. На тим картама XV. века, још у многоме погрешним и непотпуним, изучавао је Колумбо пут који ће га водити Индији, а који га је као што се зна одвео Америци. XVI. век био је много повољнији за развиће географ. науке. Математичке науке и астрономијске, као што видесмо, дошле су до нових великих истина које су се географа понајпре тицале. Уз то Колумбово откриће новог, богатог и чудног света, распалило је жудњу каку народи никад раније нису осећали за путовањем и новим откривањем земаља. Путовање Далматинца Марка Пола у средњу Азију; експедиције Шпанаца и Португалаца у Африку и Америку. Магеланово опловљавање света, све је то дало новог материјала географији. 1532. год. изашла је из штампе прва мапа света на којој је Америка добила места (у Паризу, уз дело Гринеа Novus Orbis regionum). Између других земаља са којима се Европејци упознају у XVI. веку (осем читавих просторија у Америци) биле су Јапан и Хина; у ову последњу земљу, интересну својим обичајима и цивилизацијом, најпре су ушла два калуђера мисионара 1577., а три године за њима, изашли су пред „небеског цара“ посланици Филипа II. шпанског краља. Најбоље мапе овог века биле су Ортелијеве и Меркаторове. На њима налазимо најпре тачно схваћену и примењену употребу меридијана.

Сва та брза открића нових, до тад непознатих земаља, сједињена са открићама учињеним у астрономији, имала су револуцијоног утицаја на мишљење европских народа. Поглед

на природу и људски живот за који су везане биле стотине великих предрасуда, ослобођен је и изоштрен. *Разум*, до тада стезан оковима, прнуо је слободан у силини својој, и отпочео да оцењује ствари и прилике које су човеку понајближе биле. Као најближе сњество тих револуција у познавању природе била су: протестовање против превласти црквене и захтевање *права разуму на пољу вере*.

Још од XII. века слушани су чести протести против покварености свештеничке класе и тражено је више разумности у уређењу црквених власти и више права разуму у тумачењу догама и свет. писма. Још у том даљном времену, у оном западном окуту Европе, где се у близини образованости арапске и под благим и веселим јужним небом, развио удобнији живот и углађенији укус, развила се лиричка песма трубадурска која је први живот показала у протесту против покварености папског двора и свештенства; а погледи чистији на веру и задатак цркве, развијени под утисцима једне старе религијозне секте, која се одовуд од наших крајева преко Италије раширила до тих крајева, ушли су дубље у народни живот и удружили се с појезијом у протесту. Ватра аутодафеја угушила је ту појезију; инквизиција је оставила само згариште онде, где беше весео живот углађене провенсалске властеле; танке струне јонглерске харфе искидане су, али.... глас протеста преживео је и одлетео с тог згаришта да се прелама кроз европске пределе, и да одјече још дуго после, пошто је нестало и павличана и трубадура у књижевности и са црквених предикаоница. Тај глас чувен је често са катедара школастичких професора (н. пр. Пијер Абељара, Окама и др.) у средњем веку, он је налазио израза у песмама од Дантеа, Чосера (енглеског XIV. века) до Бокачијевих новела. Он је силно оживео у проповедима Виклифа и Хуса. Папство је од 13. века било, без одмора, зането да сузбије јереси, које су претиле катол. цркви. Инквизиција је неуморно радила, аутодафе није гашено али је глас протеста јечао, и јечао.

Кад је XV. век свануо и радња на ренесансу настала, у Европи је било неколико различних религијозних партија, које су се већ изделиле, истакле своје лозинке и спремале да јурну у бој. На првом месту била је римска црква, још силна и велика, спремна да сваким могућим оружијем, духовним и светским, књигом и ватром брани непогрешимост своју у богословским и моралним питањима, и своје право

мешања у светске ствари, (збацивања владаоца). До ње стоји друга многобројна партија која је узела на нишан више спољне злоупотребе црквене. У питањима догматичким она није желела да се одвоји од папства и католичке цркве. У тој партији били су врло различни елементи. Ту су биле германска и галиканска црква са својим националним претензијама, ту су европски владаоци, који су желели ослободити се папског туторства и супрематије по којој су могли бити увек проклетством згурани са својих столица. Ту су били сви отменији правници који су на основу римског права бранили слободу и независност владаоца и државних радњи од цркве. Ту су били сви они поштени, и у правом смислу побожни свештеници, који су увиђали да је чистота хришћанске вере утонула у празноверије и протестовали против предрасуда које је црква хранила, као. обожавање икона, поштовање светитељских костију и т. д. Ти су људи тражили, да се црква ослободи оног, што јој се у току времена прилепило, тражили су да се укину неваљалства у свеш. редовима. Глас те партије чуо се као што споменух често до XV. века па и на самим великим црквеним саборима у Косницу и Базелу. Трећи непријатељски логор састављен је био из чистих отпадника. Ту су присталице Виклифа и Хуса, који нису били задовољни само са поправљањем, реформисањем злоупотреба и неваљалства црквених слугу, но су тражили промену у самим догмама и отцеплење од катол. цркве. Поред те три партије спремала се као у тајности још и четврта, која је претила не цркви католичанској него самој хришћанској вери. Дуго обожавање Аристотелове философије, особито, како је та философија позвата била по погрешним преводима арапским, одвела је многу разбориту главу на атеизам. И тај непријатељ већ на уласку у XV. век био је доста силан. У целом овом веку налазимо много одличних књижевника који у својим списима бране хришћанство, што нам само доказује да је непријатељ био снажан.

Све те реформаторске тежње, нашле су јаке потпоре у обрађивању класичке литературе и изналаску печатње. Критички дух пренесен је са класичких студија на питања вере. Поред издавања и коментарисања старих писаца отпоче се издавање и тумачење св. писма, и упоређивање латинске библије (вулгате) са текстом оригиналним — јеврејским и грчким. А печатња, тај за човечанство најблаготворнији прона-

лазак, поче растурати у средину масе народне свето писмо у преводу на народном говору. Научна светлост, која до половине XV. века беше ограничена на мали круг људи, на крилима печатње поче продирати у срце народне, и пред зраксм те светлости „хиљадугодишњи ђин, незнање, пренуо је из сна, и послао је своје мрке госте, у бој“ (Hallam hist of lit). У почетку XVI. века, у првом чаркању, били су први јунаци они што су били први на пољу класичких студија — Еразмус, Рајхлин и поред њих многи други. Никад се пре тога времена није чуо, а ретко и после тог времена, тако силан глас протеста противу сваког спречавања светлости и науке као што је био крупни глас Еразмов. Његове књиге „пословице“ и „похвала будалаштине“, које се и данас радо читају, на западу, пуне су јетке сатире на свештенство као највећег непријатеља светлости. Калуђерске а и владалачке уши (у „пословицама“ има жестоких напада на тиранију), никад нису примале тако опоре гласе као што су чули из тих књига Еразмових, које су у оном добу још несавршене печатарске и књижарске радње, у хиљаде примерака растуране и по неколико пута препечатаване. 1511. печатана је књига „encomium moriae“ (похвала будалаштине) а у Новембру 1517. устао је Лутер на злоупотребу папске власти. У истој цељи, исте године, дигао је свој глас и Цвинглије — Швајцарац. Тај протест био је у име *слободе разума* човечијег, бар у почетку реформацијоне борбе. На тај глас два калуђера дигла се цела северна Европа, тако је земљиште било спремно, јер је разумела протест њихов у много ширем смислу; али „протестанство“ је скоро изневерило начело, у име којега је устало, и почело је апеловати — наскоро — онако исто као и католичка црква на незнање. Религијозна борба, која је трајала целог XVI. и XVII. века, заплела се у ситна догматичка питања, као н. пр. дали се хлеб и вино за време освећавања тајне, претварају у истинито тело и крв Христову или су само симболи; да ли је човеку осуђено прерођена, да греши или није? Да ли човека само вера спасти може или је нужна и његова одважна воља? Или је потребно и једно и друго? Ето, за решење таквих питања вођени су стогодишњи ратови између народа, проливана крв на потоке, опустошаване вароши. Цела Европа била је у пламену. Онако као што се раније струја класичка рашири из Италије у друге земље, тако је у XVI. веку реформаторска тежња и борба

прешла из Германије у друге земље. Свим тим ратовима народним, које су калуђери с крстом у руци предводили, ако их ценимо само по оном у име чега су отпочети, не можемо важније расултате приписати осим што су надмоћност папска и мешање његово у ствари државних власти, ограничена или у гдекојим крајевима Европе сасвим укинута, и што је, бар у једном крају Европе, међу протестантима, укинута гомила предрасуда које су вазда биле и остале под кровом католичке цркве. Али је та религијозна борба XVI. и XVII. века била, тако рећи, изговор за ратове око много важнијих, политичних и културних цељи, из којих су изашле важне последице у политичким и социјалним питањима, које ћу ја мало ниже споменути, а кастиле не на овоме месту, да се не би приписивало нешто Лутеру и другим калуђерима из XVI века, што њима нимало не припада.

Исту онаку бујну радњу, какву налазимо на другим пољима научним, налазимо и на пољу *философије*, и ако се ту није ни издалека приближило ресултатима какви би се могли упоредити са истинама откривеним у природним наукама. Али опет покрет у философији XV. и XVI. века створио је једно важно *негативно убеђење*, а то је, да се свима методама употребљаваним кроз све векове до краја XVI. није могло доћи ни до каква резултата. Да нити школастичка нити чиста Аристотелова дијалектика, нити Платонова философија могоше отворити пут каквим непобитним истинама. Тако је неуспех старих философија оставио чисто поље великим мислиоцима идућег XVII. века — Декарту и Бекону, савременицима Шекспировим, да *самостално* раде на подизању философије као науке. И они су извршили — у свом веку — један део задаће, објаснивши прави начин индукције и дедукције и како са тим методама треба владати, да се дође до истине, оставив други део, да се одговори, докле човек може тај метод употребити или да се одреде границе човечијем сазнавању, философима идућег (XVIII) века.

До много важнијих истина дошла су политична размишљања. Још у почетку XVI. века у списима Еразмовим диже се протест против сваког угњетавања слободе, против тираније великаша и краљева, и износи се начело, да сам народ треба да се стара о себе и својим пословима. Пријатељ Еразмов, канцелар енглески Тома Мур, у својој књизи „Утопији“ која се и данас са задовољством може читати, замишља једно сретно друштво, на једном

острову (утопији), у ком су сви људи равни међу собом, у ком нема борбе око сопствености, нити свађе за веру (1516). У исто време секретар флорентијске републике *Махијавељи* писао је свог „Кнеза“ у којој књизи и данас може здраве поуке црпети онај, који влада или управља којом државом, као и сваки, који осећа патриотичног ентузијазма да се бори за слободу и напредак своје отаџбине. При крају XVI. века, пошто је после многих победа над аристократијом, самовоља постала начело у дворовима владалаца, политичка књижевност била је још живља. Свуда се хтело књигом доказати, да је самовоља владалачка, бесправна, и одлични и патриотични људи, који су умели о политичним и друштвеним питањима размишљати, трудили су се да пронађу начине каким би се више правде и слободе народима осигурало. Слободоумни, класички писци, потпаљивали су патријотизам и љубав за слободом. У XVI. веку вођена је у целој западној Европи пространа и жестока књижевна препирка о том, докле се може простирати владаочева власт и да ли народ има права да је ограничи? И из средине тог полемичког века изашао је *Боден* (1577.) највећи и најмудрији политични писац тог века. Он је први у новој Европи основао теорију (у својем делу „република“), о задатку политичног друштва, о уређењу власти, подели терета државних и т. д. Он је поставио основе оној науци, која ће затим имати великих радника и бити од неизмерне поучљивости народима кад буду успели да сами собом управљају.

(Наставиће се)

ШТА ЈЕ БИОЛОГИЈА?

од

Др-а Л. Ђ. ДОКИЋА.

По новом наставном плану за гимназије предаваће се у шестом и седмом разреду биологија. Ова наука до сада (бар по имену) није позната била у нашој гимназији, с тога мислимо, да неће излишно бити, да се упитамо каква је то наука?

По етимолошком значају биологија је наука о животу, а пошто под животом разумемо извесне појаве, које опажамо на неким природним телима, то можемо рећи, да је биологија наука о живим или организованим природним телима или у кратко наука о организмима. Организми су: биље и животиње, према томе дакле зоологија као наука о животињама и ботаника као наука о биљу састављају биологију.

Обе ове науке: зоологија и ботаника у прошлом веку за време Buffon-а и Linné а састављале су са минералогијом и геологијом тако звану „природну историју“, па и данас још многи научењаци задржали су овај назив. Крајем прошлог и почетком овог века, када природна наука пође џиновским кораком у напред и стручњаци увидеше, да се зоологија и ботаника стварно разликују од минералогије и геологије, а обе прве опет у таквој су тесној вези, да је још и сам Buffon рекао: „зоологија и ботаника имају више заједничких особина, но реалних разлика“, с тога појави се мишљење, да обе ове науке ваља спојити у једно. Два научењака у једно исто време увели су у науку назив „биологија“ и да

ли су јој прави значај а то су: Lamarck (1801 године) и Treviranus (1802 године). Овај је написао и дело под именом „биологија“ у коме је у једну целину скупио науке, које изучавају жива тела. (Huxley). Али и ако је још у почетку овог века ова мисао продрла, ипак и до данас још није свуда овладала и данас још има научењака, који задржавају стару поделу а биологији не дају прави њен значај, већ је узимају као науку о спољним односима живих тела, оно што ми данас зовемо корелативном физиологијом.

Да видимо како је код нас с овим питањем. Први наш природњак професор Панчић место назива „природна историја“ узео је „јестаственица“ и њу дели на: зоологију, ботанику и минерологију, дакле оба назива су синонимна. Професор Лозанић у својој Хемији вели: „природне науке деле се на два главна одељка, на природну историју, где се *само описују* поједина тела, што су у природи или васиони (геологија са петрографијом и минералогијом, ботаника, зоологија и астрономија) и на физичке науке, које истражују законе оних сила, што условљавају биће и промене појединих тела т. ј. које истражују законе о равнотежи и кретању (статика и динамика у најширем смислу). Тај део природних наука што се зове физичке науке састављају физика и хемија“. И доиста докле су ботаника и зоологија биле науке једино дескриптивне, докле су животињски и биљни организми описивани само по спољним знацима, докле су радње (функције) живих тела само описиване а нису тумачене нити објасњаване физичким и хемијским законима, докле се мислило, да у живим телима постои некаква особита снага тако звана „животна“, које нема у неорганизованим телима; дотле доиста обе ове науке имале су „врло малу самосталну научну вредност, ђа одрицали су им и назив науке (Griesbach)“ и могла је постојати подела и дефиниција природних наука онаква, као што је у Лозанићевој Хемији. Али данас кад је зоологија и ботаника почев од Дарвина добила сасвим други значај, данас кад се животињски и биљни облици не разликују само по спољним знацима, већ се тражи и унутрашњи састав, начин постајања и развића њиховог, кад се зна, да у живим телима не постои никаква особита снага, већ да све појаве живота зависе од радње оних истих физичких и хемијских сила, које су и у осталој природи; кад је констатовано, да поред све многостручности

у биљном и животињском свету опет постои јединство, т. ј. да је састав животињских и биљних тела у основи једнолик и да се међу собом разликују само модификовањем основног облика и да ово јединство важи тако исто и за све радње (функције): — онда обе ове науке нису више дескриптивне, већ заслужују право име науке као физика и хемија, и управ оне и нису и не треба да буду што друго до физика и хемија живих тела, и пошто обе имају многе заједничке особине ваља их спојити у једно и одвојити од минералогије, са којом ништа заједничког немају.

И доиста данас „сви јасни мислиоци и пријатељи консеквентног правца у називима (Huxley)“ напустили су назив „природна историја“ а примили су биологију и под овим именом разуму све науке о живим телима. За нас ми би предложили, да се Панчићев назив „јестаственица“ задржи, али да јој се даде шири обим и то, под тим именом да се разуму све природне науке укупно, и она да се дели на два главна одељка на *абиологију*, науку о мртвим, неорганизованим телима, и на *биологију*, науку о организмима.

Да видимо какав је задатак садашње биологије или јестаственице живих тела? Њен је задатак: да нас упозна са хемијском природом организоване материје, са обликом и кројем (саставом) живих тела, да нам објасни како ови облици постају и развијају се, да нам растумачи све појаве живота, да изнађе законе, којима подлеже сва жива тела и да ове законе сведе на опште природне снаге. Дакле биологију састављају: анатомија, статичка хемија живих тела, морфогенија, физиологија, биогеографија и систематика. Све ове биолошке гране ваља подједнако проучавати, јер су све у тесној вези једна с другом и тек хармонијски састав свију у једну целину и јесте оно, што ми зовемо биологијом. Као год што искључно знање систематике, дакле познавање облика и анализање њихово по чисто спољним знацима није никаква наука и неби заслуживала, да се као наука нарочито у школи предаје, тако исто ваља имати на уму да и знање биолошких закона (и у опште сва генералисања) из књига научено само је празна формула без реалног основа и да би ово знање било доиста стварно, ваља му дати суштину, реалност, а то је очигледно, лично познавање главнијих *облика у организацији* живих тела.

Како су сва жива тела по материји, саставу и радњи својој у основи једнолика, то можемо биологију поделити на општи и специјални део. Специјални део обухвата науку о биљу и науку о животињама, а општем би делу био задатак, да нас позна са хемијским саставом и основним обликом живих тела, са постанком и развићем овог облика, да нам растумачи радње које бивају у сваком организму без разлике, и да нам даде општи преглед о организацији живих тела. На основу ових знања општа биологија ваља да изнађе битна обележја по којима можемо разликовати живу од мртве природе, ваља да утврди у колико су елементарни процеси другчији у разним организмима и да из тога изведе у каквоме односу стоје организми један према другоме. —

Пре но што завршимо ову расправицу о биологији, да се дотакнемо још једног питања а то је: да ли је и у колико је и наука о човеку саставни део биологије? Ево шта о томе вели Huxley: „Човек је живо створење и према дефиницији биологије сљедствено морамо признати, да се *и он са свима својим радњама* мора уврстити у биологију и ако је уобичајено, да се појави душе и друштвености одвајају као психологија и социологија, ипак између предмета ових наука и предмета биологије не постоји природна граница. Психологија је нераздвојно спојена са физиологијом, а фазе социјалног животињског живота припадају биологији, и сличне су по негде јако људском животу. Код животиња налазе се основи или зачеци готово свију човечијих способности (само се изузимају: моделисање и цртање), дакле јединство постоји и у душевним способностима као и у телесним, једина је разлика у степену. По строгој логици дакле не би се имало шта приметити, да и психологија и политика и народна економија уђу у обим биологије (па чак и историја света), јер нико не сумња, да су први основи и зачеци наших духовних појава код животиња и ови имају кућу, кућевну економију, задругу, државу и ако, као што сви признају, државно уређење код неких животиња н. пр. пчела, припада биологији, онда је врло тешко оправдати, зашто и људски послови не би овамо ушли, кад се и тако у многоме слажу са животињским. Али ми смо биолози људи који имамо пожртвовања, и како ми имамо доста посла са $1/4$ милиона биљних и животињских облика, то смо се сложили, да оно што Bacon и Hobbes зову светском историјом оставимо другој

грани науке. која се је конституисала под именом социологије. Ми смо овој провинцији биолошкој дали автономију, али ваља увек имати на уму, да је ово жртва с наше стране и да се не треба чудити, ако се згодном приликом какав биолог баци на поље философије и државне науке, ако се занима људским образовањем. јер ове струке ипак остају огранци оног стабла, које је сам биолог напустио".

Дакле је и наука о човеку осем психологије и социологије саставни део биологије а специјално део зоологије.

НЕКОЛИКО УСТАВНИХ ПИТАЊА

I

ГОРЊИ ДОМ

Мислимо да се нећемо преварити, ако кажемо, да је *промена устава* у нас данас већ решена ствар, јер не само да је она нарочито наглашена у престоној беседи и у беседи којом су закључене седнице скупштинске, не само да је од владе изашао формалан предлог о томе, него је и скупштина тај предлог једногласно усвојила, а то ће она без сумње и по други пут учинити, као што је садашњим уставом прописано. Осим тога може се казати, да је и јавно мишљење већ потпуно изразило се за ту промену основнога закона земаљског и по томе су сви они фактори, који у томе питању имају мање више пресуднога гласа, изјавили се сасвим одсудно за ту промену а она је одиста и веома јака и општа потреба, јер без промене устава све ће остале појединe веће и мање реформе остати непотпуне, необезбеђене, сазидане „на песку“. Промена устава мора неопходно бити оно што је још под злогласном Наполеоновом владом названо „couronnement de l'edifice“ (крунисање зграде) и уједно камен темељац свима осталим унутарњим реформама.

Па кад је промена устава већ метнута на дневни ред и кад она у недалеком времену ваља да се изврши, онда без сумње наша земља стоји што се тиче свога унутарњега живота и строја пред једним веома важним и замашним питањем, стоји управо на обртној тачци, са које или ће стално и поуздано напред коракнути или ће — поћи низбрдицом у назадак и реакцију. Одиста, то није мало питање како и у коме смислу да се изврши промена основнога закона, па да буде одиста корисна и благодетна по народ, његово развиће и његове интересе. Кад сама *основа* не ваља, није добра, онда како може бити добро и чврсто оно, што је на таквој погрешној и рђавој основи подигнуто и саграђено? И ми се

збиља морамо чудити, како је до сада наше јавно мишљење, наша штампа и публицистика тако сразмерно малу пажњу поклањала томе тако важноме и замашноме питању: то се једино може објаснити и у неколико оправдати тиме, што су у последње време у нас стајала на средини тако велика и „судбоносна“ спољна питања, да су она на се обратила и концентрисала сву пажњу и бригу људи, који се баве јавним стварима. Мора се признати, да је данашњем појасу некако суђено, да у сразмерно краткоме размаку времена претури преко главе толика замашна по међународни и унутарњи положај земље пресудна питања, која су се сва одједанпут заједно стекла, где се иначе само тек по једно такво питање можда у течају од педесет година једва појави. И кад све то узмемо на ум, онда ипак, као што већ рекосмо, може у неколико да се разуме и извини то ћутање наше штампе и публицистике о промени устава, која предстоји. Но да ли зато треба још и даље о томе ћутати или тек само мимогред понеку летимичну реч проговорити? Да ли треба ризиковати, да нас и то тако замашно и важно унутарње питање затече необавештене и неспремне за његово темељито и свестрано промозгано решење? Разуме се да не треба. С тога је данас дужност и задатак свакога, који је размишљао или сазнао што о оним разним питањима, која у уставни преображај спадају, да резултате тога свога размишљања, своје студије и искуства саопшти и на среду изнесе, те да се покрене што плоднија, разуме се озбиљна, хладна, објективна дискусија о томе, како би се то све што боље и свестраније расветлило и јавно мишљење обавестило. Ако игде то у питањима устава и његовога преображаја могу пренагљена, довољно и тачно неразмишљена, и непречишћена мишљења и решења бити од велике штете за дуго, дуго време. Устав није обичан закон, који се од године до године може мењати, исправити и дотеривати, него је то основни закон, на коме се целокупна унутрања организација државна оснива, и који се не мења сваке године и свакога дана, јер чести преображаји основнога закона, често преправљање и мењање самога темеља наше државне зграде одиста не би могло никако бити корисно по стабилност и правилан, удешен ток наших унутарњих државних односаја и послова.

Према свему овоме и ми смо се решили, да мало опширније претресемо и расправимо по нека од оних питања,

која улазе у промену устава. Сасвим је далеко од нас претензија, да ми та тешка и важна питања баш коначно расправимо и на чисто изведемо, те да тиме пресудно утичемо на њихово решење: ми имамо сасвим скромнију намеру, да та питања тек само покренемо, да понеке мисли и расматрања о њима саопштимо и на среду изнесемо, те да тиме од своје стране принесемо нешто материјала за што темељитији претрес и расправу тих питања. Нема сумње, да међу питањима, која се тичу промене устава, једно од првих и најважнијих места заузима питање о будућем *саставу скупштине* као законодавнога тела, јер је скупштина свакојако у свакој уставној демократској држави центар, око кога се све обрће у уставноме механизму, она је извор и средсредни мотор свима корисним законодавним реформама и у опште свему што се тиче руковођења земаљских послова.

Свакојако дакле при темељном преображају нашега уставнога строја ваља пре свега питати: како ће бити састављена скупштина? О томе има разних система и предлога, који се решавају према извесним општим теоријским основама, према досада стеченоме искуству у јевропској уставној практици а затим и према посебним приликама и потребама ове или оне државе. У питање о саставу скупштине спада и улази свакојако и то питање хоће ли скупштина имати *један дом*, хоће ли бити *једноставно тело*, или ће законодавно тело бити подељено у *два дома*, горњи и доњи, као што то видимо у многим уставним државама. Ми дакле у овом чланку хоћемо нарочито да се забавимо тим питањем: хоћемо ли једноставну скупштину као једино народно преставништво или нам треба и *горњи дом?*

Можда ће нас многи при самоме постављању тога питања одмах у самоме почетку пресрести са примедбом: а одкуда вам пада на памет горњи дом, зашто ви без нужде и повода покрећете питање о таквој установи, која досада у нас никако није постојала, која нема никаквога корена у историјскоме развићу и традицији нашега државнога живота и о којој можда нико и не мисли? На што без основа и повода покретати једно са свим ново питање код толиких старих нерасправљених и непречишћених питања, на што тим начином још проширивати, одуговлачити и већма заплетати ту и онако пространу, тешку и заметну дискусију о уставним питањима? Није нужно уносити још један нов елеменат у ту дискусију.

кад у њој већ има довољно елемента и материјала за претресање.

Признајемо, да би таква претходна примедба одиста имала свога основа. Потпуна је истина да установа горњега дома нема никаквога корена у историјскоме току и традицији нашега државнога живота како у средњем веку, тако и у повије време после устанка. Нигде ми не налазимо ни најмањи траг какве поделе законодавне власти у два дома. Разуме се у нашој старој држави само властела имађаху политичкога права и они само седеше у државноме сабору, као што се у споменицима увек само спомиње „властела велика и мала" и више свештенство. Остали народ, који није спадао у властелу, беше „себар", и тај није имао никаквога учешћа у сабору, а поврх тога још Душанов законик изречно забрањује „себрова събора да нѣсть." То је одговарало тадашњим феудалним појмовима и феудалноме строју. А т. н. средњи или трећи грађански ред (tiers état), који је у европском државном развићу први отпочео утакмицу са властелом и први уз њих извојевао за се неко учешће у политичким правима и законодавној власти, те се први одвојио у неки засебни доњи дом, — тај средњи или трећи ред у старој Србији није још ни постојао, није га још ни било [1]; то је од чести с тога, што се занати и трговина још не бејаху довољно развили, а с друге стране опет с тога што је и она сразмерно слаба и мала трговина, колико је било у нашој старој држави, била највише у *рукама странаца*, а нарочито богатих и вештих Дубровчана, као што нарочито показују и речи „гост", „латинин" у Душановом законику. Тако је било у нашој старој држави. У осталом тада је тако било и у свима осталим савременим јевропским државама, јер је феудализам био још у својој потпуној снази.[2]

---

[1] в. *Мајков*, Историја српскога народа, стр. 65.: „средњега или варошкога реда људи још није ни било, јер занати и трговина још се не бијаху довољно развили", па на стр. 67... „средњега реда за себе са особитим користима није било у старој Србији" итд.

[2] Но кад хоћемо баш да се држимо историјске тачности и верности, онда ипак морамо приметити да је у Душаново доба у понеким савременим државама јевропским грађански или варошки ред већ почео да добија некога учешћа у политичким правима, а посебице у законодавству, као н. пр. што су у Инглеској већ г. 1264 почели изабрани заступници градова и „бургова" да се позивају у донде само аристократски парламенат; а већ г. 1335 излази на среду засебан *доњи дом*, а *дефинитивна* подела у горњи и доњи дом отпочела је од г. 1377. — в. Ed. Fischel, D. Verfassung Englands, стр. 352 и 353. — Bluntschli, Allg. Staatsrecht, I. стр. 411—413.

Но и у нашем новијем државном животу нигде нема досада историјскога трага каквој дводомној системи, него се стално и консеквентно кроз целу досадашњу историју нашега унутрашњега политичкога живота провлачи и огледа мисао једнога дома, једноставнога законодавнога тела, па била то сад народна скупштина или стари великашки „совет.“ Одиста томе некадашњем „совету“ никада не паде на ум, да уза се призна као законодавну власт народно преставништво у облику скупштине, доњега дома, него он је себе сматрао као довољнога преставника народа, а овамо он беше у самој ствари преставник олигархијских власничких елемената у нашој држави.[1] Ми овде нити имамо места ни намеру, да пишемо критичку историју тога старога савета и његове политичке и законодавне радње, јер то прво и не спада у садржину ове расправе а друго ми зато немамо у овоме тренутку ни довољно спреме ни материјала. С тога дакле ми кад кажемо, да он није био преставник народа у данашњем репрезентативном смислу, него да је био преставник олигархијских власничких елемената нашега народа, онда ми тиме не мислимо да кажемо о њему ни похвалу ни покуду, не мислимо тиме да изрекнемо оцену његове радње, него просто хоћемо да обележимо друштвено-политички *састав и карактер* некадашњега законодавнога тела, а да му је састав и карактер одиста био власничко-олигархијски а никако народно репрезентативни то мислимо да нико неће порећи. Нама је овде главно само то да констатујемо, како збиља у нас нема никако трага ни историјскога ослонца за дводомни систем, и како је онда, кад је стари савет био у пуној својој моћи као законодавна власт, народна скупштина била потпуно заборављена, или се тек само у извесним свечаним приликама сазивала да се испуни форма ради проглашења некога великога државнога акта итд. али никако за какав редовни законодавни

[2] Тако н. пр. знамо да је још петровска скупштина г. 1848 међу осталим тражила, да се скупштина *редовно* сваке године или бар сваке треће године мора сазивати да контролише рад целокупне државне управе, а нарочито да испитује и прегледа стање и руковање са државним имањем. Кнез је распуштајући скупштину изјавио како „ваља тој народној жељи да се одговори и како је нарочита саветска комисија одређена да изради законски пројект о кругу радње скупштинске, пошто о томе не беше у тадашњем уставу никаквога законскога уређења и опредељаја“ итд. Па ипак та саветска комисија никада тај свој посао није свршила; савет је нашао за добро да сасвим забаци ту народну жељу и да он сам и даље остане законодавно тело.

рад, или је најзад уз савет била само сенка као неки народни скуп, који казује „жеље“, без икаквога решавајућега гласа. А напротив опет кад је народ у скупштини постао законодавни фактор, кад је скупштина постала право законодавно тело, онда је опет одмах био ред на савету да падне са своје висине, да изгуби своју законодавну моћ и да постане сенка према ономе, што је некада био, да остане само као нека реликвија из старога времена, као неки „рудиментаран“ орган у државноме организму, који мора пре или после са свим угинути.

Свакојако дакле према свему што смо сада у кратко напоменули, одиста изгледа као да нема никаквога практичнога смисла ни основа, да се у нас покреће публицистички претрес о некаквоме горњем дому, пошто га досада никако није ни било, па је сва прилика да и сада нико неће хтети тек изнова да га уводи. И у оним земљама, где има тих горњих домова, они су заостало наслеђе прошлога историјскога живота и развића и преставници старих друштвених елемената, који се као остатци феудализма и аристократизма пружају још и у данашње демократско време, које још не може сасвим да их се отресе. Па зар ми као демократски народ да тек сада као неку нову установу уводимо оно, што је на другоме месту остатак прошле историје и чега се тамо отресају? Чини се да о томе не треба ни говорити. Па ипак није тако. Има доста државника и публициста у Јевропи, који имају сасвим други поглед на тај „горњи дом“, који га не сматрају као нешто, што се тек историјски затекло као наслеђе прошлога развитка и као преставник извесних преживелих друштвених елемената, него га сматрају као савремену установу, која је веома нуждан и важан апарат у уставној организацији и која пампрује извесну сасвим основану потребу уставнога живота. Пред њиховим очима дакле горњи дом није установа, која се само трпи јер се затекла и која се у згодноме тренутку укида, него установа, коју ако је нема *треба увести*, ако се хоће да буде потпуна и правилно удешена цела уставна машинерија. А да је то збиља тако, то нам међу осталима сведочи и потврђује један од најнадлежнијих и најпризнатијих политичких философа нашега века а то је *Џ. Стј. Мил,* који нарочиту главу у својој књизи „о преставничкој влади“ посвећује томе другоме или горњем дому и који у почетку те главе каже: „Од свију питања која се

тичу теорије о преставничкој влади, ни једно не беше предмет већега спора и претреса, посебице на копну јевропскоме, но што беше питање о два дома, као што га називају. Оно је *у много већој мери заузимало и обратило на се пажњу мислилаца* но велики број других десет пута важнијих питања и то су питање управо сматрали као неку врсту мерила (pierre de touche), према коме ће се познати с једне стране пристаоци умерене или ограничене демократије, а с друге стране пристаоци демократије неограничене".[1] Види се дакле да је и данас још то питање предмет великога и пространога научнога спора и претресања међу ауторима и да се тај други или горњи дом сматра као нужна и савремена установа и од стране самих демократа, само разуме се „умерених" демократа, који неће неограничену демократију.

Према томе онда није чудно, што се рефлекс тога јевропскога публицистичкога мишљења појављује и у нас, што дакле и у нашем скроз демократскоме друштву има данас доста политички образованих људи и државника, који су озбиљно убеђени о потреби таквога другога или горњега дома, јер га сматрају као неопходну уставу за одвише бујну струју демократије, као нужнога законодавнога фактора, који ће умеравати пренагљености и сувише преухитрена, можда довољно непретресена и неразмишљена решења народнога преставништва. Свакојако се дакле ту горњи дом сматра управо као обележје и карактерна црта тако назване *умерене* демократије, јер је управо он тај модератор, тај орган који умерава и ограничава. Тако се мисли у извесноме делу јевропске публицистике, па тако од стране повише људи и у нас. И сад кад смо ово напоменули и навели већ ће свакоме бити јасно да говор о горњем дому, о његовој потребности или непотребности, није нимало сувишан и залудан, него је напротив веома савремен и потребан. Кад озбиљни политичари и државници дају горњем дому тако велико савремено значење и за *данашњу* државну организацију и држе с тога да га ваља увести и где га нема и где га никад није било, онда свакојако наша публицистика има дужност, да се тим питањем забави и да гледа да на

[3] J. St. Mill, Le gouvernement représentatif, chap. XIII. стр. 274. (Ми наводимо овде по француском преводу Миљеве књиге не имајући баш сада при руци српски превод г. Влад. Јовановића).

чисто изведе: да ли је такав горњи дом одиста толико важан и користан и за данашњи државни строј, или је напротив можда баш штетан и непотребан у данашњој стадији политичкога развића?

Пре свега ће бити занимљиво, да мало изближе разгледамо и разберемо оне разлоге, на којима неки од признатијих државно-правних аутора оснивају ту потребу и корист горњега дома те га уносе у данашњи уставни склоп. Један од најжешћих заступника тога дводомнога система међу францеским „умереним“ демократима без сумње је познати *Ед. Лабуле*, који је као што знамо у последње дане Наполеонове владавине претворио се био чак и у „империалистичкога“ демократу. У једној од својих најновијих књига о уставним питањима Лабуле је и то питање о два дома поново претресао и навео је у корист горњем дому све разлоге, што их је могао покупити и смислити. Пре свега он поставља што се тиче тога питања о подели законодавне власти у два дома овако основно правило: „Може се казати, да је подела законодавне власти неопходан закон, основни услов слободе, који ниједан народ, ниједан век не може повредити, а да не буде кажњен.“ Он се обвезује да историјски докаже, како је свемоћност *једнога* законодавнога тела била *главни разлог, пресудни* узрок свима поразама и невољама, које су снашле Францеску и које су јој упропастиле слободу. А зашто? Зато што „ни море није бурније ни неверније (перфидније) од једноставне скупштине, нарочито кад је та скупштина многобројна“. *Једна* је скупштина изложена тренутним постицајима и заносима, изложена је бујици страсти и кад је једина и свемоћна, онда постаје тиранска и апсолутистичка исто као и какав апсолутни монарх. Само из такве једноставне скупштине могла је да поникне диктатура једнога Кромвела, Робеспијера итд. Да би се дакле скупштина сачувала и обезбедила од својих сопствених слабости, ваља је поделити. Шта више Лабуле налази да је апсолутна свемоћност такве једине скупштине још опаснија, но апсолутизам каквога монарха, а то с тога, што се монарх ипак осећа у неколико одговоран пред историјом, док је скупштина нека власт безимена и без одговорности. За тим се тај писац позива на сједињене

---

[2] в. Ed. Laboulaye, Questions constitutionnelles (1872), стр. 333—366.

државе америчке, те напомиње, како је подела законодавне власти у два дома у Америци неки „стални члан политичке вере или боље рећи нека на искуству основана истина, о којој више нема говора ни спора."

Затим Лабуле даље наводи, како није горњи дом само с тога неопходан, да умерава пренагљености доњега дома, него још и с тога, да се обезбеди *независност извршне власти*. Ту се опет позива на Америку. И иза свега свога доказивања и разлагања тај писац долази најзад до тога закључка, да то питање о два дома није једно од оних ситних, индиферентних питања, која се могу сасвим комотно овако или онако решити, него то је *управо питање о самој слободи* (c' est la question même de la liberté).[1] То је дакле кратка језгра, око које се обрће цело резоновање и доказивање Лабулеово у корист горњем дому. Уз Лабулеа ми ћемо овде навести само још једнога аутора, а то је познатога *Блунчлија*, који је такође присталац и бранилац те поделе законодавне власти у два дома.[1] Вредно ће бити да и Блунчлијеве разлоге мало опширније изведемо; он дакле наводи, да се главни разлози у корист дводомноме систему састоје у овоме:

а). Јасно је, да четири ока више и боље виде него два, нарочито кад исти предмет посматрају са разнога становишта. Дакле поновљено већање и претресање законских предлога у два дома, који стоје на различноме земљишту, може само бити корисно и благодетно.

б). Пошто законодавно тело има да уређује и регулише трајне одношаје народа а нема да се брине о тренутним потребама — јер је то задатак владе — то онда за то тело брзе и нагле одлуке нису ни нужне нити их ваља желети, и ту онда опет дводомни систем чува и обезбеђује од пренагљености и погрешака једнога дома, даје заштиту против страсних расположаја, који таквим једноставним телом могу у тренутку лако да овладају и да га за собом повуку, и најзад спречава ону у великим скуповима тако опасну наклоност, да своју моћ одвише прошире и деспотски употребе;

[1] Он даље казује: „установити републику са *једном* скупштином, то је противуречност у изразима: народна влада и апсолутна власт (разуме се једне скупштине), то су две ствари, које се искључују."

[3] в. Bluntschli, Allg. Staatsrecht, I. стр 433—435.

в). Осим тога у уставној монархији још и то долази у рачун, што владалац према *једноме* народноме преставништву лако може да буде увучен и уплетен у борбу странака и у борбу са скупштином те бити принуђен да буде чекић или наковањ, а на против кад су два дома он је онда уклоњен из непосредне партијске борбе и као језичац на вази постаје регулатором између оба дома. Дакле су при томе јединна државе, безбедност и достојанство монархије и мирно држање и уређење законодавнога тела подједнако интересовани.

То су тачно побројани Блунчлијеви разлози, о којима он налази да су *довољни* и пресудни за практичног државника. Али се теорија по његовом мишљењу са тим разлозима не може задовољити, она тражи дубље *начелно* оснивање и мотивовање дводомнога система. Па како тај немачки аутор тај систем начелно мотивује? Сваки мора бити радознао да чује и сазна те „дубље“ начелне разлоге. Интересно је дакле да их овде наведемо. Та се дубља начелна мотивација по Блунчлију у овоме састоји: у свима народима „вишега реда“ постоји нека унутарња супротност између *демоса* (народне масе) и између *аристокрације*, која је у свези са противношћу *квантитета* и *квалитета* (коликоће и каквоће) у природи. У средњем веку преставничко тежиште беше у аристокрацији, у новије доба оно је поглавито у тако званим народним (доњим) домовима, који истина нису баш сама маса, али су из ње поникли и на њој се оснивају. Кад би само та маса била престављена и заступљена, онда би то преставништво било непотпуно. У њему би били заступљени само интереси и својства масе, и ако у неком вишем изразу. Али ту не би била преставлљена ни заступљена „одлична“ каквоћа, која по својој природи не припада маси, него се вазда налази само у једној мањини, која је пак за здравље и благостање државе и народа од највећег значења, а уједно преставља природну допуну и ограничење (баријеру) масе; та одлична каквоћа не би била узета у рачун и обзир, и не би имала свога заступништва, које њеноме фактичкоме одношају према целини одговара Она то заступништво у довољној мери може имати само у засебноме дому. И само се тако те велике политички важне странс и групе у народноме организму довољно узимају у обзир и признају, кад уз поглавара државнога стане преставништво народа (као *демоса*, као масе) и преставништво „одличне мањине“ (као *аристокрације*).

Ето то је то Блунчлијево *начелно* оснивање и мотивовање дводомнога система. То је по његовоме мишљењу нешто „дубље“ чиме се и сама виша теорија задовољава.

Ми смо баш нарочито хтели у довољној опширности и исцрпности да наведемо оне разлоге и доказе, што их теоријски заступници и браниоци дводомнога система на среду износе, да нам се не би могло приметити, да смо у своме разлагању били једнострани и да нисмо све те разлоге узели у обзир и претресли. Између свију теоријских заступника поменутога система ми смо изабрали двојицу, Лабулеа и Блунчлија, као понајглавније и најпризнатије преставнике те групе државно-правних писаца, и ми можемо са довољном поузданошћу казати, да после те двојице није нужно ниједнога више наводити, јер је у тој двојици доиста концентрисана умна есенца тога теоријскога схватања и мучно ће који од осталих пронаћи и смислити још какав нов разлог и навод, који Лабулеу и Блунчлију није на ум пао. Ми смо нарочито разгледали, шта о томе каже Сисмонди, Роси, Прадије-Фодере и др. и нашли смо, да се ту одиста само нешто другим речима, мало опширније или краће понавља оно исто, што та два писца наводе.

Пошто смо дакле у довољној мери навели и узели у обзир све оно, што се у корист горњем дому од стране најубеђенијих и најпризнатијих његових бранилаца може навести, ваља нам сада казати своје мишљење у томе питању. Ми дакле одмах пресудно кажемо, да нас сви ти наведени разлози и докази ни издалека нису могли убедити о потреби и корисности горњега дома у демократском државном строју и да је наше убеђење, да нема никаквих ни теоријски ни практички основаних разлога ни побуда, да се таква установа сад тек по ново уводи у уставни склоп данашње демократске државне организације, јер све оно, што се од стране поменутих писаца у одбрану и корист тога дводомнога система наводи и може навести, то по нашем мишљењу или није основано или је тако слабо према оним много јачим разлозима, који војују *против* горњега дома, да крајњи резултат целога тога претреса и резоновања мора испасти свакојако у корист *једноставноме* народноме преставништву. Задатак нам је сада, да пре свега критички претресемо те наведене разлоге о потреби поделе законодавне власти у два дома и да иза тога колико будемо умели и знали наведемо оне побуде и разлоге.

из којих довољно јасно излази не само непотребност но и штетност такве поделе. Дакле да видимо.

Са оним првим разлогом што га Блунчли наводи како „четири ока више и боље виде но два" итд. можемо врло брзо бити готови, јер и ако о томе нико не сумња, да више очију више виде, то тиме још никако није доказано, да те многе очи морају бити одељене и растављене у два тела, у два дома, јер оне нимало мање ни горе неће гледати, ако буду у једноме истоме дому, јер се и у њему један исти предмет сасвим лепо може посматрати са „разнога становишта." Нема ни једнога народнога преставништва, у коме не би били заступљени разни погледи, разна становишта, разни друштвени крупнији и ситнији елементи и интереси, нарочито онда кад се уставом ниједан друштвени елеменат и слој унапред начелно не искључи из народнога преставништва.

(свршиће се.)

СМЕДЕРЕВСКА ЖЕЛЕЗНИЦА

Решено је да се гради привремена железничка пруга од Плане до Смедерева, под видом „за пренос алата, машина и других потреба до најближе тачке сталне железничке пруге“, дакле до Плане. Врло је велика вероватност, да ће се пре или после, ова *привремена* пруга претворити у *дејствителну*, сталну. С тога и хоћемо да у кратким потезима изнесемо рђаве и добре стране, које тај огранак за Смедерево собом повлачи.

Са *техничког гледишта* имало би се по најмање што рећи о овом огранку. Месност је повољна, готово са свим равна; већих препона нема, с тога је израда доста лака па за предузимаче и јевтина. Све су то околности, које могу предузимача охрабрити, да једном извршену привремену пругу доиста и претвори у сталну.

Са *народно-економног гледишта* говоре неки разлози у прилог а много претежнији разлози говоре опет противу смедеревског огранка. Већи број пруга железничких — тако рећи разграната мрежа — корисна је лаком извору домаћих производа и лакшем подмирењу разних потреба са стране. Али зато опет у толико лакше страна производња продире на наше пијаце, и побија сваки покушај, да се ма која грана домаће производње подигне. У колико код нас још неусвојена заштитна ђумручина не штити домаћу производњу, у толико може бар неки крај заштићен бити природним препонама, дакле тежим довозом страних фабриката.

Крак на Смедерево даје нашој трговини, нарочито извозу наше сировине и провозној трговини, правац к Дунаву. Обилази се дакле Београд, који је за сада једини наш и политички и трговински центар. Београд је за сада тежиште целе

Србије. Ово није баш велика корист за садању кнежевину Србију; на против може се сматрати као нешто неприродно, да речем готово болесно стање. Уз то је и опасно за целу земљу, јер Београд, тај важни центар, свакад је изложен навали непријатеља са севера. За неке наше политичке тежње на српске крајеве с оне стране Саве и Дунава, Београд је бар као политички ако не и као финансијски стожер на врло згодном месту. У толико опет мање врши ову улогу према осталим српским крајевима, који за сада још под туђом управом стењу.

За Србију, или боље рећи за Српство у опште, боље би било, да је престоница, па са њоме разуме се центар финансијски и културни, негде у средини Србије, некако око Крушевца или Ниша.

Велика је мана и управо мерило нашег економног стања у опште, што се и интелигентна и новчана снага наша сред сређава *једино у престоници*; немамо новише економских па и културних центара, расејаних по разним крајевима Србије, те да сваки крај за себе ужива њиове благодети и да се користи њиховом помоћи. То је оно, што напред обележисмо као *наше неприродно, болесно стање.*

Али кад није тако, онда морамо да имамо у виду садањи положај наше престонице.

Београд ни приближно није се попео на висину, на којој би требао да буде у погледу економном и културном, кад такав важан уплив има за цео народ. Економски се врло тешко подиже поглавито услед систематичког рада наших северних суседа, који му на силу бога не дају да се уздигне. Груписањем трговине целога Подунавља и целе Посавине. — (Влашке, Бугарске, Србије, Босне) у Пешти створена је знатна конкуренција Београду. Београд не ужива ни једно од помоћних средстава, која би помагала, да се овде може груписати бар наша трговина; нема ни новчаних завода ради помагања трговаца (београдски кредитни завод врло је незнатан и помаже више страној трговини); нема новчаних завода за давање новаца на еспап, на стоку и т. д.; нема кланица и обора за стоку; нема стоваришта за еспапе, ни берзе, бар за нашу производњу; међу тим свега овог има у Пешти, и то у врло великим размерама. Па и у Темишвару створене су подобне установе, макар и у мањим размерама. И Земун извесно неће без њих остати, о томе не сумњамо ни најмање,

јер угарска влада помаже таке установе, пошто је уверена о њиховом повољном дејству на трговину.

Једину помоћ, коју наша државна управа може Београду да учини, да бар у неколико дође до услова, који групишу нашу домаћу трговину око Београда, то је железница. Али железница неће све наше производе доносити и прикупљати у Београду, ако се сагради крак за Смедерево, који ће као одушка да одвлачи већи део трговине у Смедерево. Оно мало рада, што би, прикупљено само на једном месту — у Београду — било доста знатно, изгубиће се, кад се на више страна распарча. Дакле, ни Београду па ни Смедереву неће се много помоћи, ако се железничка пруга у 2 крака дели, а целој ће земљи извесно штету донети.

Из свега овог следује, да не смемо сами стварати нашој престоници такмаца, у толико мање, кад је то још и са нашим већим издатцима спојено. Ово ћемо ниже споменути.

Ако се обазремо на *месну потребу самога Смедерева и околине му*, можемо као ресултат ово извести:

Смедерево налази се већ сад на светској комуникацији, на Дунаву, који олакшава саобраћај свију еспапа, који до Смедерева долазе. Државник мора правичан бити, па стварати комуникацију и за остале крајеве, који нису природом обдарени удобним путем. Железница, како је сада од Београда до Међулужја трасована, сасвим је повољно повучена да једном делу Шумадије накнади оно, што је природа дала Подунављу и Посавини Дунавом и Савом.

Смедерево дакле с тог гледишта нема шта да се жали ни на државнике, ако им сада одма не даду железницу, ни на Шумадију, што она с правом тражи у железници накнаду доброг пута, које Смедерево већ ужива, служећи се воденим путом.

Сва садања смедеревска трговина може се на две групе поделити. У прву групу спада довоз производа смедеревског округа. Округ је овај богат поглавито са раном, и ти ће се производи и доцније већим делом прикупљати у Смедереву. Сељани су већ и административном поделом округа упућени, да чешће долазе у Смедерево, и та их прилика наводи, да узгред и своје производе тамо на пијацу износе, без обзира на то, што је некоме друго тежиште ближе. Дакле овај део

трговине смедеревске неће изгубити, а њиме се бави *већи део* смедеревског трговинског сталежа.

Овај ће део обрта остати у Смедереву и онда, кад проради железница за Београд. Смедерево дакле нема да се боји да ће овај део своје радње изгубити.

Други део смедеревске трговине састоји се у провозној трговини. Готово из целог Моравља извозе се производи у Смедерево, као у најближу тачку на Дунаву, па одатле се водом даље односе.

Са овим се делом смедеревски трговци готово нимало не занимају. Сва је ова провозна трговина у рукама само неколицине комисионара, а ови ће се исто тако брзо одомаћити у Београду или на другом ком месту у Србији, куда провозна трговина са железницом скрене.

Из свега дакле излази, да ће Смедерево са својом производњом, богатом околином и са својим положајем на Дунаву свагда остати важно трговинско место, ма куда железница скретала. Захтевати, да се и сва досадања провозна трговина и за будуће осигура једино Смедереву, било би са свим неразложно, и државник не би се могао на тако захтевање обазирати, или би се онда морале извршити *све жеље* државлана. Алексинац би н. пр. желео, да погранични плот и даље остане пред Алексинцем, да би и даље могли тамошњи комисионари живети од провозне трговине. Ужичани, Неготинци, Пожаревљани и др. желе да задобију железницу, кад већ плаћају за њу несносне намете. А да ли се могу све ове жеље извршити? Не могу, или ће се тек у току више година, можда за пола столећа, постепено извршити. Сасвим је дакле природно, да се и Смедерево *бар за сада стрпи*, па ће у току следећих десетина година моћи добити железницу без уштрба својих саграђана из других српских вароши и покрајина.

Два најважнија питања, због којих је смедеревска железница по Србију штетна, јесу:

војничко и

финансијско.

Није само железница повучена до Смедерева, опасна за нас *са гледишта војеног*, него је погрешна и опасна и цела траса железничке пруге, која изводи пругу у Мораве код Плане.

На карти видимо, како је Плана веома близу истакнута Дунаву. Непријатељска лака (коњичка) одељења могу за непун дан хода доћи до Плане, и тиме пресећи целу нашу пругу на два дела. Део од Београда до Јасенице кратак је одвећ, да би могао кретању наше војске помоћи. И довози хране и других потреба на тако кратком остојању железница не олакшава много. Уз то би се непријатељ трудио да ову пругу у своје руке узме. Нападао би врло лако са две стране: од Плане уз Јасеницу и од Београда к Авали. Нама би остало, да се на овом делу бранимо са две стране.

Чим непријатељ овај део пруге заузме, имао би он од ње знатне користи. Напунио би из далеких крајева своје државе средину Шумадије, око Мељулужја — Аранђеловца са војском, и одатле су му отворени путови преко Рудника за Чачак, преко Венчаца за Гружу дакле за Крагујевац и Карановац; друмом за Крагујевац и низ Јасеницу у Мораваље; преко Вагана и низ Пештан за Колубару. Сви му путови стоје отворени, а нама би било тешко раштркати снагу и бранити сваки пролаз и богаз. Код толиких пролаза на свакој тачки бићемо сасвим природно слаби.

Други део наше оцепљене пруге могао би се од чести заштитити утврђењем на висовима код Плане, али права и довољна одбрана железнице могла би се тек негде око Багрдана осигурати, а тиме, разуме се, напуштамо знатан део производног Моравља непријатељу.

На другом сам месту раније навео,[1] да је нашу железничку трасу ваљало спроводити од Мeђулужја и даље средином Шумадије, од прилике на Крагујевац, па одатле или преко Сабанте и јужног огранка Црног Врха за Јагодину, или од Сабанте на Белушић — Варварин.

Овако повучена пруга одговарала би најбоље и нашим војеним и трговинским интересима. Пруга железничка не би била изложена лако нападу непријатеља, а уз пут налазимо читав низ положаја, од којих се сваки даде добро утврдити и бранити.

Па кад је Плана тако опасна од непријатељске навале, у толико пре је опасна још и железничка пруга од Смеде-

---

[1] У „Пороти“ за 1879. год.

рева, којом ће непријатељ, заузевши једном Плану, своје довозе хране, пруга и т. д. вршити. Сасвим је природно, да би се Смедерево, као станица железничка, морало са много већом војском и упорније бранити, а то би нам одузимало знатан део наше војене снаге, од које би један део могли корисније употребити на другим прелазним тачкама Дунава и Саве.

Ради оцене смедеревске железнице са *гледишта финансијског* треба да имамо у обзиру ове претходне услове.

а. Наша је пруга железничка до Београда државна; држава обдржава на њој саобраћај и сноси све недостатке саобраћајних трошкова.

б. Пруга од Плане до Београда дугачка је 93 километра, (то је државна пруга); а пруга од Плане до Смедерева мери 42 километра. (Ова ће бити по досадањим знацима судећи својина Бонтуа).

Још су нам у памети скупштински говори и тврђење саме владе, да се по свој прилици ни за првих десетак година неће исплаћивати саобраћајни трошкови наших железница. То се зна из искуства од других светских железница. Мањак, који се покаже у приходу саобраћаја, пада на терет наше државе.

Па кад се у напред предвиђа, да се за дуго саобраћајем неће измирити ни редовни трошкови возидбе, питање је, да ли је онда корисно да се дозволи одма у почетку стварање такмаца — конкурента, који ће са много краћом пругом да излази на Дунав него ли државна железница. Да ли је у опште корисно цепати и оно мало саобраћаја, што још није довољно ни за једну пругу, на две пруге?

Одговор је јасан, *да није корисно правити два пута, док још ни за један нема довољно рада.*

Кад би наше државне финансије биле у тако повољном стању, да би се могло и хтело жртвовати недостатак возидбе, онда би се још и могло у неколико правдати, да се граде и огранци железничких пруга. Али и онда не би се смели градити огранци к Дунаву и Сави, него пре у горњем Морављу, у цељи, да главној прузи што више товара са стране доносе, да увећају управо обрт на главној прузи. У тој се цељи помаже грађење тако званих индустријских железница.

Још мање би се смело дозволити, да неки конкуренат узме у своје руке краћу пругу (Плана Смедер. 42 километ.), а држави на терету да остане дужа пруга (Плана — Београд — 93 километра).

С овим је довољно јасно изведено, зашто смо у више прилика били противни грађењу смедеревске пруге. То није каква наша лична мржња према Смедереву или његовим становницима. Ми их на против веома поштујемо с тога, што се они својски старају за унапређење своје вароши. Али неприродно би било чинити једном месту знатне олакшице на штету осталих места и на штету опстанка целе државе.

А. Алексић.

ЈЕДНА ГЛАВА

из

СОЦИЈОЛОГИЈЕ.

Кад се разгледа развитак целокупне науке, опажа се, да је од једног столећа па на овамо на научном пољу највише урађено, више но што су сви досадањи векови учинили. И сваки дан, сваки час, доноси нам по коју нову тековину, нову летину умнога рада. И каквом брзином све то иде! Тек што се родила каква замисао, тек што се нешто појавило као „новина“, а ми га већ и остављамо као „антику.“ У веку железнице, телеграфа, телефона ни наука не може да мили. И она лети.

Но све ово као да више — неки би можда рекли и једино — вреди за једну половину наука, за гомилу природну, физичку. И доиста ако се обазремо и разгледамо овај „видљиви“ свет, онда ћемо само ту и моћи опазити напредак, који се, тако да речем, руком даје опипати. Читав свет изналазака окружује нас и на наше очи сваким даном расте тако, да је ту немогуће напредак не увиђати и одрицати. Ако пак потражимо узрок том наглом бујању, том пролећу природних наука, видећемо, да је у самом начину, којим је та гомила наука почела да испитује своје појаве и да им тражи законе. Напустивши све у напред смишљене, априорне системе, природна се наука бацила на испитивање самих појава, и анализујући их и генерализујући, успела је да опази извесни ред, да ухвати законитост у феноменима физичког света. Тим су путем постали научни закони, који су опет од своје стране били основе за добијање и тумачење нових појава и нових закона. Видљива практична страна ових, овако стечених природних закона, јесу силни изналасци, који, рекао бих, хоће свет да поплаве.

Али природне науке не исцрпљују сву гомилу појава. Остаје још читав свет феномена, тако званих духовних, којима такође треба наћи законе, ако се хоће да и појави субјективног света носе име науке. А овде баш и јесте раскрсница, с које се једним путем иде у Причу о Чудесима, а другим у Науку о Друштву, у Социјологију. Јер ако у друштвеним појавима нема никакве правилности, никаквих закона, онда су сви појави моралног света само шарен низ свакојаких чуда без реда и везе. И с друге стране, ако се узмогне наћи законитост у социјалним феноменима, онда има и науке о њима,

има Социјологије. Али како да се дође до сазнања друштвених закона? Којим путем треба ићи, да се они пронађу и утврде? Да ли се метода природних наука даје применити и на духовне појаве? Да ли ће „опажање и проматрање“ тако богато наградити социјологе, као што сво од једног века награђује природњаке? — Све су ово сувремена и тек од скора „отворена“ питања, око којих су већ до сад многа пера поломљена.

Не упуштајући се у претресање постављених питања — ја ћу само да напоменем, да је данас права навала Natur-философа на поље Историје и Социологије и (а ово је главно) на велику корист и једне и друге. Нека се философи — историчари колико хоће дују својим „виспреним“ умозакључењима, остаје непобитан факат, да је у Социјологију највише једрих мисли о друштвеним законима унесено — опажањем и проматрањем. „Будући писци, који стану изучавати научни и литерарни покрет нашег доба, без сумње ће изнети као његову карактерну црту то, да су научари (savants) мало по мало преузели обрађивати поље психолошких, историјских и социјолошких феномена, што је дотле био посао једино философа, историка и књижевника. И сравњујући грдни број факата, што су их научари пронашли за неколико година, са малом тековином истинâ, што су нам ови други дали за толико векова, сигурно ће пожалити, што се та промена није много раније десила . . . . И ништа није оправданије но ова замена елемента, да га назовем литерарним, елементом научним, што се у наше дане дешава. Јер само на основу научних открића, учињених за ово неколико година, ми смо у стању, да поставимо чисте идеје на место прераних генерализања и априорних система, којима су се философи тако дуго задовољавали.“ Овим речма спроводи један такав натур-философ своје наступање на поље Социјологије. [1] Ја сам их навео једно с тога, да покажем промену, која се данас збива и која је ту лепо обележена, али друго и с тога, што се ту такође огледа једна крајност, само у „новом“ правцу. Док на једној страни философи старе школе одричу природњацима свако мешање у круг духовних појава, дотле опет философи — природњаци оглашују и друштво као цигло *своју* домену. А да ли неће и овде, као у већини случајева, истина бити у средини? Да ли се не варају и они, који мисле да историја социјологија могу остати на свагда искључно поље физиолога и биолога. Нема сумње да су ови нужни и данас, када се још прибира грађа за социјалну науку, баш најнужнији, јер је ту потребан материјал, којим они највише и најбоље располажу. — Радња човечанства је, веле, појав чисто физиолошки. Лепо. И опет зато не морају, а по све већој разгранатости наука и не могу, само физиолози бити историци. Главно је да историчари и социјолози, који хоће да тумаче појаве народа и друштва, не смеју не знати — човека. Тек користећи се резултатима Психологије, Физиологије, Биологије, Статистике и других старих и нових наука, социолог је кадар да подиже величаствену зграду социјалне науке.

[1] Види: Dr. Gustave Le Bon „L'homme et les sociétés.“ Vol. II стр. 26

И још нешто. Често се дедукција брка са априорним. Проматрање и опажање не искључују дедуковање — а то је философисање у ужем значају — ни у природним наукама на ни у Социјологији. Свака је наука у свом почетку индуктивна, а у даљем свом развитку узима у помоћ и елеменат дедуктивни. А Социјологија је *нова наука*. Она ће, можда још за дуго имати да прибира податке, да их анализше, генералише, дакле да индукује, па тек да на тако стеченим ресултатима и дедуктивним путем своју зграду даље подиже. На овој се тачки и мире философи и философи-натуралисте.

После овог помена о социјолошкој методи, ми ћемо одмах да пређемо на први део овог чланчића, а то је да видимо: које су то теорије што су, тумачећи својим начином појаве друштвене еволуције, уједно нијекале Социјологији могућност и име науке.

I.

Наћи каквом појаву његов најближи узрок на једној, и његов последак на другој страни, значи наћи каузалност појавима, а то је за нас најсавршенији облик знања. Сваки последак од своје стране је узрок појаву, што иде за њим у простору и времену, и обратно сваки узрок има пред собом какав феномен као свој узрок итд. Идући овим двема путевима ми добијамо читав ланац појава, који, везани узрочношћу а разређени и груповани по извесним основама и сродности, и састављају поједине науке. Али ову узрочност, законитост, много је лакше опазити код феномена објективног света. Природни су појави куд и камо простији но појави друштвени; с онима може да се експериментише, с овима не може; великом броју оних ми смо у стању да створимо прилике да се понове, код ових тога нема; и у највећој већини случајева и просторна и времена ограниченост више је особина природних но друштвених појава. Она фраза да и најслабљи покрет и најмањег молекила у природи саопштавањем иде кроз векове и кроз светове, рекао бих, да се више може применити на свет морални но физички. — Све то и још друге особине социјалних феномена учиниле су да се ту није могла тако лако и тако брзо опазити правилност и законитост. И отуда за многе још и данас постоји само једна група наука — наука природних. Науке о друштвеним појавима они држе да не може бити.

После ових општих напомена да приступамо посебним назорима о социјалним појавима и да видимо посебна одрицања социјалне науке. —

Све теорије које су до сад изнашане да протумаче еволуцију историјских, друштвених феномена и које су, не налазећи законитост у њима, одрицале и Социјологију као науку, у крајњој анализи могу се свести на ове три: 1, човечанском радњом управља виша моћ, Бог, Провиђење; 2, људски су догађаји случаји и у главном се огледају у радњи „великих људи“; 3, духовни су појави ресултат човечије воље, која је непрорачунљива. Све три искључују правил-

ност, неопходност у социјалним догађајима па дакле и науку о њима. Да разгледамо сваку на по се.

Врло је позната она појава, да људи и за најобичније, свакодневне догађаје, где је најлакше опазити узрочност, увек прибегавају натприродним тумачењу, траже им и — они нађу натприродне узроке. У сваком појаву на земљи је „прст провиђења" и сваки, и најнезнатнији догађај је нека опомена с неба. „Преврнуо се сланик," „прешао му зец пут," „јутрос прво срео попа," „сањао ово или оно" — све су то омени да ће се нешто десити, што ће пореметити обичан ток догађаја, у чем ће се дакле појавити нека виша моћ. Њихно је „вјерују:" човек ради а бог управља. Па кад оваком тумачењу нагињу људи у појавима, где је при честом понављању истих случајева и најобичнија пажња довољна, те да се могу разуверити о натприродности узрока, откуд да неће таквом тумачењу тежити у заплетеним и изукрштаним појавима друштвеног живота? Тим се путем у објашњење социјалне еволуције увлачи натприродна, божанска моћ, која, нема сумње, самим својим присуством искључује ред и законитост. То је пут, којим се дошло до закључака, да се, на прилику, благостање каквог народа тумачи тачним одржавањем недеље, или да се колера може појавити, ако се на новцу изостави Dei gratia. [1]

У осталом као да је овај начин објашњавања друштвених догађаја сваким даном све ређи. Бар међу озбиљним радницима на пољу историјских наука мало их је, који ће се још и данас, и у случајима најзамршенијих и најизненаднијих (у колико ових може бити) појава, при тумачењу ухватити за „вољу божју." Ова пак хипотеза друштвене еволуције једна је од најстаријих, управо најстарија. А најпознатији и готово најлепши модел таког тумачења историјчких појава је Стари Завет, где је Јехова на свакој страни, и где је Он покретач и регулатор и најситнијих послова „свога" народа. И поред свег прогреса данашњих наука ова ће хипотеза можда још за дуго трајати код теолога и — публике. Зашто? Зато, што она даје брзог одговор на сва могућна питања и што не захтева никаквог умног напрезања. Место спорог, мучног и тешког посла око истраживања узрока каквом појаву, зар није лакше и брже свима могућним појавима свести узрок на — Провиђење? Одговор тако потпун, тако „задовољавајући", да једном јединим речју заклопи свако даље питање.

Лако је опазити, да одрицање правилности у социјалним појавима, услед мешања натприродне какве силе, јесте једно од најслабљијих аргументисања и с тога ћемо се ми, с разлогом, пожурити, да пређемо на другу хипотезу о друштвеној еволуцији. [2]

---

[1] Види: Herbert Spencer „Einleitung in das Studium der Sociologie." Књ. I. стр. 31. (Немачки превод.)

[2] Ко би пак о овоме хтео шире разлагања, нека загледа у поменуто Спенсерово дело, Vol. I стр. 30 па даље — одакле је и узет највећи део аргумената.

Законитости нема у људским радњама, веле браниоци случајности, јер и ако је ништа друго не би реметило, реметила би је појава „великих људи.“ Какав је то ред, каква правилност у животу народа и друштва, када од појаве каквог „великог човека“ зависи правац радње и живота читавих народа? Од стицаја или оскудице „великих људи“ — а то је нешто случајно — зависи ток еволуције.

Један од најславнијих и најречитијих представника ове врсте историка је скоро умрли енглески писац Карлајл. За историчаре његова кова историја каквог народа огледа се у животу и делању „великих људи“ тога народа, јер ови и стварају и испуњују историју. Историци те врсте кадри су, да читав живот једног народа у неком добу изнесу у животу каквог владара или министра. „Општа историја је историја великих људи“: — вели Карлајл.

Но да оставимо за тренут питање: откуд и како постају ти „велики људи“, па да најпре потражимо узрок том нашем веровању, да историју каквог народа чине његови „великани“. Ако то учинимо, опазићемо, да све око нас ради на томе, да стечемо мишљење о великом утицају појединих личности на друштвену еволуцију: и наша наслеђена склоност и ступањ образованости и васпитање па и наше школовање. Није то, вели од прилике, овим речма Спенсер, особина само дивљачких и нецивилизованих народа, да им је најчешћи предмет збора: храброст, снага, хитрина, у опште дела старешина и ратника (што је у осталом према сиромаштини појмова и целокупног живота још и оправдано), него је и код „образованих“ јако развијена она склоност, љубав ка личностима, коју јасно изражену видимо код дивљака. И данас се — и колико још у будућности? — на нашим састанцима разговор вазда веже за личности (женидбе, парнице, рођаја, смрти) а ретко или никако за питања опште природе. „Ако хоћете, да на брзу руку оцените умни калибар каквог лица, најбоље ћете учинити ако припазите, колики је у његовом разговору однос између онога, што говори о каквом предмету у опште и онога што говори о личностима“. У колико је дакле ко мање способан или мање навикнут, да какву појаву сматра са њеног највишег гледишта — са гледишта начелног, да употребим модерни израз — у толико ће давати све већи значај личностима. А на овоме, како рекох, раде и наша наслеђена склоност и наше васпитање. Па и само школовање потпомаже ту љубав ка личностима и развија у нама мисао да је историја друштва у историји владара, канцелара и војсковођа. „Ратови и ратници, то вам је почетак и крај сваке историје. Ту на првом месту стоји неизбежна митологија, па за тим јунаштва владара и ратника од Агамемнона до Цезара. А о друштвеној организацији, о обичајима, појмовима, моралности једва да се што дозна из биографских описа појединих људи. И тим се правцем већ дотле дотерало да је срамота, на прилику, не знати о љубавним односима Зевса или не знати име Маратонског војсковође, али се са свим опрашта, ако се нема ни појма о друштвеном стању, у ком су и могли разьити Ликургови закони, или немати никаквог знања о постанку и функцијама Арео-

нага.“[1]) Оваким речма Спенсер пребацује досадашњим и садашњим писцима и учитељима историје, а нема сумње да је прекор основан, јер је ту један од најсигурнијих путева, да се још из раније развија мисао о „великим људма“, а напушта и затрпава мисао о правилности у историјским појавима.

Али ако се не задржимо на овоме, но пођемо један корак даље и поставимо питање: а откуд ти „велики људи“? — онда ћемо видети, да се цела зграда о великим људма на један пут руши. Јер доиста, ова би теорија могла опстати само онда, ако би се ма где и ма кад створио и уздигао какав „велики човек“ без нужних антеценденција ако би тј. у каквом дивљачком друштву могао на један мах понићи какав Коперник, Њутн или Шекспир. Али тога није било нити ће га икад бити. Човек, па макар како он чијим очима изгледао велики и славан, само је једна проста карика у друштвеној еволуцији, и као такав резултанта свега, што му је претходило. И тај великан, као год и сва савремена му генерација, од које је он само један несравњено мали део, и као год и све установе његовог доба, обичаји, језик, знање, вештине — све је то последица, производ оног огромног агрегата сила, које су дотле вековима радиле. Појава великог човека зависи од целокупног дотадашњег развитка и друштвеног стања у ком се појављује. „Шекспир се не би могао јавити да дотле већ није било нагомилано онолико традиција цивилизованог живота, онолико разног искуства и онако обрађеног језика. Или замислите Вата (Watt) са свом његовом уобразиљом међу каквим племеном, које још не зна за употребу гвожђа, или без довољно нагомиланих радова у Механици, па се тада запитајте, би ли имало изгледа, да би он, у таквом случају, постао изумелац парне махине?“[2]) Сви примери који би се у овом смислу још могли наводити — а без сумње би их било много — сведоче, да се „велики људи“ не појављују онде, где нема претходног материјала, спремљеног земљишта, да се они појаве. А кад се ово вазда има на уму, онда се опажа како свим „великим људма“ цена на један пут јако пада, а у исто доба скаче вредност друштву, у ком се они јављају.

Па ипак се овим не руши свака ђенијалност. Личности овде само губе, ако могу да кажем, свој апсолутни значај, а остаје им вредност релативна, специфичка, која је истина много мања, али је тек њихна. И ова тежина личности тј. оно мало чисто субјективне моћи индивидуине, што јој остаје, кад се изузме све оно, што припада друштву, то је сва „величина“ њена. Али то је тако мало, да ни у којем случају не може да ремети законитост и ред у социјологији Није нужно ниjекати сваки и најмањи значај индивидуе, али јој се тек не може и не сме давати толика вредност, да се у сенци њене величине изгуби рад и значај друштва, у ком је личност изникла, на коме се управо и

[1] Поменуто Спенсерово дело, књ. 1. стр. 39.

[2] Исто дело Спенсерово стр. 43.

подигла.[1]) Не сме се никад смести с ума, да и ако какав велики човек може својом ђенијалношћу да у неколико модификује друштвени строј и радњу његову, морале су се најпре у самом том друштву збити такве промене, које су створиле тог великог човека, које су његовој појави претходиле. И пре него што је какав славни муж могао што учинити у друштву, морало је ово најпре њега образовати тако, да свима оним феноменима којима изгледа да су творци „велики људи“, у крајњој анализи узрок лежи у оној генерацији и оним приликама, које су и те „велике“ изнеле и уздигле. Све, што се за славне и знатне личности у историји може казати, то је, да су оне у ланцу социјалне еволуције карике, неприметно веће но остале. Са мало веће висине, та неједнакост потпуно ишчезава.

Трећа хипотеза, која својим тумачењем друштвених појава одриче могућност, да Социјологија може бити наука, јесте она, којој су социјални феномени производ човечије воље, те ова као непрорачунљива не подлежи испитивању нити улази у круг науке. Овим прелазимо на питање о слободној вољи, питање тако старо и које је тако дуго чекало пресуду научарског суда. „Питање о слободи воље, о природи савести, вели Беџот, покренуто је још онда, када је први пут отпочела дискусија, и још ни до данас није решено. А у интересу је озбиљне науке, да се, у колико је више могућно, ограничи терен дискусији, те да се види, у колико се утврђена факта подударају са постављеном теоријом. Пробни камен сваке теорије јесте, да се факта с њом слажу“. — С тога ћемо и ми то питање само тек додирнути.

Савремена психологија вели, да слободне воље нема; воља није самоизворна, јер ње не може бити без мотива. Наша психолошка слобода састоји се у томе да ми под упливом извесних побуда овако или онако радимо, а који ће пут и правац нашој радњи бити, то одређују најјачи мотиви. Према томе слободна је воља само релативна, али и овој преходни мотиви тако одреде правац, да ми ту *вољу* можемо да предвидимо и предскажемо, што онда, разуме се, губи значај воље. Међу примерима, које Спенсер за овај случај наводи, ја ћу да изберем један као најјаснији. „Хоће ли се ко год на улици, вели он, уклонити колима, која му на сусрет јуре, то је ствар чисте воље, али ми ту вољу тако предвиђамо, да можемо слободно казати да од 1000 случајева, 999 пута ће бити уклањања с пута“. Има дакле правилности и предвиђања воље, и кад тога има код појединца, имаће и код друштва, у агрегату воља. Шта више у овој општој вољи има законитости у већој мери него ли у вољи индивидуалној, јер се тамо губе и паралишу специјални

---

[1] Беџот, да би начинио доста места начелу имитације у Социјологији, морао је дати и већи значај самој личности. За њега су поједине, испољеније „личности за друштвени свет то, што сунце за природу“ — таква је негде компаратива у његовом делу „Lois scientifiques du développment des nations“. А на другом месту у истом делу пита се од прилике овим речма: „зар ми нисмо сад уз озбиљног Гледстона и сами сви озбиљнији“?

мотиви, који могу лакше да упливишу, па лакше и да ремете правилност воље појединачке. Има дакле не само психологије него и психологије народа.

Овим довде су у главним потезима обележене три теорије, које у социјалним појавима не налазе законитост, те тиме непосредним путем одричу Социјологији име науке. Но њима се придружује још једна, ако не најобичнија и најчешћа, примедба, која ту исту неправду чини Социјологији, само другим посредним путем. То је оно доказивање, да се друштвени феномени не понављају, те се дакле не можемо уверити, да ли ће нам се наша предвиђања обистинити и потврдити. С тога ћемо се морати мало и око овог забавити.

Пре свега о томе: да ли се историјски догађаји понављају или не, још може да буде спора. Да би се на ово могао дати бољи одговор треба имати на уму изванредну компликованост друштвених феномена. Нема ни једног историјског догађаја, па макар како он изгледао сићушан и незнатан, који би био последица само једног узрока. „Сваки историјски појав, вели Беџот, то вам је слика Рембрандтова“. У највећој светлости и најјаснијој боји излази нам један појав, као узрок или као последак, док се остали све више и више губе, да у тами са свим ишчезну. Па сад, где је тај случај, да се у каквој прилици скупе *баш сви* мотиви, све прецеденце, које су некада извесни феномен произвеле? За овакво понављање историјских догађаја слаба је вероватност. Социјологија се пак теши тиме, што таквог понављања нема ни у другим наукама. Али ако се десе и понове *кардинални* мотиви који су некада произвели известан појав, онда ће се поновити и њихов последак, који ће, опет у кардиналним цртама, бити сличан — не истоветан — првоме појаву. У колико у игру улази већи број а различнијих фактора, у толико је мањи изглед за сличност појава, и обратно. Из овог разлога ће се наћи већи број сличних појава код нижих, а мањи код виших друштвених типова.

Не упуштајући се у тражење и набрајање оваких појава, ја ћу још само да споменем како врло озбиљни научари налазе сличности у развитку појединих народа и тамо, где за обичне очи не постоји апсолутно никаква.[1])

Али баш да узмемо да се социјални појави не понављају, да ли зато нема науке о њима? Спенсер лепо пита: а зар има апсолутног понављања ма у којој конкретној науци? па опет им зато нико не одриче значаје науке. „Чак и у најегзактнијој науци, у Астрономији, комбинације нису никад два пут једне исте, и понављања су само приближна“. Са Геологијом је тако исто. И ту су из појава, који су вазда нови, вазда у неколико друкчији а опет у нечем и слични са ранијим појавима, изведени закони, који састављају геолошку науку. Па тако је и са Социјологијом. Ни овде нема апсо-

[1] Тако у једној од овогодишњих свезака часописа „Deutsche Rundschau“ један од знатнијих савремених немачких историка (Грот) упоређује данашњи развитак Немачке и — старе Грчке. А ако игде изгледа, да нема сличности, то је нема овде.

лутног понављања. Али из гомиле феномена, међу собом различних а донекле и сличних, ми смо у стању, да нађемо неку извесну законитост, за којом иде генералисање и тумачење појава, па дакле и наука о њима. Овде ћемо одмах још и то поменути, да социјалне превизије нису нити могу бити математички тачне. Али зар су предвиђања код свију наука подједнако прецизна? Ако се за карактеристику науке узме она Кантова изрека, да у знању има толико науке, колико је у њему математике, онда ће се круг науке и сувише сузити. Није наука само егзактна наука, него где год има превизије, има и науке. У Социјологији, у том сплету квалитативних и квантитативних духовних појава, математичка тачност немогућна је. Али Социјологија и не претендује на име егзактне науке: она хоће просто име *науке*.

II.

Довде смо прегледали одрицања социјалне науке. И из свега што је до сад казано — а и из онога, што није споменуто, али се даљи закључци сами натурају — виде се тешкоће изналажења социјалних закона, али не и немогућност. Остаје нам сада, да ми у кратко обележимо круг и предмет Социјологије *као науке*.

Социјологија полази од основе, да особину друштвеног агрегата опредељује карактер индивидуа, које у агрегат улазе. Ова је истина у свету анорганском и нижем органском много опажљивија, те отуд ту пре и позната и призната. Али је дуго времена требало да се то увиди и као начело унесе и у људско друштво. Тек многим скорашњим испитивањем особина разних дивљачких, полуцивилизованих и цивилизованих племена и народа дошло се до уверења да карактер друштва зависи од карактера оних, што у његов састав улазе. Споредне и мање важне особине индивидуа огледају се у слабије израженим, мање испољеним особинама друштвеним, као год што су опет опште, кардиналне црте друштвене израз таквих црта индивидуалних. Човек је прототип друштва, којега је члан. Социјологија дакле почиње са човеком, са свестраним испитивањем његових особина, споредних и главних, физичких и духовних, т. ј. она тражи и утврђује законе индивидуалног живота. Јер само после сазнања ових ми смо у стању да нађемо законитост у животу читавог друштва. Индивидуални живот, то је минијатурна слика живота друштвеног. Човечанство је човек, који вечито живи.

Из овога јасно излази, да се Социјологија могла као наука развити и подићи тек онда, пошто су пронађена и утврђена начела наукâ о човеку, чијим се резултатима она има да послужи. Пре Социјологије мора да иде Антропологија (у најширем значају њеном).

Али, запитаће се, какви се закони могу наћи у животу једне индивидуе? Шта ви можете напред казати, какву судбину прорећи детету које се тек родило? Хоће ли оно славити 25-годишњицу свог литерарног или уметничког рада или свог политичког заточења? Кажите у напред и једну карактерну црту тога детета! На овака

питања доиста одговора нема. Јер за ту врсту појава нема предвиђања, нема вероватноће оваких или онаких особина или догађаја, па нема ни науке о њима. Али има нечега у животу индивидуалном, о чему се може са великом мером вероватноће, и још више, са великом мером извесности говорити, у чему има превизија, генералисања па и науке. То су појави растења, развитка, строја и функција живота индивидуалног, који су — изузев анормалности — општи и заједнички свима индивидуама, па ће бити и новорођеноме. Овде има предвиђања јер има и законитости. Али ми можемо да идемо и даље. Можемо да нађемо превизија и у појавима који су специјалнији, већма везани за поједину личност, дакле биографски. Ма да је, вели Спенсер, време, када ће се која детиња способност развити, различно, јер то бива код некога брже и раније, код другога спорије и доцније, инак и у том развићу има нека законитост, на основу које смо у стању да тврдимо, да дете неће бити у својој трећој години математичар или драматик, да у својој десетој години неће бити психолог, нити ће имати ширих политичких погледа, док му се још ни глас није променио. Па и о његовој ћуди можемо да изнесемо таквих предвиђања. Хоће ли се, на прилику, оженити или неће, то не може нико у напред рећи, али се може казати, ако не са извесношћу а оно са великом вероватноћом, да ће се и код њега у извесно доба развити жеља за женидбом. И ма да нико не може рећи, хоће ли имати деце или не, може то, да ако их узима, да ће мање или више имати и очинских осећаја.

Шта из свега излази? Да у животу индивидуе има специјалних појава, који се не даду прорећи, за које нема генералисања ни науке. Појави ове врсте састављају биографију индивидуе, која је посебна за сваку јединку. Али у животу индивидуе има и појава општих, заједничких (у већој или мањој мери), за које поред свих могућних изузетака и неправилности код појединаца има предвиђања и законитости те тако постају предметом науке. За агрегат индивидуа т, ј. за друштво вреди ово исто, само још с тим (што је напред на једном месту већ споменуто), да се овде паралишу и губе изузетни мотиви, те је отуда и правилност социјалних појава већа и све већа, што у посматрање узимљемо већи број индивидуа. Међу многим примерима ове правилности, за чије сазнање имамо највише да благодаримо статистици и статистичарима, ја сам изабрао само два три, да их овде изнесем, али држим да ће и они бити довољни, да и најневернијег увере о законитости у социјалним феноменима.

Ко би могао на први мах и помислити, да се, на прилику, самоубиства, злочинства и женидбе врше с неком правилношћу, да су и они нужна последица ранијих прилика, раније стечених узрока. Изгледа, да ако и у чему има слободне воље, има је у томе: хоће ли се ко убити или оженити. Па ипак и у овим појавима „наше слободне воље“ има такве правилности, да „ми данас можемо у напред рећи, колико ће за неко извесно доба у некој земљи бити женидаба и то, колико момака а колико удоваца; колико ће бити злочинстава и каквим ће се оруђем извршити; колико ће преступ-

ника бити оптужено, колико осуђено а колико њих ослобођено“.[1]) А о правилности у женидби чувени статистичар Кетле овако говори: „Међу социјалним фактима, није ни један толико важан и ни у једноме не изгледа да има толико слободне воље колико у женидби... Али и женидбе, кад их човек посматра са општег гледишта, врше се с таквом правилношћу да можемо веровати да се и оне покоравају упливу неких узрока, који су ван сфере индивидуалне радње. Шта више, женидбе у којима се, како се држи, огледа наша воља и наше премишљање, дешавају се с већом правилношћу но смрти. Међу тим човек се не предомишља хоће ли да умре или не, као што то чини кад хоће да се жени“.[2])

За доказ ових навода ево неколико статистичких података. У Француској је због злочинства, у 1874. години оптужено 5228 а ослобођено 1056; у години 1873. оптужено 5284 а ослобођено 1049; а у години 1872. њих 5498 оптужено а 1305 ослобођено. Кроз све три године на 100 оптужених дође у средњу руку 21 ослобођен. Самоубиства се тако исто правилно понављају као и злочинства. Тако је године 1875. било самоубилаца 5472; године 1864. — 5617; године 1873. — 5525; а у 1872. години 5275 самоубистава. Као што се види варирање врло слабо. Бројеви ванбрачне и законите деце такође су стални. У Француској рачуна се годишње: 300,400 женидаба, 884,000 деце законите, 67,000 ванбрачне, 44,000 мртворођене, а 845,000 случајева смрти. Ове су цифре из године 1875. и понављају се од тога времена сваке године са малом изменом.[3]) Премашио бих своју циљ, ако бих претрпао ово место оваким подацима, — којих хвала богу сад већ има доста — а држим да је и оволико довољно за потврду напред постављене хипотезе, да у друштвеним појавима има законитости, да дакле има и науке о друштву.

Пошто смо видели (разуме се, колико је то могло бити из овог кратког прегледа), да и животом индивидуе као и животом друштва владају закони, који постају предметом Социјологије, остаје нам, да у главним цртама обележимо круг ове науке. Нема сумње, да ће изнесена слика бити врло непотпуна, јер да се схвати домашај ма какве науке, треба ући у саму науку. Отуда и дефиниција какве науке у напред, биће јасна само онима, који су колико толико познати са самим фактима, што науку састављају.

Социјологија дакле почиње са човеком. Она мора да испита све спољне и унутрашње факторе који га чине оваким или онаким; у прве долазе: клима, земљишни облик водоравни и висински, минерално богаство, флора, фауна и т. д., у друге: човекова физична, осећајна и интелектуална страна. Пошто овим путем изнађе и утврди начела, што владају животом јединке, она приступа комбинацији ових јединака, друштвеним агрегатима, малим и великим, простим и

[1] [2] Dr. Gustave Le-Bon у поменутом делу стр. 6—7,

[3] Сви ови статистички подаци узети су из поменутог дела Др. Ле-Бона. стр. 7—9. Ко би зажелео да има више података ове врсте, наћи ће их лепо разређене у делцу: „Један лист из физике социјалне“ од М. Ракића, страна 48 па даље,

компликованим. Ту одмах има да каже: да ли индивидуалне особине прече или помажу стварању чвршћих и већих удружења, и које су што чине прво, а које ово друго. Сад већ има посла са породицом и свима њеним облицима и упливом ових на домаћи живот, на морал, на мишљење и радњу и појединца и племена. Овде се јављају и фактори, који социјални агрегат све већма шире и чине све компликованијим. Ту је пут, којим се из породице развија читава политичка организација са свима својим облицима и свима својим упливима на појединца и на све. Сад опет Социјологија има да испита однос управног (регулативног) и извршног (оперативног) чиниоца друштвеног организма. Али на овој висини живот друштвени зрачи на све стране. Он је тада већ састављен из многих елемената (породица, својина. вера, морал, наука, вештина и т. д.) који му у састав улазе и еволуцију одређују. И Социјологија има свакој том друштвеном фактору да нађе извор, историјски развитак, и да обележи њихне узајамне односе и упливе. И најпосле Социјологија приступа круни својих радова — историји социјалне еволуције. И тек нам се са ове висине указује сав ланац историјских догађаја, тек одатле видимо развитак и тог људског живота, тек ту осећамо свемоћни закон, у коме се губе све „случајности“, сви појави „наше воље“ и сви „велики људи“.

Ст. Ловчевић.

ПОРЕЗА

ИЗВОД ИЗ ШЕФЛЕОВОГ ДЕЛА:

начела порезне политике, с обзиром на дневна финанцијска питања у Немачкој и Аустрији.

Као што не може кућа напредовати без добро уређеног газдинства, исто тако не може напредовати ни држава без добро уређене финанције. Уредити добро државну финанцију није лако, али је *преко потребно* за напредак државе. Наша млада држава мора се постарати да уреди своју финанцију, јер су нас при још неуређеној финанцији задесили тешки новчани терети. Бојати се да наш овако млад државни живот не почне рамати, бојати се да наш напредак не укочи финанцијска неуређеност, с тога морамо тежити да ту страну државнога живота доведемо што пре у ред. У нашој финанцијској струци без сумње су потребне корените измене, а да би се те измене извеле како ваља, потребно је проучити финанцијско стање и финанцијске невоље и код других народа, да би се користили њиховим искуством и избегли погрешке, учињене код њих. У намери да се помогне та цељ доносимо преглед Шефлеовог дела, чији смо наслов горе исписали.

Држава као и свака особа има своје материјалне потребе. Отуда и држава као и приватне особе води газдинство, које има да реши три задаће: да *означи* колика је материјална потреба државе, да посредно или непосредно *пронађе* натурална или новчана средства, којима ће се подмирити та потреба, за тим да та средства и *употреби* на подмиривање те потребе, или другим речима на државне цељи. Те три задаће имају да реше од чести државна економија, а од чести финанција.

Државној економији је задатак, да економски распореди сав трошак, потребан за разне државне цељи. За то државну економију не води неки засебни државни орган, већ је воде све државне власти у скупа.

Финанција је засебна област државне радње.

Један задатак финанције, опредељење материјалне државне потребе врше заједно: влада, као заступник свију струка јавне службе, и народно преставништво, као заступник свију газдинстава, која нису државна. То су дакле она газдинства из којих држава мора подмирити своју властиту потребу. Уставно *право буџета* и састоји се

управо у томе, да влада заједно с народним преставништвом одређује колико је држави потребно материјалних срестава.

Други је задатак финанције, да набави срестава за намирење државне потребе. Тај други задатак врши државна администрација, јер она има да разним радњама финанцијског министарства набави држави приход у границама финанцијских закона. Том радњом финанције стоји дакле модерно државно газдинство у свези са друштвеним процесом храњења (Шефле свакад изводи аналогију међу радњом човечијег и друштвеног организма — *прим. р.*) — с народном економијом. Предмет Шефлеовог дела спада у област те стране финанције, с тога ће се под финанцијом свакад разумевати питања о набавци прихода држави, а не питања контролна или буџетна.

Финанција, у том ужем смислу, води о томе бригу да се држава материјално издржава из *опште друштвене хране*. Разуме се ту храну ствара производња и промет материјалних добара. Путем финанције добија и држава свој део од чистога прихода „народне производње". Тим путем држава је у најтешњој свези с општим процесом храњења друштвеног организма, а то ће рећи с народном економијом. Отуда се основна начела и погледи у финанцијској науци могу добити тек на основу правилног народно-економног гледишта. Имајући правилно гледиште на народну економију, ми већ имамо сва битна начела финанцијске науке и политике. У том случају неће нам задавати тешкоће ни општа питања из народне економије, која су у свези с финанцијом.

Са ког дакле гледишта на народну економију ваља поћи код финанције? Да би могли на то питање одговорити, ваља рећи коју реч о погледима на *друштвену науку* у опште. Разни противни погледи на народну економију произлазе из противних гледишта на саму друштвену науку, на друштво.

Постоје два гледишта на људско друштво, а данас се косе као никад до сад.

Објективно гледиште иде од целине члановима, од члана члану, од заједнице индивидуи и обратно. Оно се никада не зауставља само код индивидуе. То гледиште сматра да су сви колективни заводи: држава, школа, наука, црква, битни чланови у друштвеном организму човештва или нација. Оно такође схвата важност индивидуа и њихових породица, као *слободних* основних јединака заједнице. То дакле гледиште води бригу о целини и њезином објективном поретку, али не допушта ни да се индивидуа, јединка, занемари или да угине, и чува њезину слободу.

То гледиште на људско друштво мора бити и *хумано* и *космополитско*, јер ма да и оно сматра да је развитак човештва плод борбе и такмичења међу народима и појединцима, ипак оно узима: да човештво, као целина свију народа, стоји над појединим егоистичном нацијом и над њезиним егоистичним члановима. Међутим оно није ни *антинационално*, јер узима да нација, као заједница свију националних индивидуа, стоји над ћефовима појединих индивидуа. За њега је јасно, да је и за међународну заједницу потребна самосвојност, снага и благостање сваке поједине нације.

По том гледишту морају индивидуе, као основни састојци друштва, имати свестраних услова за напредак, али оно у исти мах не допушта, да појединци имају право, да се неограничено користе својом надмоћношћу, без икаква обзира на друге појединце и на националну заједницу. То је гледиште сасвим за *слободу* али не трпи да егоисте злоупотребе слободу до миле воље.

То гледиште допушта и борбу и такмичење међу појединцима, али оно тежи да из те борбе и такмичења поникне што више користи и за заједницу и за појединце. Борбу и такмичење ваља ограничити таким међународним и народним поретком права и обичаја, да победа бољих буде корисна и читавоме народу, да друштвена борба за опстанак не уништи и не потчини чланове властитог или туђег народа, већ да се баш њеном помоћу долази до све савршеније заједнице и удружења. То гледиште дозвољава дакле најпотпунију личну слободу радње, али оно не дозвољава слободу: да појединци лукавством и новцем пљачкају заједницу и своје суграђане, *та им* се слобода закраћује, и објективно гледиште тражи, да заједница својом колективном снагом, која је свакад јача и од најмоћнијег егоисте, спасе и одржи све чланове па и оне, које је хтела борба за опстанак да уништи.

Према том објективном гледишту стоји друго гледиште, које нити полази од целине члановима, нити од члана заједници свију чланова, већ које сматра да је главно, битно и меродавно: *индивидуа* и њезина необуздана *субјективна*, *лична* слобода и надмоћност. То је до крајњих граница *једнострано либерално* схватање друштва људског, то је теорија суверене вредности и личнога ћефа *поједине* особе.

И ово гледиште мора да се разрачуна с чињеницом, да много индивидуа живе и хоће да живе заједно, у друштву. Но и у државним и народно економним погледима тога учења превлађује гледиште, да је индивидуа у друштву с другим индивидуама само за то, што је тако њезина властита воља, и да се она сме неограничено служити слободом за егоистичну борбу. То гледиште не признаје да све народности као чланови човештва имају једнаку вредност, оно не допушта да националне цељи стоје над цељима појединих индивидуа. Индивидуа свакад дави другу индивидуу, ма да би ваљало да живе једна за другу. По том гледишту не треба борбу за опстанак обуздати друштвеним редом, нити је потребно водити бригу о томе, да се и слаби оспособе и васпитају за борбу за опстанак.

Иста два гледишта постоје и на народну економију, где спада и финанција као део целокупног државнога газдинства.

Народна економија узета као целина, то је онај орган у друштвеноме организму, који врши друштвено храњење. Народно газдинство скуп је свију засебних газдинстава. Сва народна газдинства имају да материјално издржавају поједине чланове заједнице, породицу, општину, државу. Отуда се може и народна економија схватити двојако. Једни полазе од целине члановима, од члана члану, исповедају да су сва газдинства разноврсне, али по вредности једнаке и подједнако потребне установе за издржавање заједничиних чланова. Они не допуштају да је један члан у праву да се прехрани, а други

да за то гладује. По том схватању треба и материјално одржање да буде међународно; оно сматра нације као чланове веће заједнице. Оно тражи да се сразмерно снабде материјално свака нација, али и државни орган. То је гледиште скроз противно другоме гледишту: да ће се из необуздане борбе за личну корист, несведене у никакав друштвени ред, друштво „само од себе“ развити до највишега степена.

И државно газдинство ваља дакле сматрати, као једног од разноврсних али по вредности једнаких чланова народног газдинства. Тако ће се моћи најсигурније поставити темељ финанцијској науци, као што ће се видети и из претреса ова три основна начела што долазе.

Начело да се сразмерно подмирују све државне и недржавне потребе. Неки веле: „главно је начело финанцијске науке намирење државне потребе.“ Али то није правилно. Главно је начело финанцијске науке, да се државна потреба подмири *сразмерно народној економији*, исто тако као што се сразмерно народној економији имају намиривати и све недржавне потребе. Државно газдинство само је члан, истина један од најважнијих, али тек опет само члан општег народног газдинства. За то се и при намиривању државне потребе мора пазити на *сразмерност*. Финанциста не сме државну потребу узети на око саму за се, без обзира на остале потребе. По гледишту објективном не сме се дозволити држави да прогута све приватне потребе, али се исто тако не сме дозволити да држава материјално закржљави рад егоистичне штедње.

По том дакле дозвољено је, да се државна потреба може и *мењати*, она се некад може и повећати, кад има држава да изврши неке особите задатке. Али ипак се не сме никад изгубити из вида сразмерност према народној економији. Оно до душе нема мерила, како би се могла тачно одредити та сразмерност, нити ће се она у опште моћи кадгод апсолутно извести. Но ипак се она може довољно тачно определити и изнаћи, и то изменом разних мњења и назора. Сразмерност ће се најбоље ујемчити, кад влада с једне стране, као заступник целокупне државне службе, а народно представништво с друге стране, као заступник свију потреба недржавних и свију оних што плаћају порезу, израде буџет у скупа, ваљано, брижно и честито. Народ ће на тај начин свакад погодити инстиктивно праву меру.

Државна потреба мора се намиривати порезом, на основу историјски затечене организације народне економије. Финанција је државни орган за подмиривање новчане државне потребе, по томе *начин* како ће се државни приход издвојити из народног имања одређен је даном организацијом народне економије и поделом добара. У епоси народне економије, где производњу и поделу добара врше у *слободној* привреди капиталисте и најамничари, дакле у епоси либералној, јавља се као историјско начело финанције, да држава мора вући свој приход из доходака приватних газдинстава, дакле да се *државна потреба мора већим делом намиривати порезивањем.*

У државн племенској, у феудалној и патримонијалној држави, у држави апсолутној пре либералне, свакад је била другојачија и властита финанцијска система. Свака од тих финанцијских историјских система била је у својој епоси одређена организацијом народне економије. Било је неизбежно — како народно-економно тако и политички, да се јавно газдинство час више оснивало на владаочевом приходу и на натуралним даницима неслободних, час пак више на том, што је апсолутна сила употребљена на корисне регале и монополе, а час више на порези и на таксе за услуге државних органа. У свој прошлости и свакад у будуће зависиће финанцијска система од облика народне економије.

До душе у доцнијим и развијенијим епохама не подмирују се никад државне потребе само на један начин, обично има предања и остатака из још старијег доба. Тако и у нашој историјској финанцијској системи поред порезе постоји и више врста прихода. Али тек пореза је главно, или управо порезе, које се све скупа зову „порезна система."

Данас се државна потреба намирује из ових средстава:

Од чести из прихода на основу *јавнога права* (то су *порезе* заједно с *таксама за државне услуге* и *добитцима* од монопола, затим разни *приходи од управе*, разни *приноси* и *плаћања* неких газдинстава на основу јавног права):

Од чести из прихода приватне привреде саме државе: *доходак од државнога имања, поклони*, добитак од *проданих државних добара, враћене вађевине, уплаћени зајмови, вишци и активни остаци.* Али главни су државни приход у свима уређеним државама пореза, таксе за државне услуге и монополи.

Пореза, таксе за државне услуге и монополи намирују на најпростији начин државну потребу, кад је народно газдинство уређено на темељу приватне привреде. Држава није узела народну економију, т. ј. процес друштвенога храњења у своје руке, већ то је оставила приватној привреди, она ће дакле тражити у име државних цељи од сваког приватног газдинства принос, порезу. Догод се не би променила организација народне економије, држава ће морати намиривати своју потребу из приватне привреде, и то како своје властите, тако и грађанске.

Свакако намиривање државне потребе порезивањем није најсавршенији облик. Јер, држава ма да је заједнички орган читавога друштва, ипак мора намиривати своју потребу купећи приход кап по кап из приватних газдинстава, ма да је приход тих газдинстава усљед концентрисаног процеса производње већ био једном у гомили, и тек се доцније разлио у милијуне приватних газдинстава. Држава мора дакле трошити многе милиуне на порезивање. Али тек потреба се њезина према даним околностима не може намиривати другојачије но порезом, с тога то и јесте главни предмет модерне финанцијске политике, па дакле и предмет ове расправе.

Начело — да се порезује опште и сразмерно по правој способности зарад намиривања државне потребе порезом. У епоси у којој се државна потреба намирује поглавито порезом, мора свако приватно

газдинство водити рачун о порези, свако које је порезано. „Национални приход" може се дакле равномерно поделити на потребу државну и недржавну само кад се трошак свију приватних газдинстава *сразмерно* подели у *порезу* и у *приход* за приватну потребу. Но та подела баш и јесте предмет *општег и сразмерног порезивања према правој способности.*

Правна народно-економна система у *нашем* времену овака је у својој суштини: приватна привреда постакнута тежњом за што већом материјалном коришћу, ваља да, борећи се и такмичећи, изхрани све друштвене заводе и установе. Под таким дакле условима није могуће све потребе, урачунав ту и државну потребу, сразмерно подмирити, а да се материјална сретства за издржавање, која припадају приватним газдинствима, сразмерно не поделе у порезу, и у део намењен приватној употреби. Но сразмерност се тим путем даје постићи само ако се порежу *све* „способне" порезне снаге, и ако се свака пореже сразмерно њеној правој способности. Права способност значи: колико свако приватно порезано газдинство може примити на себе од сразмерног потраживања државе исказаног у буџету, а да се тим не занемари сразмерно стараље за себе самог.

Кад се опредељује потреба, а то се врши општим порезивањем, мора се пазити на порезну снагу (по броју особа и времену) сваког порезаног приватног газдинства. У главноме приход је мера и извор порезне снаге. Но потребе разних порезаних особа не стоје свакад у правој сразмери с приходом. Уз једнак приход може бити кад више а кад мање потреба, по том и способност да се плаћа држави биће како кад. Бедни и унесрећени треба мање да приносе, да би се могли опоравити. Према том морају поједине особе шта више *бити ослобођене од плаћања порезе*, а то кад се њихов приход или имање мора трошити на намирваље још неопходнијих потреба но што су државне, док има и порезних снага, које то могу држави надокнадити, јер држава може од њих намирити своје потребе узимањем од онога, што је код њих излишно.

(НАСТАВИЋЕ СЕ.)

НАУЧНИ ПРЕГЛЕД.

Математика, физика и механика.

Научни радови по математици, физици и механици, штампани у „Гласнику српског Ученог Друштва:“

Д. Стојановић. Штурмова теорема. Књига XXV. 1869. (страна 100—176.)

Д. Стојановић. Теорија најмањег квадрата. XXVII. (стр. 1—80.)

Љ. Клерић. Како се теоријски тумачи и на ствар примењује једна нова справа за ломљење камена. XXXVI. 1871.

Љ. Клерић. Кинематички проблеми. XLI. 1875. (стр. 283—315.)

Љ. Клерић. Примена графостатике на решавање геометријских задатака. XLI. (стр. 316—326.)

Љ. Клерић. Мера дужине независна од промене топлоте. XLII. 1875.

Љ. Клерић. Теорија и конструкција поларног пантографа.XLIII. 1876. (стр. 238—260.)

Д. Стојановић. Двоструко преламање светлости. XLIII. 1876. (стр. 173—237.)

Љ. Клерић. Примена графодинамике на геометрију XLI. 1877.

Љ. Клерић. Напуни тачке и величина центрифугалне силе у кружној површини, која се под неким углом и сталном уголном брзином окреће око вертикалне осе. XLIV. 1877.

Д. Стојановић. Спрегнути пречници на елипси и хиперболи и полупречник кривине на параболи. XLVI. 1878. (стр. 4—19.)

Д. Стојановић. Полупречник кривине на елипси и хиперболи. XLVI. 1878. (стр. 20—41.)

Д. Нешић. Покушај квадратуре круга. XLVI. (стр. 117—214.)

Љ. Клерић. Примена кинетике на геометрију XLVIII. 1880. (стр. 299—331.)

Љ. Клерић. Како се графичким путем одређује услов равнотеже измеђ сила молекиларних и динамичких XLVIII (стр. 332—351.

Љ. Клерић. Како се геометријски постројава „Ламезанова површина“ XLVIII. (стр. 352—357.)

Хемија.

Хемијски радови г. Марка Леко.

M. J. Lecco. Uber einen dem Magdalaroth änlichen Farbstoff. (Azodinaphthyldiamin). Berichte der deutsch. chem. Gesell. VII. 1290.

M. J. Lecco. Uber die Methazonsäure Berichte d. d. chem. Gessell. IX. 705.

Victor Meyer und M. Lecco. Zur Constitution des Salmiaks und Valenz des Stickstoffs. Berichte d. d. chem Gesell. VII. 1747.

Victor Meyer uud M. Lecco. Uber die Constitution der Ammoniumverbindungen und des Salmiaks. Berichte der d. chem. Gesell. XIII. 233 и 936.

Victor Meyer uud M. Lecco. Synthese der Propylnitrolsäure. Berichte d. d. chem. Gesell. IX. 395.

Минералогија.

— **Српски минерали.** — Међ минералима, који су до сада у Србији нађени, постоје три феле, које су први пут овде пронађене и које су по томе за нас од особеног интереса. Те три српске минералне феле јесу: *Милошин, Гамзиградит и Миланит.* Како ови минерали, сем првога, нису описати, у обичним мануалима минералогије, те се српски наставници јестаственице не могу ласно са њима упознати, то ћемо овде изложити њиове карактерне особине.

Милошин. Нашао га је Хердер, године 1835 на Рудњаку у крушевачком округу и дао му име за спомен кнеза Милоша. Његови синоними јесу: *Милошит* и *Сербијан*; ово последње име предложио је Брајтхаупт. Особине овога минерала описао је Хердер у Погендорфовим аналима за физику и хемију од год. 1839 vol XLVII. стр. 485. и Брајтхаупт у журналу за практичну хемију од године 1838. vol. XV. стр. 307.

Милошин не кристалише већ је аморфан. Прелома је шкољкастог или глатког а кад што и земљастог. Тврдоћа му је $1\frac{1}{2}$—2, а густина $2_{,131}$. Боје је затворено-плаветне или плаветникасто-зелене; на огребу је иста боја, само мало отворенија, таман је или врло слабо светлуцав; по ивицама је слабо прозрачан. Милошин је крт, у води пућка а за језик пријања. Пред дуваљком је нетопљив и врло се мало раствара у хлоро-водоничкој киселини. — Овај се минерал састоји из алуминије, хромоксида, силиције и воде; сем ових главних састојака налазе се у њему и незнатне количине калције и магнезије. По Керстену, који је овај минерал анализирао, у Милошину има:

$$\begin{array}{cccccc} SiO_2 & Al_2O_3 & Cr_2O_3 & CaO & MgO & HO \\ 27{,}50 & 45{,}01 & 3{,}61 & 0{,}30 & 0{,}20 & 23{,}30 \end{array}$$

Види се дакле да је ово један хидратни силикат у коме је база сесквиоксид. Милошин се може сматрати за силикат алуминије с водом, у коме је један део алуминије замењен са хромоксидом; за то Dana и вели да је то један *хромоносни алофан* са половином воде алофана. Он му даје формулу: $(Al_2 O_3, Cr_2 O_3) Si O_2 + 3 HO$.

Науман га ставља у „аморфне хидрогеолите“ као засебну фелу а Сенфт, ваљда по Ремеру, узимље Милошин за прост варијетет *Колирита*.

Кенгот га опет не сматра за прост и хомогени минерал, јер је у његовој аморфној маси нашао неке кристалиће, разне величине, који поларишу светлост.

Милошит се не налази само у Србији, већ га има и код Волтере у Тосканској, где је пронађен доцније но код нас. Овај тоскански Милошин анализирао је Bechi (резултат штампан у америчком журналу за науке) и нашао је да се састоји из:

$Si O_2$ —	$Al_2 O_3$ —	$Cr_2 O_3$ —	HO
28,36 —	41,33 —	8,11 —	22,75

Дакле од српског се тоскански милошин разликује поглавито тиме што има више хромоксида а нема калције ни магнезије. —

Гамзиградит. — Изучавајући минералне састојке стена из околине Гамзиграда, Брајтхаупт је запазио да се амфибол тих стени толико разликује од обичне хорнбленде, да би га ваљало сматрати за особену фелу. Тако је постао Amphibolus gamzigradites или *гамзиградит*, — једна минерална фела из групе амфибола. Овај је минерал црн као сомот, непровидан, сјајан као стакло; на огребу показује зелено сиву боју. Гамзиградит кристалише моноклинично, као и остали амфиболи (тремолит, актинот, хорнбленда): кристали се састоје из комбинације обичних пљосана на амфиболу (m, p, g', $b^1{}_2$); они су или близни или прости. Цепљивости призматичне савршене су и кад се изврше дају косе призме од 124°26′ (дакле са углом од 15′ већим но код других амфибола). Прелом је шкољкаст и нераван. Специфичка тежина је $3{,}_{119}$ а тврдоћа је 7 (гамзиградит има дакле већу тврдоћу но амфиболи). По овоме се види, да је од свију амфибола, гамзиградит најсроднији са базалтином.

Пред дуваљком се доста ласно топи у црно магнетично стакло Са содом показује манган а са бораксом и фосфорном соли — гвожђе. Пламен боји жуто. Прашак му се врло мало топи у хлороводоничкој киселини.

Наш минерал анализирао је K. Müller по методи Девиловој. Стопио је 0,7580 грама гамзиградита са 0,98605 карбоната креча и продужио је даље рад по прописима методе. Воду није нашао; флуор и титанску — киселину није ни тражио, али је крајњи резултат показао, да их у минералу и нема.

Хемијски састојци гамзиградита јесу:

$Si\ O_2$	46,58
$Al_2\ O_3$	13,63
$Fe\ O$	12,29
$Mn\ O$	6,00
$Mg\ O$	8,44
$Ca\ O$	8,83
$Na\ O$	3,17
$K\ O$	1,00
	99,44.

Миланит. — Овај минерал носи име Његовог Височанства кнеза *Милана* коме га је посветио његов проналазач Dr. Tietze. Минерал је нађен у Мајданпеку 1870 године и описат је у Jahrbuch d. k. k. geologischen Reichsanstalt 1870. 20 књига. 4 свеска[1]) Миланит се под руком осећа масан као стеатит. Комади су му обично обложени кором од прашка, који постаје распадањем материје минерала. Лако је ломљив а прелом му је раван и шкољкаст. Боја му је зеленкасто бела. Овај је минерал анализирао г. Patera у хемијској лабаторији геолошког завода у Бечу и нашао је, да загрејан у тиквици поцрни, али опет постаје бео када се јаче зажари. Раствара се у хлороводоничној киселини, која из њега издваја силицијума киселину. Састоји се из:

Силиције	44,96%
Алуминије са нешто гвожђа.	25,20%
Воде	29,50%
	99,66%

Сем тога има у њему трагова магнезије и бакра. По томе му је овака формула: $4\ Al_2\ O_3\ Si_2\ O_3 + 27\ HO$. Ово дакле није *агалматолит* јер има одвећ млого воде (у агалматолиту има је око 6%), а нема ни карактеристични процент (9—10%) калије. Опет зато и овај минерал спада у Науманову фамилију, аморфних хидрогеолита, камо видесмо да спада и Милошин. Оба минерала имају једнак прелом и подједнако су крти. Рразликују се по боји, по растворљивости, по количини силиције и алуминије и по присуству хромоксида у једном, а одсуству у другом минералу. Са *монморилонитом* се миланит подудара количином воде (29%) а приближно и количинама силције (50,1%) и алуминије (20,9%); али се бојом јако разликује. Још се више њему приближује *Халојзит* (41,5% $Si\ O_2$ 34,4% $Al_2\ O_3$ 24,1 HO) особито својим физичким особинама, али се ипак српски Миланит мора сматрати за засебиту минералну фелу, код које влада другчији однос међ количинама силиције и алуминије.

Миланит је канда онај исти минерал, што су га Кота и г. Ханткен нашли у Мајданпеку и за агалматолит држали.

Миланит се налази у мајданпећским *северним* рудницима, где су поткопи „Тенка“ и „Обилић“.

[1]) Geoligsche Notizen aus dem nordöstlichen Serbien, von dr. Emil Tietze.

Геологија

Вулкански појави у години 1880-ој [1]

Вулкански су појави били доста слаби за сво време прошле године; слабији но у пређашњим годинама. Нигде се није десила никаква велика ерупција.

Везув, који после 1872 није имао ни једну велику ерупцију, врло је слабо дејствовао. Обично се само димио, а ноћу се виђала светлост од зажарене лаве. Лава се изливала само 8. и 14. фебруара, и 30. јуна и то тихо и у малој количини. Права ерупција са потресом била је само 24. јуна. После тога било је још неколико слабијих потреса и излива лаве. На Везуву је у овој години пронађен нов метал *везбијум*.

Етна је почела, у половини фебруара, избацивати пепео; бацала га је често на 30 километара даљине. Избацивања и потреси били су доста јаки и понављали су се често.

На Сан Доминго, међ малим Антилима, падао је песак и пепео, који се састоји из делића лабрадора, санидина, пироксена, и гипса са нешто пирита и галенита.

У години 1879 појави су у мору нови вулкан *Илопанго*, 12 километара од Сан Салвадора он се састоји из неколико брежуљака од којих је највиши главни кратер. Ерупција је трајала све до краја фебруара. Кратер је сада 20 метара висок изнад мора; око нега је вода једнако врила.

Вулкан Фуего на Гватамали почео је радити 29. јуна. — Дивна је ерупција била 5. Новембра на вулкану Мауа Лоа.

Mount-Baker у држави Вашингтону имао је у децембру ерупцију.

У Великом океану, код острва San-Alessandro примећено је дејство новог подморског вулкана. Подморска ерупција код Азора издигла је једно острво од 24.000 кв. миља.

Из блатног вулкана Патерно, код Етне, излазила је нека масна течност, која је оштетита поља на која се излила. — Блатни вулкани радили су и на обалама азовског мора.

Земљотреса је било у прошлој години 226; у јануару је било 18; у фебруару 19; у марту 15; априлу 9; мају 8; јунију 10; јулију 28; августу 21; септембру 14; октомбру 9; Новембру 31; Децембру 43.

Најзначајнији земљотреси били су на Сан Салвадору, Куби, Лузону (филипинска острва), око Загреба, код Смирне.

Загребачки је земљотрес почео 7 новембра (по новим) у 7 сати 34 минута. Од првог удара попадале су многе куће, које су поубијале неколико људи. 5 минута доцније јави се други удар а у 8 ч. 28. мин. трећи, слабији. — Дрвље се њијало као при олуји. По-

[1] Die vulkanische Ereignisse des Jahres 1880. 16 Jahresbericht von C. W. C. *Fuchs* штампано у Mineralogische und petrographische Mittheilungen herausgegeben von. *G. Tschermak. IV.* Band 1. Heft. 1881.

трес је био јак у овим местима: Дамбом, Зала, Егерсег, Марцели, Копреиниц и Лупоглава, а распростро се на Грац, Клагенфурт, на седам маџарских комитата, на Бербир (у Босни), тако да је 4500 квадратних миља било у потресу. Код Ресника се отворише пукотине из којих је избио муљ. Код Стубнице је пропао један комад земље и рупа се испунила врелом водом. Земљотрес загребачки понављао се још 9. 10. 11. 12. 13. 15. 16. 18. 19. 20. 21. Новембра, 3. 8. 10. 11. 12. 17. и 22. децембра. — Загребачки земљотрес личи у опште на земљотресе, који су се у средњој Европи дешавали, као на пример рајнски земљотрес од год. 1869, земљотрес на језеру Гарда 1866 и 1868. Претече овога земљотреса били су неки слабији потреси у Босни, Црној Гори, Далмацији и неким комитатима у Маџарској. Хрватска се земља потресла први пут 21. фебруара, код Карлштата. Најјачи загребачки потрес био је 9. новембра; он се распростро по Хрватској, Црној Гори, Босни и великим делу Маџарске, а осетио се по мало чак до Ческе, Горње Италије и Тирола. У доцнијим ударима област потреса јако се сузила; само се још потрес од 16. децембра распростро на Штајерску и Корушку. У децембру су потреси постојали ређи и слабији. До 18. децембра могло је се у Загребу 61 потрес набројати; сем њих било је више њијања и вибрирања земљишта. Крајем године земљотреси нису престали већ су се понављали још и у овој години. У осталом Загреб је врло често бивао изложен потресима, јер се зна за ових 33 земљотреса из његове околине: године 1502, 1564, 1659, 1686, 1756, 1757, 1827, 1830, 1832, 1834, 1836, 1837, 1839, 1840, 1843, 1848, 1853, 1854, 1857, 1861, 1868, 1869, 1870, 1871, 1872, 1876, 1877, 1879.

Од 226 земљотреса, који су били у години 1880 на зимње месеце пада 80 потреса, у пролеће је било 32, у лето 60, у јесен 54.

Земљотрес се понављао у Текучину (у Влашкој) 3 пута преко године, у Сан Франциску 4 пута, у Смирни 5 пута, Сарајеву 2 пута итд. итд.

— *Земљотрес у басену Роне.* — При крају месеца јула о. год. десио се у западној Европи један земљотрес, који је интересантан колико по своме великом распростирању толико и по своме узроку. Он се распростро на Швајцарску и на велики део ронскога басена. Потрес није био одвећ јак нити је дуго трајао, па није никакве штете ни учинио. Најјачи је потрес био у Лиону: а у Шамбери је становнике престравила велика подземна тутњава а у Алвару се чула и ломњава.

Овај потрес није вулканске природе, већ се приписује једном метеоролошком узроку. У целоме пределу, где се овај земљотрес осетио, од Базела до Валенције, владала је, за време прве половине месеца јула, врло јака суша, тако да су усануле све речице и ослабили сви извори, који не добијају своју воду од глечера. После 15. јула било је више узастопних провала облака и бујних киша, које су грдном количином воде полиле ове брдске пределе, тако се напрасно промениле прилике у подземној води; неки солни или глиновити или просто трошни слојеви испрали су се и однесени су, па

су се горњи слојеви морали спуштати и рушити. То је највероватнији узрок овог потреса, који се осетио у исто доба на врло великом пространству.

— *Тимацит.*[1] — Тимацит, име изведено од реке Тимока, јесте особена петрографска фела, коју је Брајтхаупт код Гамзиграда у Србији нашао. Ево како је описује њен творац.

„Овај се тимацит састоји из:

1). Основне масе фелсита пепељастог, сивог и ређе зеленог у којој леже ови минерали:

2). Кристали једног белог фелсита.

3). Кристали једног црног амфибола.

4). Кристали једног лискуна.

5). Мали упрскани кристали магнетити и

6). Још ситнији кристалићи пирита.

Стена је једна од најлепших и могла би се употребити за дивне монументе.

По пукотинама се виђају кристали: зеолита, мезотипа или натролита, а по кад што има малахита и жилица од неког црвеног минерала, који нисам могао определати.

Основна маса фелсита састоји се из тако ситнозрних кристала фелдспата, да изгледа аморфна. По цепљивости, тврдоћи и тежи реко би да овај фелдспат спада у фелу *лабрадора*, али ништа не могу поуздано тврдити; сигурно је само да је то један плагиоклас.

Бели фелдспат такође је плагиоклас. На свакоме кристалу виде се две зоне: мутно језгро и бистра кора. Тврдоћа, густина и понашање пред дуваљком упућују нас на *тетартин (албит)*; мутно језгро можда је од *микроклина*. Сигурно је само да није санидин, јер се на близним кристалима виде упадајући угли од пљосана P.

Црни амфибол је особена фела из групе амфибола, која се *гамзиградит* зове.

Лискун се јавља у шестостраним мрким плочицама.

Магнетита има више у зрнима него ли у кристалима и има га доста: на 1 квадратни палац стене има по 10 зрна магнетита.

Пирит се налази у виду врло ситних коцкица.

Брегови око Гамзиграда, који се из тимацита састоје изгледају као јужно продужење габро-брегова на левој обали Тимока и имају можда исту старост. Вероватно је да тимочко злато произлази из тимацита; да у њему има руде може се судити по малахиту. Један образовани Србин из Зајечара уверавао ме је, да је видио исту стену и на десној обали Тимока.“

---

[1]) — Verhandlungen des bergmänischen Vereins zu Freiberg. 1860 штампано у Berg. und Hüttenmänische Zeitung 1860 № 12.

— Timazit eine neue Gesteinsart, und Gamsigradit ein neuer Amphibol. Mit beiläufigen Bemerkungen von August Breithaupt штампано у Berg — und hüttenmänische Zeitung 1861, № 6. стр. 51—54.

— H. Rosenbusch Mikroscopische Physiographie der massigen Gesteine страна 305.

Могуће је да тимацит спада у тако зване *гринштајне*, који се по томе деле на диорите, диабазе и тимаците.

Розенбуш ставља тимацит у *амфибол — андезите* и овако га описује:

„Ја стављам овде (међ амфибол — андезите) и *тимацит* који ми је познат по неким примерцима из тимочке долине и Лединца у источној Србији. Стене ове не личе на новије еруптивне стене, барем њиови фелдспати, међ којима има доста ортокласа, нису стакласти. У једном комаду из тимочке долине нема ни мало аморфне масе; основна је маса криптокристалична и састоји се из неправилних ћошкастих зрнаца. У стени из Лединца има доста основне безбојне, стакласте масе и притчице плагиокласа означују у њој врло живу флујдалност. У првој се стени налази само хорнбленда а у другој биотит и аугит. Како у њима има кварца, а и у Брајтхауптовим се тимацитима доказало 46% до 51% силиције, то је вероватно да се један део тимацита уврштује међ андезите без кварца а други међ даците.“

— *Изишле су* ове расправе, о којима ћемо донети опширне анализе у идућим свескама овог часописа.

Др. Ј. Панчић. Соко Бања, први српски метеорит штампано у „Гласнику“ Ср. У. Др. XLVIII. 1880. стр. 241—272.

St. Meunier. Examen lithologique et géologique de la météorite tombée le 13. Octobre 1872 (погрешно) aux environs de Soko Banja, en Serbie. (Comptes rendus de l' Acad. des sciences) 14. Fevr. 1881.

Th. Andrée. Die Umgebung von Majdan Kučaina in Serbien. Jahrbuch d. k. k. geolog. Reichsanstalt. 1880. I. Heft. стр. 1—26.

E. Mojsisovics, F. Tietze und A. Bitner. Grundlinien der Geologie von Bosnien — Herzegovina. Са једном геолошком картом 1880. Wien. ст. 322.

J. Halavats. Медитеранска фауна код Голупца у Србији штампано мађарски у Földtani Közlöny. 1880. 335.

Ботаника.

— Ботаничка башта у Београду. —

У овогодишњој седмој свесци „Просветног Гласника“ штампао је г. Панчић један чланак, у коме је изложио, како је постепено подизата ботаничка башта у Београду, по коме плану и шта још ваља у њој да се уради. Уверени, да су научни институти понајмоћнији покретачи науке у једној земљи, ми са највећим поштовањем поздрављамо оснивача првог института у Србији за једну егзактну науку и првога српског стручњака ботаничара. Његов огромни посао, који је у главноме извршен, ваљао би да буде углед млађим људима, те да се у њиовом колу образује што већи број стручњака. Желећи г. Панчићу пуно достојних следбеника, изложићемо овде,

су се горњи слојеви морали спуштати и рушити. То је највероватнији узрок овог потреса, који се осетио у исто доба на врло великом пространству.

— *Тимацит.* [1] — Тимацит, име изведено од реке Тимока, јесте особена петрографска фела, коју је Брајтхаупт код Гамзиграда у Србији нашао. Ево како је описује њен творац.

„Овај се тимацит састоји из:

1). Основне масе фелсита пепељастог, сивог и ређе зеленог у којој леже ови минерали:

2). Кристали једног белог фелсита.

3). Кристали једног црног амфибола.

4). Кристали једног лискуна.

5). Мали упрскани кристали магнетити и

6). Још ситнији кристалићи пирита.

Стена је једна од најлепших и могла би се употребити за дивне монументе.

По пукотинама се виђају кристали: зеолита, мезотипа или натролита, а по кад што има малахита и жилица од неког црвеног минерала, који нисам могао определати.

Основна маса фелсита састоји се из тако ситнозрних кристала фелдспата, да изгледа аморфна. По цепљивости, тврдоћи и тежи реко би да овај фелдспат спада у фелу *лабрадора*, али ништа не могу поуздано тврдити; сигурно је само да је то један плагиоклас.

Бели фелдспат такође је плагиоклас. На свакоме кристалу виде се две зоне: мутно језгро и бистра кора. Тврдоћа, густина и понашање пред дуваљком упућују нас на *тетартин (албит)*; мутно језгро можда је од *микроклина*. Сигурно је само да није савидин, јер се на близним кристалима виде упадајући угли од пљосана P.

Црни амфибол је особена фела из групе амфибола, која се *гамзиградит* зове.

Лискун се јавља у шестостраним мрким плочицама.

Магнетита има више у зрнима него ли у кристалима и има га доста: на 1 квадратни палац стене има по 10 зрна магнетита.

Пирит се налази у виду врло ситних коцкица.

Брегови око Гамзиграда који се из тимацита састоје изгледају као јужно продужење габро-брегова на левој обали Тимока и имају можда исту старост. Вероватно је да тимочко злато произлази из тимацита; да у њему има руде може се судити по малахиту. Један образовани Србин из Зајечара уверавао ме је, да је видио исту стену и на десној обали Тимока."

---

[1]) — Verhandlungen des bergmänischen Vereins zu Freiberg. 1860 штампано у Berg. und Hüttenmänische Zeitung 1860 № 12.

— Timazit eine neue Gesteinsart, und Gamsigradit ein neuer Amphibol. Mit beiläufigen Bemerkungen von August Breithaupt штампано у Berg — und hüttenmänische Zeitung 1861, № 6. стр. 51—54.

— H. Rosenbusch Mikroscopische Physiographie der massigen Gesteine страна 305.

Зоологија.

— Unionidae *у Србији* — У последњој свесци периодичног журнала за малакологију: Journal de Conchyliologie vol XXIX. 1881. изишао је чланак г. Drouet-а, члана париске академије, о новим или слабо познатим најадама (Uniodae nouveaux ou peu connus par H. Drouet) међ којима се налазе и две нове *српске* феле. Пре него што опишемо особине ових фела, које су значајне за фауну Србије, добро је да упознамо наше читаоце и са фамилијом мекушаца, у коју оне спадају. — Фамилија унионида или најада спада у групу ламелибранхиата без *сифона* (сурле). Њиова се *шкољка* састоји из два правилна и једнака *капка* (или *љуштуре*), обложена изнутра седефом а спаља врло танким слојем призматичких ћелица, преко кога се повлачи доста дебео и загасити епидерм; рожни *вез* (лигамент), који служи за отварање капака јесте врло велики и промаља се доста на поље; предњи зупци су дебели цртасти а задњи, који често фале, танки су и љуспасти; *утисци* (или *отисци*) мишића, што заклапају капке, врло су јаки; измеђ њих се наоде три утиска мишића од стопала.

Животиња, која станује у овакој школци има стопало врло велико, спљоштено и језичасто, поред кога се, код младих индивидуа, налази и кићанка позната под именом byssus: *шкрге* су дугуљасте, спојене иза стопала једна за другу и за *плашт*; *шишци* су средње величине, изнутра цртасти, утврђени с обе стране; *усне* су глатке. Полови су кад што одвојени, а кад што су животиње хермафродитне. Кад су полови одвојени онда је женка обично краћа и дебља од мушке индивидуе. Оплођавање бива готово случајно, јер животиња нема нарочитог органа за пренашање сперматозоида на јаја. Јаја се готово увек оплоде још док су у телу женкином и развијају се у простору измеђ два листа од бранхија или измеђ плашта и бранхија, као у каквој материци. Према томе погрешно је што се у Зоологији г. Црногорца тврди (стр. 155) да Anodonta носи јаја по камењу или по биљкама. Код анодонте јаја се оплођавају и развијају у шкргама, од чега исте јако набубре, јер једна животиња носи у својим шкргама често до 300.000 младунаца, који одавде излазе тек пошто су достигли знатан степен развића. О овоме се можемо уверити ако у пролеће, када се ембриони развијају, отворимо неколико од ових животиња.

Униониде живе по барама и рекама, дакле у слаткој води. Првобитне униониде из формације Тријаса живеле су канда и у сланој води; могуће је да су се ове животиње развиле из морских родова Anthracosia Trigonodus, Cardinia (фамилија Cardinidae). Оне су распрострањене по целоме свету. Особени родови као Castalia, Iridina, Mycetopus, Aetheria и Muleria јесу локализирани у Африци и јужној Америци. У Европи живе само два рода Unio и Anodonta; први станује у рекама а други обично у стајаћој води. У источној и новој Србији ове су животиње познате под именом *Костелке;* али да ли се под тим именом разуму оба рода или само један од њих, то могу да дознају гг. професори јестаственице у тим

крајевима Србије, где се ове животиње ватају, јер за рану служе. У шумадији се оне не једу, а канда ни крштене нису.

Род Unio има око 500 живих и око 50 фосилних фела а Anodonta има око 100 живих а 10 фосилних. Међ првима је доста важна фела Unio margaritiferus што живи у горским потоцима Енглеске, Баварске, Саксонске, Ческе итд., јер се у њеној шкољци врло често наоде зрна бисера, као грашак велика, због чега се до почетка овог века врло млого ловила.

За геологију фамилија унионида важна је што се и по њеним представницима из ранијих епоха земљиног живота, може познати који су се слојеви у слаткој води образовали. Мислило се да се род Unio јавља први пут у почетку формације креде у валдској етажи, а анодонта тек у еоцену али су доцнија истраживања показала да се оба ова рода унионида јављају већ у горњој етажи тријаса, што се Keuper зове.

Међ шкољкама српских унионида, што их је г. Докић, професор зоологије на Великој школи, послао г. Drouët-у налазе се ове две феле, које су карактеристичне за распространење ових животиња код нас.

Anodonta Savensis, Drouët. — Живи на Ушћу, у грабовачкој бари и Камичку код Шапца. — Фела врло распрострањена у Србији, у Сави и њеним притокама. Она припада групи Anodonta piscinalis и изгледа нам да стоји у неком односу са A. opalina, али је тања, слабија и шира, испод *штита*. *Врх* (rostre) јој је доста кратак, мало уздигнут и зарубљен.

Ртови су набубрили, светли, ружичасти и фино исцртани. Епидерм је маслинасте боје са две три зоне и зеленим жиокама. Код индивидуа средњег стаса па и код одраслих капци се не затварају потпуно, већ на доњем и средњем ободу стоје разјапљени. Горњи угао штита испољен је јако. Седеф је јако сјајан, бледо жут са пријатним преливањем боја а по среди предвојен широком беличастом или жућкастом зоном, по којој се виде врло фине зрачасте жиоке. Утисци мишића врло су површни; предњи су врло дугуљасти а утисак доњег обода плашта знатно је удаљен од доњег обода капка.

Anodonta Moesica. Drouët. — Живи у Сави на Ушћу. Ова фела сродна је са A. cymbalica из скутарског језера, само је млого тања и више спљоштена.

Шкољка је ова кратка овална, спљоштена, танка, трошна и по мало провидна. Горњи обод јако уздигнут и заокружен почев од горњег угла штита: због тога овај, јако проширени штит изгледа троугласт а горњи му је угао готово прав. Врх је кратак и слабо усправљен. Везица је танка и скривена. Под затупљеним *ртовима* налази се 5—6 малих површних углубљења. Други мишићни утисци врло су површни. Седеф је јако сјајан и гладак. Anodonta Moesica и cymbalica јесу две феле врло значајне за источну Европу и разликују се јако од фела на западу.

ПОЛИТИЧКА КРОНИКА.

Данас[1]) се навршује година од кад је садашњи кабинет ступио на владу. За ту годину дана учињене су доста знатне промене како у унутрашњој тако и у спољној политици Србије.

Ми смо наумни да у овој свесци у кратким цртама изнесемо све те значајније промене и догађаје, а после ћемо у свакој свесци месечно регистрирати догађаје оним редом како буду текли.

* * *

Прво да бацимо летимичан поглед на стање у Србији пред долазак садашње владе.

У очи пада Ристићевог министарства стање у земљи било је зането и тешко. Трагови од два рата свуда су се јасно показивали, финансиско стање било је осуђено, полицији као да је била постала главна брига да на равне начине прислушкује и дознаје шта грађани мисле и говоре, и да их оптужује и некља за политичке кривице. Разбојништва и лопови беху се умножили које у след ратних и неродних година, које опет у след неата и немарности полиције.

Често се могло чути како се грађани у поверљивом говору туже на корупцију, која је с дан на дан постајала све јача и јача и која се била увукла не само код полиције но и код судова. Жалбе против чиновничких злоупотреба обично нису помагале, а често су бивале узрок још већем гоњењу и кињењу. Ову разузданост влади привржених чиновника подржавао је нарочито тај факат, што је тим чиновништвом било овладало мњење, да је влади Ристићевој осигуран врло дуг живот. Чиновници те врсте свуда су се демастративно истицали као привженици и обожаоци Ристићеве владе, и то им је служило као непробојан штит од напада и тужаба за сва њиова недела. Писац ових редова имао је прилике да од очевидаца чује, како се незнатни писарчић разметао по кавани пред најодличнијим грађанима, да њему не може нико ништа док је он Ристићевац, и докле он с њим у преписци стоји. Наравно да такви поступци нису ишли у прилог владе, али она није предузимала ништа против таких чиновника, јер није веровала грађанима да истину говоре. Овај је пример незнатан, али довољно карактеристичан за оно време, пошто није он био једини.

---

1) 10. Октобра.

Од рата, а нарочито од онога доба, откад је народ био запао у оскудицу, а терети му се међу тим непрестано множили, и откад је почео да се противи умножавању официра и виших чинова у војсци: војска се још више отуђила од народа и грађана. Она се осетно поче одвајати у засебну касту која се, најближије да се изразимо, често мрко погледала с народом. Ратови омилише официрима оно стање, у коме су они само заповедали, а други грађани морали да их слушају без поговора, те тежећи за тим стањем, често су испадали као највећи противници грађанских слобода.

Просветна струка увукла се такође у политичку сферу министарства. При давању службе више се гледало на привржености влади но на способност. Ревизори су брижљивије бележили за кога су посланика, кмета или одборника гласали учитељи и професори, но што су се старали да недостатке наставе проуче, постигнути резултат испитају и правичну оцену даду. У опште, и у школи и у цркви почела се водити брига, којој партији ко припада, па се према томе после с њим и поступало.

Финансиско стање земље било је неуређено; од народа се пажљиво прикривало шта га још чека и чему се у будуће има надати. Влада је у души осећала мали резултат од оба прошла рата, па се устезала да народу покаже све жртве које су учињене и које ће се још иначе чинити. Она је покушавала да постигнуто проширење Србије и њену независност припише себи у заслугу; али не знајући шта ће с теретним последицама рата она је гледала да прикрије све терете што чекају српски народ, и за то није могла да пође ни путем штедње, ни путем нових али правично подељених терета, нити је могла да уведе равнотежу у државним приходима и расходима.

Слободе политичке, које су за време рата биле суспендоване, нису биле по ново повраћене у оној мери, у којој су биле пре рата, и ако је велики број посланика из народа био одсудно за то, да се не само све старе слободе врате, но и новима обогате.

Народни војници гледали су шта се ради с народним имањем, видели су да се без рачуна троши и просипа, и у след тога створило се у народа мњење да државни рачуни нису чисти, да има много злоупотреба и проневерења, да се не зна рачун о свима оним стварима, које су у рату нама припале — с тога је народ преко својих посланика тражио рачуна о свему ономе што је у рату утрошено и добивено. Но потраживање посланика остало је без икаква успеха, јер власници нису се могли сложити да се претресају стари рачуни, а то народ још више утврди у мишљењу да државни рачуни нису чисти, и да има много проневерења.

Томе стању придружиле су се пооштрене мере и повишење ђумручине од стране Аустро-Угарске на извоз наше стоке, и кад је Ристић у скупштини питан: чини ли то Аустро-Угарска по неком праву основаном на берлинском уговору, он је одговорио да Аустро Угарска по уговору нема права на то. После се убрзо увидело да ће Аустрија одржати своје, и народом онда овлада неки осећај да смо ми после два рата постали бесправнији но што смо били пре.

Све то скупа узев погоршало је и отежало још више несносно и тешко унутрашње стање.

Но сем погрешака у унутрашњој политици, оне су чињене и у спољној. Незадовољни што руска дипломација није довољно сачувала и одбранила српске интересе у Сан-Стеванском уговору, наша политика бацила се у руке Аустро-Угарске. Доиста у том времену положај српске дипломације био је врло тежак, јер се дошло до тога да се плодови рђаве и несталне политике беру. Но државници српски ипак не могу се извињавати што нису знали да поправе старе погрешке, те онда не би у нове падали.

Наши државници који су руководили спољну политику нису никако требали да се одвајају од комисије à quatre, нити да одвоје питање железничко од трговинског.

Усвојењем железначке конвенције у Крагујевцу доведена је била Србија у још тежи положај при преговорима трговинским, а то тим више што се Аустро-Угарска могла користити нашим тарифама, које су постојале и које по њеном тумачењу нису смели мењати пре закључења новог уговора, док су међу тим њој у том погледу биле одрешене руке.

Ристић увиђајући у опште рђав исход своје политике попуштања Аустро-Угарској и прозирући будуће тешкоће, које су га у унутрашњој политици чекале, пао је на начелном питању при спору: вреде ли за нас уговори, које је Турска за нашега васалства везивала са страним државама.

Глас о паду Ристићевог и саставу новог кабинета примљен је у народу са неописаном радошћу. Народ се веселио и радовао не разбирајући ни на каквом је питању ни за што Ристић пао, нити опет каква му добра може донети нова влада. Главно је било само да је Ристић једном пао. Његова владавина била је народу толико додијала да је народ мислио: само Ристић нек му се једном с врата скине, па ће све боље бити.

Рад почетни и расписи новог кабинета још су више улавали народу наду на бољу и светлију будућност. Народ је почео слободније да говори, и надао се е ће се једном за свагда пресећи пут тиранији.

И ако је народ по кадкад сневесељавала помисао, да сви људи у новом кабинету немају баш тако сјајну прошлост, опет се надао да ће их свагда видети у друштву с оним људима, који су највише допринели да престане оно тешко стање, и мислио је да они неће никад покушати да избегну њиов уплив и њиов савет.

Избори по свој Србији били су слободнији но икада, и готово сви су испали против старе владе. Кад је резултат избора сазнат, овладала је још већа радост но што се показала при паду старе владе. Готово сва стара нишка опозиција била је по ново изабрана, а и међу новим посланицима било је доста њених јемномишљеника и пријатеља.

Између радикалне и „Виделове“ странке био је угљављен усмени споразум, да се ништа значајније не предузима и не ради без споразума и договора обе странке. Избори народних посланика вр-

шили су се у споразуму, али одма после постигнутог ресултата свака је странка смишљала како би што веће користи поцрпила од постигнутог ресултата. Нарочито „Виделовци", или из бојазни да им се не пребаци да немају своје већине у скупштини или што су намерни били да се ослободе савезника у кога подозревају, почну трубити и доказивати и по страним новинама и код консула и свуд како у скупштини нема више од 10—15 радикалаца: сви остали „Виделовци" су. Такво тумачење ресултата избора обрати још већу пажњу противне странке на радњу владину.

Неколико случајева показаше јасно, да влада неће да држи свуда учињене погодбе (питање при постављању владиних посланика и бирању часника у скупштини). За тим се опазило да влада испод руке ради да скупштинаре новајлије и простије људе из народа, који су се држали с радикалцима, оцепи и привуче себи (такав је случај био с посланицима из ослобођених крајева). Све ово даде повода радикалцима да одма сад изврше оно, што би и иначе дошло, али можда мало доцније, оно на што су радикалци одавно помишљали, а то је, да формулишу свој практичан програм и изађу као јавна политичка странка.

Програм народне радикалне странке, који је одма по том изашао, дао је повода „Виделовцима", да се у грозничавној ревности одма организују под именом „напредне странке".

Програм радикалне странке био је у нечему сличан са програмом „Виделоваца", као н. пр. што се тиче питања о слободним установама, само што су радикалци све те слободе замишљали много шире. Али у питањима финансиским и реду којим та питања треба решавати, измеђ њих је била велика разлика. А највећа и најјача разлика јавила би се тек у питањима уставним, о економским и да не говоримо.

Под изговором да се боје Ристићевога повратка, а у ствари из са свим других побуда, неколико старијих скупштинара, који су се дотле рачунали као радикалци отпадну и оду у „напредњаке", те им — напредњацима — даду мало живота и снаге.

Расцеп између једне и друге сртанке с дана на дан бивао је све већи, а влада је употребљавала сваку могућу прилику да сузбије уплив радикалаца, и да нове и несталне чланове своје странке учвршћује.

Закон о судијама створи влади још јачу опозицију у скупштини, а уговор железнички с Бонтуом одвоји са свим радикалну странку од напредњачке, и даде повода и основа опозицији да буде одсудна и решљива.

Железничка конвенција склопљена је тако брзо и тајно, као да је пропаст Србији претила ако се све то за недељу дана не сврши.

Уговор је склопљен мимо закона о јавним грађевинама и мимо обичаја и практике, која се врши у другим земљама при таким питањима.

Финансиска страна тога уговора неодређена је и налаже Србији много веће терете, но што се могу оправдати.

Друштву је остављено тако широко поље слободнога кретања, да се може рећи да је оно остављено без икакве контроле од стране државе.

Техничка правила о извршењу железнице још су непотпунија и несавршенија. Друштву је остављена тако велика слобода у начину конструкције и извршења да се слободно може рећи, да у том односу не постоје никаква тачна одређења и ограничења.

И начин експлоатације није добро уређен.

Али што је најгоре, овај уговор закључен је са једним друштвом, које се сродило с политиком Аустро-Угарске и с опстанком и проширењем исте монархије.

Влада је порицала најодсудније да иза истога друшва стоји политика Аустро-Угарске, али доцнији догађаји, пошто је наша железничка конвенција постала закон, показали су то на најочигледнији начин.

Економно-политички интерес Аустро Угарске утврђен је како конвенцијом која је у Крагујевцу закључена, тако и оном која је у Београду с Бонтуом закључена.

Закон о зајму лутрйском исто је тако несавршен и непотпун, а према гарантији која је Бонту-у дата, и сувише скуп.

Закон санитетски ударио је темељ организацији санитетске струке у земљи, али и он има доста мана, које се морају исправити да не би цео закон упропастиле.

Закон о органи ацији војске повучен је натраг да се у њему учине неке измене. Овај закон, као и многи други, требало би да се одложи и да се ради тек после промене устава, јер онда ће бити бољи и уставу складнији.

Наши финансйски закони које је влада поднела а скупштина усвојила, са свим су погрешне и по правилан државни развитак штетне основе. Његова основа гора је но она, која лежи у нашој пореској системи.

Закон о таксама судским спречио је многим државланима да дођу до заштите и правде, и они се осећају као да су избачени из државе, у којој живе и раде, и остављени случајима и ћефовима богатије класе. Тај закон и ако доноси држави сигуран приход, опет подрива темељ саме државе и ствара у земљи бесправни ред људи, ред робова, што не сме никако да буде у држави коју су створили људи, који су се побунили против ропства.

Закон о такси на обрт почива на погрешној претпоставци, да сви обрти доносе једнак проценат. Има обрта којих је чисти приход тако мали, да не могу залећи за таксу, која се по закону тражи, а има их и таквих којима је прописана такса неосетна.

Као год што је прошла патентарина оборена расписима онд. министри финансије, тако је и овај закон оборен и погажен расписима дан. министра финансије.

Закон о крчмарини почива на исто тако погрешној претпоставци, да сви људи троше једнаку количину пића и то купујући из кавана и механа. Овај закон јако терети сиротнију класу — управо то је закон о порези на сиротињу.

Закон о такси на дуван почива такође на исто тако погрешној претпоставци, као и закон о крчмарини, али штетне последице овога закона нису тако штетне као онога првога.

Може се рећи да сви финансијски закони не одговарају ни духу народа, ни правици, ни правно-моралним државним основама.

Закон о слободној штампи може се рећи да је добар и ако га стешњавају уставне одредбе.

Закон о зборовима и удружењима није добар, а био је још много гори у владином предлогу. Радикална се странка борила, и што је могла очупати очупала је. Али мораће се тај закон још знатно прекрајати.

Трговински уговор и остале ковенције нис у довољно заштитиле интересе српске државе, а нарочито трговински уговор.

Нови трговински уговор, и ако изриком не стоји, склапан је ипак на основу старих уговора, које је некада Турска склопила са Аустро-Угарском.

Ристић није хтео признати да стари турски уговори могу везивати независну Србију, и покушавао је да се уговор склопи на основи узајамности. Влада напредњака, чувала се да изриком призна да је вежу стари уговори, али у ствари узела је основу, која је у тим уговорима обележена била.

Не мање важно је да се спомене, да је скупштина једногласно усвојила предлог владе да се устав промени.

Детаљни предлог за промену устава није изнесен за то, што би дао повода дебати како и на који начин да се устав измени, те би можда при томе настале такве несугласице између једне и друге странке, да се не би могла добити већина од две трећине, која је по уставу нужна. Осим тога са гледишта народног суверенитета, мала скупштина не би могла ограничити велику скупштину и прописати јој шта има и како има да мења. Разуме се да све ово никако не даје влади права да до саме велике скупштине крије свој пројект устава. Људи што су на влади и као министри и као вође своје партије обвезани су да бар на месец дана пред изборе за велику скупштину публикују детаљни пројект новога устава.

У опште, може се рећи, прошла скупштина много је израдила, али је још више погрешака починила приклањајући се владиним предлозима и назорима.

* * *

Странка Ристићева, која се после пада беше подвојила, нападала је и критиковала је све владине мере и то са таком ревношћу да је стала потпуно на оно земљиште на коме беше пре њеног пада „Виделова“ странка. Владина пак странка бранећи своја дела почела је да прибегава истим доказима, теоријама и делима, какви су употребљавани били пређе од њених противника.

Политика напредњачке владе није одговорила оном одушевљењу и оној радости, која се показала при ступању њеном на владу.

Њена спољна политика угађала је оној држави која је од вајкада непријатељски расположена била спрам српског ослобођења и српске државе, а удаљавала се све више и више од оног народа, који нас истина није свуда потпомагао, али који нам се у нужди налазио.

С тога што се влада приближила оној држави, која је Босну и Ерцеговину притиснула — напустила је са свим и срп. идеју о присаједињењу Босне и Херцеговине, а у више прилика, угађајући Аустрији гонила је и саме носиоце те идеје.

Спољна политика ове владе састоји се у угађању и попуштању Аустро-Угарској. То управо и није никаква *политика* већ *измећарство.*

Унутрашња политика почела је да употребљава она средства, којима се служила и Ристићева влада, и која је она пређе као опозиција јако осуђивала.

И ако је ставила у програм да ради на томе да се права уставност у нас одомаћи, опет почела је гонити и премештати оне чиновнике, који се мешају у политику а нису јој присталице.

Скупштину не позива на време, но је одлаже дотле, да после нема времена све предлоге да проучи и прошутдира, и да им даде израз своје промишљене воље.

Места посланика, који су оставку дали или који су у току године умрли не попуњавају се ни онда, кад јавно мњење наше захтева да се попуне, а међу тим влада попуњује ревносно места својих посланика одма и неодложно, као да ће бог зна каква штета настати ако не буду на број сви аминаши.

* * *

Да напоменемо још овде да су се у последње време либерали, који су се после Ристићевога пада одвојили у две групе (са органима „Истоком“ и „Н. Веком“) ту скоро опет спојили у једну групу, под Ристићевим вођством. Орган им је „Српска Независност ; програм у главноме је стари Ристићев програм добро познате „поступности и одмерености“. Истом приликом либерали су покушали да се као политичка партија организују под невиним именом; „друштво за потпомагање срп. књижевности“. Веле да је то скривање политичке странке под књижевна удружења у след рђавога закона о политичким удружењима.

Напредњаци такође су покушали да се јавно организују по целој Србији као политичка странка. А и наша радикална странка ради на својој организацији.

* * *

Овог последњег дана десио се један значајан акт у државној управи. Влада је разрешила митрополита Михајила од дужности, а на његово место за администратора поставила злогласног владику Мојсеја. Давнашња борба између министра *Поповића* и *Митрополита*, отворила се најжешће око извршења закона о таксама и пошто митрополит либералац није хтео да врши закон о таксама, бранећи се да је он у сукобу са црк. канонима то је разрешен од дужности, а постављен је на његово место владика Мојсије.

У овој борби око одржања закона играли су највећу улогу лични и политички обзири. Ми за сада, док се боље не испитају сви докази једне и друге стране, нећемо изрицати свој суд о томе.

Н. Пашић.

КЊИЖЕВНОСТ.

РЕЦЕНЗИЈЕ:

Књиге Љубомира П. Ненадовића. *I. и II. свеска. Издаје штампа „Задруге штампарских радника." Београд 1881.*

Обадве свеске ових „књига" излазе сад у другом издању, и то је (само за другу свеску) на једном листу означено кратком белешком: „већи део штампан је први пут под именом Владика црногорски у Италији." Пре тога могли смо дознати из једнога опет врло кратког огласа да ће „остале свеске излазити брзо једна за другом, и биће их од прилике 12 без превода." На тај начин ми дознајемо да ћемо добити прештампана дела Љубомира П. Ненадовића. Али ми имамо права очекивати више објашњења од стране издавача, или може бити и самога писца (јер се ни по чем не види ко приређује ово издање). Ми бисмо свакојако желели знати, хоће ли у овом издању бити прештампано све што је Ненадовић написао, и ако ће се што изоставити, онда по каким начелима издавачи приређују свој посао. Од тога свега нема ништа, или има врло мало у овим двема свескама. Ми ово помињемо за то што небрижљивост издавача може да нашкоди угледу самога дела. Колика је небрижљивост издавача види се, осим овога што рекосмо, још и по том, што нигде није означено време кад су спеване поједине песме, а ни прва ни друга књига немају свога имена, него се код прве може наћи „садржај" и испод њега исписане поједине песме, а у другој испод садржаја стоји написано: „писма из Италије." Колико је овај начин с једне стране комотан за издаваче, толико је с друге стране незгодан за читалачку публику. Ми бисмо молили издаваче да накнаде пропуштено, и да у даљим издањима имају на уму дужности издавачке.

Да ли је потребно прештампавање? Рећи ћемо одмах, да је потребно кад год је корисно. А ми корист од књижевности не рачунамо само по књигама које се објаве, него по књигама које се *прочитају*. Прештампавањем добрих дела могле би наше књижаре и штампарије учинити велику услугу књижевности. И ми смо захвални „задрузи штампарских радника" за прештампавање дела Љубомира П. Ненадовића, (особито ако даље свеске буду брижљивије израђене). Његови су књижевни послови и налазили доста читалаца, и по својој вредности заслужили да се читају.

У првој свески садашњега издања налазе се новије песме пишчеве, штампане у последње време у нашим повременим листовима.

Ове су песме све из реда патриотске, а већи део њих опева последњи црногорски рат с Турцима. Така садржина песама може лако да покрије њихове унутрашње недостатке, и за то је дужност критиче, да при оцени остави на страну сам патриотизам, па да испитује шта песме вреде као песме. Овим се на сваки начин не каже да је патриотска тенденција мáна, него се само хоће да одвоји оно што нема свезе једно с другим. Ми ћемо увек одати достојну пошту патриотизму, али не можемо никако пристати да он одређује вредност поезије.

А између ових песама има их које су више патриотичне него песничке. Тако у песми „Душан" казује се како српска војска иде на Цариград, и на месту где се заустави војводе воде разговор: једни се радују што ће Душан да међу њих подели царство, а други то не одобравају. За тим долази говор Душанов, који разређује међу војводе поједине државе. И више нема ничта. А цео се разговор води са тако дугим резоновањем, да вам Бан Страхиња изгледа као професор историје, и да једнако очекујете, хоће ли песник од некуд почети да цитира историјске документе којима ће потврдити своја резоновања. Друга песма „сабору Крушевцу" опет износи разговоре и објашњења. Кнез Лазар се обраћа својим војводама и тражи од њих савета шта да се ради против Турака:

„Зато сам скупио у Крушевцу овде
Вас главније редом све српске војводе;
Да се најпре овде сложно упитамо,
Ако ћемо с' предат', оно да сви знамо" (баш тако!)

Само оскудица праве поезије може народнога јунака, кнеза Лазара, представити да о турском Мурату говори као о неком несносном повериоцу:

„Мурата сам и ја до сад заварав'о,
Преговар'о дуго и нóвце му дав'о;
Сад се нема куда, сад одговор тражи,
Подиго је војску крвљу да се блажи"

Војводе редом „добијају реч" и решава се — оно што зна свако и без песме. У свима тим говорима налази се само ладно размишљање. Милош Обилић вели да се не треба много мислити, и у даљем говору казује како на случај успеха треба „вратити зајам лукавим Грцима што се из пакости сложише с Турцима." Југ Богдан потпуно аргументује:

„Који годе народ без крви подлегне,
Томе ропство двапут дуже се отегне;
Јер примера нема из прошлости лепи
Што му срце к слави и слободи крепи"

очекујете само још ergo или quod erat demonstrandum.

По овим неколиким цитатима може се видети, да је овде место поезије заузела патриотска расправа, која није довољно научна за историју а сувише научна за поезију.

У једној од лепих песама (Селим паша) писац се опет не може да остави свога резоновања. Селим паша довикује војницима да певају, а они одговарају, да не могу певати „кад у сваком срце плаче" јер су оставили своје куће и своју децу:

„Ми бранимо сада оно,
Што с не може одбранити:
Срушиће се царство турско,
И не може друкче бити"

Може се и овако што говорити, али онда то треба доказивати разлозима војничким, статистичким итд. Може и поезија изнети ову мисао, али она њу изводи не из разлога него из судбине која се показује у појединим догађајима. Овако није ни једно ни друго, и ваљда не треба доказивати, да је овако горе него и једно и друго.

Ми смо истакли прве две песме нарочито за то што се у њима јасно може видети, како се поезија, у оскудици уображења, не може никако помоћи размишљањем. Да се не разумемо рђаво, ми одмах додајемо, да само резоновање још не шкоди толико песми; оно може добити места у њој, али тада увек као једна кратко и прецизно исказана истина, а никад као дуго и широко аргументисање.

Ред је да изнесемо и лепе песме из ове збирке. Њих има више, ма да поменута оскудица излази и у њима по често на видик. Песма „Груда земље" врло је подесна да опомене писца, како *причајући у делима* шта се догодило Мурату кад је видео груду земље црногорске много више и много боље казује јунаштво Црногораца, него кад им он сам даје уверење да су јунаци *причајући у речима* њихово јунаштво. У том и јесте снага поезије, што се она послужи сликом која осветљује, а не извештајем који саопштава, и који за то још није поезија што је сложен у стихове. Међу лепе песме може се на прво место ставити „Снага народа", једна од најпопуларнијих песама наше књижевности. Али је овој песми лепа садржина узета из народне поезије. А писац би је боље обрадио, да је није онако на широко развукао. Па и овде он не може докле не наведе по какав *узрок:* Марко би хтео устати, „ал'му вила није дала

јер му снага беше мала"

Измеђ осталих добрих песама, да наведемо још „Острог" где се опева Сулејманов напад на Црну Гору. У овој песми имамо прилике да је поредимо с *правом* песмом од правога песника. Позната је, мислимо, довољно Јовановића песма „Девет крвавих дана." Да видите каква је разлика. У Јовановића песма почиње казивањем како се дигла љута гуја на Црну Гору, „а сиктање гује ове пробило је и гробове, пробудило ј' девет тића, девет Југовића." Југовићи се моле богу да им да „сваком сада још по један дан." И „што молише домолише." После овакога приступа читалац је већ одушевљен за

песму, њему се већ у напред привиђа какав ће бити крајњи резултат борбе. И даље песма износи живу слику „крвавих дана“, а после испричаног целог догађаја сам се собом изводи диван лирски завршетак. Шта ради Ненадовић? У првом делу песме држи се збор црногорских војвода. Ту познате савремене личности говоре „за“ и „против“, и решава се *ратни план*. На то иде већа половина песме. Тек после долазе дела, тј. једино што је и требало да буде. Уз то додајте још и пишчеву навику (врло рђаву) да сувише опширно и „обстојателно“ све изнесе пред нас.

Да сведемо говор у оцену: Ненадовић нема онога без чега нема поезије, он нема довољно уображења. Ту оскудицу он се стара да накнади резоновањем и објашњењем, али то није потребна помоћ.

Са свим друкчије стоји с путописом, који је у другој свески. Ту је Ненадовић један од најбољих мајстора у нашој књижевности. Без многога говора ми ћемо ову свеску најтоплије препоручити нашој читалачкој публици. Ту ће свако наћи најлепше лектире. Интересовање за ову добру књигу мора бити још у толико више, што је осим занимљивога описа Италије овде још занимљивији и још важнији за нас опис Владике Песника. **Анд.**

Човечије тело и његова нега *за учитељке и више девојачке школе по д-ру Боку и другима написао М. Петровић. Са више слика. Друго знатно промењено издање. Панчево 1882.* 8. Стр. 117.

Неко је казао, књига која је најбоља, таман је добра за школу. По том био би најтежи посао написати честиту школску књигу. Код нас као да се не мисли тако, напротив, биће да се узима, да за школу подноси ма каква књига, иначе не верујем да би се решили да пишу школске књиге људи, којима није струка предмет о коме пишу. Што сам сад казао односи се поглавито на *све* књиге, које су код нас изашле и баве се предметом којим се бави и ова књига, чији је наслов горе исписан. Ваљда ни код једног народа, који у опште има штампаних школских књига, нема књига с тако много погрешака, као што их има у неким нашим књигама, које говоре о склопу човечијег тела и о радњама у човечијем телу. Ово су главне књиге о том предмету код нас: *О човеку*, од М. Фрачковића (1875); *познавање човека*, од Ј. Пецића (1873); *човечије тело* М. Петровића. Пецићева књига упућена је сада поново на преглед ради новога издања, с тога о њој нећу говорити, али из Фрачковићеве књиге навешћу узгред коју реч и то сад одмах.

Да би се видело какве су књиге могле код нас излазити, какве су се употребљавале у школи, каквим су се књигама морали служити наши учитељи да се образују и поуче у дотичном предмету, наводим неколико места из књиге Фрачковићеве, и то без икаквих објашњења.

„Органи у човечијем телу врло су различни, те по томе сваки посебице има своју одређену цељ, којој својим радом мора да служи, и сви скупа опет теже за тим, да одрже онај организам, у коме се налазе; с тога су сви скупа спојени у једну складну и нераздвојну целину, која се назива. *система живаца*.“ (стр. 10).
„Система живаца састављена је из многих *цевчица* (влакна) и *ћелијица* (мехурића)

које су између себе изатkane. Цела система живаца дели се на *мозак* и *мождину* (стр. 11). „Крв се састоји из две врсте честица, прва је *течна* а друга је из многих ситних округластих *телеса* састављена Још се у крви налазе неке ситне кругљице. Та ситна телеса луче кисеоник из удисаног ваздуха“. „Лимфа — бела крв. Ово је бела, млечна и из хране исисана течност, која се од обичне крви тиме разликује, што нема црвене боје и што садржи у себи више воде а мање масти“ (стр. 12 и 13). „Оне многе танке и дебеле цеви, које се кроз цело тело у виду мреже протежу, и које се помоћу своје опружности и стишљивости *ширити* и *стезати* могу зову се *сасуди* или *жиле*“ (стр. 17). „Десна половина срца садржи црну крв, која из свакогa телесног кута кроз плаве жиле (вене) у десну претпомору утиче а отуда посредством плућних жила утиче у плуће Лева половина срца садржи у себи црвену и добру крв, која из плућа у леву преткомору утиче а отуда кроз била (артерије) у све крајеве тела прелази“. (стр 17). „Сасуди плуће јесу: *корен плуће* састављен је из *жиле сисалице*, која је у виду чвора са многим ћелијицама свезана, даље из *жила ударалица* и *крвних жила*“. (стр. 16). „Јетра Ово је највећа жлезда у грудњој шупљини, а тешка је 4—6 фуната. Састављена је из ситне и преплетене мрежице, ткања, црвенкасто мрке боје. Јетра има две задаће да врши. Прво има да лучи жуч — жуч се састоји из излишних крвних честица. Друга им је задаћа, да усише из крви непотребне честице (а то су крвна зрнца) — — — јетра је још од велике важности за стварање *мокраћне материје* и *мокраћне киселине* (стр. 20). „Жуч постаје највише од меса и воде“ (стр. 21). „Бубрешци се састоје из многих ситних крвних сасуда, који су између себе у виду мреже испреплетени. Они усишу сву излишну течност и пропуштају је кроз мокраћне олуке и т. д. и т. д. Треба ли за човека стручњака коментара овим местима? Коментарисати их не стручњацима значило би писати расправу о том предмету.

Фрачковићева књига штампана је 1875. а прво издање књиге Петровићеве 1876. Ово прво издање оценио је у „Српској зори“ Др. Милан Јовановић Батут. Друго издање ваљало би да је „знатно промењено издање“. Промењено јесте у неколико, али никако знатно, и особито је за сажалење што се није узео никакав обзир на веома искрене и умесне речи Дра Јовановића. Прво ћу разгледати ону страну ове књижице, која је код свију оваких књижица најлошa, па онда ћу прећи на целину.

„Иза трупа пред кичмом лежи доњи део *душника*, који кроз врат пролази, даље *једњак* и *грудни ходник*: што још места преостаје то испуњују већи крвни судови и крупнији живци.“ (Стр. 10). Дакле „грудни ходник“ спомиње се нарочито, и ако је тај олук дебео као гушчије перо, а не спомиње се аорта: спомињу се крупнији живци и „већи крвни судови“. Свакако није јасно шта пуни простор о ком је реч. „Све те кости тако су једна у другу ужљебене, да се помицати не могу, свеза та назива се шав. Но та непомичност постиже се тек пошто се друга година наврши.“ (Стр. 13.) Швови на глави срасту тек око двадесете године. „На врло многим местима су две или више кости помоћу јаких, али опружних конопаца, који се *везице* зову, тако спојене“ итд. Дакле на „многим местима“ — доцније се каже да се та места зову зглобови. Али није ни мало јасан строј зглобова, и то тим мање, што се каже, да су везице „опружне“. „Коштано ткање, из ког се кости састоје, изгледа жућкасто и јако је тврдо, али је ипак донекле и гипко“ (Стр. 14.) Је ли ово коме јасно? „По више мишићних влакана скупљени су у већи снопић, који обвија као нека кошуљица, те је тако одељен један снопић од другог. У тој кошуљици могу да се налазе масне ћелијице, крвни судови и живци“ (стр. 15.) Дакле „могу да се налазе!“ Али шта је правило о том се не говори, а правило је: да се у самој кошуљици

(Perimysium internum) то не налази, већ у савезној међусупстанцији. „Ближе посматрање мишића показује, да се на некима од њих налазе попречне пруге, други пак да су глатки.“ (Стр. 16.) Али то се не види на мишићу, већ тако је мишићно влаканце. „Притисак тај потисне крв кроз округао отвор (горе у преземиду између предкоморе и коморе) у једну велику артерију.“ (Стр. 24) Отвор аортин лежи истина близу отвора у президу, али то није исти отвор, нити су оба отвора у президу. „Правилно мицање срца изазивају живци, али корен тих живаца поглавито је у мождини, те због тог мицања срца не зависе од наше воље.“ (Стр. 28.) Дакле „због тог“ не зависе од воље, што је корен живаца што инервишу срце „у мождини.“ Чудно! О vagus-у, чији корен није „у мождини“ — ни речи, о симпатикусу исто тако; под „кореном“ ваљда се помишљало на „центрум за спречавање“ у здуженој мождини, о центрумима пак за кретање у самоме срцу ни спомена. „Живци мождине распростиру се поглавито у трупу и његовим дробовима и у удовима“. (Стр. 34.) Дакле „поглавито“ у трупу итд. али може се замислити — узгред и на глави. „Остаје нам, да напоменемо још велики симпатични живац, који се из два конопца састоји, који из мозга излазе и са обе се стране дуж кичме доле до тртице простиру, где се састају“ (Стр. 35.) Дакле живчана центра и живци симпатикуса, то су „два конопца који из мозга излазе“. А на које то олуке? итд. итд.

Ја сам навео ово неколико примера, који би се дали веома дуго продужити, да се види да и ова књига није слободна од мана, којих има у свима књигама овога рода код нас. Кад се чине овакве елементарне погрешке, није ни најмање чудо да читава књига испадне тако, да никад не може одговорити својој цељи. Сада ћу проговорити коју реч о самоме плану књиге, како је она рађена.

Књига је намењена „за учитељске и више девојачке школе.“ Према намени и према предмету, који је ваљало у њој обрадити, књижица је сувише малена. На тако маломе простору био би кадар како ваља обрадити предмет само мајстор у својој струци и вешта у излагању. Кад је простор тако мален, ваља бити на чисто с тим шта је главно, а шта није, и говорити само о главноме. Затим ваља тачно одредити о чему ће се говорити, а то о чему се говори треба изложити бар тако, да буде јасно. У овој је књизи грешено и против једнога и против другога.

Сам план дела није добар. Набацано је и у свакој глави, а набацане су и главе једна преко друге. Код расматрања човечијег тела ваља поћи или с гледишта анатомског, или с гледишта физиолошког. Полазећи с анатомског гледишта имали би да изложимо органе човечијег тела по системама и приборима којима припадају. Тако би се имало говорити: о костима, мишићима, сасудима, живцима. Затим: о утробама и чулним органима. Но описујући човечије тело људима који се имају научити из описа поглавито знању практичном, требало би поћи с гледишта физиологије. За то би ваљало говорити 1). о приборима за извесне радње а 2). о радњи тих прибора. Могао би се узети н. пр. овакав поредак:

О прибору за крвоток (срце, сасуди за крв и лимфу.) О

крви и лимфи. О радњи прибора. О прибору за дисање (пролази за ваздух и плућа) и о радњи прибора. О прибору за варење (зуби, жлезде за пљувку, пролази за храну, желудац, јетра, панкреас, преви) и о радњи прибора. О прибору за излучавање (бубрези и кожа). О прибору за кретање (мишићи и кости) и напослетку о прибору централном и његовим свршетцима (мозгу и мождини, живцима и приборима за чула) као и о њиховој радњи. Без физиолошког поредка никоме не може бити ствар јасна, нити ће остати дуго у памети. У овој књизи нема савршено никаквог поретка, па не само то, него се често и у појединој групи полази наопачке н. пр. прво се описује промена хране при варењу, и тек затим расматра се из ближе прибор за варење, прво се описује крвоток и тек затим радња срца. Услед необележене области, колико да се упушта у опис предмета, пуна је књига разних скроз нејасних места. Тако се н. пр. на више места спомиње финији склоп органа, т. ј. ткање дотичног органа, а међутим није постарано ни за то, да читаоци добију јасан појам о ћелији. За то су сва места где се говори о хистологији органа савршено нејасна. На прецизност није пажено, но се веома често наилази на речице: као нека, поглавито, понајвише итд. Називи су већином нетачни и хрђави н. пр. мишић је прилепљен за кост, на место утврђен или припет, крвне лоптице, на место ћелије, капак, на место красног назива залистак (valva) итд. као што је у опште језик рогобатан и често веома погрешан.

Други део књиге (о нези тела) испао је у опште узев боље но први, и ако се главне мане и на њега односе. Н. пр. говори се опширно о хемијским методама испитивања, да ли је вода чиста и здрава за пиће.

Кад се дакле узме у обзир: *да у овој књизи има стварних погрешака, да је предмет изложен без систематског реда, да није целисходно одабрано шта да уђе у књигу, да називи нису ни лепи ни правилни, да је и сам језик лош а казивање нејасно*, то мислим да ова књига *не одговара својој цељи*: да унесе у школу познавање човечијег тела и знање о нези тела, те дакле ваља се постарати да се она замени књигом ваљаном и честитом. Да потреба таке књиге постоји, види се и по том, што је ова књига дочекала и друго издање, ма да су се ђаци могли њоме служити само за невољу.

Још ћу нешто напоменути, што се тиче свију књига ове врсте код нас. Прво: све су оне махом без слика. Према нашим књижевним приликама то је појмљиво. Приватни издавачи којима је већином на срцу интерес, неће много жртвовати ако им добит није извесна. Пошто ове књиге свакад имају мали круг читалаца, то издавачи никад неће ни да жртвују много. Међутим ту је баш погрешка — што би књига била боља тим би и круг читалаца био шири. За то — за сад док су код нас *оваке* књижевне прилике, моћиће честите књиге ове врсте само држава издавати. Пошто смо ми Срби раскомадани на више држава, то ће свакако бити дужност *српске* државе да о том води бригу; тако би се одржавало бар *духовно* јединство међу Србима.

Друго: у свим тим књигама не само да нема слика, него нема ни спомена о том, да се важнији органи дају изучити и на животињама. Н. пр. и у овој књизи упућују се у предговору наставници, да се служе за објашњење текста тим и тим атласом, у место да је напоменуто, да се за објашњење н. пр. дробова: плућа, јетре, срца, слезине, бубрега и т. д. послуже најближом *касапницом у којој се кољу и продају н. пр. овце.* Така очигледна настава више би користила но и најбољи анатомски атлас, а упоредо с анатомским атласом свакако би *потпуно* објаснила ствар о којој је реч. Расматрање свињског или воловског ока без сумње ће објаснити боље грађу ока, но и најјаснији опис без слике или са сликом. Такође се и остали органи дају показати и у основи објаснити на најобичнијим животињама. Н. пр. на жаби може се прекрасно показати: како изгледа мишић, како је припет за кости, како ради. На истој животињи може се показати у главном и распоред системе живчане, а ако имамо микроскоп, — без тог корисног оруђа мислим да не би требао да буде ни један виши школски завод — то ћемо код жабе боље посматрати крвоток но ма код које више животиње. Зглобови, оправа на њима и у опште њихова суштина, могу се показати и објаснити зглобовима обичних домаћих већих кичмењака. Такође и сва ткања могу се проучити на животињским ткањима, само ваља имати при руци микроскоп. Са напоменама које сам сад баш учинио ваља бити на чисто — ваља појмити да *без такве очигледне наставе* предавање о човечијем телу неће никад бити од трајне користи, нити ће тај предмет вршити неки особити васпитни утицај. За то пазимо да све што радимо — радимо како ваља и како је најбоље, а не полутански или којекако.

П.

Краљ Лир, *трагедија од Шекспира; превели г.г. Л. Костић, А. Хаџић и Ј. Д. Стефановић; за српску позорницу удесио А. Хаџић. Накладом браће Јовановића у Панчеву. „Народна Библиотека" свеска 12. 16.*

Доиста су драматурзи, џелати великих песника!

Одавна сам знао, да драматурзи, било по својој дужности, као државни чиновници, онде где је позориште државна установа; било из финансијских разлога оног завода, у ком су; било по својој, личној ограничености и незнању, у удешавању драмских игри за бину, уништају по коју лепу и оригиналну мисао; бришу по који леп и појетски пасаж, и увек сам тај њихов вандалски посао сматрао као врло неправедан за песника и за публику; али кад сам видео, како је преведена Шекспирова трагедија „Краљ Лир" и како је њу г. А. Хаџић „удесио за српску позорницу", онда сам се истом уверио да драматург може бити убица самог песника.

И у трагедији „Ромео и Јулија", коју је, такође, А. Хаџић „удесио", вандаличка секира засекла је дубоко, али ако је у тој трагедији избачен који мотив, помућен психолошки развој карактера, опет је у Костићевом преводу очувана појетска лепота бар најваж-

нијих драмских прилика; у трагедији „Краљ Лир“ драматург је много смелији; он се ту млатао ножем тако слободно и без сваке милости за вештину и појетску истину, а притом и г.г. преводиоци тако су слободно и погрешно преводили, да готово не знаш, шта друго да речеш о том српском „удешеном“ преводу „Краља Лира“, осем да протестујеш, како је издавалац смео таком дроњку прикачити име Шекспирово?

Мени је само жао, што је г. Лаза Костић, који зна најбоље ценити вештину великог енглеског песника и који је преводом првог чина у „Лиру“ био учесник у српској изради те трагедије, могао пристати, да се у тако издераном и опрљаном руху Шекспир представи српској читалачкој публици.

Признајем да има песничких дела која остављају драматурзима нешто слободе, нарочито, ако они у тој слободи умеју бити обазриви и имају поштене мотиве, али то могу бити само онака песничка дела у којима су мотиви више у приликама драмским него у самим карактерима, као што је н. пр. стара шпанска или модерна интригишка драма. Они ће смети и из класичких францеских игри — ако баш морају — избрисати који стих, јер у њима и ако су мотиви драмски више у карактерима него у спољним приликама, опет ти карактери нису изнашани у својем психичком развијању него су у свима приликама, у свакој сцени, готови, свршени, тако, да, ако се који пасаж и избаци, они неће млого изгубити од своје истине.

Са свим је друкчије са Шекспиром. Код њега су мотиви драмски, особито у његовим великим делима, једино у карактерима, а ти карактери су увек изнесени у својем развијању.

Песнику је психолошка истина била вазда најглавнија цељ драмске вештине; истина етичка и морална поука, разведравају се само у прагматичком развоју душевних осећања — карактера; зато су највећом скрупулозношћу пробиране све ситне и крупне прилике у којима душевне способности, страсти, могу узети овакав или онакав облик, овaку или онаку јачину.

Зато у његовим великим трагедијама, писаним после 1600. год. нема, не само ниједне прилике, него и ниједног стиха, који не би био нуждан на оном месту, где се налази. У тим трагедијама нема драматург ни мало слободе. Може ли његова публика налазити задовољства у онаким делима, каква су нам остала од Шекспира, онда лепо, нек се таква представљају; не може ли у таквима, каква су, уживати, онда оставите Шекспира на миру; преводите га за читање да се свет навикава љубити праву поезију и вештину али га преводите верно, од речи до речи, јер у њему нема ништа што би било излишно; ништа, што би се могло друкчије и описивањем исказати а да се лепота и истина Шекспирове вештине очува.

Ја знам да су и код других народа па и код самих Енглеза по кад што прерађиване Шекспирове игре. У самој трагедији „Краљ Лир“ чињене су за љубав публике покашто важне измене, али никоме није падало на мисао да те таке прераде веже за име Шекспирово. Чим је што год нарочито у великим делима Шекспировим, која је он писао, кад је био на висини своје ђенијалне способности,

измењено, онда та дела нису више Шекспирова него оног који их је прерадио, и ја не бих ниједном речи замерао српском издању трагедије „Краљ Лир" кад би на њему стајало да су је г. А. Хаџић и Л. Костић и Ј. Д. Стефановић „написали".

Одвело би нас далеко, кад бисмо хтели упоређивањем оријинала трагедије „Краљ Лир" и српског издања показати све њихове разлике. Тај посао оставићемо за другу прилику, кад ћемо прегледати све оно што је од дела Шекспирових преведено на наш језик.

Осем I чина, који је превео г. Л. Костић нема готово ниједног правог Шекспировог стиха у српској изради, а да и не говоримо о оним читавим сценама које су нужне у комаду и појетски лепе, а из те српске израде избачене. Па и сам Костићев превод израђен је врло непажљиво; многи стихови су навлаш избачени, многи врло бледо исказују јачину Шекспирове дикције. По гдекоји су пасажи са свим сакато прерађени; по гдекоји стихови у српском преводу показују само, да смисао и значај трагедије није схваћен; шта више и у том I чину има и језичних погрешака да ја никад не бих веровао да је то посао преводиоца „Ромеа и Јулије" кад на српском издању не би стајало позитивно да је I чин преведен од Л. Костића.

Судећи по некојим пасусима, рекао бих, да је г. Костић преводио I чин по Делијусовом издању „Лира" (Elberfeld 1854), с енглеског, и жао ми је што се није више користио лепим коментаром тог шекспиријанца, а она друга господа (Хаџић и Стефановић) преводила су остале чинове трагедије с немачког, али тако „слободно", да у том њиховом раду ни сами немачки преводиоци не би распознали Шекспира, а камо ли, кад би откуд могло бити, да Шекспир оживи па да он тај рад њихов чита. Не верујем, да се не би велики песник нашао до дубине душе увређен, видећи како се поезија драмска и његов ђеније ружно цене овамо на Дунаву.

С. Ник.

ВЛАДАЛАЦ Николе Макијавела — превод с талијанскога. — Ово дело неумрлога Флорентинскога секретара издала је у српском преводу књижара Браће Јовановића у својој *народној библиотеци.*

Сваки ће се пријатељ наше скромне књижевности без сумње обрадовати, што је она обогаћена преводом тога славнога дела, о ком се у целом свету толико писало и препирало. Нарочито ће се обрадовати сви они који, познавајући италијанску књижевност, са свим умесно жале, што у нашу књижевност скоро ништа није до сада пресађено из богатога књижевнога расадника италијанскога народа, који је свима модерним народима био у сваком обзиру учитељ, па и данас има много славних синова, који му у свакој струци подмлађују стару славу.

Последице наших географских, културних и политичких прилика, од којих многе не би биле неизбежне, кад би се хтело и умело, учинише, да ми све туђе народе већином проматрамо кроз немачке

наочаре, а ови су скоро увек навучени маглом пристрасности, кад год разгледају словенске и романске народе и њихове умне производе.

Али о томе другом приликом. За сада ћемо у кратко проговорити коју о самом Макијавелијевом делу, за тим о његовој користи и на послетку о српском преводу, о коме већ унапред можемо рећи, та је преводилац све учинио, што м же покварити радост, којом дреба сваки да дочека овако дело.

Много је славних критичара писало о Макијавелијевом „*Владаоцу.*“ Бранили су га Русо, Алфијери, Липсије, Маколе, Халам и многи други. Кудили су га нарочито Фридрих Велики и Волтер.

Макијавели је ову своју књигу посветио Лоренцу Медичи, флорентинском владару, па га њом учи, каква треба да буде владаочева политика, ако жели да му рад буде крунисан успехом. У тим поукама писцу није никакво мерило моралност или неморалност политичких средстава, које препоручује, него само њихова практичност и корист.

— Али у другим својим делима Макијавели ватрено брани поштење, слободу, републику! Како се могу објаснити и измирити те противности?

Да би то објаснили, неки су покушали доказивати, како у „*Владаоцу*“ Макијавели не говори збиља, већ само пише сатиру о тиранима. Поучавајући токорсе владаре, хоће у ствари да поучи народе и да свету на видик изнесе сва неваљалства и злочинства неограничених монараха. Ово мишљење није одржало победу. Изнети овде све разлоге, који то мишљење обарају, не допушта нам одмерени обим овога краткога прегледа. То би се могло све изложити само у нарочитој опширној студији о Макијавелу. С тога ћемо овде изнети само ресултате.

Има их који мисле, да је Макијавели хтео својим поукама навести Лоренца на опака дела, те је саветовао тирану оно, што се тиранима допада, како би овај што жешћу народну мржњу на себе навукао и што брже сам себе упропастио. Има још више разлога против овога, него ли и против првога мишљења, који очитују неоснованост његову.

Шта хоће дакле Макијавели својим „*Владаоцем?*“

Да би се могло доћи до потпуна разумевања онога, што је Макијавели смерао својом књигом, треба имати најпре пред очима јасну слику италијанских и европских прилика у XV. веку. То је доба Фердинанда Католичког, Луја XI. и Хајнриха VII. Сва ова три владара боре се свим могућим средствима против феудалне аристократије и против осталих партикуларистичних елемената у својим државама. Укидање територијалних повластица, уништавање феудалних права, ограничавање муниципалних слобода, непризнавање имунитетâ, централисање власти у владаочеве руке, то су карактерни знаци тога времена.

Тадашња је Италија поцепана била на многе државе и државице. У свакој је државна власт парализирана била непрекидном борбом између властеле, барона, општина и владара. У Риму две моћне

властеоске породице, Орсини и Колона, крве се пред папиним очима, нити овај има силе да их разведи и натера на послушност.

Владалачке породице Гонзага, Медичи, Есте, а нарочито папа Александер VI. и његов син Чезаре Борџија, угледајући се на Луја XI. истребљују властелу силом и преваром, е да би могли сву власт концентрисати у своје руке.

У опште дакле на раскршћу средњега и новога века у целој се Европи страшан бој бије између феудалства, које брани прошлост, апсолутне монархије, која ствара садашњост, грађанства, које спрема будућност. Кад у тој борби почиње нестајати снаге, тај се недостатак у снази допуњује вештином, лукавством и преваром. Лаж, превара, издајство природни су савезници немоћном славољубљу.

Овим се у главноме може објаснити неморалност у политици XV. века, неморалност, која се час у већој час у мањој мери, под лицемерним образинама, у углађенијим формама и софистичним извијањима провлачи кроз политику скоро свију држава баш до данашњег дана.

Макијавели, гледајући своју лепу отаџбину раскомадану на немоћне државице, растргнуту властеоским себичњаштвом, опљачкану најамничким војницима, кондотијерима, баронима и другим сличним пустахијама, тражио је лека толиким несрећама, а и онима још већим, које су се отуда морале изродити. Макијавели је већ опазио шпанске, францеске и немачке канџе, које се спремају да му разнесу милу домовину.

Шта још може избавити Италију од толиких унутрашњих јада и спољашних опасности?

Макијавели, тај дубоки познавалац људских страсти и слабости, тај женијални политичар, не тражи лека у фантастичним идеалима, него у ономе што се може постићи, што може у овакој болести најбрже помоћи. Он исмејава све утописте и све спекулативне сањарије о неком неостварљивом блаженству на земљи. Не управља се он по ономе, што би желео да буде, него по ономе, што може да буде. Рачуна с приликама, па према приликама и поступа. То није слабост, ни превртљивост, то је мудрост, то он сматра као највећу политичку врлину. То се види из свега његова рада, из свих његових списа. Он вели, да треба увек имати у виду ово, како људи у ствари живе, које је врло удаљено од онога, како би требало да живе. Даље вели, да не треба никада пропустити оно што се може урадити за љубав онога, што би требало урадити.

Према оваким политичким начелима и према онаким политичким приликама Макијавели је био уверен, да Италију може спасти само деспотски централизам, који ће властелу истребити, растргнуту Италију ујединити и учинити је независном од туђина.

Ово је кључ за разумевање Макијавелијевог „*Владаоца*". Велики флорентински секретар био је заиста уверен, да Италији треба владар, који ће онако радити, као што га он учи у свом бесмртном делу.

Али га он учи превари, издајству, убиству! Како се то може оправдати и протумачити?

Врло просто. Што Макијавели, који свуда иначе жигоше непоштење, учи владаоца толиким неморалностима, као неопходно потребним за његово одржање и успех, баш тиме он сам осуђује таку владавину као саму по себи неморалну. Али је он ипак препоручује и трпи неморалност у апсолутном владаоцу, јер то двоје сматра као нераздвојно а потребно зло, којим се једино могло онда друго још горе зло искоренити.

Па може ли оваква књига бити од какве користи?

Те још како. Да напоменемо само неке најочитије. И ако рекосмо да Макијавели није извесно намеравао писати сатиру о тиранима, те тиме испричати свету сва њихова неваљалства, он је то посредно ипак учинио. Против изванредне болести он је као крајњи лек отров прописао. Али је описом тога отрова и здравима велику услугу учинио, те га се могу лакше чувати, а знајући како дејствује, могу и потребне антитоде спремити.

Друга је корист од те књиге, што је она неисцрпљиви извор практичне политичке мудрости, која свуда и свагда може се и моћи ће се применити, докле год људи буду људи. Макијавели је најжешћи противник свакога доктринарства у политици. Доктринарству, племенитим чежњама за идеалним савршенством у друштву и држави, занешењачким илузијама и сањаријама Макијавели не да места у политици. То све може бити леп предмет академских декламација и теоретично-научних расправа, па се тим може и спремати земљиште за неке доцније политичке и социјалне фазе, али то није никако политика. По Макијавелу мудра политика мора тачно измерити све прилике и неприлике, према овима удешавати правац, начин и средства, и радити само на ономе, што се може непосредно постићи. Политичари, који силом хоће да прескоче неку природну фазу у државном и друштвеном развитку, па да пређу одмах на неку савршенију, којој није време, која није на реду, таки политичари, по Макијавелу, нису од користи него од штете својим сопственим начелима, јер изазивљу неизбежне и дуготрајне реакције.

Тежити врло далеко, али радити на ономе што је најближе.

Овакој нас мудрости учи Макијавели.

Али нас још нечему учи, а то је, да у политици не треба бити много осетљиве савести.

— Па зар је и така поука корисна?

Оканимо се свакога лицемерства, па признајмо, да се и данас у политици врло мало пази на правду и поштење. Пази се само на то, да се неправда и насиље обуче у рухо некакве вајне законитости. То се рухо зове час сфера државних интереса, час одлука каквог конгреса, час европски мандат, час интереси мира и културе итд. Али шта се крије под тим звучним фразама? Сила и лукавство, насиље и превара. Где је више силе ту треба мање лукавства, а где је мање силе ту мора више бити лукавства. Са моралног гледишта са свим све једно, јер насиље није ништа моралније од преваре.

На кад знамо да је тако у свету, би ли икаква изгледа на успех могао имати онај, којем би еванђеље било једини извор политичке мудрости!

Сав свет признаје разлику чак између злочинства политичког и обичног исте врсте, а тиме признаје и разлику између политичке и обичне савесности.

Али пређимо сада на превод.

Анонимни нам преводилац вели, да је преводио с италијанскога. Нек нам опрости, али то није истина. Сваки став српскога превода јасно доказује, да је преведено с францеског превода. Преводилац је посрбио и предговор К. Ферара о Макијавелу, а заборавио је казати, да је Ферари тај, који је „*Владаоца*“. на францески превео и онај предговор францески написао. Дакле и предговор и „*Владалац*“ преведени су са францескога. Према томе са свим је природно, што у преводу превода нема ни трага оне лепоте, прецизности и јачине стила, од којих се оригинал блиста.

Али има још нешто горе. У српском преводу има тушта места нетачно и погрешно преведених. Ја ћу овде нанизати неколико примера из првих глава овога превода, па према томе нека читаоци суде и о осталим.

На стр. 43 стоји: „овакве овако добивене државе обично бивају управљане или каквим владаоцем, или су слободне“, — а у оригиналу: „Sono questi dominii così acquistati o consueti a vivere sotto un Principe, o usi ad esser liberi“, — а то значи: ове државе овако добивене или су навикнуте живети под једним владаоцем, или су научиле бити слободне.“

На истој страни после речи: „ја ћу се занимати само монархијама и ја ћу говорити“, изостављене су речи: „nel ritessere queste orditure di sopra“, (значи: „изводећи оно, што сам горе засновао“). Случајно је и францески преводилац то исто изоставио, па ми је чудо, како да се и српском баш то исто деси.

У оригиналу стоји: „Non abbiamo in Italia per esempio il duca di Ferrara, il quale non ha retto agli assalti de' Viniziani nel 1484, nè a quelli di papa Giulio nel 1510, per altre cagioni che per essere antiquato in quel dominio.“ То значи; „Пример нам је у Италији ферарски војвода, који је могао одолети млетачким нападима 1484 и онима папе Јулија 1510. једино с тога, што му је лоза ту од старине владала“. — А у српском преводу стоји на стр. 44: „Ми у Италији имамо пример војводе од Ферарe, који 1484 године није одолео навали млетачкој, и 1510 године пример папе Јулија II. јер он је у овом војводству био одавна смештен“. Ко ти га зна, шта хтеде преводилац овим да каже!

Речи: „perchè sempre una mutazione lascia lo addentellato per la edificazione dell'altra — преведене су на стр. 44.: „јер промене увек оставе клицу, да би се поновиле. L o a d d e n t e l l a t o значи она страна зида на зградама, где је свака друга опека мало истакнута, да би се за овај зид могао добро везати зид нове зграде, која би се до прве подигла. Реч клица, коју преводилац употребљује, не исказује пишчеву мисао, а то је: „јер свака промена оставља празнина, које нову промену изазивљу.

Речи: „Le cagioni universali della prima si sono discorse; resta ora a vedere quelle della seconda" — преведене су на стр. 46. „Ја казах опште разлоге овоме губитку; сада нам остаје да кажемо, која су средства" и т. д. — а треба: „Говорили смо који су општи узроци били првог пута; остаје нам да видимо какви су били другог", (т. ј. за што је Љуји XII. и први и други пут изгубио Милан).

Речи: „debbe farsi capo e difensore de' vicini minori potenti", — преведене су на стр. 48. „треба још да управља и да заклања слабије суседе", — а значи: „треба да постане вођем и браниоцем слабијих суседа.

Речи: „Però i Romani vedendo discosto gl'inconvenienti, li rimediarono sempre, e non gli lasciarono mai seguire per fuggire una guerra" — преведене су на стр. 50: „Тако су Римљани, предвиђајући неприлике из далека, лечили њих увек тако, да никад нису имали потребу да избегавају рат". — а значе: „С тога Римљани предвиђајући из рана неприлике, увек су их отклањали, нити су икада допустили да наступе, само да би рат избегли".

Речи: „e la Chiesa (faceva) grande, aggiugnendo allo spirituale, che le dà tanta autorità, tanto temporale" — преведене су на стр. 52: „и да папу ојачава, пуштајући га да средством духовне моћи толико световнога задобије, да је већ добио толику моћ" — а значи: „а цркву је оснажио, додавши јој духовној власти, због које је тако моћна, још и толико световне".

Речи: „ma quando non possono, e vogliono farlo in ogni modo, qui é il biasimo e l'errore" — преведене су на стр. 52: „али кад они то не могу да постигну, ма да би тамо хтели да дођу ма којим начином, то онда мора ту бити погрешке и они су онда заслужили куђење" — а значи: „али кад не могу, а хоће по што по то да то изврше, онда то треба худити, то је погрешка." Буди бог с вама господине, овде сте мислили да у p a r v e n i r значи само т а м о д о ћ и! Баш се види да сте преводили с италијанскога и да знате добро француски.

Речи: „arebbono sempre tenuti gli altri discosto dalla impresa di Lombardia; si perchè i Viniziani non vi arebbero consentito, senza diventarne signori loro; si perchè gli altri non arebbero voluto torla a Francia per darla a loro, e andarli ad urtare ambedui non arebbono avuto animo". — преведене су на стр. 53: „они би увек стали на пут другима, да уђу (камо једно н е, господине) у Ломбарбију, било што би сами хтели да је добију, било што би се чували да ту провинцију отму од Француске, да би је другоме дали, или да на овога обоје ударе". — а значе: „увек би спречавали друге, да не ударе на Ломбардију; једно што Млечићи то не би допустили, осим тако да њоме сами овладају; а за тим што је други нико неби хтео отимати од Француске, па да је опет мора њима предати; а ударити на обојицу нико не би смео".

Речи: „Di che si cava una regola generale, quale non mai o raro falla, che chi é cagione che uno diventi potente, rovina: perchè quella potenza é causata da colui o con industria o con forza; e l'una e l'altra di queste due é sospetta a chi é divenuto potente". — преведене су

на стр. 54: „Отуда ја изводим општи, скоро непогрешив закључак, да онај, који другога начини јакога, сам себе упропашћава, јер кога нећемо начинити силним, него лукавством или снагом, а онај, који се из ничега подигао на високо, никад не верује овим двама средствима“. — а значе: „Отуда се изводи опште правило, које никада, или ретко слаже, да пропада онај, који некога начини моћним; јер му је он ту моћ створио вештином или силом; а и једно и друго зазорно је ономе који је постао моћан“.

Речи: „e li conviene sperare più nelle forze proprie, che ne'disordini d'altri:“ преведене су на стр. 56: „зато нека се више узда у своју снагу, него ли у друге;“ а значе: „треба да се више узда у своју снагу, него у нереде других (т. ј. које би други могли произвести).

Речи: „e ha da fare il tutto per mantenerlo“: преведене су на стр. 58: „и да им ваља чинити све што се може, да би се тамо одржали.“ — а значе: „све треба да учине само да га одрже“: (т. ј. владаоца а не себе).

Речи: come fe Pisa dopo tanti anni che ella era stata posta in servitù de' Fiorentini.“ — преведене су на стр. 59: „као што је чинила Пиза, која је од толико година била под флорентинским јармом“. — а значи: „као што уради Пиза после толико година, од како су је Флорентинци подјармили били.“

Речи: „dall' altra non avendo il Principe vecchio, farne uno infra loro non s'accordano; vivere liberi non sanno“: преведене су на стр. 59: „а с друге стране угасио се дом њиховога бившег господара, они се неће међу собом погодити, да себи другога изберу, или да живе у слободи“. — а значе: „с друге стране не имајући више старога владаоца, не слажу се да између себе другог изберу; живети слободни не умеју“.

Доста ће бити ово мало примера, па да се види какве је худе среће у нас био славни Макијавели. Још само да наведем ово. Погрешке, што сам горе изнео, скупљене су само на 16 страна, на којима осим ових још има 219 мањих погрешака, нетачности и непотребних одступања од оригинала. Помислите сада колико их има у целом делу! Из свега се види да преводилац не зна италијански, не зна историју, траљаво францески, греши српски. Дело великога Флорентинца, које је толико славно и по садржини и по стилском облику, у српском је преводу изопачено и нагрђено. Желети би било да ко спремнији тај посао вештије сврши, а дотле боље и ово него ништа.

Ј. Ђаја.

Рачуница *Саставили А. Малинин и К. Буренин, с руског превела Милка Свет. Вуловића учитељка више женске школе. Београд 1881. На осмини, 353 стране.*

Пре него што пређемо на само ово дело, да кажемо коју о рачунско-математичној литератури наших школа у опште.

Цела наша школска литература пати од нерада. Па ако би се и десио какав изузетак за неки део те литературе, где би се можда

скрпарило неколико превода или оригиналних радова, опет је то већином застарело, или с мало пажње урађено, да се или никако не употребљује у цељи за коју је намењено, или само по нужди. Да је то заиста тако, најбоље сведочи факт, што се данас у нашим средњим школама могао употребити врло мали број тих радова, и то већином новијег доба, а већина предмета школских још се и данас диктује![1]

Али, ваљда ни једна грана школске литературе не трпи такву оскудицу, какву рачунско-математична. Оскудица није толико до количине колико до каквоће радова. Представник свију радова те гране — за средње школе — јесте *Мочник*. Његова алгебра, геометрија и рачуница беху званично „*прописане*" као школске књиге, и то као ђачке ручне књиге. Од ових Мочникових радова, као и од 2—3 још друга рада, ми немамо ни један, који би се могао употребити као школска књига. Покупите све те радове, па ћете у свима наћи скоро истих мана, и то тако крупних, да се сваки наставник борио и мучио с њима, док их се најзад није ратосиљао бацањем у буџак. Почев од застарелог и погрешног начина излагања, рђавог распореда и облика, погрешних појмова, па свршујући грозном и накарадном терминологијом, и посве поквареним језиком, — све су те школске књиге готово подједнаке. У место методе, која је сватљивија, која управо развија и коју је данашња педагогија тако журно препоручила настави, ту је јоште метода, која ређа напред непознате ствари, онако, као што су у зборнику каквом поређани законски параграфи, која је тешка за разумевање, која брзо мори памћење, а лако одводи на некористан начин учења „*на памет*" (меморисања). У место појмова, до којих је данашња наука дошла, код њих су често застарели, па и погрешни. У место одређене и јасне терминологије, ту су крпарења, ковања, неодређености и збрке, које воде на погрешан пут, које сметају, да се наука изучи као *наука*. У место чистог и лепог језика српског: покварени германизми, прави скандал за ученике, који се у исто доба уче правилном језику српском!... О рачуници Мочниковој можда би се и могла рећи много блажија реч, опет се она онаква, каква је у српском преводу, не може без муке употребити у настави понајвише за то, што не одговара програму наставе наших школа.

Такве књиге беху више штета него ли помоћ. Оне беху управо кубура наставника, а мука и знојење ђачко (а брука за оне, што их препоручиваху). Само оне беху кадре, да створе код нас у опште онако сурове и неправедне погледе на математичне науке, те се често говорило, да „математика заглупљује човека"!...

Природно је, да су наставници жудно ишчекивали сваку нову књигу намењену школској настави. Па тако је и с овом рачуницом, за коју пишемо ове редове.

---

[1] У колико нам је познато, у просветном је савету предвиђена ова велика оскудица; и, да би се што пре попунила школска литература, одређене су комисије, које ће израдити специјалне програме за поједине предмете школске.

О преводу ове књиге мало имамо да кажемо: ништа више, до само похвалу преводиоцу. Језик је врло чист и леп. И ма да нам се чини, да је било сувише „ревносно" и излишно оно прекрајање речи: делилац, изложилац, бројилац, именилац.... у место усвојених: делитељ, изложитељ, броитељ.... опет морамо признати, да је велика добит поред оних, који мишљаху, да се усвојене речи и термини у математици не смеју дирати.

Ми ћемо за сада само у кратко показати цељ ове књиге, каква је она и може ли се употребити у нашим средњим школама.

Којој је цељи намењена ова рачуница? Да ли да буде ручна књига ученика средњих школа (па ма и женских)? Да ли да послужи наставницима за личну спрему? Или је најзад писана за самоуке? Морамо одмах рећи, да ми управо можемо само нагађати, али не и погодити, (ма да смо је с краја до на крај прешли), јер се ни на њој самој то не вели. Писци као да ни сами нису били на чисто, какву књигу пишу и за кога! Или се ми можда варамо у наставном плану њихових — руских школа? Но свакојако смо уверени, да њихов наставни план за рачуницу не може бити много друкчији од нашега. Можемо само позитивно рећи, да ово дело нити је *практична рачуница*, нити је *аритметика као наука*, а има и једнога и другога у себи. Управо, оно је само једна мешавина оба ова правца. Гледаћемо, да, ма и у кратко, ово покажемо.

Разгледајући прве, па и неке доцније листове овога дела, задовољавали смо се лаким и јасним излагањем рачунских правила, разумљивим објашњавањем њиховим и синтетичном методом, која полази од познатих и лако разумљивих ствари, па лагано улази у нове и непознате, те најзад казује правила и законе рачунске методом, која може само развијати, а никако отежавати учење и „заглупљивати" ученике. Могли смо се у први мах лако преварити, да је ова књига заиста спремана ако не за ђаке основних, а оно бар нижих разреда средњих школа. Но што доцније, то све чешће излази на видик, да нисмо погодили, и да писци управо не знадоше за кога пишу.

Најпре у објашњењима и читавим деловима што су ситније штампани, а доцније и у самим правилима и доказима крупније штампаним, врло се *често* наилазе ствари, које су за ученике онако, како су тамо изложене, нејасне, нити им се могу објаснити, јер се ту претпоставља доста велика рачунска спрема; а за самоуке (ако би претпоставили да су писци за њих писали) биле би посве неразумљиве. Зар није посве излишно говорити о *различним системима писменог бројања* (двојног, тројног, четворног, петорног итд.) и то још одмах у почетку (стр. 16.), а нарочито, како ће се један број из десетне системе написати каким другим системом? Па, пашто оних *теорема* и у онаком облику, какве су на стр. 179.? На што онако честа употреба писмена (нарочито код сразмера), кад она није довољно објашњена?...

Сем ових врло крупних мана̂, настаје мана и у самом распореду предмета ове рачунице. После 4 врсте рачунања с целим бројевима (и то је најбрижљивије израђено), говори се о мерама за ду-

жину, површину, запремину, апотекарске мере(!), новчане, мере времена, и најзад *метарски систем.* За тим о претварању мера једних у друге, и најзад 4 врсте рачунања с њима, — па за тим, после једног повећег дела *о делиоцима*, прелази се на *разломке*, и то најпре на обичне, па тек после на *десетне.*

Ко год је предавао рачуницу ма на кратко време, или мислио о томе, видеће, каква је грдна погрешка у оваквом распореду, нарочито, кад се говори о књизи за наставу у нашим разредима средњих школа. Зар не би било много лакше прелазити десетне разломке или упоредо с целим бројевима (кад су они само продужење десетног бројања), или бар одмах после њих? Па зар се може метарски систем и рачунање његово лако појмити без десетних разломака? И зар се десетни разломци не могу лако изучити без обичних разломака? Можда би оваквом распореду било места у аритметици научно-систематски обрађеној, али му овде није место. —

С овим ћемо завршити. О другим и ситнијим манама овога дела можда ћемо говорити другом приликом кад поведемо реч о другим делима ове литературе, а за сада ће бити и оволико довољно, па да се види, да се ова рачуница, оваква каква је, не може без велике муке употребити у школама. Но додаћемо само још, да би се она могла врло удесно прерадити, и тек поред прераде, са њеном добром методом, могла би бити добра школска књига. На крају нека нам је допуштено рећи да је цена ове књиге (3 динара) доста велика према другим књигама.

15. Октобра 1881 г. S.
Београд.

БЕЛЕШКЕ

1. **Der Krebs,** eine Einleitung in das Studium der Zoologie von T. H. Huxley. Autorisirte Ausgabe. Leipzig. Brockhaus 1881. Ко жели да се примером увери какав је задатак биологије и шта је модерна, научна зоологија, тај ваља ово дело добро да проучи, и онда ће му јасна бити разлика између досадање природне историје и биологије. Садржај је овај: 1.) природна историја речног рака. 2.) физиологија. 3.) морфологија 4.) упоредна морфологија. 5.) географија и 6.) етиологија.

2. **T. H. Huxley's.** Leitfaden für praktische Biologie. Deutsch von Dr. Oskar Thamhayn. Stuttgart. Verlag von Enke. 1881. Биологију не треба учити само из књига, јер знање тим начином задобивено нема никакве вредности. Ваља се научити посматрати и све видети што се у књигама наводи. У овом делу дао је Huxley упут како ваља практички учити биологију. Он је изабрао оне биљке и животиње које се могу најлакше наћи и које могу послужити као пример за главне модификације биљних и животињских ткања. Сваку је биљку или животињу најпре описао, затим говори о њеном хемиском саставу, о плођењу, развићу и о свима физиолошким радњама. Као примере узео је ове облике: Torula (Hefe), Protococcus, Amoeba, Bacteriae, Penicillium, Mucor, Chara Nitella, Pteris aquillina, Vicia faba, Vortiçella, Hydra, Anodonta, Astacus fluviatilis и Rana.

3. **Thomas H. Huxley.** Grundzüge der Physiologie. Deutsch von Dr. J. Rosenthal. Zweite, vermehrte und vorbesserte Auflage. Leipzig. Verlag von Voss. 1881. Ко год жели да се упозна са саставом и радњама у човечијем телу, ми му препоручујемо ову књигу, а особито г.г. наставницима природних наука у средњим школама. Ова књига за сада могла би послужити и као ручна књига за предавање антропологије у седмом разреду гимназије.

4. **A. Mojsisovics-** Leitfaden bei Zoologisch-Zootomischen Praeparirübungen. Leipzig Verlag von Engelmann. 1879.

Thomas H. Huxley познати енглески биолог говорио је беседу о универзитетском образовању приликом отварања универзитета у Балтимору. Ево у главним цртама његовог мишљења. Универзитетско образовање не треба да је нешто са свим различно од елементарног, оно ваља да је природно продужење и развиће елементарног. Елементарно образовање ваља да спреми таке младиће, који ће у својој 15—16 години а средње су способности, моћи да пишу на своме материњем језику правилно и лако и са осећајем, и ову способност ваља да задобију студијом отачаствених класичких писаца. Даље ваља да зна историју своје отаџбине и велике законе социјалног живота, да је познат са основима природних и духовних наука и елементарном аритметиком и геометријом. Логику ваља више практички да је учио, но по правилима, и знање у елементима музике и цртања треба да је више забава но рад. Ово је довољно образовање за сваки позив, а и свестрано је, јер обухвата целокупну област знања и способности, а и подједнака је важност дата обема главним странама у човечијој радњи — вештини и науци.

Huxley мисли, да при таквом примерном образовању и при даљем напредовању у одређеним правцима, човек је способан, да постане велики писац, или говорник, државник, правник, научењак, живописац, неимар или музичар. Па и развиће

свију способности у једном човеку (а то и јесте образовање) може се том спремом постићи и пут му је отворен за неограничено развиће.

Настава у литератури и филологији у елементарној настави ваља да се ограничи на матерњи језик а на универзитету може се раширити на све старе и нове језике. Примарне школе и универзитет су алфа и омега у настави. Да ли ће између њих бити још каквих школа (тако званих секундарних, наше више гимназије) зависи више од практичких разлога. Ако се има и таквих школа, најглавније је, да буду доиста карика између примарних и универзитета, у којима ће се ширити опште образовање, али да се не жртвује једна грана знања другој —

Ево шта вели Dr. Griesbach о много хваљеној гимназијској настави у Немачкој; Грчки и латински заузимају половину школских часова, они су производ из кога храна долази осталим гранама. Матерњи језик ограничен је на ексаске старих писаца тако да од њих страда слобода у стилу и самосталност у мислима. Настава из историје махом црпе се из старих аутора и раздробљена је појединостима, укупан преглед врло је често занемарен, а о развићу појединих историјских периода нема ни говора. Стара историја је увек главна и врло се често дешава, да деца знају до најмањих ситница ма коју римску грађанску буну, а не знају најновију историју своје отаџбине. У географији поглавито се говори о подели земаља у Пелопонезу или о границама персијског царства за време Кира, а о развићу народа и раса, њиховој сеоби, обичајима и наравима, и топографији земље с обзиром на физичке и математичке законе нема ни говора. И модерни језици слабо се уче, али да о њима и не говорим, кад гимназиста не зна ни свој матерњи језик како ваља. Математика и природне науке су споредне, тек да се каже, да се и оне уче.

Од јуна месеца ове год. почеле су у Новом Саду излазити *Српске илустроване новине за забаву, поуку и уметност* под уредништвом *Стевана В. Поповића*. Излазе сваких 16 дана на два читава табака. Годишња цена им је 24 динара.

До сад је изашло 6 бројева са садржајем који је с незнатним изузетком врло добар. Слике су све тако лепо израђене, да се уредништву може честитати. Нарочито похвалу заслужује особити правац ових илустрованих новина, који је правац у досадањим бројевима већ јасно обележен и који иде да негује и подиже српску уметност. Међу уметничким сарадницима налазимо све наше одличне уметнике. Од слика из нашега народа налазимо осим портрета Његоша, др-а Ђорђа Максимовића, Васе Живановића, Корнелија Станковића, Саве Текелије, Доситија Обрадовића, (стара слика), Владике Јована Јовановића (стара), Саве Рајковића, још врло лепе радове: *Варош Куршумлија* од С. Тодоровића, *Старе српске црквене грађевине* (из немачкога дела Ο Πρόδρομος од г. М. Валтровића), *Манастир Раваница у Србији* од С. Тодоровића, *Стара српска звона* од М. Валтровића, *Варош Прокупље* од С. Тодоровића, *Црква Руденица* од М. Валтровића.

Осим оваке добре садржине *Српске илустроване новине* доносе и врло простране књижевне и културне белешке у сваком броју.

Изашао је *Орао*, велики илустровани календар за годину 1882. Уз сарадњу српских књижевника уређује *Стеван В. Поповић*. Цена 1 динар.

Садржина је овога календара и добра и разноврсна. Слика има врло много и све су лепо израђене.

У Лајпцигу покренут је овога месеца месечни журнал Auf der Höhe под уредништвом *Леополда Сахер-Мазоха*. Видимо да ће у том листу бити саопштавани и преводи из наше књижевности. Тако је објављено да ће скоро изаћи приповетка г. М. Ђ. Глишића *У зао час* (Zu ungelegener Zeit) у немачком преводу од г. Бо-

жидара Боди. Од истога има у првој свески писмо из Београда, у ком писму међу тим налазимо доста непотребних и не налазимо потребних извештаја за Revue des geistigen Lebens. Журнал кошта годишње 24 марке.

Маршал Мак Махон спрема за штампу автобиографски мемоар Histoire de ma présidence (историја мога председништва). Ако маршал исприча све, необзирући се ни на лево ни на десно, онда ће заиста овај мемоар бити један од најзанимљивијих (вели Révue pol. et lit.)

Леополд Ранке, чувени немачки историк, писац историје нашега устанка, почео је објављивати своје велико дело Општу Историју. Изашла су прва два тома.

Скоро једина намеђ, свих великих држава, Немачка још нема Народну Библиотеку, у којој би се могла наћи сва издања. У Немачкој нема закона да су штампаре дужне давати Народној Библиотеци известан број од свих дела која излазе из штампара. Услед тога, како јавља Révue politique et litteraire, обратило се „друштво немачких књижевника" с молбом на Бисмарка да се подигне Народна Библиотека. Библиотеке, којих има врло много у Немачкој, удешене су све за потребу својих нарочитих клијената, и свака је добро снабдевена појединим специјалним струкама, а за нарочите литерарне послове потребно је немачком књижевнику да материјале тражи у Лондону и Паризу. У молби се тражи да се Библиотека подигне у Берлину и да се изда закон да се известан број књига мора давати Библиотеци.

Занимљиво је, што тако корисно законско наређење имамо ми, у кнежевини Србији, пре Немаца.

Поводом дела Monsieur le Ministre од Жила Кларети пише један Француз ово: „Мени се чини да је овде изнесен тип министра, а никако један нарочити министар. Има ли где год каквога министра који ступајући у то звање није се заверавао да ће бити потпуни углед за све врлине? Никаквих злоупотреба, никаквих „наклоности", никаких попуштања! Тешко свима канцеларским традицијама! Против њих се спрема оштра стрела. Па после осам дана остави се та стрела да мирно куња у каком ћошку; а после још осам дана склони је вратар у блажену архиву. Тамо већ има прекрасна збирка старога материјала. Још у првим данима почиње се виђати једна мала црна тачка на азурном небу министарском. Тачка расте, расте, и почиње се већ угледати облак, из кога се једнога лепог дана роди — заменик министров. После све исто из нова."

Основна настава код Кинеза. Оним нашим читаоцима, који су се може бити навикли да под придевом „кинески" разумеју само што несмислено и будаласто, саопштавамо из Révue pol. et litéraire ово што иде:

Опште је познат факат да основна настава у Кини стоји на високом ступњу развића. Још док је Европа била у мраку средњих векова, у Кини је већ била међу све слојеве народа раширена настава. Моћна побуда која гони Кинеза на учење јесте изглед да дође до јавнога звања и да ужива почасти које су са тим скопчане. У Кини не може нико бити постављен у службени положај ако није прешао разне тешке испите, на које потпуно једнака права имају сви без икаке разлике. У Кини нема благородничке класе: најневољнији и најсиромашнији грађанин може се својим трудом уздићи до највиших достојанстава царевине.

Кинеска царевина са популацијом од преко *три стотине милијуна* поставља примером својим многе Европске државе, баш и оне које се зову образоване, јер

у Кини скоро сви становници знају читати и писати, бар колико им је потребно за обичне потребе живота. То је још у толико важније што је кинески језик, особито читање, најмучније изучити. Но кад се каже да сви становници знају читати, онда се то мора поправити додатком, да се од тога изузима женскиње. За њихово образовање скоро се ништа не ради, и то долази од презренога положаја женскиња у кинеском друштву.

Међу тим ова је образованост Кинеза врло једнострана. У њиховим се школама не учи ништа друго осим језика. Школских књига за децу има четири: две су од њих, како се верује, од самога Конфучија, у трећој су разговори опет овога философа, а у четвртој су савети од његовога ученика Менчијуса. Ове четири књиге сматрају се код Кинеза као морални законик.

Но и ако Кинези имају сијасет моралних изрека, опет се не може рећи да су они доиста и морални у својим одношајима у животу. Али је за углед високо поштовање родитеља које се нигде не негује тако јако као у Кини.

Власник и одговорни уредник Пера Тодоровић.

ЊИГА I. НОВЕМБАР 1881. СВЕСКА 2.

РАД

ЛИСТ ЗА НАУКУ И КЊИЖЕВНОСТ

ВЛАСНИК И УРЕДНИК П. ТОДОРОВИЋ.

У БЕОГРАДУ 1881.

ШТАМПА ЗАДРУГЕ ШТАМПАРСКИХ РАДНИКА, ОБИЛИЋЕВ ВЕНАЦ.

САДРЖАЈ.

стр.

Пред Шекспиром, од Свет. Николајевића (свршиће се) 113
О плођењу и развићу организама, од Др-а Л. Ђ. Докића (свршиће се) 129
Неколико уставних питања I. Горњи дом, од Г. Гершића (свршиће се) 136
Нови наставни план за гимназије и умно и физичко образовање школске омладине, од Ђ. Анђелковића 143
Пореза, извод из Шефлеа (свршиће се) 166
Топографија старинских остатака у садањој Мачви, (са једном картом) од А. Алексића 185
Научни преглед, (од Ј. Жујевића, М. Свилокосића и Др-а Лазе Докића) 148
Политична хроника од Н. Пашића 210
Књижевност *(1. Цезар и Брут. 2. Гимнастика за мушку и женску децу у српск. основн. школама. 3. Општи земљопис за српск. нар. школе у Угарској. 4. Прогнани краљеви. 5. Хигијена, наука о чувању здравља.* 6. Constitutions Européennes. 215
Белешке 246

ПРИЈАТЕЉИМА „РАДА“

Читаоци и пријатељи „Рада“ увидеће из две досадашње свеске да у уредништву нашега часописа не влада теснogрудост, нити ће се уредништво ограничавати на строго догматично спровођење само својих назора. Задовољавајући се тиме, да ни једним саставом не силазимо испод међа одсуднога слободоумља и савремене науке, ми вољно отварамо ступце нашега часописа свима радницима на истинском напретку нашега народа и наше књиге, па ма се где где и не слагали с писцем у појединостима. Сваки састав, коме је циљ утврђивање израђених научних истина или тражење нових, добро нам је дошао. С тога се уздамо нарочито у обилну књижевну потпору наших млађих наставничких снага и у заузетост свију пријатеља око прикупљања претплатника.

Од нове године наш ће часопис обратити особиту пажњу на научно разрађивање друштвених питања; у опште постараће се да сви кругови наших читалаца добијају у њему озбиљну али и занимљиву душевну храну, и да достојно одговори овоме лепом одзиву, с каквим га је читалачка публика дочекала.

Због нагомиланог материјала ова свеска место 7 има $9^1/_4$ табака.

Уредништво „Рада“.

ПРЕД ШЕКСПИРОМ

ОД

СВЕТ. НИКОЛАЈЕВИЋА

ВЕЛИКИ ПЕСНИЦИ — ВЕШТИНЕ И ЊИХОВ ЗАДАТАК, ПОЕЗИЈА — ПОГЛЕД НА ДУХОВНИ ПОКРЕТ XV. и XVI. ВЕКА. — РАЂАЊЕ ДРАМСКЕ ВЕШТИНЕ У ЕВРОПИ — ПРАВИЛНА ДРАМА У ЕНГЛЕСКОЈ ПРЕД ШЕКСПИРОМ — КРАТКА БИОГРАФИЈА ШЕКСПИРОВА.

(НАСТАВАК).

Цео покрет класицизма и све промене, извршене у наукама и у гледању на свет и живот, морале су се показати и у оном људском раду, у коме осећање преовлађује. За вештине никад није било бујнијег времена; ни један век није имао толико радника нити оставио толико лепих и узвишених узорака за подражавање, колико су оставили XV. и XVI. век. — То су златна времена модерне европске вештине.

Још од XIII. века, под утиском већ извршених великих политичких и социјалних покрета, (као што су крсташке војне, опадање феудалних односа и властелства, обогаћење градова, нова религијозна мишљења и. т. д.), почиње се опажати више слободе на пољу вештина, и нека, ма још слаба, тежња за оригиналношћу и тежња ослободити се од *симболике*, којој су све вештине у средњим вековима робовале. Развиће народне поезије у свима европским крајевима подривало је ту тежњу а у Италији су долазиле у помоћ и друге прилике, као, класичке традиције и многи споменици вештачки из старих времена. Од половине XIV. века, тај полет на вештинама живљи је, а почињу се и распознавати јасније у западној Европи два главна правца, који ће се доцније, сваки са својим особинама, развити до великог савршенства и имати великих представника: реалистички, који налази своју задаћу у *верном* описивању природе и живота у *њиховим појавима*, и реалноидеалистички, који се у описивању природе држе изнад, не-

посредних и локалних њених појава и хвата опште и вечите црте у предмету описиваном. Први правац тражи ефекат вештине у питоричној верности, а други у савршености и истини облика (пластике). Првог правца држе се вештине у северној Европи, а другог на југу — у Италији. И један и други достижу у овим вековима, које описујемо — до своје највише моћи, први у делима такозване „нидерландске школе", други у делима великих италијанских вештака на раскрсници XV. и XVI. века. Кад се изађе из времена реформације, онда северна вештина са својим питореско-реалистичким стилом закржљава, а уплив вештине италијанске постаје моћан; и докле ће на пољу научних испитивања гдекоји западни народи у удобнијим политичким приликама претећи Италијане, дотле ће Италија остати и до дан дањи отаџбина најсавршеније вештине. Овај преглед не оставља више простора но колико само да се спомену између великих, највећи вештаци западних народа у XV. и XVI. веку.

Италија је још раније имала доста великих вештака, који су обележили онај пут, којим ће се њена вештина доцније развијати. Нарочито на пољу скулптуре и сликарства налазимо неколико њих, (*Пизано*, отац и син 1200—1320; Чимабуе 1240—1303; Дучио Буонисења 1282—1311), који су покушавали да шематичким облицима византијске вештине даду идеалности, истине и живота. Биће да се под упливом те тежње тадање у Италији налазе слични покушаји, ма и у слабим одјецима, на делима вештине у српским земљама Немањићског времена. (Поглед. белешке путника по Балкану, Гиљфердинга, Макензијеве и Ербијеве, Хана, и мој чланак у Просвет. Гласнику свеска XI. и XII. 1880. год.) Име *Ђота* ди Бовдоне (1276—1336), савременика и земљака Дантеовог, најпознатије је од тих ранијих раденика. Исти дух, исти алегоријски стил налази се у сликама Ђотовим и епосима Дантеовим. Они су били пријатељи; (Scartazzini. Dante Alghieri. 1879. 133.) 1840 год. одкривена је на зиду у једној флорентијској цркви младалачка слика песникова коју је Ђото радио (око 1290). Уплив његов на вештину опажао се свуда где је мајстор италијански са својом кичицом или својим длетом доспео, јер је Ђото био велики у сликарству, архитектури и скулптури. Најзнатнија његова дела јесу алегоријска група (слика) у цркви у Асиси: три завештања сиротиње, невиности и покорности; седам тајни, у једној неапољској цркви; историјско

развијање људског образовања, на звонику у Флорентији (у скулптури) и т. д.

Онај покрет ка класицизму, који нађосмо на пољима књижевности у XV. веку, био је и на пољу вештина.

У архитектури, под упливом изучавања остатака од старих грађевина, каквих је у Италији било много, и списа старог архитекте Витрувија, који је у почетку XV. века откривен, публикован и коментарисан, развија се један нов стил грађевински — *стил ренесанса*. Учени зидари Брунелески и Алберти (1404—1472) изучавали су у Риму начин зидања класичког и утврдили су тај стил у практици многим лепим зградама, које и данас примамљују путнике [1] и у научним списима о вештини архитоктонској. (Alberti de re aedificatoria). Њиховим трагом ишли су многи други. Бернардо Роселини архитекта из Пијенце; Пинтели из Рима (сихстинска капела), Далматинац Луцијанус Лаурана (радио на Палати Урбино у Риму); Величанствен споменик нове вештине имамо у цркви Св. Петра (са основом на латинск. крст и великом куполом на пресеку крста). За више од једног века зидање те цркве прикупљало је најславније италијанске вештаке, као што су Браманте (1444—1514), његов је Белведер у Ватикану). Іулијан де Сант Гало; Рафајел (Палата Пандолфини у Флорентији) Перуци (1480—1536) Михел-Анђело, Карло Мадерно и т. д. У XVI. и XVII. веку школа мљетачка у архитектури била је најмоћнијег уплива. Њој су припадали многи вештаци, међу којима су Сансовино (зидао св. Маркову библиотеку) Андреа Паладио и други.

У скулптури у овим вековима дошло се скоро до класичког савршенства. Већ у почетку XV. века Гиберти (1378—1455.) и Донатело (1383—1466) дали су тој вештини живота и истине. И један и други трудили су се да подражавају природи. За врата на баптистеријуму у Флорентији, која је Гиберти у бронзи радио, говорио је Михел Анђело да би доликовала да буду врата на рају. Гибирти је више полагао на писторички ефекат у својим делима, а Донатело на изразе осећања индивидуалног, на изразе покрета. Он је био пријатељ Козме Медичија, кнеза флорентијског и под кровом тог заштитника класичких знања и вештина и са његовом помоћу изучавао

[1] Брунелески је (1375—1444) зидао: Куполу на катедрали у Флорентији; цркву св. Духа, палату Пити. Алберти је дао план за фасаду на цркви св. Франца у Римињи; палату Ручели у Флорентији итд.

дела старе вештине и угледао се на иста. Трагом те двојице, пшле су читаве генерације других вештака, трудећи се да у својим радовима сједине оба правца, Гибертијев и Донателов. У делима Михел-Анђела достигла је вештина скулптурна оно што је у модерној Европи могла достићи. Тврди материјал мраморни и бронзани угибио се испод длета тог изванредно ђенијалног човека као реч у појезији Шекспировој и Ескиловој за великом мишљу његовом. Скулптура се ослободила сваког робовања другој којој вештини (архитектури) и спојила веран опис осећања и страсти с достојанственом пластиком класичке вештине. Михел-Анђело је живео у XVI. веку. Класичке студије већ су биле у своме јеку. За изучавање старе вештине подизати су музеји као што се за учење старе књижевности подизале академије. Таквих збирака од старих скулптурних остатака и медаља било је на више места у Италији, али најзнатнија је била коју је основао Козма Медичије у Флоренцији. Први вештаци помагали су му у прибирању вештачких дела за музеј, а учени Полицијан тумачио је натписе. Том Медичијевом музеју приписује се много успех вештина у почетку шеснаестог века: он је био права школа за вештину. У тој школи образовао је се Михел-Анђело, и „да ни један други вештак из ње није изашао, она би остала врло знатна само тим једним својим питомцем“ вели Роскоје. (Lorenz Medici p. 376). У друштву учених људи, који су се скупљали у двору Лоренцовом и у посматрању дела старе вештине, развила се ђенијална моћ Михел-Анђелова. Историја његовог личног развијања јесте историја развијања вештине талијанске: његови радови на скулптури, сликарству и архитектури показују највећи ступањ до ког се она попела у модерној Европи. Као вештак он иде у коло Есхила, Дантеа, Шекспира и Омира, који су описивали узвишене лепоте. Његов је живот био буран и текао у борби са неправдама и бедама, његова нарав страсна; разум велики; уображење силно; зато је у својим композицијама најрадије летео за величанственим лепотама, и тражио их у силно усколебаним страстима и бурном животу. Његова нарав није га заустављала на тихим лепотама мирног живота, на лиричким цртама нежних и дражесних осећања. (Springer. Kunstgeschichte, стр. 236). Од многих његових радова на скулптури ја ћу споменути само: Богородицу с Христовим телом у цркви св. Петра (1501), стр. узвишену слику Мојсијеву; јутро и вече на гробу Лоренца

Медичија; дан и ноћ на гробу Јулијана Медичија; статуу Лоренцову у мирном, замишљеноме положају: судбина Михел-Анђелове отаџбине сљубила се са судбином његових дела. У ратовима са Французима (Карло VIII) који су довели странца необразованог у срце Италије, погдекоји његови замишљаји морали су остати несвршени, погдекоје његово величанствено дело пропало је. Колосална статуа папе Јулија II. претопљена је у топ. Гробница тог папе, на којој је требало да буде 40 статуа из незнабошког и хришћанског времена и велике алегоријске слике *радости* и *жалости*, које ће носити његов сандук, остала је несвршена; тако је исто несвршена и гробница Лоренца Медичија.

У сликарству XV. век има великих мајстора; али је то било време покушавања различних стилова и израђивања различних праваца. У пењању на ону висину, на којој је вештина у XVI. веку, сликарске школе и вештаци ишли су различним стазама. Поглед је у њих, скоро увек, тесан, једностран, али се у оном, што се којој школи или којем вештаку чинило да је најважније у вештини, долазило до великог савршенства.

После ослобођења од византијског шематизма, које је — као што рекосмо — извршено још до почетка овог века, сликарска вештина, као и све друге њене сестре, обраћа се изучавању непосредне природе и класичке вештине. Пијетро Фрическо (1408—1496), велики зналац геометрије, уноси у сликарство савршену перспективу; Верохио и Палајуло изучавају на телу човечијем уређење мускула и уздижу важност анатомије за вештину. У њиховим сликама особито је израђен анатомски део; Јакопо Скварчино (1394—1474) путује по Грчкој и Италији ради изучавања класичке вештине, и у својем месту рођења — Падуји — отвара школу за учење цртања по класичким моделима. У тој падуанској школи, којој су многи одлични радници припадали полаже се највише на цртање и пластичност облика. У том погледу Мантења (1430—1506) и Лука Сињорели (1440—1520) били су највећи вештаци у XV. веку. Свака школа има неку страну сликарске вештине на којој је најуспешнија. Тако звана Умбријска, из које је изашао и Рафајило, била је најспособнија да опише мирна и нежна осећања, и осећања неког надземног душевног спокојства, религиозне замишљености, жудње и оданости; најсавршеније слике богородица израђиване су од вештака те школе. Школа флорентијска полагала је нај-

више на јасност, истину и живот композиције, на пластичност облика, одмереност и достојанство фигура, фино прорачуњење светлости. Масачно (1402—1443) и Гарландајо учитељ Михел-Анђелов, највећи су представници те школе у XV. веку. Гарлондајо, као велики савремени песници, налази задаћу вештине у верном подражавању природе. Као живот човечији, његове слике имају увек мотива; као у спевовима Аријостовим или Тасовим на њима има пуно епизода. Али докле су композиције његове увек огледало живота и шаренила природног, дотле поједине фигуре у њима показују својим одмереним и достојанственим цртама уплив класичке пластике. Школа Млетачка полагала је највише на колорит. У састављању и употреби боје вештаке те школе није нико надмашио. Они су знали колориту позајмити особеног очаравајућег ефекта, и самим комбиновањем боја исказивати најфинија осећања. Ђорђијоне највећи је преставник те школе у XV. веку, а Тицијан у XVI.

На пољу специјалног црквеног сликарства у то време најпопуларније је било име *отца Јованија Анђелика* (1387—1455). Нико није био вештији од њега да опише и изрази смирена, побожна осећања човечија. Та осећања спојена са неком окретношћу и наивношћу дају његовим иконама особите дражи, и извињавају оскудицу у пластичности.

Ти, посебно развијени, правци сликарске вештине скупљају се у XVI. веку у делима оних ђенијалних вештака, који су данас сваком образованом човеку по имену, ако не и по делима, познати: Леонарда да Винчија, Рафајела, Михел-Анђела, Корећија и Тицијана. У њиховим делима вештина је савршена. Они се не разликују међу собом, као ранији вештаци, способношћу него естетичким осећањем и погледом на лепоту; махне њихове, ако их има, нису више у неуспеху технике него у осећању и схватању циља вештине.

Никад нису биле удесније прилике за вештаке и вештину него у то време у Италији. Пространа трговина доносила је у италијанске градове богаства са свију крајева света; живот људски постао је у тој земљи задовољнији и углађенији него и на којем другом крају Европе; дворови богатих људи и владалаца, који из искрених и поштених мотива, а који из политике, обраћали су пажњу и новац на помагање вештака и гајење вештина. „У место да теже за силом и влашћу, утркивали су се великаши ове земље у укусу, у спољњем блеску и духовном образовању; ко је на сјајност полагао, трудио се да том сјају

даде учењачке важности. Свака палата била је у неку руку академија научна; храм муза, у ком је благороднички сталеж имао вазда прилике да се духовно образује: у ком се јунаштво и лепота радо спајала с укусом и наученошћу" (Leben und Regierung des papstes Leo X v. Roscoe d. übersesung p. 107). Историја свију тих великих вештака које споменух везана је за дворове тадањих италијанских великаша. Свакојако, нико неће приписати у заслугу каква Козме или Лоренца Медичија, каког Сфорце или Алберта, каквог Леона X. или Јулија II. што су се у њихово време родили Михел-Анђело, Рафајел и Давинчије, али, без њих и њихова богаства, ђеније тих људи небп имао тако удесних прилика да покаже своју снагу. На двору кнеза Сфорце у Милану пробавио је Давинчије дане најбујнијег рада: у палати папској за време Јулија II. и Леона X. извршио је Рафајело своје најважније радове: под кровом Лоренца Медичија у Флоренцији, смишљао је Михел-Анђело план за своје најдивније композиције.

У историји људској не сретамо човека равна Давинчију, по пространству знања и способности. Готово нема духовног занимања у коме не би он био искусан и велики. Он је био сликар, песник, скулптор, свирач, архитекта, инжињер, добар физичар, зналац математике, учен анатом. На свима пољима вештине он је велики; на свима пољима природних наука он је откривао нове истине за које се пре њега није знало. Између осталог он је писао расправе о вештинама: у расправи његовој о сликарској вештини изложио је поуке о перспективи, удешавању боја итд., које су и данас поучљиве вештацима. Најзнатније му је дело у вештини, без сумње, „Тајна вечера" у рефекторији бенедиктинског манастира у Милану: оно је на жалост временом а још више варварским поступком аустријске солдатије у време ратова италијанских много порушено. „Намера вештакова била је да предмет тако представи, како он још никад није био представљен, и не само да спољне и главне црте на лицу његових апостола карактерише, него да сва осећања и страсти човечије душе, од најузвишеније врлине и човекољубља у лицу спаситеља, до најниже покварености Јудине, изрази" (Leo X), и он је намеру своју потпуно остварио. Давинчијева „тајна вечера" остала је дело ненадмашено. Цела радња има узвишеног драмског ефекта као каква од великих трагедија Шекспирових, а лица апостолска јесу праве истините слике људске и ако не баш обични ти-

нови. Велики сликар умео је, онако као Шекспир у својим карактерима, ухватити оне црте које су опште људске, и своје карактере идеалисати неутамањујући у њима реалистичку истину.

У сликарству радови Михел-Анђелови имају исти карактер који имају његова каменорезачка дела; и ту се његова машта љуби само са узвишеним, величанственим лепотама: у бурној. страховитој борби страсти одмарала се најрадије његова творачка машта, а за описивање таких узвишених предмета чинило му се, да је сликање у *фреско* много достојанственије од сликања масном бојом. Само жене — по његовом мишљењу — требало би да се масном бојом служе. „Страшни суд“ на своду Сиктинске капеле у Риму јесте његово најважније дело: страховито величанствени ефекат потреса човека, који посматра ту узвишену трагедију, то идеално кораблокрушење човечанских слабости и сујета, да осећа како је мала и слаба тварка испред вечите правде и истине. Савршенство у истинитом представљању страсти и осећања људских, у пластичком цртању, у расположењу група и фигура, учинило је то дело бесмртним.

Рафајело Санцио (1483—1520) био је вештак друкчије нарави и осећања. Сам нежног карактера и благе природе, љубио је лепоте нежне. Његово образовање у Умбријској школи код мајстора Перуција и Сињорелија могло је само ту нарав вештачку утврдити, и он би био највећи преставник те школе; али, би ли Рафајело постао највећи италијански вештак, највећи преставник сликарске вештине у модерној Европи да није било поред њега Михел-Анђела? Сами радови Рафајелови показују да је његов велики савременик имао силна уплива на развиће његове способности; истом од оног времена „кад је један делић етерског плама од новог Прометеа пао на њ“ (Lorenz v. Medici von Roscoe 380), ослобођава се Рафајело особене тенденције једне школе и једног правца и помирује нежна са узвишеним осећањима. Он се није, истина, никад попео до онако великих замишљаја, какви душу потресају, његов главан домен остало је вазда срце али нелетећи маштом у страхоте и бурновите страсти, он је, као Софоклес у његовим трагедијама, умео наћи ближи терен, на ком ће се помирити достојанство и весела драж, величанственост и нежност. Између његових и Михел-Анђелових дела разлика је као између „Окованог прометеја“ Есхиловог и „Едипа“ Софокловог.

То измирење противних праваца огледа се у оним делима Рафајеловим која су рађена после 1504. кад је на позив Лоренцов одлазио у Флоренцију и ту био у друштву Давинчија и Михел-Анђела. Каже се да му је „Страшни суд“ Михел-Анђелов отворио поглед на тај нови правац вештине. 1507. г. позван је Рафајело у Рим. Папство је тада било на врхунцу своје силе и сјаја. Још је требало скоро 20 година да зајекну опори гласи са севера. Папа Јулије II. желео је да млади вештак у собама његове палате (Ватикана) представи силу папства и сјајност божанске цркве Христове. Карактеристично је за век и вештака, како је он величину папства и хришћанске цркве схватио. У соби тако званој stanza della sigbatura представљено је у алегоријским сликама оживлење класичких наука и вештина, помирење класичких философија са богословљем хришанским; стари и нови песници, свети оци, учитељи хришћански, симболи незнабошког старог веровања и симболи хришћанске цркве, све је то у дивном хармоничном односу повезивано и испреплетано алегоријским везама. То је апотеоза вештака своме веку: слика та огледало је живота и мисли ондашњих. На оном помирењу класичности и нових погледа, науке и вере, радио је цео свет у XV. и XVI. веку.

Најсавршенији радови Рафајелови падају у оно време кад се у Риму бавио. Међу те радове долази и тако названа „Библија Рафајелова“ а то су слике из старог и новог завета које је по наручбини папе Леона X. израдио у лођијама цркве св. Петра. Он је био врло продуктиван радени. За двадесет година израдио је близу хиљаду дела (у који број између осталог долази 15 слика богородичиних са другим свецима, 37 само богородичиних слика, 35 слика св. фамилије; 14 слика из живота богородичиног итд.), а умрьо је врло млад 1519. год.

Поред та три вештака у XVI. веку стоје још неколико њих као величине другог степена. На њиховим делима распознаје се још јасно уплив помесних школа. Корећио (1494—1534) из Парме нема савршену пластику али је био вешт у колориту; карактери на његовим сликама у неком раздраженом и живом покрету вазда су узвишени над обичним типовима људским. Тицијан (1477—1576) изашао је из млетачке школе. Он је умео сјајно бојом описивати. Психолошка осећања су у његовим карактерима увек оштро исказана. Његово осећање и машта најрадије се баве на дражесним, чулним лепотама.

У његовим мадонама (н. пр. вазнесење богородице, у Мљеткама) изгледа, да је изразима душевних црта више задаћа да увеличају лепоту тела. Да би добио прилике да опише лепа и гола женска тела, и у разним позитурама, он је представљао врло радо прилике митолошке.

Код других народа, нарочито међу Германцима, као што сам рекао, вештина се држи другог правца. У оскудици на урнецима и поукама класичким, тамо она полаже сву важност на питореско, а не на форму и облике, бар у XV. веку док још није дошла под уплив са стране (Италије), и тој њеној карактеристичној тенденцији добро је средство била масна боја коју је Хуберт ван Еик (1366—1426) први почео (у ширем обиму) употребљавати. Машта тешког лета на северу Европе, развијеније осећање индивидуалности код Германаца, које се вазда опажало у тог племена, како у децентралистичној тежњи његових друштвених уређења, тако у поштовању личног јунаштва и борби за надмоћност разума у ствари религије, дала су вештини неколико карактестичких црта; с једне стране она стаје на чисту реалистичност: описује природу онаку кака се види, лепи се за нарочита места и нарочито време; узима радо прилике и предмете из обичног и свакидањег живота; труди се да буде верно огледало свеколиког покрета, да драмски описује прилике живота и природе са узроцима и следствима. С друге стране, полаже велику важност на израђивање и описивање индивидуалности у природи и животу људском. Вештаци на северу Европе најпродуктивнији су и највештији у портретисању, у описивању савремених обичаја и нарави, а њихови описи сценерија природних увек су верне фотографије извесног места и околине.

Велики је био број вештака, нарочито на пољу сликарства и резања у древету, у оним вековима у северним крајевима германским; али их нигде није било толико и тако вештих у XV. веку, колико у Нидерландској. Пространа трговина, пријежање у разним занатима, политичка слобода већа но у и којој другој земљи начинили су прилике за живот удобнији и задовољнији, за слободна научна испитивања и развијање талената у вештини. Те удобне друштвене прилике показују се и у вештини; у љубави којом се она лаћа да тај живот у његовим детаљима описује, и у веселом (хумористичком) тону којим га махом описује. Веселе сцене са улица, вашаришта, из каванског живота итд. миле су теме

сликара нидерландских и у том жанру неколико њих, из нешто доцнијег времена, стекли су велика гласа (н. пр. Жан Стен и Адријан Браувер 1608—1640). Највећи вештаци на северу били су на пољу сликарства — у XV. веку — браћа *Ван Еик* који су радили, чувени код западних народа, олтар у цркви св. Бава у Генту; Ван де Вајден из Брисла (1400—1464), који је путовао ради студија у Италију и умео описивати јаким цртама осећања и страсти човечије. Бављење у Италији показује се у много савршенијем цртању него што се налази на делима његових савременика; Хемлинг који се у композицији своје славне слике „страшни суд“ на тако званом данцишком олтару (у Данцигу се чува) може мерити са великим драмским песницима, по обилности мотива и изради свега што драмски ефекат увећава (епизода и споредних сценерија), као и по количини хумористичког елемента у описиваном предмету.

На пољу скулптуре у овом веку једини Петар Фишер из Нирнберга заслужује спомена; био је највештији и најчувенији у земљама германским (1489—1529). У његовим делима огледа се свежа, истинита природа. Он је радио и предмете из грчке митологије нпр. Орфеа и Еврндику (у музеу берлинском) али му је најважнији посао Себалдова гробница са многим статуама и сликама рељефним.

У XVI. веку северна вештина достиже до највеће висине: срета се са вештином талијанском; и Немачка има више великих њених преставника него Нидерланска. Дирер из Нирнберга и Холбајн из Аугсбурга путују у Италију ради студија и у својим делима после тог пута раде на измирењу северног и јужног (италијанског) стила.

Алберт Дирер (1471—1528) био је човек великог разума, силне маште, појетске душе. Такав карактер није могао остати на чисто реалистичком погледу северне вештине а да не покуша да се на крилима маште вине бар колико толико у идеални свет, и та борба маште и разума распознаје се и на ранијим његовим радовима, из времена пре пута у Италију (1506). Он је више радио на бакрорезу него бојом, и неколико послова те врсте као нпр. „Адам и Ева“ из 1502, и портрета (у бакрорезу) Меланктона и Еразма из доцнијег времена, јесу врло познати. Његова слика „Ритер и смрт“ сведочи о бујној машти. Композиција и хармонија колорита на слици такозваној „бројанице“ (у Прагу) на којој богоро-

пима пружа краљу свог сина а папи бројанице: бујна, неисцрпна у машти и карактерима; слика „десет хиљада мученика", показују најбоље силно појетско осећање Дирерово. Али највећа, монументална његова дела у сликарској вештини јесу слике: „четири темперамента" (или слике еванг. Јована и Марка и апост. Петра и Павла), „плач над телом Христовим" у Минхену. Он је био велики вештак у описивању душевних страсти, у цртању карактера.

Ханс Холбајн (1498—1554) био је члан једне вештачке немачке породице из Аугсбурга. Његов деда и отац били су чувени сликари и дрворесци у XV. веку. Пратећи оца који је позван у Базел да краси општинску кућу остао је он за тим највише у тој вароши. Он је путовао у Италију, Холандију и Енглеску. Слика „страдање Христово" (у Базелу) својом допста драмском композицијом, сјајним колоритом, истинитим описом туге и душевних осећања и тачним цртањем, јесте најбољи преставник савршенства какво је северна вештина достигла у XVI. веку; а његова тако звана „Мадона Мајерове породице„ може се упоредити мадонама великих вештака из Умбријске школе. У њеним цртама спојена је на диван начин материнска нежност, невиност, смирена одапост са неком озбиљношћу каква је карактеристична црта у жена немачких. Холбајн је као и сви велики мајстори германски изредан у портретисању, т. ј. у хватању црте лица, карактеристичних особина и наклоности душе човечије. У ред таких радова можемо метути његов, врло познат цртеж „игру мртваца". Немачки хумор радо се увек играо са слабостима које су везане за специјална занимања људска, са будалаштинама сталешким. Оне су предмет народне поезије у причама „о лисици" из старих времена, па у знаменитом спеву Себастијана Брандта из Штрасбурга, „лађа будала" (Narrenschief) у петнаестом веку. У игрању свом хумор народни залетао се и преко човечијег гроба али је разуме се тада постајао хладан, трагичан, облачио се у покров, и предмет је онда склањао се под кров црквени. У многим старим црквама у Немачкој престављено је, по најчешће у бојадисаноме стаклу на прозорима, како смрт (скелет) с косом у руци долази људима и наслања им своју хладну и тешку руку на раме, онда, кад јој се нимало ненадају, у сред хитног посла или уживања; и обично је та ствар престављана у већем или мањем низу слика тако, да свака слика има човека са инштрументима

и плодовима својег занимања а смрт поред њега. Низ таких слика зове се код Немаца „игра мртваца“. Холбајнова „игра мртваца“, у том жанру савршена је. Борба људске душе са смрћу, лепљење њено за материју и уживања овог света, изненађење и упрепаштеност пред дверима непознате, тајанствене вечности, страсти и сујете особене разним начинима живота и занимања како се развијају у последњим ужурбаним часовима бављења на земљи, све је то у маркираним цртама и с дубоким познавањем човечије душе исказано на том знаменитом цртежу: а преко свега тога веје трагички хумор из ког просијава велика етичка истина да су сујете људске ситне и ништавне пред вечитим моралним истинама.

У XVI. веку, времену великих религијозних бораба и вештина није могла остати а да се неумеша у полемику. Поезија је била прва да прихвати дневна питања, и онако како је Рајхлин у својим латинским драмама, престављаним на вашарима у немачким варошима, износио калуђере римске цркве подсмеху публике, тако су у другим драмама у карикатури описивани покретачи реформе Лутер, Меланктон и други. И сликарска вештина плаћа свој дуг времену. У сликама италијанских вештака, као у књигама каква Белармина, Босија и под. слави се јединство католичке цркве баш онда, кад се са свију страна устало беше да се оно подере. Тежње протестантизма нашле су често одјека у вештини северној, нпр. у радовима Дирера пријатеља Меланхтоновог. У ред вештака који су се у XVI. веку највише латали савремених тежња спада Хранах (1472—1553) јако цењен немачки сликар.

У другим западним земљама на пољу вештина, у ова два века што их описујемо, не налазимо ниједног човека који би се издалека могао упоређивати ма којем од ових великих преставника било северног, било јужног стила. У Француској вештина нидерландска влада у то време а и у Шпанији чији су краљеви владали и Нидерладима уплив ове земље на вештину био је већи од уплива из Италије. Истом кад се уђе у XVII. век имаће Шпанија својег Мурила (1618—1682) који ће јој сликати оне дивне „мадоне на месечевом срцу“, које и данас привлаче путнике из даљине да виде како сликар успети може да помири ватрене уздахе побожности, природну драж и озбиљност. Францеска ће имати својег Пусена (1594—1655) који ће умети тако чаробно описивати лепоту идилског, пастирског живота да ће и сами горди краљеви француски и уштиркана

дворска аристократија осећати како је тесно и труло под влашћу и златом у двору а како свеже и здраво тамо у шуми у цвећу у слободи и народу.

Нидерландска, која надмоћност у вештини уступа у XVI. веку Немачкој, у XVII. веку имаће свог Рубенса (1577—1640) који ће оживети нацијоналан стил, па опет у духу те вештине умети уздићи се до описивања узвишених и патетичких лепота као што су умели први вештаци италијански. Његово разапињање Христа и скидања тела с крста може се упоређивати са делима Давинчијевим и Михеланђеловим. Она ће имати још и свог Ван Дика (1599—1641) највештијег на свету портретисту и дивног описивача страдања Христовог (на крсту).

(Свршиће се).

О ПЛОЂЕЊУ И РАЗВИЋУ ОРГАНИЗАМА.

од

Д-ра Л. Ђ. ДОКИЋА.

Није нам намера да пишемо специјалну научну расправу о плођењу и развићу — о оним органским функцијама, којима је задаћа опстанак органског света; већ мислимо, да дамо само општи преглед о овим органским радњама, а нарочито код животиња, и да, у колико је наука до данас сазнала, изнесемо у главноме и њихове узроке. Пре но што пређемо на сами предмет о коме мислимо говорити, ваља да видимо, какав је у опште састав (склоп, крој) организама.

Основни облик, из кога је постао сваки организам, па био он прост или сложен, био биљни или животињски, јесте комад меке беланчевинске материје, у којој поред беланчевина има још: алкалија, соли и воде. Материја ова у науци добила је име: *протоплазма* (плазма или саркода), она се *храни*, *креће* и *илоди*, дакле у њој се врше све оне радње, које и карактеришу организована или жива тела, с тога је физиолог Brücke и назвао *елементарним организмом*. Како су у протоплазми беланчевине најглавнији састојак, то је можемо звати и *живом беланчевином*.

Протоплазма може бити једнолика — хомогена, тако да се у њој не могу разликовати разни делови; али она може постати и разнолика, неки се делови преобразе, добију друкчију физичку и хемиску особину и тада велимо да се протоплазма *диференцирала* (специјалисала). Тако у средини њеној, један се део одвои, постане друкчији од остале масе, и овај одвојени део зове се сада: *зрно* (nucleus), а по негде још у њему издвои се *зрнце* (nucleolus). На основи овог диференцирања Häckel је поделио све елементарне организме у две групе: *цитоде*, које немају зрна и *ћелије*, које имају зрна. И код цитода и код ћелија може да се измени и спољни

слој протоплазмин, постане чвршћи, а код неких знатно промени и своју хемиску особину, и као каква опна или марамица обавија остатак протоплазме, и то је *опна* или *мембрана* елементарног организма.

Али не само да сваки организам почиње свој живот, своје развиће као елементарни организам, већ и сви сложени организми нису ништа друго, до гомила разнолико промењених, преображених цитода или ћелија. Ма како да су различна и сложена ткања и органи, што састављају биљно и животињско тело, ипак су само скуп разно диференцираних ћелија и цитода. Овде нам ваља још и то додати, да има и таквих самосталних организама, који се састоје из цигло једне цитоде или ћелије, (или из више њих, али не граде право ткање), и како они немају карактере ни биљне ни животињске, то је Häckel њи издвојио од биља и од животиња и назвао их *протистима*.

Ми можемо упоредити елементарне организме са атомима, и као год што физичке особине каквог тела зависе од груписања а хемиске особине од квалитета атома: тако и физиолошке особине организама зависе од груписања елементарних организама и од хемиских промена и кретања атома у њима. Разлика је међу обојима та, што се атоми не могу видети и сами за се постојати, већ најмање два заједно, што имају сталну, непроменљиву (константну) величину и сматрамо их као просте, једноставне; што узимамо, да има преко 64 квалитативно различних атома (хемиских елемената) и што је свако тело, било органско организовано или неорганско састављено из атома; — докле елементарни организми могу се микроскопом видети, величина им је променљива, они су сами састављени из атома, они су врло сложене атомске групе, и само се налазе у организованим телима а могу и сами за се постојати, и најпосле у првом ступњу развића не разликују се међу собом, јер ми с почетка немамо ни једног знака, по коме би познати могли, да ли је каква цитода или ћелија биљна или животињска или је протист.

Тек у даљем току развића ми смо у стању да разликујемо биљну од животињске ћелије. Животињска ћелија у опште се врло мало удаљује од свога првобитног стања, ако има опну, ова се хемиски незнатно променила, тако исто и сама протоплазма или се ни мало не мења и не губи се или ако се хемиски и променила, из ње су постала беланче-

вини врло сродна тела, једини је изузетак где се протоплазма сва претворила у маст. Са биљном ћелијом сасвим је другчије, не само да се је хемиски састав опне сасвим изменио, од беланчевине постао је угљени-хидрат, јер је биљна опна од целулозе, већ и протоплазма губи се, смањује се, а може је и сасвим нестати, и место њено у ћелији заузео је биљни сок, у коме су растворени биљни састојци. И сам хемиски састав протоплазме знатно се мења, док је год биљна ћелија млада, а то је док се протоплазма у биљној ћелији не губи и ћелија се живо развија, дотле су не само једни исти хемиски састојци, већ и у једнакој количини како у биљној тако и у животињској ћелији, а нарочито имају у доста знатној количини фосфорне киселине. Али чим се протоплазма у биљној ћелији почне губити, умањује се у њој количина фосфорне киселине, а увећава се количина калијума. —

Дакле, поред све разноликости и многоструччности у органском свету, ипак постоји *јединство*, и не само да су сва организована тела састављена из првобитно једнаких елементарних организама и да почињу своје развиће као цитода или ћелија, већ и све органске радње, па ма како сложене биле, морају се најпосле свести на радње у елементарним организмима. Ми ћемо тек онда подпуно моћи објаснити животне радње, ако успемо да растумачимо ове функције у самим елементарним организмима, а то ће рећи ако успемо да их објаснимо кретањем атома и хемиским процесом у елементарним организмима. Јединство је дакле по саставу морфолошком и хемиском, по развићу и по функцијама или радњама.

Шта је *плођење* и *развиће?* У одређено време индивидуалног живота један део организма одвои се и израсте у нову индивидуу, процес овај зове се *плођење* или *множење*; а *развиће* казује нам промене, које бивају на новој индивидуи и на органском свету. —

Плођење бива или *деобом* (Schizogenesis, Generatio fissipara), кад се првобитна индивидуа подели на две полутине; — или *пупљењем* (Generatio gemmipara) ако се на организму развије израштај, који изгледа као пупољак његов и овај се доцније одвоји, и постане самосталан; — или се у организму одвоје засебни делови: *клице*, *споре* и ови се развију у нову индивидуу; — или плођење бива, кад се извесне ћелије

из једног организма споје са извесним ћелијама из истог или другог организма, али исте специје, и тим се прва ћелија оспособи, да се развије у потпун нов организам. Прва три начина састављају *несполно плођење* или *множење* (Agamogenesis, generatio monogena), а последњи је *сполно плођење* (Gamogenesis, Generatio digena).

Ми ћемо прво говорити о множењу и развићу елементарних организама у опште, затим прећи ћемо на развиће и плођење самосталних елементарних и сложених организама, а завршићемо чланак са развићем и постанком органског света.

1. *Множење и развиће елементарних организама у опште.* Вирховљева изрека: omnis cellula e cellula данас је свуда усвојена. Сваки елементарни организам постаје од другог њему сличног елементарног организма, и до сада није познат ни један позитиван факат, који би тврдио, да данас они постају из неорганизоване масе, дакле *самоницањем* (Abiogenesis, Generatio aequivoca, spontanea, primitiva, heterogena originaria). Али тим ми не тврдимо да самоницања нигда није ни било већ само констатујемо, да се данас позитивно зна, да елементарни организми постају само из себи равних.

Елементарни организми множе се *деобом*, *пупљењем* и *ендогено*. Ендогено је множење кад се нова индивидуа потпуно развије у протоплазми елементарног организма, и онда овога сасвим нестане, а код множења деобом и пупљењем, поред нових индивидуа, остаје у животу и првобитни организам. Множењу ћелија обично претходи множење зрна деобом или пупљењем, или се зрно раствори у протоплазми и у њој се онда развије толико нових зрна, колико ће постати нових ћелија.

Пупљење и ендогено множење потпуно су слични деоби и само су модификације овог процеса. Да видимо шта је узрок деоби елементарног организма. Ми знамо да сваки елементарни организам може да нарасте само до извесне величине, а чим пређе ову границу, одма се дели, дакле између деобе и растења постоји тесна веза, а пошто је растење последица храњења, то је ово у непосредној вези са множењем. При храњењу елементарних организама спољна површина тела врши механички део храњења, а то је: прима храну и истура неупотребљиве делове и изметак, а у унутрашњости тела врши се хемиски део храњења, асимиловање, и производи се изметак. Радња на периферији тела управ одржава и изазива ове процесе у унутрашњости тела, јер

кад не би храна улазила и кад се изметак не би истуривао или кад једно и друго не би у довољној мери било, и хемиски процеси у унутрашњости тела морали би се пореметити и престати, организам би се изнурио и угинуо. Дакле између радње, коју врши периферија тела, и радње, која се врши у унутрашњости тела, мора постојати извесна сразмера, да би организам могао постојати. А како количина једне и друге радње зависи од величине периферије и од величине унутрашњости тела, то обе ове морају бити у извесној сразмери, и чим се ова сразмера знатно промени, тим су и услови за опстанак елементарног организма поремећени.

Шта ће бити ако се организам услед храњења увећа — нарасте? Сразмера између површине и унутрашњости (запремине) тела промениће се, површина према запремини биће релативно мања, јер се површина увек увећава квадратом а запремина кубусом. Што се организам више увећава и површина је сразмерно све мања и најпосле површина биће релативно тако мала, да њена радња неће бити довољна, да подржава и изазива хемиске процесе у унутрашњости тела, и да организам не би угинуо, површина се мора на други начин увећати, а то бива кад се организам подели. Дакле деоба је неизбежна последица храњења и растења.

Нове индивидуе, које су множењем постале, задржале су све особине, како морфолошке тако и физиолошке, које је имао првашњи организам. На овоме факту основан је биолошки *закон о наслеђу*, који гласи, да потомци наслеђују од својих родитеља све особине њихове. Али пошто развиће новог организма бива под утицајем спољних прилика, и ако се ове разликују од оних, под којим су се родитељи развили, појмљиво је, да ће оне у наслеђеним особинама изазвати по неке промене, којима ће се нова индивидуа разликовати од родитеља. На овој чињеници основан је *закон о прилагођењу*, по коме у сваком организму његове морфолошке и физиолошке особине удешавају се према спољним утицајима. Први закон — наслеђе — претставља нам конзервативни елеменат у процесу развића који тежи да одржи оно, што је задобивено и корисно по организам, а други — прилагођење — је напредни елеменат, без кога не би могло ни бити развића и усавршавања. Да пређемо сада на развиће елементарних организама.

Шта је управ развиће? Развиће је процес диференцирања, услед кога првобитно једнолико тело постаје разнолико, из разних делова састављено, дакле развиће је поступни напредак од општег ка специјалном. Али ово диференцирање није само морфолошко, т. ј. не врши се само на облику и саставу организама, већ је и физиолошко, и основне радње (функције) се диференцују и развиће с физиолошког гледишта је тако исто напредак од општег ка специјалном. (Huxley). Елементарни организми, који су множењем постали, или задржавају свој првобитни облик и даље се не развијају, или, према околини у којој су, и под утицајем ове промењују се. Докле је год елементарни организам у своме првобитном стању као цитода без опне, дотле се није ни морфолошки ни физиолошки диференцирао, он је просто „индивидуалисана маса протоплазме“ и сваки део тела врши све функције: сустентативну (храни се), корелативну (креће се) и генеративну (плоди се), дакле код њих радње нису се специјалисале, нису везане за извесне делове, јер је цела маса једнолика. Кад се опна развије, онда већ поред морфолошког диференцирања извршено је и физиолошко, јер сада опна врши један део функције храњења, и то механички, а све остале функције врши протоплазма; са развићем зрна као да се генеративна функција концентрише у њему, јер, као што смо споменули, код многих ћелија њиховом множењу претходи увек множење зрна. О даљем развићу и то самосталних елементарних организама ми ћемо доцније говорити у засебном одељку, а овде ћемо само о оним, који састављају животињско и биљно тело. Они на разан начин промењују свој облик, или остају округле или услед узајмичког додира и растења постану полиједричке или израсту у дужину и граде влакна, или постају звездасте, добију наставке, или кад израсту у дужину, онда се крајевима споје и граде разне канале и цеви. На тај начин из њих поста;у разнолика биљна и животињска ткања. Али не само да се у облику промењују, већ и сам хемиски састав знатно се изменио, а код неких — у биљака протоплазма се сасвим изгубила и они су постали просто механички апарати за спровођење хране, код других протоплазма се раздвојила у две оптички различне супстанције (у попречно-пругастим мишићима) и т. д. Али са овим морфолошким диференцирањем упоредо иде и физиолошко. Сваки елементарни организам, па ма како промењен био, докле је год у стању да се увећава, или

бар докле одржава равнотежу у своме саставу, дотле је задржао и своју сустентативну функцију т. ј. кадар је да се храни; али са осталим функцијама није тако; они. који су се највећма променили, метаморфисали, изгубили су сасвим функцију генеративну а неки и корелативну (Huxley) т. ј. они нису кадри да се плоде и крећу. На пример: коштана маса. и везивна влакна и ако се хранео, опет нису у стању да се множе, да врше кретање, већ ове радње врше само оне ћелије, које се нису сасвим метаморфисале. Задаћа је дакле коштаном и везивном ткању пасивна, они служе као потпора, грађа. Код других елементарних организама, који су се у сасвим другом правцу променили, као н. пр. мишићна и нервана ћелија и нервана влакна, код ових се не само одржала корелативна функција, већ је и ојачана и даље се специјалисала; мишићи врше молекуларно кретање, нервана влакна само спроводе молекуларна кретања, а у нерваним ћелијама постаји особита врста молекуларног кретања, које ми зовемо осећајем.

Дакле елементарни организми при развићу не само да се морфолошки диференцишу, већ са овим увек упоредо иде и физиолошко диференцирање, с променом облика мењају се и радње, неке се изгубе сасвим, а остале тим су интензивније, и само они организми задрже све основнерадње — храњење, кретање и плођење — који су се најмање удаљили од свога првобитног облика

2. *Множење и развиће самосталних елементарних организама.* И они се множе: деобом, пупљењем и клицама или спорама; а код неких — инфузорија — множење бива још на два начина, који у неку руку граде прелаз од несполног ка сполном плођењу, а та су: *конјугација* и *копулација.* Код копулације две се индивидуе слију у једно и саставе масу — бластем, у коме су развију нове клице; а код конјугације јединке се споје, измењају супстанцију и ту се развију нове клице а затим се опет раздвоје. Кад на један од споменутих начина постану нове индивидуе, оне се раздвоје и свака за се самостално живи, али има случајева, да се првобитни организам подели на двоје и за тим сваки део дели се даље, тако да постане читава гомила организама, који у друштву живе, али могу се и одвојити и сваки за се живети. Таква гомила организама зове се *колонија* и то је права морфолошка и физиолошка колонија, јер су сви чланови колоније потпуно слични и по спољнем облику, и по саставу, и по радњи.

Самостални елементарни организми или се даље не развијају, већ докле су год живи задрже облик цитода, као што су *монере*, или им је сталан облик ћелија, као што је код *амебида*, или се најпосле протоплазма још даље специјалише. Тако код инфузорија протоплазма се одвојила у спољашњи тврђи део, и зове се *ектосарк* и у унутрашњи — централни део, који се зове *ентосарк*. Са овим морфолошким диференцирањем упоредо извршено је и физиолошко, спољашњи слој сада врши нарочито функције корелативне — кретање и осећање, а унутрашњи сустентативне. Са површине тела израсту стални наставци и периодички се крећу; ако су у већем броју зову се: *трепље* (ciliae), а ако су у мањем броју — један или два — и подужи, зову се: *бичеви* (flagella). Овде дакле нарочити делови тела врше функцију кретања, а поред тога они служе и за домашање хране. Наставци ови нису ништа друго до продужење саме протоплазме, они се могу још и даље диференцирати и постати праве сисаљке као што је код ацинета, и онда њима сисају храну. Код неких инфузорија један део протоплазме добије особину да се опружа и скупља у спиралу, као какво еластичко перо; а то бива код оних инфузорија (vorticella) које имају дршку и овом су утврђене за страна тела. Код њих се протоплазма у дршци физички тако променила, да је по радњи слична мишићима, и с тога се овако промењена протоплазма и зове *миофанска*.

Даље у ектосарку на једном месту развије се сталан отвор, који допире до ентосарка и кроз овај отвор само улази храна, а по негде развије се још један отвор, који служи за истуривање изметка. Овде је дакле сложена функција храњења у неколико већ специјалисана, поједини њени процеси локализовани су, везани су само за извесна места. — У протоплазми даље може постати дупља (вакуола) пуна течности, и она је у свези са каналима који продиру кроз протоплазму и имају ушће на површини њеној, тако, да је вакуола у непосредној свези са околином (код Paramaecium-a). Ове дупље периодички се смањују и раширују, и по свој прилици оне истурују непотребне материје из тела и врше дисање. Најпосле протоплазма код многих одлучује анорганске материје, из којих постају разнолики кречни или силикатни спољашњи скелети ових организама.

Из свију ових промена види се, да су већ у самосталним елементарним организмима обележене разне радње глав-

них органа, који се налазе у сложеним организмима, да су, ако смемо тако рећи, у њима зачетци ових органа, с том само разликом, што су код самосталних елементарних организама ове радње локализоване на извесне промењене делове у једном елементарном организму, дакле морфолошко и физиолошко диференцирање ограничено је само на протоплазму овог једног организма, а код сложених организама радњу врше делови — органа, који су постали кад се читава гомила елементарних организама у једном правцу диференцирала.

Сви они животињски облици код којих се протоплазма нове индивидуе сама непосредно промењује — диференцира, састављају једну групу под именом Protozoa, и они немају ни ткања ни органа. А животиње, које истина у првом ступњу свога развића нису ништа друго до протоплазма са зрном, дакле одговарају облику једног протозоа, али код којих се протоплазма непосредно не диференцира, већ први корак у развићу је тај, да се протоплазма деобом разделила у гомилу једноликих ћелија, (бластомера) и сада се тек ове модификују у разна ткања — те животиње састављају другу групу под именом Metazoa. Дакле по начину развића или морфолошког диференцирања све животиње можемо поделити у две групе, у протозоа и метазоа. (Свршиће се).

НЕКОЛИКО УСТАВНИХ ПИТАЊА

I

ГОРЊИ ДОМ

(Наставак).

Други разлог Блунчлијев у корист горњем дому по нашем мишљењу није много основанији и убедљивији од првога. Но тај ћемо разлог разгледати мало после, јер се њему од стране бранилаца горњега дома даје особита важност и он им је управо осовина око које се обрће цело њихово доказивање и резоновање. А сад да прво обратимо пажњу на оно, што се у трећој тачци напомиње о *нарочитоме* значењу горњега дома посебице у уставној монархији. Признајемо, да је то одиста једна од првих карактерних црта сваке у правоме смислу уставне монархије, да се владалац не увлачи у партајску борбу и ломљаву, да не постане збиља „чекић или наковањ“ у рукама једне или друге партије, него да стоји над партијама као видљиви, оличени носилац и преставник државне и националне јединице усред те страначке поцепаности, као сталан центар у томе непрестано течноме и колебљивоме таласању партајских покрета и укрштених политичких струја, као депозитар народнога суверенства. Само под таквим основним условом може да буде чиста уставна монархија; ако она у опште има значења и смисла на данашњем ступњу политичкога развића, онда га само тако има, јер само таквим начином и под таквим условом може да се одржи и у истини да постоји и онај други основни захтев уставне монархије, а то је као што Блунчли каже „безбедност и достојанство монархије,“ које добија израза у владаочевој неодговорности и неповредљивости. Кад ваља владалац да буде неодговоран, и то не само формално по праву, него и фактички у самој ствари да не падне ни најмања сенка одговорности на ње-

гову личност, онда се његова личност и његово име не сме никако увлачити и ангажовати у вртлог партајскога трвења и лома. То је све тако и ми се у томе са Блунчелијем и целом данашњом уставном теоријом слажемо. Но сад је питање да ли се то одиста боље и поузданије постизава кад има два дома но кад је *једно* народно преставништво? По нашем убеђењу не само да се то не постизава боље и поузданије при дводомноме систему, него баш на против. У једноставном народном преставништву страначке се противности сударају и боре, па се најзад у крилу саме скупштине, у њеним зидовима истутње и сврше решењем већине, и оно што већина реши то је скупштинска одлука, и ми не видимо зашто би се ту владалац морао увлачити у борбу партија, кад се та борба ма колико жестока била и ма колико дуго трајала најзад свакојако решењем већине преломи на једну или на другу страну и онда пред владаоца долази готова одлука, која је одлука целе скупштине. Али је сасвим друга ствар, кад има два дома са потпуно једнаким гласом и учешћем у законодавству. Кад се та два дома сукобе у својим мишљењима и одлукама, кад пођу разним правцима у законодавним питањима, онда та супротност не може увек међу њима самима да се реши, јер су то два засебна тела, које свако за се одлучује и ту међу њима не може већина да реши, него кад не може да се постигне споразумљење и компромис, онда као што и Блунчли сам каже владалац долази као „језичац на вази“, као „регулатор“ између оба дома — а шта то значи? То значи очевидно да при јако заоштреном сукобу владалац или мора својим ауторитетом порадити на један или други дом да попусти, да отступи од свога мишљења и да приступи противноме правцу, или мора сам решити се за једну или другу страну, а у оба случаја он се свакојако увлачи у борбу партија, јер не може иначе да буде „регулатор“. Мислимо да није нужно да још опширније о тој тачци говоримо, јер држимо да је и ово, што смо укратко напоменули, довољно да се види како Блунчлијев навод о нарочитоме значењу горњега дома у уставној монархији није нимало основан и може служити само као разлог против горњега дома.

Што се тиче онога „дубљега начелнога“ мотивовања, којим хоће у питању о горњем дому да се задовољи *виша теорија*, а не само практичан државнички поглед, то мотиво-

вање тако заудара старинским преживелим феудално аристократским задајем и тако слабо одговара данашњим демократским и напредним погледима, да о њему скоро није вредно ни речи потрошити. Ако збиља нема никаквих других дубљих теоријских разлога за установу горњега дома, ако је то што Блунчли наводи одиста теоријска есенца у целоме томе питању, онда збиља та установа горњега дома може само спадати у историјску архиву међу изумрле старине, а никако у данашњу *живу* државну организацију. Баш и да признамо да у свакоме народу „вишега реда" има одиста нека „одлична" интелигентнија мањина на према необразованијој маси или количини, то ипак отуда још никако логички не излази, да та интелигентна мањина има право да се одељује од народа у некакав засебни дом, да преставља неку засебну *касту*, јер чим се ма која друштвена класа или група склапа и организује као оделита каста, одмах се образују и развијају по природи саме ствари неки посебни кастенски интереси, које она почиње уздизати над народним интересима, који јој постају ближи и дражи од општих народних интереса и онда настају све оне зле и штетне последице и појаве, које су са таквим одељивањем у касте и некакве одликоване класе неопходно и природно скопчане, и које нам је историја прошлих времена и сувише јасно показала и на среду изнела. Осим тога како може Блунчли о томе говорити како та „одлична мањина" ваља да има „заступништво које *њеном правом односају према целини одговара*", па налазити да она такво заступништво „може у довољној мери добити само у засебноме дому" ?

Зар је то *прави* односај те мањине према целини, да она има своје засебно преставништво у нарочитоме телу онако исто, равноправно и напоредо уз целину? Зар да њено преставништво на вази уставнога решавања има онолику исту тежину, колику и преставништво целине и ако је она *мањина?* То одиста нимало не одговара начелу *сразмернога* престављања појединих друштвених група и интереса. Ма колико да је интелигенција умно одмакла испред масе, ипак она не може имати задатак ни право, да се као некаква умна аристокрација одваја и уздиже изнад осталога народа, него њен задатак у данашњем демократском друштву може бити само тај, да *усред самога народа* и са народом заједно ради на његовом бољитку и унапређењу. Нека тој интелигентној мањини буду широм отворена врата народнога преставништва, нека она уђе у народ,

нека га обавештава и умно образује, нека својим радом стече поверење тога народа па нека његовим избором уђе у народно представништво, то је њена најдостојнија и најглавнија улога — а не да се одељује од народа у некакав засебни дом, те да представља некакву одликовану и привилегисану супротност према томе народу. Данас публицисте и политички философи разбијају главу и најозбиљније размишљају о томе, како ће смислити што бољи, напреднији и савршенији *изборни ред* за народно преставништво, како би оно одиста било верно огледало целокупнога народнога стања, како би у њему праведно и сразмерно биле престављене све друштвене групе и елементи, те се дошло и до онога новијега т. н. *преставништва мањине*,[1] о коме ћемо у засебноме чланку говорити — а шта је требало о томе много мозгати, смишљати разне системе и планове, кад је то по Блунчлију много простија ствар, јер треба ту интелигентну мањину просто искупити у засебни дом па готов посао! Али те су публицисте очевидно тога мишљења, да је у данашњем демократском друштву једино стало до тога, да се демокрација као што ваља организује, да само народно преставништво буде што боље и што праведније састављено и изабрано, а не да се усред демократскога друштва ствара некакво непотребно двојство у преставништву, да се ствара неки облик аристокрације и да се замеће клица сукобима и олигархијским тежњама.

Но доста о томе. Прелазимо на овај најглавнији и, као што на први мах може изгледати, најпрактичнији разлог у корист горњем дому, а то је: да он чува од пренагљености и погрешака, у које може да упадне један дом скупштински, даје заштиту против страсних трепутних расположаја и у опште служи као гаранција против апсолутне свемоћности једне скупштине, која у заносу своје власти може да буде безобзирна, деспотска и да се ни мало не осврће на мањину и њена права и т. д. Одиста кад хоћемо да говоримо непристрасно и објективно онда морамо признати, да ни скупштине нису непогрешне, да су и оне подложне обичним људским слабостима и страстима и по томе могу доиста да настану тренутци и случајеви, где нека скупштина може да пренагли у некој можда веома важној одлуци, или где може да овлада партајска страсност, те да се интерес партије меће изнад интереса земље — све то може да буде, и према томе

[1] То је онај познати систем инглеског публицисте *Т. Хера* (Thomas Hare).

може збиља изгледати, као да је зато најбољи лек, да има још један дом, који ће пренагљености отклањати и исправљати, страсност умеравати и интересе мањине на према већини, која је влашћу и победом занесена и опијена, заштитити. Но да ли је то у самој ствари тако?

Да би на то питање могли како ваља одговорити, морамо ствар што свестраније разгледати а пре свега морамо се обратити суду и практичноме искуству људи из оних земаља, у којима тај дводомни систем од старине до данашњега дана непрестано постоји, те је у тим земљама било најбоље и најобилатије прилике, да се то све на самоме делу испита и опроба. Нико неће порећи да Инглеска стоји на првоме месту што се тиче прибранога и кроз векове стеченога искуства у уставној практици, што се тиче познавања и темељнога проучавања разних парламентарних установа, у опште свега што иде у теорију и праксу преставничке владе. С тога је свакојако занимљиво да видимо шта веле и какву оцену изричу о установи горњега дома инглески писци и политички философи, који су познати као оштри посматрачи и дубоки мислиоци у новијој политичкој и државно-правној литератури; међу такве спадају без сумње *Бецхот* и *Миљ*. Миљ, као што смо већ напоменули, говорећи посебице о другом или горњем дому претреса то питање са свију страна и међу осталим вели: „J'attache peu d'importance à l'argument qu'on présente le plus souvent en faveur des deux chambres: à savoir que c'est un moyen d'empêcher la précipitation et d' imposer une seconde delibération“. (Ја *мало важности* дајем ономе разлогу који се најчешће износи у корист два дома: а то је да је то срество да се спречи пренагљепост и да се примора на поново већање). А на чему Миљ оснива то своје мишљење? Кад има два дома, они могу бити састављени начином једнаким или различним. Ако им је састав једнак, из сличних елемената, онда ће они разуме се бити изложени и приступни истим упливима и когод буде имао већину у једноме дому биће скоро сигуран да је има и у другоме. Но може тако исто бити, да оба дома нису састављена истим начином, из истих елемената, и то ће тако бити у свима случајевима, где горњи дом треба да умерава доњи, где дакле треба да служи као узда, као устава одвише бујној струји демокрације. Рецимо н. пр. да је у самој скупштини у далеко претежној већини престављена сама маса народа, а на против чиновништво,

стручна државничка спрема и у опште оно што Блунчли зове „одлична каквоћа“ никако или у сасвим незнатној сразмери, онда ће се свакојако горњи дом састављати из тих елемената који у доњем дому нису у довољној мери заступљени. И ту сад Миљ веома основано примећује како корисност тако састављенога горњега дома за поменуту цељ потпуно и безусловно зависи од социјалнога наслона, на који такав дом може рачунати ван својих зидова у самоме друштву. Скуп, који нема као ослонац и основу своју неку велику власт и снагу у земљи, тај не вреди ништа према другоме скупу, који такав ослонац и основу има. Аристократски горњи дом може имати снаге и моћи само у аристократски организованоме и склопљеноме друштву. Дом лордова беше некада у инглеском уставу најмоћнија власт, доњи дом беше према њему слаб и немоћан, али тада лордови и барони бејаху скоро једина власт и сила у народу.

Но у потпуно и истински демократскоме друштву такав горњи дом састављен из неких „одличних“ елемената нема никакве реалне моћи као модератор демократије. И ту сад долази једно место у Миљевом разлагању које је вредно речимице саопштити и добро утувити, јер може да служи као драгоцена поука свима оним друштвеним елементима, који су у мањини, који немају ослонца и моћи у народу, па мисле да је добију вештачким начином, организујући се у засебни горњи дом. Миљ вели: „Кад је нека партија (рецимо н. пр. интелигенција) слаба, онда начин да се она ојача није у томе, да се она постави и распореди у бојни ред (ligne de bataille) на према своме моћнијем противнику и да развије своју снагу у отвореноме пољу под ведрим небом. Таква би тактика извесно повукла за собом потпуну поразу слабијега. Та слабија страна не може ваљано и успешно да оперише него једино кад заузме позицију више усред саме масе но против масе; у место да се држи засебно на страни, те да нагони свакога да се изјави за њу или против ње, она ваља да привуче себи елементе који су највише склоњени за споразумљење и фузију; она не треба да изиђе на среду као неко непријатељско тело, што би изазвало опште прикупљање и савез против ње, него она ваља да ради као један од елемената у измешаној маси.... Она моћ која умерава, ако хоће да има реалнога значења у демократскоме уставу, мора радити *у самоме* демократскоме преставништву и *кроз њега* (le pouvoir réelle-

ment modérateur dans une constitution démocratique, doit agir dans et par la chambre démocratique)". Жао нам је што можемо ради одмереногa простора само тек понешто из тога интересногa Миљевога разлагања навести, а свакоме, који се интересује за питање о коме је реч, препоручујемо да прочита ту главу у Миљевој књизи.

Из целога разлагања и доказивања тога политичкога философа дакле свакојако излази као резултат то, да се установом горњега дома *скоро никада* не постизава баш она цељ, која се највише истиче, а то је то зауздавање демокрације, умеравање препагљености и т. д. Миљ сâм изриче тај ресултат прецизно и јасно казујући: „Горњи дом дакле никако није неопходан да се постигне та цељ; њиме се она неће постићи и шта више он може да буде баш *сметња* постижењу те цељи, (Une seconde chambre n'est donc pas indispensable pour atteindre ce but; elle n'y conduirat pas, et même elle pourrait être un obstacle).[1] А то онда значи да је такав горњи дом у најмању руку сасвим *сувишан* и непотребан, а према околностима и штетан у демократски организованој држави. Па треба ли уводити и уносити у државну организацију један елеменат, једну установу, која је сувишна и непотребна? Очевидно не треба. А Миљев је земљак *Бецхот*, који се такође одликовао оштрим погледом и дубоким искуством у уставним питањима, показао како је у уставној машинерији сваки сувишан и непотребан елеменат већ ради тога и штетан; он о томе вели: „А уједно је све оно, што је у некој влади сувишно, уједно и штетно за њу. Људски живот изазива толике заплете, да свако вештачко умножавање тих заплета може само бити на зло и на штету; не може се рећи где ће неки сувишан делић једне машине стотину њених корисних и нужних точкова задржати и укочити; али свакојако настају случајеви, где тај непотребан делић смета и квари, јер су ти точкови тако фино и нежно израђени." [2] И то Бецхот баш нарочито говори о горњем дому.[3] (Свршиће се).

[1] В. то све у: J. St. Mill, Le gouvernement resprésentatif, стр. 274—286.

[2] В. Walter Bagchot, Fnglische Verfassungszussände (немачки превод с предговором од Холцендорфа) стр. 144.

[3] Због нагомиланога материјала а и у интересу што веће разноврсности његове морадосмо оставити свршетак ове расправе за идућу свеску. (Уред.)

НОВИ НАСТАВНИ ПЛАН ЗА ГИМНАЗИЈЕ

И

УМНО И ФИЗИЧКО ОБРАЗОВАЊЕ ШКОЛСКЕ ОМЛАДИНЕ

ОД

Ђ. Анђелковића.

Наставни план за гимназије, који собом доноси распоред предмета на разреде, почетком ове школске године ступа у живот. Његова историја постања у кратко сведена ова је: г. министар просвете и црквених послова послао је при крају прошле школске год. распис свима гимназијама нижим и вишим, у томе смислу, да колегијуми професорски, према својим нахођењима, удесе наставни план за гимназије, али такав, да се има на уму и веза која ваља да постоји између нижих гимназија и нижих реалака. Колегије су своје учиниле, а г. министар се користовао тим материјалом саставив наставни план и као такав изнео га је пред просветни савет и мотивисао беседом чије ћемо језгро доцније саопштити. Просветни савет је овај план прокритиковао. Тај прокритисани план усвојио је г. министар и послао га заводима гимназијским да се по њему управљају.

Нама је пријатно да споменемо ову историјицу садањег наставног плана, јер је он дело укупног труда свега наставничког особља у нашој домовини, тим пре, што та ствар није прекрхана у самоме министарству но је имала у опште јаван карактер.

Ма колико да у овоме видимо да је овај наставни план израђен снагама просветним, опет се даје видети, да он, као свршено дело, има неку врсту једностраности и некоректности, које ћемо у току овога писања напоменути и констатовати.

Да, за цело, ми мислимо: да израдити један ваљан наставни план значи поставити нормалан систем за умно и физичко васпитање у смислу развића школске омладине.

Ако је дакле у овом случају циљ наставног плана да се постигне умно и физичко образовање, онда се са садањим наставним планом то не може хармониски постићи, кад узмемо у рачун: 1) Наставничке снаге 2) Нови предлог г. министра за преустројство основних школа, 3) Метод који би морао владати у настави за јестаствене науке и у којој би се мери могле као науке заступати у средњим школама.

У тој цељи се и пише ово, да покажемо да је наставни план могао бити рационалније изведен.

Пре него покажемо рационалну основу за склапање плана, сматраћемо за дужност изнети неколико општих истина о овим трима странама човековог васпитања: о физичкој, умној и моралној страни.

Одиста, кад би школско васпитање потпуно могло да исцрпе ове три стране не би се шта више могло пожелети. Шта би у ствари један човек и могао више пожелети од наставе по да рече: учио сам толико школа и ево ме, хвала богу, изађох здрав, научен и поштен човек; — још ми једина жеља остаје да такав и у обичном животу останем.

Ретки су то примери са таквим целокупним васпитањем. На жалост веома ретки.

Запитајмо се дакле шта је крајњи циљ васпитања.

Крајњи циљ васпитања јесте тај: *да се човек образује за користан рад* 1) **по друштво** 2) **по саму личност која припада томе друштву.**

За цело веома замашан циљ. Може се рећи многа ће га поколења решавати. Многе ће се важне историјске сцене у друштву морати догађати. Много врлих људи саљаће за тај тежак историјски рад. У осталом није лоше што данас имамо јасну мисао о циљу који васпитање има да постигне. Порадимо на томе само: на који начин има да се постигне тај циљ. Ставимо себи у задатак да имамо и ту јасну мисао пред очима: о средствима за постигнуће овога циља.

За решење овога питања имамо ослонца у физиологији и хигијени. Користећи се овим двема наукама и савременим социјолошким истинама може се рећи: *при васпитању морају се поставити нормални односи између образовања и телесног рада у разним ступњима узраста, како у школи тако и у друштву.*

Овде лежи основица — полазна тачка — васпитања, или, васпитавајући будућег човека, ваља у свакој прилици пазити да се не ремете нормални односи, што квари равнотежу у васпитању.

Ваља признати још и ову истину. Човека не васпитава само школа него и друштво.

Да је ово истина, коју ваља имати добро на уму, то је неспорно. Сваки онај који је из школе ушао у практичан живот потврдиће је.

По овоме не ће бити без значаја одредити коју страну човековог васпитања може да однегује школа а коју друштво?

И на ово питање може се одговорити: да у главном школа може да да̂ умно и физичко васпитање, а од чести морално, и да за ово последње друштво има пресудна утицаја, као што опет од чести утиче и на умно и физичко, а у току времена, кад се врати васпитаник у друштво, постојано утиче на све три струке васпитања.

Одредивши овако шта припада друштву а шта школи, треба да имамо такође јасне појмове о појединим странама човековог васпитања.

На прво место стављамо физичко образовање. Оно се састоји у овоме: да човек буде здрав, снажан, способан и навикнут на физички рад и умна напрезања. Умно се образовање састоји у томе: да човек придобије знања: 1) о природи, 2) о друштву и 3) да има једно специјално знање чиме задобија право да буде користан члан своје отаџбине. Најзад морални развитак значи: развиће тврде воље и хуманих осећања (алтруизам).

Ако се дакле сложимо да васпитање школске омладине зависи од развића ових трију страна и ако узмемо у рачун данашњи друштвени поредак који обусловљава развића по овим правцима, онда би могли ствар са практичког гледишта тј. са гледишта постигнућа циља овако израдити:

I) По правцу телесног (а и умнотелесног) развијања школа ваља да постигне:

1, Вежбање и неговање тела

а) без оружја за ниже средње школе (гимнастика)

б) наука о здрављу за ниже средње школе

в) вежбање војничко за више средње школе.

2, Увођење занатских, индустријалних и земљорадничких школа прилагођавајућих се околини где се такве подижу. Ове школе могу се назвати *школе* за неговање и ума и тела.

Увођење индустријалних и занат. школа не спада строго у телесно образовање, као што смо напоменули, јер кад би промотрили дубље у склоп таквих школа видели би да у њима игра најважнију улогу физички рад и примењено знање, да према томе, и са цањим појмовима о задатку школе тако васпитање не припала школи но школи друштвеног живота. Али кад узмемо у озбиљну оцену друштво у коме живимо, кад узмемо дакле нерегулисану борбу за живот у садањем друштву — принцип експлоатације — онда школе ове врсте имале би да однегују правилно појимање физичког и умног напрезања у животу. Тиме дакле што би се оне санкционисале постигло би се друштвено признање да је историјски циљ друштва нормална експлоатација физичког и умног напрезања.

Рекосмо да није задаћа школе да она уводи у свој круг подизање школа за чисто индустријски или занатски циљ, јер правилна организација рада у друштву свакад може пре него школа то постићи. Школа може *и то је од ње доста* да развије способност и вољу за рад, сама примена својих способности ваља да буде у самоме друштву. И за цело није за државу економно да подиже радионице од две врсте: једне за обучавање у раду а друге за истинску производњу. Ту се мора уложити капитал у дупло: за земљиште, зграде, сировине, дирекцију итд Сем тога није економно поделити радну снагу на незрелу и несавршену и на зрелу и потпуну. Нерутинисана снага свакад ће израђивати и предати само почетак своје производње, простије речи, то би био шегртски посао којим се добија право да постане калфенски (савршенији) — посао који је свакад потчињен зрелој и рутинисаној снази.

Према овоме школа не треба да узме на се ту дужност него друштвени живот. Но по што постоји блиска веза између онога што

представља само друштво и онога што представља државу, пошто даље једно на друго утиче развијајући, то је свакојако нужно да се уведу и организују школе из којих ће изаћи потоњи учитељи и радници и организатори рада.

II) Основна мисао за умно образовање јесте: предати школској омладини знања доведена у ред да она што претходе потпомажу она што за њима следују. Осим тога узети у исто време у обзир прилике које неизбежно скрећу такав ред у давању знања.

Да би се могло знање *одржати* дуговремено и бити корисно у потоњем животу ваља се постарати да 1) *квалитет наука* које се уче у основним и нижим гимназијама и реалкама задржи по *могућству* исти смисао и достојанство науке као и у вишим средњим школма. 2) да квантум знања не сме бити велики. Јер и једно и друго, поред труда наставничког, ако стоји у извесној несаразмерици води неуспеху, како по разумевање самих наука тако и памћења.

III. Развијање у смислу морала може се рећи да ће у приличној мери бити последица правилно схваћеног умног и физиког образовања. Јер одиста чиста добит за ма какво друштво састоји се у томе: што се добило уређено знање, добила наклоност к труду и љубави к истини. И по овоме то је прва морална добит.

Овако постигнути резултати са образовањем омладине још ће више чинити у практичном животу ако тј. и тај практички живот паметним финансијским и економским реформама будемо кадри уздићи изнад садашњег нивоа нашег друштвеног морала.

II

Ми држимо непрестано у памети ону примедбу коју смо у почетку напоменули да ћемо извесне некоректности, а у неку руку једнострaности, новога наставног плана за гимназије констатовати, али смо сматрали за сасвим нужно да наговестимо наше гледиште на васпитање и да доследно томе гледишту поставимо рационалну основу умнога и физичког а од части и моралног васпитавања младежи.

Основа за коју мислимо да би најспособнија и најлагоднија била по развиће и усавршавање свију наставних планова лежи у класификацији наука славног француског филизофа О. Конта и практичној тежњи нашега времена. То ће нам служити за практично решење питања о васпитању човека за друштво и себе самог. Овај славан човек, потресен великом децентрализацијом која је владала над научњацима, књижевницима и људским наклоностим у времену кад је живео, саставио је систем или боље рећи класификацију и хијерархију наука која има да постигне две цељи, једну научну а другу практичну — за васпитање.

Принцип његове класификације састоји се у овоме: довести у ред природне појаве тако, да се оне појаве или група од појава стављају на прво место, које се одликује својом *простотом*, *једноликошћу* и *општношћу*, а доцније оне код којих се *поступно* губи та простота и општост. Овакав поредак појава природних склопити значи уочити у поретку опадајућу простоту и растућу сложеност.

Ред наука је по њему овај:

1) Математика 2) Астрономија 3) Физика 4) Хемија 5) Биологија 6) Социјална физика или Социјологија.

Овакав ред наука изучити значи изучити: природу и друштво на основи знања из природе. Ова је класификација у неколико исправљена од Спенсера, такође знаменитог инглеског философа, који је за основу своје класификације узео ступањ апстракције у разним наукама. Његова класификација у кратко сведена ова је: I науке се дају класификовати у три групе 1) у науке чисто апстрактне 2) пола апстрактне (апстрактно-конкретне) и конкретне. II Сфера природних и друштвених појава у тумачењу даје се исцрпети: 1) Општим узроцима којих број није велики. Оваки узроци носе име *чинио ц.* 2) Узроцима који су специфичким утицајима овога малога броја постали и производе појаве природе. Оваки узроци јесу *производ* и *комбинација основних.* Ресултат до кога је дошао при класификовању наука јесте ред наука које овде једну за другом истављамо: 1) Логика (наука о односајима односаја) 2) Математика 3) Геометрија кретања 4) Физика 5) Хемија 6) Астрономија 7) Геологија у опште 8) Биологија 9) Психологија и Социјална физика.

Ми немамо времена да се објашњавамо даље о овим класификацијама. Довољно је то да сматрамо, да ове две, у ресултату сличне класификације наука, указују прстом на практично решење овога питања у наставном плану: какав поредак у изучавању наука ваља да влада по разредима па да омладина добије систематички уређено знање *о природи, друштву* и једно специјално знање за осигурање самог себе кад узмемо још у рачун и ненаведене услове који не дозвољавају у потпуној мери реализацију.

И носећи овај ред наука (нарочито овај поправљени последњи) ми у исто доба признајемо како ваља учења разних наука да иде тим редом. Но пошто се то у практици не да извршити потпуно, то се ваља постарати и наћи начин како ће се *у главном* учење у нашим школама морати управљати и саображавати према изнесеној класификацији наука, да се дакле сродне науке не удаљавају и временом у изучавању.

Да покажемо надмоћност и претходност изучавања нужно је да на брзу руку искажемо, ма и у најсуровијим линијама, правац развића свију наука, њихну узајамну везу — систем и уједињење њиово.

Грубе линије развијања свих наука, почев са математиком, ове су:

1) *Математика:*

а) Из аритметике, агримензије (њивомерства) Еуклидове геометрије, описне астрономије, алгебре, геометрије, механике и физике. Може се рећи најпре емпирички и описно али за тим *доста нагло* прелажење у општија и општија начела.

2) *Физика са механиком*

а) Такође из описивања природних појава.

б) Постављање закона описаних појава и описивања нових.

в) Најзад редуковање на неколико општих Постојанство силе и неразрушивост материје.

3) *Хемија*

а) Из познавања неких хемијских процеса, корисних за живот, и изналажење и описивање елемената, а доцније и њиних једињења.
б) Помоћу знања физике изналажење општих принципа.
в) Редуковање свију хемијских појава на принцип неразрушивости физ. сила и материје.

4) *Астрономија*

а) Из описа небесних појава, из изналажења закона (Кеплерови закони) и један узрок Њутонов закон гравитације

5) *Минералогија*

а) Из описа корисних минерала било по рудницима или ван њих, из описа корисних стена за грађевине.
б) Сарадња горепоменутих да се минералогија постави и утврди.

6) *Ботаника*

а) Из описа специја лековитих и корисних за пољоделство, индустрију и занате.
б) Даљи рад на том пољу и одређивање појма за феле и род.
в) Сарадње физичког знања у опште а оптике понаособ и хемије на изучавању анатомије и физиологије.
г) Природни систем, и најзад
д) Биолошки принципи.

7) *Зоологија*

Може се рећи слично развићу ботанике

8) *Геологија са палеонтологијом* слично

9) *Социологија*

Она се састоји из.
а) Антропологије са психологијом
б) Историје са географијом
в) Економије са статистиком
г) Науке о језику са литературом.

Све ове групе, које састављају ову науку о друштву ишле су сличним путем, с *површине* у *језгро*.

Овде је дакле најкраће исказато развиће ових наука. Њина веза се такође даје видети из ових цртица.

На реду је да кажемо — за циљ васпитну — шта значи уједињење наука.

Уједињење наука у опште значи поставити редом науке у узајамни зависни положај, значи направити нешто слично организму — извесну солидарност између органа тога организма, а, говорећи језиком

механике, направити један сталан систем. Даље из горњих линија, по којима се креће развиће сваке поједине науке, можемо видети да свака наука при изучавању и напредовању иде од *поједнног оштем.* Ако дакле узмемо сваки општи део једне науке од ових девет и ставимо редом као што је означен онда се из тога даје видети јединство природних и друштвених појава: *да претходна тумачи узастопну*; даље ако сваку општост узмемо као јединицу (целину) онда општост (генерализација) која се склапа из тих јединица придставља заједницу — уједињење, општи чвор (point de reunion) свију наука. За циљ наставну дакле уједињење има значење и претходности и застопности и логичне везе.

У чему ће се изближе састајати надмоћност изучавања наука редом који је изложен, разложићемо на овај начин: кад узмемо е рачун две важне околности 1) дефиницију науке 2) умно развићу дечака у добима кад посећавају гимназијске и реалне школе.

Ми ћемо дати дефиницију науке према ономе како се оне развијају.

Ми смо видели да једну науку сачињавају а) њене чињенице, б) закони тих чињеница и в) узроци њихови. По томе могло би се рећи да је први ступањ сваке науке прибирање факата и сличавање, други изналажење општости и узастопности међу њима и трећи и најважнији тренутак врело (узрок у позитив смислу) свима тим појавама.

Из тога излази да би се могла дефиновати наука као: знање закона и узрока из одређене области појава.

Обележимо сад мисли које се тичу душевног развића јер у давању знања школској омладини имамо да се држимо пропорционалитета између тежине науке и пораста — реци: силе која ће да носи ту тежину.

У основи развића душевног лежи акт памћења, који траје беспрекидно, али се у току времена мења док у старости не ослаби. Други тренутак у развићу је критичка оцена факата, трећи је тренутак логичка веза факата путем индукције и дедукције.

Ако узмемо у оцену метод индукције и дедукције који су својина како неуког тако и наученог разума — простих људи и научених, то ћемо морати признати: да је у опште тежња човекова да се у испитивању, практичном делању и у пресуђивању о стварима, најпре послужи (из принципа самоодржања) понајпре готовином факата и идеја дедуктивним путем за решење извесног питања, па, тек пошто га изда дедукција у очекивању лаћа се индукције као сигурније за обистињавање и решавање датог му питања, — за који метод ваља имати израђену тврду вољу за изналажење података.

Овде су ти методи нарочито додирнути да би показали колико их се ваља придржавати у настави, јер се код нас са извесном пријатношћу помиње тако звана педагошка очигледна метода — индукција, што би рекао Бекон, per enumerationem simplicem, која је метода у нашим школама постала и смешна.

За ово ћемо дати пример. Прво из наших основних школа. Један сеоски учитељ уводећи у школски ред децу која тек први пут школу полазе, — по правилима очигледне наставе — питаше једног

малишана шта је ово, шта је оно по соби, на послетку га запита шта је оно у ћошету (за пећ); сељачету, које уме да почува стоку да не иде у туђе њиве и ливаде, да изврши неки мали али озбиљан посао у башти, авлији и т. д. би најпосле и чудо на ће рећи учитељу: јеси луд, бога ти учитељу, зар не видиш да је ово вуруна.

Има врло много примера где се логика ђака свети методи претеране и неумешно представљене очигледне наставе. Ми их не можемо ређати, но свакојако изгледа нам та метода као таква која у многоме унижава достојанство науке или боље рећи малтретира разум. У осталом нека нико из ових редова не прочита још и ово да смо против очигледне наставе, но нека чита да смо против такве очигледне настави која прелази у бенављење. Бадава, науку учити то је озбиљан посао, нема ту мажења, тим пре што то злостављање не трпи здрави смисао човечијег а и детињег разума.

У средњим школама овај је метод уведен кроз природне историје А. Покорнога (а и струјом времена). Ми немамо времена да опширније говоримо о недаћама ових књига, но констатујемо из искуства: да су делови наука неравномерно заступљени. Дескрипција у пуној мери кипти, а извлачење општости из описа остављено је деци да мимогредно учине са наставником, али многобројна факта за памћење скрећу ученике с пута да у задовољавајућој мери прикупе јасно појимање закона и заједничких особина.

Узев дакле у обзир дефиницију науке и правац целокупног умног напредовања ми налазимо извесну сличност. Јер, напредовања наука (независно од теолошких и метафизичких појимања — и генералисања) неминовно следују закону од појединог општем. Ако узмемо сад једну линију и напишемо: да је прогрес наука ишао путем горе обележеним, одмах испод те линије могли би повући једну паралелну и написати: закон индивидуалног умног развића веома је сличан са законом који исказује развитак наука.

За што ће нам ово? Да би могли определити област научног материјала који ваља да имају ученици основних школа, за тим ученици гимназија и реалке.

Почнимо са основном школом. Ми мислимо (особито што је изашао већ предлог да време учења у основ. школама траје 6 година) да је мален број описивања физичких и хемијских појава (са нагласком тек закона у грубој форми) за тим осталих делова природних наука довољан да уђе као елементарно знање у основне школе, али, ма да је то знање веома малено, опет да се преда као један систем не профаниран претераном очигледном наставом.

Сад је на реду да пређемо на начин којим ваља саопштавати знање гимназијским ученицима саображавајући се класификацији наука и ограничавајући се за сад на нижа 4 разреда у циљу да се испуни законско наређење да нижа гимн. и нижа реалка буду што сличније.

Излажемо овде и табеларни преглед, а у доцнијем покушају разредићемо предмете и за више разреде и о свему детаљније говорити.

Р А З Р Е Д И			
I	II	III	IV
ПРЕДМЕТИ	ПРЕДМЕТИ	ПРЕДМЕТИ	ПРЕДМЕТИ
Геометријско цртање	Стереометријско цртање	Аритметичка	Алгебрајична геометрија
Аритметика	Аритметика	Аритметичка геометрија	Зоологија
Физика	Космографија	Ботаника	Геологија
Хемија	Минералогија	Географија	Географија
	Географија	Наука о здрављу	Српска историја
			Наука о здрављу
Српски језик	Српски језик	Српски језик	Српски језик
Немачки језик	Немачки језик	Немачки језик	Немачки језик
Веронаука	Веронаука	Веронаука	Веронаука
Слободно цртање	Слободно цртање	Слободно цртање	Слободно цртање

Ради оправдања оваког поретка и груписања предмета ми ћемо се потрудити да наведемо разлоге из којих неизбежно следује оваков поредак.

Ми ћемо то доказати 1) ако се користимо нашим познавањем душевног развића 2) ако поразговарамо мало више о начину којим се даје знање из физике, хемије и осталих у реду наука 3) ако упоредимо групне односаје ових наука, где ћемо уочити растећу сложеност. 5) Каквим се редом ове науке предају у Француској и учињен покушај у почетницама природних наука које су књиге писали научници на гласу за циљ наставе.

1) Ми смо већ трасирали индивидуално душевно развиће. Да кажемо неку реч о њему ближе, користећи се једним познатим фактом. Тај је: да кад се дете роди оно у почетку за једно три до четири месеца тако рећи приметно расте и сва храна коју прима већином се на то троши да расте физички. Но у току времена, кад почну чула његова долазити у додир са спољним предметима, отпочињу рефлексије све јаче и јаче, док се путем доста сложеним не преправе у мишљење, па као што је физичко тело његово напредовало нагло (а и доцније неприметно расте) тако исто и његова душевна моћ нарочито до 7 године. Оба развића утичу узајамно једно на друго. Ако је прво веће последње застаје, кад друго отпочиње прво застаје. Но у току времена настаје извесна равнотежа, коју сад баш нарочито спомињемо, јер је за васпитни циљ ваља и одржавати.

По уверењу људи компетентних: за дете до 7 године мора се казати да је начинило колосалне напретке у познању. Истинитост овога увидићемо кад само споменемо а) да је оно могло научити да

говори са речима које имају различите форме у говору изражавајући тиме појмове и одношаје ствари, то значи, оно познаје неку ствар и види *на што је она, шта чини, шта њу квари*, — дакле све саме одношаје слабије или јаче везане *узроцима* и *последицама*, из чега излази да дете има непобитно појма о узроку, послетку и њиховој вези. б) И, ако то дете оставимо да не учи школе, оно ће у току времена по *истим основама* све већма ширити своја знања, било да је у школи или остало у текућем друштвеном животу. Једино што се има казати, то знање које ће оно у текућем животу прибавити неће бити уређено — организовано. в) Дајмо то дете у школу, оно ће се у току времене користити колективним (укупним) радом умног човештва око организовања људског знања, — оно ће у току времена стећи уређено знање и високо ће појмити природу и њене законе, човештво и тежње његове.

У основној школи дете ће све већма ширити своје знање. И да не утиче школа на развитак и уређење његовог знања, ми мислимо да ће оно знати за ова факта: тежину, силу, кретање, падање с висине, котрљање низ брдо, клаћење ужета и грана, обртање везаног куршума за конац око руке, таласање воде, горење, грејање гашење креча, нагризање сирћетом и т. д. и то из области физичке и хемије. Из области јестаственице: по неко камење, метале, соли, имена биљака и животиња, њиов живот површно, нарав итд. али у опште све површно. Све сам сирови материјал који ваља однети у фабрику што се зове школа и прерађивати га.

Додирујемо главно питање: који је од тих појмова лакше обрадити и који је простији? Ми смо рекли да те површне појмове ваља у школи обрађивати, а сад тврдимо да су појмови сила, тежина, кретање, падање и т. д., пре свега *као појаве* тако рећи не свакидање, но свакотренутне, да су општи простији и познатији од појмова узастопне врсте; а што се површности тиче да су предње дечаци дотерали и обрађивали до близу научних појмова и по томе да су мимогредно те како учестане појаве и нехотице и неопазно *више* изучавали по појаве од друге врсте. * Краће: појмови из првог реда у мањем су одстојању од научних него појмови од ствари другог реда.

2) Надмоћност и претходност изучавања горе у таблици изложеног поретка предмета састоји се *у сили експеримента*. Експеременат је, као што је познато, најважнија сила која ствара уверење и буди дух на испитивања, тим пре што се науке као физика и хемија најбоље и дају на тај начин изучавати. Историја физичких наука сведочи да је први Галилеј употребио експеременат да обори аристотелову физику и путем експеримената засновао динамику. Општи закони физичких и хемијских појава дају се сви експериментално потврдити, а узрока који их производе мало је на број. И тако, велики део појава даје се извести експерименталним путем под претпоставком једног или два узрока. Тако зване тачне науке матем. физика, ме-

* Ово је знање тако несвесно дошло у разум као и вештина оком нешто измерити, оценити јачину свог скока, вештина ходати ногама, носећи терете или без терета, по брдима, стењу равницама и т. д.

ханика, астрономиіа и од чести хемија зато су и тачне што њима потпуно одговара дефиниција науке горе дата. Оне имају да се тако изразимо пророчки дар да прореку појаве и да их експериментално потврде. Науке биолошке тиме се не могу похвалити а између свију најмање *социолошке*.

По овоме ми имамо право мислити и тврдити да су одиста и појаве оних тако-званих дедуктивних (могао би се узети синоним тачних) простије, учестане опште и познатије а за дечији ум приступачније; тим пре ако ори давању знања из тих наука буду људи разумевали меру давања наши се научници потруде да добро процене колика је та мера, а држава жртвује суме за набавку учебних средстава.

Даље кад пропратимо целокупан развитак свију наука видићемо да су тачне науке више мање завршиле своје развиће, биолошким и социолошким ваља ће више времена па да заврше своје.

Ако узмемо и даље на ум силу експеримента да реши ово питање односно изучавања минерала биљака и животиња могли би смо рећи да се један минерал, са свима својим карактерима може у лабараторији градити, — јер се знају услови његовога постојања док се односно биљака и животиња то не може никад потврдити јер не познајемо услове под којима оне постају; — и по коме релативно већи број запамћених факата из царства биља и животиња ништа не доприноси ствари нити има разлога да гласа за учење зоологије пре ботанике и ботанике пре минералогије.

Принцип развића и пријоритет изучавања као и само геометријско и слободно цртање говоре у корист изучавања по горе изложеном реду.

Цртежи се састоје из правих и кривих линија. Права линија и кретање по њој простије је од криве линије и криволинијских кретања. Равнине су простије од кривих површина. Кад узмемо у рачун да ће цртање природним редом знатно помагати састављени ред наука — обучавајући децу најпре правим а после кривим линијама, за тим због кристалографије најпре правим равнинама а после цртању листа, цвећа, ока, главе, руке и т. д. тако да речемо кривих и витоперних површина — мораћемо бити на страни оваког реда у изучавању као што је стављен.

3) Под карактерним знацима за познавање минерала, биља и животиња ми подразумевамо број знакова који утичу да познамо извесну фелу минерала, биљке и животиње у цељи да би могли направити класификацију, да би могли уочити сличности између њих, изнаћи законе тим чињеницама које улазе у дотичну област науке. У овом случају треба нам ово да одлучи претходност у изучавању.

Пре свега, ми у корист решења овога питања тврдимо: Ако расте број знакова, путем којих ћемо доћи до науке, од минералогији к ботаници, па затим к зоологији, дајемо првенство минералогији, ако је обратно, зоологији, јер у колико расте или опада број тих знакова у толико сматрамо да је и сама ствар заплетенија или простија.

Ми ћемо, у колико се у томе послу разумевамо, у кратко иставити те карактерне белеге:

1) *За минералогију*

а) Кристалографски или морфолошки карактери са цртањем правих линија и равних површина.

б) Физички (тежина, тврдоће, преламање зракова итд.) претпоставља знање физике.

в) Хемијски карактери (број елемената који улазе у састав није велики) претпоставља знање хемије.

г) Систематика; број фамилија није велики.

2) *За ботанику*

а) Морфолошки карактери (обилатији)

б) Физички карактери (дејство теже, дијализа итд.)

в) Хемијски — Елементи који улазе у састав многобројнији, разнолики хемијски процеси, стварање алкала, киселина и других једињења).

г) Биолошки — Физичко-хемијски услови за постанак плазме, ћелица и мена комбинација за грађење ткања судова, спољних облика и т. д. Процес храњења. Плођење.

д) Систематика. (Број фела и фамилија далеко већи).

3) *За зоологију*

Све што и из ботанике. Ка биолошким карактерима додати ваља још партију о нервнози и мишићном систему. Ка систематици већи број фела родова и класа.

Ограђајући се од тога да би у овом обиму желели исцрпети учење ових наука у нижим гимназијама и реалкама, ми морамо да закључимо да одиста ово све говори у прилог изучавања минералогије, после хемије, ботанике после минералогије и зоологије после ботанике, а геологије после свију ових.

4) Имамо уверења да су у Француској мисли О. Конта приведене у дело. Кад узмемо на ум спрему и рад око тога посла, ми се само можемо користити оваким радом. Једино што би желети ваљало да се дозна то је: какви су практични резултати до којих се долази тим путем у настави. Узев све прилике у обзир које су и за и против ми сматрамо да се само успешни ресултати очекивати могу.

5) Као последњи аргуменат којим ћемо поткрепити овакав поредак у изучавању јесу тако-зване „Почетнице природних наука“, један низ књига, које су инглески и немачки научници првог реда написали у циљу да обезбеде деци правилно изучавање природе путем корисних и убедљивих експеримената. Заиста за радовање је кад човек види мајсторе од науке првог квалитета да се брину за подмладак. Узгред буди речено сматрамо превод тих књига за веома корисну појаву у нашој књижевности.

Ове књижице, а и књижице које су написане за француске школе, практички решавају једно веома важно питање: да ли наука може да одржи свој квалитет у малим и средњим школама или да буде заступљена као регистровање и дескрипција факата.

Ми ћемо у кратко изнети шта и колико такве књиге заступају науку и јединство које се опажа у свима.

Пре свега у овим књигама (ваља само прегледати астрономију, физику, хем., зоол. итд.) заступљена је наука и сведена у исто доба на најпростији и најмањи размер. По могућству је исцрпена већина делова који састављају науку, шта више учињен је срећан покушај да се у тако малом волумену представе скорашњи добитци у наукама (види физику, зоологију хемију). Писци књига са особеном вештином су свели сложене делове једне науке на суштаствене, то ће рећи на просте. То им је био план писања. Да се изразимо сликом. Раскошно озидано здање науке, са архитектонским, украсима естетичким резбама, многобројним стајама и лавиринтима, за прости детињи ум несхватљива зграда којим је начином и знањем направљена, — сведена је на просту сеоску кућу са свима потребним стајама е би се на тај начин не само разумеле за шта су и чему оне служе но да се види тако рећи и основа на којој сам дом почива. Даље дух јединства, који везује почетнице, јесте тај што се изреком напомиње ономе који, рецимо, чита зоологију. У читању наићиће како га писац опомиње шта се радило да се дође до правог знања, кад се изучавала физичка каква појава па да се на тој основи и даље ради тако и на зоологији испитујући животиње те да се дође до знања.

Француске књижице за гимн. ученике имају овакав дух у писању. Рецимо н. пр. написана је физика. Та ће књига исцрпети своју садржину. Но у истом разреду учи се и хемија. Писац хемије не ће пропустити да у главном у неколиким листовима не исцрпе битну садржину физике, па ће после прећи на сам предмет. То ће рећи: сваки предмет који по класификацији наука следује, има у својим првим листовима сумарију претходне науке чија му помоћ у изучавању треба. Нарочито у том случају ако се у истом разреду уче.

Корист оваког писања увиђавна је, јер је изучавање тих наука тако уређене како ће претходне науке потпомагати узастопне.

Ми смо у корист оваког реда изучавања исказали звучну реч *развиће*, али сад понављамо развиће које имамо очекивати једино се може рећи да ће се овим путем постићи.

Мислимо да је главна ствар рашчишћена. Што се тиче тога да се и даље објашњавамо поводом програма, мислимо да није овде места. Ми само кажемо да су програми неопходни да регулишу наставу, а претресати каквоћу и материјал који ваља да уђе у програме, па следствено и у школске књиге за сад се овде не може. То је истина дневно питање, али ми очекујемо да видимо шта ће се по овој ствари учинити од стране за то надлежних људи. Нама је био циљ да по *сили* историјског развитка наука, *и по сили* душевног индивидуалног развитка покажемо неизбежни поредак у изучавању природе и друштва који отпочиње од основне школе а завршује се гимназијским и реалским учењем.

Ми ћемо трасирати то учење још једном и то за природне науке само.

I.

У основној школи.

1) Физика и хемија, по почетницама природних наука, сведене више на опис него на познавање закона. Закони да се изражавају у најгрубљој форми.

2) Из минералогије опис малог броја корисних минерала са грубим нагласком кристалографских облика и хемијских састојака. Слично томе из Ботанике и Зоологије.

II.

Учење у средњим школама.

а

у нижим.

1) Горе побројане науке да се предају у духу почетница природних наука, само да се још мало повиси научни материјал, нарочито да се природни закони јасније прецизују него у основној школи.

б

у вишим.

2) Разређенији материјал а закони природе прецизовани.

Остаје нам још да речемо коју о учењу оних предмета који морају умаћи, — због наставног циља — испред власти хијерархије наука. Те су српски и страни језици. Овде нас се тиче српски језик нарочито.

Не може бити, да за љубав хијерархије наука пренесемо учење српског језика у више разреде. Но какву форму у изучавању кроз ниже гимназије и реалке да заузме? о томе може бити питање.

Ако погледамо на величину времена које је протекло од како се народни језик у књижевности одомаћио и на његове борце, ми можемо с поносом рећи да се на њему у научном правцу много учинило, тим пре што ни за једну грану науке немају средње школе написане школске књиге као за српски језик.

Ми велимо да ваља љубити свој народни говор, поштовати име народно где год га има, заложити своју снагу у част имена и бољитка народног. Ми мислимо дакле да изучавати српски језик значи у исто време познати карактер и душу свога народа кроз говор, причу песму и кроз литературу коју су створили поједини писмени и научни људи. Према овоме стављамо питање поново: какав положај изучавање народнога језика ваља да заузме у настави?

Ако погледамо какво је било досадање учење народ. језика у основним и средњим школама наићићемо: да се у основној школи доста правилно изучава и одговара душевном развитку детета. Али

изучавање језика у средњим школама изгледа нам да је несаразмерно. То ће рећи нема оне поступности и норме коју сматрамо да мора постојати по сили развитка наука у опште и мисли развића душевног. Књиге дакле, које су написане за учење, нису довољно сведене на простије основе а и разумљивије.

Из овога што смо казали следује да би учење српског језика (граматику и синтаксу) ваљало конформисати према изложеноме начину за природне науке. То ће казати: ваља удесити учење тако да се закони језика у основној школи исказују (ако је то могуће?) у несавршеној форми, у средњим нижим мало јасније а у првој вишој (у V разреду за гимн.) одређено и ту да се сустичу изучавања закона словенског и српског језика у довољно пуној мери.

III.

У стању смо сад да прегледамо садањи наставни план и да додирнемо и потврдимо ону некоректност, коју смо у почетку овога писања именовали да ћемо доцније изнети. У почетку смо казали још и то, да ћемо изнети рационалну основу по којој ћемо практички решити питање од прве важности по наставу односно умног, физичког и физичко умног образовања, расматрајући који део васпитања припада школи и који друштву. Утврдив гледиште на ствари ми смо гледали да решавамо то питање општије, стављајући држави као озбиљну бригу физичко-умно образовање т. ј. завођење занатских земљерадничких и индустријалних школа а не само за физичко и умно.

Да укажемо на ову некоректност и једностраност сматрамо за разлог да ваља додирнути скорашње седнице просв. савета.

Ток рада просветног савета отпочео је г. министар просвете беседом чије је језгро ово:

1) Да у склапању наставног плана лежи суштаствени део школске организације и реформе.

2) Да се при склапању плана ваља обазрети на наређење закона које гласи: наставни планови ниже гимназије и ниже реалке ваља да су што ближе један другоме. — Гимназије и Реалке ваља да се диференцују тек почев од виших разреда.

3) Ваља имати на уму пропорцијоналитет између узраста и суме знања које се даје.

4) Број часова колики сме бити у једном разреду.

5) Образложавање наставног плана који је он саставио користећи се радом свију колегија нижих и виших разреда гимназије.

Просветни савет слажући се са овим мислима, а имајући своје више мање разрађене назоре, пристао је, — по завршетку говора г. министра, да се пређе на специјалну дебату о предметима.

Ми не ћемо о свима предметима понаособ говорити и пропратити сваку дебату, но ћемо се задржати на некоректностима и решењима, која је просв. савет донео односно ових предмета:

1) Српског језика 2) Спајања космографије са географијом 3) Распореда природних наука 4) Распореда матем. наука.

Пре него покажемо неупутности и недонесемо неки суд о њој ми ћемо изрећи једно правило са киме ћемо се сложити а то је: Сваки члан савета говорећи о једном предмету стоји под пресудним утицајем у глави његовој скицираног програма, удешеног за ово или оно доба ђачко или за овај или онај разред.

По овоме кад кажемо: да је број часова у I разреду за српски језик велики, па у неку руку и у старијим разре има ниже гимназије, ми не велимо да је велики са гледишта оних који су пристали на тај број часова но велимо са н шег гледишта о изучавању српског језика.

Али тај факт — велики број часова за српски језик баш тврди 1) да је наше гледиште на изучавање српског језика (у н. гимназијама) коректније, да су присталице за тај број нарочито имали у својој памети тежину постојећих школских књига за српски језик на спрам ученика, па тек онда пристали за т лики број часова. Ми мислимо да би изучавање свога језика из основних школа ваљало постуцније пренети у ниже гимназије. А за веће неговање народњег језика такав број као што је у садањем наставном плану ограничити на познате крајеве који потребују утицање књижевног језика као што је и био један такав предлог од г. М. Марковића директора нишке гимназије у томе смислу на што је сам г. министар пристао. Ми бисмо још додали да се у тим крајевима исто тако повећа број часова и у основној школи.

Изучавање закона нашега језика ваља увезати са старо-словенским и место досадања 3 часа ваља узети 4.

2) Некоректно решавање о географији и космографији ово је: што је космографија спојена са географијом и што је учење и географије и космографије стављено у први разред.

Заиста морамо да се запитамо да ли се у тренутку, ка је решавано питање о спајању, имао на уму закон о полагању професорског испита и то оно место да механика, физика и космографија чине засебну и то врло смишљену групу наука. Је ли по овоме праведно било свести једну важну примењену науку у предавању на рецептно ређање неколико по све нужних факата за изучавање географије.

По нашем распореду даје се видети да смо космографију од географије одвојили и да се и једна и друга наука отпочињу од другог разреда. И једна и друга наука биле би у учењу у истом односу као и физика и хемија. У почетку учења географије стављен би био кратак материјал из космографије и појаве космичке (т. ј. опис појава небеских онаквих какве нам се чине, сунчани систем и закони кретања планета итд.) да о њима поучи ученике и научно их расветли.

Користи које би отуда имали није само та што би се она корисно борила против предрасуда (као што рече у седници просв. савета г. П. Ђорђевића) но друга веома важна корист јесте целина оних светских закона о изјави који јако утичу на развијање појма о систему и поретку ствари у опште у природи, према пословици старих est modus in rebus. Ученици поткрепљени тим појмовима из физике и хемије са већом ће куражи и свешћу учити јестаствене

науке, јер ће стећи уверење о томе шта значи сила и општост природних појава и по томе органске појаве наодеће се у пространству и општости а под колосалном моћи природних закона постају појмљивије особито ако се мајсторски покаже зависност живота од силе општих закона.

3) Односно распореда природних наука немамо шта много да доказујемо, јер смо рационалан пут изучавања већ показали а надамо се и доказали и по томе сматрамо да је наш распоред природних наука коректнији од садањег у наставном плану.

Остаје нам да проговоримо коју реч о начелу под утицајем кога је то питање решавано. То је начело од познатог непознатоме сравњено са начелом од простога сложеноме.

Ако узмемо у критичку оцену напред изложена факта, којима смо поткрепљавали наше мишљење односно онога поретка у изучавању, биће мислим јасно да је разлика између та два начела привидна а никако стварна. Да се изразимо јасније. При изучавању наука од простога к сложеном прво не иде се од ћоравога окатоме него од познатог непознатоме, друго сама реч *просто* тиме се и означава што се њоме жели рећи и познато. Рецимо отпочињемо са физиком. Настаје питање оће ли дечак пре разумети кад му се буде говорило о кретању или сили, или о томе да две једнаке силе противног правца (кад прса у прса тако да речемо) ударају једна на другу да ће се те две силе потрети. Даље кад пустимо котур на дасци која је к дувару нагнута, оће ли он, котрљајући се к земљи све брже и брже ићи? Или ће пре разумети кад му се стане описивати сложен апарат човековог организма, наброји систем органа који претварају залогај леба у крв. Ми тврдимо да ће оно првашње боље и пре разумети а око последње слабије. Али да одустанемо. за време само, од нашег тврђења и рецимо: моћиће подједнако разумети т. ј. како оно из области физике тако и ово из области физиологије.

Ово што ћемо сад навести такође (поред већ наведеног) ће пресудити о претходности изучавања физике пре физиологије. Стављамо питања: која ће се факта пре а и *лакше* у дечијем уму подићи на научни ступањ, да ли она из физике или из анатомоје и физиологије? Колико корачаји треба да се дете успне на висину физичке науке (под утицајем својих сирових појмова које смо горе побројали) а колико до ове друге? која ће факте дете да доведе пре у узрочну везу?

Према томе што је број факата за познавање фичких закона мален и што је за ову другу науку већи кад се и једна и друга у целокупности узму, кадри смо одговорити на свако питање посебице На прво питање одговарамо: да ће се у фабрици детињег ума физичке појаве пре подићи на ступањ науке и да је по томе мање одстојање између детињих појмова из области физике и научних појмова него што је случај кодфизиол. и анатомије и ди ће по томе у много краћем времену изнаћи и узроке појавама. За иста сложени процес метаморфисања хлеба у крв то је само један незнатан део целога организма који је обусловљен мноштвом хем. и физ. узрока. Да пребројимо за кратко

време: 1) механички и хемијски у устима 2) механички и хемијски у стомаку 3) хемијски у цревима 4) физички: прелаз у шупљу вену 5) хидраулички у срце и из срца у плућа 6) физичко-хемијски у плућима 7) прелаз кроз капиларе у плућне вене из ових у срце итд. 8) везу и процес радње живаца. Узмимо ма коју партију из физике ви ћете видети да се овака област појава да објаснити малим бројем узрока. За то дакле при тумачењу физ. појава свакад можемо деци навести узроке рационалне, а при тумачењу рецимо горњег процеса, морамо деци место узрока да кажемо quia, est in eo virtus та и ти, quia est in eo и тд. или у најбољем случају као што Љујс ради: претходно навести физичке и хемијске основе за разумевање каквог физиол. процеса, али би ту наставник морао и физику и хемију чешће и чешће да додирује што се не слаже са системом.

По овоме начело од познатог непознатоме може се рећи да је синонимно са начелом од простога сложеном. Само ваља разумети да ми не разумемо извршење и примену тога начела као што је то било под пређашњим наставним планом. Ми оно сматрамо као малтретисање истог начела, особито како је оно било изведено за ниже гимназије.

Е лепо. Да почнемо дакле са физиком и хемијом а после са зоологијом, па ботаником итд. И то не сме бити, јер који зна колики број минерала и стена прогута хемија у изучавању у опште а специјално колики је тај број у Росковљевој хемијци (која је написана као почетница) он ће увидети тврду везу између изучавања хемије и минералогије.

5) О математици рекли би да јој је дат довољан број часова онакав какав је по жељи нашега професора те науке на вел. школи г. Д. Нешића. Једина некоректност коју сматрамо да ће по новом наставном плану постојати, та је: што је решење просв. савета односно броја часова донесено (а нарочито уговор стручњака допринео), да је алгебра апстрактна наука, па, кад је окарактерисана као таква онда да јој се да и велики број часова за савлађивање онаквог терета као што она и јесте. Другим речима решење није донето на основи природне поступности, на основи природног развитка те науке који је горе истављен у грубој форми. Значи да се и математика изучава слично своме развићу из аритметике и геометрије у алгебру. Из конкретности у апстракцију. По томе наше би мишљење било односно алгебре ово: као год што би ваљало направити блиску везу у изучавању аритметике као науке са експерименталним изучавањем геометријских облика, тако исто ваља и изучавање алгебре по најпре да буде уједињено са основним планиметријским и стереометријским ликовима (који су брижљиво изучавани под руководством наставника — тога предмета у циљу да се ученици спреме за изучавање описног дела космографије и за кристалографију). Наш предлог у овом случају не би био никаква новина за оне који се у овоме разумевају т. ј. да је могуће почетно изучавање алгебре везати са геометријом. Ваља само напоменути неизмерене и велике услуге геометрије на развиће и илустрацију

сјајних и високих математ. мисли; геометријску илустрацију диференцијалног и интегралног рачуна, ретроградно дејство аналитичке геометрије на алгебру и планиметрију, графиска представа закона природе и т. д.

Према овоме ми мислимо да се могу основне операције алгебрајичке путем геометријских цртања изучити. Сматрамо за нужно да у кратко речемо и које: Појам о количини у опште тим пре што пруге, површине и тела имају несрављену спољашност да демаркирају правилан појам о њој. Појам о положним и одречним количинама и нули уз припомоћ појма о двема једнаким силама противног правца. Четири операције са целим и разломљеним; подизање монома на квадран и куб. Графијска планиметријска представа подизања на квадрат бинома, тринома и полинома. Стереометријска представа подизања бинома на куб. Извлачење квадратног и кубног корена сведено на питање какав је то правоугаоник из чије се површане може направити квадрат и какав је то паралелопипед чија је запремина равна некој коцки. О размерама и сразмерама. Решење једначина са једном непознатом. Фундаменат о квадратним једначинама.

Ако се користимо дакле присном везом која постоји између геометрије и алгебре бићемо кадри да уведемо рационалан систем за изучавање и алгебре и геометрије, бићемо кадри да саставимо животворно стабло из кога ће избити две природне гране алгебра с једне и геометрија с друге стране. Учинићемо даље прелаз из рационалног метода ка чисто оперативном који служи за генералисање математичких мисли, оспособићемо васпитаника постепено једном методом за коју би рекли математичари да за наш рачун мисли, оспособили би васпитника да у вишим гимназијама употребљава математику у физици т. ј. у представљању природних закона.

Практично значење оваког увођења јесте још и то што ће изучавање алгебре графијским путем представљати природну границу учењу матем. наука у нижим средњим школама.

По овоме број часова за IV. разред и то 4 за алгебру и 2 за планиметрију није са нашег гледишта коректан, но ваља свих шест часова преобратити у *алгебрајичну геометрију** а учење алгебре (као апстрактне науке) и геометрије са њеним деловима да се пренесе у више разреде.

У цељи да би се имао преглед распореда предмета по разредима гимназије ми смо се користили резултатом рада око наставног плана од стране колегија и просв. савета и саставили један план који овде истављамо и то за гимназије.

---

* Јер научно предавање аритметике и експериментално предавање геометрије то јест науке о геометр. облицима и тако да речем аритметичке геометрије (у 3 разреду са 3 часа) то би био први ступањ, а други алгебрајична геометрија.

НАСТАВНИ ПЛАН ЗА ГИМНАЗИЈЕ

	Предмети	Разреди						
		I.	II.	III.	IV.	V.	VI.	VII.
за телесни развитак	Гимнастика вежбање	2	2	2	2	—	—	—
	Наука о здрављу	—	—	1	1	—	—	—
	Гимнаст. и војно вежб.	—	—	—	—	3	3	3
	Свега	2	2	3	3	3	3	3
за умни развитак	Аритметика	4	3	4	—	—	—	—
	Геомет. цртање и арит. геометрија	2	2	3	—	—	—	—
	Алгебрајична геометр.	—	—	—	6	—	—	—
	Алгебра	—	—	—	—	3	3	3
	Геометрија	—	—	—	—	2	3	4
	Физика	3	—	—	—	3	3	—
	Хемија	3	—	—	—	3	2	—
	Космографија	—	3	—	—	—	—	3
	Минералогија	—	3	—	—	2	—	—
	Ботаника	—	—	3	—	—	2	—
	Зоологија	—	—	—	3	—	—	2
	Геологија	—	—	—	2	—	—	—
	Географија	—	3 ? (4)	5 ? (4)	3	—	—	—
	Српска Историја	—	—	—	4	—	—	—
	Општа Историја	—	—	—	—	4	4	5
	Српска граматика	4	3	4	—	—	—	—
	Литерарни облици	—	—	—	3	—	—	—
	Словенски језик	—	—	—	—	4	—	—
	Српска литература	—	—	—	—	—	3	3
	Веронаука	2	2	2	2	—	—	—
	Немачки језик	4	4	4	4	2	2	2
	Француски	—	—	—	—	5	5	5
	Латински	—	—	—	—	4	4	4
	Слободно цртање	2	2	2	2	—	—	—
	Краснопис	2	—	-	—	—	—	—
	Свега	28	29	30	32	35	34	34
	Певање (необвезно)	2	2	2	2	2	2	2
	Стенографија	—	—	—	—	—	2	2
	Свега	30	31	32	34	37	38	38

Овај наставни план сматрамо као покушај, али за његово склапање утрошено је времена а и готовина у форми наставних планова као дело колегија, г. министра и просветног савета; — и по томе могли би претендовати и на његову тачност до неке мере. Али ми сматрамо да свачему има замерке, и држећи се тога, ми га износимо на јавност да може претрпети мêне тј. ако заслужује пажњу. Даље да речемо још коју. Разлог за опстанак (raison d'être) овога наставног плана почива на темељу који смо изнели 1) гледиштем на васпитање 2) на класификацију и дефиницију науке 3) на индивидуално развиће 5) напоменом да постоји предлог за преустројство наших основних школа.

Давајући овим основама тачност, ми смо у стању да саставимо систем просвете и да је извучемо из њеног неодређеног положаја, да утврдимо обале бистрога тока реке и речица народне просвете, које имају своје ушће у реке што ваља да носе име народно благостање, култура и морал, а све да утичу у духовно море што се зове цивилизација.

Да обележимо то у кратко овим цртежом:

Појимајући овако просвету, сматрамо за дужност да изближе означимо цео систем просвете и циљеве које она има да постигне, ако се уз то још обазремо на наше друштвене прилике и на снаге просветне са којима ваља рачунати да се план може остварити.

Наше се друштво састоји из ових сталежа: земљорадника, занатлија, трговаца и чиновника. Доследно томе и наше школе ваља да се тако уреде да користи од школе вуче на првом месту маса народа, за тим занатлије и потом трговци и чиновници. Ако тако

удесимо наше школе, ове ће имати одређен положај у друштву, што веома много значи. Јер одиста, ако оне остану овакве као што су, онда ће увек вредити ове речи песника:

Das Leben von der Schule
Ist so weit entfernt; —
Das Leben hat eine
Die Schule eine andere Welt.

Да не би школа имала свој свет, а живот свет за себе, ми ћемо изнети кратак нацрт плана за преуређење наших школа, где ће се нарочито гледати како ће се школа и живот људски зближити, а у јавном мишљењу створити одређенији појам о задатку школе, јер је наше мишљење да ваља и ђачић тако рећи да зна чега ради иде у школу, а камо ли његови родитељи. А да је томе крајње време уверава нас кратка историја наших школа од ослобођења до данас. Ако је за вајзу доста су школе произвеле *ћата* и *писара*, државне су потребе више мање задовољене, ми сматрамо да је за углед државни попосно задовољити потребе народне. Понављамо: *Крајње је време.*

По овоме, користећи се тиме што је број година за основне школе 6, ми мислимо да у смотрењу земљорадње ваља ово учинити:

1) Да се за сад у сваком округу на згодном за то месту подигне основна школа са 6 разреда и земљорадничка са *два.*

2) За наставне снаге на тим местима да су нарочито употребљени ђаци из земљеделске школе (ако их има те нису поватали канцеларије), и ђаци из учитељске школе.

У циљу подизања и утврђивања тих школа послати 20 младића који су свршили гимназије и реалке на страну. Ми то спомињемо и предлажемо с тога што нам се чини да ће од прилике примљени број ђака, 25 на броју, у земљеделску школу коштати државу толико као кад би их и у стране земље шиљали, кад узмемо у рачун да је држава бесплатно издржавала толики број ученика, плаћала велике плате професорима итд. А за цело ће на тим школама на страни имати шта да чују, виде и науче јер је то тамо уређеније.

Зарад подизања заната:

1) да се испита у којим се местима занати нису уништили и имају способности за развиће, па да се и у тим местима подигну основне школе са 6 разреда и да се одреди које врсте заната ваља нарочито подизати.

2) да се дозову и плате одлични мајстори који би били способни да у њима дају поуке за две године.

Из овога излази да ми сматрамо да би број учења од 6 година за основне школе било само у местима где се имају подизати занатске и земљорадничке школе. То мора тако да буде, пошто и иначе немамо радних снага којима ће се такве школе одржавати.

Даље ваља тежити томе да основна школа свуда траје по четири године, под тим условом, да се вешто групишу и створе, тако да их назовемо, школске општине а уреди опште живљење ученика.

У погледу на индустрију могло би се такође учинити ово: смањити број нижих гимназија а изнаћи места у којима би какво

индустријално предузеће могло напредовати и употребити персонал, и технички образоване људе са стране довести (нпр. Чехе). Даље слати неколико питомаца за специјална техничка знања и отворити фабрике за производе чија је потрошња осигурана.

Подизањем оваких школа упутили би трговачке и чиновничке синове у занимања која дају знања и користи.

Ми смо се специјално занимали једним питањем, које се односи на утврђење наставног плана за наше гимназије, али нисмо могли мимоићи и остале делове основне и средње наставе, за то смо и проговорили ово неколико речи о начину подизања земљорадње, заната и индустрије, на основама које смо поставили да одржавају наставу у опште а понаособ земљорадњу, занате и индустријска предузећа.

Наше је мишљење да смо погодили и показали какав ваља да је однопај и колико одстојање школе од практичког живота и после ког ће времена васпитаник да се врати у практички живот. Према нашем је најмање одстојање земљорадничке и занатске школе од практичког живота, за тим је мало веће између индустријалне, још је веће између гимназије и реалних школа, а најдуже траје враћање у живот из виших школа.

Један прост преглед још ће јасније изнети ову мисао:

I.	II.	III.
Земљорадничка и занатска школа	За индустријске школе	Ток школа за умно образовање:
Основна школа са 6 год.	Основ. школа 4 год.	Основна 4 год.
Земљед. и занат. „ 2 „	Нижа гимназ. 4 „	Нижа гим. и реалка 4 „
Свега 8 „	Индустриј. 2—3 „	Виша гим. и реалка 3 „
	Свега 10—11 „	Виша школа 4 „
		Свега 15 „
Из шк. у живот кроз 8 год.	Из шк. у жив. кроз 10-11 г.	Враћање у живот најдоцније
Трошак око издржавања није велики	Коштање око издржавања веће	Трошак око издржавања велики.
Велика већина иде у те школе	Број ђака мањи	Према целој држави број ђака најмањи.
основна школа траје четири године.		

Ми би желили да смо на горе отворено питање дали повољан одговор, али смо сигурни да таква питања не решава један укратко нацртан предлог. Жеља би нам била само да се о томе води јавна реч, а ми од ње очекујемо повељно решење, јер за такво решавање ваља уложити више снага и више трудбеника.

ПОРЕЗА

ИЗВОД ИЗ ШЕФЛЕОВОГ ДЕЛА:

начела порезне политике с обзиром на дневна финанцијска питања у Немачкој и Аустрији.

(НАСТАВАК).

Сви данци, који су по суштини својој порезе, не јављају се свакад и по облику као порезе. По облику морамо дакле порезе поделити у чисту порезу и порезне добитке и порезне таксе.

Чиста је пореза кад држава из приватног газдинства у име грађанског обавезног приноса узима порезу, а не чини за то платиши никакву особиту услугу. Кад држава извесне неке гране привреде монополише у цељи тој, да на производе удари порезни намет, — то долази држава до порезних добитака. На послетку може држава извесне радње владе и управе употребити као повод да од дотичних, рад којих су те радње чињене, наплати таксе, што је опет вид порезе.

С читавом дневном државном радњом, а особито с радњом управном, спојени су и приходи. То су приходи од управе. Ту спадају трошкови за суђење, глобе и т. д. Неки од тих прихода имају да намирују државне потребе, а неки опет не. Неки су од њих јавно-правне природе, а други нису.

Приходи од државне управе који су јавно-правне природе, зову се, ако нису већи но таман толики да накнаде трошак за радњу, коју је држава учинила платиши таксе: *таксе за државне услуге*. Но они приходи јавно-правни од државне управе, који сем намирења трошка имају још и да опште државном газдинству принесу неки принос, зову се порезне таксе или таксена пореза. Потребно је само таксу за државне услуге повећати преко стварног трошка поднесеног од државе за ту услугу, или ваља само нагонити приватна газдинства, да морају неке радње легитимирати каквим формалним актом власти, па се одмах такса за државне услуге претворила у таксену порезу. Таксе које доносе највише прихода: таксе на наслеђа, на судске и правне послове, на дозволе и т. д. јесу засебне врсте порезе. Ми ћемо оне таксе, што плаћају радњу управе, звати: таксе за државне услуге, а таксене порезе зваћемо просто: *таксе*.

Пошто је дакле пореза одељена и обележена на спрам осталих врста државног прихода, прелазимо на поједине појмове науке о порези.

Порезно лице, платиша порезе и порезаник. Порезно лице или субјект је она особа, која је управо правно обвезана да плаћа порезу, она је дакле пасивни порезни субјект, *цензит*.

Све власти, које су овлашћене купити порезу, могу се с обзиром на пасивне порезне субјекте, назвати *активни* порезни субјекти. И они се могу према радњи поделити у пододељења.

Цензити непосредне порезе могу се поделити од чести по чисто особним знацима (урођеници, странци, мушко, женско) или од чести по сталешким разликама (старије порезивање по класама, „надничари“, „занатлије“ и т. д.) или по величини порезне снаге (модерно порезивање по класама или по приходу класифицирана пореза) или по порезном извору и порезном предмету, по којима се порезују они што су дужни плаћати порезу.

Цензит (порезно лице) не одговара свакад појму порезаника, т. ј. онога који у ствари носи порезу. Тако је н. пр. пивар порезно лице, т. ј. он је правно обвезан платити порезу на пиво, али ту порезу тегли онај који пиво троши, он је дакле прави порезаник. Но порезно лице свакад је платиша порезе.

Пореза, коју платиша порезе напред плаћа за онога који ту порезу има да тегли, јесте главни део посредних пореза.

Порезне снаге, порезни извори, порезни предмети. Тако звана народна порезна снага у садашњој приватно-привредној и приватно-правној организацији народне економије јесте у приватним газдинствима, која су кадра плаћати порезу. Порезна снага је дакле скупност конкретних порезних снага.

Држава не може оптеретити суму тих снага као целину, јер ни народна економија није јединствена целина приватних газдинства. И код самог посредног порезивања биће порезана тек већина порезних снага, и свака од њих у мери која се не да рачуном ухватити. До душе може се успети системом порезном, да се приближно порежу све поједине порезне снаге сразмерно својој способности, но тај се успех никада не би могао доказати. Код порезивања потрошње не може шта више држава никад сазнати, које је поједине особе порезала, и у коликој мери је порезала сваку поједину особу.

Које су елементи или *извори порезне снаге* у сваком поједином приватном газдинству?

Поједино лице порезно располаже са две врсте снага, од којих може допринети јавним цељима, а то су: сама особа (односно рад) и економна добра. У ширем смислу могли би дакле поделити порезу у службену и стварну. Прва се некад употребљавала.

Ми ћемо се бавити с *материјалном* порезном снагом. Материјална порезна снага има дакле две тетиве, порезни доходак има два главна *пореза извора*.

Један је порезни извор нагомилана главнина или *имовина*, која је својина порезног лица. Други је порезни извор *приход*, т. ј. сума материјалних добара, која од чести *случајно*, а од чести *привредом* једанпут или периодично приходи у имовину порезаног лица.

На тој двојакости порезних извора оснива се основна подела порезе у порезу на *имовину* и порезу на *приход*.

Општи порезни извор имовине може се похватати и у појединим састојцима имовине, према покретности или непокретности имовине, земљи и кућама, те порезати посебним порезама на главнину или на доходак. И сама та врста порезе грана се у више родова.

Општи порезни извор личнога *прихода* дели се према пореклу појединих прихода у више засебних порезних извора: у *ванредне приходе* (кад се добије нешто на срећу, кад се нешто нађе, кад се добије на лутрији и игри, поклони, наслеђа и т. д.) и *редовни* или *привредни приход*. Овај се опет грана у *приход од рада* (радна плата, плата, хонорар, пензија и т. д.), у *ренту* (аренда, кирија, лихва и дивиденда) и у *подузимачку добит*. Свака од тих грана може се опет поделити у пододелења, те се она не зове више општим именом, већ се именују поједини делови свакога од та три рода прихода. Говори се н. пр. о добитку рударском, о добитку привредно-трговачком и т. д. Сваки тај део прихода може се засебно порезати. Те засебне порезе на поједине врсте прихода зову се скупа *порезе на доходак*. Разуме се да само те порезе спадају у непосредне порезе, јер оне потпуно одговарају подели у имовину и приход, која влада у модерној народној економији на темељу приватне привреде.

Код свију врста прихода, у које се разилази сума свију чистих доходака, имаде лица, која вуку приход *већи но што је просечни*, дакле приход *повлашћени*, *приоритетни*. Народна економија нас учи, да у утакмицу не улазе све особе с једнаком имовином нити пак с једнаким радним способностима, а баш од те утакмице зависи, како ће се поделити у приход појединаца производи и прометни предмети. Један има бољу њиву, други има виноград на сунчанијем месту, један има дућан на згодном месту, неколико њих имају боље духовне и телесне способности други опет уживају неке повластице (патент, накладно право и т. д.) а опет неколико њих имају и стварно и правно толико јавне моћи и признања, да им већ то уједначава особито велику привредну плату, лихву или добитак, у кратко: *приоритетни приход*. Никад не могу у исти мах сви приходи скупа бити подједнако приоритетни.

Многе особе, које вуку приход исте врсте, не вуку једнак приход; та пак разлика произлази из различности стварних и личних срестава у привредној борби и из неједнакости околности и стицаја саме те борбе.

Та приоритетна разлика прихода веома је важна за порезивање. Услед тог што ње има и свака поједина *врста* прихода јесте скупност порезних снага, које нису способне у једнакој мери. Пошто пак ваља порезивати сразмерно правој порезној способности очигледно је, да би требало непосредне и посредне порезе, позитивно и негативно, свести у исти мах и у систему порезивања приоритетног прихода. Али така система нити постоји нити би могла постојати, јер се приоритетни приход не појављује као засебан приход поред прихода привредног, већ он је саставни део привредног прихода. За то се приоритет може оптеретити само разним предвиђеним начинима у

опсегу непосредне порезе, и затим посредном порезом, терећи трошење приоритетног прихода (оно трошење, које показује да је приход приоритетан) или његово гомилање, капитилизирање.

По општа два порезна извора поделили смо порезе у порезу на имовину и *порезу на приход*. Но које су *личне порезе?* Да ли у опште оне могу постајоти ако се разумева под порезном снагом само материјална порезна снага?

Свакако може се пореза разрезивати и без обзира на имовину или приход. У том се случају порезује глава, а разуме се да ће пореза ипак да се плати или из имовине или из прихода. Но то се ништа не тиче државу. Она у том случају не разбира за порезни извор. Така пореза се зове „формална лична пореза“ (главарина), за разлику од просто личне порезе, под којом се разуму „личне порезе на приход“, а и за разлику од порезе на доходак.

И код порезе на имовину и приход ваља разликовати име од дејства.

Номинална пореза на имовину већим делом упливише — а по намери порезног законодавца и треба да тако упливише — као пореза на приход, и обратно опет: често опште порезе на приход или засебне порезе на доходак упливишу као пореза на имовину. Но правило је да се главнина мора штедити. С тога су порезе баш на имовину изузетак.

Номинална пореза на имовину веома је опширна. Од оба порезна извора нада боље у очи имовина. Она је извор прихода по каквоћи способног за порезу. С тога се стварна пореза на приход приликом радо и целисходно регулише као пореза на имовину. То ће се тим пре чинити, што је теже определити приход и што се више хоће да пореже фундиран приход, т. ј. приход од имовине, који је и способнији за порезу.

Обратно бива ретко, т. ј. да је пореза на приход само номинална, а да се мора плаћати од главнине. Држава по правилу не тежи том, да порезаник плаћа порезу из главнине. Но у ствари тако ће дејство чешће наступити, кад држава претовари грађане многим и великим данцима, или кад разрезује порезу без обзира на конкретну порезну снагу.

По правилу само је приход порезни извор, и то или приход од имовине или приход од рада, или од једног и другог. С тога под порезом на имовину ваља свакад разумевати само номиналну порезу на имовину.

Не тражи се и не проналази се свакад сам порезни извор. Отуда се порезни извор дели од *порезног предмета, објекта.*

Шта више и код саме непосредне порезе чешће се разреже пореза на неку радњу или особу, а не непосредно на имовину или приход. Код посредних пореза на потрошњу подела порезног предмета и порезног извора и јесте главно обележје, оно што чини да се пореза напред плаћа. Ту је порезни предмет она ствар што ће да се троши, а не приход којим плаћа потрошач. Код порезних такса је предмет порезни званична радња, правни посао и т. д.

Непосредно и посредно порезивање порезних извора. Да се све порезне снаге порежу по мери своје праве способности, могуће су а и неизбежне су две методе, два начина порезивања.

Држава ће или непосредно сама потражити порезне изворе, пошто потражи биће свију имовина и прихода код порезних лица за време текуће порезне периоде, те ће га одмерити и оптеретити. Или опет држава неће тражити ни количину имовине ни прихода порезних лица, већ ће извор порезни ухватити и оптеретити у *живоме кретању*, кад *постаје* и кад се *троши* поједини део имовине и прихода, и то већином не код самог порезаника, већ код неког трећег формалног порезног лица, правног предходника или посљедника порезаниковог. На имовину и приход закључује се из чињеница потрошње и саобраћаја, или из посљедица употребе прихода за нагомилање т. ј. на капитализирање, које сви виде. Порезаницима је остављено да сами регулишу своју потрошњу и саобраћај, и да сами избегавају несразмерно теретење свог прихода и своје имовине.

Ако хоћемо да сразмерно оптеретимо све порезне снаге, ваља да постоје и морају постојати обе методе порезивања. Само за се непосредно порезивање није довољно; јер држава може похватати порезне изворе само по њиховој вредности и подједнако их оптеретити по њиховој *средњој* способности. Вредност пак имовине или прихода још није мерило *праве индивидуалне, повремене* способности, јер две једнако велике имовине или два једнако велика прихода неће свакад бити подједнако способни за државу, с тога што су властите потребе разно неизбежне и преке. Држава никада не може пронаћи праву индивидуалну способност, њу могу познавати само порезне снаге саме. Оне ће је показати чињеницом, потрошњом. С тога се мора употребити и друга метода, која не тражи порезни извор, већ чињеницу из које може закључити колика је и да постоји порезна снага, те чињеницу узима као порезни предмет, да би тако могао порезаник терет порезе довести у сугласност са својом порезном способношћу.

Непосредне порезе као порезе на лични приход и порезе на доходак. У први мах изгледа да идеји *непосредне* порезе одговара само пореза на читав приход сваке особе из свију њезиних приходних извора. Изгледа као да је пореза на доходак силом наметнута. Али с практичног гледишта ствар ће нам одмах другојачије изгледати. Свачији укупан приход може се одредити, пронаћи, с бољим успехом, ако имовину коју видимо, земљу и куће, расмотримо за се, одељено од обрта, ренте и радне плате.

И ваљано уређена општа лична пореза на приход даје се извести из пет партијалних пореза. То разчлањавање прихода у засебне доходке било би излишно само у том случају, кад би се чисти лични укупни приход лако могао оптеретити или бар само познати, одредити. Али то баш није могуће нити *може* бити могуће у епоси индивидуалистичке организације народне економије, где свако приватно газдинство учествује у саобраћају, али није могуће да му се позна приход. С тога се код непосредне порезе на приход морају порезивати поједини родови прихода, поједине радње, мора се у опште од

опште порезе на приход прећи на засебне порезе на приход, од засебних пореза на приход порезама на чист доходак, од њих на просечни чист доходак, а од ових порезама на предмете и нечист доходак.

Под порезом на доходак разумемо: порезу на земљу, куће, обрт, лихву и радну плату. Кад су тих пет пореза порезе на чисти лични приход, кад су састојци системе општег порезивања личног прихода, зову се *приходне партијалне порезе*. Порезе на земљу, куће, обрт и лихву зову се и *реалне* порезе, за разлику од порезе на личну зараду, т. ј. на радну плату.

Замена старих пореза, које терете средњи доходак од предмета, приходним партијалним порезама, које терете праве, чисте личне приходе порезног лица из извора за доходак, јесте један од главних увета да се пореза поправи.

Посредне порезе постају, кад се порезни извори, приход и имовина, не терете непосредно и опште, већ као особена радња, као последица од постанка и употребе имовине и прихода.

У *постанку* можемо ухватити приход и имовину, ако не тражимо прво тек особу, у чији ће приходући неки доходак од имовине или рада, већ ако оптеретимо одмах поједине *дохотке* без обзира на то, да ли ће платиша порезе морати доходак од чести издати, и да га не може укупног узети себи у приход. Изванредни приход ухватићемо у постанку, ако с извесним радњама привредним, правним и т. д. из којих постају приход и имовина, скопчамо данке.

Приход или имовина *употребљују* се или *уживају*, ако се троше или ако се капитализирају. Ако хоћемо дакле да порежемо порезне изворе у живој радњи њихове употребе, то ћемо морати порезати: *потрошњу* или *капитализирање*.

Логично даје се то извести на два начина. Један је да сваког појединца пратимо сваки дан у свима његовим кућевним радњама, а други је ако се зауставимо само на појединим радњама, које показују да се употребљује приход или имовина.

Први начин немогуће је извести у пракси, јер држава не може пратити поједина газдинства, па баш и кад би било заведено да свако газдинство мора водити књиге, из којих би се могао сазнати трошак или употреба прихода за капитализирање. *Пореза на потрошњу* може се дакле наплаћивати само од *појединих радња* и *појава*, које показују да се приход троши или да се имовина гомила. А то се даје извести само тако, ако се порежу *предмети* потрошње и *резултати* капитализирања.

Одиста и видимо да се предмети за потрошњу порезују пре но што су се разлили међу милиуне потрошача који плаћају потрошарину. Пореза на капитализирање удара се кад се капитализирање већ извршило, кад је оно услед промене властиштва или каквом правном свађом избило на јавност. Прве предмете порезује пореза на потрошњу док су они још скупа, у маси, дакле у фабрици, на стовариштима, на транспорту и т. д. или држава узме њихову израду предходно у своју радњу, у *монопол*. Капитализирање се порезује порезним

таксама, и то кад се капитал смешта, или наслеђује, или пушта у промет и т. д.

Пореза на потрошњу и капитализирање у својој суштини исто је тако једнострано посредно *засебно* (специјално) порезивање, као што је пореза на приход једнострано *опште* порезивање Али баш на том се и оснива специфичан значај два члана порезне системе: порезивање потрошње дозвољава својим специјалисањем да се *индивидуално* (лично) ухвати и оптерети конкретна и истинска, индивидуална и повремена порезна снага; непосредно пак порезивање прихода дозвољава да се ухвати и оптерети само *просечна порезна снага*, али она приближно опште и потпуно.

Као обележје посредног порезивања обично се наводи *што је порезно лице одељено од порезаника*, али то је само последица много дубље разлике та два начина порезивања: то проистиче из разлике непосредног и посредног теретења порезних извора.

Неколико основних начела што се односе на саму радњу порезивања. Порезивање се дели у главноме у четири стадиума: да се нађе порезно лице; да се нађе порезни извор (односно порезни предмет) и да му се определи вредност; да се одреди и пропише свота порезе: да се та свота и подигне, наплати.

Прво се мора наћи порезно лице, и то како код непосредне тако и код посредне порезе. Нађено забележи се прегледно у *порезну листу*. Код непосредне порезе морају постојати порезне листе. Код оних пак пореза, где порезно лице није стално, као што је случај код разних посредних пореза на потрошњу и такса, отпада порезна листа. Ту власти другим путем налазе порезна лица, јер их не вреди записивати, пошто нису стална.

Како се налази извор порезни односно предмет и како му се одређује вредност. Код посредних пореза не истражује се сам порезни извор. Предмети порезе постају поједине, засебне употребе прихода и имовине, и поједини предмети. Овде се дакле истражују само порезни *предмети*, на основу којих можемо закључити колика је и да ли постоји порезна снага код порезног извора.

Како се могу наћи и оптеретити предмети посредне порезе? Обично се не може опазити како приватни рукују својом имовином, сем руковања с непокретностима. У нашој приватно-привредној епоси народне економије може се употреба имовине запазити и порезати у овим радњама:

У *правним* пословима привреде, у колико се мора за њих потражити правна заштита од државе.

У прелазу својине после смрти, а то свакако једном мора наступити, и то се такође може подврћи коначној потврди власти.

У *поклонима*, ако је за њихову утврду потребно одостоверење и признање од стране државе.

У *обртној радњи* и изради предмета за потрошњу, пре но што се и распу у детаљној продаји.

Напослетку теретењем оне имовине, која се јавно излаже и показује, дакле особито *наметом на луксус*.

На тим местима може дакле посредно порезивање наћи своје предмете, ту их оно мора тражити и мора их наћи. За тим има се одредити и вредност предметима. —

Наћи сваки порезни извор и одредити му вредност неизбежно је за сваки развијенији облик непосредног порезивања; то је садржај катастрирања. Резултати који се добију изналажењем порезних извора, забележе се прегледно у порезне листине под нумерама, односно у катастре. Вредност порезног извора одређује се по новчаној вредности прихода, односно дохотка.

Свота вредности порезног извора која се порезује зове се *порезни капитал.* Цељ је катастрирања да се нађу порезни капитали. Катастри могу бити двојаки према том, да ли су порезни капитали бележени по приходу или по капиталној вредности прихода.

У ширем смислу зове се порезни капитал пронађена количина прихода или имовине, која се има порезати. Ако неко има 2000 динара чистога прихода, то је толики његов порезни капитал. Но ако је правило да се на осам стотина динара не плаћа пореза, то је порезни капитал у том случају 1200 динара.

Како се мери и прописује порезна свота. Свота или дуг порезе сваког порезног лица налази се рачуном на основу количине и вредности порезних предмета и капитала, од чести по *тарифи* код посредних пореза, од чести употребом *порезне стопе* и *континиента* (рате) код непосредних пореза.

И код одмеравања дуга порезног опажа се грдна разлика међу непосредном и посредном порезом. Непосредне порезе које терете *непосредно* саме порезне изворе, имају своју *стопу*, а то је *одломак вредности порезног извора.* Посредне пак порезе немају порезну стопу која би се *односила на порезни извор*, т. ј. оне у опште *немају* порезну стопу. Код њих постоји *тарифа* за поједине порезне предмете. Порезна стопа непосредних пореза може достићи тек мали проценат од вредносми порезног извора, ако нећемо да уништимо сам опстанак порезаника. Но тарифа посредних пореза може неколико пута надмашити вредност појединих предмета, а да ипак не терети прекомерно порезни извор. Порезна стопа стоји у извесном квантитативном одношају с вредношћу порезног извора, а тарифа и не пази на порезни извор, као што на њега не пази ни сама посредна пореза, и она удара намет на поједине порезне предмете у вредности, која је различита за различите родове посредне порезе.

Код порезне стопе непосредних пореза имамо да разликујемо: порезивање на *прилог* (квоту) и на *допадак* (контингент). У првом случају порезна стопа одређена је као проценат (квота) од вредности порезног капитала, и тада је главна сума порезе неизвесна и мења се. У другом је случају главна сума порезе (главни контингент) фиксирана, утврђена, а квота, која допада на вредност порезног капитала, опредељује се тек прилагањем допадака на порезне предмете, она је дакле променљива.

Порезна стопа или иде у простој пропорцији са вредношћу порезних предмета или пак у растећој или падајућој геометријској *прогресији.* Тиме се разликује *пропорциална* порезна стопа од *прогресивне*

порезне стопе. С прогресивном порезном стопом не сме се променити *тарифа по квалитету* на предмете за потрошњу код посредног порезивања. Прогресивно квотирање може се извести на разне начине.

Тарифа посредних пореза одређује се веома различито. Час постоји једна једина ставка за све порезне предмете (*утврђена* такса). То је случај особито код таксених марака. Час се опет тарифа одређује само по површини, количини или тежини, јединицама (броју табака, хектолитрима, килограмима) без обзира на квалитет. Час се опет обазире на *квалитет*, и то било по природним знацима било по новчаној вредности. Час опет тарифира се сама вредност.

Пореза се може *купити, наплаћивати* на разне начине. Порезно законодавство обично одређује *порезне термине*, и то узев у призрење способност за плаћање порезних лица. Код порезе на потрошњу заведен је и *порезни кредит*, ради саме природе те порезе.

Порезна система по свом формалном и материјалном саставу. Једна једита и проста пореза није довољна из много разлога. Једно што постоје многа и разна порезна лица, порезни предмети и порезни извори, а та разноликост расте све више и више с развитком народне економије. Затим што је потребно, да се бар приближно оствари, и то разуме се разним путевима, опште и сразмерно порезивање тако многих и разних порезних лица и предмета. Отуда се према предметима и према поступању, „материјално“ и „формално,“ пореза у свакој позитивној финанцијској системи грана у порезну систему, у целину појединих пореза, које постају историјски једна за другом према развитку народне економије и развитку државне потребе. Оне се понајлак среде у порезну систему и подлеже непрестаним променама. Тражити једну једиту порезу значи превидети да финанција зависи од укупног историјског стања и организације народне економије.

Имовина и приход извор су посебне порезне снаге сваког појединог лица порезног. „Порезна снага народа“ оснива се на множини појединих порезних снага и извора, прихода и имовина, а та се множина историјски све више грана и све више разликује. С тога се „народна порезна снага“ и може оптеретити, порезати, само многим и разним порезама, дакле потпуно и рационално порезати само порезном *системом*. Множина и разноликост пореза излазе неизбежно отуда, што су разбијени „национална имовина“ и „национални приход“ у засебне и разнолике порезне изворе. С тога је потребна порезна система, а и она може, па и кад је најбоље регулисана, тек приближно постићи општност и сразмерност порезивања и то множином и разноликошћу порезивања, а не народно-економоим јединством. Узрок је томе у даноме историјскоме стању народне економије, а не у ћефу порезне вештине.

С обзиром на оно што је изложено напред добили смо овакy пореску систему.

По редовности и ванредности потреба, које се имају намирити, порезе се деле у опште: у порезе *редовне и ванредне.*

По разлици два велика рода порезних извора деле се порезе у *порезе на имовину* и *порезе на приход*, ове се опет по облику јављају

као *лична* пореза, ако се терети *особа* без икаква непосредна одношаја ка порезном извору, који је у имовини и приходу.

Даље се порезе деле у *непосредне* и *посредне*, и то с обзиром на методу како се терети порезни извор.

Непосредне порезе на приход деле се даље у два главна разреда према том, да ли се терете код особе *приходи* или се терете код приходног извора *дохотци*. Само су прве порезе одиста *порезе на приход*, „личне порезе на приход,“ ове друге су „*предметне порезе*“, јер само оне прве терете што доиста код особе утиче, приходи, ове друге терете доходак од предмета имовине.

Посредне порезе су од чести порезе на *постанак* прихода и имовине, таке су порезе на *доходак* у случају преваљивања и поједине таксе (сасвим или од чести); од чести су пак порезе на *употребу* прихода и имовине, дакле порезе на потрошњу и на капитализирање.

У чему је противност непосредне порезе; теретење порезних снага по просечној и правој способности. Да се као што треба оцене дневне порезно-политичке струје мора се скроз појмити суштина непосредне и посредне порезе. Суштину ћемо већим делом схватити, како схватимо непосредну порезу као сресство за опште и сразмерно теретење просечне способности порезних снага, а посредне порезе опет схватимо као сресство за индивидуалишуће теретење праве способности, према особеним околностима. У том је претежни значај противности, и ако не сва противност.

Држава *треба* да терети све порезне снаге *сразмерно* правој способности. Но она сама може изнаћи само просечну порезну снагу порезних лица, но то опште и приближно. У појединостима држава не сазнаје праву порезну снагу појединих порезаних газдинстава, јер њихове су властите потребе како кад. С тога изгледа на први поглед да није могуће решити највећи задатак порезивања: народно-економно сразмерно намиривање државних и недржавних потреба.

Решење је тога задатка у такој мешавини непосредне и посредне порезе у порезну систему, да непосредне порезе терете у сносним квотама просечну порезну снагу и то *опште*, *потаjно и сразмерно*, а посредне порезе пак да се тако удесе, да *порезаници* могу сами себе теретити или олакшавати себи терет по својој засебној способности, коју они сами увиђају и осећају. То није једини, али тек главни је задатак порезне системе, састављене из непосредне и посредне порезе.

За то се при порезивању мора поступити на два скроз разна начина: порезивање редовног стања свију порезних извора, дакле порезивање прихода, и порезивање појединих врста и појава како се употребљује имовина. У годишњем редовном укупном приходу мера је просечне укупне способности, а у чињеницама употребе: трошењу и гомилању, јавља се, избаја на површину индивидуална разноликост праве способности.

Мера просечне способности. Њезина је мера приход, односно имовина. Порезна снага свакога јесте у приходу, односно имовини. С тога ће и просечна порезна снага ма како — просто или прогресивно.

— бити сразмерна имовини и приходу сваког порезног лица. Задатак је непосредног порезивања да терети ту просечну порезну снагу у опште за порезу способних, приватних газдинстава, и то потпуно и опште у односној сразмери, простим, прогресивним или дегресивним квотирањем. Један део пореза мора имати цељ: да подједнако и опште оптерети просечну способност порезних снага.

Са свим је друго питање, да ли је средња порезна способност *просто* пропорционална приходу или није. И ако није у ком то одношају стоји према приходу.

Ни она просечна порезна снага, коју поглавито имају да терете непосредне порезе, нити је просто пропорционална величини прихода, нити је једнако велика за 2000 динара фундираних и нефундираних, нити је једнако велика за све врсте прихода и имања.

Другојачија је порезна снага на висини друштвене имовине и прихода, а другојачија у нижим слојевима. Велико имање и велики приход далеко су способнији већ и за редовну порезу, а просечно и за ванредну. Сасвим је дакле оправдано и није несразмерно, већ баш напротив то је цвет сразмерности, да се велика имања више оптерете порезом, и то прогресивним квотирањем мањине великих, и дегресивним квотирањем већине малих имовина и прихода.

Не ваља само мислити, да је прогресија код великих имовина и прихода способна да иде до 100 процената. У нашој приватно привредној епоси, где велике имовине имају да воде производњу, да издржавају вештине и науке, било би то штетно по само друштво. Држава то мора дакле узети у рачун. Но сем тог народно-економног има још један порезно-политички разлог против прекомерне прогресије. Што је виша порезна стопа, тим више промашају непосредне порезе своју праву цељ, да подједнако терете средњу порезну снагу.

Кад расмотримо и остале приходе, видимо да су приход и имовина који су различито велики, различитог порекла, из разних радња, на разним местима, у разним вретама привреде, и различито просечно мање или више способни за порезу. Све те разлике не могу се узети у обзир, но толико стоји да међу величином прихода и просечном способношћу није проста пропорција.

За то ће непосредно порезивање решити своју задаћу само ако се потраже *поједини* приходи и оптерете порезом, а то не искључује комбинацију порезних стопа са сразмерним укупним порезивањем.

За тим — *тачно одређивање укупног прихода* први је услов добре системе непосредних пореза. Ако се не нађу тачно и потпуно свачији редовни приходи, није ни могуће да се сви порезни капитали оптерете сразмерно порезној снаги. У том случају нема основа за сразмерно порезивање.

Даље — *само кад су умерене квоте* могу се лако сносити непосредне порезе и сразмерне су. Ваља имати у памети, да просечна способност није права способност. Кад би разне порезне капитале оптеретили једном и истом високом ставком, то би слабе порезне снаге, које су испод просечних, биле сувише оптерећене, а јаке опет биле би повлашћене. Отуда изилази да се непосредне порезе ипак

не ему једнострано проширити, ма да морају свакад остати у важности за потпуно и редовно порезивање свију порезних снага.

Одступање праве способности од просечне. Просечна способност по мери прихода има ту добру страну, да се може изнаћи опште и приближно и поставити за основу општем и сразмерном порезивању. Но пошто се она испалази по мери прихода, и пошто је она могућа само кад се узму на око и све особене околности, које регулишу потребу појединих порезаника, види се да је просечна способност апстракција. Кад би мерили државну потребу само по њој, то не би била очувана сразмерност према потребама осталих платиша порезе. Просечно порезивање јесте порезивање по приходу. Као основа за порезивање оно је оправдано. Држава као и законодавство може и сме поћи од онога што је средње, просечно, обично. Но новчана вредност прихода или имовине не изражава право, конкретно стање порезне снаге. Просечно порезивање мора се поправити, надопунити, теретењем реалне индивидуалне порезне снаге. С тога *један део у порезној системи мора бити поглавито управљен на индивидуалисање,* и то су посредне порезе: данци на потрошњу и порезне таксе.

Да ли индивидуална, порезна снага поједине особе, одиста одступа од оне снаге која је исказана у просечној? Одиста она одступа, и то час премаша просечну порезну снагу, а час је опет мања од ње.

Самац а добар привредник способнији је за порезу ако има исти приход као и нека глава породице. Сваковрсне несреће, болести и т. д. могу обалити порезну снагу испод просечне. С тога и мора постојати у великом обиму надопуна у порезној системи, која ће допуштати индивидуалисање, олакшавање или произвољно теретење порезне снаге сваке поједине особе.

Индивидуалишуће порезивање баш се не може ослањати на величину прихода, јер та величина не казује ништа о потребама. Своју зграду мораће индивидуалишуће порезивање подићи на употреби прихода — за потрошњу или капитализарање — тако ће оно испраћати непосредно порезивање с обзиром на праву порезну способност. Слабе порезне снаге моћи ће на тај начин олакшати свој порезни терет, ако ограниче потрошњу порезаних предмета, а јаке снаге поф зне могу се више оптеретити неограниченом потрошњом тих истих предмета. Таксама на наслеђе, на капитилизирање и т. д. може се сразмерно оптеретити особито јака порезна снага, за коју се може закључити да постоји код људи што воде радње и праве капитале. Потрошарина може теретити индивидуалишући и слабе и јаке порезне снаге, таксе су већим делом подесне само за индивидуалишуће теретење јаких порезних снага.

Но таком индивидуалишућем порезивању на путу су тешкоће, које — на први мах изгледа — није могуће савладати.

Прво — *сама држава* не може непосредно пронаћи праву порезну способност свију што имају плаћати порезу. Друго — изгледа да код индивидуалишућег порезивања не постоји општност и сразмерност. И одиста тешко би било наћи јединствену меру за милиуне способности, које се дневно мењају, а ипак ваља и овде сачувати опш-

ност и сразмерност у том смислу, да се сваки оптерети по мери колико одступа својом способношћу од средње способности — било то на више или ниже.

Прва се тешкоћа савлађује тим, што при посредном порезивању порезаници олакшавају себи терет или себе терете *по својој власитој вољи и радњи*, а друга тим, што се разне главне врсте потрошње и капитализирања узимају за предмете посредног порезивања, па се сваки тај предмет, по мери особене порезне снаге која се помоћу њега даје претпоставити, *засебно тарифира* вишим или нижим ставкама, те се тако изради потпуна система разних мера за индивидуалишуће теретење.

Да се још једном вратимо на обе оне тешкоће.

Порезне снаге морају одузети од државе позитивни рад процењивања праве способности. То је прво. Држава може као што ваља испитати само просечну порезну снагу. Код индивидуалишућег порезивања мора свако порезно лице само предузети индивидуалисање. Једино порезно лице у стању је оценити своју индивидуалну порезну снагу и равнати се према том. Индивидуалишуће порезе морају дакле бити тако удешене, да порезаник може ако налази за добро да их не плати, ако су оне таке да премашају његову порезну снагу, а ваља да су уједно и таке, да он ипак нема узрока да их не плаћа, ако су сразмерне његовој порезној снази.

Друга се тешкоћа отклања, ако су специјалне порезе на потрошњу и тековину у целини *разнолико* али у појединостима рационално *изабране* и *тарифиране*.

Посредне порезе не само да не треба да врше уплив као да би биле непосредне, већ оне не треба ни да упливишу *случајно, неправилно, и непотпуно*, јер тиме би промашиле главни задатак, да сразмерно оптерете или не оптерете све јаке и слабе снаге.

У данашњим финанцијским системама постоје мање или више обе погрешке. Час пореза на потрошњу и таксе терете порезом опште и просечно, и тада су те порезе по дејству свом хрђаве непосредне порезе. Та се погрешка опажа код оних пореза на потрошњу, које терете потребе што су опште и неизбежне, као со и станове — код оних пореза на наслеђе, које терете свако без разлике имање, било оно велико или мало, код оних таксених марака за радње правне и саобраћајне, које терете сваку врсту имаовног саобраћаја, био тај саобраћај нека ванредна привреда или не, давао он приход особито способан за порезу или не, и то их терети све опште и подједнако. Све те порезе ваља одбацити, јер оне упливишу као хрђаве непосредне порезе. Пореза на со н. пр. јесте врло хрђава општа пореза на личност.

Затим је опасност код индивидуалишућег порезивања то, што те порезе не упливишу редовно, периодично и непосредно, те се бојати да се не загуби општност и сразмерност теретења и олакшавања. Ако нема плана у системи посредних пореза то ће се претерано оптеретити или олакшати *појединци*, доћи ће се до *слепе*, прекомерне *несразмерности*. Тако дејство даје се отклонити средствима што долазе:

Прво: за *порезне предмете* порезе на потрошњу ваља изабрати страном таке предмете без којих се може бити, а страном опет предмете без којих се *опште* не може бити.

Друго: више пореза на потрошњу од те врсте ваља на тај начин спојити, да се оптерети сваки правац потрошње без којег се може бити.

Треће: сваку поједину граву за подмирење општих потреба ваља оптеретити порезом на *сва* средства за намирење потреба, која се искључују мање или више (кава, теј, пиво, вино, ракија).

Четврто: ваља ставити порезне предмете на *порезну стопу по квалитету*, према томе у колико се може и без њих бити н. пр. вино на већу ставку тарифе, фини дуван на највишу ставку.

Пето: аристократске порезне снаге ваља оптеретити особеним порезама на луксус (непосредне порезе на луксус).

Шесто: ваља особито јако порезати приход на срећу (лутријске добитке и т. д.).

На послетку особито добро *таксама* на извесне правне послове, који показују да се гомила капитал. Али те таксе морају поглавито бити управљене на тековину, ако ће у опште да остану члан индивидуалишућег порезивања, па дакле и укупне порезне системе.

Али ваља и ово добро утувити: грдна је погрешка порезивати потребе, без којих се никако не може бити. Порезе на со, брашно, извесне станове, најхрђавије су замене већ и по себи хрђавих пореза на главу.

Задатак посредних пореза није само индивидуалисање. Посредне порезе могу заменити порезе непосредне, кад ових никако нема. Оне даље могу теретити странце. Оне затим надопуњују непосредне порезе (порезујући наслеђа, поклоне и т. д.).

Дубљи основ за редовну одељеност платише порезе и порезаника код посредног порезивања. О посредности другог главног рода пореза. Практичарима је свакад изгледала као најважнија класификација порезе подела њезина у непосредну и посредну порезу. Али ту класификацију ваља *скроз* проникнути. Тада ћемо видети да је одељеност платише порезе од порезаника само последица дубљег узрока: *начина како се порезује.* Од тог начина зависи да има не само посредних пореза које се плаћају *напред*, већ и таких које се имају *накнадно* платити. По томе не спадају у посредне порезе само порезе на потрошњу, већ се начелно имају у њих уврстити и таксе.

Опет наглашујемо: порезни извори порезују се двојако. Или се изнађе и непосредно оптерети *укупно периодично биће* имовине и редовног прихода, или се оно посредно тако оптерети, да држава и не разбира за порезни извор, већ узима за порезни предмет живо *кретање* појединих елемената, постанак и употребу њихових делова. Та основна разлика развија се у потпуно и опште призната *формална* обележја непосредне и посредне порезе, у јединство и одељеност платише порезе и порезаника.

И само формално обележје „посредног“ порезивања допире двојако даље но што се обично узима. Нису посредне само оне порезе, које се плаћају напред, већ има и посредних пореза, које се накнадно

наплаћују. Порезе које би се имале накнадно наплатити свакако нема у области пореза на потрошњу, јер потрошњом се уништава предмет. Порезу на потрошњу то баш и карактерише као посредну порезу, што она постаје посредном само тим, што правни предходник порезаников плаћа порезу напред. Но то не бива код свију пореза, које не улазе у непосредне порезе. Све оне порезе, којима је задатак да способност капитализирања оптерете баш кад се она јавила, наплаћују се како кад; неки пут *напред* од правног предходника, неки пут *накнадно* од правног посљедника. Управо, ако хоћемо да при таким појавама саобраћаја и промене власништва оптеретимо тековину која је већ извршена, биће већим делом практично порезу наплаћивати од правног последника, од наследне масе, и то разуме се накнадно.

Свакако узев све околности у обзир видимо, да одељеност платише порезе и порезаника није суштина ни главна особина посредне порезе. Она истина превлађује код посредне порезе, али је више практична потреба, и свугде је нестаје где год престаје та потреба н. пр. код монопола на дуван, код порезе на луксус и т. д. За то, и опет понављамо, главно је и заједничко обележје и посредних пореза и такса, које их бележи према непосредним порезама, да се не истражује порезни извор код особе порезаника, већ порезни предмет постају поједини делови постанка и употребе прихода и имовине. С тога је та разлика општија и *битна*. На основу те разлике видимо да и *таксе* потпуно спадају у посредне порезе.

Даље излагање обележја, што карактеришу оба рода порезе и њихова подела. Сем непосредности и посредности, постоје још и друга *битна* обележја, која имају исти узрок, затим ваља изложити и *практичну поделу* и *особености* оба рода порезе.

Шта карактерише још *непосредне* порезе, сем секундерне посљедице, да су платиша и порезаник једно лице? То што су оне *опште*, што су *потпуне*, што долазе *редовно периодично*, не дају се *превалити ни амортизирати*, управљене су на *просечну порезну снагу*, а све те особине произлазе отуда, што се нађе код особе порезаника биће имовине и редовног укупног прихода.

Непосредне порезе на имовину и приход терете свакога, ко има порезни извор (*опште су*).

Само оне терете и само оне могу теретити *укупну* имовину и све редовне приходе (*потпуне су*).

Само оне терете порезне изворе у редовним периодама сваког квартала, свако пола године или сваке године (оне су *редовно периодичне*).

Само оне терете непосредно порезаника те тим искључују формално порезно лице, искључујући плаћање порезе унапред или накнадно (*непосредне су*).

Оне се већином не могу превaљивати ни амортизирати, ако се подједнако разрежу и ако у исти мах равномерно терете све порезне снаге.

Сва та својства излазе отуда, што се непосредне порезе могу по једнакој мери наплаћивати од укупне имовине и прихода, који су непосредно и лично нађени код самих порезаника.

Посредне су порезе баш за то што *немају* горе изложених својстава и способне за радњу, која је за њих тако битна, да накнадно индивидуалишући порезују порезне снаге.

Код посредних пореза велика је разлика, да ли оне терете *постанак* саставних делова порезног извора или терете *употребу* њихову.

Имовина и приход постају и умножавају се: наслеђем, поклонима, поделом привилегија итд. све се то може узети за полазну тачку индивидуалишућег порезивања.

Други је стадијум у ком се могу оптеретити приход и имаовина *употреба* и то двојака употреба, за *потрошњу* и за *тековину*.

Порезе на потрошњу терете предмете којима се просто служимо и предмете које трошимо.

Порезе на предмете којима се служимо регулисане су као „непосредне.“ Порезе пак на предмете за потрошњу скоро су све од реда регулисане као посредне порезе. А зашто оне морају бити посредне? За то што се предмет за потрошњу не може теретити не посредно код особе која плаћа порезу на потрошњу. Предмети за потрошњу морају се оптеретити пре но што се разиђу међу потрошаче, којих је небројено много и који би их могли и потрошити пре но што би били порезани. Ти се објекти могу јевтино у маси и потпуно оптеретити само у ранијој стадији, као *материјал*, као *роба*, као предмети за *прераду* или *фабрикацију*.

Само кад су предмети концентрисани, дакле само код артиклова *великих радња*, само у добу новчаног газдинства, и само кад су *ђумручке* линије ода свуд затворене могу се ваљано уредити порезе на потрошњу. Јер само под таким условима скупиће се сви предмети код појединаца, и то или при производњи, при преради, или у транспорту.

Морају се неке мере предузимати и за то, да би се могле потпуно ударити порезе на предмете за потрошњу. Тако је н. пр. у Енглеској забрањено садити дуван.

Има неколико предмета за потрошњу, које није могуће порезати како ваља. И то било за то, што их није могуће порезати у гомили, у маси, те се у том случају одређује *количина* која се има порезати, или што су тако малени, да им величина никако не стоји у сразмери са вредношћу, те се морају порезати мањом порезом, но што би у ствари могли поднети, само да се не би порезивање у опште избегавало криумчарењем, или што се дотични предмети и производе и троше у кући нпр. вино и ракија за кућевну потребу, или што је веома мала количина предмета који се троше, те се не исплаћују трошкови порезивања, или затим што је потрошња неких предмета већим делом така, да би тешко било предмете порезати. За то их је најбоље потпуно ослободити од порезе као нпр. свеже воће, па и вино и месо. Кад би се и таки предмети порезивали, не би се могла остварити цељ индивидуалишућег порезивања, општност и сразмерност. Могу неки предмети народне потрошње бити и с тога неудесни

за индивидуалишуће порезивање, што је њихова потрошња неизбежна само за један део народа. Има доста предмета без којих многи могу да буду, али без којих ипак многи баш никако не могу бити, јер им они намирују неке преке потребе. На послетку има један разред артиклова за потрошњу који се *начелно* мора ослободити од порезе на потрошњу или се мора порезивањем повластити, за то што су ти предмети неудесни да се њиховом помоћу индивидуалишући оптерети порезна снага. Они нису згодни с тога, што је њихова потрошња неизбежна потреба, и што њихова потрошња никако не указује на неку особиту порезну снагу, с тога потрошачи код њих не би никако могли индивидуалисати, т. ј. не би могли порезни терет себи смањивати уздржавајући се од потрошње. Од порезе на потрошњу морају се дакле начелно ослободити: *со*, *брашно*, *жита*, *дрва*, *угаљ*, *просте хаљине*, и ван вароши *петролеум*. По негде да се још предмет поделити у класе. Тако нпр. могао би се порезати салонски угаљ. Ликери се могу веома јако порезати. Проста ракија није прека потреба за људе што не раде тежак физичан рад. Вино које сâм сељак производи и сâм пије, месо које троши радник, који ради тешке физичне радове, никако се не сму порезивати, али се сме и мора порезати вино, које улази у подруме богаташке, и месо од гојених волова које иде на богаташке столове. С тога неке предмете за потрошњу ваља, ако се може згодно, поделити у разреде.

Потпуно се могу завести порезе на потрошњу, тамо где им у опште има места, само уз *велику* строгост, одређивањем *строгих* казни. То ће се већином и дати извести, јер држава поступа другојачије код сваког рода предмета за потрошњу, те тако има посла са сразмерно мало великих радња. Ту се потпуно исплаћују трошкови контроле, и ту држава нема да се боји од уједињеног народног отпора.

О таксама. Имовина и приход употребљују се на други начин или за натурално или новчано занављање имовног стања, или за поправку и амортизацију старијих имовних предмета или пак за натуралну или новчану *тековину* нове и увеличане имовине. Кад се имовина и приход употребљују на одржање главнине, *не сме се* така употреба порезивати, али се *мора* порезивати кад се они употребљују на тековину.

Кад се део порезне снаге терети порезама на *потрошњу*, мора се неизбежно теретити и *тековина*.

Није довољно да се приход, који постаје из повећане имовине, накнадно оптерети редовним порезама на приход и на потрошњу. Ваља добро узети на око ову практичну околност, да тековина остаје често по неколико година ван домашаја непосредних пореза, а често их се курталише сасвим. Затим и ово ваља узети у обзир — кад већ у опште нису довољне непосредне порезе саме, и кад су већ потребне и порезе које ће индивидуалисати, то се мора оптеретити *свака* врста употребе имовине и прихода, па дакле и она која се употребљује на тековину — *богаћење*. Умерено квотирање опште непосредне порезе оптеретиће просечну порезну снагу, али посредне порезе имају да оптерете *праву* порезну снагу. Само оне могу дакле *теретити онај* приход, који прелази у тековину.

Те су порезе још оправданије но порезе на потрошњу, јер у тековине је веома јака порезна снага. Порезе на тековину имале би и тада смисла, кад не би било пореза на потрошњу. Оне су и два и три пута оправдане, где постоје порезе на потрошњу. Јер и код најсретније и најбоље уређене порезе на потрошњу измакну се особито јаке порезне снаге. употребљујући свој приход на тековину, и баш ту употребу, *таку* потрошњу ваља особито и знатно порезати. С тога је порезивање тековине безусловни увет општности и сразмерности у области индивидуалишућег порезивања. Пореза на потрошњу потребна је рад слабих и јаких порезних снага, пореза на тековину искључно само ради јаких порезних снага.

На жалост није веома лако непосредно теретити порезну снагу тековине. Морамо разликовати натуралну и новчану тековину.

Већ *натуралну* тековину: стечено ново драго камење, хаљине намештаје, слике — тешко је порезивати. Поправке земљишта и проширивање зграда могло би се већ лакше оптеретити, али и ту је невоља што се то може вршити новцем, који је добијен за друге продате делове имовине или је позајмљен. Могуће је да би се таке порезе дале завести од стране општине. Могуће да би се код већих зграда дале завести мале порезе: но скоро је боље не теретити натуралну тековину непосредно.

Посредно *може* се натурална тековина оптеретити. То је: *такса на наслеђе.* Такса на наслеђе не само да је оправдана кад тарети наслеђе далеких сродника или у опште наследника по тестаменту, већ она треба накнадно да оптерети и извршену тековину. Кад би се код онога који је оставио наслеђе, све имање, које је нарасло, дакле читаво имање сем онога дела који је он наслědио од својих родитеља, оптеретило таксом: и то покретно и непокретмо имање, и натурална и новчана имовина, тада би пореза на тековину била рационално уређена. Тако би се периодично порезивала сва натурална тековина, па и вишак вредности који се гомилао поправкама, а за већа имања могла би се завести прогресивна стопа, да би се у неколико изравнало што богаташи дуже живе — те би се и имање ређе порезивало.

Но и на куповину, продају, кирију, аренду плаћају се таксе и таксене марке, које су од чести посредне порезе на привреду а од чести на тековину. Оне су, кад се превале на продавца, накнадно дигнуте посредне порезе. Ако је купац и не превали потпуно, опет је она од чести порезан данак. А и ако је не правилни ни мало, опет је купац платио таксу стеченим новцем, дакле тековином. До душе код свију такса на продају и код сличних данака, има се још веома много посла док се не дође до рационалних пореза на тековину. Таксе на обрт робе не могу се у опште оправдати ни као порезе на тековину, ни као порезе на привреду. *Уштеђен новац* још је далеко теже пронаћи но натуралну тековину. Ту се могуће помоћи или наплатом у напред на веће делове имаовине, који споља придолазе (пре но што се изда наслеђе, лутријски добитак итд.) или пак накнадно у таким приликама, где порезна власт може оптеретити тековину у

повећим сумама. Тај други облик порезивања одлучно превлађује код порезе на новчану тековину.

Ово су поглавите прилике кад се може накнадно дизати пореза:

Наслеђе по смрти.

Поклон, продаја, давање под кирију, давање под аренду, и у опште *правни послови*.

Гомилање у фондовима код друштава и задруга, које морају полагати јаван рачун.

Званичне радње код судова и управе, које је проузрокова порезни предмет.

Неизбежно мора једном доћи до *наслеђа*. То је прилика да се види тековина, и где се да уредити пореза на тековину. Ту се дакле пореза подиже накнадно. Том приликом може се порезати и имовна главнина, и у том случају приближује се ова пореза непосредној порези на имовину, и може је у неколико заменити.

Други разред радња, где се може порезати тековина, јесу *правни послови* или *имовни саобраћај*. Ти се послови могу оптеретити ако се заведе, да се морају убележити у књиге, као код продаје непокретности, код интабулација итд. такође ако је за њих у опште потребна правна помоћ државе.

Но сви правни послови не значе још да се врши бог зна каква привреда нити да је ту нека особита порезна снага, а понајмање да је и тековина ту. С тога се код такса на правне послове мора поступати особито обазриво при избору, ограничењу и разрезби такса на правне послове или саобраћајних такса. Нпр. таксена марка на саобраћај у опште, на квите и рачуне, не би се дала оправдати ни као пореза на имовину ни на приход, ни као засебна привредна пореза ни као пореза на тековину.

Технички лако би се дала регулисати пореза на тековину код новчаних *фондова*. Но велика је тешкоћа, што се тај новац док стоји у касама не може сматрати као коначна тековина; могуће је да ће се тај новац потрошити; с тога то не може постати предмет индивидуалишућег теретења јаких порезних снага.

Таксе су већим делом у обичном смислу речи *посредни* данци, и то или се плаћају унапред или накнадно. Дакле особа која плаћа порезу и особа која у ствари тегли порезу није једна и иста особа.

Доцније ћемо изложити тачније уређење такса, јер где се такса не обазире на начела општности и сразмерности, где је неспретно и на доват регулисана, боље да је у опште и нема, јер она у том случају више дави и терети слабе, но што терети јаке и поштеђене порезне снаге.

(Свршиће се.)

ТОПОГРАФИЈА
СТАРИНСКИХ ОСТАТАКА У САДАЊОЈ МАЧВИ.
(Грађа за археологију тога краја).

Ове сам јесени имао прилику, да и по трећи пут пропутујем Мачву у цељи штудије да се обезбеди један део Мачве од честих поплава.

Кад сам на пут пошао, учинио ме је г. пуковник Драгашевић пажљивим, да уз пут нарочиту пажњу обратим, да ли се негде северно од Белотића — Богатића налазе трагови старих, можда римских или још старијих развалина као трагови некадањих насеобина или тврдиња.

Имао сам још и другог разлога што сам том приликом распитивао Мачване, да ли се и где налазе старе зидине, трагови такозваних камених греда (римских друмова), мостова и т. д. Још при првом бављењу мом у Мачви изгледале су ми врло чудновате оне многе расточице река. Личило ми је, као да су некада човечијом снагом прокопаване и међусобно везане можда у цељи, да земљорадњи користе. Изгледало ми је управо, као да је у прастаро време Мачва удешена била за вештачко наводњење. С друге стране са свим правилно удубљено корито Засавице и у продужењу, корито Битве, показује, да је управо овуда некада текла Сава, а тек у доцније време морала је свој ток променити, окренувши се северније, чак под садању варошицу Босут и под Митровицу.

Читао сам једну штудију, чињену од стране стручне комисије у цељи канализације Босута, да се њиме и реком Вуком отвори лак и кратак саобраћај између горњег Дунава (Вуковара) и Саве. Комисија, која је то земљиште проучавала и снимила, наишла је на траг старог — римског — прокопа, који је служио за везу ових истих крајњих тачака, које се и сада желе спојити. Правцем тог прокопа и уз отоку Босут и уз речицу Вуку нашли су трагове старих вароши, пристаништа, мостова и т. д. који су око и на овом воденом путу у своје време цветали. Доцније, кад се сасушио прокоп и туда престао некадањи живљи саобраћај, нестајало је постепено и живота у тим насеобинама; оне се претворише у развалине. Таковых развалина нађено је у правцу тог некадањег воденог пута преко 120. То ми је дало повода, да посумњам, е да ли се трагови некадањих насеобина не налазе и уз садању Засавицу и Битву, уз *некадање савско корито*. —

Зна се из историје, да је на Сави била некадања варош Syrmium, једна од највећих — ако није можда и била највећа од римских насеобина у овом крају. Па вероватно је и сва околина тако велике вароши била мање — више култивисана, боље обрађена и насељена.

Код садање аустриске (сремске) Митровице ископани су многи споменици тог некадањег славног града Сирмијума.

Судећи по неким остатцима старинским, који се на српском земљишту налазе, рекао бих, *да је за историке и археологе врло важна тема, да испитају: да ли је Сирмијум био само на простору садање сремске Митровице или се тај град простирао и даље на наше земљиште?* или ако трагови на нашем земљишту нађени, не припадају *самом Сирмијуму, то да ли нису око самог града биле насеобине у виду предграђа?* Ја ћу у кратким цртама напоменути, шта се од старина у садањој Мачви налази, те да историци на основу ових података могу штудије чинити. Мило ће ми бити, ако им ове моје врсте могу што расветлити.

Да је некада Сава између Раче и Шапца текла не садањим својим током, него кроз садању Мачву, о томе мислим да нико неће посумњати, који на месту види лепо развијено, удубљено корито садање Засавице и продужење овог правца садањим коритом Битве од Глушаца ка Дреновцу. Засавица и сада, при најмањој води, има око 5—6 метара дубине, а суво корито дозвољава јој још толико растење у висину. Ширина је сувог корита равно ако не и шире од садањег савског корита.

Уз то сасвим је природан правац Саве, кад се на карти овим својим старим правцем обележи, а уз то се одржало и народно предање, да је ток садање Засавице и Битве, некадање корито савско. Немам при руци старе карте, да би бар приближно судити могао, како је на њима обележен овај део савског тока између Раче и Дреновца или Шапца. Свакојако ваљало би и то упоредити са напред споменутим.

Узгред да напоменем, да и сада при свакој великој води баш овим истим правцем, дакле од Бановог брода на Раденковић — Глушце — Узвеће, Шеварице — Дреновац, тече најјача струја воде, и ја сам приликом овогодишње поплаве овим током воде са чамцем прошао и о томе се уверио.

Сава могла је можда у току дугог и дугог времена у више маха мењати свој првобитни ток, док је дошла до садањег корита свог. Вероватно је, да је — можда јаком навалом или и ветровима, као што Виловски у свом спису о мицању река поребарке напомиње — Дрина, — у један мах гурнула уз Засавицу па на Митровицу и одатле да је прорила себи ново корито поред Јарка до Дреновца, где се старо корито изливаше. Овако прети и сада Сава да продре код Равња у Засавицу, ако јој се убрзо не стане на пут. Другом каквом ванредном појавом — можда опет дејством Дрине, ветровима или наносу песка и т. д. — потиснута је маса савске воде од ба-

новог брода у место Засавицом на Митровицу — другим новим током испод Босута, па одатле у Митровицу. Тако би онда у првој периоди остала само Битва без савске воде, док Засавицом још сва количина воде тече, а у другој периоди и Засавица остаде без текуће воде.

Свакојако је и овакова комбинација могућа.

Зна се, да је стари Сирмијум био на левој обали Саве. Питање је, које би ваљало решити: дали је Сава у времену цветања овог града текла старим коритом, т. ј. поред Раденковића и Глушаца на Дреновац? — и онда би ваљало тражити прави Сирмијум, или бар већи део ове вароши на нашем земљишту око садашње Засавице; или је Сава текла садањим својим коритом; онда би остатци целог Сирмијума били на сремској страни.

Ово је управо оно питање, које би историци имали да реше, а могли би се у оскудици другог материјала послужити *ископавањем остатака на нашем земљишту.*

Неке од старина, које се у Мачви налазе, спомиње г. М. Милићевић у „Кнежевини Србији," а неке нису споменуте. С тога их све редом наводим:

Код села Совљака, кад је пре неколико година подизан насип, којим води друм за Глоговац — Црну бару — Рачу, пресечен је један стари засвођен мали канал, који је очевидно служио за водовод Сирмијуму или неком предграђу његовом. По правцу судећи, овај је водовод негде око или више садањих Бадовинаца ватао дринску воду, и сносио у правцу преко Раденковића у Сирмијум. (Милићевић овај водовод не спомиње међу старинама).

У атару села Белотића, а северно од садањег насипа, који води из Шапца за Богатић — Рачу, налази се траг мале развалине. Њу обливају две расточице Јереза. На лепом су и прегледном месту и зову се *Двор*. Веле, да је то био замак или двор неког великаша *у времену, кад је Сава текла на Дреновац*, дакле кроз Засавицу и Битву. (Милићевић овај „двор" не спомиње).

У атару истог села налази се још нека гомила, која по причању показује место развалине некакве старе грађевине, које зову *Грчки обор*. Да ли нису то у ствари обори за чување стоке и то из новијег доба, кад су сваког трговца звали *Грком*, као што је још обичај у Банату и у Срему. (Ово Милићевић не наводи).

У атару села Метковића налази се на брегу (обали) Битве *стара црквина*. (Милићевић је не наводи).

У атару села Глушаца налази се опет на брегу (обали) Битве стара црквина. (Милићевић је не наводи).

Где је садања црква глушачка, причају, да је био неки град *Рибарица* на месту тако званом *Сегедину*. (Ово напомиње М. Милићевић). Име овог града сигурно је из времена, кад се овде могло много риба ловити, а то ће вероватно бити онда, кад је туда Сава текла а не садања незнатна Битва.

Нека се узгред напомене и *Баново поље*, име једног села такође близу Засавице. Није се задржало предање, по ком је Бану ово село крштено. Прича се само, да је *некакав Бан* сремски, пошав на Косово прешао преко Саве на *Бановом броду* и улогорио се са вој-

ском на *Бановом пољу* где је добио глас, да је на Косову све пропало. (Милићевић не напомиње ова два имена у списку историских остатака и предања, него узгред на другом месту).

Парашница. У правцу од нашега Карантина Раче на Банов брод пресеца се савски кључ (савијутак). Целим овим правцем налази се доста удубљено корито (ров), и изгледа, да је туда текао неки рукавац Дрине или Саве. По предању Црно-Бараца ово су корито ископали неки Џинови. Парашница сада не личи на тако-зване *римске шанчеве* (јарке) као што их по Банату виђамо, па према томе сумњам, да је ово било нешто подобно. Који су то Џинови били, не уме нико да каже. (Милићевић не помиње Парашницу међу старинама, него међу догађајима из наше новије историје. Ту напомиње и народно предање о Џину).

То су готово сви до сада познати старији историски остатци у Мачви а на десној обали *бившег тока Саве*, ако ток овај замишљамо Засавицом и Битвом.

Да пођемо сад некадањим савским коритом.

Између утока Дрине и Босута у Саву било је негде скретање Саве у десно на Раденковић. По самом земљишту судећи, рекао бих, да су или код саме Раче или мало наниже — низводно — и Дрина и Сава скретале тако-званом Јовачом к Бановом пољу, или је ово скретање Саве настало од места, које се и сада зове Банов брод на до места сада званог *Затрка.*

Ону малу улоку код Затрке, којом Сава и сада проваљује у Засавицу, зову *Вишкушија*, сигурно место двора или спахилук некаквог католичког бискупа, владике. (Милић. ово не напомиње).

Код Раденковића види се добро сачуван траг старог навоза на мост. То је — веле — остатак *трајановог моста* (или ћуприје), који је ту прешао Саву, кад је она до под само село Раденковић текла. (Милићевић не наводи овај мост). Вредно би било копати у правцу овога моста, јер је лети све земљиште овуда суво, — те да се констатује, да ли је одиста овде био мост, од каквог градива, и на ком распону, па би се онда могло поуздано казати, да ли је сва вода Саве испод овог моста протицала или само један део, т. j. вода савског рукавца. Према томе, да ли је овде био мост и да ли је цела Сава овим коритом протицала, могло би се определити, да ли је Сирмијум био на простору између садање Саве, Засавице и Битве, или је био са свим на садањем сремском земљишту.

Простор, преко кога је прелазио тај мост, зову сад *Пресеком.* Држао сам, да ли није туда некада просецан — прокопаван — какав прокоп за одвод воде из Засавице у Битву, некадањим правцем, али од тог прокопа нисам могао наћи трага. Веле, да је Стојан Чупић чекао Турке у шанцу код Равња (на Засавици), мислећи, да ће они са Црне Баре ићи поред Саве и левом обалом Засавице. Турци међу тим наступаху десном обалом на Раденковић — за Ноћај. Чупић то сазнаде и изашао им је на сусрет до испод Раденковића, он им је дакле пут пресекао, и отуд *Пресека.* Но ту су Турци наше разбили.

Кад Засавица од Раденковића окреће к Сави, настаје једно место (део тока ове воде) које се зове *Лађине.* Ту су — по народном

причању, *некада* неке лађе подављене, јер је вода изненада опала (?) да нису могле и оне с водом умаћи. Рибари, који побијају преко целе Засавице коље, да разапну мрежу за ватање риба, причају, да свуда могу у Засавици да побијају коље, само у Лађинама не могу, јер веле, да доле не иде у земљу, јер удара коље на неке старе талпине или други некакав тврд предмет, који се ту у води налази; то су — веле они — остатци оних подављених лађа.

Предање народно, *да је изненада вода опала* — зар не може породити сумњу, да ли није то оно време, кад је Сава од Бановог брода окренула северно на на Митровицу новим током, а старо се корито засушило?

(*Лађине* Милићевић спомиње без икаковог даљег објашњења и без ове народне приче).

Из Раденковића води обичан сеоски пут у Глушце, и пред самим овим селом прелази дрвени мост, који је на Битви подигнут.

Од Глушаца на ниже зову један део битвиног тока *Провалијом* па затим опет други део зову *Ширине*. Оба ова дела пружају се до места, где се Битва у два крака дели, да своју воду на два места у Саву снесе.

Оба ова назива, које и Милићевић напомиње, дају нам мислити, да је туда или ванредна *дубина (провалија)* и велика *ширина* Саве била, те су отуда ови називи остали, или да је некадања провала Саве овим правцем запамћена и у народном предању сачувана.

На левој обали Битве, а према *Провалији* и *Ширинама* налазе се многи трагови старих зидина, веле, да се при малој води види и једна кула, која има 6 подрума пуних блага, али нема ни једних врата за улазак, зато је благо недирнуто остало. Виђао сам цигље — велике квадратне плоче — и на њима стари малтер, које су из те околине ваћене. Очевидно су римске цигље. Веле, да се цигље са натписима *врло ретко* налазе. Свака цигља има обично знак, налик на мачију шапу, и личи, као да је сам цигљар, кад их је од блата правио, својим састављеним прстима овај знак утиснуо.

То место зову *камено окно*, без сумње с тога, што је то за околна села мајдан камена (цигаља), јер одатле они носе за разне подзиде, за зидање бунара и т. д. То је она негдашња варош, којој Милићевић одређује место на десној обали Битве од *Сегедина* (глушачке цркве) до Бабиња, 2 сата дужине и т. д.

За доказ, да је ово била одиста велика варош, напомињу, да је у њој радило 77 касапница (види Милићевића „Кнеж. Ср.“ стр 425).

У *каменом окну* налазе се — причају — још многи наносом засути бунари.

Битва има два своја утока у Саву. Једна отока зове се *Бабињ* и улива се у Саву код Дреновца. Друга отока тече више северно и зове се *Јањићи* или још *Калвинска рвеница* или просто *Рвеница*. Откуд *калвинска* рвеница? Да није туда нека калвинска насеобина била, или је народ сам овај придев скројио према граду *Јањићу*, а Мађар (тако бар наш сеоски свет мисли о Сибињанин Јанку, да је био Мађар, ма да историја противно тврди Ј. Сибињанин да је био Калвин,

На ушћу ове отоко а на левој обали њеној, у углу између отоке и Саве, веле, да се налазе трагови *Јањика*, града Сибињанина Јанка. (Ово напомиње и Милићевић).

Између многих расточица, којима Битва, кад придође, отиче између села Дреновца и Шеварица у Вељачу, и њоме испод Причиновића у Саву, зове се једна *Јериница*, али за ово име нема привезано никаквих прича, да ли је ово име од Јерине позајмљено и зашто.

На простору између Раденковића, Лаћине и десне обале доњег тока Засавице у опште, па низа Саву до Јањића налазимо ван оних већ поменутих два града *Јањић* и *Камено окно* још једну трећу групу развалина, и то одма на $^{1}/_{2}$ часа низа Саву од наше Митровице започевши, па оном благом гредом, на којој леже села Ноћ. Салаш и Ноћај. Где ова греда у Саву удара, обурвава се сваке године брег (обала), и налазе се цигле. Ту се у самом савском кориту налази — причају — при малој води једна читава кула у води (у Сави), и људи, који се лети туда купају, веле, да долазе до на саму кулу, али је око ње свуда дубина воде велика. То место зову *Кулине*. *Кулине* су тек од неколико десетина година допрле у воду, а пређе биле су на нашој обали, али земљом претрпане.

Реченом се гредом налазе развалине и ваде цигле, које сам и ја видео, у Ноћ. Салашу и поглавито у самом Ноћају, недалеко од садање Засавице. Ноћај, са споменутом гредом све до Кулине били су некада на десној обали Саве као и Камено окно и Јањићи, као и Равње и Ширин, које ћемо мало ниже споменути.

Између садање Засавице и Саве налазе се на два места развалине.

Око 5 минута идући од наше Митровице уза Саву, налазе се трагови тако-званог града *Ширина* (град *Ширин*). Народно предање о овом граду види у Милић. кнеж. Ср. стр. 423 и 424).

У атару села Равња, које лежи и на Засавици и на Сави, налазе се многе старе зидине, и то све крај саме Засавице или на некадашњој савској обали. (Милић. не спомиње).

Ово су у главноме сви до сада познати трагови старина, али разуме се, да су све скупа још неиспитане.

Из овога што је напред речено можемо ради лакшег прегледа споменути, да се на бившој десној савској обали налазе само незнатни трагови старина (водовод у Совљачку, *Двор* и *грчки обори* у Белотићу, *црквине* у Метковићу, *црквине* и *Рибарица* (*Сегедин*) у Глушцима и *Парашница*. Узгред и *Баново поље*. У самом старом савском кориту налазимо траг *трајановог моста*. Можда би се копањем и у самом Раденковићу нашло трагова старих насеобина на левој обали Саве или траг каквог мостобрана.

На бившој десној обали Саве налазимо: *Затрку*, *Вишкуању*, развалине у *Равњу*, затим место *Лаћине*, и град *Ширин*, *Кулине* и развалине у *Ноћ. Салашу* и *Ноћају*, које се одма везују са *Каменим окном* и *Јањићем* до *Клењске ревенице*. Све ове развалине, које су на десној обали некадање Саве, заузимају грдан простор, па ако би у

њих обухватили још и ширину садање Саве и целу сремску Митровицу, па да замислимо, да је сав тај простор заузимао град Сирлијум, то би добили тако велики простор, какав ни Рим не захваташе. Ако би све то сачињавао простор некадањег Сирмијума, онда би морали веровати, да је Сава, окренувши се својим садањим током, пројурила готово кроз средину некадањег Сирмијума, па је мања половина (или $^1/_3$) остала Срему, а већи део остао је на нашем земљишту.

Ако Сирмијум није захватао толики простор, онда је варош имала предграђа, и ваљало би онда определити, где је сама варош стајала, а где су предграђа била. Ако се констатује, да је код Раденковића одиста био стари савски мост, онда би се можда лакше определио и сам положај негдањег Сирмијума.

И ако је нама ова ствар као нова или непозната, аустријанцима није. Они преко својих агената *врло ревносно* истражују и купују све, што им се од старина с наше стране понуди. Нарочито ревносно траже цигље или камење *са натписом*. Сигурно се и они занимају питањем, да одреде право место и пространство Сирмијума, а уједно са мало новаца богате своје збирке. Наши људи, нарочито неки митровчани, носе им на продају старине, које се тамо налазе. Жалосно је, да наши грађани, на овај начин тако рећи пљачкају своју земљу. Чудимо се, што се ни од стране владе, нити од стране музеја и ученог друштва не чине кораци, да се једном отуђењу наших старина законим средствима на пут стане. Законске забране и сада постоје, али оне и јесу без сумње прави узрок, што се наше старине ипак, и то онако крадом износе из земље. Само ако се ова законска забрана укине, и држава веће суме новаца жртвује како за систематичко истраживање (копање) свију наших старина тако и за откуп по правој вредности оних старина, које се налазе у рукама грађана и које ће још у будуће налазити подизањем зграда, орањем и т. д. — само онда велимо, стаће се на пут отуђењу наших драгоцености, који су нам једини сведоци и казивачи величине наших предака.

* * *

Свакојако вредно би било дуже времена пробавити у Мачви, и то бележити имена места (назвања поља, лугова, решија и т. д.) и приче, које су уз њих везане. Вероватно би се дошло још до неког назива или приче, која би испитачу старина Мачве што шта објаснила или би му нове мисли изазвале.

Занимљиво би било прибележити и друге народне приче н. пр. о новијој нашој ратној историји (из времена I. и II. устанка), које нису ушле ни у „Кнежевину Србију“ — ма да ова доста опширна изгледа. —

Бојишта и шарампови (шанчеви) на Равњу и на Дубљу виде се још и сада.

Место на Засавици, где се десила знаменита несрећа 1813 год. и сада се показује путнику с уздисајем. На овом месту — код Лађине — није био мост па се овај од навале народа срушио — као

НАУЧНИ ПРЕГЛЕД.

Математика.

Метафизика вишег рачуна.[1]

Можда ће се са многим од наших читалаца десити оно што и нама кад смо први пут чули за ово дело. Знајући за име пишчево, који је тада био министар грађевина пошто је за време француско немачког рата заступао министра рата, тешко нам је било да верујемо у први мах да је писац овог дела онај исти који је при изборима за Сенат Француски 1876 год добио највише гласова у департману Сенском. Познато је да је г. Фресине доцније постао и министар спољних послова а и у последње време почело се је говорити за њега да ће заузети портфељ рата у „великом министарству“ гамбетином Као ђаку политехничке школе париске и доцније инжињеру рудокопа, било је г. Фресине у релативно лако, пре него што се „баци у наруча“ политици и постане један од највиђенијих државника данашње француске, да се бави са размишљањима овако трансцендентног садржаја, чији је плод књига са којом желимо да упознамо оне од наших читалаца који за њу не би већ од пре знали. Да приметимо још да је исти писац издао пре 23 године једну „Рацијоналну механику“ и да је се бавио са штудијама о употреби у земљорадњи нечистих вода великоварошких канала. Као што се види г. Фресине занимао се је досад са тако разноврсним предметима да би му с правом какав почетник могао дати име једног човека који није специјалиста.

Ми нисмо ни спремни ни вољни да говоримо о целокупном раду г. Фресине-а, довољно је да се зауставимо на једном делу које је намењено не само математичарима од заната него и широј образованој публици која хоће да се упозна са основима свију позитивних наука. С тога сматрамо за нужно да кажемо, одма у почетку, да нам је дело о коме говоримо оставило упечатак врло брижљиво израђене философије математике која се може ставити упоредо са добро познатим делима Конта, Курно-а, де Моргана и

---

[1] De l' Analyse infinitésimale, étude sur la Métaphysique du haut calcul, par M. Ch. de Freycinet Paris 8⁰ Gauthier Villars 2 издање од 1881 године.

други. Мило ће нам бити ако они који нам учине част да нас ушчитају добију о овом делу бар приближно добро мишљење оном ког ми имамо о њему.

Прво издање овог дела изишло је још 1862 године, а друго пре неколико месеци. Изгледа на жалост, да је и овом делу као и толиким другима тек доцније стечени глас пишчев на сасвим различном пољу човечије делателности припомогао да и по други пут изиђе на свет. Ваља се само сетити са коликим незгодама је Литре имао да се бори док је издао друго издање Контовог дела „Cours de philosophie positive".

Дело ког приказујемо носи мото од Карно-а „Je cherche à savoir eu quoi consiste le véritable objet du calcul infinitésimal" и подељено је у три главне части: 1 Основни појмови; 2 Инфинитесимални рачун; 3 Инфинитесимална метода. Ако је друга партија добро дошла поглавито математичарима, то се може за остале две речи да ће је радо читати сваки који у опште воли да се бави логиком и анализом мисли.

Пре свега писац је хтео да изнесе разлику која постоји између рачуна и методе инфинитесималне. Предмет инфинитесималног рачуна састоји се, по њему, у истраживању граница (лимита) односа и граница сума; тако се дели читав рачун на диференцијални и на интегрални. На овом месту показато је да су ова два рачуна само природни наставци обичне алгебре јер се и инфинитесимални рачун као и обичан, бави једино са количинама сталним и опредељеним, да су резултати тог рачуна независни од величина које се променљивим количинама и да зависе једино од закона по коме ове променљиве количине опадају приближавајући се сталној граници и тиме непроменљивим вредностима. Напротив, инфинитесимални метода учи како се примењује рачун на решавање задатака сваког рода у којима истраживање непознатих количина не може да се врши непосредним путем, па били ти задаци узети из ма које гране примњене математике и смели би смо додати, из формалне логике, као што су показали у последње време Бул, Шредер и др. (Овом приликом да изјавимо жаљење што писац није уврстио у своје друго издање расматрања која су позната од како је изишло прво издање ове књиге).

Први део: *Основни појмови.* — У овом се делу налазе све потребне дефиниције, и то са много већом тачношћу него у ручним делима, функције, променљивих и непроменљивих количина, функција, функција континуитета и дисконтинуитета, лимита и бесконачно малих као и бесконачно великих количина. Овом приликом врло је јасно изнесено шта има управо да се разуме под изразима „бесконачно мало" и „бесконачно велико". Тиме што је показано да бесконачно мала количина није исто што и врло мала количина, као год што ни бесконачна велика не мора бити врло велика, учињена је велика услуга свима који се обично задрже на првом кораку изучавајући вишу математику. За астронома н. пр. пречник земљин који пут је бескрајно мала а за физичара, напротив обично бескрајно велика количина. На ову разлику добро је обратити пажњу наставника, јер је сваком из искуства познато како је у почетку изучавање више

анализе тешко због нејасности ових појмова. — Даље долази разлика између обичне или алгебарске анализе и трансцендеталне анализе или анализе бесконачно малих и бесконачно великих количина. По Огисту Конту прва се бави са задацима непосредним друга са посредним. Најпосле у овом делу показује се како постаје диференцијација тиме што се тражи граница (лимита) односа, а интеграција тиме што се тражи граница сума.

Други део. *Инфинитесимални рачун.* — Овај део намењен је излагању оних појмова и теорема који се налазе у свим ручним књигама о вишој математици, и он с тога претпоставља извесну количину знања из ниже математике, с тога није приступачан и широј публици но при свем том знатан је и овај део јер су у њему са ванредном јасноћом изнесени сви основи диференцијалног и интегралног рачуна, и зато држимо да га и ђаци и професори математике могу са коришћу прочитати.

Трећи део. *Инфинитесимална метода.* — Овај завршан део регулира сву философију више математике како је писац замишља. С тога нека нам је допуштено да се на овом делу што дуже позабавимо.

Пошто је писац у првој глави објаснио шта има да се разуме под називом бесконачно мале количине различних степена, прелази у другој глави, на излагање четири главне пропозиције односеће се на бесконачно мале количине. 1 Две непромењљиве количине између којих се претпоставља да постоји бесконачна мала разлика не разликују се у ствари једна од друге и управо су једнаке. 2 Две количине крајне а промењљиве које се разликују за једну бесконачно малу количину, приближују се једној истој граници (лимити). 3 Два збира бесконачно малих количина извесног степена од којих се сваки приближује другој граници крајној, тако да се бесконачно мале количине једног збора разликују од бесконачно малих количина другог збора у бесконачно малим количинама више стопена два таква збира морају да су једнака. 4 Принцип замењивања инфинитезималних количина. — У свим питањима којима се тражи граница једног односа или граница другог збира бескрајно малих количина, може се, а да се не промени вредност граница, заменити свака бесконачна мала количина другом који се од оне прве разликује у бесконачно малом вишег степена, или чији однос ка првој конвергира јединици.

У трећој глави показује се како има да се врши упрошћивање инфинитезималних једначина и долази се до закључка да ове једначине могу увек да буде оправданим починањем тако измењене како до садрже једино количине једног истог степена величине; јер све количине виших степена нестану кад се пређе ка границама.

Четврта глава садржи опредељивање степена величина некојих бесконачно малих.

У истој глави говори се о примени диференцијала на упрошћење формула, и том приликом се показује да је сасвим оправдано кад се бесконачно мало увећање једне променљиве замени њевим диференцијалом.

Шеста глава. Предмет инфинитезималне методе двојак је: 1. Наћи бесконачно мале количине чије границе односа или сума имају за вредност непознате количине проблема; 2. Свести ове односе или ове суме на облик који је нуждан за рачунање.

Седма глава. Определзивање бесконачно малих чије су границе непознате количине.

Осма глава. Определзивање бесконачно малих који улазе у израз лимита — ваља увек изражавати разне бесконачне мале количине као функције једне од њих н. пр. као функције увећања независно променљиве. Определзивање бесконачно малих као функције једне од њих увек је олакшано том важном околношћу што у методи се истражују тачне једначине између њих, могуће је да се занемаре све бесконачне мале виших степена које би иначе требале да се налазе у тим једначинама да ове буде тачне, но које нестају кад се пређе границама.

Глава девета и десета баве се применом инфинитезималне методе на разне задатке: као определзивање дужине, површине и кривине лука кривих влакова; предаљивање оскулацијоног круга; истраживање тангенцијалне и управне композанте убрзавајуће снаге променљивог кретања — све добро познати проблеми око којих се нећемо задржавати.

Глава једанаеста. Метода асимилације. — О двема бесконачно малим каже се да се могу *асимилисати* једна другој кад се оне разликују између себе само у једној бесконачно малој вишег степена т. ј. такве две безконачне мале могу за време једног и истог рачуна да се сматрају као истоветне и увек једна да буде замењена другом одатле назив: *метода асимилације*. Тако н. пр. лук једног влака може да буде замењен једном правом на бесконачно малом делу његове дужине. Даље се показује како се овом методом могу да решавају неки проблеми.

Глава дванајеста. — У овој се глави наставља определзивање а помоћу горње објашњење метода додира и оскулацијоног круга. — Почетници изучавања анализе, кад им се каже да два влака чији је додир (контакт) степена n имају n + 1 заједничку тачку бескрајно близу једна од друге, добију често врло погрешан појам о овом начину изражавања. С тога је нужно да дамо некоја објашњења.

Два влака немогу у ствари, да имају n + 1 заједничку тачку, као год што дирка не може да има сва влаком две нити оскулацијони круг три; заједничке тачке ма како да је додир зближен. Влакови се увек додирују у само једној тачци, као што су то увек замишљали стари геометричари. Оно што разликује додир од простог пресека, и што између више додира означава степен није ништа друго него начин како се влакови односе један спрам другог у околини заједничке тачке. Апсолутно говорећи, израз заједнички *елементи* два влака нема никаквог смисла; у влаку нема *нераздељивих* елемената, који би се могли да замисле као да сједињују две тачке *консекутивне* између којих нема места за никакву другу тачку. Има лукова мањих или већих, који при свем том што су врло мали, садрже бесконачно велики број геометријских тачака. Кад би се

два влака, у дужини једног елемента, макар овај био како мали, поклапала, то би значило да су та два влака истоветни у читавој њиховој дужини; јер две пруге могу да имају само ограничени број узајамних тачака, и тај број мора да је сразмеран броју параматера њихових једначина. Дакле кад се говори у заједничком елементу два влака, тада треба под тим разумети да у рачуну лимита могуће је заменити бесконачно мали део једног влака са одговарајућим бесконачно малим делом другог. Ми смо сматрали за нужно да сопственим речима пишчевим изнесемо ову важну тачку.

Глава тринаеста. Даља примена методе асимилације на опредељивање тангенцијалне и управне композанте убрзавајуће силе произвољног кретања.

Глава четрнаеста. Општи поглед на инфинитезималну анализу. — Као што смо видели инфинитезимална методе своди рачун таквих количина, које се не могу изразити непосредно као функције познатих елемената задатка на примену рачуна диференцијалног и интегралног т. ј. на просту алгебрајиску операцију. То се постизава тиме што се ове количине сматрају као лимите односа или сума бесконачно малих количина; ово излази на истраживање релација које постоје између бесконачно малих од којих улазе у ове односе или у ове суме и елементе датог проблема. Читав овај посао оснива се на *принципу замењивања инфинитезималних количина* (види П главу 4°). Овај принцип садржи у себи суштност читаве методе. Као што смо видели најзгодније може да се примени овај принцип тиме што се *асимилишу* бесконачне мале које могу једна другом да буду замењене.

Кад је Лајбниц први пут изишао са својом новом анализом, он ју је изнео од прилике под обликом асимилцијске методе. Само изгледа као да овај веики пронализач није имао сасвим тачан појам о овој методи, јер на приметбе које су му долазиле са разних страна он је одговарао да он сматра бесконачне мале количине као *несравњиве* и да их он занемарује поред крајних количина *као зрна песка поред читавог мора*. Но тиме је он као што је приметио Д Аламбер, уништио геометријску тачност рачуна.

Од геометара који су после Лајбница дошли неки су остајући му верни хтели да задрже његову методу пошто је поправе. Последњи знатан покушај овог рада био је Карно-ово дело „Reflexions sur la metaphysique du Calcul infinitesimal“. Овај писац оснива тачност Лајбницове методе на замишљају који је познат под именом принцип *изједначавања погрешака*, и који је изражен овим речими:

„Королар IV. Свака количина коју можемо да замислимо тако малу како хоћемо, може да буде занемарена као апсолутно равна нули према свакој другој количини коју нисмо слободни да замислимо тако малу како хоћемо. Тако да погрешке које тим занемарењем могу да постану не упливишу ни најмање на крајњи резултат рачуна чим су све произвољне количине елимисане из њега.“

Док су тако једни геометари школе Лајбницове усвајали бесконачно мале а занемаривали лимите, дотле се други, напротив служили са лимитама и одбацивали са свим бесконачно мале количине Међу овима се одликовао и Огист Конт.

Но најправилније као да је оно гледиште које усваја и лимите и бесконачни мале количине, јер је и једним и другим постанак један исти. То је врло лепо показао г. Фресине при крају ове тринајесте главе.

Петнаеста и завршна глава посвећена је методи Лагранжовој. Овај чувени математичар покушавао сасвим је да избаци инфинитезималне количине (у својим делима Theorie des fonctions analytiques и Calcul des fonctions). Он се је оснивао поглавито на Телеров образац и хтео је да извуче из њега све што треба доцније за обрађивање диференцијалног и интегралног рачуна. Но доцније је морао и сам да увиди непрактичност овог покушаја. Тако је н. пр. у своме чувеном делу „Mecanique analytique“ морао да усвоји са свим Лајбницову методу. —

На завршетку ове и сувише летимичне анализе дела г. Фресинеа нека нам је дозвољено да изјавимо наду да се читаоци неће дати заплашити речју метафизика која се налази у његовом наслову, јер су видели да је читаво дело основано на најобичнијим дефиницијама и појмовима математичким. Уједно топло га препоручујемо свима онима који хоће да добију шири поглед на вишу анализу а не би могли да се служе већим делима Конта, Курно-а и други.

M. S.

Хемија.

Радови г. Симе Лозанића.

— Почев од 1871 штампао је г. Лозанић у Berichte der D. Chem. Geselschaft ове своје радове:

1. О тетранитродифенилу год. IV. стр. 404.

2. Хлор и Јодфенолсенфуље; Дијоддифенол карбамид трихлор и тријод-фенил-гуанидин. год. V. стр. 156.

3. Како бензова киселина дејствује на фенол-сенфуље. година VI. стр. 176.

4. Како дејствује азотна киселина на сложене карбамиде, гуанидине и уретане год. X. стр. 690.

5. Метеор Соко бања год. XI. стр. 96.

6. Како дејствује калијум-хидрат на тетранитродифенил карбамид год. XI стр. 1539.

7. Како дејствује азотна киселина на хлорисане дифенолгуанидине год. XII стр. 2378.

8. О конституцији тетранитродифенолкарбамида година XIII. страна 1297.

9. Како фенилсенфуље дејствује на нитранилине година XIV. страна 2365. —

Неки од ових радова штампани су и у *Гласнику Ученог Друштва*, а сем истих у Гласнику су штампани још и ови његови радови:

1. Синтетички проналасци хемиски. XL. 1874 г.
2. Анализа београдских пијаћих вода XLI. 1875.
3. Анализа минералних вода. XLIII. 1876.
4. Анализа терме слатинске XLV. 1877.
5. Нитродеривати сложених ура. XLV. 1877.
6. Анализа минералних вода у Србији. XLVIII. 1880.
7. Анализа београдских бунарских вода. XLVIII. 1880.
8. Анализе вода топчидерских чесама. XLVIII. 1880.

Геологија

Први метеорит у Србији.[1]

Метеорит, који је $^{1}/_{13}$ Октобра 1877 год. пао измеђ Шарбановца и Бање алексиначке, био је до сада предмет штудије неколико стручних научењака, немачких и француских, а у последњој свесци Гласника Ученог Друштва штампана је расправа г. Др. Ј. Панчића по овоме предмету у којој су поред оригиналних изнесена и проматрања г.г. Дела, Клајна, Добреа и Лозанића, тако да ће најбоље бити, да из поменуте расправе испишемо све што је битно за познавање нашег метеорита, па затим да додамо шта је о истом метеориту писао St. Meunier, чији је рад познији од расправе г. Панчића, те се у њој није могао ни поменути.

Соко-Бања — тим је именом наука поздравила новог госта, што се ономлане на српску земљу спустио — састоји се из два повелика и три омања камена у тежи скупа од 26 килогр. а поред

---

[1] E. Döll Der Meteoritenfall von Soko-Banja. у Verhandlungen der K. K. geolog. Reichsanstalt. Wien 1877. бр. 11.

S. Lozanić Das Meteor von Soko-Banja in Serbien у Berichte der deutschen chemischen Geselschaft. Berlin 1878. бр. 16.

C. Klein. Die Meteoritensammlung der Universität Göttingen am 2 Januar 1879. у Nachrichten von d. kön. Gesel d. Wissenschaften Göttingen 1879. бр. 2.

Stanislas Meunier Une nouvelle météorite у La Nature број 326. 1879.

Др. Ј. Панчић Соко-Бања, први метеорит у Србији, — у Гласнику српског ученог друштва св. XXXXVIII. 1881.

St. Meunier Examen lithologique et géologique de la météorite tombée le 13 Oktobre 1872 (погрешно) aux environs de Soko-Banja en Serbie. — у Comptes rendus hebdomadaires de l Académie des sciences.

Tome XCII стр. 331—332. Седница 14 Фебруара 1881 године.

тога има нешто трошака за хемијске студије и једна углачана плочица за микроскопска проматрања. Три камена представљају метеорске јединке, а то је таково комађе, које је дуже или краће време кроз нашу атмосферу путовало, па кад је најзад на земљу пало, имало је на близу облик и величину, коју и сад има, само што је ударом о земљу или од људи, кроз чије је руке прошло, по гдешто повређено.

Највећи комад у нашој збирци — од 16,310 кил. има облик неправилног полигона са 12 страна, од којих су две стране оштећене; мањи — од 9,777 к. представља коцку, којој су две стране окрњене, трећа нешто повређена; најмањи је — од 0,254 као и први неправилан полигон, коме су два рогља окрњена.

Све три јединке нашег метеорита имају осим повређених места црну тавну кору, којој је дебљина мања од 0,2—0,5 мм. Ову кору — тако се обично држи — добивају метеорити приличком кретања кроз нашу атмосферу тим, што се наглим збивањем ваздуха одлучава јака топлота од које се минерална материја по површини растопи у то већој количини, чим је већа топљивост минералних састојака и чим је маса метеорском комађу већа. Ово нам објашњава, зашто је кора у већег нашег метеорита дебља а у мањег тања и зашто гвоздени метеорити такове коре немају.

На површини нашег метеорског камења виђају се два реда неједнакости, једне су повелике, кад плиће кад дубље, дугуљасте или ћошкасте јаме, а друге ситне, кадшто једва видљиве, већином таласасто искривудане пруге.

Унутарња је маса нашег метеорита пепељаста, а само гдекоје су партије нешто тавније бојене, што Daubrée[1] мало већој количини сумпора приписује. Главна је маса ситно зрнаста и од средње руке трошна. У тој се маси виде неједнако растурена три рода уметака различитих од остале масе величином зрна, бојом и сјајности. Једни, ситни — највише 1.5 мм. — бело-сивасти, јако сјајни, под чекићем растегљиви, прианајју за магнет — метално гвожђе; други су већи — 0.5—10.10 мм. — жути, кадшто са плаветним и црвенкастим преливањем, рђе по површини врани — на прилику угља, ово је моносулфид гвожђа или Troilit. Најаче пада у очи трећи род уметака, јер представља кугле различите величине, од 0,2—10,0 мм. и тад доста правилне, пругда су те кугле много веће, неправилне, по кадшто налик на речни облутак — највећа такова непревална кугла има ове пречнике 30,0. 18,0 и 20,0 мм. Све су ове кугле с поља и изнутре угаситије од остале унутарње масе а и зрно им је много ситније; кад се пресечу немају концентричких црта, као што се то виђа у других метеорита.[2] Кад се те кугле од остале масе одвале — као што се то може да види на више места на јаковном прелому метеорита — оне остављају глатке јаме.

---

[1] M. Daubrée Examen des meteorites parvenues à la collection du Museum y Comptes rendues T. LXVI стр. 7.

[2] Kaba 6. Dr. O. Buchuer: die Meteoriten. Leipzig 1863 стр. 95,

Наш бањски метеорит изгледа на углачаној површини порфираст, које од куглица о којима је мало час реч била, које од кристаластих партија које се тамо амо виђају и од којих су веће жуте — Troilit, а ситније бело-сиве и сјајне — метално гвожђе. На таковој углачаној површини, особито ако се при глачању употребила вода, али и на простом прелому ако је метеорит неко време био влази изложен, виђају се, место сјајних скрамица металног гвожђа, смеђе мрље, које ништа друго нису, већ гвожђе претворено у хрђу. Око једне овакове мрље виђене су на комаду Соко-Бање у ц. геолошком друштву у Бечу испитаном друге ситније мрљице од којих је ова партијица имала љускаст облик, особина, која по мишљењу писца доле наведеног чланка[1] нашем бањском метеориту искључиво припада.

На танкој плочици Соко-Бање препарованој у Гетингу научник Klein[2] нашао је под микроскопом ово. Метеорит је сложен већином из оливина и бронцита тако распоређених, да се у ситно зрнастој маси веће кристаласте партије од бронцита и оливана а осим тога и неке куглице виђају. Оливина има доста и то у виђеним кристалима, већином пак у кристаластим партијицама; мање има бронцита и то ретко у кристалима већ обично у кристаластим гомилицама, на којима се карактеристичне за овај минерал црте видити могу. Ова два минерала састављају и куглице што су по маси метеорита растурене и то тако, да су неке куглице сложене само из оливина или само из бронцита а кадшто из оба та минерала. Оливинске куглице често изгледају под микроскопом шарене, — на прилику мозаика, те подсећају на слежене очи инсеката; на бронцитским пак куглицама виђају се ексцентричне црте, кадшто на целој површини пресека, а другда имају паралелне црте на једној половини а на другој су црте те правилно ексцентричне. Оне куглице што су из оба минерала сложене у изгледу су врло различите; где је зрно ситно у поларисаној светлости виђају се врло лепе шаре. Осим свега тога Клајн је на свом препарату видио један минерал прозрачан а други смеђаст: за први држи да је то Anorthit, а за други да је Augit. На танкој плочици нашег метеорита, препарованој у Бечу види се само једна бронцитска куглица са паралелним и ексцентричким цртама, остала је маса прозрачна или тавна али без особитих горе споменутих шара. —

Наш је метеорит, што се хемијског састава тиче, одма пошто је у Београд донесен, испитан у нашој лабораторији од г. професора Лозанића, који је ученом свету резултате своје анализе објавио у журналу немачког хем. друштва.[3]

---

[1] E. Döll. Der Meteoritenfall von Soko-Banja, у Verhandlungen der k. k. geol. Reichsanstalt Wien 1877. бр. 11.

[2] C. Klein, Nachrichten von der k. Gesellschaft der Wissenschaften Göttingen 1877. бр. 11.

[3] S. Lozanić das Meteor von Soko-Banja in Serbien, у Berichte der deutschen chemischen Gesellschaft. Berlin 1878. бр. 16.

Специфична је тежа нашем метеориту 3,502, средња цифра од два мерена комада без коре; горе споменуте (страна 263) неправилне кугле 3.451.

У метеориту има:

Металног гвожђа	3·7—3·8%	FeNi
Силиката	96·2—95·3	RSi

Метално гвожђе магнетом из спрашене масе извађено садржи:

Гвожђа	78·13	Fe
Никла	21·0	Ni
Бакра	0·17	Cu

Сулфид гвожђа за се испитан садржи:

Гвожђа	63·84	Fe
Сумпора	36·16	S. и

Бакра ни мало а никла само траг.

За главну анализу узета је унутарња маса метеорита без коре, пошто је 3·8 гвожђа магнетом извучено; од три пробе HCl је растворио.

а	—	60·50%
б	—	61·44
в	—	61·79

Из остатка је хидратом калије одлучена силицијска киселина. Цела је маса садржавала ове састојке који се у HCl:

		растварају		не растварају
SiO_2	—	32·24	—	56·66
FeO	—	28·41	—	23·55
MgO	—	30·53	—	20·84
MnO	—	0·20	—	00,03
Na_2O	—	0·43	—	—
K_2O	—	0·09	—	—
Fe	—	0·70	—	—
Ni	—	0·17	—	—
FeS	—	6·78	—	—
Cr_2FeO_4	—	—	—	0·11
P	—	—	—	зера
		99.55	—	101·163.

Наш метеорит спада по хемијском и минералошком саставу по Парчу у ред *обичног* или *нормалног* метеорског камења с тога тако названог, што га највише има, по Daubrée-у[1] у *олигосидере*

[1] M. Daubrée, Classification adoptée pour la collection de metéorites du Museum. у Comptes rendues T. LXV 1869 Paris.

због тога, што садржи мало металног гвожђа, по Rose-у[1] у *хондрите* са куглица по маси растурених. Ове куглице разликују велику групу метеорског камења од свију других метеорита а и од многих земских особито еруптивних стена на које наличе тим, што имају исте састојке као и остала метеорска маса и што су у пресеку врло ретко концентрички цртане.

Најближи су сродници нашем метеориту по хемијским и физичком саставу, као што тврде научењаци, који су имали прилике да Соко-Бању са свима сродним метеоритима сравне, ови: Pegu, Utrecht Benares, Muddor, Aussun, Trenzano, St. Mesmin и Borkút. Што се пак стазе тиче, којом се држи да се нека група метеорита заједнички креће, Döll[2] зближава Соко-Бању са овим метеоритима, који су сви између 20 и 23° источно од Greenich-a пали, у нашем суседству осим Соко-Бање: Kaba, Kakova, Knyahinya, Ohaba, Borkút, Mezőmadaras и Lenártò, даље на северу у истој линији Pultusk Oesel, Bialistok, а на југу: Larissa, Widin, Seres.

Г. Ст. Меније изучавао је наш метеорит по његовој структури и по начину постанка. У првој расправи он га упоређује са трахитским конгломератима, од којих се разликује тиме што се он састоји из силиката магнезије а трахитске стене из силиката алуминије. Аналогија је дакле само физичка; али је врло важна, јер показује, да је метеорит морао постати под упливом истих оних сила, под којима су сличне стене на земљи постале. Јасно је да компликована структура метеорита није одједаред постала. Примордијалне стене морале су се здробити и строшити, комади неједнаке величине саставили су се у једну бречију, па се доцније металичан цемент од гвожђа и никла утиснуо у све пукотињице и спојио све комаде од бречије.

У другој расправи г. Меније је детаљније проучио односе на нашем метеориту. Он вели: „Мало има метеорита са тако хетерогеном структуром, као што је има комад метеорита, што га је г. Панчић, у име београдског универзитета, послао париском Музеуму. Он је потпуно сличан трахитским конгломератима са рајнске обале. — Метеорит је сасвим кластичне природе; заокругљени, а кадшто и ћошкасти валутци обувађени су брешоидном, ситнозрном масом. Ови састојци, т. ј. валутци и општа брешоидна маса опомињу сасвим на *трасове*.

Валутци се од опште масе не разликују само по структури, већ и по боји и саставу. Они су за њу слабо прилепљени и лако се од ње одвајају, остављајући на своим местима дубоке јамице.

Да би се соко-бањски метеорит добро проучио, ваља издвоити ове разне минералошке елементе и сваки за себе испитати, па их после упоредити са одређеним литолошким типовима.

---

[1] G. Rose. Beschreibung und Eintheilung der Meteoriten, у Abhandlungen der k. Akademie. Berlin 1869.

[2] E. Döll г. и д. стр. 287.

Моја испитивања, вели Меније, показала су ми, да су облутци од истих стена, које се налазе и у метеоритима Enisteim, Erxleben, Kernouve и т. д. то јест од *ерկслебенита;* а брешоидна маса иста је као и у метеоритима Pegu, Montréjean, Searsmont и т. д. да припада дакле *монтрежиту*. Ове две стене, сједињене у соко-бањском метеориту, не разликују се много ни по хемиском ни по минералогичком саставу, али су разног геолошког порекла.

Ерклебенит је, по свој прилици, примитивна стена, која је постала згушћавањем материје из парног стања. Монтрежит је напротив, резултат трошења старијих стена.

Једна се фела разликује од друге као што се разликује кварц из друза од кварца у пешчарима. — Форма валутака показује, да су комади стена доносени из далека до места где су се у конгломерате образовали.

Пукотињице (дијаклазе), које се налазе у валутцима показују, да су на њи дејствовале јаке механичке силе, на пример притисак. Дејство ових сила морало је бити пре образовања соко-бањске бречије, јер се пукотине не продужују и на монтрежит. Оно је можда узрок што су се од стене ерклебенита одвалили комади, што ће доцније да постану састојци метеорита.

Пошто се соко-бањска бречија потпуно образовала изложила се дејству еманација, које су утисле никелско гвожђе међу пукотине метеорита.

За сада се не могу детаљније одредити све геолошке мене, кроз које је морала проћи ова космична стена; али и ово што је досада речено довољно је да докаже аналогију метеорита са геологиом земље.

Зоологија.

Рад на фауни Кнежевине Србије.

И у овој грани јестаственице први а до сада и једини самостални радник је професор Др. Јосиф Панчић. Од 1853 године — када је постао професором јестаственице на тадашњем Лицеуму — редовно путовао је по Србији прибирајући материјал за познавање наше отаџбине са стране ботаничке, зоолошке, минеролошке и геолошке. Прибрани материјал или је сам научно обрађивао или га је депоновао у јестаственичком кабинету велике школе, чувајући га као драгоцен аманет за млађе раденике или га је слао на изучавање страним специјалистима и тако користио не само науци већ и нашој отаџбини, упознавајући је са страним научним светом.

Ми ћемо овде само споменути радове на фауни Србије. Фауну кичмењака описао је сам г. Панчић у овим својим делима: 1. *Рибе у Србији* 1860 године (одштампано из гласника Друштва Српске Словесности XII.) У овом је делу поред природописа и систематског

описа риба, још и анализа родова и специја (фела). Поред риба, које су у Србији нађене описане су и још неке, које станују у Далмацији. 2). *Птице у Србији* 1867 године, у овом делу поред кратког приступа је анализа родова и фела и 3). *Грађа за фауну Кнежевине Србије*, штампана у Гласнику Српског Ученог Друштва XXVI. 1869 године. У овој грађи је анализа родова и специја из класе сисара и водоземаца. Из класе птица спомиње само, да је нашао на Копаонику јаребицу-камењарку (Perdix petrosa). Ова јаребица станује у већем броју око Ниша и Пирота. Из класе риба додаје, да је поред већ описаних нашао још једну специју од рода Gobius L. а то је Gobius cephalarges Pall (флоречика) који станује у доњем Ђердапу.

Држимо, да ће бити доста интересантно знати колико на броју родова и специја кичмењака има у нас, и стога смо извели из споменутих књига Панчићевих овај статистички преглед:

1, *Рибе.*

Кошљорибе	35	родова	а	60	фела.
Штитоноше	1	род	а	7	„
Косоусте	2	рода	а	3	феле
Свега риба:	38	родова	а	70	специја.

2. *Водоземци*

Хелоније (корњаче)	2	рода	а	3	феле
Саурије (гуштери)	2	„	„	4	„
Офидије (змије)	6	родова	„	11	фела
Батрахије (жабе)	9	родова	а	16	„
Свега водоземаца	19	родова	и	34	феле.

3. *Птице.*

Грабљивице	21	род	и	38	фела
Пузавице	3	рода	и	10	фела
Викачице	6	родова	и	7	фела
Певачице	37	родова	и	125	фела
Голубови	1	род	и	4	фела
Коке	4	рода	и	11	фела
Штакаре	27	родова	и	57	фела
Пловице	13	родова	и	51	фела
Свега птица	112	родова	а	303	феле.

4. *Сисари.*

Љиљци (слепи мишеви)	6	родова	и	19	фела
Зверови	9	„	и	23	„
Глодари	10	„	и	22	„
Дебелокожи	1	род	и	1	„
Преживари	2	рода	и	3	„
Свега сисара	38	родова	а	68	фела.

Свега дакле кичмењака у Србији има 197 родова са 475 фела. Неће бити излишно овде да споменемо, да у Србији станују две отровне змије: *шарэн* (Pelias berus L.) и *камењарка* (грабарска, Vipera amodytes L.) По Панчићу карактеристика је њихова ова: у *шарана* је предњи део главе згор штитовима обрастао, ноздре су стављене на сред по већег носног штита, тело је смеђе или сиво, дуж грбине једна мрка веругава пруга, а упоред са њом са обе стране по један ред мрких мрља; а *камењарка* има рожић на глави, и глава је згор покривена једнаким крљуштима; шаре је већином као и у шарана. —

На фауни безкичмењака много је мање рађено. Панчић у својему делу: „Грађа за фауну" наводи да су ови страни научењаци писали о фауни наших животиња у Србији: Ентомолог *А. Цебе* путовао је по Србији 1858. и око Мајданпека скупио је богату збирку инсеката — колоптера — између којих описао је две нове феле (Chaetonyx robustus и Malauhius armifrons) у Entomologische Zeitung. Berlin 1862. . 2) *Мајер* 1859. скупио је по неким северним крајевима Србије формицине (мраве). Списак нађених ових животиња налази се у кабинету велике школе; а не спомиње се, да ли их је где год описао и да ли је каку нову специју нашао. 3. *Целебор* путовао је 1853 и 1855. године по Србији и мекушце које је скупио слао је специјалисти *Пфајферу*, и овај их је саопштио ученом свету у два чланка. Први чланак штампан је у Zeitschrift für Malaco Zoologie 1853. X. Страна ,185—189. под насловом: Notiz über serbische Schnecken von Dr. L. Pfeiffer. У овом чланку споменуто је свега 18 пужева међу којима је једна нова специја: Helix Zellebori. Pfeiffer. — Други чланак штампан је у Malako-Zoologtsche Blätter 1857, страна 179—182, под насловом: Bericht über weitere Mittheilungen des Herrn Zelebor. Свега споменуто је 22 специје пужева, од којих су три нове: Clauzillia Frauenfeldi Zel.; Clauzilia Serbienzis. Zel. и Clauzilia Pancici Zelebor.

4.) *К. Брунер* ортоптелолог долазио је у Србију 1860. године и животиње које је Панчић сам нашао и саопштио му, описао је у: а.) C. Brunner. Nonnella Orthoptera europaea nova vel minus cognita Lipziae 1861. б.) C. Brunner. Orttopteroologische Studien. Aus den Verhandlungen der K. K. Zool. botanischen Gezellschaft. Wien 1861. и в.) C. Brunner de Wattenvyl. Nonveau sisteme des Blattides. Vienne 1865.

5.) Сам Панчић у чланцима друге врсте споменуо је узгред и мање животиње које у Србији живе, ти су чланци: Zur Flora der Serpentinberge in Mittel-Serbien. Aus den Verhandlungen der k. k. Zoologisch-botanischen Gezellschaft in Wien. Jahrgang 1859. Band IX. Стр. 139—150 и Живи песак у Србији и биље што на њему расте. Београд 1863 (из Гласника друштва српске словесности. Књига XVI). Поред ових радова на фауни наших животиња у Србији, које Панчић спомиње у своме делу Грађа за фауну, имамо ми да додамо још ове:

1.) Bourguignat у своме делу Aménités malacologiques, Tom I. Paris 1856. а на страни 17. описује једну нову врсту речног пужа, коме је дао име Melania Segurii. Животињу ову добио је од тадаш-

њег француског конзула у Београду, с тога је Bourguinat назвао по имену конзуловом. Из описа овог пужа види се да он не спада у род Melania, већ у Littoglyphus, и да је Lyttoglyphus naticoides Fér: кога доста има у Дунаву и да није никаква нова специја. Медицинар у Паризу г. Ђорђе Јовановић био је тако добар, те нам је из горњег дела Bourguignat-овог изписао опис овог пужа.

2.) Dr. W. Kobelt у журналу Malako-Zoologische Blätter. Band XIX. 1872. у чланку под насловом: Neue oder wenig bekante Campyläen. Страна 128—131. описао је две нове специје из Србије и дао им је име: Helix Serbica, Möllendorf; и Helix Pancici Möll.

3. Dr. O. von Möllendorff. У журналу Malakozoologische Blätter. Band XXI. 1873. године у чланку под насловом: Zur Molluskenfauna Serbiens. Страна 129—148 штампао је списак мекушаца, који су донде у Србији нађени, између којих има више нових специја. Материјал за ову студију послао му је г. Панчић. Меленфорф је јавио за 22 рода са 85 специја, од којих су 14 родова са 72 специје речни а 8 родова са 13 специја суво-земни пужева.

Мелендорф вели да је $^1/_3$ ових специја карактеристичка за фауну земаља на доњем Дунаву (фауна дако — мезијска), и ми саопштавамо из његововог чланка преглед специја нађених у Србији по њиховој географској особини:

	Сувоземних.	Речних.	Свега.
Средње европске специје — — — — —	36	5	41
Источно-алпијске „ — — — — —	5	7	12
Јужно-европске „ — — — — —	2	1	3
Југо-источно-европ. „ — — — — —	4	—	4
Које се налазе и у Банату, Босни и Сибињу — — — — — — — — — —	10	—	10
До сада једино у Србији нађене — —	15	—	15
Свега:	72	13	85.

Фауна мекушаца на балканском полуострву, особито планински предели, богата је кампилејама, converted конитима и клаузилијама, и надати се је, да ће се још много и нових специја наћи. Ми можемо већ сада костатовати, да је број пужева у Србији за 40 специја већи, но што је Мелендорф навео, јер штудирајући збирку малако зоолошку, које се налази у кабинету велике школе, нашли смо много специја, које Мелендорф и не спомиње.

Ако најпосле додамо још и рад Drouet-а о шкољкама, о коме је у прошлом „Раду" реферисано, онда смо тим исцрпели све досадање радове на фауни кнежевине Србије.

У скоро надамо се, да ћемо моћи саопштити и неке нове радове, јер је ортоптеролог Брунер прошлог лета долазио у Србију и око Ниша покупио је знатну количину ортоптера. Г. Панчић, који је с њиме заједно путовао спрема монографију ортоптера у Србији; које већ од двадесет година прикупља, а г. Drouet члан француске академије наука, изучава сада српске *унионидe*.

Антропологија.

Конгреси немачких антрополога. — Овога лета држали су немачки антрополози два конгреса, један у Регенсбургу (у Немачкој), а други у Салцбургу (у Аустрији). На првоме су се претресала поглавито питања од локалног значаја, јер су од општег значаја биле само ове две расправе о *грнчарству* у доисториској периоди и о *очним дупљама* код примата. *Клопфлајш* је, на основу својих проматрања у Саксонској, поставио *девет* епоха у развићу грнчарства у Немачкој. Неке сорте украса он своди на *египатско* порекло, што не мора бити, јер се извесне манифестације културе, појављују на један исти начин на разним крајевима света.

О очним дупљама говорио је фон Терек из Клаузенбурга. Полазећи са гледишта десценденцне теорије, он је упоредио очне дупље код лемура старог и новог света са антропоидним и показао је како се иста развијала почев од простих лемура до шимпанзе, гориле и орангутана. Он је изложио, како код лемура непотпуно затварање или заокружење орбита стоји у свези са косим и назад управљеним положајем очију; тиме карактером они се врло јако удаљују од антропоида, који и по морфологији очне дупље стоје ближе човеку. И с тога је гледишта орангутан најближе човеку.

Радови на салцбуршком конгресу били су много живљи и интересантнији.

Прво се претресало питање о *келтима*, које се у Немачкој још није рашчистило. Неки келтомани хтели би све европске па и неке малоазиске народе да покелте. Бечлија *Мух* бранио је на конгресу на основу филолошких и археолошких података, ове тезе: 1) Германци су келти, 2) Кимри и ирци нису келти, 3) Норићани су германци. — *Фирхов* је напоменуо, да су Цезар и Тацит разликовали келте од германаца. Њему се чини да је међ келтима било два типа: једни бели а други затворене боје. — У живој дебати, која је трајала читава четири сата учествовали су још многи научењаци, али се споразум у мишљењима није постигао.

Граф *Вурмбранд* говорио је о развијању уметничких облика. Он полази са овог принципа одбирања: „Најлепше се форме одржавају, а друге пропадају. Одређени облици знак су почетка неког вишег развића; за тим се исти мешају и комбинишу; данашњи су облици производ прошлих смеша и комбинација; цртежи живих облика јесу први почеци уметности, код преисториских људи као и код Бушмана. Ткање и плетење основа су орнаментике, коју је металургија још више усавршила. Примери понајстаријих облика налазе се данас сачувани код Славена, у орнаментици њиовог посуђа, украсу њиових кућа, форми њиових појаса и опанака.

Из палеонтропологије држали су предавања Шафхаузен, Волдрих и Машка. — Први је изложио своје особене погледе на *доба мамута*, и који се поглавито састоје у томе, да старост тога доба не броји стотине иљада година као што се мисли већ неколико иљада година пре Христа. — *Волдрих* је говорио о домаћем псу у доисторијској периоди. Он налази да је већ тада постојало више разних

раса паса, који су живили у дивљини и по нужди служили човеку за рану, као и курјаци. Други су говорници наводили необориве доказе, да се човек ранио псећим месом, а нарочито мозгом; али да ли су тада пси већ били припитомљени то се још не може знати поуздано. — *Машка* је предавао о дилувијалним људима из Шрамберга, који су судећи по једној детињој вилици, морали бити прави цинови, али на врло ниском ступњу људскога развића. Како се на скупу подигла сумња да ова вилица није какав патолошки случај, то је *Фирхов* узео, да до идућег конгреса проучи потпуно овај интересантни проналазак.

ПОЛИТИЧКА КРОНИКА.

На завршетку ове рубрике у прошлој свесци казали смо, да ћемо изнети свој суд о збачењу митрополита. О тој ствари толико је у појединим листовима до сада писано, да је за свакога обљутавила. И ако је појава ретка и необична, то опет не може имати оне посљедице, које би извесни политички листови хтели силом да јој придену. Она је показала да су се и једна и друга страна у томе сукобу руководиле искључиво партајским гледиштем. Г. министар просвете а с њим и цело министарство нису могли никога убедити, да су они збацили митрополита што су хтели сачувати закон или што су хтели силом власти да изнуде поштовање закона и скупштинских решења. Г. митрополит Михајил вршио би закон и наплаћивао би таксе, које су законом прописане, кад би на министарским столицама били људи његових политичких назора. Влада је тражила и чекала сукоб (своје раније расположење спрам митрополита она је одма у почетку своје владе изнела на јавност преко пештанских и бечких новина) и дочекала га је.

Кад влада сматра да јој дужност налаже да чува закон о таксама, онда јој ваљда дужност налаже да чува и остале законе, који су на са свим подобни легални начин постали важећи „закон". Ако треба закон о таксама духовника бранити, онда требало је са истом јачином бранити и закон о таксама на дућане, на промет, који се у дућанима чини. Влада не само да није бранила закон о дућанима, но је допустила да члан њеног кабинета, г. Чедомиљ Мијатовић, поништи закон и његов извесни велики приход сведе тако рећи на нулу. Ако је требало збацити митрополита што не врши један део закона о таксама, онда тим пре требала би да је искључила из своје средине човека, који не само да није хтео да врши закон о таксама на дућане, него га је сасвим поништио и силом своје власти навео толике оштине да не врше закон, но његов распис. Дакле по истој логици требало је и министра финансије збацити. Даље. Ако се министарство руководило једино законом што је збацило митрополита, онда је требало да казни све општинске власти, које нису извршиле ни закон о таксама на дућане, ни закон о таксама на пиће. Но влада није нашла за нужно да чува ове законе, и то једино зато што их не гази митрополит но их газе или чланови њени или други грађани.

Но ми с тим не мислимо бранити митрополита. Нама, који се руководимо искључиво принципом суверенитета народног, добро је

дошао такав пример. Ми знамо да је било и да ће бити много великих и малих бирократа, који ће се противити закључцима народне скупштине; бар ће се онда моћи прстом показати да је народна воља већа и јача од ма каквих старих и прастарих закона, који су кројени у сасвим другим околностима и у другом времену.

По назорима многих чланова радикалне странке требало би цркву искључити из државне управе. Модерне демократске државе имају се управљати народном вољом и народним решењима, а црква, па ма која била, има да се управља по канонима својим. Пошто се у држави разне цркве садрже, пошто су њени држављани разне вере и не припадају једној цркви, то и модерна држава није основана на вери, но на општој народној вољи, која је у заједничким интересима и потребама целога народа изражена. Свака држава треба да садржава у себи такве установе, које ће гарантовати сваком своме држављанину право слободе свести и слободу исповедања своје вере, али ни једна вера, која тражи заштите и благодети уређене државе, не сме у себи садржавати обреде, које би стешњавали општа права сваког држављанина.

Развитак науке и искуство доказали су да обучавање и васпитавање младежи много зависи како од науке, која се предаје, тако и од начина којим се предаје, и нагнали су државу да обучавање младежи повери људима, који теже за напретком и који познају степен науке и захтеве савремене државе. На тај начин обучавање младежи истргнуто је из руку свештеника, који су се при обучавању младежи руководили једино старим и непроменљивим учењем своје вере. Као што младеж у обучавању није поверена свештенству, тако и одрасли грађани не могу се силом власти нагнати да врше обреде, који би били противни њиховој савести и свести.

Велики научници подизали су свој глас за то да се црква одвоји од државе. Држава се стара о општим захтевима свију својих држављана, а црква нека води бригу о онима, који су јој остали верни и који се драговољно подвргавају њеним захтевима и обредима. Свештенике да плаћају *само они*, који исповедају ону веру што је ови заступају, и који се драговољно упишу у чланство каквог религиозног, на прилику православног друштва.

Да ли ће ово начело наћи и код нас својих заступника у великој скупштини, при мењању устава, зависи од тога какав буде састав скупштине и којим се путем пође при решавању тога питања. Наш народ није биготан, нити ће икада бити, али као год што и најобразованији човек неће пристати да мења веру, *и ако у њу неверује*, и баш с тога што не верује, тако исто и народ не воле и презире оне, који му веру исмевају.

По нашем мишљењу ко тежи да цркву одвоји од државе и направи од вере приватну ствар савести свакога појединог грађанина, тај треба да учи народ да поштује свога суграђанина, који другу веру верује, па ма како се с њом не слагао; јер само тако отварамо пут напретку, а не безумним ликовањем што је Мојсије заменио Михајла. А да се влада није руководила тим напредним принципом цео

збацивању митрополита, показаће скора будућност, кад влада почне сузбијати предлоге народних посланика који теже да духовну власног *у опште* ограниче.

* * *

На позив привременог одбора народне радикалне странке, држан је 8. новембра скуп за претрес пројекта организације српске народне радикалне странке. Пројект организације израдио је био привремени одбор и разаслао га члановима радикалне странке по целој Србији да га проуче и ставе своје примедбе и измене, које би желели да се изврше. У исто време послат је био по Србији и један члан привременог одбора, да прикупи мњења наших једномишљеника и да објасни поједине тачке пројектиране организације. Већи део Србије обишао је изасланик и наишао је на велики одзив једномишљеника. Исто тако одазвала су се писмима и она места, у која није могао стићи изасланик.

На основу пројекта организације и покупљених мњења отпочет је претрес статута у многобројном скупу све самих једномишљеника. На том скупу оближње вароши биле су заступљене нарочитим изасланицима и повереницими. Крагујевац био је заступљен са три изасланика, Шабац са пет, Ваљево са два, Смедерево са једним, Пожаревац са једним. И Београд је заступљен био много више но што се напред могло претпоставити. Скуп је добио у току рада многе поздраве са крајева, који нису могли послати нарочитог изасланика.

Све примедбе и измене које су учињене своде се на то, да се прошири круг самосталног рада месних одбора што организацији може бити или од штете или од помоћи, а све ће зависити од увиђавности и ревности месних одбора. За два дана свршен је био претрес и изабран је привремени одбор коме је поверено да статуте поднесе на потврду власти што је већ давно и учињено.

Ко је упознат био са приликама, које су пре годину дана владала, тај ће признати да је јака потреба настала да се сви родни људи прикуп у једну народну странку, којој би први и главни задатак био да земљи даде демократски устав, у ком би све народне слободе и народна права утврђена била, и у коме би се ударио темељ народној самоуправи и народном самоопредељењу.

Бирократска владавина и бирократски систем дејствовао је и дејствује супрот народном духу, и у место да с напретком времена добијамо све веће и узвишеније карактере, који би кадри били да сваког часа жртвују себе и своје угодности за народне слободе и народни напредак, то смо гледали како се множе бирократе, који народ мрзе и гоне и који га сматрају само као извор свога богатства и свога уживања.

Борба народног духа, који тежи за слободом и народном самоупраом створила је у народу једну странку, која је јака и моћна била, али којој је бирократска влада увек супрот стојала и стављала јој све могуће препреке да не организира и уреди своју снагу и своју моћ.

Иста странка са највећим напором и жртвама може се рећи извојевала је данашње слободне законе и данашњи закон о удружењима и приступила је организирању своје снаге.

Она се организира на широком и трајном основу народног суверенства и народне самоуправе и ставила је себи за сада као прву и највећу задаћу, да ради на томе да се устав промени у духу њених начела, у духу народне самоуправе и народног суверенитета, да се у уставу учврсте све слободе и сва права, како би створили земљиште на коме се народ може развијати без потреса и застајкивања, по сугласно сувременој науци и прикупљеном искуству.

Народни суверенитет и народна самоуправа, та вечита и света права сваког народа, дају уверења свакоме, који се измирио са идејом: *да без слободе и народног самоопределења не може бити ни народног благостања; да где народ робује и не распоређује сам са својом привредом ту њему најмање остаје* — да другог пута нема, којим се у овом времену може поћи а народном делу служити. И ми се уздамо да ће скоро настати час кад ће се сви увиђавни а напредни елементи нашег друштва, па звали се они комунци, социјалисте, републиканци, радикалци или демократе, придружити струји, којом се к победи иде.

Статути народне радикалне странке чекају на потврду, и ако су остале партије срећне биле да добију своје статуте потврђене не чекав ни неколико дана. С нама се свуда праве изузетци.

* * *

Сваки оклева да предузме посао, чијем се добром резултату не нада. И ако је влада, кад је ступила на владу, одма наредила нове изборе, да сазна народно мишљење и расположење, сад оклева до последњег часа. Избори су наређени за 13 децембар, у времену, кад ће народ имати тешкоће да путује по снегу и зими. Влада нема никаквог основаног изговора што је пропустила згодно време, кад се народ не би мучио, да дође до изборног места, и то показује да се о народу не води толико брига, колико о свом одржању. Кад не би иза владе стојали толики закони, који народу терете гомилају, можда би влада добила и кога свога приврженика а да се не мора много за његов избор старати. Али овако њој је требало времена да се спреми. Резултат ће показати колико је у томе успела.

* * *

Српски црквени сабор у Карловци изабрао је за свога патријарха епископа будимског г. Арсенија Стојковића. Још једном био је исти епископ биран за патријарха, па како угарска влада нема вере да ће је Стојковић помагати у угњетавању Срба, то је цару препоручила да га не потврди, као што је и учинио. Судећи по раду тога епископа рекли би да је миран и поштен човек и тешко да ће га цар и сада потврдити, јер њему требају слуге, који ће радити у интересу његове државе па макар и на штету Срба у Угарској.

* * *

Од неког времена често се појављује глас о кризи српског министарства. Ми би и сами рекли да министарска криза постоји све

једнако од последње скупштине. Она је кад јача а кад слабија, али диференције, које су се појавиле у крилу министарства, не могу се ни уклонити ни умањити. Они мисле да могу у крилу свога министарства решити ко је крив за Бонту-ов уговор и за остале несавршене и несмишљене законе. Јавно мњење казало је ко је крив, а народна скупштина, ако не ова, а оно идућа, казаће да су сви криви, који су се сложили да протуре Бонту-а.

* * *

Аустрија је несита. Чим добије згодну прилику она прождере по које право српског народа. Мала али јуначна Бока уживала је право да не даје синове у војску. Аустрија, која је пригњавила Србе у Босни и Ерцеговини а не може да трпи шаку слободних људи и предузела је војене мере да нагна Бокезе силом да лију крв за онога, који је Српству највише рана задао. Шта ће учинити Бока незнамо. Време је зимње и тешко је народу бити у устанку. Да ли ће издржати до пролећа и да ли ће се која сила сетити тога народа сумњамо — али правда захтева да сваки подигне глас у одбрану њихову.

Н. Пашић.

КЊИЖЕВНОСТ.

Цезар и Брут.[1] У Шекспировим делима има три драме које се обично зову „римске драме," зато, што им је предмет из римског живота. То су „Јулије Цезар," „Кориолан" и „Антоније и Клеопатра". Материјал за те драме узео је песник из „живота" Плутархових по једном енглеском преводу од 1579. год.

У оно време, кад се школско образовање састајало највише из учења живота и писаца класичких, сваком западном народу, после његове националне историје, најближе је била историја Грка и Римљана, те су и историјске прилике и историјски јунаци класичког времена били омиљен предмет за забаву. У тим римским драмама Шекспир је умео хладним белешкама Плутарховим дати духа и живота, а од његових карактера начинити дивотне драмске јунаке, у којима ће се идеал човека помирити с историјском истином. Нема песника другог, који би тако као Шекспир умео помирити историју с поезијом, те да то помирење не буде на штету ни једној ни другој. Ни Цезар, ни Брут, ни Антоније, ниједан други јунак ових римских драма није изгубио ниједну црту, коју код Плутарха има, и прилике историјске не само да нису измењене него, махом, нису ни поремећене из оног реда у ком су испричане у Плутарховим животима. Па опет су и те драме и ти јунаци оригинална дела Шекспирова.

С материјалом ушао је у Шекспирове драме и сам дух — тако да речем — класичког писца, или нешто од тог духа, што се види на тачном схватању социјалних прилика, које се у драми описују и у вештини, каквом су портретисани и описивани карактери. Јунаци тих драма, имају нешто од оне хладне, достојанствене, хармоничне лепоте, која је карактеристична особина класичке вештине. На сваком јунаку опажа се, да стара вештина држи неку стегу над романтичном тенденцијом Шекспирове поезије; страсти се не разапињу у такој силини, како би рушиле хармоничност и одмерено достојанство јунака, и како су разапете нпр. у краљу Лиру или у Отелу, где у својој силини прелећу границу до које и само уображење не може летити. Али не можемо ни то рећи, да је у овим драмама класичка вештина потисла или угушила са свим романтику. Шекспир је ту постигао онако помирење класицизма и романтике, за каким су многи песници немачки, у XVIII-ом веку, под утиском нових студија кла-

---

[1] Julius Caesar, tragedy by W. Shakespeare. „Јулијус Цезар, трагедија у пет делова од Шекспира, *с немачког* превео М. Зечевић. Београд 1866.

сичке вештине, и Винкелманових књига о тој вештини, тежили, и какво је само Гете у својим драмама после пута италијанског успешно постигао (нпр. у „Тасу“ „Ифигенији“ итд.)

Поред те особине у јунацима, ове драме Шекспирове разликују се од других његових дела и тим, што у њиховој радњи има више јединства и округлине, и ако ни у њима није баш са свим напуштена она децентралистичност, што је карактеристична особина модерне драме.

Све три те — римске — драме писане су после 1601. год, у оно време, дакле, кад се ђенијална — вештачка моћ Шекспирова била успела на врхунац силе и способности: а „Јулије Цезар“ је међу њима најстарије и најсавршеније дело. Ту трагедију писао је Шекспир 1601—1603, а она је штампана истом после његове смрти, први пут у знаменитом „фолијантном“ издању од 1623. год., које су песникови пријатељи и другови, глумци, приредили.

Има критичара, који су, из превелике љубави на спрам Шекспира, хтели доказати баш овим „римским“ драмама, да је он врло добро познавао живот и историју класичких народа, а тим аргументисати, да је он „класички“ образован био. Да Шекспир није познавао живот Грка и Римљана као што су га познавали тада иоле школовани људи, то се види из свију његових дела, а ни из једних тако јасно, као из самих његових римских игара. Ни најслабији археолог не би тако скученог знања био да пресели у римски живот сахатове, добоше, торњеве са звонима и да обуче плепс римски у кожухе, да му натакне шубаре итд. Али је Шекспир познавао човека. Ако није био добар археолог, он је био психолог каком није било никад равног. Бен-Џонсон и други учени савременици његови, могли су у својим драмама, у погледу археолошком, бити тачни до ситница, али у познавању човечијег осећања, наклоности и страсти, стајали су дубоко испод Шекспира; а публика није никад ишла у позориште, да се учи археологији, да се упозна с кућевним посуђем и ношњом старих векова, него да види и позна човека. То је особена црта Шекспирових дела, да се у свима њима, биле то драме из енглеског или из римског живота, из енглеске или римске историје, песник бави само и чисто човеком. Ричарди, Хенрици, Цезари, Брути, Клеопатре, Ромеји могу бити у оделу римском или властелинском из средњег века, под шеширићем украшеним перјем из какве италијанске вароши, или под тешким оклопом каквог јунака са севера: страсти и осећања човечија развијаће се једнако у једнаким приликама. Није питање, јесу ли те прилике у староме Риму или су у какој британској вароши. Тражећи само психолошку и етичку истину, за Шекспира су археолошке, географске, па често и историјске истине споредна ствар. На њих он није много полагао. Њему требају само прилике удесне да страсти људске узму овaку или онаку јачину. Има ли тих прилика у историји? Ако их познаје, он ће их узети; ако их добро не познаје, он ће их слободно допунити. Нема ли их? он ће их створити.

Али, морам и то споменути. Чини ми се, да је при овим драмама, а нарочито кад је говор „о Јулију Цезару,“ критика мало у противуречици. Док се налази људи, који Шекспиру одричу свако

знање археолошко, дотле нема никог који би порицао, да је у његовим драмама схваћен и представљен прави, истинити дух класичког живота. Откуд та противуречност? Треба јој тражити објашњења код критичара а не код песника.

Изучавајући класичку вештину, ми смо се навикли, да по њој ценимо и људе из класичке историје. Ми замишљамо, да су то све саме живе статуе које се, онако хладне, достојанствене, мичу на форуму и по улицама римским, мирне, умерене у ходу и говору. Замишљамо да је она естетика, што је управљала длетом каменорезчевим, морала управљати ходом и понашањем људи у животу и на улици.

Шекспир је друкчијим оком гледао на прошлост. Код њега је човек, човек: с душевним способностима, страстима, силним осећањима. Али, као што мало више рекох, Поутарх је поред материјала, дао Шекспиру још нешто друго. Плутарх, сам, није био писац баш чистог класицизма, али је био и сам вештак. У својим упоредним биографијама он портретише грчке и римске јунаке великом вештином, која се, дакако у изводима Милићевићевим не види, а та је вештина, класичка вештина, која у сваком карактеру тражи неку лепу одмереност и хармонију у осећањима — савршеност. Шекспир се трудио, да у својим јунацима задржи те црте класичке вештине; и до извесне мере, задржао их је. Сад зависи како те јунаке и њихову радњу посматрамо, онако нам и изгледају. Ако из даље пазимо на тврдоћу њихових убеђења и сагласност њихових начела и радње, онда пред нама доиста стоје јунаци класички. Ми видимо, ако је пред нама стоик, стоика у ситним и крупним приликама; ако је епикуреац, налазимо га као верног ученика његове философије у порозици, у друштву веселих камарада и на бојном пољу. Чини нам се да видимо пред собом јунаке, какве смо се навикли да налазимо у вештини и књижевности старих народа, јунаке, који су умели унети философију у живот. Али ако се тим јунацима приближимо тако да можемо чути куцање срца у њиховим грудима, ако им се прикрадемо кад су сами или у друштву интимна пријатеља, онда видимо да су онако исто страсни као што су и људи других векова; видимо како силно напиње душа да провали брану коју разум и вештина подижу. Брут, као стоик, по начелима своје науке био је спреман да сноси хладнокрвно сваку несрећу која би га снашла, и кад му је вест стигла да је његова жена лепа Порција умрла, чујемо из његових уста само кратку, хладну реч „Збогом Порцијо, морамо умрети,“ али његово срце крадом кроз акценте саме те реченице шапуће нам тихо, да уста нису баш искрена. Брутов пријатељ — Касије — искренији је. „*Вештином* постигао сам колико и ти, али опет моја *природа* не би могла толико поднети.“

У кратко. Јунаци Шекспирових римских драма нису онаки каке траже археолози у историји класичких народа, а нису ни чисти данашњи јевропејци, него су истинити људи из класичког времена, у чијем је образовању било више вештине и философије, него што данашње образовање људима даје, а са истим осећањима и страстима које су вазда у људима биле.

Радња трагедије „Јулије Цезар“ јесте један лист из римске историје. Она обухвата историјске догађаје од 44. год. (пре христ

кад је Марко Антоније на светковини луперкалија нудио Цезару круну, коју је он нерадо одбио, до битке код Филипије у Маћедонији 42. год. у којој је тако звани други триумвират, састављен од Марка Антонија, Октавијана и Лепида, срушио републиканску партију скупљену око завереника Брута, Касија и других. Ми морамо сабрати у мислима све оно, што знамо из историје, о тадањем стању у римкој републици. Дугогодишњи грађански ратови, између Силе и Марија, између Цезара и Помпеја, изнурили су римски народ и унели у државу страх и несигурност живота и имања. Јуначки бунтовници срушили су аукторитет старих републиканских установа, и народ се, као што вазда бива у грађанским ратовима, већ почео навикавати да одважности и јунаштву вођа партијских поклања поверење које установе државне нису могле хранити. Тако се, у колико се установе показивале слабије, развијало и јачало поштовање јунаштва и силе. У тешким приликама народ је био вољан да поклони сва своја политичка права ономе, ко му само живот обезбеди и гарантује и утврди мир. Кад је тако расположење сазрело, онда је престо монархички већ готов; ко ће сести на њега? зависи од вештине човека, који се уме дне успети.

Кад је Цезар, — коме су сервилни сенат и оголела и уморена маса римске вароши, после победе над Помпејевцима, бацили пред тријумфалне двоколице са венцима сва своја политичка права, — примио поклон, и почео се старати да престо, и себе на престолу, утврди, онда се саставила завера против њега и престола монаршког. У Марту 42. год. у сенату пао је Јулије Цецар под ножевима завереника. Пријатељи Јулија Цезара и присталице Цезаризма уредили су се и одсудна битка је била код Филипије у Маћедонији. Републиканска партија потучена је; Брут и Касије су погинули.

Та историјска факта, описана су у трагедији онако истинито као што су испричана у Плутарха; али је у тој радњи, на том листку римске историје Шекспир нашао нешто више, но што обичан читалац уме наћи; нашао је борбу два велика морална начела, борбу егоизма у политичком животу људском, који ту у римској историји узима име Цезара, и патријотизма или слободе. Велики државник XVI-ог века и секретар флорентијске републике, Махијавели илустровао је у својим примедбама на историју Тита Ливија једну истину, до које је дошао испитујући развијање разних народа, а та је: да се политички облици држава мењају по неком сталном закону, да нпр. монархија на извесном степену свог развића има — по нужди — извесне прилике које руше монархију, а из којих се република развија; а тако исто да и република на извесном степену развића бива принуђена да уступи место престолу. Промене у политици не може бити (где је природно развијање) без промене у свету морала, а да је то буде, мора да има узрока у осећању човечијем. Шекспир, велики психолог, схватио је революцију Цезаревог времена као борбу моралних сила. Он је као и његов велики савременик писац „кнеза“ и коментара на Ливија, био убеђен, да је та борба вечита, да се она не решава само у једном веку или на једном листу историје него у историји човечанства, и из тог убеђења излазило је уверење да ће

и трагедија Цезарева бити популарна у свима вековима и код сваког народа. (види II сц. 3).

Како је имао да илуструје борбу само моралних сила (начела) Шекспир је нашао ту епоху код Плутарха, удесну за свој циљ. Он се не меша са својим симпатијама у тадању борбу римског народа, њега се не тичу историјске партије. Он не исказује своју љубав ни за Јулија Цезара, ни за Брута лично. То су људи, који, ма како да су савршени, имају својих слабости, и пропадају због тих слабости; али кад је питање уз које од она два начела што су у борби стоји песник, онда је место његово сваком видно. Шекспир је заједно са својом публиком под заставом слободе. Ко чита трагедију „Јулија Цезара,“ ако је нежног срца, плакаће заједно с Марком Антонијем над Цезаревим телом, па ће исту сузу пустити и са Брутом над телом Касијевим јер ће ту плакати над слабостима и ломном природом људском, али поред свих суза које просипље без партијских начела осетиће да је смрћу Брутовом учињена грдна неправда човештву, а у души његовој разведриће се у свој истини и лепоти оно начело у име које га Брут гине.

Одавна се мислило да ова трагедија Шекспирова не носи тачан наслов, и да би је пре требало звати Брутом него Цезарем, јер Јулије Цезар већ у почетку III-ег чина гине, а Брут и завереници остају до краја радње, па се нагађа да је песник зато назвао своје дело именом Цезара, што је он познатији и по мишљењу немачких професора (н. пр. *Крајсинга* Vorlesung üb. Shakespeare, и *Гервинуса* Shakespeare) још милија личност историјска, па као такова удеснија за наслов трагедије просто из спекулативних театарских разлога. Чини ми се да то такoво мишљење о имену трагедије показује да основна мисао, (тенденција) тог дела Шекспировог није потпуно схваћана. Кад би ова трагедија имала само да опише борбу између Јулија Цезара и завереника, онда би заиста било природније да се зове именом завере или главног њеног члана — Брута. Али то није главан њен циљ. У њој је описана борба начела, егоизма поличног и слободе, цезаризма и револуције. Личности су само носиоци начела, оне су више символи, који могу бити срушени... пропасти, али начела остају да живе. И заиста, пошто је Јулија Цезара нестало, начело је његово преживело, и завереници су имали до своје погибије посла с њим; па ако је с Брутом, као што нам лепо вели Сенека, погинула слобода у Риму, начело у име којега се он борио остало је преко његовог гроба, да се појављује у многим бунама и устанцима противу деспотије како у римској тако у свакој другој историји. Од оног момента у трагедији, где се завереници растављају с мртвим телом Јулијевим, *Цезар* их непрестано прати, Цезарева сенка излази пред завеpенике на бојном пољу код Филипије и дивани с њима. Дух Цезарев походи Брута и говори му да ће се скорим видити (види IV. 3. сц.) а на бојном пољу над телом Катона, сина оног славног Катона што је у Утици погинуо бранећи републику од Цезара, узвикује Брут „о Јулије Цезаре, ти си још силан, твој дух ода.“ Дакле, као што се види, *Цезар* не оставља ни радњу ни публику онде где у трагедији гине, него и он (као дух) траје и

ради до краја трагедије; зато је његово име могло доћи у наслов трагедије а не из других разлога.

У оцењивању ове трагедије ми морамо стати на гледиште Брутово; оно је и тачно и историјски истинито, а онда ће нам бити јасно да треба чинити разлику између начела и човека, *Цезара* и Јулија Цезара. Песник нас опомиње да не заборавимо на то разликовање. Брут се обраћа својим друговима речима: „ми сви стојимо против духа Цезаревог а дух људски нема крви. О, кад би само могли дух Цезаров ухватити, а Цезара не погубити; али ах, Цезар мора за њ крв просути . . .“ (II 2.) Но не само да нам песник тако наговештава како треба гледати на ствар, но је и самог Цезара тако насликао, да нам у очи падају црте Јулија Цезара, човека, са његовим физичким слабостима и предрасудама и Цезара на престолу римском, на који су га лична ђенијалност а још више историјске прилике узнеле. У фамилији, у друштву са женом и друговима Јулијеве слабости јесу слабости људске; на престолу слабости његове јесу слабости Цезаризма. У онима лежи мотив за трагичну судбину Јулија Цезара, у овима узроци за људску мржњу против Цезаризма. Физички, Јулије Цезар је доста бедан човек. Он је глув на једно уво, болешљив, има падајућу болест. Он је доста сујеверан, што знају само његови интимни пријатељи; али је имао неколико врлина које су људе вазда, пре икаквих других способности, доносиле циљу. Он је *добро познавао људе* и прилике и умео са њима рачунати бар док се није попео на престо. — Но много силнија је у његовом карактеру била једна друга врлина — *одважност*. Он је био тако одважан да је био у стању латити се предузећа, за која његове физичке и друге способноси достићи не могу. У тој врлини лежала је слабост да своју моћ *преувеличава*. Такав је Јулије Цезар био од детинства. „Једног бурног и хладног дана, кад је дивљи Тибар беснио уз обалу, рече мени Цезар, смешли ти Касије да скочиш сад самном у љутите вале, и да тамо препливамо. На те речи, обучен како сам био, скочим у воду; доиста и он скочи. Река је хукала над нама; ми смо је пресецали храбрим мишицама и заустављали је упорним грудима, али још не бесмо дошли до мете, повика Цезар „помагај Касије, утопух.“ (I. 1.) С одважношћу, које је већ велика сила у Цезаревом карактеру, налазила се сједињена стоичка ресињација и *презирање смрти*. „Страшљивци умиру више пута пре смрти, а храбар окуси смрт само једанпут. Од свију чуда која сам икад чуо, чинимисе најчудније да се људи смрти боје, канда не виде да смрт, судбина свачија, долази кад треба да дође“ (II. 2.). Способности које је Цезар имао у животу обичних људи могу бити врлине или пороци, како им стоји удружен поштен или рђав мотив, али на престолу из тих способности махом излазе пороци, из њих се развија грозно чудовиште — Цезар. Бруту, који је добро познавао Јулија Цезара, чинило се да је у његовим способностима већ зачетак чудовишта. Он је знао да је у Цезару вазда разум владао над страстима. Али хоће ли тако бити и на престолу? Искуство, историја говоре противно. „Врло се често догађа да је понизност само лествица младом частољубљу.

„Кад се пуже, на оку је држи
„До највишег кад допре степена
„Леђа тада лествици окреће
„И на небо управља погледе,
„А презире те ниске степене
„Који су га навише узнели. (II. 1.)

Тако може бити и с Јулијем Цезаром. Знаци се већ показују и нико их тако не види као Брут, који је душу Цезареву познавао. Занимљиво је посматрати како се оне врлине Цезаревe нарави преображавају у пороке, како оне способности, које доле у обичном животу човек цени, на висини престола постају слабости. Тај процес насликао је Шекспир вешто и зналачки. У њему могу и народи и владаоци наћи велике поуке. Одважност и јако цењење своје способности, врлине, које су Цезара дигле на престо, претварају се ту у ужасну гордељивост.

„Ја бих био потресен кад бих лично на вас; молбе би ме могле потрести кад бих ја могао молити. Али ја сам сталан као северна звезда, која на своду небеском нема друге у сталности. Небо је искићено небројним варницама. — То су ватре; свака од њих сија; али међу њима свима једна само стоји непомично. Тако је и у свету; у њему има много људи, и људи су од меса и крви и осетљиви, али, међу њима, ја знам само једног, који непобеђен држи своје место, кога навале не помичу — а то сам ја“ (III. 1.) Из гордости развија се презирање свачије друге способности; из тог презирања туђе моћи развија се самовоља (тиранија), а у исто време почињу се водити рђави рачуни с приликама и људима. Што самовољство више јача, то све више губи право мерило за оцењивање прилика, а тим постаје све већа опасност његовом опстанку; што тиранија више диже главу, то јој се ноге брже тање. Шекспир нам је мајсторском вештином, са неколико примера, показао како овај разумни, јуначни, обазриви освајач Галије на врху управе римске погрешно рачуна, како му је лођика сама на тој висини помућена. Премисе у његовом резоновању су махом тачне, али закључци увек брзи и погрешни. Ево само једног примера Цезарске лођике. „Не познајем никог, ког би радије избегавао од тог сувог Касија; он млого чита; велики је испиталац; прозире радње људске; не воли игре као ти Антоније; не слуша свирке; ретко се смеје; а кад се насмеје, изгледа канда себе исмева што се насмејао за ништа; таки људи нису спокојни; док год кога виде већег од себе „такви су људи опасни.“ Дотле лепо. Али сад долази извлачење морала или закључка, и тај је погрешан: „О кад би само (Касије) био дебљи!“ — Истина, ја га се не бојим, нека су око мене људи трбушати, ћелави и који ноћу добро спавају!

Оног момента, кад цезаризам са̂м стече убеђење да му је лођика погрешна, и да је изгубио право мерило за оцењивање прилика и људи, сешће поред њега на престо хипокризија, неповерење и страх; онда ће на римском престолу седети Тиберије или Нерон. Јулије Цезар није тако далеко дошао. Кривица или хвала припада Бруту.

Стварање завере против Јулија Цезара припада Касију, начин њеног рада припада Бруту; зато је песник с највећом брижљивошћу и вештином обележио слике и разлике та два револуционара. То су два типа револуције. Касије је реалиста, Брут идоалиста. Један је тражио мотива буни у животу и непосредним приликама; други их је тражио у начелу слободе и у идеама. Да је Касије управљао револуцијом до краја, она би постала злочинство, а кад је предузео управљање Брут, револуција је освећена начелом, али је изгубила ослонац на земљи, и пропала. У цртама та два јунака ове трагедије Шекспир је насликао јаке и слабе стране револуција, свете и слабе стране борбе за начела. Он није политичар да даје лекције морала, али износи као друштвени психолог факта које историја човечанска признаје као валике истине.

Уочимо из ближе Касија и Брута.

Цезар је добро познавао Касија. Нико није био способнији од Касија да буну дигне. Касија је познавао осећање људи, знао код сваког човека погодити најслабију страну. Код Брута, он ће апеловати на отачаствољубље, породични понос, частољубље, на оно што свет од њега очекује; код Каске апеловаће на републиканско осећање, и осећање понижења под тиранијом, апеловаће на његово сујеверје и доказивати му, да су чудна привиђења, што се у Риму виђају и чују само љутња богова на људе, што трпе тиранију. Касије познаје своје људе по нарави. Он уме, у мраку, само по ходу и гласу познати човека; у сваком часу, ноћу и дању, зна казати шта му ради овај и онај пријатељ. У свакој радњи он је смео и предузимљив али увек добро измери прилике. О свачему води тачан рачун, и најситније ствари нису сакривене његовом оку; он је практичан. Док је било питање о организовању завере и док је он био вођа све је ишло добро, а кад је Брут постао вођа, његови практички савети долазили су сваки час у опреку с наредбама Брутовим. Касије је познавао душу Марка Антонија, знао је да је он вешт интриганат и још вештији беседник, и да уме масу распалити, зато је желео да и Марко Антоније погине с Цезаром, а кад то није било, да завера и њега увуче у свој круг, али Брут, идеалиста, није увиђао у Марку Антонију опасност. Опрезност Касијева и разлика — у том погледу — између њега и Брута још је боље илустрована на бојном пољу код Сардеса и Филипије. Он је старији и искуснији војник од Брута. У свачему су његови савети бољи. Његова каса војена увек је пуна а Брутова је празна. Он зна шта војсци треба и није баш до крајности скрупулозан у бирању начина, како ће до новаца доћи. Његов план био је да се непријатељска војска, предвођена од Антонија и Октавијана, дочека код Сардеса, где су топографске околности биле пробитачније за завереничку војску, а Брут је наредио да се непријатељ сретне код Филипије. Осем тога, Касије је био јуначан, одан пријатељима, поштен, пун опроштења за људске слабости. Нежност његова осећања исказана је дивно баш оног момента, кад се на бојном пољу код Сардеса изроди свађа између њега и Брута. Он, старији, искуснији војник, спустио је главу пред разјареним пријатељем, — „Брут ми пара срце; пријетељ би требало да

сноси слабост пријатеља, а Брут моје погрешке гради важнијим но што су" — „оди Октавије, оди Антоније, осветите се само на Касију, јер је Касију живот досадан, кад га мрзи онај кога он љуби; о ја бих могао своју душу на очи исплакати". И пружајући мач Бруту узвикује: „удри само као што си Цезара ударио, јер знам да си га онда, кад си га највише мрзио, љубио више по што си икад Касија љубио". Нежност наспрам пријатеља убрзала му је смрт. За време битке код Филипије послао је Касије пријатеља Титинија да извиди једно одељење војске, и гледајући с висине једне учинило му се да је Титиније заробљен, зато је тргао мач и убио се. „О кукавица каки сам, да живим толико, те да морам видети заробљеног доброг пријатеља". Брут је уздахнуо над његовим телом: „О последњи римљанине, збогом!"

Такав је у главним цртама Касије. Али у развићу тога карактера има нешто занимљиво. У последњим сценама Шекспирове трагедије пред нас излази Касије заиста као човек савршен, човек у чијем су карактеру и нарави живот и идеалност на најлепши начин измирени. Али у првим сценама трагедије он није такав. Тамо је он друкчији. У своjeм карактеру имао је он једну слабост које затим у развоју радње сасвим нестаје, а коју је Цезар добро познавао. Касије је био *завидљив*. У првим сценама та црта изнесена је у крупним потезима. Ни патриотизам, ни љубав за слободом не буне њега против Цезара, него просто завист величини једног човека, кога природа није ничим бољим одарила него што је њега

„Ја сам дошао слободан на свет као и Цезар, као што си и ти Бруте; хранилисмо се као и он; обојица можемо сносити хладноћу као и он, и тај је човек сад узвишен до бога, а Касије је бедно створење и мора кичму савијати, намигне ли само Цезар и нехотице на њ. Кад је у Шпанији био, добио је грозницу, и кад га је језа спопала, видео сам га да дрхти. Да, он је дрхтао — тај Бог. Плашљива крв беше побегла са усана; његово око, које страши свет, беше потамнело, и чух га како јечи. Да, та уста, која заповедају Римљанима, да слушају и бележе у своју књигу његове говоре, викнуше ах! као болесна девојка: „Титиније, дај ми, да пијем." Богови, ја се дивим, како човек тако слабе природе претече горди свет и однесе сам палму". У сваком говору Касијевом види се да га само завист буни. Да је са тим способностима он отишао путем Цезаревим да су њега прилике истакле на престо римски, он би био оно што је Цезар био. Али га је баш она слаба страна његовог карактера одвела онамо где ће се она сама изгубити — у буну. Цезареве врлине на престолу развиле су се у пороке; Касијеви пороци у револуцији усахнули су. Песник је хтео преставити како се борац за слободу и отаџбину самом борбом пречишћава и преображава. Али да борба има тако силног, тако моралишућег уплива на људе, она — по Шекспировом убеђењу — мора бити вођена само у име високих начела човечанства и слободе, а не из мотива себичних. Она мора доиста бити света и благородна борба. Завери против Јулија Цезара даје те светости идеалистични, необични Брут. „Оно што у нама

изгледа само бунтовничко", вели Каска, „Брутова ће важност, као мудрачев камен претворити у добродетељ и врлину." У близини Брутовој Касије се излечио од моралне болести, али излечен постао је неспособан да води борбу, јер је у болести — које нестаде — лежала његова енергија бунтовничка. Зато се скромно поклонио пред револуцијоним ђенијом Брутовим и уступио вођење Бруту.

Брут је у трагедији мајсторски насликан; песник није оставио ни једну црту његове нарави и душе неизнесену на видик. Он идеалистички гледа на свет, људе и отаџбину; ни зрна егоизма нема у његовим осећањима и наклоностима. Егоизам и идеалност јеу две противности, које сједињене у поезији и вештини имају комичког ефекта, али у човеку, у животу, вавек је то сједињење гадна хипокризија. Брута у приватном животу красе све могуће врлине; он је искрен, частан, љубазан; пример идеално доброг мужа, пријатеља и домаћина. На спрам својих укућана Брут је до крајности нежан; у најживље раздраженим, озбиљним мислима он се сећа нежно својих слугу и наређује им, (у логору код Филипије) да се поред њега у његовом чадору одмарају.

Брут: „Лез'те, браћо, па спавајте овде,
„Ја вас молим, у моме шадору,
„Можда ћу вас брзо пробудити,
„Да вас пошљем свом брату Касију.

Варо: „Чекаћемо стојећи заповест.

Брут: „То не тражим, лез'те, лез'те, браћо!
„Гле, Луције, ја нађох у џепу
„Ону књигу, што толико тражах.

— — — — — — — — — — — —

„Опрости ми, што сам те карао.
„Дете моје, нешто сам ти јако
„Врло јако пост'о забораван;
„Да ли можеш још очи држати
„Отворене, па да ми посвираш.

Луције: „Ако само ви то милујете

Брут: „Дете моје, учин' ми по вољи,
„Ја те карах, но ти учинићеш

— — — — — — — — — — — —

„Задуго те нећу задржати. (Луције пева и дрема)

— — — — — — — — — — —

„Песма твоја нешто је сањива!
„Сне свирепи! Зар ћеш већ да спустиш
„Своју тешку оловну палицу
„На мог дечка, што ми сетном свира?
„Спавај, спавај, дете моје добро,

„Мучити те ни будити нећу;
„Ако климнеш, разбиће с'свирала
„За то ћу ти одма да је узмем.
„Е, сад спавај, па ми се наспавај [1]

Са таким врлинама и нежношћу сједињена је у Брутовом карактеру готовост погинути вазда за врлину и част. Неко је одавно приметио у историји људској, да су велики јунаци увек били нежног осећања. „Је ли што корисно општем добру, метите част пред једно око, а смрт пред друго, и гледаћу обоје једнаком смелошћу. А богова ми, част више волем но што се смрти бојим“; такав је Брут. Касије и сви људи који су били забринути за слободу Рима нису грешили кад су мислили да и Брут осећа понижење Отаџбине. Брут је заиста осећао, и његову душевну борбу могао је приметити онај који га је из близа могао гледати, а нико боље од његове јуначне жене Порције. Од неког времена Брут се краде зором из постеље; лута усамљен по мраку, замишљен, са склопљеним рукама и уздишући. Кад га она што упита, погледа је мрким погледом; кад навали нањ, он таре чело и нестрпељиво тапће ногама, а кад га је још више молила да јој открије тајну своју, није јој ни речи одговорио но је само махао руком, да га остави мирна. Он не једе ништа, не пије ништа, избегава весеља, на спрам пријатеља постао је хладни, ћутљивији. Унутрашња борба бацала је сенку на лице Брутово, а по тој сенци искусно Касијево око распознало је какве мисли Брутову душу покрећу, и приближио му се. Једна случајна прилика отворила је шире врата осећањима Брутовим, против воље његове. Усклици народни из циркуса допрли су. „Шта значе ти усклици? Бојим се народ крунише Цезара?“ Тајна је излетила, Касије је ухватио. „Jесте“, додаје Касије „Цезар се диже као колос за који свет постаје тесан. Тиранија се почиње оснивати у Риму јер су Римљани слаботиње...... О, нема старог Брута, који не би Цезара као ђавола трпео“.... усклици се по ново чују из циркуса. У том и Јулије Цезар излази; на његовом лицу седео је деспотски гњев, његова свита изгледала је као каране слуге. Калпурнијин образ црвен, Цицеронове очи сјајне. У Брутовој души била је ужасна борба осећања. Отачаствољубље и љубав пријатељска наспрам Јулија Цезара рву се. Конституција човечија, као мала државица у буни је. Од како се састаде с Касијем није спавао; цело то време било му као привиђење, сан, и у том расположењу радило се решење, које је, и неизвршено, за'њ било грозно дело. *Брут је бунтовник.* Али је бунтовник идеалиста. Он лично нема ништа противу Јулија Цезара, али се буни против оног страшила, које се истом може развити. Да

---

[1] Зечевићев превод „Јулија Цезара“, из ког ово наведох, израђен је по немачком преводу тога Шекспировог комада. У њему има погрешака какве увек прате преводе из друге руке, *али мање, него што би се могло очекивати.* Марљивост г. преводиоца, и његово познавање историјских прилика римских и карактера Цезаревог и Брутовог приближили су доста српски превод, и преко другог језика, енглескоме оригиналу. Ја само желити могу, да се његова књига што више чита.

би успео у својој тежњи да сруши Цезаризам, Брут се морао спустити из идеалности у реалност. Цезар није могао пасти ако Јулије не падне; остали завереници, да би срушили Јулија, морали су устати против Цезаризма; Јулије није могао пасти ако престо не падне. Оног момента, кад је Брут пружио руку побуњеницима, из борбе њихове поиспадали су сви егоистички мотиви. Борба је постала у име начела, и деалистичност карактера Брутовог дала јој светости, али јој убила моћ. Онако, као што се у Цезаризму кад је у највећој сили развија слабост која га души, онако борба за слободу, кад се дигне до чисте светости и идеалности има своју слабу страну која њу упропашћује. На висини престола римског Јулију Цезару чиниле су се *врлине* других људи ситне и недостојне рачуна. Он их је презирао, а тим испуштао компас престола. На висини своје идеалности начелна борба за слободу губила је такође земаљско мерило прилика и *слабости* људских. Идеје су велике; велика су начела слободе, љубави и братства, а слабости људске, пороци, јесу само ситне ствари. *Она их презире.* Из тог презирања рађа се човечанска љубав пуна опроштења, извињења али и пуна погрешних рачуна. Брут је мислио да само свеци могу бити бунтовници начелни. Борбу за слободу не може водити нико из сујете. Неко је споменуо Цицера, да треба и њега позвати у заверу. „О, неспомињите га“, виче Брут, „Цицеро не пристаје на план који су други измислили,“ а у логору код Филипије разјарен пита Касија, који деран диже руку на Цезара, замахну мачем? а неучини то ради правде. Не боримо ли се за правду? а могу ли правду бранити прљаве руке? Није ли велики Јулије убијен за правду?

Идеалистичност Брутова карактера долазила је сваки час у комични контраст са светом друкчијих погледа. Има неког наивног хумора у оним речима Брутовим, кад се окреће препреденом интриганту и пријатељу Цезаревом Марку Антонију: „Истина, ми морамо изгледати сурови и крвави као што су нам руке и дело крвави. Али ти видиш само руке и то дело крваво, које су оне извршиле, а не видиш наша срца; она су пуна сажаљења, и сажаљење наспрам Рима извршило је то над Цезаром.

У својем говору пред народом римским он је искрен, отворен; никаквих задњих мисли, које би крио од масе. У идеалистичком мишљењу о људима он излази пред римску светину, да јој да рачуна о својем делу. Као стари републиканац полаже рачун, сматрајући своје дело као једну републиканску дужност, коју би сваки тако извршио кад би му част пала, да је врши. „Римљани, суграђани, браћо, саслушајте ме о мом поступку и будите мирни да би ме саслушати могли. Верујте ми, части моје ради, и поштујте моју част, да би ми веровати могли. Судите ми по вашој мудрости и прикупите све мисли своје да би ми што праведније судити могли. Ако се ко у овом збору налази, који је био драги пријатељ Цезарев, ја му кажем: Брут није мање од њега Цезара љубио. Кад би сад тај пријатељ запитао, зашто Брут устаде на Цезара? Онда ево одговора мога: Не што сам ја Цезара мање, већ што сам Рим више љубио. Да ли би волели да Цезар живи, а

да ми сви као робови помремо, или што је Цезар мртав, а да ми сви као слободни људи живимо? Колико ме Цезар љубљаше, ја га оплакујем; колико сретан беше, ја се радовах; колико храбар беше, ја га поштовах; али зато што властољубив беше, ја га убих. Сузе, љубави његовој, радост његовој срећи, поштовање храбрости, а смрт властољубљу његовом. Ко је међу вама тако низак, да би желео бити роб? Има ли кога, нека каже, јер тога сам увредио. Ко је тако покварен, да не љуби домовину? Има ли кога, нека каже, јер тога сам увредио.“

Како је маса народна разумела тај говор? Брут је живео у идеама слободним, републиканским, али маса народа римског заборавила је време и дужности републиканске. Брут је живео идеалним отачастволубљем, а маса је изгубила свако осећање отачастволубља; она Брута није разумела и поздрављала га је именом Цезара. „Живео Брут, Цезар.“ Како има узвишене ироније у том судару идеалних врлина Брутових и тешке материјалистичности масе народне.

Шекспир је масу народа римског насликао великом вештином. Она је представљена као глупа, материјалистичка, без икаквог вишег осећања. Речи, а још више паре вештих партајских вођа њу покрећу у грађанским ратовима, сасма бесвесно овом или оном начелу. Она је покретљива и превртљива, и у својој страсности гази свако начело, правду, слободу и отаџбину. Кад прилике тако тешку, безсвесну силу доведу у додир с начелом, слика ће увек имати комичног ефекта. Али је та комика различна, како је које начело. Ако су Цезаризам и така маса једно до другог, слика ће бити комична. Тако је у трагедији Шекспировој она сцена у циркусу кад Антоније нуђаше Цезару круну, сцена фине комике (I чин) Ако се идеално начело Брутово доведе у контраст са том материјалистичком силом, сцена ће имати узвишеног трагичког хумора. Така је она слика у Шекспировој трагедији, у којој Брут говори пред масом народном. Из оне комичне прилике с Цезарем развија се мржња на Цезаризам; из ове хумористичке прилике Брутове развија се симпатија за начело Брутово.

Од оног момента, кад видимо да се велика начела његова сударају са поквареношћу и материјалистичношћу народа, ми их почињемо више љубити, увиђати њихову светињу и величину карактера ког та начела покрећу. Ми се више не плашимо и не жалимо много што та узвишена начела пропадају у борби са тешком силом, али радујемо што она имају својих апостала. У боју, та начела могу бити поражена, али је сам бој знак њихова живота. Несретни дан код Филипије оставио је више славе Бруту него Цезару (Антонију и Октивијану).

Над телом Брутовим у трагедији Шекспировој не плачемо као што обично плачемо кад гледамо врлине потлачене. Нама се чини, да је Брут својом смрћу само доказати хтео да је његово начело бесмртно и велико; да му је дужност била да то и тако докаже, и приближујемо се у озбиљним мислима, али не поражени, да видимо слику савршеног човека. „Тих је био — рекао је над телом Бру-

товим Марко Антоније — његов живот и тако су помешани у њему елементи да би природа могла устати и објавити свету да је *то био човек*“ [1]

Тако је Шекспир, да сведем још једанпут у кратко, у овој трагедији прдставио борбу два начела која се вечито гоне, борбу политичног егоизма и слободе, деспотије и буне, Цезара и Брута. У организму човечије душе налазе се контрасна осећања себичности и љубави, у историји људској та људска осећања развлаче се у велике слике. Психологија треба да уме потврдити истине историјске, а историја да уме потврдити истине психолошке. Шекспирова трагедија „Јулије Цезар“ јесте у маломе — историја човечанства.

Свет. Ник.

Гимнастика за мушку и женску децу у српским основним школама. *По Нидилеру израдио Владимир Красић. С неколико слика. Панчево 1881. мала 8. стр. 75.*

Ступањем у основну школу настаје прелом у дечијем животу — можемо одиста рећи, да је то онај свечани час, кад дете отпочиње неку извесну радњу, која ваља — бар у већини случајева — да га спреми за ону борбу у животу, које ће нестати тек кад се рака над њим склопи. Свакако треба да је главни задатак школе — спрема за живот и борбу у животу. Но није ступање у школу важан моменат у дечијем животу само с тога гледишта — не, још једна околност мора се узети у обзир. До тога времена дете је било *слободно*, све драго време било је неограничено на расположењу њему самоме. Од тога доба то престаје. Дете улази у сасвим нове околности. Оно је принуђено да извесно време проведе у јавној згради, принуђено је да извесно време сву пажњу своју напрегне на све оно, што му се предаје у тој згради, и на послетку, оно *мора* и код куће одкидати од свога слободног времена и спремати се за школу. Све су те околности тако крупне, да није чудо да се код све деце кад ступе у школу опажа промена у здрављу, која потраје како кад, некад дуже а некад краће време. Здравље дечије изложено је у том отсеку времена извесним упливима, који разуме се не зависе од деце и њихове воље. Деца *морају* у школу ићи, а *каква* је школа и *каква* је настава у њој, да ли разумна или не, то не зависи од деце. С тога ваља да се постарају они, који воде бригу о свом подмладку и о свом народу: *општина* и *држава* — да зграда буде така, како неће ни најмање штетити дечије телесно здравље, а и настава да буде така, да од ње дечији дух бива чио и ведар, да се разум развија — а не да се свест затупљује. Не сме се смести с ума, да и ведрина и духовно расположење имају знатна уплива на телесно здравље. Телесно пак здравље изложено је ступањем у школу многим новим шкодљивим нападајима; дете мора седети у школи, и тако његово здравље зависиће: од броја часова, колико се мора обдан седети, од кроја и

---

[1] His life was gentle; and the elements, So mixed in him, that Nature might stand up, And say to all the Wored „This was a man„ (Y 5)

састава клупе на којој се седи, од броја ђака што се налазе у истој соби, од светлости, која собу осветљава, према том да ли она долази с лева или с десна, да ли у довољној количини или не, од боје којом су зидови обојени, од дебљине зидова и њихове сувоће или влаге, од запремине собе и од тога како се соба ложи и да ли је удешена за уредно и темељно ветрење. Све то има огроман утицај на дечије здравље. За то ваља свака општина да се постара, да зграда школска буде удешена како не би од тога страдало дечије здравље. Али не дају се сви шкодни упливи школе отклонити само зградом. Нека су све околности, које упливишу на здравље, узете у обзир при зидању школе, па ипак — немојмо заборавити да дечији организам више страда но зрео организам, ако се пренебрегну она два понајважнија увета здравља: *свеж ваздух* и *кретање*. До ступања у школу — имало је дете и једно и друго на расположењу до миле воље, ступањем у школу ограничио је број часова потребних за наставу ужитак обе те драгоцености. С тога се ваља постарати да се и та околност штетна по здравље згодним путем и начином парализше и уништи. За то се заводе у свима просвећеним државама *телесна вежбања* у основне и средње школске заводе.

Гимнастика — ваља да замечи слободно кретање, радњу. Људи којима је телесни рад занимање, ако раде на слободном ваздуху и ако раде радове, где могу сви мишићи радити, не потребују гимнастику. Међутим гимнастика је неизбежно потребна за људе који више раде мозгом, но мишићима. Али ваља само свакад имати на уму, да је гимнастици главни задатак да замени редовно телесно кретање. С тога гимнастика у основној школи има поглавито задатак: да децу *примора* на редовно кретање. Наиме бојати се да се деца не би у слободном времену кретала онолико, колико је то потребно за њиково здравље, и колико су без сумње чинила пре ступања у школу. Но дечији је редован физичан рад игра: при њој се разиграју сви мишићи а и деца су свакад при игри раздрагана, јер игру прати душевно расположење. За то не треба нити се сме гимнастика удешавати тако да игру *замени*, већ тако да игру удеси *разумно*, да је развије тако како ће вршити најповољнији уплив на дечије здравље. То је једна и главна цељ гимнастике у основним школама а друга је цељ педагошка: да се деца васпитају реду и запту, да се свикну на уредност. Главна цељ гимнастике не сме се никада изгубити из вида, иначе ће гимнастика постати један редован, досадан и одвратан предмет, који неће ведрити дух а тело ће морити.

У књижици која је пред нама свађен је како ваља задатак гимнастике у основној школи. Деца су према узрасту подељена у два оделења, у млађе и старије. У оба оделења предају се: редна вежбања, слободна вежбања, вежбања са спремама, игре.

Књига је написана језиком лаким, излагање је лепо и ваљано. За то препоручујем ову књижицу свима учитељима и школама, којима је стало до главнога задатка укупног васпитања: до хармоничног развитка тела и духа.

П.

Општи Земљопис, *за српске нар. школе у Угарској. Превео по Кутнер Мајеру и попунио Севатн В. Поповић.*

Ст. В. Поповић долази у ред наших највреднијих и најплоднијих књижевника. Осем тога, он се радом својим бацао и на врло разнолика поља. Уређивао је педагошки лист, писао и пише приче, уређује календаре и књижевне листове, приређује књижице за децу у најразличнијим облицима, пише критике, преводи једну хемију, израђује земљопис, и ко зна, да ли смо прегледали све гране његова рада. И поврх свега тога, он у исто доба стиже да одговори и своме службеном позиву, као епархијски школски референат. Но у колико се овој вредноћи и плодности радовати па и дивити морамо, у толико нас с друге стране подилази зебња за солидност самога рада, и натура нам се и нехотице питање: да ли велики део тога рада неће бити вашарски посао, израђен преко ноћ, само зарад новчане спекулације? Један критичар његова превода, хемије од *Роска*, доказао је, да је и она зебња и ово питање оправдано. Нова доказа још прибавили смо за то, прочитавши књигу, коју стависмо на чело нашег реферата. Кад смо прочитали „Општи земљопис“, нашли смо пре свега, да г. Поповић није разумевао предмет, за који је узео да напише учебник; друго, да не зна српскога језика, и на послетку, нешто, што баца чудновату сенку на њ, а на име, да је ову књигу израдио као прави „краљевско маџарски чиновник,“ коме је главни задатак да гаји и пропагандира идеју великог Маџар-Орсага. Ово све троје хоћемо одмах да докажемо, напомињући још у напред, да се при ситнијим стварима нећемо забављати, јер би онда реферат испао дужи и од саме књиге, тако је у њој много којечега за покуду. Тако:

На стр. 8. стоји: „зрак сунчев долети на земљу за $8^1/_2$ секунада“. Тражили смо на крају књиге да видимо, неће ли ово бити погрешка штампарска, али кад не нађосмо исправке, онда се уверисмо да је та погрешка из незнања. Ђак један, који сврши ма и популарну физику само, зна, да зрак сунчев стиже на земљу од прилике за *8 минута*, почем је сунце далеко од земље око 15 милијуна Мм. а светлост за секунад прелази око 32.000 Мм. На истој страни стоји ово: сунце *обухвата* 84.200 милиона □ мрм.“ Ово је, пре свега, са свим неразумљиво. Али ако узмемо да је говор о површини сунца, онда је ова цифра нетачна као год и претходна од 145.649 мрм., којом је казан пречник сунчев, јер

Пречник је сунчев	= 138.200	Мм.
Обим „ „	= 435.000	„
Површина „ „	= 60.000.000.000	„ □[1]

У осталом све ове грдне и за памћење тешке бројеве није требало ни метати у књигу, намењену деци. Писац, место што је најпре говорио о сунцу, ваљало је да је најпре упознао децу са земљом, и онда њу да је узео за јединицу кад је одређивао величину других, било већих или мањих, небесних тела. Ту би му згодно помогао начин једнога франц. учитеља, којим је дао деци својој појма о вели-

[1] C. Flammarion, Astronomie populaire, p. 302.

чини сунца, и који циркулира данас по свима популарним астрономијама. Он је бројао, колико зрна пшеничних стане у суд од једног литра, и нашао је да их има око 10.000. Према томе, декалитар хвата 100.000, хектолитар 1.000.000. а 13 дека-литара 1.300.000 зрна. Казао је тада деци да је сунце веће од земље око 1.300.000 пута, изручио је сву пшеницу на сто, узео једно зрно у руку и рекао: „ово је земља“; пружио по том другу руку на гомилу, рекав: „а то је сунце“. Ово је много очигледније од голих бројева. Но некадањи уредник педагошког листа, није само на овоме месту заборавио на педагошка начела. Како избором градива, тако и његовим распоредом, огрешио је се о њих на више места.

На истој страни помиње се покретница Марс, а не помињу му се пратиоци. Међу тим он има два пратиоца, који су пронађени још 1877 г. са звездаре у Уошингтну. Даље наводи се још и ово, да сада има преко 170 планета. Међу тим и онда, кад је књига писана, било их је већ преко 200.

На стр. 9. каже се: „звезде репатице обрћу се око сунце *великим колом*, пресецају *колуте* планетама“. Шта је то „велико коло“ и какви су ти „колути“, тешко да ће моћи читалац ове књиге погодити. И ако узмемо да су коло па и колут *кругови*, то ипак не знамо какви су то кругови, а то је потребно да се зна и онако, а нарочито онда, ако хоћемо да се разуме „пресецање“. Ваљало је казати овако: И репаче се крећу око сунца. Но њихове су путање јако дугуљасти кругови (развучене елипсе), па с тога секу путање покретнйцâ.

На страни 10 каже се; „месец се окрене око земље за 27 дана и 7 минута“. То није истина. Месечев се пут око земље узима двојако: или се гледа на то, када дође према истој непокретници, од које је пошао, пропутовавши 360°, или на то, када дође према земљи и сунцу у исти положај, у коме је пре тога био. Но ни у једном од ова два случаја пут не траје само 27 д. и 7 м. У првом случају пут се свршава после 27 д. 7 часова, 43 м. и 11 сек. и чини тако звани *сидерски* месец, а да дође у исти положај према земљи и сунцу, ваља му путовати још око два дана, дакле свега 29 д. 12 ч. 44 м. и 3 с. чинећи тако *синодски* месец. Ова разлика долази отуда, што земља не стоји, већ се и сама креће око сунца, и за оно време док месец сврши 360° свог пута, она је измакла за 27°, а месецу који дневно прелази око 13° од свог пута, ваља још два дана да путује, па да дође у исти положај према њој и сунцу. Но и да узмемо да је казано овако као што ми наведосмо, опет би се имало замерити, што да се деци казује сидерски месец, а оставља се синодски, кад се зна, да баш овај последњи чини основу грађанскоме месецу, дванаестоме делу године.

Слике, којима се објашњавају помрчања месеца и сунца примитивне су и тако лоше, да се из њих просто ништа не види. У првој слици земља је тако насликана, као да је на њој ноћ и од сунчеве стране, а у другој, као да је помрчање сунца на целој земљи, што није истина.

На стр. 11 стоји: „земља се обрће сама око себе за 23 ч. и 57 м. а око сунца за 365 д. и 6 ч.“ И прво и друго нетачно је. Око своје осовине земља се обрне за 23 ч. 56 м. 4 с., а ако је писац хтео заокругљивати број, онда је боље да је казао 56 м. Око сунца свршава пут за 365 д. 5 ч. 48 м. и 46 с. Но цифре у књизи и кад не би биле нетачне, опет је са свим неумесно било помињати *звездани* дан, а не поменути *сунчани*, (т. ј. од једне кулминације сунчеве до друге), који траје просеком 24 часа, и који је основа грађанскоме мерењу времена.

На стр. 12 каже се: „земља не иде о правој осовини“. То је или неразумљиво, или се мора мислити да земља иде о „кривој осовини“. Писац је ваљда хтео казати, да је земљина осовина *нагнута* према равнини њена пута.

На истој страни пита се: „шта су подневци, меридијани“. Изгледа, према питању, да су подневци једно а меридијани друго. Да с овим писац није на чисто види се и из реченице: „Подневака узимљемо да имаде 360“. Изгледа дакле, као да их има више или мање, али ми их тек толико узимљемо.

Довде о звездописноме земљопису. Видели смо да у њему писац није разумевао ни најобичније ствари, а ми смо од њега и више што очекивали, као што би очекивали и од сваког другог, који би уређивао календаре. Нарочито од њега као педагога, очекивали смо другчији и сам распоред градива у овој партији. Место што је отпочео са описом сунца а завршио са земљом, много би згодније било да је учинио обрнуто, а најбоље још, да је цео овај део оставио са свим на завршетку.

У физичноме земљопису има погрешака још више и много тежих. Читаоци ће се задовољити с тим само, што ћемо их побројати без коментовања.

На стр. 13 каже се: „копно земље је по облику брег и равница“. (А долина? Реф). „Планина се зове ланац једно с другим спојених брегова, који иду једним правцем“ (А молићемо шта је оно, кад ланци иду разним правцима? Р.). „Доља је онај део земље који лежи *дубље* између два брега“ (А зар може и више лежати?) „Равнице се зову *пустиње* и т. д.“ (А зар су све пустиње равнице? Р.).

На стр. 14 наводи се само један окејан, и то велики светски, а атлански, инђијски и оба ледена, то су све *мора!!!* Па тако исто стоји и на планиглобу, у почетку књиге.

На стр. 15 имаде ствари које сведоче крајње незнање предмета тако, да човек може једва веровати, да их је написао референат епарх. школа. Говорећи о распрострањењу производа по разним појасима, од речи до речи писац каже ово: „Жарки појас *производи* драгоцено камење и све племените руде....“ „Умерени појас *производи* све корисне земље, камење и метале...“ „Студени појаси имају мало метала....“

До сада нисмо знали да земља у опште *производи* минерале, али из ове књижице сазнасмо не само то, већ и да производење њихово

зависи од климских прилика: у жаркоме појасу све жежено злато и драго камење, у умереном све корисне земље (ваљда за грађење цигле или за ћупове или за орање, чега у жарком појасу, мора бити да нема? Р) камење и метале (мора бити све само гвожђе и бакар, и камен за калдрму) а у студеном мало метала (сиромах, студени појас!) !!!

До данас смо знали то, да распрострањење минерала не зависи од климских прилика али г. Стева В. Поповић окрену геологију тумбе, јер пронађе нов закон у овој науци. Да ли је за то сазнао г. Сабо, познати геолог пишчеве „љубљене отаџбине“?

Осим тога помињу се још неке бесмислице. На прилику каже се: да је студени појас богат „крзном од разних зверади“. Изгледа као да су крзна обешена о грање јелово и борово, и ваља нћи те их купити као шишарке. Такође нов изналазак!

На стр. 15 каже се да је ваздух „течан“ и да „облива“ нашу земљу. За климу се каже да је „промена топлоте и студени!“ —

Сад је на реду политични земљопис.

На стр. 16 пита се: „у чему су људи једно другом налик“, па одговара овако: „људи су у томе *једно другоме налик*, што су *једне поникли и позива*, што могу да живе по свима пределима“!! Врло важно откриће за антропологе и етнологе!

На стр. 17 каже се за Јевропу: са И. граничи Агајон.“ То име на И. Јевропе, данашњим је земљописцима непознато.

На стр. 18 каже се: Бискајски залив лежи међу *Италијом* и Француском,“ (а где је Шпанија? Р.) „средиземно море лежи међу Јевропом и Африком“ (а молићемо, где је Азија? Р.).

На стр. 19 „*Кандија* и *Крета* у грчкоме мору“ (као да су то *два* острва, па још у грчкоме мору! Р.).

На стр. 22 види се да писац не зна ни климу његове „љубљене отаџбине.“[1] Тамо је, како он вели, клима већином умерена. Међу тим, о угарској клими, један аустријски климатолог ево шта вели: „Клима угарске низије (а највећи је део Угарске, низија. Р.) одликује се *великим крајностима* топлоте, хладноћом зимњом до Марта, подједнаком са хладноћом у *рудним* планинама, и за тим наглим пењањем топлоте од Марта до краја Маја, када достиже висину топлоте у горњој Италији“[2]. Из метеоролошких таблица у истоме делу види се, да је у Будиму, Дебрецину и Сегедину, између средње Јулске и средње Јануарске топлоте разлика за 24° Ц. и то се никако не може звати умереном климом, јер умерена је клима она, где нема ни јаке топлоте летње ни јаке хладноће зимње.

На стр. 47 каже писац да је Бугарија „турска провинција“. За тим говорећи о Србији вели, да се с J. граничи Турском а са З. Босном. Међу тим кад се с J. граничи Турском, граничи се њоме и са

---

[1] Овај израз писац врло често употребљује.

[2] Lehrbuch der klimatologie, von Dr Lorenz und Dr. Rothe, p. 448 Wien 1. 187

3. и онда би ствар краћа испала; али ми мислимо да је ваљало казати: с J. граничи се Старом Србијом.

Неправилности у језику има готово у свакој врсти. Из овога што смо до сада навели, то се већ може видети, но ми ћемо их још неколико изнети. Тако на стр. 7. стоји: *некретнице* (за што онда неби било и *кретнице*, већ покретнице. Р.) На стр. 12 стоји: повукли смо *полутара, равнитеља, екватора*, пресецају *равнитеља*" ит.д. На стр. 14 „водурине". На стр. 60 стоји да се глоб српски каже *кугла* (а молићемо, како се то каже немачки? Р.) Ово нису маленкости ни за каквог књижевног почетника, а најмање се могу опростити уреднику једног листа за забаву, уметност, књижевност и поуку.

Остаде нам да докажемо и последње наше тврђење. Књига је ова писана за српску децу, и онда ако ни од кога другог, а оно бар од школског референта с правом можемо захтевати, да његова књига поучи ту децу о народу српском, да им каже колико има Срба бар у „љубљеној отаџбини", ако остали не треба да их се тичу, по логици Тисиној; да им каже у којим крајевима живе, какво је њихово умно и материјално стање. Бар толико само. Али од свега тога у књизи ни словца. Србин, српски књижевник, реф. српских школа, у земљопису намењеном српској деци у тим школама, име „Србин" помиње само на три места, па и то како? Ево како: На стр. 20. где говори каквих народа има у љубљеној отаџбини, каже: „У Угарској станују Срби, Мађари. Словаци...... Они се разликују народношћу, говором и вером, али *живе у братској слози* (као мачка и миш? Р.) једни с другима, *осећају се као угарски држављани*[1] и *љубе своју отаџбину из дубине душе своје*". Даље ништа. Говорећи о Панчеву, помиње само да у њему има Срба а тако исто и у Далмацији. Три пута дакле поменути само голо име „Србин", писац је држао да је довољно, или може бити да о Србима и не зна ништа, већ само о „угарским држављанима". Но зашто онда није о томе питао мађ. статистичара Хуњфалфија, он би му за цело више шта казао.

Описујући поједина мести у Мађарској, по правим мађарским крајевима, писац је побрајао и незнатнија и у њима најмање ситнице, и то у повише врста. Тако, Пешти је посветио 20 врста, а Нов. Саду само $4^1/_2$! Целој пак Србији и Црној Гори дао је свега 17 врста.

Из овога последњег одељка нашег реферата, читаоци су морали увидети да смо имали право кад смо казали, да је ову књигу г. Поповић израђивао као кр. мађ. чиновник. О томе нема сумње, да је он ову књигу писао по поруџбини. У целоме свету сматра се земљопис као важно средство за гајење народносног осећања, и то средство мађ. влада хоће да употреби, али не за гајење народносног, већ великомађарског осећања. За то ако и не може друкчије, а оно бар нека се остале народности прелазе жмирке. И г. Поповић је ту лепо послужио. И вашарски рад би му опростили, али ово не мо-

[1] Коме неће пасти на ум реч: Extra Hungariam non est vita, et si est vita non est ita.

жемо. Према красној књизи Н. Ђ. Вукићевића „Отачаствени и општи земљопис за српску децу“, књига г. Поповића је огроман назадак и права издаја. Нека би се овака ни једна више не јавила.

Хар.

Прогнани краљеви, *парски роман Алфонза Додета. Превод с француског. Панчево, 1881. Накладом књижаре Браће Јовановића;* 8° стр. 432.

> O ces rois!
> Sous leur large couronne ont des front étroits
> (О, ови краљеви под својом великом круном имају мало памети).
>
> **В. Хиго** у „L'année terible“.

Прогнани краљеви! На ову тему као да ће имати од сад све више и више да се пише. На томе раде: прво — сами краљеви, друго — револуционарни и републикански елементи европскога друштва.

У срцу Европе већ постоји једна велика република. Колико куражења за републиканске елементе других држава лежи у самоме томе факту, колико повода за размишљање, упоређивање, повлачење паралела! На прилику, како мора дејствовати на монархичне Немце кад сравне буџет француске републике, где сваке године остаје по 300—400 милијуна динара уштеде, са буџетом немачке царевине, где дефицит расте из године у годину? И док она Француска, којој је Бизмарк отео 5 милијарди, услед уштеда у буџету сваке године смањује порезе. Немачка их сваке године пење, а 5 отетих милијарди и не познају се, као кап у мору растројених немачких финансија. Пред оваким фактима из материјалног света мучно могу да се одрже дуго у главама грађана оне фантазије што их стварају монархијска предања, монархијска штампа, монархијска школа, монархијски фалишни спољни сјај и т. д., а што се обично назива *монархијско убеђење и монархијска оданост.*

Дакле сам факт, што већ постоји једна велика република, дејствује на јачање и развијање републ. елемената у другим државама, тим пре што се процес постајања ове републике извршио тако рећи на наше очи, а није се затекла из старина, од пре 5—600 година, као што је случај с малом Швајцарском. Али временом, уз ово тако да речемо пасивно дејство, доћиће и друго активно. Француска је сад мирна и лојална, јер је осамљена међу великим монархијским државама. Али нека само још једна велика европска држава првога реда — или две велике државе другога реда, — на прилику Италија и Шпанија — постану републике и оне ће по самом нагону самоодржања морати почети и активно да дејствују, републиканишући све око себе; а монархије ће све бледити и бледити, и 21. век бог зна да ли ће још коју затећи у Европи.

Но тај процес изумирања монархизма врши се и данас; истина врло лагано, али постојано. Доде га је у неколико описао у своме

делу. Да га погледамо из ближе, и да га опишемо читаоцима скоро *оним истим* речима како га црта сам Доде, јер зајиста је тако лепо бележити летописе тога краљевства у ропцу, слушати све слабије и слабије дисање старога света, како се бори и издише у изнуреним монархијама.

У роману се описује живот једне прогнане краљевске породице и њени покушаји да се поново врати на престо. Прогнани је краљ одовуд из наших крајева, наше горе лист, илирски краљ Христијан II. Његова је лоза од толико стотина година владала Илиријом. Али једнога дана, не зна се за што, она Илирија, која им је толико пута светковине давала, онемари своје владаоце. Дођоше неспоразумљења, јогунства, неповерења, најзад мржња, она страховита мржња читаве земље, она мржња која се осећа у ваздуху, у суморном ћугању улица, у ироничким погледима, у тресењу погнутих глава... Па онда дође бура, устанак, проглас републике у Љубљани. Државно веће држи последњу седницу, министри збуњени и полудели од страха моле краља да да оставку... Краљевска породица бега у сељачком оделу, по ноћи, преко планина... Села узбуњена, пуна вике и метежа, опијена слободом као и вароши. На све стране по висовима горе ватре, чују се песме и пуцају пушке у знак радости. Краљ се са својом породицом и својим присталицама затвара у Дубровник. Устаници опседају варош, бомбардају је и савлађују; краљ ноћу излази из освојеног града и после неколико дана стиже у Париз са својом женом Фридериком, шестогодишњим синчићем Заром и неколико верних слугу.[1]

И сад настаје прогнанички живот у Паризу. Загледајмо га. Ситни и нејаки овога света, који су сами јели горак изгнанички хлеб, некако с особитим интересом воле да гледају како ли ту горчину изгнанства подноси један краљ. Да видимо Христијана II. Он је прогнан, европске новине пуне су разговора само о њему, и сви га хвале. Са своје јуначке одбране Дубровника он је изашао на глас чак и у републиканском Паризу. Гомила света гура се око његове гостионице у Rue de Rivoli и вреба неће ли се помолити на прозору или указати на балкону тај чувени Христијан II., и кад се указа, из гомиле се чују гласови: „да живи краљ“. То је и сувише части и успеха за једнога прогнанога краља у републиканском Паризу. Али та је пошта одана његовом јунаштву. Његова јуначка одбрана Дубровника налази достојна књижевника-вештака, који је описује. Дело чини огромну сензацију и добија крупну академијску награду.

У породици Христијан је узорит муж и отац. Он нежно љуби своју жену и свога сина. Краљици Фридерици свуда су пуна уста само о њеном „господару краљу“. Међу монарсима и у монархијским круговима Христијан II. је скоро обожавана личност. Њему љубљански сабор нуди 200 милијуна динара да се за навек одрекне илирске круне, али он, и ако би му новац у изгнанству био врло потребан, поносно одбија ту понуду, објавив да са својим краљевским достојанством не

[1] Догађај се дешава 1872. год. и, наравно, измишљен је.

тргује. Прави краљ! И сви монархијски кругови европски с гордошћу понављају, ево једнога оборевог краља који нам је свима дао поноситу лекцију... и додају: тај Христијан то вам је јунак... човек великог духа, прави краљевски тип. Па кад се овакав човек заузме за неку ствар онда и она мора напредовати. Тако се и ствар Христијана II. окреће на боље; у Илирији се републиканско одушевлење почиње гасити; монархијске традиције оживљују — бар тако причају људи из народа: сељаци и рибари, који чак из Далмације долазе у Париз на ћабу да се поклоне своме краљу. И сви очекују скори повратак илирскога краља на престо његових дедова.

Ето такав изгледа краљ Христијан с поља, пред светом. Али Доде нам је показао и другу страну медаље. Дај да здеремо пурпур и лажни сјај са овога *краља*, па да видимо како у истини изгледа тај *човек*, кога толико цене, тај идол, коме се народ клања. Јадне монархисте! Кад се са ваших идола здере све оно што није њино, што је око њих измишљено, удешено вештачки, да обмане и заслепе ваш слабачки вид, онда ви изгледете као оно момче, које су свели у ложницу са женском која му је на балској светлости изгледала млада и лепа, у које су као што пева народна песма: „обрвице морске пијавице, ситни зуби два низа бисера, румене усне два морска корала, беле груди крила лабудова"... а кад су се нашли на само, лепотица вади своје вештачке зубе, скида своје вештачке груди, отире белило и руменило с лица и показује се у свој ругоби изанђале бабускере.

Не верујете? Ево погледајте вашега Христијана II.

Он је јунак — је л те? Али све приче о његовом јуначком држању у Дубровнику измишљене су; све је то фалзификација и лаж, смишљена у двору и пуштена у свет да се лаковерни обману и очува углед краља. При опсади Дубровника у часовима највеће опасности краљ никад није био на свом месту, њега је нестајало, он се негде губио са својом милосницом, и дворске слуге морале су обигравати целу варош да га нађу у каквом ћумезу са разблудним женскињама.

Он је узорит муж? Је л те? Али у његовом двору бивају страшни породични призори. Он удешава тајне састанске са дворском госпођом своје жене (Колетом), са женом свога ађутанта; он вара своју жену, вара свога ађутанта, вара седога оца ађутантовог (Розена), који му је толико одан да кришом, (само да не увреди владарски понос), троши своје *милијуне* на издржавање краљевског двора. Краљ вара краљицу на њене очи, у њеној кући... наложништво за њеним столом и чешући се о њену хаљину. А кад се наситио те накинђурене лутке, која од законите жене краљеве не крије ни своје сузе, он онда излази на олук сокачки, у блато улично, па се тамо безочно ваља са својом лењошћу, а кући доноси мамурна појутарја својих теревенака, своје малаксало кајање, свуколико прљавост и ругобу моралнога блата по коме се ваљао....

Он је добар домаћин? Је л те? Али кад се краљица једном нађе у новчаној невољи, па се сети оне старе илирске круне, којој има преко 600 година, за коју су краљеви умирали, потоци племените крви текли у обрану њену, и хтеде да извади из ње неколико

драгих каменова и да их да у залог — јувелири одговорише да је камење лажно. Пошто је покрао и испродавао многе друге драгоцености, краљ је најпосле покрао и драго камење из круне и заменио га фалишним. Он је дакле крао, крао од своје жене и детета као последња протува.

Он је поносни краљ, уме да чува своје краљевско достојанство — је л те? Али тај краљ, кад се једног дана нађе без народа и цивилисте, изуме лепу трговину са орденима и декретима; бедни илирски лав би разуђен као какво говече и продавао се на череге по париским шатрама и месарницама; по то и то грива, по то и то бут, шапе, порција ребара. Париски бербери окитише се илирским лентама, на екипажима париских блудница сијао се осрамоћени илирски грб...

Али он је одбио понуду љубљанскога сабора, да му за 200 милијуна динара прода своју оставку на престо. Јест, али под каквом пресијом! Он је уловљен као злочинац баш у тренутку кад је за љубав *једне милоснице* ту оставку писао; њу су му отели и њега су просто *приморали* да ту понуду одбије...

Ах Паризу! вароши кратких часова и лаких уживања! А прогонство? — оно као и море има своју укоченост; оно убија и збуњује. Прогнанику ваља имати много моралне снаге па да у овоме мору не утоне. Реалне нужде, борба за хлеб, одређено занимање или редовни часови студија спасавају од овога пропадања. Али чиме да се занима један краљ, који нема више ни народа, ни министара, ни скупштине, који нема шта да решава и да потписује, а овамо је толико незналица, да није кадар покушати да се лати никаквог другог сталног занимања? Тада је прогонство као и море, али је и као бродоломство, које измеша привилегисане путнике с првога места са онима из последњих места и са крова.

И у томе мору свакојаких прљавштина и порока плива и грца Христијан II. Зборишта женскиња и мушкараца што живе од своје лепоте и својих облих форама, од дугова који се никад не мисле плаћати, од туђе непажње при закључавању собњих врата, остављању драгоцености и кеса с новцима, од готовости да послуже свакоме ко има новаца свим и свачим, да задовоље све укусе и прохтеве сладострашћа и похоте, — ето то су места по којима се врзма краљ Христијан, и са страшћу дише замедљани отров оваке моралне атмосфере. Па онда женскиње, и карташки клубови, и вина, много, много вина...

Прво му је улично ашиковање с Ами Фератовом. Али то је младо, весело девојче с париске позорнице. У њеном продавању опет има нешто мало и љубави, и то јој смета да из пазара извуче онолику добит, какву би требао да плати један краљ. С тога „опитве, зрелије“ женске не дају тако крупан лов, као што је један краљ, да га дуго мрцвари какво неумешно девојче и преотимају га себи. А то су женске пуне поноса и достојанства, оне умеју своме кавaљеру придићи бар по један милијунчић на месец, и то све тако мирно и лепо да изгледа е га се нису ни дотакле, нити оне у опште на то мисле. Те женске држе своје сласти на цени, продају их на ситно, на квадра-

тни сантиметар; скупље него и један плац у најскупљој париској улици de la Paix.

И наш је Христијан нашао на такву женску; то је лепа Сефора, и он се у аристократском карташком клубу, где гмижу само принчеви, (протерани и они који се спремају да буду протерани) хвали својим проналаском. Сви његови другови познају ту женску и уверавају га да ту нема ништа. Као карактеристику каквим се језиком говори у друштву ових образованих, отмених људи да наведемо ово:

— Не може се са том женском ништа. Колико сам ја ту чепао и дувао, па ништа. Нема рано... Пут је препречен.

— Е, триста му мука, Акселе! знам већ и ваш начин, рече Христијан. Ви немате стрпљења... Вама да је разастрт диван и отворен град... Boute, pousse, enjambons[1]... Али ја велим да човек који би се помучио и заљубио у Сефору, па се не би плашио њенога ћутања и презирања... свршио би посао за месец дана. Више му не би требало." (Стр. 173. превод, 150. оригинал.)

Лепи разговори — је л те? Вредни да се она простота и сиротиња из народа чему научи у овако отменом краљевском друштву...

За тим се Христијан клади пред цалим клубом да ће имати успеха у овој својој „љубави," и то се свечано записује у књигу клуба и притврђује потписима. А ова опклада, смешна и цинична, која би се можда могла извинити да је учињена у смеху или у пијанству раскалашне младости, добијала је уз озбиљност свију оних ћелавих лубања, уз друштвена достојанства која су била заступљена у клубу, и обвезну важност потписа краљевских, утврђених грбовима — важност међународнога уговора, којима се уређује судба Европе. Доцније, кад год би краљ дошао у клуб од своје милоснице изнурен, оборених очију и као у некој грозници, сви разблудни кицоши великога клуба знали су да је он ту ноћ провео на дивану, непрестано одбијан и привлачен, попуштан и затезан као лук, вијући се чело ногу неумољиве воље и витка стпора једне Парискиње — и сви би га дочекали на вратима пљескањем, углађеним подсмехом и циничним примедбама. А краљ, да утоли бољу својих неуспеха, удара у вино и карте, и ту тоне до заборава и отупљења... Али краљ је најпосле успео у својој „љубави." И то знате кад? Баш онда кад је са одабраним четама својих привржeника пошао био да дигне буну у Илирији, па чете отишле, а он остао на путу са својом милосницом; краљевачке чете дочекала је у Илирији републиканска гарда и све их побила, али за то краљ, који је уз пут остао, добио је битку код своје лепе Сефоре. Па и то је доста. Краљевци се морају радовати само кад је њином краљу добро, а већ њима како било.

Је л те читаоци? вас гуши ова смрадна атмосфера нерада и разврата, овај цинизам у говору и поступцима, и ви би хтели да куд год утечете од ових ниских, гнусних људи, што проводе овако пуст и бесмислен живот? И ми смо само с гађењем додиривали ове моралне ругобе, што их је Доде, тако рећи узгред, овако верно насликао. Али шта ћемо, кад је Доде сматрао за нужно да одигне бар

[1] Ово да не преводимо; нека остане овако француски.

један крај завесе, да се види како у истини изгледају ови идоли. Христијан је тип и представник многих других.

Али ако је овакав *краљ — монархизам* има и људи снажна духа и крепке воље, који се са заносом и енергијом, каква се налази само код фанатика, цели целцати посвећују монархијским идејама и њиној победи. Таква је у овом роману краљица Фридерика, мудри учитељ младога краљевића — Елизе Меро и многи други. Но Доде је лепо нацртао како се сва јунаштва, самопрегоревања и напори ових оданих краљеваца руше о гвоздену логику историјског закона, по коме је монархизам осуђен на неминовну смрт. Толики се заиста храбри људи заузимају за њега, али под њиним вредним рукама све се руши што год подигну. *Прогрес* корача својим тешким стопалама и од његовога бата и тежине његових корака тресу се црвоточне монархијске зграде, од њих опада леп и малтер, пуцају греховима насиља претоварени сводови, жалосно шкрипе и јаучу оптерећени а отрулели балвани — и ништа, ништа не може одржати ову стару зграду да се не сруши са праском и ломљавином. Узалуд је вредни зидари и дунђери крпе, замазују и подупиру; пукотине и провале што је у њој направила наука ничим се не дају замазати.

Краљ Христијан и његова породица у почетку изгнанства тако се утврдо надају скором повратку на престо, да неће да распакују ни своје путничке пртљаге, но тако седе читаве месеце у гостионици. Али месец за месецом протиче, а повратка све нема и нема. За оснажење монархизма чине се свакојаке жртве, али против њега је дух времена и напредак цивилизације, и под овим теретом он не може да дигне главе. Година за годином промиче у вечност, а изгнанство једнако траје. Прво ватрено одушевљење за монархизмом стишава се и хлади, наде бледе и губе се, монархијска вера малаксава и пропада. Што год покушају монархисте у корист монархије све се, под притиском неке фаталности, окреће на њено зло. Елизе Меро узима да васпита младога краљевића, да направи од њега правога краља, онако као што списатељ сачињава своју књигу. Он обасипље то дете неизмерном љубављу и религијозном поштом, даје му душу душе своје и сок живаца својих — и шта бива на послетку? То дете мал не погибе од његове руке и за навек изгуби једно око. Грозна фаталност гони свуда монархију и њене представнике. Услед тога вера се на послетку претвара у разверицу, а нада у очајање. Стари, убеђени краљевац Хоза Марије Хесета долази на послетку до овога очајног закључка: „Крај је свему, нема више краљева.... Начело је ту, али нема људи... Краљеви више немају вере, краљеви немају више воље. Што да се ми за њих упињемо?“ А краљица Фридерика умује: За краљевства су настала страшна и зла времена, Ново друштво, које неће да има више ни бога ни господара, прогони својом мржњом представнике „божанског права“; небо се тресе над главама њиховим, а земља им се гиба под ногама. Нож, бомбе, танад, све је добро само кад је против краљева. Њих издају, убијају мучки. У пуној паради, при литији, на свечаности ни један се краљ не осећа сигуран, па био он најбољи или најгори. Сваки стрепи

кад угледа где се један човек издвојио из гомиле и иде му на сусрет. Свака молбеница скрива по један нож.. Кад из свога двора полази, који је сигуран да ће се опет вратити. И у овом најопаснијем времену краљеви напуштају своје позиције. Као да не би требало све круне да се држе заједнички! Али свет је полудео, данас је свему крај.

Па тај скептицизам, то неверовање у своју будућност обузима и саме краљеве. Шта је та круна? пита се Христијан. То име цене само на краљевској глави, иначе је то само једна сметња, непотребна ствар, коју при бегању кријемо у машамодску кутију.. Краљ је краљ само на престолу, кад му је у рукама власт; падне ли, мањи је него ништа — проста рита. Тако мисли краљ Христијан II. А што год буде јача народна свест — то ће све мања бивати владарска моћ и њина вера у будућност. Ту будућност Доде као да предсказује. Породица краља Христијана изумире у *изгнанству* и то од једне од оних чудних болештина, које немају имена, а у њима је изнурености крви и крај племену.

Да завршимо овде овај разбор. Читаоци од прилике виде шта има у овом роману. Он је пун мрсних сцена — таман за одапете и раслабљене живце париских беспосличара; али ко остави ово на страну може наћи у роману и лепих тема за размишљање.

Превод је српски свакојаки. Има лепих места, која се лако читају, али има и врло много страшно кабастих реченица, преко којих просто не можеш да прескочиш; на прилику: „Фрањцишканци се пењаше, тумараше по узаним ходвицима, закрченим блатнавим чизмама и ципелама са високим петицама, сивим, мрким, фантазијскима, раскошнима или јаднима, које су имале много казивати о живовању свога господара; али они се на њих и не осврташе, него их мимоходећи чистише својим грубим мантијама и крстом својих великих бројаница, и једва се нешто узбудише, кад лепа једна девојка у црној сукњи, гола врата и руку, а у мушком неком огртачу прође преко горњега басамака на трећем спрату и наже се на наслон, да би нешто привикнула слузи, а глас и смех њен чудно су се испрчили у устима јој врашки простачким!“ (стр. 38.)

Одморите се, читаоци, јер преко таквих реченица имате сваки час да прескачете у роману.

У преводу има речи застарела облика „славено сербских“: *Јануарије*, *низвргнута* краљица, *чрезмерне* вртељке, *чувствованије*, *виђеније* (ст. 51, 3, 223, 371, 1) и пуно других. Преводилац чудно употребљује страна имена. Прво самога писца Доде-а назива *Додетом*, Босиет му *Босвет*, Бомарше *Бомаршез*, Рајна *Рена*, су (5 сантима) *суз* и т. д. За тим има много провинцијализама: *Корота* (црнина што се носи у жалости, од талијанског coruccio) *Писличар* (ситничар, пробирало, затракивало, од немачкога bischen) *колодвор*, *недорухо*, *рази земље* (Rez-de-chaussée), *Осебујност* (particularité), *одвратити* (у смислу rèpondre), *испрчити* (pèrvertir), гледати *славодобитно*, *харност* (благодарност), *мѐка* (мамац), *претинак* (фијока) и т. д. (стр. 365, 378, 326, 327, 228, 331, 217, 233, 374, 383

385, 382). Судећи по овим речима (и многим другим) од којих су неке чисто далматински и *хрватски* провинцијализам, а друге *хрватске вештачки коване* (тим не велимо и да су вешто сковане) *речи* ми долазимо на једну грешну мисао: да нису „Прогнани краљеви" преведени на хрватски, па књижара Браће Јовановића дала само преписати ћирилицом овај хрватски превод и тако га издала? У овој нас сумњи утврђује сем речи још и склоп многих реченица, што сасвим потсећа на конструкције хрватских писаца невештих народном говору, а поглавито утврђује нас у сумњи то, што је књижара Бр. Јовановића једном тако већ учинила са Жил-Верновим преводом „Пут око земље." Не ћемо за сада тврдити да је то случај и са „Прогнаним краљевима", јер таку тешку оптужбу не треба износити без *сигурних* доказа. Сад нисмо доспели, али ћемо првом приликом разабрати о тој ствари потанко, па ако је српски превод препис са хрватског, проговорићемо о томе опширније. За сад чинимо само опрезном кж. Браће Јовановића, да се њена ова пракса „превођења" с хрватског расчула, и свраћамо јој пажњу, да се од сад постара за мало боље преводе својих издања, кад она налазе проодњу у народу.

Меноти Алегрини.

Хигијена. Наука о чувању здравља. *По најновијим писцима саставио др. Јован Валента, хонорарни професор хигијене на великој школи. Свеска I. Увод и део I.* **Ваздух.** Београд, издање и штампа државне штампарије. 1877. На 8. стр. 252.

Пре неки дан изашла је друга свеска ове хигијене. Пошто пак мени није познато да је о овој првој свесци говорено у нашој књижевности, то ћу, пре но што у свесци „Рада" што долази, пређем на реферат о другој свесци, проговорити сада коју реч о овој првој свесци. То је потребно учинити већ и с тога, да би се видео план читавога дела.

„Кад сам 1871. постављен за хонорарнога професора хигијене на великој школи у Београду, био ми је први задатак саставити преподавања за тај предмет. Наша је литература доста оскудна у том погледу, јер имамо само преводе: Кодимове Зравовједе, Макровиотике Хуфеландове и домаћег лекара д-ра Пејичића. Сама пак преподавања хигијене на вел. школи као науке треба да буду основана на начелима научним, треба да буду састављена од најбољих писаца и да се обзиру непрекидно на наше стање, наше обичаје. По томе сам ја од најбољих немачких и француских писаца саставио ову књигу и навео свуд, који су нам обичаји штетни, те их ваља оставити. Ова књига осим преподавања може служити за поуку свакому, који је давно школу оставио, а рад је да се с начелима хигијене што боље упозна" — каже се у предговору овој првој књизи. Оно до душе свакако је морао бити „први задатак" израда предавања човеку, који је постао професор дотичног предмета, али је друго питање, да ли је било потребно штампати и за *шири* читалачки круг та предавања. Каже се да је књига састављена „од најбољих немачких и француских писаца" али опет за то није лако удесити књигу,

да се могу њоме у исти мах служити и *школа* и *народ*. Признајем да је веома важно и потребно писати о чувању здравља, о уветима здравља и предупређењу болештина, али не сме се код овога предмета поступати другојачије но код осталих предмета. Писати за школу мора се другојачије, но кад се не пише за школу. У осталом на ово ћу се вратити после приказа друге свеске ове хигијене.

Писац је ову књигу радио по страним писцима, као што сам каже у предговору, по томе чисто је пишчева одговорност у овоме: како је покупио чињенице, како их је довео у ред, како је у опште предмет обрадио, да ли му је излагање јасно, тачно и истинито. Баш за то што се у књизи не доноси ништа ново, што се наука не богати новим чињеницама, већ што се само обрађује већ познати и нагомилани материјал, и јесте одговорност авторова велика. Према том ваља извидити: да ли су чињенице критички одабране, према савременој науци, и како је материјал изложен, подељен и доведен у ред.

Било је очекивати да ће се у „уводу“ изложити кратка историја хигијене, и обележити њезина област. Но то није учињено. У уводу се говори о много чему, али се на развија ни једна мисао. „У тами средњег века поникла је чудна мисао: о камену мудрачком..... камен мудрачки алхимисте су тражили у тој намери: да би се његовом помоћу живот продужио, да се може човек, ималац тог камена, од напасти свих болести, сачувати и осигурати, па и душевна својства тако развити, да проникне и у саме тајне природне“. Затим с обзиром на погрешан пут, којим су алхимијсте покушале остварити своју цељ вели се даље „— — тек олонда се датује познавање једне велике истине, која је *прави* камен мудрачки, а то је овај факт: *да човек живот за цело продужити може и да се и старац подмладити може, ако верно испуњава правила дијететике, ако се држи природнога начина живљења.*“ Овде се дакле ставља нека сасвим особена цељ хигијени. Мислим да се при одређивању задатка хигијене нема смисла обзирати на тежње алхимијста, но је задатак хигијене оно што је опште свугде признато у науци: *чување здравља*. Кад се здравље сачува страном од шкодних утицаја, страном од разних болести, то ће разуме се људи живети *нормално*, неће им се век *скратити*, али одиста неће им се ни продужити, т. ј. неће премашити меру одређену биолошким законима. Задатак је хигијене једино: да се здравље чува, дакле здрави људи биће свакад *сразмерно* стари; опет хигијена има дакле само тај задатак, да чувањем здравља не допусти да се стари пре времена, а не да окрене тумбе биолошки закон: да подмлади старце. „Зато треба знати: да се тај задатак (т. ј. подмлађивање стараца) само на један начин и једним средством постизава т. ј. природним рационалним начином живота.“ Ово је задатак таког живљења: „1. *развитак умних и телесних сила*, у колико може бити већи и највећи у сваком појединим организму према веку и старости, полу и индивидуалности. 2 *Осећање потпуног здравља*, при напрезању у раду и правој мери одмора и уживања. 3. *Свестрано задовољење природних потреба*, у границама оним, које нам наше стање и ступањ наше цивилизације налажу. То је мета, то је задатак која

се има постићи рационалним начином живљења.“ Свакако и развитак умних и телесних способности спада у неколико у обим хигијене, али не никако искључно. Осећање потпуног здравља не може никако спадати у обим хигијене, пошто је оно *последица* многих и разноликих узрока. Хигијена има посла само с тим узроцима, последица долази по себи, неизбежно. Трећа тачка веома је чудновата, јер ваља имати па уму да хигијена *истражује*, *прописује* увете здравља, а како ће се они вршити зависи од људи и од друштва. Које су пак те потребе, које нам налажу „наше стање и ступањ наше цивилизације“ — мало је потешко нагодити· Свакако хигијена нема никаква посла с њима.

Кудећи материјалистичку тежњу и таку склоност нашега доба вели се, да су и „правници, државници, финанцијсте, војници, [свештеници, који на високом ступњу цивилизације стоје, у природним наукама, у познавању својега тела права деца; не имајући никаквог основа ни реалнога знања у природним наукама, бивају жртва разних шарлатана, или се одају сујеверју и мистицизму“ — свакако овде има и по нешто истине, тек ово све тиче се масе народа, а не класе којој се приписује. Затим долазе размишљања о одношају тела и душе, о врлинама старих Јелина, о њиховом јунаштву, прелази се на доцнији луксузни живот код Јелина и Римљана, „који се није могао задовољити таким простим правилима. Нове медецинске и дијететске школе створише се према новијим потребама. Тако је постала нова метода, по којој се изнурено и уживањем свих сласти ослабљено тело могло подмладити испарењем младих девојака.“ „Из гробнога натписа, који се сачувао до нашега доба, дознајемо, да је неки Хермоп век од 115 година доживео само срeством тим, што су га сироте младе девојке непрекидно окружавале!“ Говори се даље како лекари и философи нису могли спасти Рим од пропасти, како се у средњем веку појавио и „један за то време доста генијалан човек али прави шарлатански великаш Филип Аврелије — Теофрастус Парацелсус Бомбастус —“ каже се да је то био доста безобразан човек, имао доста присталица и т. д. Но шта он има посла с хигијеном о том се не говори, и ако тај „шарлатан“, узгред речено, заузима важно место у развитку медицинске науке. Говори се пет шест реди даље о астролозима и завршује овако: „тако је стајала медицина још пре сто година. Тако је дубоко био пао дух човечији, племе тако лепога и високога полета код Грка.“ И ако није напред (као што читаоци сами виде) говорено о ничијим и никаквим системама ипак се са жаром продужује „на глупости, на незнању човечанства основани су ти системи. Славна протува светска Каглиостро хвалио се да је пронашао еликсир живота, и би чашћен и примљен и код самих дворова. На подобан начин хвалио се и гроф Сен-Жермен да је пронашао неки теј, коме су слична чудотворна дејства и последице приписивани“ и т. д. Говори се о проналаску микроскопа, „који откри нам састав појединих чести органа и показа, да се све чести стварају и састављају из ћелија“ — даље се напомиње значај физиологије, о суштини болести, о природној снази издрављања, о суштини живота, о узајамности биљног и животињског живота (све то на две стране) и ту се каже „сви органи нашега тела састоје се из таквих

разновидних ћелија и ове се непрестано на ново стварају, и тек што су створене, опет се растварају и замењују новим и ово непрекидно понављање и рушење производи кисеоник ваздухов.“ Даље се вели: „наука о промени и измени органске материје, о преображају (метаморфози) основала је данашњу медицину. Она је положила темељ дијететици и хигијени.“ Сад се и опет говори о суштини болести и лечењу и вели се „исцелење и лечење болеснога тела не може се на други начин извршити осем регулацијом преображаја органске материје његове.“ Затим се поново одређује задатак хигијене, прелази се на важност крви, и затим се критикује „теорија Корнара.“ Говори се о важности вежбања и успесима који се тако дају постићи, и пошто је и опет обележено поље и задатак хигијене прелази се на саму хигијену. Нека читаоци извине ово скакутање напред и натраг, ја сам овај увод морао тачније изложити, да се види, како је код нас у Србији схваћена мисао: „да преподавања хигијоне на вел. школи као науке треба да буду основана на начелима научним.“

На страни 16. овако се бележи задатак хигијене: „она расматра у првом реду све што нас окружава и што нам случајно нашкодити може у нашем здрављу; затим узроке, који леже у самом нашем телу односно наследством задобивене какве клице болести од наших родитеља и који дејствују на нас кроз цео наш живот, за то: да бисмо их могли непрестано — у колико то само буде могуће — безопасним за наш опстанак и живот учинити.“ Одмах затим наводи се ова Рајхова дефиниција појма хигијене: „Ја разумевам под тим насловом скуп свих прописа, који се односе на сачување здравља свакога појединога човека а и целога друштва, на истребљење свих узрока болести и на усавршење рода нашега, како у погледу телесном тако и у моралном.“ Писац овако пропраћа тај појам: „за нас је тај појам сувише широк и претпоставља многострочно знање. Ја сам позват да вам преподајем тај предмет с обзиром на наше стање и наше друштвене одношаје и потребе.“ Ја опет мислим да није питање да ли је одредба науке једне сувише широка и да ли она претпоставља многострочно знање, већ да ли је она *тачна* или *није*. А наука је *једна* за све народе — ма да у *примени* има разлике. Пишчева је дефиниција овака: „ја разумевам тако хигијену, да вам у тој науци разлажем правила и прописе, како нам ваља сачувати и поболшати здравље, и по том се у хигијени разлажу правила, како се има сваки појединн човек управљати по природним законима, да своје здравље сачува и слествено да трајање свога живота продужи.“ Очигледно ова друга пишчева дефиниција није никако тачна, на против, она је погрешна. Хигијени је главни задатак да чува здравље: значи већ у самом том садржано је, да она мора тежити узвишеној мети, да болести предупређује. Тај задатак хигијене изрично се *наглашује* у Рајховој одредби. Затим — није могуће издвојити човека из друштва, па га посматрати за се. Човек је члан друштва, он је друштвена јединка, по том је уплив друштва на човека појединца неизбежан, *социалан елеменат* не сме се дакле избрисати из хигијене, јер њега није могуће потрти, он је ту и с њиме се *мора разрачунати*. Том се елементу признаје нераздвојна

свеза са науком о здрављу у одредби Рајховој. Не треба заборавити ни то, да се хигијена не сме делити ни од практичне медицине. Ако у опште не ћемо да остане илузорна читава задаћа хигијене: чување здравља, то морамо признати да је хигијени у неколико темељ *етиологија* болести, а то је свакако темељ и практичној медицини, или бар томе тежи и практична медицина. То је поље где се сусрета хигијена са практичном медицином. У Рајховој одредби и то је наглашено. Не искључујући социалан елеменат из хигијене, признаје се да хигијену није згодно делити у хигијену индивидуалну и полицајну: обе те гране само су *одељења* једне и исте науке, која се неда цепати без штете. С тога се не може узети, као што би автор хтео, само за се у расматрање „како се има сваки појединн човек управљати по природним законима, да своје здравље сачува и следствено трајање својега живота продужи.“ За сада нек су довољне само ове напомене, другом приликом вратићу се опширније на ову ствар.

Даље говори се о подели хигијене: „наука се ова дели на две велике гране: на општу или државну хигијену, која има задатак да се занима чувањем здравља једнога великога скупа људи, који у једној држави живи, и на хигијену у обичном животу узету, која испитује и прописује правила чувања и одржавања здравља свакога појединог човека.“ Види се дакле одмах да је та подела излишна, јер чувати здравље појединца значи чувати здравље народно, а чувати здравље народно значи чувати и здравље појединаца. Према горњој одредби автора, како он разуме и схвата хигијену, закључујемо да ће се бавити у свом делу искључно приватном хигијеном. Автор нам у „предмет како се дели“ казује своју систематику те приватне хигијене: „приступимо дакле од маха к самоме послу, да се прво упознамо с најважнијим чинитељима, који не прекидно на нас дејствују и који нам по томе, ако и не приметно, али тим озбиљније нашкодити могу: 1. Нас окружава свуда ваздух и т. д. 2. У другом реду иде храна, коју у буди каквом облику у себе примамо. Овамо спадају свакојака јестива и пића сваке врсте. 3. — осим тога морамо се као животињски организми кретати. А ово се односи не само на телесну снагу него и на развитак умних моћи. — По том нама настаје да се старамо 1. О чистом ваздуху, 2. о подесној храни, 3. о потребном кретању и васпитању. Вршење ових трију главних правила јамчи нам за здравље осим само случајних дејствовања, која не можемо свагда предвидети.“ Изгледа да је тиме предмет подељен у три отсека, три оделења. Али автор другојачије закључује на основу та *три* правила: „по томе се сав предмет дели логично на *четири* главна одсека, и ја сам наморан да вам у овом реду сва та правила хигијенска разложим.“ — Дакле сад настаје систематика. Свакоме пада у очи, да је изостало много што шта, што такође без престанка упливише на нас, што дакле не може бити да не упливише и на наше здравље. Обично је у хигијенама н. пр. овакав распоред предмета: општи животни услови. 1. Ваздух, 2. земљиште, 3. клима, 4. заједница — село и варош, 5. кућа, 6. одело; нега коже; купање, 7. хранење. Животни услови према узрасту: 8. дечије прво доба, 9. школа, 10. занимање.

У засебном оделењу се обично говори: о етиологији народних и заразних болести. Према потребној ширини обима да се овај распоред веома лако проширити. Изгледа да код аутора, пошто се ограничио на *три* главна правила, неће бити говора о многом чему. Но није тако. Он је — чини се — поставио три правила и ставио наслов књизи „увод и 1. ваздух“ само за то, да би могао показати и своју „систему.“ Да пређемо на аторову „логичну“ поделу: „*Прво* ћемо говорити о ваздуху“ и т. д. Ту ће се говорити о саставу и својствима ваздуха, чистоћи и нечистоћи, о смесама у њему и њиховом дејству на наше тело, о кварном и нечистом ваздуху, о узроцима кварног ваздуха. О мијазмама, редњама и правилима владања за време истих. — Одиста довде је предмет исцрпљен, свакако кад би још додали влагу и топлоту ваздуха било би речено о ваздуху све што се има рећи. Али у књизи се наставља: „пошто се собе и станови не могу посматрати док се не обазремо и на топлоту која у њима влада, то морамо од маха говорити о важном питању о начину грејања и ложења соба и о осветлењу ноћном“ — дакле је не само „логично“ да се под ваздухом имају разумевати „собе и станови,“ већ чак и то, да се о собама и становима не може говорити а да се не говори и о начину грејања и осветлења. Затим се опет „логично“ продужује: „овамо спада говор о климату и о дејству топлоте и хладноће на човека и среставима, којима ће се њихов хрђав утицај на здравље предупрерити или безопасним учинити, помоћу одела, рубља, обуће и т. д. а ду је на свом месту и старање о чувању и неговању наших чула: вида, слуха и наше коже.“ Боже благи каква се чуда све не збивају кад се почне „логично“ систематисати! Али мало је тога — „логично“ се имају подразумевати под називом „ваздух“ и специално социјалне установе: „за тим од станова да пређемо на куће одређене за велике зборове и за јавне скупове, на кафане, театре, школе, цркве, тамнице, болнице и тима подобне јавне зграде.“ Тим је завршен први отсек. Свакако је ово све стављено под наслов ваздух, што се све то одиста налази у ваздуху — може бити да се то све „логично“ може сматрати као примеса, као страна тела у ваздуху, тако да ипак остаје главно — *ваздух*.

На срећу у овој 1. књизи која је преда мном не говори се „о кафанама, театрима итд.“ ваљда ће, пошто је у 1. књизи исцрпљен предмет 1. оделења, неким чудом систематике бити говора о тим установама у 3. оделењу, где би имало да се говори о кретању. Истина и у прво оделење ипак се поткрало по још штогод, о чему се у прегледу не каже да ће се говорити нпр. о поступању са смрзнутима итд. али то извесно бива по правилу у овако „уређеној“ књизи. „У *другом* одсеку биће говор само о храни — дакле о јестиву и пићу у пространом смислу —“ затим — „и тако ћемо прећи на *трећи* одсек о кретању и раду како нашега тела тако и нашега мозга, разном начину рада: ходању, јахању, вожењу, пливању, о начину одмора и пријатне забаве, и ту ћемо расматрати разне начине телеснога рада и кретања и дејства претеранога употребљавања његова. Ту је умесно говорити о систематичном кретању телесном. Затим ће доћи говор о душевном раду и занимању и о одмору тј. спавању,

о страстима и афектима, о узрујаности душевној.“ Из овога се види да у том трећем одељењу неће бити говор о ономе, о чему би се могло очекивати, *о хигијени занимања*, не — ту се говори о разном начину „рада“: ходању, јахању, пливању, пријатној забави и т. д. Одакле се, узгред речено, види да има свакако и непријатне „забаве.“ Сад је ред на онај четврти „логични“ отсек. „Затим долази као *четврти* одсек о полним односајима и утицају полне страсти на здравље.“ Али није се „логично“ развио само овај четврти одсек из она три главна правила не, — „на послетку остаје нам као у додатку посматрање самих болести, у првом реду таквих, које су наследне — — — суха болест, рак, жлезде, сифилис итд. и начин како се и у колико предупредити може развитак те природно задобивене клице. Ту је место говору о дејству непредвиђених узрока болести — — и како ваља у опште с болесником поступати, а како у појединим случајевима, који се не могу назвати болешћу у правом смислу, а то је трудноћа, порођај.“ До сад су сви физиолози рачунали трудноћу и порођај у догађаје нормалне, правилне, сад дознајемо, да је то болест „али не у правом смислу.“ Мислило би се да је сад бар изцрпљена „логичност“ — али још није. Дошло се до порођаја, ту је једно ново створење, сасвим је дакле „логично“ да се овако продужи: „следствено иде ред да се поведе говор о чувању и неговању новорођене деце, и онда на основу свих већ разложених правила ваља поставити правила дијететике према развитку и старости човека, и као цвет све те науке долазе посматрања о срествима и искуствима, о том на који се начин може човеку живот продужити. Ако нам остане времена говорићемо још о резултатима статистике односно трајања живота људског по начину занимања, пола и сталежа.“ Одиста — нисам био очекивао, да ће автор да остави „цвет све те науке“ чак за додатак додатку. У осталом овај „цвет“ је драгоцен, не с тога што би ко веровао у његову тајанствену алхимијску моћ, већ што веома јасно бележи, како се појима задатак хигијене у овој књизи, да и не узмемо у обзир, да се према гореизложеном у њој сматра и *лечење* болести као задатак хигијене.

Сада се прелази на излагање самога предмета ове прве књиге „ваздуха.“ Поново напомињем, да реч ваздух у овом случају има чудноват значај — у књиги се излаже све што је побројано у првом одсеку. Мени није могуће пратити писца страну по страну, а критика у овом случају одиста не би смела другојачије поступити, но се задовољавам општом приметбом, да је у књизи нагомилано довољно честитога материјала, али да је примешано и много некритички одабранога материјала, тако да се губи и материјал ваљан, честит, поуздан. Међутим то је све у великоме нереду, тако да се и учеван човек може тешко разазнати и оријентирати у овој књизи.. Свакако, ради огледа, навешћу две или три ствари из изложеног предмета.

„Прашина у ваздуху и њезин утицај на постанак болести — — али далеко важнији утицај има прашина органскога порекла, а то су: семе (споре) неких фела плеснивих гљивица, окрека. Почем је близу памети: да у овој прашини лежи прави узрок разноврсних болести, а и поглавито оних, које се често у виду редња изненада јав-

љају и много жртава потражују, — то су лекари и природњаци повећу пажњу поклонили проучавању ових спора." Није ни мало чудо, да је и овде ствар престављена наопако, на име: буђу нико не беди да је у стању произвести заразне болести: *„гљивице плесан* могу се населити само на површини човечијег тела и у његовим дупљама, и ту су већином нешкодљиве. Пошто сразмерно тромо вегетирају, и пошто не могу живети без слободног кисеоника, не могу да продру у живо ткање и да тамо живе" — вели један од најгенијалнијих испитивача нижих гљивица, *Негели*. Изгледа по горњем месту да је и писац наклоњен познатој новој теорији о *организованом* узроку заразних болести, али није тако. Писац навађа неке примере, па вели: „и тако је до сада у сваком појединoм случају теорија с места, као на погрешним претпоставкама основана, оборена." Да не би ко био тако наиван да мисли, е је то све одиста оборено, вели се у књизи даље: „Узрок грознице лежи у томе, што се на таквим местима рађа једна микроскопска гљивица, и семе се од те гљиве налази у ваздуху, па улази дисањем у наша плућа и проузрокује промену и болест, која се под свакім познатим знацима грознице јавља. Шта више у пљувачки болесниковој, кад је микроскопом прегледамо, налазимо то семе истих гљивица, и тако је доказана та ствар и констатован ван сваке сумње тај важан факт." Дакле — но да, сада опет да не би могао ко помислити да је то одиста тако, писац одмах у нотици упућује читаоца на једно грдно немачко дело, у коме је на тој и тој страни „горње тврђење научно оборено." И микроскоп, и несумњиви факт, пропадоше немилосрдно! Ко не може доћи до тога дела, нек се послужи пишчевом књигом. Даље „нама до сада непознатим начином рађају се трулежем животињских тела мијазме. Ви сте за цело ту реч већ чули, па ћете питати: шта значи тај израз? Именом мијазама називамо сва испарења, која се находе у ваздуху, шире, и која на животињска телеса имају утицај мање више убитачан. Тако се испарења баруштина, свих органских материја, које се у трулежи находе, зову мијазме. Али се много чешће исти израз узима за сва она испарења органска, која се на површини коже или плућа нездравих људи рађају а која имају то својство, да исту болест и код других лица производе под тим условом, ако су та лица наклоњена да ту болест приме." У науци означава појам *мијазма* само ону шкодну примесу ваздуху, која проузрокује заразну болест. Автор уједно одређује и природу те примесе: *она је гас*. Међутим новија испитивања позитивно су доказала, да заразна материја *није гас*. Такође су новија испитивања позитивно доказала, да заразна материја мора бити организована, да ли су заразна материја пак гљиве које се множе деобом (по *Негелију*) или неки још нижи организми, то је питање спорно и остаје још да се реши. Међутим у свакој хигијени мора се узети обзира на то питање, јер с њиме стоји у свези како важно питање о дезинфекцији, тако и веома важно питање о етиологији болести. Автор, и ако рецимо неће да призна разлоге нове теорије, он их је дужан тачно и верно изложити, да читалац бар дозна да они постоје; овде се још има приметити, да ничије непризнање не ремети ток науке, већ служи само као сведочба непознавања чи-

њепица и незрелости за предмет, који је у питању и на претресу. — То је један оглед. —

Други оглед: „Џемс Хон нам саопштава, да у граду Лајчестру (који има 23000 житеља понајвише ткача) долази смрт обично у 18. години човечијег века. Кад су се узроци тражили нађено је, да је у оним улицама где је земљиште дреновано, у средњу руку смрт у 23. години живота долазила, а у улицама, где није било дренаже, у 13 г." Немам при руци дело, из којега је ово узето, али је очигледно да је овде говор о *просечној дужини* века. Шта значи просечан број? Рецимо да се негде рађа у недељним данима 14, 22, 24, 19, 13, 27, 21 дете, то број *двадесет* означава ону количину рођене деце, колико би се свега родило на дан, а да се на крају недеље ипак постигне сума као и у првом случају — 140. У том случају 20 је дневни просечни број порођаја. Код просечних статистичких бројева ваља разликовати две разне групе. *Просечан* број може бити *тип* појава, које у истини по правилу нису исто што и просечни број, али му се ипак мање или више приближују, а од времена на време могу бити исто што и просечан број. Н. пр. неког дана у недељи одиста се могло родити 20 деце, а кад то израчунам за велики број година, врло је вероватно да ће дневни број веома слабо одступати од просечног броја. Друга је група статистичких просека, где не може просто бити говора о неком типу. Та група није дакле ништа друго до проста *рачунска апстракција*. Ако сам дакле нашао да је просечна старост негде 18 година, то је по изгледу и то просечан број као и онај горе, али је по својој садржини ово нешто сасвим друго. Да су старе 18 година то никако није *типично* за особе неког насеља, управ апсурдно је замислити да би то могло бити. По том је овде просечни број рачунска апстракција, која нема ништа заједничко са самим појавама. По томе дакле и у горњем примеру просечни су бројеви рачунске апстракције из појава, а не да они значе: да у тим годинама умиру становници — како ли би се продужавало колено у улицама, у којима становници по горњем примеру умиру у 13. години?

Мислим да је довољно и са ова два огледа. Као што се види из другог огледа автор из факта по себи истинитог и тачног изводи сасвим погрешне закључке. Материјал научан претвара се у његовој обради у материјал погрешан и лажан. Ја бих могао исто овако коментарисати и читаву књигу, управ њу би *требало* овако коментарисати. Тако би се издвоио и оплодио онај корисни материјал, који је прибран у овој књизи.

Мислим да нисам сувише строг кад кажем: да ова прва књига хигијене није за употребу, *ни за школу ни за народ*. Ја сам овај приказ написао не толико писца ради, чијем жарком заузимању за свој предмет и великом племенитом одушевљењу за ствар, о којој је писао, ја одајем сваку хвалу и пошту, но ради министарства просвете, да се сети: да *држава треба да издаје о свом трошку само она дела, која ће одиста и послужити просвети.*

П.

Constitutions Européennes Par G. Demombynes. I. II. Tome Paris 1881. год.

Напредне идеје новијега доба покренуле су преображај старога друштва. Од како је велика француска револуција прокламовала слободу и права за свакога грађанина, од тада се преображајни покрет осетио на све стране. Апсолутна моћ и воља монарха ишчезла је пред вољом народа. Престало се мислити да народ постоји рад државе и монарха, већ да држава постоји рад народа. Зато је и државно уређење почело добијати сасвим други облик.

На место старе апсолутне монархије јавља се република и парламентарна монархија. Политичка свест грађана почиње се развијати на све стране. Сваки се почиње интересовати за судбу околине у којој живи. Суделовање у радњи законодавној и свакој радњи од значаја за интересе народне јавља се као дужност сваког грађанина. То није више каква привилегија, коју треба неко озго да подари, већ је то право природно, интимно сваком грађанину. Дело друштвених реформа, и ако је по негде јако закаснило, опет се свуда примећује струја слободнијих установа. Свуда се тежи да се државне установе уређују према народу, његовом духу и његовим потребама.

У садање доба државе су редовно у међусобном саобраћају. Нема државе која би се могла развијати сасвим изолована од других држава, с тога свака држава мора водити рачуна о уређењу и установама друге државе. И ако не треба пресађивати установе из једног народа у други народ, опет их ваља познати. Ово, поред тога што је интересантно још је и врло корисно. Хоће ли се да ради на промени извесних установа у једној држави, корисно је да се зна шта и како, у том погледу, постоји у другој држави.

Писац дела, којега наслов исписасмо, поставио је себи за задатак, да укратко изнесе пред читаоца склоп и уређење европских држава. Сам наслов дела показује намеру ауторову. Оно има, да пред читаоца изнесе „кратко а верно резиме права грађана у европским државама.“

Ми ћемо мало ниже казати, шта мислимо, колико је писац успео и одговорио својој намери, а сада нека нам буде дозвољено, да у кратко прикажемо читаоцима садржину овог значајног дела.

Политичко уређење државе, њен парламент и влада, живот провинциски и општински и судска организација — то су три групе друштвених установа, које писац прати кроз сваку државу. Форма владавине, учешће грађана у законодавству, форма парламента, његова задаћа, његова права, начин избора и постављања посланика, унутрашње уређење парламента; затим, административна подела државе, уређење општине, среза, округа, провинције, учешће грађана у питањима од интереса за општину, срез, округ и начин постављања органа за отправљање послова у њима; и најзад, судска организација, — врсте судова, њихова надлежност, њихово унутарње уређење и начин постављања судија. То су материје, којима се писац у овоме делу бави.

Било би врло дуго да се у једном реферату изнесе све што у овоме делу интересног има, и зато ћемо се ми ограничити на што краће напомене. Задржаћемо се мало више на судској организацији а о политичком и административном уређењу бићемо сасвим кратки и биће нам мило ако тим побудимо кога читаоца да у самом делу затражи оно, што се у једном реферату не може изнети.

За политичко уређење и форму владавине да напоменемо само ово. Од свију европских држава, само су Француска и Швајцарска републике; остале су монархије. Писац, и ако тврди да форма владавине није индиферентна за материју политичких слобода и да је републиканска форма најугоднија за вршење грађанских права и учешће сваког грађанина у законодавству, опет му се чини, да су у других народа „обичаји, политички дух, и особите околности дозволиле, да се монархична владавина сложи са слободама парламентарним."

Од европских држава само Русија, Турска и Црна Гора немају никаквог народног представништва. У свију осталих, сем Србије, Бугарске и Грчке, постоји представништво из два дома — сенат и комора. Србија, Грчка и Бугарска имају свака једну скупштину. Финланд има такође једну скупштину, но састављену из четири сталежа: племство, свештенство, буржоазија и сељаци, који заседавају одвојено, но могу се скупити и у заједничку седницу.

Чланови коморе свуда су изборни, а чланове сената негде поставља монарх и то извесан број, а остали су изборни.

У свим европским државама, сем Србије и Црне Горе, постоје изборни савети, који се брину о пословима провинције или округа. А односно општине, у неким државама грађани непосредно учествују у општинским пословима, но у већине држава изабрани одбори брину се о општинским пословима.

Заустављајући се на овој краткој напсмени резултата, које је писац у уводу свога дела извео, прелазимо одма на судску организацију.

Главна разлика у организацији судској разних држава може се свести на ово: државе са три степена судства и државе у којима постоје два степена судова са једним највишим — касационим судом, који решава о формалној страни дела и неправилној примени закона. У већине држава превлађује други систем, два степена судства. Међ прве долазе: Аустрија, Данска, Финланд, Маџарска, Норвешка и Шведска; а међ друге: Немачка, Француска, Белгија, Шпанија, Португалија, Грчка, Италија, Нидерланд, Румунија и Русија.

У Великој Британији и Ирској постоје четири степена судства. У Данској за три првостепена суда — грађански, кривични и трговачки, који заседавају у Копенхагну, постоји као апелациони највиши суд, који тада суди у другом и последњем степену.

Пре но што се грађански спор пред судом (првостепеним) поведе, у неким се државама тражи да се најпре чини покушај равнања, било пред нарочитим лицем за то одређеним, било пред којим нижим судом. Но овај покушај равнања обично није обавезан за све врсте спорова.

За расправљање грађанских спорова и за суђење кривичних дела постоје у европским државама ови судови: општински судови, juges de paix, првостепени, апелациони и касациони судови. Надлежност суда за грађанска дела одређује се према вредности спора, а за кривична према врсти кривичног дела.

За тежа кривична дела постоје поротни судови. Надлежност поротних судова негде је шира а негде ужа. У Угарској и Шведској порота суди само штампарске преступе, а у Русији јој је надлежност недавно ограничена. Пороте нема у Данској, Норвешкој, Финланду и Нидерланду.

У државама где постоје, поротни су судови врло слични. Они се састају од времена на време и поротници решавају сасвим одвојено од државних судија.

За трговачке послове постоје трговачки судови. Они доносе пресуде у првом степену. У неким државама нема нарочитих трговачких судова и тада је и за трговачке послове надлежан суд првога степена. Исто је тако првостепени суд надлежан и за трговачке послове у оним државама где постоје трговачки судови али их нема у свима крајевима.

Трговачки судови састављени су или из самих трговаца, или из државних судија и трговаца. Нарочити трговачки судови постоје у Немачкој, Аустрији, Белгији, Француској, Данској, Грчкој, Угарској, Норвешкој, Румунији и Русији.

У Француској, Белгији, Италији постоји још једна врста трговачких судова, тако звани Conseils de Prud'hommes. Ови су судови установљени у важним индустриским центрима и они расправљају спорове између патрона и радника. У Француској је овај суд састављен из патрона и радника по пола изабратих на 6 година. У Аустрији они се зову *судови за фабрике*. У ову врсту судова долазе и аустријски судови *за мине*.

Административне спорове расправљају у неким државама редовни судови а у другима постоје нарочити административни судови. У Француској као административни судови постоје: 1, Conseil de Préfecture; 2, Cour de Comptes; и 3, Conseil D' Etat.

Административно судство с два степена, слично с француским организовано је у уставним државама немачким и у Португалској. У Аустрији, Шпанији и Италији само државни савет има право да расправља административне спорове.

У већине европских држава постоји нарочита установа јавног правобранства при редовним судовима.

Као особите врсте судова или управо као изузетне судове да напоменемо: У Аустрији *Дворски суд* за чланове дома царског и за сва лица која имају привилегију екстериторијалности. У Немачкој закон од 21 Октобра 1878. установио је изванредно судство против социјалистичких друштава. У Шведској постоји нарочити *суд краљевине* — Riksrätt за суђење министара и чланова касационог суда. Овај суд суди министре кад их оптужи *Дијета*, а чланове највишег суда кад постоји оптужба од стране *генералног прокурора дијете*.

Мислимо да неће бити с горег да упознамо читаоце с дужностима овог званичника и с принципом одговорности касационих судија у Шведској.

Народно представништво — Дијета, састављена је у Шведској из две коморе. Она дели с краљем право иницијативе и законодавну власт. Она врши и знатну контролу над владом и администрацијом.

Свака обична дијета избира комисију из 48 чланова, по пола из сваке коморе. Ова комисија има да изабере генералног прокурора дијете и његовог заменика. Генерални прокурор дијете може бити изабран између чланова дијете а може и ван њих. Он има право да присуствује на седницама и решавањима судова и администрација, недајући свога мњења. Он може тражити на преглед сва акта и протоколе. И он има право да пред свим надлежним судовима оптужује чиновнике, који су радили противно закону или проневерили дужност.

Дијета има и право надзора нэд највишим (касационим) судом, чији чланови у неколико састављају Riksrätt. За ово она избира такође комисију из 48 чланова, која има да суди заслужују ли чланови највишег суда да задрже своја звања. Кад она означи краљу неке чланове највишег суда да су изгубили поверење дијете, краљ их мора збацити па ма се и не могло доказати да су учинили какву кривицу. Но и поред тога, ако има доказа о њиховој неправилној радњи или кривици, генерални прокурор може их оптужити.

Што се тиче начина постављања судија, у већине држава је усвојено, да судије нижих судова поставља монарх, но за судије виших судова већином постоје избори. У Белгији краљ поставља директно juges de paix и судије првостепених судова. Председнике и потпредседнике судова као и чланове апелацијоног суда поставља краљ према листи, коју спреме апелациони судови и провинциски савети, а чланове касационог суда поставља по листи коју спреми сенат и касациони суд. У Нидерланду листу за чланове виших судија спрема прва комора. У Швајцарској судије су изборне.

Судије су обично некретне.

Између услова, који се за судије траже, свуда се тражи од кандидата да је школован правник и да је неко време пробавио у судској струци. Негде се још тражи да се положи известан испит.

Тако у Италији судије се бирају из реда адвоката, заступника и професора, а ови опет из реда uditora. Да се постане uditori треба имати диплом факултета, положити на конкурсу усмени и писмени испит, пред комисијом из судских званичника, професора права и адвоката.

У Немачкој према новом закону о организацији судској, који је факултативан за поједине државе, морају се положити два испита да се постане судија. Први се полаже после трогодишњег учења права за referendar-а. Референдар се заклиње и почиње праксу код једног суда. Пракса траје четири године. Затим полаже нови усмени и писмени испит, и ако га положи, наименован је за Gerichts assessor-а но опет без плате и тада очекује да буде постављен за судију, адвоката, прокурора или нотара.

Говорећи о Србији писац је ишао истим редом као и за друге државе. Податке о Србији црпао је из превода српског устава: Constitution de la Principauté de Serbie, annotée et expliquée par M. Ubicini, а највећим делом из обавештења српског посланика г. Мариновића. Кад се узме у вид да сем ових писац није имао више других извора, из којих би податке црпсти могао, не може му се замерити, што о Србији није био мало опширнији.

И ако се делима све врсто не може апсолутна тачност изискивати, опет, судећи по изворима којима се писац при изради овог дела послужио, слободно се може рећи да оно верно преставља поједине установе у разним државама.

Дело г. Демомбина и ако можда није у неким ситницама сасвим потпуно опет је богато материјалом. Материјал је врло лепо уређен. Писац је много добре воље и знања у груписање материјала уложио, тако да је дело лепо прегледно. Он је такође водио рачуна о реформама које су у неким државама за време израде овог дела наступиле.

Сем тога писац је чинио врло често упоређења између појединих уставова разних држава, што све веома олакшава истраживање.

М. Жујовић.

ВЕЛЕШКЕ

1. **M. Forst**. Lehrbuch der Physiologie. Autorisirte deutsche Ausgabe von N. Kleinenberg, mit einem Vorwort von W. Kühne. Heidelberg. Verlag von Carl Winter. 1881. Страна 656.

2. **M. Foster** und **Francis M. Balfour**. Grundzüge der Entwickelungsgeschichte der Thiere. Deutsche autorisirte Ausgabe von Dr. N. Kleinenberg. Leipzig. Verlag von Wilchelm Engelman. Стр. 262. У овој књизи описано је развиће пилета, почев од прве промене на јајету па до развића подпуне животиње. Ми препоручујемо свима онима, који желе да проуче индивидуалну историју развића (ембриологију) животиња, да почну изучавање са овом књигом.

3. **Thomas H. Huxley**. Grundzüge der Anatomie der wirbellosen Thiere. Autorisirte deutsche Ausgabe von Dr J. W. Spengel. Leipzig. Verlag von Wilhelm Engelmann. 1878. Страна 610. У предговору ево шта вели сам писац: „Овом књигом цељ ми је, да користим онима, који желе да се упознаду са основима морфологије беа кичмених животиња, у колико се данас зна. Али нисам пропустио, да приликом споменем физиологију и географију ових животиња.“ — „Учење на памет „класификације животиња“ са свима дефиницијама, није никакво право знање.“ — „Онај који учи, ваља да добије прави, чист и жив појам о ономе, што се зове природни редови животиња. Начин, како ће се редови поnamештати или класификовати у повеће групе, са свим је од секундарног значаја. С тога сам овоме питању дао места само у последњем одељку, и нисам говорио о системама других научењака“.

4. **Francis M. Balfour**. Handbuch der vergleichenden Embryologie. Mit Bewilligung des Verfassers aus dem Englischen übersetzt von Dr. B. Netter. Zwei Bände. Jena. Verlag von Gustav Fischer. Изашла је прва свеска у две полутине 1880 г., а од друге свеске прва полутина 1881 године, и до краја ове године биће готова и друга половина. Ово је дело јединствено у литератури, у њему је обухваћена целокупна ембриологија са најновијег научног гледишта. У првом делу је поред општег дела развиће безкичмених животиња, а у другом је развиће кичмењака и специјална историја развића разних животињских органа.

5. **Thomas H. Huxly**. Handbuch der Anatomie der Wirbelthiere. Deutsche vom Verfasser autorisirte und durch Originalzusätze desselben bereicherte Ausgabe. Uebersezt von Dr. F. Ratzel. Breslau. Verlag von J. U. Kern. 1873. Садржај је овај: 1) Општи преглед о саставу кичмењака. Скелет. 2) Мишићи и дроб. 3) Главне групе кичмењака. Рибе. 4) Амфибије. 5) Подела и остеологија рептилија 6) Подела и остеологија тица. 7) Мишићи и дроб. Сауроисида. 8) Подела и састав сисаваца.

6. **M. Ad. Wurtz**. Traité de Chimie biologique. Première partie. Paris. Editeur G. Masson. 1880.

7. **Dr. Felix Hoppe-Seyler**. Physiologische Chemie. Berlin. Verlag von August Hirschwald. 1877—1880. Изашле три свеске.

8. **Dr. Ludwig v. Thanhoffer**. Das Microscop und seine Anwendung. Stuttgart. Verlag von Ferdinand Enke. 1880. Страна 230. Ову књигу препоручујемо свима, који желе да се упознају са техником микроскописања. Садржај је овај: 1) Теорија микроскопа. 2) Споредни апарати. 3) Стереоскопски, ултокуларни и поларизацијони микроскоп. Микроспектроскоп. 4) Како се испитује микроскоп, да ли је добар. 5) Употреба микроскопа. 6) Помоћни апарати. 7) О инструментима, који су потребни

при прављењу микроскопских препарата. 8) Хемикалије потребне при микроскописању. 9) Сушење, бојење, и т. д. препарата. 10) Како се крвоток испитује. 11) Прављење и чување микроскопских препарата и 12) Ињекције.

9. **Joannes Chatin.** Les organes des sens dans la sèrie animale. Leçons d'anatomie et de physiologie comparées, faites á la Sorbonne. Paris. Librairie J. B. Baillière et fils. 1880. Стр. 720. Писац је у 37 лекција описао структуру и радњу чулних органа код разних животињских група почев од највиших па до најнижих, са упоредно анатомског и физиолошког гледишта.

10) **Klein. E. and Noble E. Schmith.** The Atlas of Histology. Part. I—III. London. 1879—1880. Атлас о хистолошком kроју органа. Има и нових ствари. За оне, која се специјалније баве хистологијом.

11) **C. Claus.** Kleines Lehrbuch der Zoologie. Marburg. 1880. Особито је препоручено кандидатима за професорски испит, и одликује се упоредно-анатомским и ембриолошким прегледима.

12) **Kurzes Lehrbuch der physikalischen Geographie** von **A. Geikie**, Autorisirte deutsche Ausgabe von Dr. Bruno Weigand. Mit 78 Holzschnitten und 10 Karten. Strassburg. K. J. Trübner. 1881. Стр. 348. Садржај: Увод. — Земља као планета. — Ваздух. — Море. — Копно. — Живот. Свраћамо особиту пажњу наших наставника на ово честито дело, у коме је метода излагања одиста генијална.

Mythus und Wissenschaft. Eine Studie von Tito Vignoli. Autorisirte Ausgabe. Leipzig. F. A. Brockhaus. У овој књизи писац износи на који је начин постала вера и наука. Он напред каже у чему се не слаже са дојакошњим гледиштем на то питање, и износи своје гледиште, оснажено новим и доста занимљивим и фактима и мислима. Свакоме препоручујемо, ко хоће о овој ствари више да зна, да ову књигу прочита. Ми ћемо само споменути неке главне мисли пишчеве. Мит и наука имају један исти извор, одакле су се упоредно развиле. Човек, чим је изашао из животињског света, или чим је постао **homo duplex**, као што писац вели, он је се онда умно толико унапредио, да је добио моћ да дуило сам себе познаје. Ево којим речима то писац казује: „И заиста, кад животиња опажа, појима, сећа се и још друго што ради, што се никако порећи не да, то човек онда још може и хтети да осећа, хтети да се опомиње, о свакој својој радњи хтети да се реши. Даље, човек „не само да може директно и спонтано посматрати себе и околину, *него он још има моћ да и ово директно и спонтано посматрање посматра;* на тај начин његова се душевна радња удвојава". Мит имају и све више животиње. Човек се само толико развио, да може и сам своја дела да посматра, и ту је први основ науци. Дакле наука тек онда почиње, кад се човек одвојио, као засебна фела. Без мита не би било ни науке. — Писац наводи за ово пуно доказа. И човек и животиња све предмете персонифицирају, и сами себе у њима персонифицирају. Таква је природа мозга и он то мора да чини хоће неће. И дан дањи, кад се наука оволико развила, опажа се та природа мозга нашег. Шта пута ми се и дан дањи уплашимо од малих и познатих ствари; излазе нам пред очи друкчији предмети, него што су у самој ствари; врло често узимамо појаве за узроке и обратно и т. д. — Ове своје мисли писац је најбоље извео и доказао у осмој глави своје књиге, која носи наслов: „о сновима, илузијама, обичним халуцинацијама и особитим халуцинацијама у деларијуму и лудилу".

Зеб.

Одбирање у човечанству. У Паризу је изишла скоро књига: Etudes sur la sèlection dans ses rapports avec l'homme par Paul Jacoby. Gommer-Baillière 1881., у којој аутор развија једну интересантну идеју, коју су и до сада назирали неки социолози. Аутор тврди да се народи умножавају само умножавањем сеоског становништва. Аристократске су породице осуђене да пропадну, што јасно доказују старе и новије породице аристократског порекла из свију земаља. — У варошима, цивилизација доноси са собом нека зла, која се ретко у селима појављују и која сметају умножавању људства: лудило, самоубиства, пијанство, проституција, мушка немоћ и нероткиње. Исто су тако у варошима много чешће и жешће болести, које неминовно сатиру болеснике: јектика и т. д. Русо је рекао да су вароши пропасти људског рода. У њима се напредак убрзава, али у њима се људски род губи. Болести и неплодност су у правој сразмери са друштвеном културом. И људи, који су својом интелигенцијом човечанској култури учинили велике услуге, обично су бивали неплодни или су имали слабу и неплодну децу. Тако се и интелигентније расе мање

плоде него ли расе мање интелигентне Паризлије би ишчезле да са стране и из провинција не врве људи у њиову варош, а без сумње су много интелигентнија него ли неки плодни сељаци. — Из целе своје штудије аутор закључује да будућност не припада потомцима научењака, богаташа, великаша, у опште вишем сталежу, већ нецивилизованом сељаку.

У недељу 22 ов. мес. имало је српско учено друштво свој годишњи скуп, на ком је прочитан извештај о списима посланим за печатање у друштвеном органу, и о стању друштвене касе, и изабран пресседник за годину дана. За председника је изабран г. Др. Јосиф Панчић. Г. проф Јован Бошковић изнео је предлог који је једногласно усвојен, да се у будуће бирају по два секретара, како би друштвени послови ишли тачније и брже, но како је потребно да на то пристане и законодавна власт, решено је да се бирање секретара одложи до узакоњења предлога Бошковићевог. До тог времена остаће досадањи секретар г. Милан Кујунџић. На том скупу били смо очевидци једне немиле појаве. Био се распростро глас да су неки од чланова хтели бирати митрополита Мијаила или Ристића за председника ученог друштва, с тога је разговор око начина гласања био врло буран и само тактичност и непристрасност бив. председника г. Стојана Бошковића затворила је пут политичким спекулацијама, ако је каквих доиста било, које би без сумње биле само на штету научном раду друштвеном из којег треба да су вазда уклоњене партајске интриге. Још нам је обелодањена једна неправилност одсека „за филозофију и науку" у ком је једног састанка г. Лаза Костић био изабран, да се предложи главном скупу за члана српског ученог друштва, а другог састанка тај избор уништен. И ту канда су политичке страсти ушле онде где им није место. Или валда ће гг. Милићевић и Ракић заиста мислити да г. Лаза Костић, на страну његово политичко мишљење, није достојан да као књижевник стане уз њих? — На овом скупу избрани су за почасне чланове и учени Грци проф. Папаригопулос, Ламбрес и Ст. Кумануди. Од једно 10-тину година у Грчкој се у велико обратила пажња учењака на средњевековну прошлост и испитивања чињена у том погледу могу бити од велике користи и нашим људима, који старију народну историју изучавају. Свакојако литерална веза нашег ученог друштва са учењацима грчким може бити од велике користи за друштво и поједине раденике.

Журналистика. Новина и периодичких часописа излази сада у Јевропи 13.625, у Азији 387, у Африци 50, у Аустралији 100, у Америци 9129 (од овога броја највише пада на Здружене Државе). На целој земљи света новина и повремених списа излази 23.291. Од јевропских држава највише има у Немачкој часописа и новина. После Немачке долази Енглеска, за тим Француска Италија, Аустро-Угарска, Русија и т. д.

Школе у Источној Румелији. По статистици, коју је врховна управа јавне наставе у Источној Румелији објавила, приновљено је 307 нових бугарских школа, откад је Источна Румелија добила своју обласну аутономију. Сад свега има 745 школа, у којима се 50·311 ученика уче, а 982 учитеља и 127 учитељица раде. Како у Источној Румелији има свега 573.000 становника, то на 756 становника долази по једна школа, а на 508 становника један учитељ. А како је у томе погледу код нас? Чисто не смемо од стида да наведемо цифре. У Источној Румелији, која се још тако рећи није честито ни подигла испод јарма турскога, на 508 становника долази један учитељ, а у Србији, која већ више од 70 година ради на својој просвети, тек на 2000 становника долази један учитељ! Брука.

Где је био рај? Професор Фр. Делић издао је дело Wo lag das Paradies? (Leipzig) у коме обара досадашња тврђења да је рај био у Јерменској и доказује да је његово право место између Багдада и Вавилона. Сагласно са овом претпо-

ском он идентифицира сопствена имена и географска указивања у књизи старог завета „о Постању". Ово се дело већ преводи на енглески. Ех, г.г. професори, о је то кад је човек беспослен. Ви тражите рај у *прошлости*, а међу тим е тек у *будућности*. Ваше студије потсећају нас само на једну прилично „бунтичку" песму:

Ми нећемо рај на небу
Нама треба овде рај и т. д.

Антропометрија. Један врло интересантан рад по антропометрији, а специјално *дужини човековог тела* по етнографској разлици народа, који у Аустро-Угарској е, објавио је *Др. В Гелерт* у последњој свесци (6—9) часописа ц. к. географског шва у Бечу. Дужина тела, истина, не подудара се баш свагда са националношћу опет, у опште, може се овакав ред у томе поставити:

На првом месту стоје по дужини телесној Далматинци, за овима одма долазе али Срби и Словенци, нешто мало мањи су од њих Немци са којима Чеси у е погледу на једној нози стоје; после Немаца и Чеха долазе Мало-Руси (Ру-и) и Румуни. Међу најмање народе (у Аустро-Угарској) долазе Маџари и Пољаци, меном баш Маџари. По мишљењу писца не да се порећи да су сада људи мањи што су пређе били. За Чехе, који су у овоме веку аустријској војсци 600.000 ника дали, може се опадање телесне величине на основу званичних дата тачно врдити. Оно износи 39·4 милиметра. Као год што је Француска за један век го-о три пута морала смањивати минимум величине при регрутацији, тако је исто Аустро-Угарска од почетка овога века морала минимум од 1659 на 1564 м.м. стити, па и опет при свакој рекрутацији има 13—14% способних за војску, који испод те мере високи.

ПОБРАТИМСТВО

МЕСЕЧНИ ЖУРНАЛ

ЗА

КЊИЖЕВНОСТ И НАУКУ.

ВЛАСНИК И ИЗДАВАЛАЦ

ПОБРАТИМСТВО

…ЧКА ДРУЖИНА НА ВЕЛИКОЈ ШКОЛИ У БЕОГРАДУ.

Цена за Србију 8 дин. год., за Аустро-Угарску 4 фор.

СРПСКЕ ИЛУСТРОВАНЕ НОВИНЕ

…ЗАБАВУ, ПОУКУ, УМЕТНОСТ И КЊИЖЕВНОСТ

ИЗЛАЗИ

У Новом Саду у Штампарији А. Пајевића

сваких 16 дана на два читава табака.

Цена на 3 мес. 2 фор. или 6 дин.

БАНАЋАНИН

ЛИСТ ЗА МАТЕРИЈАЛНЕ И ПРОСВЕТНЕ ИНТЕРЕСЕ НАРОДНЕ

Излази у Вршцу, накладом књижаре Марковића, недељно на табаку; цена годишња 5 фор или 12 динара.

ИЗДАЊА САМОУПРАВЕ:

	дин.	пр.
Наш економски положај	—	30
Говори радикалаца против железничког уговора у скупштини за 1880/1 год.	1	—
Грађанско друштво и његове друштвено-политичке партије	—	50
Мало грађе за историју нашег другог рата са Турцима 1877/78.	—	40
Међународна наука о асилу и питање о смртној казни . .	1	—
Политичко стање Срба у Угарској	—	40

ИСТОРИЈА

ЈЕДНОГА ФРАНЦУСКОГ СЕЉАКА

ЦЕЛО ДЕЛО У ЈЕДНОЈ СВЕСЦИ

Цена 1½ динар.

Ко купи више од 10 комада добија комад по динар.

ОБРАТИТИ СЕ ПРЕВОДИОЦУ

Пери Тодоровићу.

Кастриотова ул., бр. 35 (Београд).

КЊИГА I. ДЕЦЕМБАР 1881. СВЕСКА 3.

РАД

ЛИСТ ЗА НАУКУ И КЊИЖЕВНОСТ

ВЛАСНИК И УРЕДНИК П. ТОДОРОВИЋ.

У БЕОГРАДУ 1881.

ШТАМПА ЗАДРУГЕ ШТАМПАРСКИХ РАДНИКА, ОБИЛИЋЕВ ВЕНАЦ.

ПРИЈАТЕЉИМА „РАДА“

Читаоци и пријатељи „Рада“ увидеће из три досадашње свеске да у уредништву нашега часописа не влада тесногрудост, нити ће се уредништво ограничавати на строго догматично спровођење *само* својих назора. Задовољавајући се тиме, да ни једним саставом не силазимо испод међа одсуднога слободоумља и савремене науке, ми вољно отварамо ступце нашега часописа свима радницима на истинском напретку нашега народа и наше књиге, па ма се где где и не слагали с писцем у појединостима. Сваки састав, коме је циљ утврђивање израђених научних истина или тражење нових, добро нам је дошао. С тога се уздамо нарочито у обилну књижевну потпору наших млађих наставничких снага и у заузетост свију пријатеља око прикупљања претплатника.

Са идућом свеском наш ће часопис почети да обраћа особиту пажњу на научно разрађивање друштвених питања; у опште постараће се да сви кругови наших читалаца добијају у њему озбиљну или и занимљиву душевну храну, и да достојно одговори овоме лепом одзиву, с каквим га је читалачка публика дочекала.

Због многих празника у прошлом месецу и у почетку овога, наш је лист до данас задоцнио изласком из штампе. Да би накнадили ово задоцњење, свеска за јануар и фебруар изаћиће уједно и то најдаље до 15 фебруара. Уз ту свеску „Рада“ изаћиће и 1. свеска целокупних дела † Св. Марковића.

До нове године наш је журнал претплатницима „Самоуправе“ чинио олакшицу и место 12 наплаћивао им само 8 динара годишње. Рачуни на крају прве четврти „Радовога“ изласка показали су, да је у будуће немогуће чинити ту олакшицу: ми жалимо, али ради опстанка листа принуђени смо да је укинемо. Од нове је године цена нашем листу за све претплатнике у Србији без разлике: 12 динара годишње, 6 дин. на пô год. и 3 дин. на 3 месеца, а ко се претплати код поште може се претплатити и на месец, по 1 дин. месечно. (Само за оне наше уписнике, који су се претплатили под старим условима на више од једне четврти ти стари услови остају и даље док положеној претплати не истече рок.

☞ **Идућу свеску за јануар и фебруар, која ће, као што рекосмо, изаћи уједно најдаље до 15. фебр. послаћемо само онима који дотле положе претплату.**

Уредн. „Рада“.

О ПЛОЂЕЊУ И РАЗВИЋУ ОРГАНИЗАМА.

од

Д-ра Л. Ђ. ДОКИЋА.

(СВРШЕТАК)

3. *Плођење и развиће сложених организама — метазоа.* Сложени организми плоде се сполним и несполним начином, и они као и елементарни организми множе се клицама или спорама, деобом и пу̓пљѐњем. *Споре* постају код животиња у унутрашњости тела процесом, који се може упоредити са пу̓пљѐњем, и врло брзо одвоје се од материнског организма и с тога нису подпуно развијене, докле нове индивидуе које постају деобом и пу̓пљѐњем већ су добро развијене кад постану самосталне. *Деоба* код сложених организама махом је попречна, а ређе уздужна т. ј. тело се већином подели у две полутине правцем одвесним на уздужну осовину, а ређе дуж саме ове осовине. Деобом множе се полипи и црви. Полипе можемо и вештачки поделити и сваки део онда израсте у потпуну животињу. *Пу̓пљѐње* бива код свију виших биља и растење биљне колоније основано ја поред деобе још и на пу̓пљѐњу. Код животиња пу̓пљѐњем множе се: полипи, медузе, бриозоје, туникати (плашташи), платиелминте (пљоснате глисте) и немателминте (округле глисте). Пупољци се развију или на боку тела и онда се зову: *бочни* или *латерални* (амфигени) или су у правцу телесне осовине и зову се: *терминални* (акрогени) или из основе (базе) тела израсте хоризонталан наставак (столо) и на њему развије се пупољак и ово је *базиларно* пу̓пљѐње (базогено, столоногено). Латерални пупољци налазе се код полипских колонија и одговарају уздужној деоби, а терминални код пантљичара-глиста и одговарају попречној деоби.

Множење деобом и пу́пљѐњем слаже се и у томе, што нове индивидуе врло често дуго а по негде и стално остају у свези са материнским организмом, дакле праве колоније. У овом случају множење је још сличније обичном растењу организама, јер и ово није ништа друго до нагомилавање елементарних организама. Морфолошке колоније су: сложено биље а међу животињама: полипи и пантљичаре-гљисте, али с физиолошког гледишта оне се могу сматрати и као један организам јер поједине индивидуе служе му као органи. Колоније могу бити *једнолике*, где су све морфолошке индивидуе једнаког облика, или су *разнолике* (полиморфне), ако су поједине индивидуе разнолике.

Многе сложене животиње, ако који део тела изгубе, кадре су, да га обнове т. ј. изгубљени део по нова подпуно израсте. Ово регенерисање код нижих животиња је готово без границе, код пужева (род Helix) регенерише се подпуно око (J. Carrière), а и код амфибија је доста јако јер код њих по ново израсту изгубљени удови, реп и т. д. Између регенерисања и множења деобом врло је велика аналогија, и најближе је вештачкој деоби и ову можемо пуним правом звати множење деобом као и регенерисањем.

Поред несполног плођења код сложених организама бива увек и сполно-сексуално-плођење. При овом процесу потребан је не само бластем-клица, — која ће дати материјал за нову индивидуу, већ и још један елеменат, који кад са клицом дође у непосредан додир с њом се споји и оплоди је т. ј. подстакне је на даље развиће. Сполно плођење није ништа друго до особити начин множења ћелија, само што оплођењем мора се овај процес изазвати, и овде се клица дели, дакле наследила је особину свију елементарних организама али деоба се споља изазива другим организованим елементом. Сексуално плођење је последица физиолошког диференцирања, овде се генеративна функција још јаче специјалисала, јер једне ћелије дају само материјал за нову индивидуу, а друге подстичу ову клицу на развиће, а како се нижи метазои плоде и несполно, то код ових налазе се још потомци оних првобитних ћелија, које су задржале све основне радње дакле и репродукцију целог организма, код њих се дакле још нису подпуно специјалисале генеративне радње. Начин плођења дакле зависи од диференцирања, с тога најниже животиње, код којих је у опште морфолошко и физиолошко диференцирање још не развијено,

плоде се једино агамогенезом, а највише животиње где је морфолошко диференцирање најјаче развијено, плоде се једино гамогенезом. Осем ових крајности имамо и таквих животиња код којих је према диференцирању у опште и начин плођења или по правилу агамогенеза а по изузетку гамогенеза, или је правило сполно плођење а изузетак несполно. Дакле поступно губљење агамогенезе код виших животиња стоји у узрочној вези са све већим специјалисањем облика и функција тако, да кад агамогенезе сасвим нестане, онда можемо узети, да се и у оним ћелијама, које су још у доста првобитном стању по облику, функција плођења специјалисала. (Huxley).

При сполном плођењу клица која даје материјал за нову индивидуу зове се: *јаје* (ovulum), а елеменат, који подстиче клицу на развиће зове се: *семе* (Spermatozoon, Zoospermia). Орган у коме постаје јаје зове се: *јајињак* (ovarium), а онај, у коме постаје семе: *тестис* (Orchis). И јаје и семе може се развити у једној индивидуи и таква јединка зове се: *хермафродитска* (андрогина), и ово је код већине биљака и неких животиња. Код ових последњих и јаје и семе може се развити у једној истој жљезди (Zwitterdrüse) или је јајињак од тестиса одвојен и тек њихови продукти се у телу помешају, у оба случаја хермафродит је *индиферентан* т. ј. оваке индивидуе саме себе оплођавају. Код других животиња и ако су јајињак и орхис у једној индивидуи, опет се две индивидуе узајмички оплођавају, и онда су генерације много продуктивније. Сполни продукти могу бити раздељени и на разне индивидуе тако, да јаје постаје у једној (женској) а семе у другој (мушкој) индивидуи, као што је код већине животиња и диецезних биљака. Даље мушке и женске индивидуе могу бити подпуно једнаке и само се разликују по томе какве сполне продукте производе, као што је н. пр. код риба; или се развију одређени органи, који карактеришу један спол а нарочито мушки; или се најпосле разлика између обе сполне индивидуе огледа у целој организацији и то је *диморфизам сполова*. У последњем случају код мушкиња су обично развијенији тако звани анимални органи (органи за кретање и осећање), а код женскиња опет сполни органи заузимају већи простор, јер је јаје много веће од семена, и што имају нарочите органе, у којима се нова индивидуа — ембрио — задржава до извесног ступња развића. Код неких животиња нађићемо и спољашње знаке, по којима познајемо спол тако: петлови имају кресте и ма-

музе, јелени рогове, неке птице имају особите боје и т. д. Диференцирање је узрок и раздвојености сполова. Код хермафродита диференцирање генеративне функције ограничило сe на једну индивидуу, а код животиња код којих су сполови раздвојени процес је овај и даље напредовао, и генеративна радња поделила се на две индивидуе, дакле морфолошко и физиолошко диференцирање извршено је у највећем обиму. И код оваких животиња у почетку развића у ембриу имамо зачетке и мушког и женског сполног органа, дакле су у почетку развића хермафродити и тек доцније један се орган подпуно развије а други окржљави, према томе да ли ће нова индивидуа бити мушког или женског спола. На месту је да се запитамо, шта је узрок те један ембрио постаје мушкиње а други женскиње? Прави узрок овој појави не знамо, ми ћемо споменути само неколико чињеница, које утичу да нова индивидуа буде женског или мушког спола. Изгледа, да по најпре имају утицаја године родитеља, јер сваки организам тим јаче тежи, да при плођењу произведе свој спол, што је старији, дакле главно је разлика у доби између оца и мајке. Ако је отац старији биће више мушке деце, а ако је мајка старија биће више женске деце. Sadler по списку сполова код енглеских лордова израдио је овај преглед о упливу старости на спол:

Отац млађи од мајке	86	мушке на	100	женске	деце.
„ и мајка једних год.	94	„ „	100	„	„
„ 1—6 год. старији	103	„ „	100	„	„
„ 6—11 год. „	126	„ „	100	„	„
„ преко 16 г. „	163	„ „	100	„	„

Али и друге особине родитеља имају утицаја, тако врло плодно женскиње и оно које близни, *обично* рађа више мушких потомака, а боља урањеност материнског организма, као и сви они узроци, који на њу упливишу, подпомажу, да се произведе више женских потомака. Тако примећено је код диецезних биљака, да топлота, светлост и сувота подпомаже развиће мушког, а влага и ђубрење развиће женског спола. Много су не сигурнија ова посматрања код животиња, али неки тврде, да и код њих боља урањеност подпомаже развиће женског спола, и ако је статистичар Wappaeus статистиком Шведске доказао, да глад и неродица нема приметног утицаја. Ваља нам још споменути, да код пчела из оплођених јаја

постају женске а из не оплођених мужјаци, а код психида је опет сасвим обрнуто.

Пре но што пређемо на оплођење и развиће сложених организама, да видимо какав је састав сполних продуката. Јаја свију животиња имају једнаке особине, и њихови саставни делови они су исти, које налазимо и код ћелија. Протоплазма зове се у јајету: *жуманце* (vitellus); опна је *жуманцетова опна* (Membrana vitellina, Zona pellucida), а нека јаја и немају опне, а зрно је *клицин мехурић* (Keimbläschen, Vesicula germinativa s- prolifera, пуркињијев мехурић). Овај на периферији има тавно зрнце: *клицину мрљу* (Keimfleck, macula germinativa, вагнерова мрља). У неких јаја у опни нађен је отвор — микропиле, кроз који семе улази у јаје. Најважнији део у јајету је жуманце, активна протоплазма, она је материјал из кога непосредно постаје ембрио. Али има и таквих јаја која, поред активне протоплазме, имају још доста и другог материјала, који служи ембриу за храну. Према томе животињска јаја деле се у две групе, у једнима цело жуманце улази непосредно у састав ембриа и то су *холобластичка јаја*, а код других жуманце се дели на *жуманце-градиво* (Vitellus de formation) или *активну протоплазму* и на *жуманце за храњење* (Vitellus de nutrition, Deutoplasma), и ово су *меробластичка јаја*.

Тип холобластичког јајета је *сисавачко*, а тип меробластичког је *птичије* јаје. На сисавачком јајету можемо лако распознати све главне делове ћелије. Опна је у њих доста дебела и прозрачна; активна протоплазма је хомогена, али је пуна ситних масних честица и плочица (кристалисан вителин), у клицином мехуру-зрну лепо се види зрнце, ексцентрички смештено. Састав птичијег јајета много је сложенији, и оно има опну, али жуманце се дели на активну протоплазму (жуманце-градиво) и нутритивно жуманце. Прво је бела бињега одмах испод опне и увек је горе, ма како јаје поставили, јер је специфички лакше од остале супстанције. Ова бела бињега зове се *клицина пљошта* (Keimscheibe, Narbe, Hahnentritt, Blastoderma, cicatricula, discus proligerus) и од ње полази танка бела пруга и пружа се до у средину жуманцета, где је мала дупља (Dotterhöhle). У средини клицине пљоште је клицин мехурић. Овај средњи део у птичијем јајету опкољен је концентричким слојевима од нутритивног жуманцета и ово не улази непосредно у састав ембриа, већ му служи као храна. Холобластичка јаја осем сисаваца имају још и ове живо-

тиње: батрахије, циклостоми, ентомостраци, акарине, анелиде, нижи мекушци, црви, целентерати и екинодерме; а меробластичка јаја поред птица имају још: рептилије, плагијостоми, телостеи, малакостраци, остале арахниде, инсекти и цефалоподи.

Balfour у својој упоредној ембриологији, признаје да је ова подела удесна, али вели, да не одговара подпупо фактима, јер нема нигде тачне границе између једних и других. Његово мишљење о саставу јајета је ово: главни део у маси јајетовој је активна, жива протоплазма, али по правилу поред тога у јајету има и других материја, које немају живих, активних особина, и оне су из беланчевине састављене и зову се нутритивно жуманце. У почетку ни једно јаје нема нутритивног жуманцета, и тек се доцније развије и постаје диференцирањем активне протоплазме, а врло је редак случај, да га ни доцније никако нема. Количина и размештај нутритивног жуманцета су врло различни, и од тога зависи и како ће се јаје даље промењивати. Код неких (сисавци) количина није велика и подједнако је размештена по активној протоплазми; код других (амфибије, марзипобранхије, телеостеи) је у већој количини, а највише има нутритивног жуманцета у јајету код еласмобранхија, рептилија и тица. У последња два случаја активна протоплазма концентрише се на једном полу јајетовом и овај пол зове се тада *анимални*, а нутритивно жуманце скупљено је на противуположеном полу — и овај се зове сада *вегетативни*. Али нутритивно жуманце се може концентрисати и у средини јајета као што је код артропада. Према томе Balfour је поделио јаја у три гомиле: *алецитална* (alecithal), која немају ни мало нутритивног жуманцета, или количина је овога незнатна и подједнако је размештена по активној протоплазми: *телолецитална* (telolecithal) где је нутритивно жуманце на једном полу концентрисано и *центролецитална* (centrolecithal), са нутритивним жуманцетом у средини јајета.

Семе (Sperma) је густа течност, у којој су суспендовани многи кретљиви, организовани елементи — сперматозоиди или зооспермије. Основни облик животињских сперматозоида је линеаран као влакно са задебљалим предњим крајем — главом и утанчаним задњим — репом. Глава је састављена из зрна и танког слоја протоплазме, који опкољава зрно, а реп је наставак протоплазме. Код неких нижих животиња зооспермије имају облик обичне ћелије. Сперматозоиди постају у ћелијама, које морфолошки одговарају јајету, ћелије ове (мушка клица,

као што је јаје женска клица, још се у сполној жљезди расплодну у више комада и сваки израсте у сперматозоид, дакле један овај не одговара јајету, већ сви сперматозоиди који су постали из једне ћелије еквивалентни су једном јајету.

Када семе кроз микропилу уђе у јаје, онда је оно оплођено, и оба се споје и састављају бластем, из кога обично почне се одмах развијати ембрио, али јаје не мора се увек одмах по оплођењу почети развијати тако је н. пр. код тако званих зимских јаја многих животиња, тако је и код кокошијег јајета и т. д. Оплођење је дакле физичка смеса две протоплазме, и пошто је јаје по оплођењу сасвим друго тело, то му је Balfour дао и засебно име: ооспермe (Oosperm) Још пре оплођења јаје се спрема за овај процес тим, што клицин мехурић из средине доспе до на периферију јајета и овде се лагано раствори, пошто најпре у њему нестане клицине мрље, а међутим у средини јајета развило се ново зрно. Колико се досад зна, довољан је цигло један сперматозоид, да јаје оплоди. Чим сперматозоид уђе у јаје, изгуби наставак и око његове главе поређају се у радијама, као зраци, оне мајушне честице или зрнца, што су по протоплази досад неправилно расута била. Глава се креће према јајетовом зрну и кад се оба дотакну, споје се у једну масу, и око ове се сада горња зрнца поређају у радијама. Мало за тим око зрна скупи се хомогена протоплазматична маса без зрнаца и изгледа као какав прозрачан оквир или појас око зрна; после се тога зрно изгуби, а хомогена маса постане дугуљаста а у средини сужена тако да је подељена на две полутине спојене врпцом и сада се у свакој полутини развије по нова зрно и онда се врпца прекине, а међутим се и цело јаје поделило на два комада тако, да у сваком имамо по једно зрно. Процес овај зове се *браздање* (сегментисање) јајета, с тога, што се споља на јајету по најпре опази бразда и ова бива све дубља, док се најпосле и цело јаје не предвоји. Само код холобластичких јаја цело се жуманце бразда — дели, и процес се овај зове *тотално браздање*, а код меробластичких јаја бразда се само формативно жуманце или активна протоплазма и ово је *парцијално браздање*. Браздање не свршује се тим, што се јаје подели на двоје, већ напредује и даље, обе полутине деле се и даље, тако да сада постану четир сегмента, сваки овај дели се опет на двоје и т. д. док најпосле не добијемо много-

бројне ћелије, поређане у гомилу и ова изгледа као каква јагода, с тога је и названа *морула*.

Balfour у горе поменутој својој књизи, описује оплођење другчије по њему: 1) пре оплођења зрно доспе до периферије и ту изгуби опну 2) постане вретенасто и подели се на двоје и један део готово се сасвим од јајета одвоји (Pollzelle), а други заостаје у јајету 3) овај заостали део зрна по нова постане дугуљаст и подели се и опет један део изађе из јајета а други заостане у њему 4) овај заостали део врати се у средину јајета и то је женско зрно 5) сперматозоид ушавши у јаје изгуби наставак и постане мушко зрно, и око њега се поређају зрнца у радијама, и лагано се приближује женском зрну, с њим се споји и саставља сегментацијоно зрно. Даље је развиће онако, као што смо ми описали, само он тврди, да се сегментацијоно зрно не изгуби, већ само постаје нејасно, и да нова зрна постају деобом сегментацијоног зрна, али и један део протоплазме улази у њихов састав.

Начин и брзина браздања зависи од количине и размештаја нутритивног жуманцета. Balfour поставља ово опште правило: да брзина браздања у ма коме делу јајетовом сразмерна је концентрисању активне протоплазме, дакле што је ова концентрисанија на једном месту и што је у њој мање нутритивног жуманцета, тим ће браздање бити брже; а са величином појединих сегмената сасвим је обрнуто, они ће бити тим већи, што је више нутритивног жуманцета на томе месту. На основу тога браздање може бити: *правилно*, *неједнако* (инеквално) и *парцијално*. Правилно је браздање кад се цело јаје подели на два једнака дела, затим у четир, осам, шеснаест, тридесет и два и т. д. једнаких делова. Јаја са правилним браздањем обично су мала и ретко кад имају много нутритивног жуманцета. Инеквално или неједнако је браздање, где има по више нутритивног жуманцета, и ово се може тек у почетку браздања нагомилати на једном полу, и тада ће се онај пол, на коме је концентрисана активна протоплазма брже браздати и поједини сегменти биће мањи, а онај пол на коме је нутритивно жуманце бразда ће се спорије и поједини сигменти биће већи. Тако је браздање код жаба и безрепих амфибија, спонгија, хидрозоа, актинозоа, ктенофора, црва, молусака, циклостома, и неких ганоидеа. Парцијално је браздање оно где се само формативно жуманце бразда, овде је нутритивно жуманце у великој количини, и оно се никако не бразда

и изгледа као наставак самог јајета и гради тако звану жуманчеву кесу (Dottersack). Да поновимо, да концентрисање нутритивног жуманцета не бива увек пре браздања, већ некад и доцније за време самог овог процеса. Код тица, цефалопода, телеостиа и рептилија клицина пљошта, дакле концентрисање активне протоплазме, постаје још у јајнњаку, а код других пљошта постаје тек по оплођењу. Холобластичка јаја имају правилно и инеквално браздање, а меробластичка парцијално. Сва животињска јаја браздају се на један или други начин; али ови разни типови браздања нису јасно један од другог одвојени већ граде читав ланац почев од чистог правилног па до чистог парцијалног браздања и начин браздања зависи једино од количине и размештаја нутритивног жуманцета. По Balfour-у алецитална јаја браздају се правилно; телолецитална ако имају нутритивног жуманцета у мањој количини, онда инеквално, а ако га има много, онда парцијално, а центролецитална на сва три начина: еквално, неједнако (инеквално) и површно (суперфицијално) т. ј. само се бразда активна протоплазма, која опкољава са свију страна нутративно жуманце.

Браздање јајета није ништа друго до наслеђена особина елементарних организма, да се деле, и оно је ембриолошко понављање оне фазе у развићу метазоа, која нам претставља прелаз протозоа у метазоа.

Пошто је браздањем из јајета постала морула, ћелије се разместе по периферији у једном слоју тако, да средина постане шупља. Дупља је ова *Берова* или *сегментацијона*, овај ступањ развића зове се *бластосфера* (бластула). По Balfour-у не постаје увек морула, већ махом одма по браздању ћелије граде бластосферу. Ако се сада једна полутина бластосфере угне према другој половини тако, да постане полукугла ограничена са два слоја ћелија, и полукугла ова нарасте у дужину а отвор се њен сузи, онда постаје ембриолошки облик познат под именом *гаструле*. Отвор гаструле зове се *бластопорус* (прауста), а дупља *архентерон* (дупља за варење), спољни слој ћелија је *епибласт* или *ектодерм*, а унутрашњи *хипобласт* или *ентодерм*. Али гаструла може постати и на други начин, кад се ћелије које састављају бластосферу концентрички поделе у два слоја и спољашњи је слој тада епибласт а унутрашњи хипоблат. Овај начин развића гаструле зове се *деламинација* а први *инвагинација*. Централна дупља или архентерон је код делимикације првобитна Берова дупља, а код инвагинације је ове са свим

нестало. Дволисни мехур који постаје деламинацијом на једном месту добије отвор и тако ембрио добије облик гаструле као и при инвагинацији. Ови поједини ступњи развића код метазоа одговарају сталним облицима код неких протозоа. Тако јаје најпре изгуби зрно, дакле враћа се на првобитни облик, постаје цитода (Хеклова монерула), за тим се у њему по нова развије зрно, постаје ћелија — целула (Хеклова цитула). По браздању постаје морула и она одговара сталном облику код једног протозоа (Catalacta) и најпосле бластосфера одговара сталном облику другог протозоа (Volvocina). А гаструла је пратип из кога су постали сви метазои и ови су само модификације овога пратипа, јер не само да имамо и данас животиња које имају стално облик гаструле, већ ова долази и у развићу виших животиња.

Код свију метазоа по браздању ћелије се поређају у два слоја или граде две опне — епибласт и хипобласт, и ове се зову још и *ембрионални листови*, и оба су примарна, јер код већине метазоа доцније се развије између обојих још један трећи лист: *мезобласт* или *мезодерм*, он постаје диференцирањем из оба примарна. Код свију оних животиња, које имају развијену телесну дупљу — *целом*, мезобласт подели се у два листа, горњи — *соматички* лист споји се са епибластом, и доњи — *спланхнички* лист споји се са хипобластом, а дупља између обојих је *целом — телесна дупља*. Из ових ембрионалних листова развију се сва ткања и сви органи животињски, из ектодерма постаје: епидермис, централни нервани систем и нервани елементи чулних органа: из ентодерма постаје: епител органа за варење и свију оних жљезда и органа, који постају одвајањем од цревног канала, а из мезодерма постају сва остала ткања као: везиво, унутрашњи скелет, мишићи и т. д. Животиње које су састављене само из два ембрионална листа јесу: гастреаде, спонгије и ниже акалефе; три листа имају: већина акалефа и нижи црви, а код свију осталих трећи се лист још *раздвоји у два слоја и гради целом*.

Ми смо већ споменули да је деоба елементарних организама неизбежна последица растења, даље да браздање није ништа друго до деоба и да је јаје наследило ову особину. Исти узрок који смо навели, да изазива деобу ћелија, исти тај узрок гони и ћелије које су браздањем постале и које се зову бластомере, да се поређају у извесном реду, да саграде бластосферу и гаструлу, јер свако округло тело кад

нарасте, површина му се увећава у квадратној а запремина у кубној сразмери а пошто се и утрошак материје увећава у кубној сразмери, а примање хране и истуривање изметака врши сама површина, то да се неби животна радња реметила, мора се и спољна површина увећати у кубној размери. Ово бива кад округао облик постане цилиндричан, кад се спљошти или се кугла на једном месту угне и постане полукугла са два листа, тим је у унутрашњости постала дупља и површина се знатно увећала. Али у исто време са овим морфолошким диференцирањем извршено је и физиолошко, и сада спољни ред ћелија врши тако зване анималне радње, кретање и осећање и неке вегетативне као дисање а унутрашњи служи једино примању и варењу хране. И саме ћелије, које састављају оба слоја према промењеној радњи и свој су облик променуле, спољне су цилиндричке а унутрашње округле. Што организам јаче расте, тим је и организација све сложенија, обе се површине увећавају секундарним наставцима и тако постају нове дупље, које нарочите радње врше. С развићем мезодерма морфолошко и физиолошко диференцирање све се јаче развија. С једне стране постаје ткање које служи једино као подпора телу, а с друге постају нарочити органи за кретање и осећање; тако исто се и нутрчтивна функција све више и више специјалише, јер што је организам већи, тим се теже храна, сварена у централној дупљи, може разнети по телу једино дифусијом и с тога постају нарочити канали у телу, који разносе храну, а и за истуривање разних изметака развију се засебни органи. Ми се не можемо упуштати у потанко разлагање како су се поступно диференцирали поједини органи у телу, већ се задовољавамо, да изречемо само опште начело, по коме то бива, и да најопштијим знацима обележимо ступањ до ког се диференцирање извршило код појединих животињских група.

И у развићу метазоа важи оно опште Хекслово начело: *поступни напредак од општег ка специјалном*, и метазоа почињу своју егзистенцију као елементарни организам и овај се прво намножи и сада поступним морфолошким и физиолошким специјалисањем ових једноликих јединица постају сва разнолика ткања и органи, и сви разнолики животињски облици. Што је организам виши, тим му је и састав све сложенији, јер се за сваку животну радњу развио и нарочит орган и рад концентришући се на један орган све је савр-

шенији. *Усавршавање је дакле неизбежна последица свеколиког морфолошког и физиолошког специјалисања.*

Да видимо сада каква је организација код појединих група метазоа. Најнижа група су Spongiae — спужве, неке од њих имају стално облик гаструле и то су Physemariae, а код других — Porifera постају међу ћелијама екто- и ентодерма порни канали, који везују централну дупљу са околином. Кроз ове канале улази вода (у којој је храна за ове организме) у централну дупљу, а на уста се истура на поље. Осем тога у ектодерму може се развити скелет од спонгиолинских влакана или од калцијум-карбоната или од силиката. Друга група су Acalepha, она немају порних канала, и вода улази па уста, а около њих се развију наставци — *пипци, тентакли*, који служе за машање хране. Пипци су увек у парном броју. Обе ове групе састављају једну велику групу под именом Coelenterata, која се карактерише тим, што централна дупља служи и као орган за варење и као орган за разношење хране по телу, и што немају засебних органа за дисање и крвоток. И код најнижих акалефа (неких хидроида) тело је још састављено из само два слоја ћелија а код других (Hydra, ово је једини род из групе Coelenterata који живи у слаткој води, па и код нас) ектодермске ћелије добију наставке и ова влакна сложена су између екто- и ентодерма. Ове ћелије са наставцима јесу први зачетак нерава и мишића и зову се *нервано-мишићне* ћелије. Код осталих акалефа организација је већ сложенија, они имају и мезодерм и из овога се развило галертно ткање, које служи као подлога осталом телу, даље развили су се мишићи и нерве, код неких се развио спољни китински скелет, а код неких унутрашњи од калцијум-карбоната, а и иначе им је састав сложенији. Тако код медуза (Discophora) које су облика звонастог или као клобук, од централне дупље полазе радијални канали према периферији и овде састављају кружни канал, даље имају око централне дупље прстен од нерваних влакана, у коме су уплетене ганглије (гомила нерваних ћелија), и из ових полазе радијална нервана влакна, најпосле имају засебне сполне органе и зачетке органа за вид. Код корала (полипи, Anthozoa) око централне дупље имамо бочне коморе и обе су у свези, оне као да немају нерава, најпосле код Ctenophora и облик се тела променуо од радијалног постао је дугуљаст, билатерално-симетричан.

Целентератима је најближа група *црви* (Vermes) и одликује се прво тим, што се у мезодерму развију мишићи, који са свију страна као каква једноставна чаура омотавају тело, мишићи су срасли са кожом и граде с њом тако звану кожно-мишићну чауру; а друго у мезодерму развију се засебни канали (водени судови) и једно им је ушће у лакунама у мезодерму, а друго на спољној површини тела. Дакле водени судови и кожно-мишићна чаура главни су карактери ове групе. Код најнижих (Turbellaria) централна дупља има још само један отвор. И ово је основа са које се облик даље компликује у овој групи тако: 1) тело, које је до сад било елиптичко и округло, постаје дугуљастије и добија спољни китински скелет; 2) близу предњег пола тела развије се још један отвор, 3) мезодерм се раздвоји у две полутине у соматички и спланхнички део и између оба ова постаје дупља — телесна дупља или целом: 4) тело се подели у делове поређане један за другим. Делови ови зову се *сегменти* или *сомити* или *метамере*; 5) у сваком сегменту развију се по две ганглије и ове су међу собом везане нервним влакнима. Код неких ове парне трбушне ганглије слију се у једно и тако постаје трбушни ганглијски ланац; 6) из сваког сегмента израсте по пар наставака и ови служе кретању а код неких развију се на њима органи за дисање — шкрге (као код виших анелида); 7) у горњој половини тела развије се уздужни крвни суд, а тако исто и на доњој; 8) прости цревни канал специјалише се и постане сложен канал са разним жљездама, а код Enteropneusta (Ballanoglossus) у предњем делу цревног канала постану прорези, и ту се развију органи за дисање — шкрге. (Huxley). Ово је у општим потезима организација разних класа животиња, које састављају групу Vermes.

Са ове основе развија се и трећа велика група: *зглавкари* — A r t h r o p o d a која се одликује тим, што су се сегменти па и сами наставци њихови даље специјалисали. Докле су код црва сегменти били једнолики — хомономи, овде су разнолики — хетерономи, они су се поделили у повеће групе као: сегменти главе, грудни и трбушни; а тако исто и наставци појединих сегмената нису више једноставни, већ су из разних делова састављени дакле и ови сами су се сегментисали. Неки од ових наставака постали су чулни органи: пипци (антене), други су се модификовали у вилице, а неки у ноге и органе за дисање (шкрге), као што је код љускара (Cru-

stacea). Код других животиња из ове групе органи за дисање развили су се у унутрашњости самог тела у облику цеви пуних ваздуха (трахеје), као што је код арахноидеа, мириопода и инсеката. Наставци оних сегмената, који састављају главу и код ових животиња модификовали су се у органе за пипање и за хватање (вилице), а остали сегментални наставци или су остали сасвим непромењени тако да је сваки сегменат задржао свој наставак, као што је код стонога (мириопода), или су се наставци на трбушним сегментима сасвим изгубили као што је код паукова и инсеката, а грудни редуковали су се на четир (код арахноида) или три пара (код инсеката) и ови служе као ноге за ходање.

Четврта су група метазоа Echinoderma. По организацији својој одликују се тим: што имају облик тела зракаст, број зракова је пет, даље имају у кожи скелет од калцијум-карбоната, састављен од плоча једна за другом поређаним. Екинодерма имају у средини тела централну дупљу за варење, од које полазе задњивени наставци за сваки зрак, а око централне дупље поређани су: кружни крвни суд, водени суд и прстен од нервних влакана, у коме су уплетене ганглије, сви ови органи дају наставке и за радијалне краке. Екинодерма разликује се од Целентерата тиме: 1) што је број зракова код њих пет, а код Целентерата је број пипака увек паран; 2) што имају целом и 3) што је код њих цревни канал одвојен од крвних судова. Екинодерма по организацији својој много су ближа црвима, јер сваки зрак може претстављати једну индивидуу, која по метамерији тела и својој унутрашњој организацији слична је организацији код анелида. Сваки зрак има цревни канал, уздужни крвни суд, водени суд и нервно стабло, у коме су уплетене ганглије дакле има све оне органе које имају и анелида. Сличност ова још се и тим потврђује што су им ларве једнаке. С тога Хекел сматра Екинодерма као колонију организама сличних црвима.

Пета група сложених животиња јесу Brachiopoda, и они су доста близу једној класи црва — бриозоама (Bryozoa). Брахиопода одликују се тим, што немају главе а око уста су положена два у спиралу увијена крака, и ови су обложени трепљама и служе и као органи за дисање. Тело није сегментисано и увијено је у плашт а овај лучи две љуштуре, леђну и трбушну. И шеста група *мекушци* (Molusca) полази са исте основе и код њих тело није јасно сегментисано, нај-

више можемо разликовати три сегмента са три пара ганглија (ждрелна, утробна и ганглија у стопалу), ни они немају сегменталних наставака, већ на трбушној страни тела концентрисала се мишићна чаура на једном месту у *стопало*, које је овде главни орган за кретање. Место спољнег хитинског скелета са леђне стране развије се плашт, који омотава тело и лучи две латералне љуштуре, али ова може бити и једноставна.

Последња група су Chordata карактеришу се тим, што у почетку развића из мезодерма издвоји се дуж целог тела у средини једна цилиндричка врпца — Chorda dorsalis, и она је први зачетак унутрашњег скелета. По развићу своме и они су слични црвима, особито Balanoglossus-у, јер и они имају предњи део цревног канала избушен и ту је смештен орган за дисање. Кордата се деле у *плашташе* (Urochorda, Tunicata) код којих је цело тело омотано плаштом тако, да овај има само два отвора кроз које вода улази и излази, а у дупљи од плашта смештено је само тело, и у *кичмењаке* (Vertebrata), који се нарочито одликују општим размештајем органа. Кичмењаци у осовини тела имају скелет, над овим је централни нервани орган, а испод овога цревни канал са улазним и излазним отвором и осталим вегетативним органима. Даље код кичмењака имамо и метамерију у појединим деловима тела као у скелету, мишићима, нервама и многим вегетативним органима особито у почетку развића њиховог.

Овака је организација разних животињских група, а сада да видимо, на који се начин поједине животиње развијају. Докле је год нова индивидуа у јајету и докле не изађе из опона јајетових зове се *ембрио*, и развиће његово за ово време је *ембрионално* развиће. Код многих животиња развиће органа свршава се у унутрашњости материнског организма и таке животиње рађају живе младе и зову се Vivipara или Zootoka; друге легу јаја и развиће органа свршава се у јајету али изван материнског организма, то су Ovipara или Ootoka. Нова индивидуа пошто изађе из јајета или материнског организма, што је сличнија одраслом организму, тим је дуже трајало њено развиће и тим су сложенији били процеси за време самог развића, и сада само расте а једино сполни органи још треба да се подпуно развију, јер иначе све је се развило још за време ембрионалног живота. Овакво развиће зове се *непосредно* (директно). А ако се нова индивидуа као ембрио није

подпуно развила, није слична родитељима и на нижем је ступњу развића и тек пошто изађе из опона јајетових или из материнског организма развија се даље, онда се такво развиће зове *посредно* (индиректно) или *метаморфоза*. Нова је индивидуа према одраслој, подпуно развијеној, *ларва*, има провизорне органе и тек поступно добије облик одрасле животиње. Ларва дакле разликује се од савршене животиње не само спољним обликом, већ и бројем, саставом и положајем унутрашњих органа и начином живота. Метаморфоза може бити *подпуна* или *неподпуна*. Подпуна је онда кад су животиње за време преображаја неко време у активном (ларва) а неко време у пасивном стању (чаура), т. ј. зачауре се; а неподпуна је ако животиња цео преображај изврши као ларва, и никако се не зачаури. Опште је правило, да је ларва увек на нижем ступњу организације али има и изузетака, где је ларва савршеније организације, но што је одрасла животиња, тај је случај код паразитских животиња. Код ових одрасла животиња услед паразитизма изгуби неке органе које је ларва имала тако н. пр. ларва може имати очи, а одрасла животиња нема и т. д. дакле одрасла животиња губи оне органе које би по закону наслеђа морала имати, али који су јој услед начина живљења постали непотребни и овака метаморфоза зове се *регресивна*.

И посредно и непосредно развиће свршава се на једној индивидуи али може бити да се животиња потпуно развије тек после неколико генерација и ове се све несполно множе. Н. пр. организам *а* постао је гамогенезом, а несполним плођењем произведе потомке *б*, и ови истим начином потомке *в*, *г* и т. д. Потомци *б*, *в* и *г* по облику разликују се од свога предка *а*, и у једној генерацији развиће се тек сполни органи и они сада гамогенезом произведу организам сличан организму *а*. Овај начин развића зове се: *измена генерације* или *метагенеза* (Metagenesis, Generatio alterans) и бива код полипа и гљиста-пантличара. Као год што пупљењем постају колоније, тако исто и услед метагенезе кад се разне генерације не одвоје од првобитног организма, постају полиморфне колоније, јер поједине индивидуе имају разан облик и организацију. Код неких животиња истина да се развиће не свршује на једној индивидуи, али прелазне генерације све се множе сполно само разликују се по облику тела, начину живљења и храњења, такво развиће зове се *хетерогонија*. Неки инсекти опет плоде се

сполно и бесполно т. ј. нека се јаја неоплођена развију и друга тек кад се оплоде. Ово је *партеногенеза* и овде се неоплођена јаја развију овако исто као и свака клица или спора и овом појавом збрисана је апсолутна разлика између клице и јајета. Из неоплођеног јајета код неких (пчела) постаје мушкиње и то је *арренотокија*, а код неких женскиње — *телитокија*. Најпосле ваља нам још додати да плођење код животиња обично наступа, кад ове потпуно израсту и развију се, али има случајева, да се плоде још неразвијене животиње и то је *педогенеза* или *ембриотокија*.

Шта је узрок индивидуалном (онтогенетичком) развићу? Постоје три хипотезе о томе: прва је *еволуција*, по овој хипотези свака нова индивидуа у главноме је обележена већ у материнском организму и развиће је само растење већ преформисаних делова. Друга је *пангенеза* (од Darvin-a), по њој сваки део од родитељског тела даје по један мали делић сполним продуктима, и из ових је делића састављена нова индивидуа. Трећа је хипотеза *епигенеза*, њу је заступао још у прошлом веку Casp. Fr. Wolf у својој књизи „theoria generationis": по овој хипотези клица или јаје под утицајем спољних прилика развија се, а није састављена из преформисаних делова, а узрок овом развићу ваља тражити у закону наслеђа и прилагођења.

3. Постанак и развиће органског света. Као год што сви сложени организми почињу своје развиће са јајетом — једном ћелијом, тако се узима, да су и сва организована тела произашла поступним развићем, диференцирањем из најпростијих организама, дакле из елементарних организама. И за сва организована тела важи оно опште начело: напредак од општег ка специјалном, које важи и за развиће елементарних и сложених организама. Најпростији самостални организми јесу монере и оне су корен, из кога су се поступно развили сви остали организми, како биљни тако и животињски. Ми ћемо у кратко обележити ток овог развића код животиња. Из монера, кад се у њима развило зрно, постале су амебе, а кад се опна и протоплазма диференцирала постале су инфузорије. Кад је више ових протозоа саградило колонију у облику бластосфере и ова се на једном месту угнула, онда је постала гаструла, праотац свију метазоа. Даљим диференцирањем гаструле на једној страни постали су целентерати а на другој црви. Црви су били основа за све остале метазое, из црви произ-

зашли су артроподи, екинодерми, брахиоподи, мекушци и кордати, а ови су се раздвојили у плашташе и кичмењаке. Свака група за се, даље се морфолошки и физиолошки диференцирала у своме правцу.

Као год што се индивидуално развиће своди на појаве закона о наслеђу и прилагођењу, то исто важи и за развиће органског света (филогенетичко развиће). По закону развића свака индивидуа за време свога развића понавља историју живота оне специје којој припада, тако да је онтогенетичко развиће скраћено филогенетичко. Закон наслеђа објашњава нам сличност деце са родитељима, као и ону појаву, да често нова индивидуа има облик какве старије генерације од исте или друге које специје (Rückschlag, Atavismus). По закону прилагођења постају по најпре измене у појединим индивидуама, а доцније, ако узроци који су ове измене произвели и даље у истом правцу утичу, онда наступају дубље промене и ове се наслеђују и на тај начин постају варијетети и из ових нове органске специје. Ова теорија поступног развића органског света зове се *трансмутацијона или десцедентна*; њу је основао још Lamarck и Geoff. St. Hilaire и с почетка није имала праве научне вредности, док је није Darwin доказао многобројним примерима, с тога се она данас махом и зове *Дарвинова теорија*. Главна начела ове теорије ова су (по Wundt-у): из најпростијих организама поступном и дуготрајном метаморфозом постали су сви па и најсложенији организми на овај начин: плођењем производе организми многобројне генерације са једнаким особинама, и ако се у којој услед спољних прилика променила каква особина, онда се ова по закону наслеђа пренаша на потомке. Ова промењења особина с почетка је само обележје варијетета, затим расе а најпосле постаје карактер специје, на тај начин из првобитно једне специје постало их је више са различним карактерима. Узрок, који изазива ово цепање у више специја, јесте особина организама, да под упливом спољних прилика *варирају* т. ј. да задобију индивидуалне особине, које нису имали њихови претци, или што је исто, да се по закону прилагођења прилагоде спољним приликама. Ове задобивене особине постају сталне, постају карактери раса и специја, јер увек оне индивидуе, које су својим особинама најбоље прилагођене према спољним приликама и према другим организмима, имају и најбоље услове за опстанак и имају највећи изглед, да ове особине пренесу

и на потомке, а при парењу са индивидуама истих особина могу ове још да усаврше. По Darwin-у дакле спољна природа врши оно исто на организмима, што и човек ради са домаћим животињама, он бира индивидуе са истим особинама и спари их, тим се ове особине учврсте и увећају и на тај начин одбирајући за парење само извесне индивидуе производи разне варијетете и расе; то исто чини и утакмица разних организама и спољни услови који утичу на опстанак индивидуа, и под њиховим утицајем врши се у природи одбирање и на тај начин из једне специје после дугог времена постало је више специја, пошто су се поступно губили прелазни облици. Вештачко одбирање је дакле аналого оном процесу у природи услед кога постају нове специје и с тога се овај процес и зове *природно одбирање* (селекција). — Сваки организам тим ће пре моћи да се одржи, што му је лакше да задовољи своје животне потребе и што је боље спремљен, да издржи конкуренцију са другим организмима, који тако исто теже да се одрже; с тога поглавито *борба организама за опстанак* изазива природно одбирање. Ова борба у опште узевши производи *усавршавање специја*, јер специје по спреми савршеније увек ће надмашивати несавршене, а поред тога борба ова произвешће и све већу *разноликост* (дивергенцију) специја, јер слични организми и који имају исте услове за живот, међу собом бориће се интензивније, но они, који су удаљенији и који имају разне услове за живот или код којих су ови сасвим противни, тако, да опстанак једних зависи од опстанка других као што је то између биља и животиња.

Да доиста у природи бива ово одбирање потврђују ова факта: 1) многе специје имају такве особине, које су очевидно удешене према спољним приликама; 2) биљке које су јако распрострте имају и необично много варијетета; 3) нижи организми много су променљивији но што су виши; 4) карактери специја су променљивији но што су карактери родова; 5) делови, који су променљиви у једној специји, ти су променљиви и у другој специји истог рода; 6) варијетет какве специје често има карактере сродне специје или добија карактер старијег претка; 7) у слојевима наше земље животињски су организми поређани тако, да су у старијим нижи а у новијим виши организми, у оном истом реду, којим и данас сваки појединп организам пролази за време свога ембрионалног живота, дакле потпуна је аналогија између ембриолошког

и палеонтолошког развића или као што Хекел вели између Онтогенезе и Филогенезе.

Сада нам остаје још, да видимо како је постао први најнижи организам, из кога су се развили сви остали. Усвојивши развиће организованих тела почев од најнижих па до највиших, морамо узети, да је и први организам постао истим путем, а то ће рећи, да се *поступно* развио из неорганизоване материје. Ми мислимо дакле, да први живи организам није постао непосредно из анорганске материје, већ да је и овде развиће било поступно, по најпре постала су простија угљенична једињења па из ових сложенија и тек доцније су се ова организовала т. ј. оживела.

Ми ћемо по Hensen-у (Handbuch der Physiologie von Dr. L. Hermann. Sechster Band, zweiter Theil. Physiologie der Zeugung von V. Hensen. Страна 143—148) саопштити неколико мишљења о постанку организама на земљи. По Хеклу морали су организми једном на земљи постати из неорганске материје (аутогенијом) за то, што је земља негда била у ватренотечном стању и тада организми нису могли постојати. У времену када је први организам постао односи на земљи били су са свим другчији но што су данас. Тада је угљен диоксида, угљено-водоника и осталих угљеничких једињења било у грдној количини и ова хемијска једињења била су гасолика или су била растворена у топломе прамору или су најпосле као нерастворљиви делићи растурени били у води; или су се налазили на дну мора, и прво организовано тело постало је актом који је сличан кристалисању. Атоми оних елемената, који састављају организована тела, а то су угљеник, кисеоник, водоник, азот и сумпор, на неким местима дошли су у блиски додир и спојили су се и саградили сложени молекил. Прва ова органска атомска група (можда беланчевински молекил) привукла је сличне атоме и ови су наградили истоветне молекиле онако као што бива при кристалисању. На тај начин је прво органско тело нарасло и добило облик хомогене органске индивидуе као што су монере. Ова монера, пошто се њена супстанција лако распада, изгубила би брзо своју тек задобивену индивидуалност, да примање нових материја усисавањем не превлађује распадање, на тај начин докле се неки делови распадају и овај се губитак непрестанце попуњава новим јачим примањем, одржава се не само живот нове индивидуе, већ она и расте, плоди се и т. д.

По другој хипотези метеори, који пролазе кроз нашу атмосферу, донели су живот на нашу земљу. По тој хипотези ако се случајно органске клице налазе на метеорима, оне, пре но што се метеор загреје, одлећу са површине његове и кружећи лагано око земље, најпосле доспу на површину њену. Овом хипотезом аутогенија је пренесена на друге светове, или се иде и даље и вели се: пошто је *материја вечна*, то је на овом или оном светском телу морало увек бити и живе материје, дакле *живот нема почетка*. Могућност да је живот на земљи дошао од метеора, први је споменуо E. H. Richter (Schmidt's Jahrbücher CXXVI Leipzig 1865, исти журнал свеска CILVIII и CLI), а за тим Helmholz (Populäre Vorträge. Heft III, 1876) и W. Thomson (Eröffnungsrede der Britisch Assoc. Edinburgh).

По Fechner-y (Ideen zur Schöpfungs- und Entwickelungsgeschichte der Organismen, Leipzig 1873) је живот с почетка био универзално распрострт, и поступно се све више и више одвајала анорганска маса од живе, на тај начин и ова је постала све чистија и одвоила се за се као најнижа органска индивидуа. Preyer (Naturwissenschaftliche Thatsachen und Probleme. Berlin 1880.) нити тврди да је протоплазма као таква увек постојала, нити да је постала из неорганских тела, већ вели: живот је кретање у васелени коме нема почетка, и *протоплазма* је заостала пошто се одвоиле оне материје, које ми сада зовемо анорганским, на површини планете која се почела ладити.

Ово су главне хипотезе које постоје данас о постанку првих организама на земљи нашој. —

ПРЕД ШЕКСПИРОМ

од

СВЕТ. НИКОЛАЈЕВИЋА

ВЕЛИКИ ПЕСНИЦИ — ВЕШТИНЕ И ЊИХОВ ЗАДАТАК, ПОЕЗИЈА — ПОГЛЕД НА ДУХОВНИ ПОКРЕТ XV. и XVI. ВЕКА. — РАЂАЊЕ ДРАМСКЕ ВЕШТИНЕ У ЕВРОПИ — ПРАВИЛНА ДРАМА У ЕНГЛЕСКОЈ ПРЕД ШЕКСПИРОМ — КРАТКА БИОГРАФИЈА ШЕКСПИРОВА.

(НАСТАВАК).

Поезија XVI. века може се достојно упоредити, по успеху у описивању осећања и лепоте, другим вештинама.

И за њу је то време, кад су живели Ариосто, Камоенс, Спенсер, Тасо, Лопе де Вега и Шекспир, било златно време као и за вештину сликарску.

Али, ваљда за то, што је реч најлакше рухо осећања, у поезији европској тог времена налазимо више контраста и шаренила у укусу и успеху, него на пољу икоје друге вештине.

Ситне и крупне историјске и културне прилике са свима контрастима како су пролазиле, потресале су осећање човечије и одјекивале у његовој песми.

Те прилике, ако их узмемо скупа, као силу која је изменила поглед на свет, социјалне односе и укус естетички, објасниће нам општи сјајан полет вештина и поезије у тим вековима; ако их узмемо сваку за себе, видећемо: да су онде, где се која најјаче развила, биле од најживљег утицаја на осећање народа и дале специјалну црту песми оног краја.

Тако се код народа на Пиренејском полуострву, који је показао највећу енергију у смелим поморским предузећама, развија нарочито епска песма, у којој се слави национално јунаштво и смелост великих морепловаца; у Германији, где је религиозна борба била најсилнија, најбујније се расцветала

песма лиричка, било да искаже осећање побожне смирености у облику химне, било да искаже бунтовничко осећање против злоупотреба цркве католичке и неваљалства калуђерског, у облику сатире.

Ми ћемо најпре летимице прегледати покрет на лиричкој и епској поезији XV. и XVI. века и напоменути најглавније прилике које су јој у ком крају Европе највише годиле или сметале.

Пространо обрађивање класичких студија у XV. веку својом општом и критичком тенденцијом није говело обрађивању поезије народне.

Хладни, критички дух пространих филолошких занимања задио је машту, која, једино, даје живота песми, а велика заузетост за старе, мртве језике учинила је да се народни језици занемаре.

Зато у XV. веку, у времену оног првог заноса у изучавању класичке књижевности, народна поезија готово свуда на западу Европе малаксава, не показује никаког живљег покрета.

Највећи таленти труде се да осећања и слике своје маште облаче у рухо старе вештине и језика латинског, а народна поезија остала је да је чувају људи необразовани, и да је чувају онаку, кака је наслеђена од старих трувера и трубадура.

Тема лиричке и епске народне поезије била је још она иста, још исто онако тесна и скучена као што је била у старој поезији.

Мислило се да је љубав једино осећање човечије достојно песме. У лиричкој песми налазимо по начину трубадурском вечито описивање љубави и лепота драгиних, а епска песма описивала је непрестано авантуре љубављу заслепљених ритера.

Само у Енглеској од времена Чосеровог (1400.) било је неколико песника која су предмет поезије раширили и прихватили да искажу како друкчије осећање осем љубави.

Али, ако је занимање с класичким књижевностима било у опште штетно за народну поезију, не може се одрећи да је васкрсење римских и грчких диботних песника дало коју важну поуку модерном песништву.

Нови европски песници могли су се поучити из дела класичких, да поезија има ширег задатка него што је описи-

вање љубавне страсти, да се она може служити различним облицима: и што је још најважније, у делима класичких песника било је пуно драгоцене поуке како треба схватати и описивати лепоту.

Кад се с уласком у XVI. век укус људски почиње враћати од искључивог обрађивања класичких наука на народне говоре и народну поезију, онда се на овој почиње опажати јак уплив класичких песника, и ако се задржавала још стара тема песме. Љубавна страст у лиричкој песми почиње се склањати у одређене границе класичке лепоте а епска песма почиње испуштати нешто од оних многих невероватних прилика кроз које је своје јунаке проводила, тежити за истином и класичком лепотом у описима људи и радња њихових.

Никад у Европи није било толико песника колико у XVI. веку.

Поједини западни народи бројали су их на стотине. Лиричка песма узимала је све могуће облике да искаже различна човечија осећања, а епска песма прихватала је инструменат Вирђилијев и Омиров да слави отачаствена предузећа и јунаке или да опева сјајне дане властелства, које је већ у борби са монархичким начелом изгубило многе старе политичке привилегије, и у осећању политичне немоћи не остало му беше ништа дражије од сећања на некадашњи сјај.

Кад у ком времену сећање на прошлост буде дражије од уживања у садашњости; кад сећање постане најслађа храна машге, онда ће увек песма имати нешто меланхолично, бегаће радо у прошлост или бар у природу али ће и прошлост и природу улепшавати чаробном бојом.

Петрархова меланхолична љубавна песма; пастирска песма са својим чаробним елементом вила и вилинских бисерних двoрова; епоси и приче из властелинског доба, то су били најпопуларнији предмети и облици поезије аристократије и богатих сталежа у Европи.

Али поред властелства, које се наслађаваше прошлошћу, у XVI. веку поче опажати своју снагу и један нов сталеж, који се у толико јасније истицаше на видик, у колико се престо монархични више уздизаше над сурвином властелинских замака и привилегија.

За тај сталеж прошлост није могла имати ништа чаробног јер је у прошлости он робовао.

Он је мрзио ту прошлост са њеним разбојничким замцима, страховитим аутодафејима, суровим баронима, немилостивим и лажљивим поповима.

Садашњост, ма како тешка још, била му је милија од прошлости, и појила га је бар надом на бољу будућност. Зато је и песма овог новог сталежа била друкчија од песме аристократске. Она је славила велике јунаке који су рушили стари а стварали нов ред ствари; она је плела венце Карлу V, најсилнијем борцу против старих политичних привилегија аристократије; славила мученике који страдаше за нову веру (протестанску); сатирисала неваљалства Рима, смејала се старој лагарији и трговини поповској (мислим наречито на комички епос Пулчијев „Велики Морганте“) давала моралне поуке (нарочито у Германији), исказивала смирена осећања и љубав божанску, прослављала отаџбину.

Не могу се мисли људске, особито у једном веку великих политичких и религијозних покрета, као што је био век XVI. свести, као материјалне ствари, у границе етнографске, али онако у опште, можемо рећи, да се она аристократска поезија најбујније развила под кровом богатих властелинских кућа у Италији, и на двору краљице Јелисавете у Енглеској, а она либералнија песма у градовима италијанским, обогаћеним радом и просвећеним старом науком, у градовима немачким, окрвављеним у борби за бољу веру и на двору шпанских владалаца.

Садржина или тема песме не може бити оно по чему ће се поезија као вештина ценити, зато ћемо се ми задржати у овом кратком прегледу само код неколико песника, који су поезију, не гледајући на садржину њену, дигли до велике моћи у описивању лепоте, осећања и природе, и који су са својим дивотним делима и данас популарни.

У оно време у Италији песници као и вештаци и научењаци прикупљали су се око богаташких и владалачких дворова.

Кнежеви су, од кад их има на свету, најрадије штитили веште песнике, јер им нико није могао тако скупо платити оно пажње што поклоне науци и вештини, као песник; нико није способан као песник да сјај престола увелича, и да му сачува спомен у будућности.

Колико је обскурних и незнатних владалаца које су само стихови каква велика песника сачували од заборава!

Колико их има крвавих, за које нико осем каквог савременог песника не тражи опроштаја пред будућношћу!

Доиста има историјске истине у оним речима персијског песника, управљеним на неблагодарног султана Мамуда Газневида.

„О, шаху! завештао сам ти дело које неће никад пропасти. Оно ће једино спомињати твоје име кад те цео свет на земљи заборави, и кад сунчев пламен и поток кишни збришу траг твоје радње, твојих двора и храмова. Силну грађевину, коју сам ти ја подигао, неће порушити ни кише, ни олује. Докле света траје, и године обилазе своје путање цениће ко разума има моје песме“ (Firdusi, deutsch von Schack p. 71).

Многи су песници многим владаоцима могли са истинитим поносом тако рећи као што је казао Фирдузије својем шаху, а нико није имао толико права да тако каже, колико су имали славни италијански песници XVI. века да кажу својим патронима.

Садерите са италијанских кнежева Медичића, Сфорца, Еста онај вео у који су их вештина и песништво обмотали, какви ће онда изгледати?

Крвави интриганти, саможиви тирани, који под јастуком држе нож и флашицу отрова.

Човека хвата суморно осећање кад помисли на оне многе песничке таленте, које је судбина принудила да за залогај хлеба бришу крв с руку својих домаћина, да својом вештином, која треба да служи само божанству истине, сакривају пороке и злочине тирана.

Па још како је горак и онај залогај за који се тако скупо плаћа?

Ариосто, Тасо и Камоенс одговарају на то питање својим животом.

Варош Ферара у Италији може се сматрати као колевка модерног европског епоса. У XVI. веку, а у кратком размаку времена, живила су ту на двору кнежевске породице *Есте* два највећа европска песника — *Ариосто* и *Тасо*.

Живот је њихов занимљив и поучљив, да неће бити неумесно да забележимо коју реч о песницима пре но што загледамо у њихова дела.

Најпре о Ариосту.

Он је рођен 1478. год. у Ферари. По жељи свог отца бавио се неко време изучавањем правне науке, али је више воље и љубави поклањао изучавању класичке књижевности и читању песничких дела. Италија је имала неколико епских песника који су тада били веома популарни. Пулчијев спев, у ком се са сарказмом и досетком пародише цео стари епски материјал, и Бојардов дугачки епос „Заљубљени Орланд“ била су дела која је и мало и велико читало. У лектири таквих дела хранила је се машта Ариостова и он је још у раној младости покушавао да пева и показивао талента песничког. Две комедије, написане по плану класичке драме и по угледању на Теренца и Плаута, препоручиле су га херцегу Миланском Херкулу I. Од тог времена (1503). он је ступио у службу фамилије Есте и бавио се на двору кардинала Хиполита у Ферари, и изашиљан је често од Хиполита или од његовог брата Алфонза, војводе ферарског, по дипломатским пословима. Какви су односи цењења били између Ариоста и његових патрона најбоље илустрищу ове две ствари. 1515. год. печатао је песник своје славно дело „Бесни Орланд“ у ком спеву на првим листовима има хвале фамилији владалачкој, каку она није заслуживала и дело је посвећено кардиналу Хиполиту. Кад је кардинал добио књигу „у место да песнику на ма какав начин благодари, упитао га је онако немарљиво, као што само блесан упитати може“ (Leben und Regirung des Papstes Leo X. p. 30 III.) „Како вас па ђавола није мрзило, господине Лудвиче, да таке будалаштине измишљате?“

Ништа није могло песника жешће увредити. Али ко се жешће од песника уме осветити?

На првом листу од другог издања „Бесног Орланда“ стајало је урезано како немилостива рука ножницама одсеца главу змији, која је лековита била, а око тог символа било је написано: „зло за добро“. Песник је тим хтео жигосати неблагодарност свог патрона.

Овај символични знак заменио је он у новим издањама једним другим који се боље разуме. Прес̓тављена је кошница под коју су метнули ватру да би тако пчеле побили и мед појели.

Докле се год дивотни спев буде читао, први лист његов сведочиће о гадној неблагодарности кнеза Ферарског. (Leben

und Regirung des Papstes Leo X III p. 31.) 1518. год. путовао је кардинал Хиполит у Угарску, и желио је да га Ариосто прати, али овај није хтео поклањати више своје време и спокојство том неблагодарном човеку, зато му је одузето оно мало издржавања које и онако није уредно примао. Песник је тада оставио загушљиви и интригашки двор, али није пропустио, да онако, као што је учинио персијски песник бегајући од неблагодарног султана, коме је венце славе плео, не опише у жестокој сатири ништавило и угурсузлук оног који вештину и ђенијалност није умео ценити.

По смрти кардинала Хиполита, његов брат војвода Алфозо старао се да заглади неправде нанете песнику. Ариосто је био на ново позван у Ферару али је увреда дубоко засекла у његово осећање, да се могла заборавити.

У тој вароши пробавио је већином дане што му још беху остали. Умро је 6. јуна 1533.

1515 год. печатао је Ариосто свој велики спев „Бесног Орланда“ у четрдесет песама (cantos), којима је додао још шест песама 1532. Од времена Омировог није било песника који је умео тако задовољити укус и осећање своје публике као Ариосто.

У XVI. веку није било популарнијег спева од „Орланда Бесног“. За непуних сто година препечатан је близу сто пута.

Ариоста су образовани звали Омиром италијанским а његов дивотни спев новом илијадом: име његово слављено је у кућама богаташким, обожавано међ ајдуцима планинским; и мушко к женско, и старо и младо знало је на памет најлепше странице и најмудрије изреке из његовог спева.

Још на крају прошлог века слушали су путници како се рибарке на обали Лида у Мљетцима натпевају у стиховима Ариостовим са својим мужевима, који су тамо на пучини морској скупљали мреже да кући хитају.

Да песник тако овлада срцем народним мора у истини бити велики; у његовим песмама мора бити лепота, које очаравају; у његовим описима истинитог осећања људског; у његовим стиховима музике, на којој се ухо у сладости опија.

Песник, који у својим описима човека и природе не уме погодити истину и чије се осећање разликује од осећања народног неће никад бити народни песник.

Ариостова популарност није остала ограничена само на његову отаџбину. Његов спев превађен је на све западне језике, и ако се ни на који други језик не може пренети оно, што највише у Ариостовим песмама очарава Италијане, — музика, опет је „Бесни Орланд" због других врлина остао дело европских народа. Различне су те врлине и особине које су Ариостов спев начиниле општим и бесмртним добром.

За нас ће бити довољно ако само неке уочимо.

У епској песми вазда је важан био сам предмет о ком се прича. Омир, ма како вешт песник и приповедач, не би био онако омиљен и популаран код старих Грка, да им није опевао сјајне стране народног јунаштва. Римљани су славили свог Вирђилија јер им је опевао народну историју и народни понос.

Та два класичка песника оставила су правила и законе епској поезији, и нови песници, особито у оно време кад класичка књижевност беше у свом јеку, сматрали су као свету дужност да се тим правилама покоравају. Стари су песници у епосу описивали херојско доба и јунаштво: тако је требало да чине и нови песници. Омир је имао свог Ахила, Вирђилије свога Енеја, и нови су песници морали имати своје јунаке; стари су опевали узвишеним говором велика предузећа народна; на то је све требало да и нови песници пазе.

Херојско доба европских народа јесте доба властелинско.

Тада је доиста Европа имала својих великих јунака и грандиозних предузећа, као што су на пр. освајање св. гроба, и борба са Маврима шпанским. Та епоха била је, као и херојско време грчке историје, врло удесна за епског песника, јер се у њој највише поштовала сила и јунаштво лично, које по старим правилима епос треба да описује: а можемо и то још казати, да су по где која предузећа властелинског времена била много већа и важнија од грчког рата са Тројом, јер су у њима учествовали сви европски и многи азијски народи и резултати општег јунаштва били су велики за цело човештво, а не само за један народ.

У XVI. веку, кад је најважнији социјални и политички рад био у растварању и рушењу властелинства, описивање оне епохе кад је оно било најсјајније, било је најмилија тема епске поезије. Зато и два највећа песника тог века прихватају ту тему, и у њеној општој занимљивости за све западне народе био је први узрок њихове опште популарности.

Али на то властелинско време могло се у XVI. веку двојако гледати.

Оно се могло описивати као једна пространа, неограничена епоха, без историјских обележаја и карактера а са сликама и приликама којим су је традиција и машта песника народних улепшале. Херојско доба могло се схватити више као културни моменат у његовим наравима, обичајима и будалаштинама, а могло се представити у каквом историјском раду.

Ариосто га је описао на први начин а Тасо на други.

Ништа у Ариостовом спеву осем неколико имена нема историјског.

Он пева властелу а не историју, он прибира у једну велику слику све лепоте и будалаштине, врлине и пороке значајног средњевековног социјалног уређења.

„Ја певам госпође и властелу, оружије и љубав, уљудност и храброст јунака из времена, кад Маври препловише из Африке и Француској нанеше голему штету.......

„Причаћу и о Роланду ствари још неричане..... како љубав разгњеви и залуди чевека, који дотле мудар беше, ако само и мени љубав, која у мал' те ме неће као Роланда залудити, остави толико разума да свршим што почињем“. [1])

Тако од прилике започиње тај необична спев.

Кроз те вратнице ренесанског стила, које опомињу да ће се песник трудити, да помири прост, узвишен начин класичког епа с романтичком страшћу и веселом музиком италијанском, улазимо ми у грађевину сасвим модерну.

Осем простог говора и озбиљног тона који песник тежи да одржи, ништа у том модерном европском епу нема што

---

[1]) „Le donne, e cavaliér l'arme gli amori
„Le cortesie l'audaci imprese io canto,
„che furo al tempo che passaro i Mori
„D'Africa il mare e in Francia nóquer tanto,
„— — — — — — — — — — — — — —
„Diro d'Orlando in un medesmo tratto
„Cosa non detta in prosa mai ne in rima
„che per amór venne in furore, e matto
„D'uom che si saggio era stimato prima
„Se da coléi (che tal quasi m'ha fatto)
„Che l'poco ingegno ad or ad or mi lima
Me ne sarà peró tanto concesso
„Che mi basti a finir quanto ho promesso

Orlando furioso I. 2.

наличи на Омирово дело. Читалац се осећа као на бурном мору од најразличнијих прилика, које брзином ветра пролећу поред њега. Чаробне сценерије, озбиљне епизоде, комичке прилеке јуре се и уплећу. Истом си бацио око и спазио облик, већ га је нестало и друга је прилика и слика пред тобом. Јунаци у тешким оклопима, госпође у чаробном оделу, кроз које се сваки мускулчић тела види; пустињици с бројаницама и седом брадом до појаса, пастири са својим стадом, виле и духови шумски, саме горе и дрвеће, све то јури терано од једног општег демона, љубави, која се час облачи у нежне и дражесне слике да ужива и буде уживана, а час се претвара у џина да љутита ваља брда и чупа грмље из корена. Над целим тим ужурбаним светом прелама се или кикот веселих или уздах очајничких љубавника и сљубљује се у нежну хармонију са живом и слатком музиком Ариостовог стиха. Та музика не оставља ни читаоца да мирно пази на причања песникова; она га већ упола опијеног чаробним нијансовањем живих боја од слика, заноси у романтички вртлог. Ако је млад он ће се заљубити у песника и „бесни Орланд“ биће му најмилија књига; ако је стар он ће осећати сладост сећања на младост, које му у машти оживљује у свој лепоти пред Ариоством великом сликом човечанске младости, и вратиће се често на „бесног Орланда“ да се слади у том осећању.

У том је други узрок Ариостове популарности.

Ариосто је, лепо га је карактерисао један његов земљак, песник уображења. Он је бујан, неодређен, плодан, као што је неодређено, плодно божанство које њим управља. Ватрен у својим замишљајима, жив у својим бојама, неједнак али хармоничан у својим пропорцијама. Колико је лако разумети га, толико је тешко подражавати му. Што најјача машта замисли то Ариосто лако наслика. Свака слика има нешто његове душе, и свака од своје стране саопштава понешто оном ко је посматра. [1])

Стил је Ариостов увек лак, али се мења као што се мењају прилике у његовом спеву; реченице су му увек просте, стихови су му слободни и лаки као мисао, звук ритма одговара махом јачини осећања и карактеру слика.

---

[1]) Andrea Rubbi Riflessioni intorno all'Orlando furioso пред издањем Париским 1818.

У свему том „бесни Орланд“ савршеније је песничко дело од сваког старијег италијанског епског спева.

И Бојардо је у свом „Заљубљеном Орланду“ бујан и плодан у измишљању разноликих прилика, али живе боје и музичног стиха Ариостовог нема.

После Омирове Илијаде и Вирђилијеве Енеиде „бесни Олранд“ је први велики спев европски у ком има толико лепоте и врлина да задовољити може осећање различних година и бити популаран у целој Европи.

Осем песничких слика у том великом спеву има доста рефлексија пуних вечите истине о моралу и озбиљности живота, које се на чаробним крилима стиха стапају с душом читаоца.

Несрећу отаџбине, потиштеност слободе, суровост и сујету великаша, нецењење правих људских врлина и пријатељства нико није могао дубље осећати од Ариоста, који је био нежне душе а судбином бачен баш у средину сваких сујета и неправди, у двор једне кнежевске фамилије. И кад он изусти какву истину моралну, она одјече праћена силним осећањем његовим, и не губи се у одјеку као глас у пустињи.

Ариосто не пева као Омер старо време без обзира на садашњост.

Готово свака његова песма отвара се каквим рефлексијама озбиљним, које се по најпре на његов а после на сваки век применити могу.

Говорило се да ти озбиљни приступи песама нису естетички умесни; могуће је, да им је место нешто неспретно, као што би био неспретан какав озбиљан надпис над вратима куће у којој се само игра и ужива, али ће увек истина и сила закона моралног јасција бити кад је изнесена у контрасту са сујетима и слабостима живота људског, и онда ће истом ефекат њен бити велики. Онда ће се она гњездити дубоко у срце људско.

Италијани, који су били несретни да вековима гледају своју лепу отаџбину потиштену од странаца, вазда су ценили патриотичке песнике.

Ариосто је био ватрени патриота.

Он је осећао стид и понижење своје отаџбине као прави Талијанац, и његова песма као глас пророка буди из сна успавану или несмелу народну енерђију „О проклете харамије, које

је небо, љутито може бити за какав грех наших предака, пробудило у свакој кући слепе и несретне Италије! Грозна и гладна чудовишта, која остављате да од глади угину толике нежне матере са својом невином децом и прождирете у једном залогају оно што би их одржало целог живота, како много згреши онај, што отвори пећину у којој сте толико векова била затворена! Зараза и грамзивост изјуриле су с вама из те пећине и тада код нас нестаде добре нарави, а ратови, раздори, беде угњездише се и неостављају нас више. Колико ћемо још од њих патити? Али ће *зар кад год* и наша несретна отаџбина пробудити своју децу из летарђије, пробудити их узвикујући им крупним гласом: Шта, зар се нико од вас не осећа „уначан? Зар нема ни једног међу вама који ће послушати своју мајку.“ (Canto XXXIV).

Ариосто је увиђао као и његов савременик и земљак Макијавељи, и као што су доиста многи разумни људи увиђали, да зло Италије лежи у поцепаности њеној на многе кнежине чији непатриотички тирани у својим раздорима сами газе и дозивају силније странце да и они газе слободу и понос народа италијанског, (в. canto XVII) зато и ако у његовом спеву [1]) има млаке хвале кнежевима ферарским, он описује тиранију, ништавило, себичности, крволочности и издајство дворова и кнежева италијанских крупним црним потезима, а тај оквир обухвата исто тако кнежеве ферарске као и све друге.

Кад се људство у покварености веома осили, онда Бог, да покаже да је праведан, шаље тиране и грозна чудовишта и допушта им да над људима врше сваку нечовечност. О том има пуно доказа у историји, али зашто ићи у историју? „Не видимо ли и данас, да нам је Бог, који види да смо некористно и рђаво стадо, дао за чуваре похотне курјаке, који нису задовољни да сами ждеру наше месо, него су позвали иза планине и друге гладне курјаке да нас заједно брже прождеру“ (canto XVII).

Ариост је живео на двору и нико није био вештији од њега да опише загушљиву атмосферу дворских беспослица и интригантлука, која и у владаоца патриотичног замућује поглед и угушује врлине. „Онај ког је срећа истакла на висину

[1]) Нарочито у cant. III. Занимљиво је и то да је ова песма најслабија у Ариостовом епосу. Неки мисле да се песник ту *хотимице* спустио у прозу.

никад не зна да ли га заиста љубе. Окружен људима који се утркују, да му покажу своју љубав, он не уме да разликује своје праве пријатеље од лажних. Али, чим га каква несрећа снађе, одмах нестане његових улизица и лажних пријатеља, а они што су га пре искрено волели остају му пријатељи и после несреће. Кад би се на двору видело срце људи као што се виде лица њихова онда би се спазило да су на високим местима они што треба да су ниско, а да пузе у мраку заборављени они, који би требало да су горе на месту првих" (XIX. cant.)

Јадни Ариосто! Како ли те скупо стало то искуство?

Како се опет светли величина твоје душе кад узвикујеш. „О ви сви којима је врлина драга, останите стални у врлини, не бојте се ако вас не нагрђују по заслузи. Ништа није вечито на овом свету. У животу се срећа и несрећа прате, (canto XXXVII) слава и похуда иду једна уз другу. У победама, величинама и богаствима нема много безбедности а и несреће не треба да нас бацају у очајање јер се коло среће непрестано обрће (catno XLL).

Морал је Ариостов чист.

Он жигоше поквареност нарави и жена (cant. XXVI), општу грамзивост за новцем, која убија свако више осећање љубави и патриотизма и ружи карактер често и одличних људи (XLIII); предикује истинито пријатељство, праву љубав према људима и отаџбини.

И у том је један узрок популарности његовог спева. У великом спеву као што је „Бесни Орланд" мора бити и пасажа слабе поетеке вредности.

Машта, ма како силна, не може у дугачком лету остати увек на једној висини.

Песник, ма како вешт, у пространом спеву издаће се и нехотице да је уморен.

Који су Ариостов спев критички читали запињали су, пишу, почесто за стихове слабе. — Дугачке генеалогије и хвале кнежевима ферарским, као што сам казао — прозаичке су и нису се ником допадале. Земљаци његови налазили су и по коју језичну погрешку. Али ја ћу споменути три, пре ћу рећи карактеристичне него слабе стране Ариостове песничке вештине, које нису само његове, него целог ондашњег века.

Из разних политичких и социјалних узрока, у нарави и животу варошком у Италији XVI. века (особито у првој половини века) било је много распуштености.

Лабавост правила пристојности и природне уљудности налазила се у брачном животу и друштвеном опхођењу, па је прешла и у књижевност а нарочито у вештине.

У театрима се тада престављале најбезобразније прилике, у сликарској вештини најрадије се сликала женска гола тела.

То је било Тицијаново време.

И епска поезија морала је поред свег озбиљнијег задатка отворити врата савременом укусу. У осталом, епска песма још од времена трувера сматрала је као неко искључно право своје да може по кад што бити слободнија у причању и описивању.

И у Ариостовом спеву има прича и слика сасвим у слободи његовог времена, које су у временима веће озбиљности нашле увек критичара. Свакако наћи ћемо често и у друкчијим временима, по што је било Ариостово, да велики вештаци у описивању природе и живота људског одбацују усвојена правила пристојности, као окове своје вештине, али ми се чини да ће вештина и поезија изневерити баш свој главни задатак, чим у такој слободи забораве на морални ефекат који треба да имају.

Шекспир није никад изневерио своју вештину, Ариосто је по кад што изневерио [1]) али кривица није његова него века.

Друга је слаба страна Ариостове вештине у честим, претераним упоређивањима и употреби необичних метафора. [2]) На том је боловала стара европска песма (Трувера и Трубадура), а болест је дошла из Азије преко арапске и шпанске поезије у књижевности других западних народа. Она се увек најбоље видела у описивању женске лепоте. Песничка литература Италијана била је у том погледу заражена шпанским укусом, у оно време Карла V. и Филипа II. кад је било златно време шпанске поезије и кад су шпански драмски песници

[1]) Вид н. пр. у Péricles-у сцену с Маријаном.

[2]) Као н. пр. кад се вели да су уздаси јунака могли ломити горе и питомити тигрове, да су се сузе ваљале као бујне реке, да је срце драгино хладна стена коју потоци суза растопити не могу и т. д.

(н. пр. Лопе де Вега) код свију народа а особито у Италији потисли народне песнике.

Но много је важнија једна друкчија особина Ариостовог спева, коју су људи, навикнути на тон и начин класичких епских песника, бележили као слабост модерне вештине; та је особина у неозбиљности тона којим Ариосто приповеда дела својих јунака и у хумористичкој тенденцији каква се у његовим сликама јасно истиче на видик. И ту најважнију особину Ариостовог епа објасњују нам прилике културне и књижевни укус његовог времена. С једне стране, у то време кад је класичка књижевност давала законе, епски песници сматрали су се као принуђени да се покоравају прописима Омира и Вирђилија; с друге стране, још од дужег времена, а нарочито од времена кад је изашао Пулчијев хумористиким спев „Велики Моргант“, публика и песници одвикли су се да у традицијама о Карловим паладинима и другим епским јунацима, о њиховим чудноватим радњама, њиховој вези и саобраћају са вилама и чудовиштима, мисле озбиљно. Ко је могао у то време јаке критике и живог полета природних наука озбиљно веровати у чаробни, необични свет какав је народна машта насликала.

Ту веру потресли су из основа Пулчије у свом спеву и Сервантес у својој ђенијалној причи о „Донкихоту“.

Ариосто је морао гледати на свет који описује онако како је тада на њ цео свет гледао. Али је сад настајало питање, како ће се помирити озбиљан тон приповедања и класичка правила с материјалом веселим.

Ту је била тешкоћа за сваког песника оног времена.

Ми немамо времена да застајемо на том питању, да ли би боље било да су италијански песници одбацили окове класичке вештине, ако би то икако било могуће у Италији и у оном веку, али толико само можемо рећи, да је из те тешкоће Ариосто сретно изашао, и тон његове вештине одржао се на лепој висини између класичке озбиљности Омирове и *комичке* веселости Пулчијеве.

Може бити, да ће се на једној страници „Бесног Орланда“ и у прози преведеној моћи видети начин (тон) Ариостовог приповедања. [1])

---

[1]) Ариосто се готово не може преводити на друге језике. Ма како добар превод не може ухватити оно што је есенцијално у његовој вештини, — музику,

„Ко је стао на лепак љубави нека бега, да му се и крило не залепи. Мудраци су рекли да је љубав права лудост. Ако сваког баш као Орланда и не залуди опет никог она неоставља, а да му разум ма колико не помути. Та зар има светлијег знака лудости него кад неко своју срећу веже за ћуд другог? Различни су облици само у којим се она показује, али је она увек једна иста — лудост. Она је као густа шума кроз коју се мора ићи а у којој сваки мора залутати. Један ће заићи десно, други ће ухватити лево, један ће се пењати уз брег, други ће силазити низ брег. Укратко ћу вам рећи. Ко загліби дубоко у љубав, све муке које је за њу поднео замениће му се ропством и гвожђем. Рећиће ми ко, хеј брале, ти другом предикујеш а не видиш да си се сам заглибио, а ја ћу му одговорити: тако је заиста, увиђам и бринем се сад колико ме разум учи да збацим тешки јарам и падам се да ћу успети. У осталом зло се заиста дубоко укоренило да ће ми требати више но што бих хтео — времена да се излечим.

„У другој песми сам казао, како је у беснилу Орланд побацао оружије, подерао рухо и узео да чупа дрвље из корена и да виче толико, да пећине и густа шума одјечу. Неки пастири похитали су тамо од куд је вика одјекивала. На њихову несрећу, или може бити да буду кажњени за какав свој тешки грех, похитали су тамо ти пастири. Кад су видели из близа како је грдна снага у Орланда упрепашћени хтели су брзо измаћи. Али је њима било, као што то обично бива људима кад их страх изненада ухвати, нису знали како ће и на коју ће страну умакнути. Орланд је одмах притрчао њима, счепао је једног и откинуо му главу као шљиву с петељке, и ухватив овог несретника за ногу послужио се његовим телом као маљем да туче оне друге. Тако је двојицу оборио на земљу, који се на сву прилику до страшног суда неће дићи. Остали се поверили ногама и оно мало памети што им је било остало, да се спасу од његовог беса. Орландо се стиштио за њима и не би му умакли да му на њихову срећу није дошла ћуд да јурне у њихова стада. Сељаци, кад су спазили шта би с пастирима, остављали су на сред њива своје плугове, виле и косе, и видећи да неће бити безбедни ни на највишим врховима грмова, побегли су на кровове од кућа и цркава. Отуд су гледали како Орланд ужасно касапи волове и коње, како их убија песницом и ногом, а дере зубима и ноктима.

„На скоро се у свим околним селима поче разлегати јек и писка од труба, а још више од звона. Хиљаде сељана, наоружаних вилама, ражњевима, стрелама и праћкама спустише се низ планину, а и оздо, из равнице, дође их толико, да нападну на бесног Орланда. Ко је гледао како се таласи морски гурају обали кад дува јужни ветар, како други прескаче први, како трећи престиже други и у љутини све силнији бивају. Тако је изгледала ова маса незграпних сељака, која се окомила на страховитог Орланда. Он их је најпре умлатио једно двадесетину, који су му се примакли нерасудно и неуређени; други увидеше да је кориснијe за њих ако га нападну по издаље. Али ни један њихов хитац не могаше га ранити, јер је сам Бог, за добро вере Христове, хтео да га ништа ранити не може, а да те привилегије није имао, не би може бити могао измаћи, и он би увидео како је непаметно улазити у бој без мача. Ови сељаци видоше да су узалудни њихови нападаји и најпосле отидоше, а Орланд се упути у један градић из ког су сви становници од страха побегли.... Одатле је ишао у поље и гонио је, без разлике, људе и стоку, хватао у трку кошуте и срне и ако су оне врло брзе. Обично је нападао на дивље вепрове и медведе, р'вао се го са тим животињама; обаро их, черечио их и јео њихово месо не огуљено. Пошто је тако прошао целу Франceску дошао је итд. итд.[1])

У описима Ариосто је детаљан, он хвата и најситније знаке у слици, али опет зато нити величина, нити лепота слике губи што. Неко је упоредио његове описе са статуом Фарнезеанског Херкула, на којој је сваки и најситнији мускул изнет на видик, па опет ефекат величине није тим порушен него још појачан.

Тако описивати умеју само велики вештаци.

Ја ћу на дохват узети један пасаж у ком се описује лепота чаробне Алчине, који може узгред илустровати и ону особину Ариостове вештине коју мало више означих као махну (canto VII). „Она је била тако лепа, тако савршеног облика да ни бујно уображење сликара не би могло замислити савршеније створење; њене косе, дуге и навлаш растурене, биле су плаве као небо; чело јој је било отворено, ни врло високо, ни врло ниско. Испод две црне и одрешене обрве била су два црна ока или боље два сунца пуна благости, али и горда на своје погледе; амори су се без умора око њих лепршали и од њих позајмљивали своје силне стреле

којим су у срца гађали. По њеним нежним образима расута је била у благој смеси боја љиљана и руже; нос јој је био савршено правилан. Црвене усне сакривале су или су показивале, како им је кад мило било, два низа бисера. Из тих изванредних уста излетале су нежне и благе речи, које би ублажиле и најтврђе срце. Ту у околини се рађао онај чаробни осмех што је опчаравао и заносио сваког који их је погледао; њен врат био је округао као у статуе; гуша јој је била као млеко бела, а груди таласале су се као вали уз обалу морску кад се боре с поветарцем. Руке су јој биле у доброј пропорцији, а прсти нешто дуги и танки на врховима. На њеној руци, малој и врло белој, ниси могао спазити жилицу. Један вео, кроз који ни Аргусово око не би могло ништа видети, сакривао је остале чести тела јој, али лепота свега што се видело, била је поуздан јемац за лепоту осталог. На послетку, лепа мала ножица носила је ту целу чаробну грађевину“.

(Наставиће се).

---

[1]) Canto XXIV.

НЕКОЛИКО УСТАВНИХ ПИТАЊА

I

ГОРЊИ ДОМ

(Свршетак).

Из овога што смо до сада тек у кратко навели ипак довољно јасно излази, како се збиља горњим домом не може постићи она цељ, коју заступници и браниоци те установе највећма имају пред очима. То се у осталом осим самога теоријскога резоновања може веома лако доказати практичким искуством и фактичким положајем у свима оним земљама, где горњи домови постоје, или као историјски остатци из већ преживеле епохе државнога живота, или где су уведени услед мајмунисања страним „узорима", а нарочито по примеру Инглеске, или под утицајем оне старије т. н. „рационалне" теорије о уставној монархији, или најзад као заостало наслеђе странога господарства, као што је било у многим немачким државама, где је тај горњи дом заостао одиста као наслеђе из времена францескога господарства. [1]) И збиља, какву моћ и какво значење имају горњи домови у тим земљама? Да ли се икада чује и води рачун о њиховим расправама, дебатама и одлукама и да ли је икада некоме од тих горњих домова испало за руком да спречи, умери или поткуси какву ма и „прехитрену" или одвише „радикалну" реформу или одлуку доњега дома онда, кад је јавно мишљење такву реформу доиста енергички тражило и кад је народно преставништво, ослањајући се на огромну масу и већину у земљи, стално и непоколебиво остало при своме правцу? То се најбоље и најјасније посведочило и показало опет у кла-

---

[1]) То нарочито напомиње Швајцарац H. Escher, Handbuch der practisch. Politik II. стр. 220.

сичкој земљи парламентаризма и уставности, у Инглеској. Ако је игде било свију нужних историјских и друштвених услова за велико политичко значење и моћ горњега дома, то их је одиста било у Британији, где је тако још моћна аристократска дружина, која има уза се и старо историјско име и сјај и огромно богаство, па најзад и велику политичку образованост, која је изнела на среду толике знамените таленте у државништву и у литератури, као што и један новији писац о инглеском уставу каже: „Горњи је дом и сада још импосантан великом множином талената, аристократа, државника и знаменитих правника и т. д.“ Ако би дакле игде тај горњи дом морао бити моћан законодавни фактор и потпуно држати вагу доњем дому, то би морало бити у Инглеској. Па ипак видимо како та поносита, богата и образована инглеска аристокрација у своме горњем дому игра данас веома немоћну и незнатну улогу према доњем дому, који дрма целим уставним организмом инглеске државе. Кад је г. 1832. ваљало да се уведе познати „реформ-бил“ (закон о изборној реформи), а затим опет г. 1846. почела велика агитација против закона о царини на храну (corn law) према начелу слободне трговине, лордови су у оба та случаја били најодсудније противни обема тим законодавним мерама доњега дома, јер су са свога гледишта, и то с пуним правом, закон о изборној реформи сматрали као праву и сушту револуцију, а слободну трговину као веома штетну по становништво и земљу, дакле обе мере као праву пропаст земље — па ипак шта учинише? Да су ма кад и ма колико моћи имали, да се одупру народу, они би то у тим приликама доиста из све снаге учинили, па ипак они ништа нису могли да учине, него је народно преставништво сасвим продрло са својим законодавним мерама и реформама. [1])

А кад такав горњи дом са тако јаким друштвеним наслоном, наоружан толиком огромном материјалном и умном снагом, не може да задржи и да „умери“ народну струју у тако узбуђеним временима и при тако *пресудним* реформама, онда шта значи цео тај говор о тој улози умеравања страсности, задржавања и спречавања пренагљености и т. д. коју нарочито ваља да испуни горњи дом и ради које се он нај-

[1]) В. W. Bagehot, Englische Verfassungs Zustände, стр. 140. и 141. — Fischel, D. Verfassurg Englands, стр. 474. и 482. и др.

више препоручује? Ако ће та његова улога у опште да има некога смисла, онда она ваља да се огледа и посведочи баш у таквим тренутцима, где је јавно мишљење узбуђено, где велика и важна законодавна питања стоје на средини и где је најближа опасност, да се може препаглити, упасти у страсност и т. д.? А кад у *таквим приликама* он по доказаном практичком искуству ништа не може да учини, онда ће се ваљда у томе састојати то његово ублажавање и „велико“ значење, што ће му испасти за руком да неке мале и сасвим незнатне детаљне измене учини у некоме законском предлогу, који је сам по себи од мање пролазне важности! Ако је то све, онда доиста због такве сићушне користи и услуге није никако вредно састављати и уводити нарочити горњи дом. А да се збиља данашња улога н. пр. инглескога лордовскога дома у томе састоји то је отворено признао торијевац Дизрајели, казавши: „Од данашњега дома лордова не долази нити се може очекивати никаква важнија мера. Он се фактички преставља само као неки дом за „узимање на знање“ (регистровање) и кад се једном случајно још усуди, да учини неке сасвим незнатне, ситне измене у појединостима некога законскога предлога, који има јавнога интереса, каква онда радост и какво весеље бруји по земљи на конзервативним банкетима о моћи, важности и самосталности горњега дома!“ Таква је бедна и ситна улога тога високога лордовскога дома. И у томе погледу не можемо да опет не наведемо што Беџхот веома згодно о томе каже: „Сваки дом, који преставља извесну класу, тако рећи сваки дом мањине, осећа се слаб и немоћан у временима, где је народ узбуђен.... Он је један миролубиви скуп, састављен од страшљивих аристократа, или старих правника, или, као у другим земљама, од ваљаних научника. Такво тело нема снаге, да народ задржи и да му се одупре и кад народ енергички тражи, да оно нешто учини, онда оно то мора учинити.“ Мислимо да није нужно још и даље разлоге наводити, како је збиља у демократскоме друштву такав горњи дом одиста немоћан да изврши у пресудним тренутцима и приликама онај задатак, који му се нарочито намењује.

Но осим свега овога што смо до сада навели ми ћемо овде додати још једну примедбу, која ће тај већ напоменути главни разлог у корист дводомноме систему правце у срце да погоди и да га у самоме основу обори. Кад би смо

хтели некако у слици да преставимо то цело већ наведено и претресено теоријско резоновање о главноме значењу и главној улози горњега дома, онда би смо од прилике морали доњи (народни) дом да замислимо као некаквога неискуснога, ватренога и страснога дечка, који јури напред те хоће да пре-загли, да се занесе страсношћу, да апсолутно господари, а горњи дом преставља искуснога, мудрога и обазривога старца, који онога дечка умерава и зауздава, благо опомиње а понекад богме и строжије припрети, те се дечко тргне, покуњи и прими добар савет. Доиста, то је све веома лепо смишљено, али је само штета што у истинском, реалном државном животу не иде све тако патријархално и фамилијарно, као што се у теорији апстрактно може замислити. У реалном политичком животу разне друштвене групе, које су састављене из разних елемената и престављају разне правце, никада нису међу собом у некаквој идилској, лепој хармонији, где једна другу допуњује, исправља и потпомаже; то може само да буде теоријска варка, наиван теоричарски поглед каквога питомога научника за својим писаћим столом. Али у самој ствари, у самој суровој јави политичкога живота и покрета устави, установе и *подела политичке* моћи ни мало не зависе од апстрактних логичких закључака или од основаности и „разумности“ извеснога теоријскога учења, него то све зависи једино од свагдашњега стања друштвене поделе и од јачине и моћи оних социјалних група и интересних заједница, које једна према или управо на супрот другој стоје. Ту се дакле међу собом боре и јагме о политичку власт ти разни друштвени елементи и која социјална група у датоме тренутку има најјачи друштвени ослонац, највећу друштвену моћ, та ће над другима овладати и саставити у својим рукама и највишу политичку власт. То је динамика данашњега политичкога живота и покрета. Ту је дакле борба а не хармонија, у место узајамнога слагања и допуњавања ту је непрестана тежња појединих друштвених група, да једна над другом овлада и политичку моћ у своје руке добије.

Према оваквом једино правилном основном погледу на устав и политичку организацију није ни мало тешко извести закључак о правоме, истинскоме одношају између горњега и доњега дома. Чим имате два дома, у којима седе разни друштвени елементи, сваки ће од њих сасвим природно ићи за тим, да његов глас буде пресудан у политичким и законодавним

питањима и ту ће се онда редовно догађати, да ће *један* од та два дома *фактички* имати сву иницијативу и законодавну моћ у својим рукама, као што је то још негдашњи енглески радикалац *Бентам*, критикујући дводомни систем, веома добро опазио, те казује како ће онај дом имати претегу на вази политичке моћи и уставнога решавања који буде имао више покретљивости, или кредита, или готовости за рад[1]), докле ће онај други дом просто бити осуђен на улогу *негације* (одрицања и непристајања); тај ће други дакле већ из психолошких узрока, из ревњивости или да би ипак нешто значио поставити себи као задатак *систематску опозицију* (према првоме дому) и тим ће начином постати стална сметња напретку и нужним реформама". Тако вели Бентам. Но тај је писац очевидно заборавио и изоставио још и другу могућност, која може услед те борбе о превагу настати, а та је у томе што онај дом, који буде слабији, може, увиђајући своју немоћ, оканути се и те опозиције и негације и просто уз онај први животарити само као једна сенка, као непотребна декорација, која се трпи јер се затекла, као што беше н. пр. онај познати „senat conservateur" под Наполеоном првим и као што су толики горњи домови у данашњим јевропским државама.

Узмимо сад да настане ма која од те две могућности свакојако и у једноме и другоме случају јасно излази непотребност или баш управо штетност горњега дома. Већ у опште сама та супротност, само то трвење између оба дома мора свакојако бити од велике штете по редован, удешен ток законодавних послова и државних одношаја, и један од веома признатих данашњих аутора о јавноме праву, а то је *Холцендорф*[1]) каже како је увођење дводомнога система у Немачкој до сада донело са собом неизмерну штету тиме, што су се најврсније умне снаге истрошиле у јаловоме трвењу и супротности двају преставничких тела.... „Не беше ни једно

---

[1]) Није чудо што тај инглески политички писац није умео баш добро и тачно да пронађе и погоди пресудне узроке, који ће једноме дому дати превагу над другим; у његово доба наука о друштву беше још сасвим у повоју, закони друштвенога живота и покрета не беху још испитани ни онолико, колико данас, и с тога он није могао знати баш праве оне моменте, који о политичкој моћи пресуђују.

[1]) в. његов предговор уз превод већ поменутога Бецхотовога дела: Englische Verfassurgtzustände, стр. XII. и XIII. предговора.

питање од начелне важности, у коме оба дома не би ишла управ тачно супротним правцима. У опште се може казати да се већ сад може сматрати да се не може одржати и да је погрешна мисао да се установе *два* дома са политичком равноправношћу а састављена из социјално различних елемената". И одиста, сви увиђавни и озбиљни политички писци и практички државници увиђали су и увиђају зло, које по државне послове пониче из трвења и честих сукоба између два дома[1]). Сваки од њих може цело законодавство потпуно да укочи, да доведе до застоја, а опет без непрестане правилне радње законодавства државна машина не може да буде, мора да стане. Нико то није згодније означио него чувени амерички државник прошлога века *Франклин* у оној његовој слици, коју други један писац[2]) наводи: „Un gouvernement avec deux chambres, disait-il, lui faisait l'effet d'une charrette attelée par devant et par derrière, avec des chevaux tirant en sens contraire" (владавина са два дома начинила је на њега упечатак оних кола, која су запрегнута спред и састраг и то са коњима који вуку у противном правцу). Свуда онде дакле где се без потребе стварају разна тела за исти посао, ту се одмах ствара извор расцепа и сукоба, те, имајући намеру да се избегну и предупреде неке тобожње *замишљене* опасности од једнога дома, ствара се истинска *реална* опасност тога сукоба и трвења.

У целом нашем досадашњем доказивању ми смо једнако стојали и врзли се управо на земљишту наших теоријских противника, јер хтедосмо да их побијемо на њиховом сопственом терену. Ми смо примили ту начелну поставку, да се у демократској државнај организацији *може* усвојити горњи дом и само смо се ограничили на то, да покажемо како баш и усвајајући у начелу установу горњега дома њоме фактички не могу да се постигну оне цељи, којима је намењена и како према томе баш и са „умерено" демократскога гледишта она постаје сасвим непотребна, а према околностима и позитивно штетна. Је ли нам тај доказ испао за руком то ће читаоци да пресуде.

---

[1]) Ми бисмо могли овде наређати и навести пуно цитата и изрека разних писаца и државника, из којих јасно излази увиђање и признавање тога зла. Но ми мислимо да то није нужно.

[2]) Ed. Laboulaye, Questions constitutionnelles, стр. 347.

Но сад после тога покушаја, ми ћемо да станемо на наше сопствено теоријско гледиште, а то је на гледиште чисто и одсудно демократско и са тога гледишта разуме се ми горњи дом у самоме начелу не можемо усвојити, јер он никако не иде у чисто демократски државни строј. У демократској политичкој организацији врховно је начело да народ сам непосредно једини решава о својој судбини и кроји себи капу, и како је скроји онако ће је носити; нико ту нема права да се томе народу намеће као тутор, а нарочито не може то право имати *једна фракција* (одломак) тога народа ма колико била „одлична“, интелигентна и т. д. Сви друштвени елементи, из којих је народ састављен, имају сасвим једнако право да према својој бројној сразмери учествују у решавању опште судбине, али *сви у скупу*, па куда претегне већина, онако ће бити. Али да се ма која група одељује и засебно организује, то се са чистим демократизмом никако не слаже. У томе нема никаквога ласкања народу ни „тражења популарности“ идт. него то је проста логичка консеквенца демократкога схватања и погледа и ко једном стане на то гледиште, тај мора све његове логичке последке примити. То није нека нова теорија, коју ми сад тек измишљамо и стварамо, него то је историјски резултат дугога политички-друштвенога развића, у коме је човечанство кроз разне облике и фазе политички-друштвенога живота пролазило, у коме су се ти облици међу собом борили, један други замењивали и потискивали, те су се ти облици у тој дугој историјској парници и борби мало по мало образовали, установили и пречистили. А да је то збиља тако посебице што се тиче демократскога гледишта, то се најбоље показује што се овога нашега посебнога питања тиче у томе, што је демокрација увек стално и доследно војевала против свију врста тих горњих домова, што их је редовно укидала или бар вазда ишла за тим, да народном преставништву (доњем дому) извојује што већу, управ искључиву законодавну власт, а горњи дом да се све више потискује са поља активнога законодавнога решавања и да остане само фантом, само сенка, која у самој ствари ништа не значи. Још на крају прошлога века у великој францеској револуцији та је логика демократскога схватања добила свога сасвим прецизнога израза у ономе силогизму, што га је познати *Сије* (Sieyès) изрекао: „La loi est la volonté du peuple; un peuple ne peut pas avoir en même temps deux volontés différentes sur

au même sujet: donc le corps législatif, qui représente le peuple, **doit etre essentiellement un.** A quoi bon deux chambres? Si elles sont d'accord, il y en a une d'inutile; si elles sont divisées, il y en a une qui non seulement ne représente pas la volonté du peuple mais qui l' empêche de prévaloir: c' est **la confiscation de la souveraineté**" (Закон је воља народа; један народ не може имати у исто доба две разне воље о истој ствари: дакле законодавно тело, које преставља народ, мора свакојако бити *једно*. На што два дома? Ако се слажу, онда је међу њима један непотребан; ако се не слажу, онда међу њима један не само да не преставља вољу народа, него шта више смета да она овлада и да се оствари: то је конфискација — узапћење — суверености). То је логика демократскога схватања, која је још пре сто година била јасна.

Но можда ће нам неко на ово, што казасмо о демократскоме схватању, учинити примедбу: а зар Швајцарска и Америка нису демократске земље, па чак и републике, па ипак у њима налазимо сенате, горње домове — шта па то велите са вашега демократскога гледишта? Та нас примедба ни мало не збуњује. Кад се говори о Швајцарској и северној Америци, онда пре свега не треба заборавити да су то *федеративне* (савезне) државе и да је у њима усвојен дводомни систем баш због тога њиховога федеративнога склопа. Да се не би мислило да ми то тек онако смишљамо ми ћемо навести два већ више пута напоменута писца, који то потврђују и то пре свега наводимо Швајцарца *Ешера*[1]) који каже: „У швајцарском савезном уставу од г. 1848. усвојен је дводомни систем, *исто као и у северној Америци*, због тога да се *сизеренство* (врховна, надмоћна власт) нације у целини измири и споји са *ограниченом сувереношћу* самих кантона, да се т. н. *малим кантонима* даде задовољење и умирење, да се свакоме од та два начела (сизеренства и кантоналне суверености) даде орган" и т. д. А то исто потврђује и *Бенхот*[2]) казујући: „У већини државних устава учињена је та погрешка (са два дома); и у самим најбољим републиканским уставима данашњега света (у швајцарском и америчком) она се налази. У оба та земаљска устава та се *опасна* деоба у

[1] Handbuch der practisch. Politik, II стр. 220.

[2] Englische Verfassungszustände, стр. 133. и 134.

два дома брани неком особитом доктрином (науком). Та доктрина вели, да у *савезној влади* мора бити нека установа, нека власт или ма какво тело, у коме су разне државе, које су чланови савеза, *једнаке важности*.... Једној малој држави то мора бити веома мило, кад се у уставу, којим је њена пређашња независност укинута, сачува неки знак, неки спомен те негдашње независности.... Кад *савезни устав* доиста неопходно тражи увођење некога горњега дома са „решавајућом“ и равноправном влашћу, онда то значи дометати још једну погрешку више уз многе остале мане, које су скопчане са тим (савезним) обликом владе. Можда је та мана нужна, али зато она ипак остаје мана.“

Ови су писци довољно објаснили од куда горњи домови у Швајцарској и северној Америци. Мислимо да смо тиме довољно доказали наше горње тврђење, да је само *федеративна* државна организација прави и једини узрок постанку и увођењу некога сената или горњега дома у поменутим демократским земљама и да се оне без тога не би таквим начином огрешиле о демократско начело. Свака држава или државица, која ступа у извесан државни савез, жртвује знатан део своје независности и самосталности за интересе и цељ тога савеза, па да би тај губитак био мало мање осетан нашло се да треба у федеративној држави да има један орган, у коме ће те државе као такве *без разлике њихове величине једнако* бити престављене, тако, да у њему имају све оне неко знамење и спомен њихове негдашње независности, а на против у самом савезном народном претставништву разуме се да је престављен цео народ као целина, без обзира не границе појединих држава по извесној сразмери и ту онда наравно да ће свака држава имати онолико гласова колико јој према броју њенога становништва припада. Осим тога пак у северној Америци извесно је увођењу сената много допринела још и та околност, што оснивачи северно-америчке републике беху инглески исељеници, који су из Инглеске са собом донели били по неке погледе и појмове о државноме устројству и у којих је још сасвим свежа била успомена на извесне већ историјски развите и укорењене установе матере земље, те су мислили да их ваља и у новој отаџбини увести, а ту је онда спадао и дводомни систем. То је међу осталима веома умесно опа-

зио и већ наведени *Ешер* [1] казујући: „У северној Америци пре свега беше сама *природа савезне државе*, која доведе до увођења *сената*, који преставља поједине савезне државе као такве, и народнога дома (преставништва), који заступа целу нацију; осим тога пак јамачно и *пример матере земље* и увиђење првих оснивача савеза допринеше томе, те је усвојен дводомни систем.“

Држимо да смо до сада, и ако у доста површним и летимичним напоменама, али ипак прилично свестрано разгледали и претресли све моменте и погледе, који утичу на решење тога питања о горњем дому. Можда смо и више но што је требало натрпавали подуже наводе из појединих писаца, а то смо учинили једино с тога, што има много људи који на наше лично мишљење о тој ствари не би баш толику важност полагали и који би мислили да цело наше разлагање о томе питању могу да одбију и паралишу тим јединим приговором: да ми то све говоримо са нашега једнострано партијскога гледишта и за љубав начелној консеквенци радикално-демократскога становништва, а да се нисмо довољно обзирали на опште теоријске и практичне резоне државне „целисходности“ и потребе и т. д. Тај приговор ми хтедосмо већ у напред да пресретнемо тиме, што смо речимице и опширније наводили шта о горњем дому мисле и веле писци, којима се не може одрећи дубоко теоријско познавање и довољно практичан поглед у свима питањима уставне државне организације, а који су осим тога познати као веома објективни, непристрасни мислиоци и посматрачи свију разних установа што улазе у механизам уставнога живота. Тиме мислимо да смо пресекли могућност или бар основаност онакве примедбе, као што је мало час претпостависмо. Нама је дакле више стало било до тога, да покупимо и приберемо што више материјала за свестрану оцену питања, о коме је реч, него да грамзимо за потпуном оригиналношћу неке сасвим академијски написане расправе.

А сад нам на крају још остаје да се часом бар у кратко осврнемо на посебне прилике и одношаје у нашој земљи, те да и са те стране видимо како и према тим посебним нашим одношајима увођење горњега дома не би могло имати места

[1] Handb. d. pract. Politik II. стр. 218.

ни смисла. Већ смо у почетку ове расправе напоменули, како за нашу земљу сасвим отпада онај *историјски* разлог, према коме се у другим земљама затекао те се још као нека старинска реликвија трпи горњи дом; у нас тих историјских претпоставака (антецеденца) никако нема, те горњи дом не би могао имати за се ни онај пијетет, који по некад као наслеђено предање траје у народу према некој, истина преживелој, али стародавној установи, која је обавијена нимбом неке историјске старине и знатне прошлости. У нас свега тога нема, па према томе нема ни оних аристократских остатака и елемената, из којих су обично састављени горњи домови.

Кад би дакле у нас хтео да се уводи горњи дом, онда би то могло да се учини само у тој намери, да се у њему даде места и законодавнога утицаја оним друштвеним елементима и класама, о којима се мисли да неће довољно бити престављене у самоме народном преставништву. То би очевидно морали бити неки „умерени“ елементи, који би се по претежној већини рекрутовали из интелигенције, која је у нас сва скоро концентрисана у чиновништву. У томе, што би се то учинило, већ би уједно лежало и то признање, да ти елементи у самоме народу немају довољно ослонца ни поверења, јер да то имају очевидно не би било потребе стварати за њих нарочити горњи дом. Па шта би се тиме постигло? Ко је иоле пажљивије пратио ход и развиће наших унутарањих државних односаја за последњих двадесет година, тај је морао опазити тај факт, да је настао неки расцеп између интелигенције с једне и масе раднога народа с друге стране; немио факт свакојако, али он постоји и не може се порећи. Какви су узроци до тога довели, то ми за сада на овоме месту не можемо опширније испитивати, али нема сумње да је међу осталим узроцима томе неповерењу и хладноћи народне масе према „господи“ много, веома много допринело и крајње безобзирно, бирократско, невешто, по некад управо дахијско понашање оних чланова интелигенције, који живе у самоме народу, који са њиме најчешће и највише непосредно у додир долазе, а то су полицијски државни органи. Но како му драго, ма какви ту узроци били, свакојако факт је ту, и најобичнија би државна мудрост захтевала, да се иде за тим, да тога расцепа мало по мало нестане, да се интелигенција

зблизи са народом, да нађе у њему ослонца и поверења и т. д. Па да ли је пут, који томе води, у стварању некога засебнога горњега дома за те „господске“ интелигентне елементе? Очевидно није.

Кад се одваја интелигенција од народа у горњи дом, онда се очевидно даје још јачега *уставнога* израза поменутоме расцепу, он онда не постоји тек само фактички, него и формално по самоме уставу и ту онда одиста изгледа као да се та интелигентна класа организује у засебни табор и као да се по већ наведеним Миљевим речима поставља у бојни ред на према народу. Зар ће бити чудно, ако народ буде гледао са неповерењем на такву установу, ако она буде вређала његово демократско осећање? И кад тај горњи дом у првоме замашнијем, важнијем законодавноме питању буде противнога мишљења и правца, зар то неће сасвим психолошки томе допринети, да се само још већма ископава јаз, који дели ту засебно организовану интелигенцију од народа? А ако ће горњи дом вечито само ићи за доњим и само регистровати и одобравати његове законодавне одлуке, ако ће се чувати да ни у којој *већој, замашнијој* реформи не буде противнога мишљења, онда какав је разлог његовоме опстанку и зашто је он уведен? Ваљда зато, да чини неке невине примедбе, ситне, незнатне измене у појединим законима од мање важности? Свакојако ова је алтернатива: или ће горњи дом ићи бар у важнијим, замашнијим и пресудним реформама[1]) непрестано упоредо са народом и његовим преставништвом и онда је просто сувишан, или ће он у таквим питањима да се одупире, да умерава, да на супрот стаје и устаља сувише наглу и бујну демократску струју и онда ће само још већма да се заоштри сукоб, који већ фактички постоји и на горњи ће дом мало по мало да падне сенка непопуларности:[2]) те ће најзад цео тај одношај између горњега и доњега дома да се изметне у скоро систематску борбу, која ће морати да се преломи на једну

---

[1]) А само о таквим законодавним питањима и реформама може бити овде речи. —

[2]) И сам Лабуле, иако је жесток бранилац дводомнога система, ипак каже: „Si l' on veut ôter toute popularité a l'une des deux chambres, que peut on imaginer de mieux que d'en faire l'embléme du passé, l'instrument de la résistance chez un peuple amoureux de nouveautés?“

или на другу страну, а у свакоме од та два случаја биће очевидне штете по наш политички-друштвени живот. Но највероватније је, бар према искуству у осталим земљама, да ће народ у своме преставништву одржати превагу и пресудну реч у законодавству и онда интелигенција одвојена и усамљена у своме горњем дому остаје немоћнија и непопуларнија но што је пре била, и губи прилику и могућност и за оно мало утицаја у законодавним пословима, што га је дотле у средини самога народнога преставништва могла имати. О томе нам већ више пута наведени Беџхот даје веома згодан пример и веома основану примедбу. Он вели како се већ беше сасвим укоренио тај назор да су два дома нужна за слободну владавину. Први који се против таквога схватања бацио каменом, који је збиља потревио, то беше извесни лорд Греј. Он беше министар у инглеским насеобинама и отпочео је у свима за то способним насеобинама да уводи преставничке установе, и, разуме се, као Инглез уводио је свуда два дома. Па како у горњи дом беше већином концентрисана сва интелигенција, то се онда она тим начином усами и сасвим одвоји од народа и онда Беџхот примећује: „Ти интелигентни људи (у горњем дому) стадоше у дно, у засенак, да међу собом бенетају и да се можда и препиру; они бėху веома очигледан пример ваљаних али *неутралисаних* снâгâ. Они имадоше жељу, да учине добро, али не могоше ништа да учине. Доњи дом, коме беху одузете најбоље снаге колоније, чинио је што је хтео. Демокрација беше, пре се може казати, ослабљена но очајана тиме, што су њени најбољи опоненти *изолисани (одељени и усамљени)* у немоћном положају“.[1])

Свакојако дакле види се како би се у нас према историјским претпоставкама, према фактичком одношају друштвених елемената, према пресудно демократскоме расположењу и инстинкту нашега народа са горњим домом могло још много мање постићи, но што је то било у другим земљама. А да осим тога може бити доста основана и та зебња, да би се у горњем дому могле мало по мало изродити олигархијске тежње, које би ишле за тим, да пресудну законодавну моћ привуку и присвоје томе дому и да створе

[1]) По овоме се цитату види како Беџхот никако не спада међу радикалне одсудне демократе, па је ипак противан дводомноме систему.

ново, у нечем прекројено и модерисано издање некадашњега свемоћнога савета, то није нужно нарочито напомињати ни доказивати.

Још нам ваља поменути и ту околност, како чак и они писци, који су пријатељи и браниоци дводомнога система, ипак признају како сви они разлози, које они наводе у корист томе систему, могу највише имати места и смисла у *великим* државама, а у *малим* државама чак и по мишљењу тих писаца сви разлози, који се наводе у корист дводомноме систему, немају тога значења, те тако и сами најжешћи заступници горњега дома не налазе да је он потребан у малим земљама. Тако н. пр. већ напоменути *Лабуле*[1]) каже: „Peut-être une seule chambre est-elle sans danger chez un petit peuple dont toute la vie est minicipale“ (Могућно је да је само један дом без опасности у маломе народу чији је цео живот муниципалан.) Па тако исто *Ешер*[2]) вели: „У *малим државама* тешко да ће бити могућно саставити горњи (господски) дом, који би у себи имао довољне и потребне снаге за озбиљно свестрано испитивање и који би као политичко тело уливао респект; с тога ће дакле бити сасвим целисходно да се у таквим малим државама разни елементи (интелигенција, црквени достојанственици, заступници трговачкога реда и преставници изборних срезова) сједине и саставе у *једноме* дому“ итд. А како наша држава извесно спада међу мале, то онда већ и са те стране не би имало смисла ни потребе уводити горњи дом. То нам не би саветовали ни сами најубеђенији браниоци дводомног система.

Било дакле са гледишта опште политичке теорије, било са гледишта наших посебних државних и друштвених прилика и односаја, свакојако излази, да увођење горњега дома не само да би било сасвим противно пресудно демократској основи нашега народнога и државнога живота, него оно осим тога не би имало за се ни оне разлоге „целисходности“, практичне државне потребе итд. којима оно хоће да се правда и брани.

Свакојако дакле, ко би год хтео у нас да сад тек уводи горњи дом, тај по нашем убеђењу не само да би се враћао

---

[1]) Questions constitutionnelles, стр. 334.
[2]) Handbuch der pract. Politik, II. стр. 220.

онамо, од куда данас сви остали народи све више одмичу, не само да би се огрешио о демократски строј нашега државнога друштва уносењем једне установе, која му је страна и супротна, него он фактички не би тиме могао постићи ни оне већ поменуте цељи, које је имао на уму уводећи такву установу, него би по свој вероватности постигао баш противно од свега тога.

Но тиме, што смо одсудно противни целој тој мисли о горњем дому, ми не мислимо и то казати, да не треба размишљати о начинима и сресвима, како би се што више избегле пренагљености и једностраности у законодавноме раду, како би интелигенција добила што већега приступа и учешћа у законодавноме телу итд. Напротив, ми држимо да је свакојако нужно о томе размислити, а уједно смо убеђени да се ти начини и сресва могу пронаћи а да се никако не мора упуштати у тај сувишан па и опасан експерименат са горњим домом. Но опширније разлагање и претресање о тим сресвима и начинима ми морамо оставити за другу прилику јер ће и то свакојако доћи на ред у низу ових чланака о уставним питањима.

Г. Гершић.

ОДЛОМЦИ ИЗ ДНЕВНИКА ЈЕДНОГА ДОБРОВОЉЦА[1]

(УСПОМЕНЕ ИЗ СРПСКО-ТУРСКОГ РАТА 1876. ГОДИНЕ)

У логору на Пругову 14. авг. у суботу вече 1876. г.

— Распири ватру, Иване, па онда укрсти наше пушке и набаци одозго овај шињел, те начини мало заветрине, а после ћеш ми упалити ову свећу.

— А што ће ти свећа?

— Хоћу нешто да пишем.

— Је л' за Чарнојевића?

— Није но за ме.

— Ваљаде писму кући? ..... му славца, господине, баш ћу да те молим, да и мени један пут, кад будеш докон, напишеш једну писму, да испратим онима мојим кући; колико тек да знају да сам жив.

— Лепо, лепо, Иване, само дед' брже нареди то што ти рекох.

— Ја. Имаш ваљаде много да пишеш, а после ваља ти се и одморити; ко зна шта нас сутра чека....

Ето под каквим се околностима воде ратне белешке.

---

[1] Један део ових бележака штампан је у „Стражи" за 1879. год. Тамо су описани догађаји што се збише у алексиначком Моравлу од 3. до 13. авг. Ја тај опис продужујем сад онде где је у „Стражи" прекинут, сматрајући да ово, што ће се изнети у „Раду", може бити од интереса за читаоце и без свезе са оним што је већ напечатано у „Стража".

Овом приликом нека ми је дозвољено да напоменем још и ово. Белешкама ове врсте каткад се замера да су јако субјективне, да у њима писац сувише говори о себи и својим личним осећајима и утисцима, па му се све то рачуна као неко истицање и величање и уписује му се у грех. Мени се чини да је тако оцењивање погрешно. Субјективност баш и јесте најкарактеристичнија црта *дневника*, јер треба погледати само како они постају. Збива се какав крупан догађај општег значаја, или у животу једне личности настаје интересна епоха о којој она жели да очува спомен. — Шта тада бива? Води се дневник. Ту личност записује догађаје које преживи, слике и прилике које сретне, па и своје мисли и осећаје, што их ти догађаји изазивају у њој — управо фотографише оно парче живота у које је она помашана и које се *око ње збива*, заједно с рефлексима што их тај живот изазове у личности, а при томе се личност неизбежно мора појавити као центар око кога се то сфотографисано парче живота ниже. Узмимо на прилику ове ратне белешке. Писац не ће и не може да пише историју српско-турског ратовања, а није ни војник да може свраћати главну пажњу на бојни распоред трупа, на војничку важност положаја што су их војске заузимале и т. д., а

Прошлу ноћ провео је цео ђенерални штаб у Шуматовачком шанцу. Турци су око пô ноћи и у 2 часа после пô ноћи чинили препад на наше предстраже. Ови су ноћни препади обично војничко лукавство. Циљ им је да непријатеља једнако држе у запетом стању, да му не даду ни ноћу санка и одмора, и да га тако изнуравају и онеспособљавају за дневне напоре и „штрапаце“. Али рат укрепљује и рекао бих притупљује живце; човек се у рату навикава на најчуднија осећања и подноси спокојно призоре који би га у мирно време најдубље потресли, те с тога и ови ноћни препади, кад се ограниче на голо кварење одмора пушчаном праском, губе своје дејство, чим се човек мало навикне на рат. Ја сам прошле ноћи имао примера како се уз најжешћу пуцњаву може са свим мирно спавати. Кад ме око 2 часа после пô ноћи пробуди жива и блиска пушчана праска сав је остали шанац спокојно боравио дубок сан. Баш до мене, увијен у шињел, пружио се по голој ледини доктор Владан, па кркти, дува и шиче као какав парни казан. А његово отомбољено, заспало лице, чије црте никад није грчила и омрачавала ни једна „бунтовничка“ идеја, никаква „противзакона“ помисао, никаква „недозвољена“ страст, изгледало је у сумраку тако невино и безазлено као у малога рецимо — јагњета које још ни један пут није ујело мајку за сису. Слушајући његово дубоко хркање, које се на далеко разлегло, помислих у себи: ово је прави сан праведника; боже мој, како тврдо и безбрижно спавају људи са чистом савешћу! И већ почех мислити о себи грешнику; шта ли ће бити с мојим саном? Све ми се чинило да се од блиске пушчане праске никако не може поново заспати. И слушајући непрекидно гроктање пушака, што се чудно разлегало по ноћној тишини, ја почех обраћати пажњу на предмете око мене. У шанцу се чуло одмерено дисање успаване посаде; кроз провидљив сумрак нејасно се опажале мрке слике будне шаначке страже, са пушкама у руци, са бајонетима окренутим у вис оним сјајним звездама, што онако нежно трепере и шаљу озго неку меку, благу тишину и покој овој јадној земљи, чији се становници овако крвнички тамане. Поглед ми се оте кроз проређену сиву ноћну замаглицу у недогледне небесне просторије, поднизане сићаним звездама, а за погледом постепено се расплинуше у даљину и мисли, и ја наскоро заспах уз најжешћи прасак пушака, као уз слатку свирку меких гудила.

Јутрос рано кренусмо се са ђенер. Комаровом из Шуматовачкога шанца Пруговцу. Пут нас је водио преко једнога дêла ономадашњега разбојишта, одакле су Турци 11. авг. кидисавали на Шуматовац. Све поље било је застрвљено неким дроњцима: крпетине, комади од по-

међу тим опет му се чини да многе од оних догађаја, што их је видео и преживео, вреди прибележити и очувати им спомен. Ту сад по неопходности мора бити понајвише субјективног елемента и мора често искакати на површину његово ја, јер описује догађаје које је *он* видео, *он* преживео, *он* чуо, са мислима и осећајима што су их они у *њему* изазвали. И то често спомињање себе није лично истицање, већ сама природа предмета не допушта друкчију обраду; а интерес код оваких описа сем осталога може лежали још и у томе, што се ту догађаји износе онако, како су се *могли* видети из непосредне близине у току самога њиног вршења, а не као што се виде доцније из даљине, кад су већ постали свршен чин.

Да напоменем још, да ове белешке, сем неких скраћивања, штампам онако како су записане у време самога рата. Само оно што је доле у нотицама то су *примедбе које сад стављам.*

деране одеће, парчад артије, развањени муницијони сандуци са турским грбовима, покидани каиши и konопци од топовске запреге, поломљени пушчани кундаци, стињени саплаци и чутуре од тенеђке, па онда ужасна људска нечистоћа, и стрв, и смрад од људских и коњских лешева, што су још где где по шумарцима и буџацима остали неспаљени и непокопани. Свуда трагови страшне пустоше и разорења. Ваздух окужен, трава угажена и спарушена, па и сама шума, и ако је било ведро, свеже јутро, изгледала је опарена и клонула, јер је и преко ње прешао врели дах рата: гране поодбијане и поломљене од граната, кора огуљена, лишће чисто спржено димом. А ови клонули лугови били су празни и пусти, неми и жалосни; нигде тичице да прхне, да зацвркуће и овесели гај својом јутрењом песмом. Па да је бар од куд год макар и оних враних гавранова, што их народне песме спомињу да облећу бојишта, те палим јунацима кљују очи црне. Али ни њих нема. То је ваљда бивало у оно време, кад се још борило стрелама и топузима. Од данашњих бојишта, на којима грми крупов топ и острагуша, далеко бегају и врани гаврани, као и све друге тице, и све живо, а остаје само пустиња, и у њој само ова мала, пакосна зверка што се зове — човек...

Ишли смо даље. Ватре, на којима су јуче спаљивани турски мртваци, што их Турци после шуматовачке битке оставише на бојноме пољу, још су се где где пушиле, а јутрењи поветарац доносио је до нас тежак задах од људскога печења. Крај једне догореле ватре лежи потрбушке један арапски труп. Цела му једна половина тела, што је била окренута ватри, уздуж изгорела, а она друга, окренута у поље, стоји читава. Свуд у наоколо око ватре угарци од догорелих људских трупова: печене ноге, руке, главе. Што је било на сред ватре — изгорело, што је било око крајева — само нагорело. Ова је ватра потпуно личила као да је где год на каком дивљачком острву у атлантском океану и као да је гомила дивљака-људождера целу ноћ провела играјући око ње, а у зору се разбегли, оставивши за собом стрв и оглодане кости од људских жртава, што су ту свечано испечене и поједене. И гомила нас образованих људи мирно пролази поред овога гнусног згаришта. Гдекоме само фркне коњ на нос, и, поплашен од онога стрва, удара у страну, а он га нежно тапше по врату и ласкаво га умирује: „не бој се, не бој се, *није ништа!*" Погледам људе, погледам коње, и они коњи под нама у томе тренутку изгледали су ми много паметнији, питомији, цивилизованији и хуманији од нас људи...

Читао сам доста расправа против рата, али ни једна књига, никакви докази и разлози никад нису могли изазвати у мени онако гнушање против ратова као што учини јуче[1] и јутрос ова слика пустоши на бојном пољу. Сама борба никад није тако одвратна. У бојном урнебесу има још неке дивље поезије, која заноси, а после ту је још све свеже: свежа крв, свеже ране, још свежи, топли тру-

[1] Види у „Стражи" (св. за март 1879. год.) опис једне посете шуматовачкога бојног поља 13. авг. 1876. год.

нови. Најпосле ту је човек у неком раздраженом, готово пијаном стању, па и не опажа све. Утисци се тако брзо гомилају да се потискују, претрпавају и не остављају веома дубоке трагове. Докле год је у живој борби човек је као у неком заносу, и кад умукне бојна хука он чисто као да се тргне иза сна. Али мирно разбојиште, после крваве битке — то је права слика гнусобе; ту све прелази у трулеж, ту човек види све појединости разорења, па кад погледа како је цела природа: и поље, и шума, па рекао би и само оно плаво небо клонуло од људскога зора и беса, онда се у њему буди немоћан гњев и срџба против опустошавајућих ратова. Па још ако је посматралац уз то и *револуцијонар*, т. ј. човек који је из историје народа̂ поцрпао то дубоко убеђење, да се извесни друштвени преломи неминовно морају извршивати крвавом међусобном борбом, онда се његова срџба претвара у тих а дубок бол и жаљење овога јадног човечанства, што за решење својих крупних друштвених задаћа и изравнање неправедних сталешких разлика нема и не зна другога пута до сече и уништавања...

Уз пут к Пруговцу стиже нас од некуд пуковник Рајевски. Он је тек пре 10—15 дана дошао из Русије, и кад се први пут јавио у штаб у Алексинацу, ја сам га дочекао. Но кад сам предао његову визит-карту Черњајеву учинило ми се као да овај долазак није тако обрадовао ђенерала, као што се он радовао доласку других Руса. Од тога доба само сам још једном виђао Рајевског. Сад му приђем и наш разговор окрете се тако да му ја рекох:

— Невесели дани, г. пуковниче.

— Да, могли би бити веселији.

— Чудо вас нема никад у штабу! Било би вам колико толико утешније кад би по које вече провели у друштву с вашим земљацима у ђен. штабу.

— Ха, ха, моји земљаци у ђенер. штабу! — рече пук. Рајевски, и оно озбиљно лице, што изгледаше као да се никад није насмејало, развуче лак осмех — моји земљаци! Оно истина Волтер вели на једном месту qu'on peut aller au bordel sans y gagner la chaud-pisse, али ја опет за то не долазим у главни штаб. Та тамо вам има тако много ума и разума, и сваке добродетељи, да се ја искрено бојим да ме не заразе све те штабне врлине.

Овако оштар, скоро циничан одзив о главном штабу, и то од једнога руског вишег официра, и то пред човеком кога он скоро и не познаје — све то јако ме зачуди, и ја погледах пуковника са недоумевањем. Он као да је разумео моје чуђење, јер рече: „Извините за крѣпкое выраженіе и неудивляйтесь что я предъ вами такъ откровенно говорю; я васъ знаю... Ко ме је то могао представити пуковнику Рајевском у тако лепој боји? Чудим се! Из даљега разговора с пук. Рајевским видех, да је њега јако огорчило и то, што је данас над неким многим батаљонима поверена команда потпуковнику Карађићу, о коме Рајевски вели да је „простой пьянчушка и больше ничего". (Проста пијанчура и ништа више). После овога разговора данас више не видех пуковника Рајевског; не знам куд штуче.

Кад стигосмо код пруговачког шанца нађосмо да је све поље и брежуљке око шанца притиснула војска. 23 батаљона ту је конаковало. Сва се ова војска избудила тек пред наш долазак и многи су се још спремали. Јутро је било ведро и јасно, сунце се тек рађало и његове светле варнице указивале су се као упаљене свећице прво на росним врховима дрвећа, прелећући брзо с једнога врха на други, па су се тек онда спуштале на врхове бајонета у гомиле укрштених пушака и на росну траву. Над логором се дизао жубор од хиљаде људских гласова, а сва ова шарена гомила, са нејелнаком оделом, са шареним сељачким торбама, белим влашким шубарама и гуњевима, са својим спорим, грађанским, невојничким покретима и држањем пре је личила на какво покренуто племе из сеобе народа но на војску, која ће до мало час грунути у бој. Само су гомиле укрштених пушака, озбиљност гаравих топова и неколико чета стајаће војске давали логору још по мало војнички изглед.

Ђенерал Комаров одмах удари зор на официре, а они доведоше цео логор у жив покрет: затутњаше батерије, одјекнуше команде, построише се батаљони, развише се заставе, официри на коњима појахаше се крај својих одељења и цела се ова војска крете. Куда? Пруговачком дољачом на Липовац и св. Стевана, да ухвати свезу са Хрватовићевом војском, која је ономад дошла од Књажевца, па да заједнички ударе на Ахмед-Ејубову војску, која је размештена одмах преко наше границе око Горњега Крупца, а има јаких одељења и на нашем земљишту (Фазли-пашина дивизија) код Катуна, Добрујеваца и Д. Бујимира, да јој чувају леви бок.

Ради бољега разумевања догађаја да забележим овде у најопштијим потезима како је извршен долазак ове књажевачке војске амо под Алексинац, при чему, наравно, ваља да споменем и одступање Турака од Књажевца и у опште из Сврљига, јер је ово турско одступање и повукло за собом Хрватовићеву војску Алексинцу. Податке за све ово узимам из извештаја што су ово последњих дана стигли у глав. штаб.

Познато је да после заузећа Књажевца Турци нису предузимали никакве озбиљне мере да у томе правцу продиру даље у Србију. Наша се књажевачка војска по паду Књажевца била разделила на двоје: један део, под пуковником Хрватовићем, заузео је књажевачку клисуру до скробничке механе, а други, под пук. Л. Јовановићем, повукао се Бучју и Влашком Пољу, да брани брдске пролазе на томе крају и да свеже бањску војску са нашим трупама што су биле прибране у Лукову. Турци из Књажевца нити су покушавали да прву војску потисну из књ. клисуре, ни да одељења код Бучја и Вл. Поља одбаце у Луковцу планину. Изгледало је као да је непријатељ изнурен великим напорима док је продрьо до Књажевца и заузео га, па да му је сад потребан дужи одмор. Али тако не потраја дуго. Наскоро се опазише нека кретања у турској војсци, и ја ћу овде у кратко да прибележим како су она текла дан по дан.

2. августа наше су патроле опазиле да се дуге и густе колоне непријатељске крећу из Зајчара преко Н. Хава за у Књажевац. То је била Фазли-пашина дивизија. Она је дошла била под Зајчар те је

у вел. изворској битци поткрепила Осман-пашину војску. Сад пак, пошто су Турци заузели Зајчар и добро се утврдили у њему, ова је дивизија постала излишна на Тимоку (кад се с те стране није мислило продирати у Србију) с тога је упућена Књажевцу. Истога дана опажено је живље кретање турске војске у Књажевцу и на Тресибаби. Изгледало је као да се та војска спрема, да одатле некуд окрене; само се није знало на коју ће страну. Ваљало је дакле мотрити куда ће окренути Черкезија. Она увек иде као авангарда пред главном турском војском, а траг јој се познаје по рекама дима, које за собом оставља, јер уз пут све пали.

3. авг. стадоше се димити села око св. Аранђела и Пирковца. Черкези су дакле стигли, а тиме је уједно нашој бањској војсци показан и правац којим ће окренути Турци од Књажевца.

4. авг. у Књажевцу је остајало све мање и мање посаде, а главна се сила прикупљала на Тресибаби.

5. авг. у зору кренула се прва турска колона са Тресибабе. То је опет била она иста Фазли-пашина дивизија, што је ономад дошла из Зајчара. Истурили су је напред јер је била одморнија од књажевачке турске војске. Фазлија се кретао у правцу на Давидовац и Рисавце, дакле за Черкезима у алексиначко Моравље. За њим се истим путем постепено кретала и остала турска (Ејуб-пашина) војска. Само су тешки трен и Хафис-пашина бригада (10 табора) окренули удобнијим путем преко Грамаде на Ниш. Због врло тешког и врлетнога пута Фазлијина дивизија маширала је нашим земљиштем у врло растегнутој колони.

6. авг. Фазлијина растегнута колона приближавала се Рсавцима, кад је између Пирковца и Лабукова нападну с бока 250 наших добровољаца, са 2 мерзера, под командом руског капетана Протопопова. Турци овај напад с бока на њину отегнуту колону узму као врло озбиљну ствар и одмах пошљу против шаке наших добровољаца 2 табора, 2 брд. топа и 200 Черкеза. Нашима дође у помоћ још 2 чете са Оштре Чуке, где је са својим одељењем стајао мајор Миленко Павловић, а Турци одмах уведу у борбу још 4 свежа табора са целом једном пољском батеријом — и тако се отвори врло жива борба. Између осталих с наше стране ту погине од черкеских ножева и мој добар познаник и врли друг руски потпоручик Штробиндер, с којим сам неко време заједно служио као четник у Протопоповљевом добровољачком одељењу. Черкези су набили на копље његову лепу главу, коју су тек биле гариле мрке науснице, и тако је носили по бојноме пољу. Лака ти била српска земља, добри пријатељу!...

И ако су Турци били бројно много надмоћнији, наши издрже два читава сата упорне борбе (од 10 до 12 часова) па онда одступе Бањи, а Фазлијина колона продужи свој марш, али са таким тешкоћама, да је једва у мркли мрак стигла у Рсавце на конак.

7. авг. страшно изнурена Фазлијина се колона одмарала у Рсавцима, сачекавајући и друге турске колоне, које су се полако кретале за њом из Књажевца.

8. авг. прикупљени Турци кренули су се из Рсаваца даље, приближујући се Алексинцу и потискујући пред собом наша омања оде-

љења. Тако се одељење пуковн. Малиновског (2 батаљ. и 2 топа) морало повући од св. Стевана дубље у Озрен-планину; од Станаца је одступио потпоручик Глишић са својим одељењем, а тако исто морало се повлачити Алексинцу и катунско одељење (под командом мајора Ј. Петровића) које је дотле имало своје предстраже истакнуте преко наше границе до Г. и Д. Крупца. Тако је главна Ахмед-Ејубова сила, с којом је освојио Књажевац и притискао Сврљиг, 8. авг. већ била прикупљена пред Алексинцем. Изостављајући све ситније подробности о преласку ове турске војске од Књажевца Алексинцу, ја ћу сад укратко да споменем какви су покрети бањске војске одговарали овом кретању Турака.

Овога истог дана (8. августа) наше коњичке патроле са Влашкога Поља долазиле су до близу Књажевца, и том су приликом опазиле, да су регуларне турске трупе напустиле сву књажевачку околину, по којој крстаре сад само башибозучке пљачкашке чете, али да је Књажевац још поседнут. То је било из јутра. Но тога истога дана пред подне опазиле су наше околне патроле, да се са *Тресибабе* кренуло 20 табора турских, а по подне изашло је из Књажевца још 15 табора и сва се ова војска кренула у правцу Дервена. То су била последња одељења редовне турске војске, и сад су у Књажевцу остали још само башибозуци: Черкези и Цигани, пипајући што се могло још опљачкати из порушене и разграбљене вароши. Кад је сазнао за ово стање ствари, Хрватовић извести о свему ђен. Черњајева и спреми се да сутра дан са својом војском из Књ. Клисуре и са одељењем са Вл. Поља учини диверсију спрам Књажевца, како би тим прогнао из Књажевца и околине и последње нерегуларне турске чете, и сазнао, да ли турске трупе, што одступају од Књажевца, имају у позадности какво појаче одељење у околини Књажевца, које би их при одступању штитило као позадница.

9. авг. зорем крене се Хрватовићева војска Књажевцу. Напред је био изаслан један ескадрон наше коњице, под командом поручика С. Ђорђевића, да размотри књажевачку околину, како би наша пешадија што сигурније наступала. Овај ескадрон први уђе у порушену варош, извести Хрватовића о стању Књажевца, па и не чекајући да приспе наша пешадија, продужи даље извиђање у правцу Тресибабе. Мало доцније стигну под Књажевац и све наше трупе, кренуте од Бање и са Вл. Поља, и уђе у порушени Књажевац равно у 2 часа по подне.[1] Исте вечери послато је нешто наше војске и

[1] По мојим белешкама излази дакле да је наша војска поново заузела Књажевац 9. августа. Међу тим г. Владан Ђорђевић у својим белешкама „На граници“ вели, да је Хрватовић заузео Књажевац 10. авг. (Види „Отаџбину“ св. за септемб. 1880. год. стр. 240). Које је од ова два казивања тачно? Кад узмем у обзир 1) да сам ја податке за моје белешке црпао из извештаја што су тада долазили у главни штаб и 2) да је г. Владан баш у овом дѐлу својих бележака у *опште* побркао датуме, то држим да је и у овом случају о заузећу Књажевца он погрешио. Да су код г. Владана датуми испретурани да споменем само ово. Наш напад на Али-Сајиба (на левој обали Мораве), са диверсијом мајора Ст. Велимировића од Вукање и Јастрепца, није био 12. авг., *после* шуматовачке битке, као што тврди г. Владан („Отаџбина“ св. за септ. 1880 год. стр. 238.) већ 11. авг., дакле на сам дан шуматовачке

на Тресибабу. Ноћу је Тресибаби дато поткрепљење, тако, да је *10. авг. у зору* освануло на тој планини 7 батаљона, 2 лаке и пô тешке батерије. Тога истога дана добије Хрватовић од Черњајева поруку да се крене за Турцима што из Књажевца одступају у алексиначко Моравље. Хрватовићева војска била је јако прорешетана страшном и неједнаком борбом око одбране Књажевца (сваки пети војник био му је рањен или убијен), батаљони су му били бројно слаби, а физички изнурени. Оставив у Књажевцу и на Тресибаби нешто мало посаде, он се крене за Турцима са 11 слабих батаљона и 12. авг. око 5 час. по подне

битке. Наш излазак са целим ђен. штабом на јужну падину Озренских висова и концентрација наше војске на тој планини није била 13 авг., као што тврди г. Владан (Отаџбина св. за септ. 1880. год. стр. 248.), већ 12. авг., дакле одмах сутра дан после шуматовачке битке. Према томе и насртај ђен. Черњајева на мајора Ст. Велимировића и смрт Велимировићева није се десила 13. авг., као што прича г. Владан („Отаџбина“ св. за септ. 1880 год. стр. 244.) већ 12. авг. (Куриозума ради да споменем и то, да је г. Владан погрешно забележио чак и онај за њега знаменити дан кад је код шуматовачкога шанца пао с коња. Причајући то своје „прикључење“ (Отаџбина“ св. за август 1880. год. стр. 87.) он вели да му се то десило 11. авг., а међу тим то није било невеселога 11. авг., кад смо ишли у Шуматовац где нас је чекала страшна борба, већ веселога 13. авг., кад је г. Владан постао потпуковник, Комаров и К. Протић ђенерали и т. д. и кад се на тај рачун у штабу пило, па се за тим пошли на коњима шетати од шанца до шанца). Све ове догађаје, са *правим* датумима кад су се десили, ја сам много пре но што је г. Владан штампао своје белешке, описао у „Стражи“ (Види св. за март 1879. год.), а моји датуми о нападу на Али-Сајиба и смрти С. Велимировића подударају се потпуно и са казивањем г. мајора Ј. Велимировића (Види „Отаџбина“ св. за септ. 1880 год. стр. 238. и 246.) То, што је испреметао датуме, (а с њима и догађаје) наводи г. Владана местимице на погрешна резоновања. Тако он вели, „Черњајев одбивши Ахмед-Ејубову војску од Шуматовца, а с тим за сада и од Алексинца сматрао је за најнужније да и Али-Сајибу начини што скорије такође један „Шуматовац“. У тој цељи он је још исте ноћи после шуматовачке битке... издао диспозицију за напад на Али-Сајиба“ („Отаџб.“ св. за септ. 1880. г. стр. 238.). По овоме г. Влад. казивању излази дакле као да је ђен. Черњајев знао још 11. авг. у вече да смо тога дана *разбили* Турке на Шуматовцу и тиме их одбили од Алексинца (са десне обале Мораве), па се још исте ноћи журио са нужним мерама да и Турцима на левој обали Мор. „начини такође један Шуматовац“. Све ово не стоји. 11. авг. у вече ђен. Черњајев ништа није знао о пропасти турској на Шуматовцу. Ја сам те ноћи више пута бивао код њега и он је провео ноћ врло немирно, бојећи се да Турци још те ноћи једним препадом не заузму Шуматовац. А да ће Турци сутра дан т. ј. 12. авг. обновити своје нападаје на Алексинац, а једним одељењем покушати да нас у Алексинцу обиђу Озрен-планином — то је ђен. Черњајев *држао у тврдо*. И све његове диспозиције ноћу између 11. и 12. авг. биле су управљене на то, да што више војске још те ноћи привуче Алексинцу. Услед тога је издата наредба и мајору Ст. Велимировићу да 12. авг. са својим одељењем пређе на десну обалу Мораве и осване у Алексинцу. Дакле ноћу између 11. и 12. авг не само да Черњајев није могао помишљати да концентрише војску против Али-Сајиба и да му спрема „један Шуматовац“, већ баш на против био је у највећој бризи шта ће бити од Алексинца и наређивао је да један добар део војске, који је дотле стајао против Али-Сајиба, махне леву обалу Мораве па да трчи Алексинцу у помоћ Чак и 12. авг. у јутру, кад су турски заробљеници причали о јучерањој погибији турској на Шуматовцу и уверавали да Турци не могу данас ни мислити да обнове нападаје на алексиначке положаје, Черњајев није хтео томе веровати и рече једној групи руских официра да су то „турски шеретлуци“ и да ће Турци данас (12. авг.) нападати на Алексинац жешће но икада. (Види „Стражу“ за март 1879. стр. 434.). Тек 12. авг. *после подне* Черњајев је био с тим на чисто да су Турци разбили главу о Шуматовац, али ни тада нити предузе какве мере да их гони на десној обали, нити

стигне више Ресаваца. У исто време са Језера одељење мајора Мил. Павловића помакло се напред. Тако је Хрватовић 12 авг. у вече имао: 16 батаљона 12 тешких и 4 лака топа, са 2 ескадрона, а војска му је била распоређена овако: на десном крилу мајор М. Павловић са 5 батаљона, допирући својим левим крилом до Преконога, у центру мајор А. Јаковљевић са 5 батаљона, а на левом крилу 6 батаљона под командом руског капетана Шчорбе. Заједнички фронт био им је окренут западу, т. ј. Алексинцу а одступница им је била на А. Бању.

Из ових положаја Хрватовићева је војска јуче (13. авг.) одмах после подне ударила на Турке и наваљивала поглавито на лево турско крило. Борба је била упорна и трајала је скоро до 9 час. у вече. Наши пешаци догонили су се до под саме турске шанчеве, али их нису могли узети. Наши су се многи људи изранили и изгинули, али општи резултат јучерање борбе скоро је никакав. Турци су с почетка били овим неочекиваним нападом с бока и леђа јако изненађени и запрепашћени. Држали су да ће одмах за овим Хрватовићевим нападом на њино лево крило и позадност следовати и снажан напад Черњајева с фронта и деснога бока, што би их (Турке) довело у страшан и погибелан положај. Али кад видоше да их Черњајев од Алексинца не напада, Турци се мало приберу и прикупе сву силу против Хрватовића, а једна наша патрола јавља да су око 4—5 часова по подне довукли и знатна поткрепљења с оне стране Мораве, (од Али-Сајибових трупа) нарочито пак дојурило је много Черкезије. Овако прикупљени Турци су одбили све нападаје Хрватовићеве војске, која је бројно била много слабија од турских трупа истурених против ње, а овамо је била нападач. Ваљда да се загладе та погрешка Черњајевљевога јучерањег мировања, опремљено је јутрос оних 23 батаљона да ухвате свезу са Хрватовићем па да ударе заједнички.

Да се вратим дакле на причање шта је било јутрос са оно 23 батаљона.

Док се војска пострајала њен командант потпук. Карацић нешто се живо разговарао с Комаровом. Војска као море притисла пољану, а од ње малко у страни, на једном брежуљку, разговарају две *срп. војводе — Карацић* и *Комаров*! Разговор мора да је важан, јер се води

пак да на левој начини Али-Сајибу „такође један „Шуматовац“, већ се наша војска око Алексинца 12. и 13. авг. у главноме одмарала.

На једном месту (Отаџб.“ св. за септ. 1880 стр. 264.) г. Владан вели да је „врло могуће“ да његови датуми после шуматовачке битке нису тачни, али, вели, ни један од г.г. официра и команданата, који су у рукопису читали његове белешке, нису му учинили никакве примедбе о датумима. Да г. Владанови датуми нису тачни то је не само „врло могуће“ већ је факт, и по мом мишљењу г. Владан не би требао да се заустави на простом признању да је „врло могуће“ да су му датуми погрешни, већ сад *накнадно* требао би да покаже и где су погрешни, и да погрешке исправи. Иначе може се десити да се ко доцније покуша служити његовим белешкама као материјалом, па ће се због погрешних датума наћи у забуни, јер погрешност датума чини те се и у току догађаја и у распореду предузиманих мера не види она логичност и узрочна веза какве је у ствари било. Што пак г. Владан вели да му г.г. официри и команданти нису ништа примећавали о датумима, то је један узрок више да г. Владан ваља накнадно сам да исправи своје датуме, јер се ето не можемо надати да ће то учинити г.г. официри, пошто они нису ставили никакву примедбу, а овамо су датуми фактички погрешни.

пред ступање у битку. Ето, они ће га сад свршити, Карацић ће се окренути, командовати војсци: „напред“ и за сат — два ови ће се многи батаљони већ трошити у стрељачком ланцу. Ова помисао као да ме уједе за срце. Јаој мени! Какве крупне ствари зависе од овако ситних људи! Живот ових хиљада што овде гмижу зависи од једнога Карацића, од једнога Комарова, чија ми војничка солидност не улива никакве, ама никакве вере...

У мирно време за један ударени шамар иде се у полицију, у суд — истерује се право. Сељак дернуо вола на Теразијама и жандарм већ га хвата за јаку и вуче у полицију да га казне за злостављање животиње; лончарски трговац на Сави пакује лонце, па не да шегрту да носи сандук, јер се боји да не полупа „еспап“, већ зове јака момка, даје му сандук и вели: „ево вај, али добро пази, чувај да не полупаш лонце!“ А овде ево хиљаде људи предају се на милост и немилост једном Карацићу, једном Комарову, и они их воде и лупају их без одговорности; уведу у бој хиљаде, изведу стотине, што је погинуло — погинуло, што је остало — остало, за то никоме не одговарају, нико их не пита и не испитује да ли за погибију каквога нашег одељења нису баш они криви.[1]

Док сам се ја овако гризао тешким мислима, батаљони се кретоше. Пролазили су поред мене у дугим и дугим редовима, а пред мојим замућеним погледом створи се чудна слика. Поред мене хуји дуг, непрегледан железнички влак. Вагони пуни, набијени људи. Влак звижди и хукће, точкови зује и подигравају од силне брзине, пружине шкрипућу, размавути ланци звекећу, прозори клопарају, вагони промичу као мушице, а из њих се чује граја и врева и чисто се осећа врео задах од хиљаде сабијених људи. И сва ова захуктана маса гвожђа и живих људи јури некуд брзином муње. Из локомотиве избија густ дим са варницама и повија се по непрегледном низу вагона, а овом локомотивом — јаој! — управља невешт и неук машиниста, који је уз то још и пијан. И ја сам уверен да влак још не ће замаћи ни тамо за оно брдашце, а казан ће му пући и влак ће се сав расмрскати у ситно комађе. Тада ми дође у памет како сам једном гледао између Штајнбруха и Пеште такав један смрвљени влак. Гвоздене осовине, дебеле као нога у бутини, стоје превијене као меке воштанице; дебеле чамове греде рашчешљане у танка влакна као повесмо кудеље; точкови, склизнув са шине, зарили се у насип и окрећући се ту у месту самлели сав шљунак око себе у ситно брашно; вагони најашили један на други и стињили се као лепиње; два чопора оваца, што су била у вагонима, претворени у крвав качамак, са кога се још цеди крв и точура на насип; тело машинисте одбачено на 20 корака. Глава му откинута и откотрљала се далеко од трупа...

Тако ће бити и са овим влаком што сад јури поред мене. Ал да, ово није влак, ово пролазе батаљони. Ја обрисах ладан зној и протрљах чело, а батаљони се већ изгубише у пруговачком потоку...

---

[1] Ово место, као и сва друга, где се што неповољно говори о Черњајеву или другим вишим официрима, забележено је у дневнику тајном Баричинијевом азбуком.

Комаров ме позва да идемо на коњима у „рекогносцировку“ спрам бујимирског виса. Са нама пође још и руски поручик Черкез Шах-Назаров, а као коњичку пратњу Комаров поведе београђане Гају Дамњановића и Николу Ђорђевића и још 3—4 сељака. Дођосмо до наше мртве страже.

— Братци, есть Турки впереди? пита Комаров стражаре.

— Турци је л'? — пита опет стражар са своје стране.

— Да, да, Турки, есть ли ихъ тутъ впереди?

— Е, Турци, као Турци, одговара војник неразумев питање Комарова — погана вера, баш су неки баксуз људи.

— Пита ђен. Комаров има ли Турака овде пред нама — умешам се ја.

— А? Има ли Турака? Има нő, ја де ће ти бити но ту! ено забило се ноде у онај шушњар на ћути.

— Мы сей часъ размотримъ — рече Комаров и ободе коња, а војник погледа за нама питајућим погледом, слеже раменима, искриви главу на једну страну, подиже обрве и рече: да бог да се у здрављу вратили.

Заиђосмо у ситну, густу честу, таман сврх човека на коњу. Коњи се једва провлаче кроз шибљак, а грање нас сваки час шиба по лицу. На два корака пред собом ништа не видиш од зеленога густиша и непријатеља не би опазио пре док му се не би на бајонет натакао. Само кад се добро пропнеш на узенђијама можеш видети по врх шуме да смо дошли близу под брдо, и ако ту има Турака, да морају бити врло близу.

Ја сам у тврдо мислио да Турци ову косу држе још поседнуту, и на један пут ми би криво за што да овако глупо изгинемо, те упитах Комарова прилично осорно: шта ово радимо? какав циљ има ово наше тумарање пред турском бојном линијом? Ако треба рекогносцирати и извиђати предео, за што нисмо узели коју чету пешака, па да продиремо напред, и ако устреба да се пушкарамо, да би нагнали непријатеља да се развије и тиме нам покаже јачину и размештај својих трупа. Овако само нас 5—6 заглавили се на коњима у овај шибљак, па нити ћемо што видети, ни вајдити, само ћемо у лудо изгинути. Комаров је уверавао да тамо на коси нема Турака; но после малога диспута пристаде да се вратимо. Код мртвих стража нађе нас коњаник изаслан од Черњајева (који беше стиго Пруговцу), да потражи Комарова. Одјурисмо у каријеру.

Чим сјашисмо Комаров готово трком притрча Черњајеву и рече му: Михаило Глигоријевићу, имам за вас једну радосну вест: на оној коси нема више Турака — Комаров показа на бујимирски вис — ми сад отуда долазимо; пели смо се до на врх — а за тим окрете се мени и упита као у потврду: — Је л' те Т.........

Ни сад не знам за што, али ја у томе тренутку рекох: „јесте“ — и слагах заједно с Комаровом, јер ми се до на врх нисмо пели. Мало час ћемо видети како у мало нисам скупо платио ово полагивање за Комаровом.

— То је врло пријатно, рече Черњајев. Значи Турци беже. Ја ћу наредити да се та коса поседне. За тим ме Черњајев оправи на коњу да стигнем ону војску, што је отишла са Карађићем, и да вратим од ње 4 батаљона натраг Пруговцу. Пошто сам то извршио мало доцније Черњајев ми рече:

— Узмите ову чету добровољаца г. Кола Рашића, па је изведите горе на бујимирски вис; поставите страже спрам Мораве, а један ланац истакните као стражу спрам Катуна.

Мене ова заповест пренерази. Откуда мени невојнику да поверавају овако војничке задатке?! Учини ми се да Черњајев хоће да ја данас будем убијен. (Којешта, нођас се смејем тој лудој мисли, али јутрос ми не беше до смеја).

— Ваше превасходство, на ономе вису, куда ме ви шаљете, Турци су, и он се не може друкчије узети до борбом. Ја се могу борити, али ја нећу умети да водим људе у борбу — усудих се да приметим ја.

Черњаје• се само пљесну по бутинама: — Ето ти сад! Није ли ми пре два сата Комаров рекао, а ви сами потврдили, да сте се пели до на врх оне косе и да Турака нигде нема.

— Да, али извештај је опет нетачан; ми нисмо излазили до на врх.

— Нећу да знам, плану Черњајев, узмите ову војску и водите је куда вам рекох. Комаров мора знати шта је рекао.

— Али ако ипак буде Турака и борба се отвори, шта да радим?

— Одлазите, одлазите, одлазите!.. продера се Черњајев. Ја опучих низ поље, а он за мном праскаше: — проклети резонери; место да слушају сви они философирају. Све их је то исквари овај њин погани устав. Но док ја узјах коња и постројих чету, Черњајев дозва Комарова и нешто су живо разговарали, па ме онда опет викну.

— Узмите још и ову чету руских „пластуна" а ево поћи ће и потпуковник граф Кановњицин. За тим се окрете Кановњицину: — Графе, узмите овај батаљон... ко је овде батаљони командир?... газда Милосав Трифунац, газда М. Трифунац... одговорише војници — узмите овај Трифунчев батаљон па пођите као потпора г. Т........, Распоредите да он са добровољцима иде напред, а ви за њима да их подупрете ако затреба. Идите с богом Т........! Ако се отвори борба ја ћу вас одовуд помоћи артиљеријом.

Кренемо се. Код наших предстража станемо да један део наше војске растуримо у ланац, јер дотле је сва ишла у двојним редовима, и да се посаветујемо шта ћемо и како ћемо. Договоримо се да ја и Кирилов, четовођа пластуна [1], са његовом четом пођемо први у ланац,

---

[1] У половини августа још је било врло мало Руса код нас, особито мало је било простих војника, свега 20—30 људи. Тих, дакле, тријестак Руса и толико Црногораца саставили су под командом Руса Кирилова тако звани „отрядъ пластуновъ". Ова чета имала је црну заставу са белом мртвачком главом и укрштеним *костима, као што* се реже на гробовима, и звала се још и „легија посвећена смрти".

Коле Рашић са 200 својих добровољаца да образује други ланац
граф Кановњицин са Трифунчевим батаљоном да стане мало у л
како нас Турци не би обишли, и да нам служи као потпора. К
смо заилазили у ону исту густу и ситну шуму, по којој смо се јут
провлачили с Комаровом, ја предложим графу да наше коње остав
код коморџија, па да идемо пешке, јер ћемо тако бити мање и
жепи. Он, на његову несрећу, не пристаде. Ја оставим сабљ
коња код коморџије, а од њега узмем пушку и у две фишек
по 72 метка, па се онда са Кириловим и нашим пластунима
немо напред.

Нема речи којима би се могла описати она поворка осећаја,
салеће човека кад пође пред пушчане и топовске метке, од који
сваки и њему намењен. Идеш напред, а у глави ти се буди му
сазнање да је ово последњи час, сад је све свршено, сад више н
размака и одгађаја већ мораш напред док те не дочека непријат
ски плотун... и то није далеко, то је ето ту... сад ће... сад ћ
неко страшно исчекивање обузме ти душу. Са овим осећајем мо
би се једино могао упоредити осећај осуђеника на смрт, у трену
кад привезан за колац чека кад ће грмнути пушке. На мах ти
кобно исчекивање постане тако досадно, да чисто потрчиш нап
само да што пре плане тај проклети непријатељски плотун, да
један пут сврши, да те не мучи ово убиствено, страшно исчекив
На мах опет обузима те црна мисао: ово су последњи тренутк
Успомене из детињства, лепи младићски снови, наде, планови, пр
тељи, сва мила и драга створења, цео прошли живот -- све ти то
навали и сломије се у оно мало простора под оном јадном луба
— и ти успораваш кораке: смрт је близу, она је ту, немино
ти то знаш, али ти би рад спорошћу корачања да уграбиш још
тренутак живота, да поживиш још мало, макар још мало...

Таласан овим осећајима наш се ланац живо провлачио кроз г
шибље, расплећући рукама сплетено грање и павитњак. Нико
говорио ни речице; чуло се само шуштање од корачања по лањс
лишћу и пуцкање под ногама опалих сувих грančица.

Напред... све напред... на један пут... гррр... као гром гр
турски плотун на 30 корачаји пред нама. Куршуми запишташе
сећи грање и лишће, неко у лево од мене јакну, ми скресасмо пу
дим као густа магла напуни шуму, (јер се из склопљена зелево
стиша тешко разилазио) а ми се у томе мраку продерасмо нека
промењеним, рекао бих туђим гласовима, рапавим и страшним,
оно што је глас човека кад дрекне тргнув се преплашен из
„ура, ура“ и скоро један преко другога потрчасмо напред. Трчи
срце бије да искочи. Капа ми оста на једном трну, а ја трчим г
глав и засушеним грлом вичем „ура“ и журно у трку пуним пиб
девачу, али рука дрхти и пуњење иде споро. Један турски вес пом
се из једне рупе преда мном, искочи човек и бежи; до њега из д
рупе помоли се други вес, трећи, четврти — читав низ весова
Турци беже. Ми трчимо. Шумица се проређи, настаде peђа, а
бија гора; Турци беже уз брдо; сад се окрећу и хватају бусиј

дебелих дрва и просуше на нас страшну ватру. Ми не трчимо више, већ идемо кораком и пуцамо. Ево и прве турске гранате где гуди ваздухом нама на сусрет; спушта се све ниже и ниже, све ниже и ниже... ду... удари и прште на 15 корака пред нама. Тек она прште, из даљине се зачу како гуди друга, трећа, четврта... Страобно звиждање бива све јаче и оштрије, све ближе и страшније... ду, ду, ду... једна удари улево, друга у десно, а трећа посред нашега ланца. Гранатска парчад жалосно зафијукаше, а два Црногорца у лево од мене само се прокривише као рањени лавови и стропошташе се на месту мртви...

Сад се зачу из даљине како хучи и наша граната. Она прејури високо преко наших глава, а ми је поздрависмо са бурним „ура“, праћеним живом пушчаном ватром и опет потрчасмо напред. Турци напустише ивицу крупне горе, ми је заузесмо и сад се отпоче пушкарање по шуми, од дрвета до дрвета. Иза свакога грма провирује турски вес и пламти пушка. Турска батерија поче бити наш ланац шрапнелом. Скоро читав сат трајало је ово пушкарање по шуми. Ми смо се постепено помицали напред и најпосле истискосмо Турке и заузесмо излазну ивицу шуме, а Турци утекоше у један стрељачки ров, иза кога је мало подаље грмила једна турска батерија. И ако смо довде побеђивали, сад беше наш положај врло мучан. Ми смо дошли на ивицу шуме, пред нама искрчена чистина, коју на 200 корака испред нас пресеца густо поседнут турски стрељачки ров, а на 100 корака иза рова грми турска батерија. Чим се указасмо на ивици шуме, тресну пред нас прва турска картечна кутија и картеч се просу као да бациш пуну шаку пшенице. Ми се прилично проредили, многи од наших остали уз пут рањени и побијени; један део ланца Кола Рашића иза нас отворио ватру па и он пуца некуд преко нас (други део Колетове чете беше се помео у шуми и наишао на нас те смо се сјешали и борили се после заједно). У лево од нас осипљу се пушке као кокице — значи и Кановњицин је ступио у борбу. Шта да се ради? На домаку смо турских ровова и батерија — дуго овде опстати не можемо, а да јуришамо — мало нас је. Шта да се ради? Кирилов посла двојицу да доведу остраг и остатак Колетове чете и да прикупе све раштркане људе по шуми па да учинимо јуриш. Они одоше, ми остадосмо у страшној борби. Картеч је непрестано сипао, из стрељачкога рова Турци су били скором ватром, наши људи, поред свега заклона, једнако су падали. Кирилов ми притрча, дрхтао је од раздражења као јасиков лист; сви смо дрхтали; просто се тресао сваки кончић живаца у нама; крв насела на очи, уста се запекла.

— Ово је ужан положај, рече ми Кирилов. Ми овако дуже не можемо опстати; ми не можемо дочекати потпору, јер ћемо дотле сви изгинути; ово треба или јуришати или одступати — Све ово говорио је Кирилов као да ме пита, али на један пут не знам шта му би јер и несачекав мога одговора он викну промуклим гласом:

— Горнистъ, труби штурмъ; на штики, ребята; ура!

Трубач засвира на јуриш, Црногорци исукаше јатагане, Руси треснуше пушкама, ја моју само стегох — чини ми се преснуће ми

под руком, поискакасмо иза грмова, згледасмо се само, па онда уз громовито „ура" нас једно 50—60 јурнусмо преко чистине турскоме рову и батерији...

Шта је даље било сећам се сад само као кроза сан. Знам да једно 100 корака тако трчасмо; знам да картеч и куршуми брисаху као метла по нашим редовима, сваљујући и лево и десно; знам да ми један рањен Рус нешто говораше; знам да Кирилова, који је преда мном трчао и страшно викао, на један пут нестаде; после се сећам да се из турскога шанца, који је био пред нама, зачу страшна дерњава, да неки многи, многи људи поискакаше из шанца и полетеше нам на сусрет, да код нас наста метеж, да неки Рус викну: недајте, браћо, Кирилов је рањен; да ја Кирилова угледах испод мојих ногу, да га шчепах за једну руку, а неко га узе за другу; да смо донекле тако бегали, да уз пут неки викаху: мртав је, оставите га, а други: није, а после не знам шта би од Кирилова, чини ми се да га у оној гужви неки људи дочепаше од мене и однесоше некуд. Оно што даље наста са свим ми је мрачно, ја у том тренутку као да сам мало био шенуо памећу...

Кад опет дођох себи видех да сам поново у оној честој шумици са једно десетак Руса и три Црногорца.

— Љуто ли пострадасмо — рече један Црногорац. Један Рус брисаше сузе: — само да није Кирилов убијен! Око нас свуда у наоколо трештала је пушчана и топовска борба. Пођосмо да куд год изађемо из онога густиша, да се оријентишемо, јер нит смо знали где су наши, ни где су Турци. Изађемо на једну уску путању у сред шуме и не пођосмо њоме дуго, кад сретосмо графа Кановњицина; јаше малаксало на коњу, а са обадве га стране придржава по један војник.

— Шта је графе?

— Где сте ви? ја ево рањен. Ништа се не може учинити. Идите тамо; гледајте да прикупите људе по овој проклетој шуми; ја идем, ја сам опасно рањен, јако ме боли.

Пођемо мало даље и шта да сретнемо. На пушкама у шињелу носе Руси јаднога Кирилова. Још је био жив, али црна смрт већ му се беше настанила на бледом лицу. Изљубимо га у крваво чело. Један стари Рус, што беше са мном у гомилици оних десетину, љубећи Кирилова обли га сузама и рече:

— Збогом, добри друже, збогом храбри страдалниче; ти си поштено одслужио твоју службу светом хришћанском делу. Прости... За тим скиде са својих груди неке ордене, извади сат и кесу с новцима и све предаде једноме од оних што ношаху Кирилова: — На! Ја идем у бој и сам господ зна да ли ћу се жив вратити. Ако паднем, заклињем те богом да ово испратиш мојој жени...

Кирилова однесоше... а мене обхрваше тешке мисли: Толики људи пали, Кановњицин рањен, Кирилов убијен! — јадни П....! шта ћеш ти овде сам као суво дрво у планини? Или ићи напред са десетак људи, без наде на успех, па погинути, или одступити па бити обешен од Черњајева?..:

... О, напред, напред! — и ми пођосмо по шуми прикупљати људе и приправљати се за други јуриш!

— Ух, за бога, господине, зар још не спаваш! Видиш ли да се ово већ бели зора; како је то врашко писање по сву ноћ?!

— Спавај, Иване, спавај, сад ћу и ја. (наставиће се).

---

[1] Г. Владан Ђорђевић, који је овај наш први јуриш са Кириловим гледао мало поиздаље, описује га овако:

„Чим се та наша одељења спустише низа страну онога виса, на коме смо ми код батерије стајали, осуше се у доли плотуни, који одјекујући по оној шумом обраслој долини, много страшније звечаху за онога који слуша изван борбе, него за онога, који се налази у узбуђености саме борбе“... (Хм, хм! не бих рекао г. докторе; да сте онда били тамо у оној „шумом обраслој долини“ сигурно би друкчије мислили).

„Страшни плотуни с којима Турци дочекаше наше прво одељење, није ни мало заплашило наше „пластуне“, јер не прође дуго, а по шуми испод (?) наших ногу (од те шуме до „наших ногу“ било је најмање 2000 метара) захори се громовито „ура! ура!“ и линија барутнога дима који се из шуме подизао на ономе месту где су од прилике могли бити Турци, стаде се све више пењати на вис, на коме стајаше Сулејман-пашино крило, а то беше јасан знак да је наша шака руских добровољаца потисла Турке, пошавши сигурно „на штики“. (Отаџбина“ св. за септ. 1880 год. стр. 266.).

У осталом у г. Владановом опису борбе 14. августа 1876. год. има неких фактичких погрешака, које ћу споменути кад на њих дође ред.

НАУЧНИ ПРЕГЛЕД.

Математика и Астрономија

У Раду Југославенске Академије Наука и Уметности штампане су ове расправе хрватских научника по математици и астрономији:

— **Zahradnik Karlo,** O skladu kriterija konvergentnosti i divergentnosti bezkonačnih redova. „Rad“ XL стр. 159.

— **Zahradnik K.** O suvislosti Neperovih logaritama s naravskim. „Rad“ XL.

— **Zahradnik K.** O nekih krivuljah izvedenih iz sieka čunja. XL 166.

— **Torbar J.** Kopernik prema obojemu životu i nauku. „Rad“ XXIII.

— **Torbar J.** Nove publikacije o Koperniku. XXX.

Геологија

Синтетички проналасци.[1]

У другој свесци „Рада“ изложили смо све радове страних и наших научењака о нашем соко-бањском метериту, из којих се читаоц могао упознати са особинама тога интересног космичког камена. Сада смо у стању саопштити један врло важан покушај, да се наш метеорит вештачки, у лабораторији, произведе. Фуке и Мишел-Леви, бавећи се покушајима минералне синтезе, репродуцирали су вештачки неке метеорите, а међ њима и тип нашег алексиначког метеорита. У седници париске Академије Наука, која је држана 7. новембра ове

---

[1] Reproduction artificielle des basaltes: par M. M. F. Fouqué et A. Michel-Levy. — Comptes rendus des séances de l' Acad. des Sciences, 14. фебруара 1881. — Expériences synthétiques relatives à la reproduction artificielle des météorites; par M. M. Fouqué et Michel-Lévy. — Com. ren. Ac. d Sc. 7 новембра 1881 године. Ови су резултати штампани и у Bulletin de la Société minéralogique de France, од 8. децембра 1881 г.

године, читан је од стране аутора, овакав извештај о тим покушајима:

Служећи се методом усијаних растопа, којом смо се служили и у другим покушајима минералне синтезе, испало нам је за руком да произведемо асоцијације неких кристала, које, како по минералном саставу тако и по главним особинама структуре личе, готово потпуно, на неке меорите олигосидере.

Први тип ових вештачких производа преставља минералне асоцијације без фелдспата, које се састоје једино из силиције, магнезије и гвожђа. Други преставља фелдспатне производе налик на *еукрит* и *ховардит*. [1]

Вештачки метеорити без фелдспата састоје се из оливина, енстатита, магнетита и магнезијског аугита. Сви ови минерали, произведени дугим жарењем на високој температури, имају округласте форме а структура њихове асоцијације гранитоидна је.

Вештачки метеорити са фелдспатом састоје се из анортита, аугита и енстатита (еукрит) или оливина (ховардит). По структури личе на офите, јер су микролити анортита обуваћени магнезијским силикатима.

Магнетит се јавља или у изолованим кристалима или у гомилицама које испуњује празнине међ другим минералима. Он се претварара у метанично гвожђе када се цела растопљена маса за два сата изложи тамно црвеном усијању на светлећем гасу. Тако се оксид редуцира а метанично се гвожђе добија у виду жилица и неправилних гомилица, које изгледају као да обуватају силикате што се јасно види кад се плочица од такве масе ставе у раствор сулфата бакра.

Пироксен је идентичан са (Ебелменовим) вештачким магнезијским диопсидом. Кристали му се састоје из млогих близанаца сједињених по пљоснима h′, због којих, међ укрштеним николима на микроскопу, изгледа као какав триклинични фелдспат. Кристили положени по пљоснима g′, не помрачују се паралелно уздужним ивицама као енстатит, већ под углом од 28°. Такав се пироксен налази у метеоритима од Алексинца и Ритерсгрина.

У кратко, међ природним и одговарајућим вештачким метеоритима постоји потпуна сличност. Најглавнија разлика лежи у томе што природни метеорити имају брешоидну структуру, а вештачки не. Али то не може бити разлог, да се једна тела са свим одвоје од других, јер, с једне стране, у метеоритима има партија без бречијасте структуре, а с друге, та се структура појављује на неким вулканским стенама, које су постале на исти начин као и вештачки метеорити.

---

[1] *Еукрит* је асидерит, састојећи се из аугита и анортита; *Ховардит* је криптосидерит, који се састоји из оливина и анортита. У чланку Станислава Менције о нашем метеориту који смо у прошлој свесци изложили помињу се *ерклебенит* и *монтрежит*: обоје су асоцијације аугита оливина и никелског гвожђа (олигосидери); први је ситнозрни и сав кристалисан а други олитичан, трошан и бречнаст.

У метеоритима је она резултат или експлозивног покрета, који их је растурио по простору, или огромног притиска коме су изложени пролазећи кроз атмосферу или услед образовања њиовог стапањем (аглутинацијом) на високој температури.

Сроћавање метеорита са вулканским стенама, оправдава у осталом, и базалт са природним овифакским гвожђем, које се до скора сматрало као метеорит, и тек се последњих година, геолошким проматрањима доказало као прави вулкански производ из земље.

Други важни проналазак истих аутора, из синтетичке геологије, јесте вештачка репродукција базалта. Базалти су базичне стене чији су се састојци образовали у две разне периоде: у првој периоди консолидације постали су оливин, магнетит, пироксен, а по некад и плагиоклас; а у другој су се периоди развили микролити фелдспата (обично од лабрадора), микролита, аугита и магнетита. Прве је доказао Кордије и у најједријим варијететима базалта, а за друге, који састављају главну масу стене, сазнало се тек пошто се микроскоп примењно на геолошка испитивања.

Базалти се дакле својим оливином разликују битно од лабрадорита, које су исти аутори вештачки направили у прошлој години. Па ма да су ове сродне стене већ репродуциране и ма да се оливин сам за се, лако производи, опет је базалте било тешко вештачки произвести. Проматрањем природних базалта експериментатори су дошли на мисао, да се њиов оливин морао образовати на млого вишој температури, но остали минерални састојци који га прате; на то упућује, у осталом и тешка топљивост оливина. За то су и свој процес вештачке репродукције методом растопа, поделили у две периоде, различне по температури, којој је била изложена маса, из које је имао да постане базалт. Употребљена маса била је црно, хомогено стакло, чији састојци стоје у истим пропорцијама, у којима стоје и састојци једнога базалта са доста оливина (6 оливина, 2 аугита, 6 лабрадора).

За прво време, које је трајало 48 часова, експериментатори су држали у платинском лончићу растопљено стакло у бело-црвеном усијању, то јест изнад тачке топљивости пироксена и лабрадора, а за време других 48 часова маса се одржавала у црвеном усијању.

У првој фази операције произведени су, у средини смеђе стакласте магме, млогобројни кристали оливина, који имају све особине природних кристала. Поред њих кристалисао је и магнетит у октаедрима. — У другој фази операције образовани су микролити лабрадора и магнетита, и остало је нешто мало од аморфне магне.

Магнет се образовао дакле и у првој и у другој фази консолидације. То значи да његова кристализација не зависи од степена његове топљивости, него од стицаја његових хемијских састојака, који стицај потпомаже кристилисање силиката.

У кратко, Фуке и Мишел Леви произвели су вештачки базалт, индентичан, у сваком погледу, са природним базалтима. Њихов покушај дефинитивно решава питање о постанку базалта: то су стене чисто вулканског порекла. — Други пут ћемо говорити о вештачкој репродукцији мелафира, диабаза и долерита.

Антропологија

Дивљаци са Огњене земље.

Пре неколико дана обишао сам овдашњу „аклиматизациону башту“. Између осталих поучних етнографских пронлазака, које ова башта износи својим посетиоцима — у њој се сада налази и једна врло интересантна група дивљака са Огњене земље. Са овим малим извешћем о тим људима није ми само цељ да нашу читалачку публику упознам са дивљацима Огњене земље, већ и да рекнем коју реч о стању дивљака у опште, т. ј. о њиховом пореклу — обичају и припитомлењу. С овим не хтедох рећи да када се сазна живот дивљака Огњене земље, да се зна и живот других дивљака — јер у колико год су физичке околности повољније — у толико је и ступањ културе већи. — Па пошто су физичке околности у разним деловима света разне — разуме се да ће и култура бити не само код појединих цивилизованих народа него и код дивљака различита.

Порекло ових дивљака је Огњена земља — острво положено на крају јужне Америке. Ово име добила је земља с тога, што њени становници ложе грдне ватре на обалама морским.

Клима овог острва, као и осталог архипелага, коме је горње острво присаједињено — одвећ је сурова. Температура се за време лета не диже изнад 6-ог степена а за време зиме она је готово стална 6° испод нуле.

Унутарњост овог острва најбоље је описао Дарвин 1832 год. Он вели: „Земља брдовита, на многим местима подводна тако, да дубоки мореузи и пространи заливи — заузимљу све равнице, које би иначе могле служити за обдјелавање. Грдне шуме, које се често шире и протежу од самих венаца планинских па до обала морских — покривају већином бокове брегова, који су источно положени. Дрва расту до висине 1000—1500 изнад нивоа морског; за тим долази један појас турфе (смољначе), која је покривена врло малим алписким биљкама, а изнад овог појаса — појас вечитог снега. У целој овој земљи једва се може наћи један хектар плодне равнице. Ја се сећам да сам видео само поред Фамина једну малу равањ и једну мало већу поред залива Гєрке. Но и у овим двама теснацима, као и свуда, густи слој блатњаве турфе покрива земљу. У унутарњости шуме, земља се не види од огромне масе биљних материја, које лагано труну и непрестано усисавају воду која се под ногама цеди.“

Остали део земље је испресецан грдним масама стена, узвишеним бреговима и непроходним шумама. Сем тога цела је земља обвијена вечитом маглуштином и узнемирена непрекидним бурама морским. При оваком стању ствари, може се појмити какова хладноћа мора тамо да влада?!

Шуме су састављене готово из једне врсте дрва са лишћем увек зеленим тако, да су путнику врло мочарног изгледа. Од биљака

које заслужују мало већу пажњу, то су неке жуте печурке, које на буквама расту и које се у грдној множини на истима находе. Од травождера се налази само једна једина *Дама*, која је у париској башти уједно са дивљацима смештена.

Од месождера, који се тамо налазе — најглавнија је лисица — сем тога неке врло ретке врсте тица; а нарочито имаде доста водених животиња. Китови, видре — многи водоземци — рибе, наоде се у великој множини. Грдна множина алга, који су тако грозно испреплетене да изгледају као нека мрежа и које су врло важне с тога што се ту находе хиљадама малих риба, шкољака, рака, јаја и зракара.

Из свега овога може се јасно видети, да је море једини извор хране обитаоцима Огњене земље. Становници ове земље, што су у аклиматизационој башти изложени учинили су на ме по сьему врло гнусан утисак.

Дарвин овако описује у своме путопису први утисак, што га оваки људи на њ учинише:

„Ја несам никад у животу видео наказа презренији и одвратнији. — Они су савршено голи; — вода им непрестано цурк ниа црвенкасто-црно тело, стаса су кржљава, лица блесаста, — коже каљаве и масне, косе чупаве, гласа цепајућег и узвикујућег. — Када човек први пут угледа овакe људе, не би могао веровати, е су то она иста људска створења, која наш свет насељују!

Они су заједно са Папусима и Вадахаима најнижи преставници рода људског. У њима можемо да видимо с једне стране нискост наших предака, а с друге стране и прогрес нашег интелектуалног развитка. Они нам могу у лествици органског развијћа служити као посредници, који везују нашу данашњу сјајност са тамним пореклом рода људскога. Сем тога они нам служе и као непобитни факат, да увидимо спорост, с којим се преображај интелектуалног развијћа људског вршио.

Исте су дивљаке стручна лица ближе испитивала с гледишта антрополошког и физиолошког — и нашли су на њима неке особитости, које их од осталих људи разликују, но то ћемо оставити на страну и у главном ћемо изложити пред наше читаоце спољне манифестације, по којима се лако они од других људи распознати могу.

Фамилиа не постоји у Огњеној земљи. Спаривање је тамо моменто-ефемерно. Жене исхрањују своју децу врло хрђаво као и код свију дивљачких народа. — Та исхрана бива дотле, док ови не буду у стању сами себи рану да набављају — тада их пусте у слободу — не познавајући више ни оца ни мајку; живећи данас са једним сутрь са другим. Када је то тако, онда је врло лако појмити, да тамо, где фале идеје о фамилији, идеја социјална а још мање идеје о отаџбини, која није ништа друго до развијена прва — не може се одржати — појавити. С тога обитаваоци Огњене земље нити имају хијерархију — ни главаре, нити ишта што би на социјалну организацију наличило.

Суровост је код дивљака врло јако развијена. Он убија жене, старце и све оне, које у опште види да се не могу хранити ни бранити.

Врло су грозна и свирепа средства, којом они жене и људе убијају. Чим глад, рецимо наступи, жене одмах бегају у планине, људи их гоне и пошто их увате, они их даве у диму од зеленог дрвећа. Када су их удавили, онда их привежу за колац тако да глава обично виси доле, испод колца наложе грдну ватру — па пошто су испекли, онда их кидајући рукама као пси глођу и једу.

Суровост је ова неумолиме природе. И Бирон је видео, да је једно дете при свој његовој молби било смрвљено само за то, што је претурило једну корпу скупљених морских јаја.

Инстикт сопствености код овог дивљака није ни мало више развијенији од фамилијарног. Сем његове стреле, копља и јеленске коже, које му као огртач служи, и који је и једино његово одело — он нема ништа друго. Скитајући се по острву и тражећи плен да утоли своју глад — разуме се да нема сталног обиталишта.

У вече, по неколико њих, који се случајно састану сложе се, те од џбуна и од дрвећа направе неко преноћиште, слично ономе, што га већи мајмуни себи граде.

Обично ту колебу покрију грањем, баце одозго њихове коже, тако исто и са стране од куд ветар дува. Ватру граде трљајући живо два парчета дрвета, па се око ње поређају да спавају, а сутра дан се разлазе у лов сваки на своју страну.

Што се језика тиче то се не зна који је степен компликованости достигао, но зна се да је говор само у толико развијен, у колико захтевају најближе потребе и неки социјални односи. — Обилатост речи не може се мислити да је велика већ и по томе, што они све четвороножне животиње једним именом зову, а тако исто и себи не придевају разна имена, но се сви једнако зову. Капетан Кок је сравњаво њихове речи са клокотањем воде у грлу.

Факат је да дивљаци у опште, прибегавају неким религиозним осећајима, да објасне неке за њих тајанствене природне појаве. Тим и ако иначе апсурдним идејама, човек се издиже изнад нивоа других животиња. Но код обитаваоца Огњене земље није тај случај. Они нити имају икакову религију, нити они природне појаве свезује са нечим другим. Они су сасма хладнокрвни спрам најгрубље природне ломњаве, као да се она и не збива.

Што се индустрије тиче она им је такође са свим кржљава. — Они немају готово никаквих оруђа за справљање ране — тако исто ни одела, сем што се у пркос оне грозне циче увијају у оне мркосуре покриваче од коже морског пса, која се просто осушена на ваздуху, употребљује као огртач. Од оружја имају стреле, лукове и копља са врхом стакленим, сем тога умеју да праве доста гломазне чунове, који су изнутра лишћем и гранама обложени.

Осим пса немају никакову другу припитомљену животињу. Сваку вештину кувања презиру. Највише воле да месо угревши га мало у пепелу — живо глођу. Сем тога радо пију крв животиња. Једу живе рибе — али месо од човека и морског пса предпостављају сваком другом.

Шала, која је својствена не само људима него и животињама — не постоји код њих. Само се знају нацмакати неком бојом по лицу, као знак задовољства.

Пренебрегавајући чистоћу, никада се не умивају, а још мање чешљају. Косу с преда одсецају, да би имали слободан поглед — а у осталој им коси гамижу црви.

Цео дан проводе или у сну или у лову. Прикривени иза џбуна вребају какву лађицу са људима и чим је смотре опале стрелама, којима у осталом добро владају, и пливајући похватају људе, опљачкају или их прождеру.

Но срећом ових последњих година, цича је била доста јака — вода се заледила — те тако им спречила да лове морске псе и остале водоземце — с тога су били принуђени, да прибегавају за помоћ морепловцима.

Ето такова су бедна створења, која острво Огњену земљу насељавају. — Летимичним овим погледом може се увидети, да они најнижем ступњу културе рода људског припадају. — Одатле се може видети да се они врло мало разликују од антропоидних мајмуна и да већа провала измеђ образованија Европејца и њега, него измеђ њега и великог мајмуни постоји. Ступањ цивилизације још није никакав достигао, он се налази у стању скотском!

Ми смо још напред напоменули да клима у опште физичке околности имају јака уплива на културу. Да место мочарне и блатнаве Огњене земље, беше земља богата природних продуката — становници истих. поред борбе противу природе. има ли би да воде борбу опстанка и према истој фели — човеку, која је много јача и много живља. У тој борби, њихов би ум морао прибегавати разноврснијим срествима за одбрану, они би сами морали увести неку хијерархију итд., тиме би они много даље крочили у култури. Тим самим када се узме, да би се и могућност земљорада, сточарства итд. морала развити — они би морали онда проћи кроз све оне фазе живота, које су и образовани Европејци примили.

С те тачке гледишта дакле, неможе се никако замислити да ни животиње а камо ли преставници рода људског нису у стању усавршавања, које у осталом сем ти физички околности, зависи још и од многих других. Но како је споро било то усавршавање, видећемо из неколико примера, који су чињени на овим дивљацима.

Да би се сачували од богиња морали су их подвргнути пелцовању. Но ово је врло тешко било успети, јер нож операторски беше за њих предмет ужаса и немогадоше их дотле пелцовати, док год несу видели, да други без икакве вике то поднеше. Тога су

ради неки чувари пред њиховим очима пелцовани били. Пошто су их пелцовали, они су ону рану са стрпљењем подносили и завијали.

Исто је тако било и са фотографијом. Када је први пут апарат био на њих управљен, а нарочито када се онај поклопац дигне — они су усплахирено бегали и то људи су иза згурених жена трчали, као бајаги да се оне пре изложе опасности. Но доцније после многих напора успе се, да се верно сниме.

Сем тога, једва су имитацијом научени, да обуку гаће. О спему не имађаху баш никаква појма док сада, гледајући непрестано сакупљени народ око њих, који је од главе до пете обучен — почињу и они а нарочито жене да свој кожни огртач тако подавијају, да им се што мањи део тела види. Жене се неке почеле умивати и и сваки час рукама дотеривати.

Имајући чешћи додир са публиком — научили су се да на позив дођу. Тако сам ја једну жену звао, она дође к мени смешећи се, ја јој пружих руку и пошто се руковасмо спустих јој 10 сантима. Исто је тако и од других врло радо примала. Пошто је отишла на место, она је дала свом детету да се игра. Веле, да кад им је први пут новац дат, они су га одмах бацали у уста, као мала деца. Доцније, пошто су увидели да није за јело, бацаху у ватру на велико незадовољство дародавцима, а већ после 3 месеца научени су да чувају, но разуме се да ни појма немају о његовој употреби.

Исто тако раде и са колачима и другим посластицама. Шећер им се чини пријатан, а тако исто једу и леб и воће са задовољством. Но од свега тога, највољију, када им ко полукрвави бифтек пружи.

Што се тиче кујне — ту се држе старог обичаја, бацајући месо у ватру, и пошто га умељају у врућ пепео, кидају га са зубима. На лађи која их је довезла, нуђено им је кувано јело, но то су одбијали.

Што се пића тиче, ту је учињен само толики прогрес, да из бокала воду пију. Први пут када су дошли, они пошто ручају, иду на валов и као друга стока воду пију.

Најрадија им је рана месо и то: јагњеће и волујско — разуме се пошто немају човечије и морског пса. Даље радо једу леб, а нарочито много прождиру морске шкољке, бацајући их једнако у ватру да се отворе, па и не чекају да се испеку.

Сем тога волу да пуше дуван — чији дим гутају. Постељу имају од сена — и добро пазе да им се оно не промени.

Ето то је у главноме начин њиховог живота и успех ако се сме рећи, који је за ово време учињен у погледу припитомљења. Неки назиру да их доцније, пошто буду учинили већи прогрес припитомљења — треба одвести у Огњену земљу, да веле, колико толико буду од користи њиховим земљацима. Али је искуство показало, да се то само илузорне наде. Овакви су дивљаци

већ били довођени у Европу и троица између њих беху у Лондону три године (1829—31). После три године припитомљавања беше решено да се врате натраг у отаџбину. — Они су до душе били доста припитомљени. Тако је један носио рукавице, чешљао се и волео је јако да му штифлетне буду увек нафиксоване. Управо је био кицош. Сем тога научио је доста француских, енглеских, шпански и португалски речи. Они су заиста били одведени у отаџбину а после године дана, кад су дошли да их посете и виде, е да ли су што год помогли земљацима — шта мислите шта су нашли?! Не после године — него после врло кратког времена они заборавише и напустише сву своју науку — потонуше у море дивљачког живота — примивши све старе обичаје. Голи, масни, мршави као и остали суграђани, задаваху европејцима врло велике муке да их ухвате и натраг у Европу довесу. Исто ће тако бити узалудан и овај посао у Паризу. Мисли се да се једно мало дете на сиси, почне обучавати, не би ли се могло успети, да се бар колико толико приближи цивилизацији европској. — Рекли смо мучан и узалудан посао с тога, што је еволуција човека скопчана са не појамним другим тешкоћама. Два непобитна закона упливишу на развитак једне индивидуе: наслеђе и прилагођање. Умножавањем задобивених особина и наслеђем истих, могла је једна врста животињска — као што је човек — да се на ступањ данашње цивилизације попне. Но да је се могло ово поступно и непрекидно усавршавање с колена на колено преносити — наслеђивати — потребне су биле не године — него векови. У тој непојамној серији од година — мозак је човеков морао пролазити, кроз истинске и дуготрајне трансформације — а не кроз моментне промене које су имитацијом задобивене. С тога, све што се буде радило, па да исти дивљаци, за што краће време на ступањ данашње културе попну — све ће велимо то бити узалудно. Све навике — сав прогрес, који они буду за кратко време учинили — биће исто тако и кратког века. Те моменте навике, те управ имитације ће се заборавити, чим престану да на њих више дејствују. Слично свом случају имамо примера и у нашим школама. Често се чудимо, како један који је учио природне науке или другу коју другу грану — после дугог школовања — ништа готово рећи не зна — а овамо се зна да је рецимо био све одличан ђак. — То је отуда — што се ти науци несу прогресивним и лаганим путем стекли — него науци моментни и брзи — који се добро науче пред „црни петак" — али и који се после њега на мах забораве. — Ту дакле наука није учинили готово никакову трансформацију мозга — није проткала тај мозак — но је се само као нека повлака моментно показала на површју нервне системе — па је моментно и излапила.

Када се летимични поглед на све ово баци — што до сада пређосмо — може се закључити ово: Да су како дивљаци са Огњене земље — тако и у опште сви други дивљаци у стању интелектуалног застоја. Но тим нисмо казали да они несу у стању да се из тог интелектуалног застоја, из те интелектуалне лењивости исчупају и пођу путем напретка. — Они су необрађени — али су у

стању да буду обрађени. Тај терет дакле пада на цивилизовану Европу, да њеног сродника извуче из тог животињског стања и бољи му пут покаже. За извршење овога треба много више и жртава и средстава и времена — нег је се то до данас употребило.

Париз, септембра 1881 год.

По Кори израдио **Ђока П. Ј.**

Зоологија.

Рад на фауни кнежевине Србије.

Накнадно имамо да јавимо још за неке радове на фауни Кнежевине Србије по књизи г. *С. Брусине*: „Jedan Decenium naše zoologičke Literature (1867—1877). Preštampano iz LII knjige Rada jugoslavenske akademije znanosti i umjetnosti. U Zagrebu 1880. Г. Брусина, управник народног зоолошког музеја у Загребу, наводи ова четир рада: 1.) Horvath G. Ueber die in v. Frivaldszky's „Monographia Orthopterum Hungariae" beschriebenen neuen Arten. (Deut. Entom. Zeit. XIV. Berlin 1870; 41—46). Дело је ово оцена Фривалдскове монографије, али су ту прештампане дијагнозе 6 специја из Мехадије и Србије. 2.) Kowarz F. Beitrag zur Dipteren Fauna Ungarns (Verhandl. Zool.-Bot. Gesell. XXIII. Wien, 1873., 453—464). — Zool. Record. X. 414. — У овом је делу попис двокрилаца које је скупио у Банату код Оршаве и на српској обали. Многе нове специје само су по именце описане а описао их је Loew. 3.) Loew H. Diptera nova, in Pannonia inferiori et in confinibus Daciae regionibus a Ferd. Kowarzio capta. (Deut. Entomot. Zeit. XVII. Berlin 1873. 33—52.) — Zool. Record X. 414. 4.) Schlüter V. Der kurzbeinige Sperber, Astur brevipes, ein europäischer Brutvogel (Zool. Garten X. Frankfurt am Main. 1869, 374—376). — Zool. Record VI, 61. Брусина вели: ова је азијатска специја знаменит прираст за српску орнитологију, јер је Hodek први нашао, да гњезди код нас и то у некој растовој шуми србинске планине на Тимоку. О овоме види и Verhandl. Zool. Bot. Geselsch. Wien XIX, 46 и Jour. f. Oreith. XX. 129. —

Мило нам је што можемо јавити да је г. M. Henri Drouët довршио изучавање наших школьака и да је већ у штампу дао своју расправу о томе. Расправа носи име: Unionidae de la Serbie par M. Henri Drouët, у којој је описано 11 специја од рода Unio, међу којима су две нове: Unio Pančići и Unio Savensis, и 11 специја од рода Anodonta међу којима су четир нове: Anodonta Moesica, Savensis (о овима двема види прву свеску Рада) Wimmeri и Dokići. — Две последње је саопштио у Journal de Conchyoliologie, vol. XXIX. 1881, 251 и 252.

ПОЛИТИЧКА КРОНИКА.

У прошлој свесци говорили смо о закашњеном указу за накнадни избор посланика на место оних, који су положили своје мандате. Сад ћемо да говоримо о резултату извршених избора.

Кад се г. Милутин Гарашанин пре годину и два месеца примио министарства унутрашњих дела, он је хтео обележити начело своје владавине тиме, што је издао распис да се чиновници не мешају у изборе, да не утичу на слободан избор, на слободан израз народне веље. Противници новог министарства тумачили су поменути распис у том смислу, да Милутин није имао вере да ће полиција помагати његове кандидате, шта више бојао се да ће она радити против нове владе и једино с тога је наредио, да се полиција не меша. А противници пак старог Ристићевог министарства тврдили су, да Милутин хоће овим расписом да изнесе начело по коме ће радити и по коме мисли да треба сваки министар полиције да ради.

Прошла је година дана како Милутин седи на столици министра полиције и дошло је време да се народ позове да изврши нов избор, да слободно изабере људе, за које држи да су кадри и способни да га на скупштини заступе. Толико кратко време довољно је било да се распис преда заборавности и да при изборима посланика играју највећу улогу агитације чиновници и полицајци, којима је дужност била да мирно даду свој глас за кога желе, а да положај свој не употребљују да принуде људе да гласају за човека, који се унапред изјаснио да одобрава владине поступке и да ће је потпомагати. Судећи по јавној и отвореној агитацији чиновника при овим накнадним изборима и по томе што нису предузете никакве мере да се предупреди мешање полиције или да се казне они, који су се мешали, долазимо до уверења да Милутин није убеђен био у начело којим је у почетку окарактерисао своју полицијску управу.

Да ли је Милутин услед начела неодговорне власти променио принцип своје управе, или је пређашњи распис издао само за то, што је хтео упливисати на изборе, сузбијаћи противни уплив — то се с поузданошћу не може једно или друго изводити само из тога једног факта. Али ко је био у стању да прати целокупну радњу министра унутрашњих дела, тај је могао доћи до уверења, да Милутин није пустио на јавност онај распис, што се мисли увек придржавати начела слободног избора, но што је онда немешање полиције тако исто годило његовом политичком „начелу“, као што му сада после годину дана годи мешање.

Уставна владавина почива на начелу да влада буде израз бар већине народа, ако не би било стање у земљи тако да може репрезентовати целину народа. Јавно мњење, журналистика, јавни зборови, избори за општину и скупштину служе као мерило за оцену да ли министри имају уза се већину народа или не, да ли могу и даље владати на уставном начелу, на начелу, које их је довело на владу. —

Велика морална снага, дубоко и непоколебљиво убеђење да се народу најбоље служи, ако се поштује свакад и у свима приликама слободно изражена жеља већине народа, може да уздржи људе, који имају у рукама неодговорну власт, да не прекораче начело уставне, преставничке владавине.

Кад на страну одбацимо све побуде, које неког човека могу гонити за влашћу и кад претпоставимо да човек у власти има тврдо убеђење да њоме служи и користи само народу, онда опет има и таквих људи, који држе да народу служе и онда, кад силом своје власти нагнају народ да живи и да се управља по законима, које су они створили, и ако уза се нису имали већину народа. Велики реформатори црпли су снагу свога деловања из уверења да стварају законе, који ће подићи и унапредити народ, и ако овај на њих мрзи и сматра их као терет. Али и велики тирани, који снагу народну сатиру и упропашћују, оснивали су своју владавину на истом уверењу, на коме раде и реформатори.

Отуда у чисто уставним земљама наређења да министри могу и смеју владати само онда, кад имају уза се већину народа и кад их већина народа средством скупштинских избора попне на висину министарских столица, и да су одговорни свакад и у свакој прилици за рђаво схваћену политику и за рђаву управу. Народ је толико претрпео од разних тирана, који су уобразили били да су реформатори, да је у уставној владавини препречио пут свима онима, који мисле силом власти да реформишу земаљске установе, и створио је установе, где могу реформатори исказати своје реформаторске идеје и изнети их народу на критику и увиђај, те да народ може благовремено размислити о новим установама, које се предлажу, и да буде на чисто са својим гласом да ли их треба потпомоћи или одбацити.

Властољубиви људи, и људи, који су уверења да народ могу усрећити само силом власти, као и они људи, којима власт гове материјалним интересима и личном ћефу и расположењу, остају на влади и онда, кад су изгубили у народу потпору и поштовање. Шта више, они прибегавају свима оним средствима, која су кадра да упливишу на мерило, које служи за оцену њихове уставне владавине. Знајући да резултати избора за општинску управу, или за скупштину могу служити као најочигледније мерило да ли влада ужива поверење у народу или не, они прибегавају разним досеткама и уйдурмама и дозвољавају себи да употребе и она средства, која се никад не могу одобрити и сложити са појмом уставне владавине.

У земљама развијеним и изображеним сразмерно много мање има људи, који јуре за влашћу, но у оним, које стоје у почетку развитка и изображења. Тамо знају да власт има граница, преко

којих не може прећи, јер ступањ цивилизације томе се противи, али овамо многе слабе главе гину за влашћу, а некима још слабијим та је страст толико памећу овладала, да свачијој јавној политичној и друштвеној радњи траже покретаче једино у властољубивости људској. —

Код нас на жалост власт заноси многе људе, почев од обожаваоца власти, од обожаваоца церића, па до најпретеранијих анархиста и комуниста, којима би требала неограничена власт те да могу одржати друштво без власти. Код нас је историја нашег државног живота пуна примера борбе око власти. Власници били су узрок пропасти народној на Косову, власници били су покретачи толиких династичких буна и преврата у Србији. И ако каквих буна и преврата те врсте и даље српски народ преживи, њих ће сигурно и неминовно *опет власници проузроковати и покренути*. Код нас је власник Вучић тукао и гњавио народ што му је криво било гледајући како га други туче и гњави а не буни се противу власти. Код нас су прости људи, који су поред ватре одрасли, који су се чувајући по планини стоку развили и случајно до власти дошли, смишљали како да овековече и утврде власт у својим породицама. Код нас је било људи, који су борећи се противу Милошеве неограничене власти тежили да Србију поделе на кајмакамије, како би и њима пала у део неограничена, кајмакамска власт. Код нас има и таквих примера да се младићи назову „социјалисте“, пламти им говор противу власника и оних који могу некада до власти доћи, па опет први самосталан корак што га учине у живот такав је да их правце и насигурно води у службу власти. Код толиких примера у историји и код такве карактеристике нашег народа није чудо, ако се Милутин није могао уздржати ни годину дана а да не погази начело на основу којега је отпочео своју управу и да не прекорачи границу уставне власти. Он је силом власти упливисао на изборе, али његов уплив свуда је био слабији од народне одлучне воље, само је у Београду савладао народну вољу удруживши напредњачку странку са свима елементима, који или нису марили за будућност Србије, или нису појмали уставно своје право и дали се употребити од Гарашанинове полиције онако исто као што су се и као што би се сутра опет дали употребити од полиције Ристићеве, и Христићеве, па ако хоћете и Андрашијеве и Абдул-Керимове.

По нашем мишљењу свако властољубље, па потицало оно ма из каквих побуда, престало би кад власт не би била место одакле се могу изводити разни планови, постизавати разне личне тежње и одакле се могу изводити или само и покушати да изведу политички и економни програм; но кад би било место, на коме се мора изводити оно што јој је наложено да изврши, на коме ради као извршилац или опуномоћеник народни а под контролом истога народа и под строгом одговорношћу за најмање прекорачење делокруга извршне власти.

По нашем мишљењу то се може постићи ако се највиша власт народу поврати, и ако се установе државне тако уреде, да само на-

род има власт, а сви други да раде као одговорни извршиоци, или опуномоћеници народа.

Данашњи бирократски систем у нашој држави тако је удешен, да је власт од народа одузета и предата министрима, а ови је преносе на све своје привржденике, који су у државној служби.

Томе злу може се доскочити само изменом устава, али у духу народне самоуправе. Кад власт постане терет, кад власт постане место за извршење туђе (народне) воље, кад власт буде место на коме је онај, који ради у име власти, изложен највећој опасности, највећој одговорности за тачно извршење повереног му мандата, онда их неће бити много у којима ће се неговати жеља за влашћу.

* * *

Устанак у Боки Которској шири се, и Аустро-Угарска предузела је строге мере да устанак пошто по то угуши пре но што пролеће дође и док се гора листом не заодене. У пролеће почеће се извршавати закон, којим се установљава војска од самих Босанаца и Херцеговаца, и која се први пут у тим земљама уводи. Аустро-Угарска предвиђа да народ у тим српским земљама неће радо пристати да даде своје синове у војску оној држави, која га је притисла горе но пређашња Турска, и да ће устати на оружије да брани како своје синове тако и своју будућност. По берлинским уговору, по коме је Аустро-Угарској дозвољено да у Босни и Херцеговини поврати ред и администрацију уреди, остављено је врховно господарство над Босном и Херцеговином самом султану. Кад је султану задржано суверено право над Босном и Херцеговином, онда он не може дозволити да синови тих провинција уђу у војску неког другог суверена, коме се на верност и покорност заклињу, и који има у својим рукама команду над њима, јер поданици тих земаља у случају сукоба поменута два суверена, не знају кога би слушали и дошли би неизбежно у сукоб с једним или другим.

Бошњаци и Херцеговци, који су се борили за своју слободу не могу никако пристати да пређашње своје ропство замене још горим. Ако не могу боље што добити, онда радије би задржали и старо стање но ново, које их још више гњави. Због тога врло је вероватно да ће се и Бошњаци и Херцеговци у пролеће придружити бокељском устанку, и са оружјем у руци протестовати противу увађања војачине у њиховим земљама. Они ће покушати да одбију силом закон, по коме би морали давати своје синове у војску ове државе која их највише гњави.

Бокељки покрет има изгледа да се може раширити и распрострти по свој Босни и Херцеговини, али за сада још се не може поуздано рећи да ће тако доиста и бити. Скори догађаји, који се очекују, решиће то питање.

КЊИЖЕВНОСТ.

Низ српскијех приповиједака, *Вука Вит. Врчевића. Већином о народном суђењу по Боки, Црној Гори и Херцеговини. Панчево. 1881.*

У овој књизи прештампане су и прикупљене у једно приповетке из живота народнога у Боки, Црној Гори и Херцеговини, које је приповетке г. Вук Врчевић раније објавио у задарском правничком листу „Праву“ и у дубровачком „Словинцу“. Господин писац имао је прилике да сам види и чује све о чему ове приповетке причају, и ми му веома захваљујемо за труд и усрдност око овога посла, који ето нарасте у читаву књигу од 340 страна.

Познато је каку високу вредност има литература која нас упознаје са животом народа. Да је у тој литератури приповетка једно од најмоћнијих средстава то нам доказаше приповетке Стјепана Љубише, а то ће свакому читаоцу бити јасно пошто прочита књигу којој горе исписасмо наслов.

Господин Вук Врчевић није уметник приповедач. У овом послу он је предузео да нам само докаже оно што је чуо, да пред нас изнесе оно што је видео. Он сам нити што додаје нити што улепшава. Тако су пред нама истинити догађаји, који својом унутрашњом вредношћу дају вредност и приповеткама. Ми ћемо мало даље разгледати колико је господин писац учинио у оном што је његов рад, а сад да видимо саму садржину.

Кад читалац пажљиво прочита све ове приповетке, њему ће се показати у главним цртама слика једнога друштва чији су чланови (свакојако мушки чланови) једнаки и по социјалном положају свом и по кругу мисли својих. Нигде нећете наћи боље прилике за заједницу основану на једнакости. Ова заједница има свој — програм. Потпуни програм ако хоћете у питањима политичким, моралним, религиозним, чак и у питањима етикеције. И, што је најважније, овај се програм врши доследно, у свима приликама, врши се тачније него икакав други програм „организованих“ друштава. Основна мисао овога програма јесте: корист и одржање племена или народа или кнежине или села или — метните још како име, само то име *мора значити већи број људи,* а никако једну личност. О интересима једне личности може бити говора тек пошто су осигурани интереси заједнице.

Ево примера. Девојку је обећао отац њен Маркиши Стојанову за сина му. То значи да је девојка у пуној форми испрошена. Међу тим девојка воли Ђетка Лазарева, и овај је доиста и уграби, те тако,

по речима Мићуна оца девојчина, „оштети му образ пред људима, што до данас није нико, ако му није у исте опанке платио". Ствар је услед тога доведена дотле, да је мора расправити суд добрих људи. Како ће је расправити? Изгледа да је ствар проста, и да се може *праведно* расправити по праву љубави. Али је ли то и *корисно?* Ово питање користи, и то користи целе заједнице, има пред очима народни суд, и доследно основној мисли програма народнога суд решава — да се девојка не да ни једному. Разлог је врло прост и јасан: љубав девојке и момка не сме бити повод да се заваде два братства и да због те заваде штетује цела заједница (види *Народна пресуда вјерене на развјерене дјевојке*. стр. 11.). Још је карактеристичнија у овом погледу приповетка *сељани оженили калуђера* стр. 72. Ми ћемо из ње поменути само најважније упућујући читаоца на саму књигу. Кнез Милош Зотовић има два сина, Димитрија и Јована. Димитрије се покалуђерио и постао Дионисије, а Јовану отац испроси девојку, уговора свадбу, окупи сватове и доведоше девојку. Калуђер ће сам венчати свога брата. Али где је среће ту је и несреће. Једному од муштулугџија омакне се мала пушка те на место уби Јована. „Лелек и кукање оца и мајке, сестара и све кутње чељади, па и сабраних на пир пријатеља над мртвим Јованом, продрије до цркве и свију сватова. Кад сватови разабраше што се је догодило, сви као од камена остадоше, а стари сват, ударивши се по кољену, *заплива у дубоке некакве мисли*" (стр. 78). Може се лако увидети да је стари сват поред све несреће која је пред свачијим очима запазио и једну *већу* несрећу, једну осетнију штету: *кућа Зотовића се ископала*. Шта да се ради? Ми смо већ напред рекли да се народни програм извршује доследно. Стари сват говори сватовима: „хајте браће, да ја сам половицу макнем гријеха на моју душу а ви сви половицу (свак упре очи и слуша), хајте, в. лим, *да вјенчамо калуђера Дионисију с овом несуђеном Јовановом заручницом*". На то одговарају сватови једно гласице: „теби, стари свате, из уста у најсретњи час, а господу Богу у уши *народни* глас! Тако нека буде, а гријех на нашу душу". Залуду Дионисије одвраћа и говори да се свештени лик не може оскврнути, да се његове камилавке и браде нико не сме дотакнути, да ни владика не сме њега лишити свештенства без законита узрока. Све то што он износи може бити поштовано само док се не сукоби с вишим начелом из народнога програма. А кад се дође до сукоба, онда народно начело одговара: „Не знамо ми, Дионисије, што ваше књиге пишу, него у муци и невољи да бирамо од два зла једно мање. Оцу ти се јутрос кућа, онако оглашева, ископала од мушких глава; туђа ђевојка на наш образ дата, не може у туђој кући невјенчана, а још мање сама се повратити своме роду без сватова. Што смо наумили, оно ваља и да буде, не против божје воље — Бог не дао! — него од љуте и витешке невоље, а знаш да се давно рекло: нужда и закон измјењује, него свлачи те калуђерске хаљине, а ви два ђевера и ти војводо и куме, хајте, донесите пред цркву мртвог Јована, да га по божјему закону сахранимо у калуђерске хаљине, а калуђера вјенчамо у нове Јованове". Тако је све и урађено, јер „што се у једном селу уговарало није се до данас никад поговарало."

У свези са овом читалац треба да прочита приповетку *заваћа попа са сељанима* (стр. 259) где се прича како сељаци (јер „старије је село од међеда") пресуђују: „кад се с попом Жутком не можемо бraцки начинити, нека од данас он не буде наш ни ми његови".

Каже се, да је народ религиозан. Допустите једну исправку: народ је толико религиозан колико за религију остане места у народном програму.

Занимљиво је да видимо положај жене у овом друштву. Ми рекосмо горе, да су у овој заједници сви мушки чланови равноправни. Само они и чине друштво. Круг женскога рада не простире се даље од куће у којој је она домаћица. Она нема места у збору. Њен муж је њен господар, и кад га она по имену назове, онда додаје „и Бог се по имену зове" (стр. 16) правдајући овако слободу своју начином којим се највећи ауторитет назива. Потчињеност њенога положаја доноси да она не може ни погинути ни обрањена бити од пушке или ножа. У једној приповетки (*земаљски суд после погибије двоје несрећних сватова*, стр. 38.) пошто се дозна грдна несрећа о покољу двоје сватова, прима се као радостан глас као утеха у несрећи, што се још већа несрећа није догодила: што ни једна од девојака не би обрањена. Господин писац вели (стр. 106.) да колико је њему познато „до данас се није дало чути ни у Црној Гори, ни по Херцеговини, као ни по Боки Которској, да је човјек своју жену убио, или наговорио кога да је убије; и кад би му до какве невоље дошло, мени се чини да би прије себе но своју, али чију му драго, жену на смрт убио, јер код сва ова три народа (!) нема човјеку више срамоте но да би жену макар нехотице или у боју смаквуо". Али одмах за тим додаје „ријетки су они мужеви који, дајбуди, није једном жену у свом веку избио (обично чибуком, а замлатницом и без броја)". — Кад оценимо добро положај жене у оваком друштву, и нарочито кад се сетимо да се при уговарању женидбе не гледа много на пристанак момка и девојке, онда нас неће изненадити пишчеве речи на стр. 107: „На против имамо *много* примјера да су жене своје мужеве убијале, или навеле другога да га убије" Само што се не можемо за све случајеве сагласити с писцем, који на овом месту, без потребе и без среће, одступа од своје улоге објективнога приповедача, и налази да се сви ови мучни случајеви могу објаснити кад се каже: „глупа простота не размишља друго но да се само освети; дакле по природи четвероножној, а не људској". Без икаке „четвероножне природе" ствар излази много простија кад се узме на ум да сваки суд само одређену количину може примити у се, и да преко тога хоће да „прекипи". Ма колико да је изванредно велика трпљивост жене, опет се нађе и тој трпљивости граница, и кад се та граница прекорачи, онда се — „даје израз своме осећању" на начин који директно одговара васпитању и свима фактичним околностима. И сам случај који г. Врчевић износи у приповетки *осуда на смрт једне жене* и т. д. (стр. 106.) пре ће потврдити ово наше мишљење него што може утврдити г. писца у погледу који о том горе наведосмо.

Поред жене која је убила свога мужа прочитајте на стр. 98. *жена оженила мужа*. Читајући ову приповетку мени је било жао, што

г. Вук Врчевић није уметник, па да оваку благодарну тему и обради по заслузи њеној. Али и из оваке приповетке видеће читалац како природан и здрав живот уме лако да нађе излаза и из најмучнијега положаја не обазирући се ни на све оно што ће „рећи свет“ ни на консеквенције из „теорије“ брака.

Приповетке *примјери некадашњег и садашњег суда у Херцеговини* (стр. 1.) и *опет нешто о народној самоуправи* (стр. 5.) износе нам живо пред очи сукоб народне воље с наређењима државним, и показују нам енергију с којом народ чува своје погледе и противи се сваком страном мешању у расправљање његових послова. У овом могу правници наћи пространо поље за своје испитивање. Не упуштајући се даље ми ћемо овом приликом свратити пажњу наших правника како на ову страну народнога живота тако и на изврсне радове г. В. Богишића у овом правцу. За дужност сматрасмо ово рећи у толико више што је, како изгледа, знатан Богишићев посао примљен код нас врло равнодушно и остављен на оном месту докле га је учени писац сам довео.

Не бисмо добро упознали читаоца с члановима овога друштва, ако му не поменемо како они сви и сваки високо цене и чувају своју част и свој образ. Тога ради није нам потребно упућивати на једну или на другу приповетку: у свима ће се наћи докази за то. Пред народним судом изјављује један: *ништа ми не дајте, али ми образа чувајте, да ми се с образа не би кућа ископала.* И на другом месту: *човјек дава све за образ, а образ ни за што*. За повређену част девојке досуђује народни суд да кривац плати колико се плаћа за *једну и по мртву главу (суд добрих људи.* стр. 83.) Како изгледа ова „простота“?

Да напоменемо још једну карактеристичну појаву у оваком друштву. То је *освета*, али не лична освета која се ограничава на мали круг приватних односаја, него освета као установа, освета коју врши цело брaство за смрт једнога свога члана. Има у тој освети једна страна коју често превиђају многи нарочито страни писци кад говоре о нашем народу у Црној Гори, Херцеговини или Боки Которској. То што они превиђају јесте основно начело на ком се држи освета. То је начело: гарантија за личну безбедност. При оскудици модерних „државних“ гарантија само освета чува појединца од насиља јачега. Како убиство човека не долази пред истрагу државне власти (разуме се, да ово вреди само дотле, докле државне власти још никако и нема), тако ће од убиства бити обезбеђен само члан онога браства о ком је раширено уверење да неће оставити без освете смрт свога члана. Колико је члан модерне државе законом и судом сачуван од насиља, толико исто у том истом осигурава освета члана патријархалнога друштва. Овако сматрана појављује се освета као савршена друштвена институција, којој је много пречи циљ и много важније дејство *да сачува једнога члана друштва од невоље, него да врaћа зло за зло.* Тако се, док нема „државе“, организује браство, племе, породица. И морални ауторитет племена замењује морални ауторитет саме државе. Отуда ваља странцу да узме „веру“ од једнога браства, и онда је толико сигуран колико се верује у снагу браства кому се поверио. Сама установа није ни у колико национална. Она се налази

свуда где су исте друштвене прилике, и траје докле год трају прилике у којима је потребна.

Упознавши у кратко читаоца са садржином приповедака г. Вука Врчевића нама остаје још неколико речи о самој изради. И ако смо захвални господину пісцу на његовом труду, опет морамо изјавити, да је облик ових приповедака много заостао иза њихове садржине, и да бисмо волели видети у њима и бољи распоред и бољи језик. Господин писац у предговору изјављује, да се потпуно држао „народнога“ језика, али данас се бар не мора из нова водити разговор о том шта је народни језик, а извесно се у књижевност не могу пуштати и таке несумњиве погрешке, као: „смијео“, „хоћеду“, „без да је“, „с носећим дјететом“ итд. итд.

Анд.

О интелигенцији човека и животиња. *По Брикеу, Рекламу, Дарвину и другим, написао Ђорђе Марковић,* докторанд медецине у Бечу. *(Ову је расправу наградио г. министар просвете и црквених послова са 50 динара од штампаног табака).* Београд, 1881. стр. 72. Цена је 1 динар.

Прво што пада у очи човеку, који хоће да прочита ову књигу, то је збир имена аутора, по којима је књига написана и реклама да је „ову расправу наградио г. министар просвете“. Колико ће читалац бити захвалан г. министру, то ће осетити кад прочита књигу, а што се изворних аутора тиче, то се одма у почетку мора зачудити кад види име сумњиве величине, вулгаризатора Реклама, поред имена знаменитог Брикеа и Дарвина. Реклам је ову почаст само у Србији могао доживети, где су већ писане неке књиге „по Боклу и Миловуку“. Зачудиће се и кад види да се „о интелигенцији човека и животиња“ пише по Брикеу, који се овим предметом није занимао, а нигде се не помињу дела Лероа, Хузоа, Вунта и Пертиа. Али блистање имена Дарвиновог на корицама ове књиге навешће читаоца, да се без сваког устезања ода на прочитавање ове расправе.

На првом је месту „предговор“, који је писац написао сам, а не „*по*“, дакле оригиналан, као и пишчев „позив на предплату“ на ову књигу. Предговор почиње речима: „Чим човек — као најсавршенија животиња — дође на свет, одма почне да *распитује* (баш распитује?) и сазнаје за *основне елементе*“ (које, какве? да ли за хемиске стихије?) чији су утисци тако значајни, да их дете почне да *обожава*“ (откуда се то зна?) „Одмах за тим та љубопитљивост прелази и на животиње“. (Дакле са новорођеног човека прелази нешто на животиње. Ово се не слаже са десцендентном теоријом с којом писац воли да парадира). Затим се, „да видил чуда, оно не задовољава својим искуством“ и „само о набрајању интелектуалних особина“ већ иде даље и натерује учитеље, да му кажу да Бог управља и поучава животиње. Тај „лаконски одговор“ чини те дете „губи вољу“ и „напушта најплеменитије и најважније поље у природ-

ној науци." „Дође до гимназије, велике школе, универзитета; свуда чује да су животиње паметне, изучава их анатомски и физиолошки, али још нема правог појма о тој интелигентности животиња. Постаде изображен човек, пун наде на све могуће каријере у државном организму, али још не зна законе, по којима животиње умну способност развијају." Али, ево среће изненада, трчи му у помоћ „докторанд медецине" и по „Брикеу и Рекламу" пише му књигу, „о интелигенцији човека и животиња", штампа је помоћу г. министра просвете, те „шири знање и просвету у народу и то тако *акутно*, да кроз све слојеве друштвене провејава умна способност" и то све само „да се та *глупа маса* што више и брже умно развије". Тако „натучен елементарним знањем" долази читалац до свести да „све што је у друштву учинио, па било добро или зло, било морално или неморално, за све то не би требало да човек пред судом одговара; јер он није крив, он је јадник само слепо оруђе и извршиоц вечних природних закона и социјалних уредаба." Само кад би судска независност била код нас тако добра као код животиња („судска је независност мало боља код њих", вели писац), или кад би наши законодавци само сазнали за ову лепу доктрину, одма би се могли спалити сви казнени законици а робијаши би могли подићи споменик своме ослободиоцу, — аутору ове, књажевско-српским министарством просвете награђене, расправе.

Реферат ваља да нам је кратак, а нами је жао да се одвојимо и од самог предговора. У њему има још лепих ствари. Ево на пример: „Видићеш драги читаоче чак и то, да и оне — животиње — пате од истих беда, од којих и ми, да има и код њих сиротиње и богатих, власника, — терориста, робова, изме̂ћара и неправде, гажење закона и још сијасет тих по несрећу *нужних зала*. (То је богме зло та *„нужна"* зла!) Е па кад видиш да су све ово необориме истине, онда не роnћи на срећу, (то је логично) већ гледај те отресај јарам (то сад опет није логично, јер је „необорима истина" да је зло „нужно"), ако мислиш да оно мало нежне (како где) материје, коју си из природе за часак позајмио неоптеретиш тиранским неправдама — јер и оне — као што ћеш видети, из дана у дан поправљају своје бедно стање". (Ко? зар су „тиранске неправде" у „бедном стању"? У каквом се стању онда налази „онај, који цвокоће у хладној соби, па размишљава о начинима како ће свој не умољени желудац — тог несташка и ветрогоњу — да подмири"?) — При крају предговора г. писац жали што мора да прећути „и остале неумитне податке, који не само што износе препреке друштвеног и умног развића, већ показују начин како да се стане на пут *тим сектама*, које су ударили порезу на ум; (Које ли су то секте?) те тако да се сва могућа зла и беде још за времена отклоне. Али ко познаје прилике у којима се находим, опростиће ми за сад, (то је велика штета, али ми не разумемо на што онда и говорити о томе) а боже здравље, (дај Боже!) пак ћемо се онда наћи на мегдану — не штедећи ништа што није достојно да заузима место у државном и друштвеном животу". Очекујући с нестрпљењем овога напредног борца на јавном пољу, да пређемо на садржину ње-

гове књиге. Стално га пратити не можемо, јер би морали отегнути врло овај реферат.

Писац није разумео који је материјал требао да унесе у своју расправу, нити је унесени умео да групише како ваља. Разноврсним појавима интелигенције није посветио ни трећину књиге (само 20 страна); остало су, сем једног цитата из Дарвина, анатомски и физиолошки подаци. Први део изгледа нам да је исписан из разних „листова за забаву и поуку", као што су „Gartenlaube" и „Јавор" (који су одиста неколико пута цитирани), и то су канда ти „други", који су у друштву са Бриксом итд. дали материјал писцу за ову расправу. Истина и у таквим листовима има прича интересантних за читање и често корисних података, ама кад се поред књига Хузоа и Вунта и т. д. траже подаци у „Јавору" и код неких пријатеља у Београду — онда то не обећава много да ће цељ књиге бити постигнута. А та је цељ врло велика, врло претенциозна. Ево како ју је сам писац поставио: „Цељ је њена да на основу десцендентне теорије, објасни поступно развијће људско, да покаже једнакост и једнообразност у саставу код човека и животиња. (То не би требало да је цељ књижице „*о интелигенцији* човека и животиња", која има само 72 стране), на основу те анатомске сличности да опите, који су на животињама прављени, на човека пренесе. Даље ће да покаже где је интелигентност људска, у чему се она састоји? — да изнесе тајанствено умовање животиња, како се са постепеним развијћем нервне системе — почев од корала па до човека — и свест поступно развијала". — Тој тако лепој и озбиљној цељи писац овог дела није ни у колико одговорио, ваљда за то, што није *умео* да одговори. У књизи се налази неки материјал без свезе, уредбе и користи. Да поменемо само да се из Дарвина цитира, поводом кратког описа нервне системе код инсеката, једно место шест страна дугачко, у коме се говори и о томе како лове мачке и пси. Да ли писац зна за што је утрпао ове стране? Да ли није за то, да би се штедрота г. министра могла обилатије излити. Ако је то, онда је нелогичност тиме извињена, јер се министарству даје прилика не само да богатије обдари једног комотног писца, него и да два пут плати и о своме трошку штампа једну исту ствар.

Сем тога што је материјал, који је имао да уђе у ову расправу, рђаво одабран, а још горе уређен, у истој се, под гарантијом „најновије науке", протурају неки сасвим погрешни погледи, и — што је још горе — нека сасвим неистинита тврђења. Да споменемо само главније погрешке.

Аутор је нашао за нужно да престави састав и развиће нервног система код свију класа животиња, па је у том разлагању, (које ни у колико није одговорило својој цељи) учинио ове знатније омашке.

За сепије вели да има ганглионе, који су „расејани и нису један с другим спојени" (стр. 39), међу тим је сигурна ствар да су сви ганглиони код цефалопода спојени анастомозама.

Страна 53. почиње овом реченицом: „Код крустацеа је нервни поредак као *и* код зглавкара“. Види се да „докторанд медецине у Бечу“ не зна оно, што знају ђаци у свима српским полугимназијама, а то је, да су љускари, само један ред из кола зглавкара, нису дакле две групе одвојене, које се могу једна поред друге ставити, већ једна, као шира категорија у класификацији, обувата другу.

После прве реченице долази одма ово: „Рак има такође велики ганглион око ждрела (зар је све оно око „ждрела“ само један „велики ганглион“?) затим прсни гланглион (који је постао, слободни смо додати, стапањем свију пост-езофашких ганглиона што припадају тораксу, као што су се стопили и сами сегменти цефалоторакса у једну љуштуру) и више трбушних ганглиона, који су скопчани једним ланцем (скопчани су сви ганглиони а не само трбушни). Ганглион на репу много је већи од трбушних (па и он, ваљда, припада серији трбушних ганглија!) а то је очевидно (да је већи, то баш није „очевидно“; а да ли и треба да је већи, то ћемо сад видети) јер рак потребује да својим репом пипа, куда ће да иде. *За то дакле рак иде натрашке што се нервни ганглион за осећање и пипање на самом крају од репа находи.*“

Као што се старим академичарима, који су за рака рекли, да је то „мала црвена риба што иде натрашке“, одговорило, да нити је рак црвен (мањ кад је *куван*, а таквог су га учени академичари најчешће виђали), нити је риба, нити иде натрашке — тако морамо и ми одговорити г. Ђ. Марковићу да: Прво: рак не иде редовно натрашке; и њега воде више очи но реп. Друго: ничим до сада није доказано, да је крајњи трбушни ганглион одређен само на „осећање и пипање“ већ у тим функциама остали ганглиони (за које писац увек мора рећи да су „нервни“, као да овде може бити речи о неким другим) суделују исто толико колико и он.

За нервни систем *пчела* писац вели да „оне имају највише нерава на глави, који су око ждрела у претенастој форми обавијени. (Не помињу се цефалидни ганглиони што преставља[ј]у мозак и из којих излазе ти нерви). На прсима имају један велики ганглион, који је од другог и трећег на глави одвојен; (какви су то „други“ и „трећи“ ганглиони на глави?) на трбуху пак имају 4 ганглиона, који су један с другим у свези и који тако рећи сачињавају један нервни кончић. (Сви су ганглиони у свези и сачињавају један систем; трбушни ганглиони део су тога система а нису „један нервни кончић“). Од ових нервних ганглиона (од којих? да ли од трбушних или од грудних или од свију?) зависи те ове животиње имају ону умну способност која их од свију инсеката разликује и прво им место даје међ свима осталим“. Ганглионарни систем пчела није савршенији но код неких других инсеката, те ни „најновија наука“ још није у њему нашла објашњење, за што ове животиње имају већу интелигенцију но остали инсекти. Важније је било поменути проналазак Дижардена, да волумен *мозга* пчелиног (који писац и не помиње) износи $^1/_{174}$-ти део волумена целог тела и да је тај релативни волумен три пута већи код пчеле но код бумбара.

До чудноватих је ресултата дошла пипчева „најновија наука" и у питању о интелектуалним особинама највиших животиња: мајмуна, жене, радника, математичара. Г. Ђорђе Марковић жестоки је присталица „десцендентне теорије". То је врло похвално, јер је та теорија ресултат „најновије" и „савремене науке". Истина, када се прочита свечани почетак ове расправе, у коме се смело тврди, да су научњаци „путем ископавања прехисторијских лубања" дошли до ресултата да човеково „развиће почиње још од монере и амебе" — онда се може посумњати мало да писац одиста зна за што је трансформиста. Али то не чини много: он је дарвиниста и задовољан је и што је пронашао доказа да су и српски сељаци „досета праве дарвинисте" (стр. 64). Као добар дарвиниста, он упоређује, а богме и изједначује, човека са вишим мајмунима. На томе ће му бити захвални сви пријатељи научне доктрине. Ама шта ћемо да радимо кад прочитамо пишчеву дисертацију о жени (стр. 59, 60), раднику и Гаусу (стр. 68). „Жену не можемо ни у чему с човеком да сравнимо, јер по готову одступа у свима органима." (стр. 60). Ми смо до сада мислили, да су те разлике у „органима" само толике, да изазивљу потребу „бракосочетанија" и Владановог надзора над проституцијом, али после нових проналазака г. Ђ. Марковића видимо, да ће и зоолози због њих имати посла: на основу тих разлика они ће морати сав женски пол да ставе као засебиту зоолошку фелу, не само испод г. Марковића него и испод орангутана, од кога се Господин, као Homo sapiens, по његовом сопственом убеђању, мање разликује но од једне жене. Исто тако мораће се и „здрав радник" ставити у засебиту фелу животиња, јер из пишчевог упоређења (стр. 68) радничког мозга са Гаусовим излазе разлике веће но између мозга шимпанзе и човека.

Којим ли је путем дошао писац до ових проналазака: да ли читањем или самосталним промаграњем? Било једно, било друго, до погрешних га је резултата довело. Ми предпостављамо да је могао чинити и самостална проматрања, јер нам он на једноме месту прича, да их је чинио. Ево тога места (стр. 21): „Такве опите (о осетљивости повређених делова) посматрали смо и у самом рату на војницима. Ако га је н. пр. куршум ударио у руку или ногу, па је осећајни нерв повредио, тај орган беше изгубљен; могао си и вруће гвожђе завлачити у месо, рањеник није ништа осећао, шта више није веровао, да се то на његовом телу врши." Да ли сте, господине Доктoранте, имали одиста толико зверства, да сте измученим нашим рањеницима завлачили вруће гвожђе у месо? Надамо се, рад вашега здравља, да ви нисте имали нужде понављати оглед, који је небројено пута пре вас поновљен. Ви, који се на страни 34-ој ужасавате од једног експеримента над каквом животињом, имали сте сигурно сажаљења и спрам српских рањеника, те нисте ваљда на њима изучавали „експерименталну физиологију". Изучавајте ви ту науку у Бечу (само не из *ваше* „расправе по Ферицру" коју нам у предговору обећавате, јер и најславнији аутор не може вам ништа помоћи кад га ви осакатите) па ћете моћи, ако хтеднете, и тамо савладати

тај предмет и од докторанта постати доктор. „Ако хтеднете“ велим, јер ако не хтеднете, онда ће те и даље писати: да се „*сваки* покрет, који извршимо ма којим удом нашег тела, дешава на основу *свести и разума*“ (стр. 20) да се „органи, који су вољи људској потчињени, састоје из *попречних мишића*“ а други „из *глатких мишића*“ и т. д. Референт не зна од када је г. Марковић „докторанд“, али зна да се у првоме семестру медецине ове ствари уче друкчије но што их он излаже.

Читаоц ће сада ласно пресудити, колико је српска природњачка књижевност добила овом књигом и колико публика треба да је захвална г. Министру Просвете, што је исту штампао трошком Министарства. Писац је „сматрао за пријатну дужност да заблагодари г. Стеви Д. Поповићу, секретару мин. просвете и црквених послова, на заузимању, да је ова књига у опште света угледала.“

У интересу одржања лепога гласа г. секретара ми сматрамо за дужност изјавити нашу сумњу, да је се исти јако заузимао за ово дело. Нами се чини да се његова услужност ограничила само на томе, да ову расправу пусти у „Просветни Гласник“ и да г. Министру поднесе предлог за награду, пре него што ју је прочитао.

Остављајући за други пут да проговоримо о томе како се наше Министарство Просвете понаша спрам књижевника, који му се за помоћ обраћају, ми ћемо овај реферат прекинути тиме, да последње награђено дело не заслужује никако награду коју је добило. А српски читаоци, који би ради били да сазнају што год о интелигенцији животиња нека се задовоље расправом о „Пчелама“, која је штампана у староме „Раду“ и лепим чланком г. Влад. Каћанског „Имају ли животиње душу?“ који је излазио у последњим овогодишњим свескама „Отаџбине“. [1]

Један докторант.

Карта Србије, *размера 1:750.000 1881. Издање књижаре Л. Бреслауера у Београду.*

Поглед на ову карту изазва у нас читав низ доста суморних мисли, јер се и нехотице запитасмо, да ли одиста има у нас каквог напретка. Кад би нас човек гледао из какве телескопске даљине, он би без сумње опазио неко кретање, које би га навело, да одговори

---

[1] Чудимо се уреднику „Отаџбине“, који се труди да свуда докаже да су у „Раду“ чак све тачке и запете революционарне и антидинастичке, како је могао санкционисати мисао пишчеву да је међусобно убијање крунисаних глава међ пчелама верна слика „обичаја“ у људском друштву. („Отаџбина“ за Септембар 1881 год. стр. 282). — Владане... робе неблагодарни! Зар је таква твоја захвалност за драгоцено благоволење и штедру помоћ? Ми, које ти неправедно разглашујеш за „противнике“, гнушамо се твоје нелојалности.

позитивно на ово питање. Али, кад би нас посматрао по ближе, осетио би на мах како је грдно преварен, јер би видео, да је оно кретање само неко мување без одређене цељи, без плана и реда. Све живо код нас осећа и види, да ништа готово не иде како би ваљало, па виче из гласа за реформе, које би нас покренуле напретку; ко бајаги и ради се нешто на тим реформама, али кад прегледамо ресултате тога рада, ми видимо да стојимо, јер се све реформе код нас даду свести на оно фатално: *то исто, само мало друкчије.*

Да се запитамо: одкуда то све тако? Отуда, што су реформатори наши, спортмени, који су били предузимали да раде нешто, не по каквоме дубље смишљеноме плану, по коме би се напредак хармонично изводио, већ по своме личном расположењу и наклоности. Сваки реформатор наш има своју особену врсту спорта, и онда, кад дође смêна, они, који смêне своје претходнике, и не разбирају, шта су радили они, чије су место заузели, а камо ли чак и неки десети, пре њих. Или ако су каткад и разбирали, они то нису чинили рад саме ствари, већ због тога, да би видели, не би ли ма у чему могли бити ориђинални према својим претходницима. Неће они само део славе, они је хоће сву, а тога, мисле они, не би могли добити, ако би наставили рад у ваљаноме правцу некога другог, за ким су дошли. За то се и јесте код нас све почињало, а ништа не свршавало. За то је многа ствар напуштена пре но што је и могла показати ресултата својих, а прихватана друга, која је била исте среће. Отуда је бивало, да је многи, очевидно добар са̂д напуштен да се запарложи, а други или није подизан, или и ако јесте, био је исте судбине као и први. А то све није напредак.

Ако је и у којој грани државне управе било такога рада, било га је доиста у просветној. Ни десет од сто писмених људи у Србији, после тако догог времена од кад су код нас уведене школе, довољан је доказ за наше тврђење. Ова грана државне управе, по природи својој, најмање има посла с политиком, у нашем обичном смислу ове речи, па инак, шефови ове гране, само по изузетку, нису сматрали ту политику као главну своју бригу, а главни задатак свој као споредну. За то су стручне послове безбрижно поверавали шефовима својих канцларија, а ови су опет гледали да се покажу и достојним тога поверења тиме, што су ревносно концептирали, па често и преписивали те исте концепте. И у министарству просвете била је главна ствар: администрација и канцеларијки ред! А унапређење просвете? Ни десет од сто писмених људи!

Да пријемо ближе нашем предмету. Некада су све наше школе биле окићене српским земљописним картама. Још 1844 год. деца су могла проучавати своју отаџбину из карте Србије од Бугарског. Доцније 1850 г. дошла је карта од Јована Миленковића. 1853 године, српске школе добијају читав низ великих карата за зид: *школска мапа књажевства, старе и војводине Србије, Босне, Херцеговине и Црне Горе, Славоније* и т, д.; *планиглоб, мапа Јевропе.* Осем тога деца добијају и ручни *атлаз.* Све то беше израђено у нашој држав-

ној каменорезници, а израда стајаше на тадањем нивоу картографске вештине. А даље? Даље ништа. 1853 год. кулминирала је у нас картографија и количином и каквоћом. После те године, она зачама; израђене карте растурише се, подераше и застареше, и данас ми стојимо где смо и пре били. Наша омладина у школама, ако хоће дачас да изучи своју земљу и своју историју, не може се послужити картом на своме језику, већ се мучи са картама најразличнијих језика, система и израда, које никада нису ни на ум узимале наше прилике и наше потребе. Да ли је Бата Лака, тадањи министар просвете био спортмен у земљопису? За овога човека „степенита слова и мишљења" то се не може казати. Познајући скроз и скроз потребе народне, које му се школом намирити могу, он је настао усталачки да ту школу збиљски унапреди, и видећи оскудицу и у средствима за изучавање земљописа, довео је човека са стране и ставио му у задатак, да изради све карте, потребне за школу. Он је знао да многе ствари, по себи врло корисне, не могу просперирати, докле их се не прихвати каква снажнија рука. Тако је нарочито са картографијом. Свуда је она у почетку своме прихватана од саме државе, и тек доцније, могла је се она усавршавати и развијати и приватном иницијативом. На прилику, у Русији, држава јој је и данас једини покретач и меценат. За што рад Бата Лакин није продужен? На то смо одговорили већ у почетку нашег реферата. Нехатошћу је картографија у нас запарложена, и данас нам ваља на ново започињати. Истина, пре неколико година опет је нешто почето. Из државне каменорезнице изашле су копије неколиких великих карата Сидовљевих, али се и са тим стало, јер је само неколико карата изашло. Међу тим и то неколико, само је жалосно сведочанство наше вештине и знања. Осем тога што им је материјал врло лош, оне са својом научном вредношћу стоје назад за читавих 30 година, јер су Сидовљеве изашле 1850 год. а ове код нас просто су копиране, јер у њих није унето ништа, што би одговарало савременом напретку у познавању земље. Важност ове замерке само се онда појмити може, кад се зна, каква су огромна земљописна открића учињена, баш за последње три деценије. 1878 год. стиже нам у школе још једна жалоснија сведоџба напретка нашег у картографији, а на име: *карта Кнежевине Србије* (у старим границама). Она је рађена за основне школе, али како нема друге, то је послата и средњим школама, да се њоме послуже. Но изгледа пре, као да је намењена ревизорима школским, јер других места на њој обележених нема, осем оних, у којима се находи школа. Планине су престављене без икакве везе једне с другом, и изгледају као пластови или стогови, зденути раштркано по некој покошеној ливади. Па бар да се из цртежа њихова, колико толико сазнати може њихов разити размер и висина, већ гледајући на ту карту, човек би мислио, да је рудничка планина неко брдашце, а Цер бар толики, колико и Копаоник.[1]

[1] Дознали смо да се спрема и друго издање ове карте, са новодобивеним окрузима.

Ето у каквоме нас је стању затекла карта, која нам је изазвала овај низ мисли и кратки поглед на нашу картографију, у колико се она истиче као потреба школска.

Да бисмо могли оценити ову карту, биће на месту, да се овде запитамо, какав задатак може да има карта овако природе у опште, и кажемо:

1. Карта ваља да је таква, да се на њој потпуно и истинито можемо оријентовати у пределима, које познајемо већ из сопственог виђења;

2. Карта ваља да дâ јасну преставу бар о главнијим земљописним односима и у пределима, које не познајемо из сопственог виђења.

Ово је двоје најглавније али у исто доба и најважније, што од карте очекујемо. Јер карта је најбоље средство за земљописну студију. Па и само посматрање предмета у природи не искључује карту, јер на прилику, могао би човек целу Србију пропутовати, и проучити је најбрижљивије у орографском погледу, али због њиховога разноликога грањања у најразличнијим правцима, не би без карте, у памети могао саставити јасно њихову слику.

Да видимо сад, како је та карта одговорила овим захтевима. Почем је увод наш у реферат и довде већ одвише дугачак, то ћемо узети да посматрамо само један део те карте, а на име онај, који је ограничен водомеђом западне Мораве. Прегледаћемо најпре планине, за тим реке и на послетку места, која су унета у карту; упоређиваћемо све то са картом Ј. Миленковића: *Књажество Србија 1850 г.*, са картом војничког геогр. института у Аустрији,[1] са делом Милићевића: *Кнежевина Србија 1876 г.* и Јов. Мишковића: *Хидрографија независне кнежевине Србије.*

Познато је, да зап. Морава, док тече од извора на север, тече кроз најврлетнији крај наше отаџбине и да јој се с обе стране уздижу доста високе планине. Но на карти овој, записане су само планине изворнога краја моравина: Голија и Јавор, а даље за дуго, ни левом ни десном страном нема ни једне, нити се из цртежа види, да има каквих повећих планина. Тек у кључу који чини река Белица са Моравом, види се подугачак планински ланац, на коме је записано: *Кретац.* Ту планину нађосмо само на карти Миленковићевој, а у свима поменутим новијим и најновијим изворима, не нађосмо је, и по томе извесно је да тамо, планина с овим именом и не постоји. Даље идући, находимо на левој обали: *Каблар*, али на десној, место: *Овчара*, нађосмо неку планину, која се зове: *Клинови.* Име ово, до душе, нађосмо у карти Миленковићевој, али не на ономе месту где је Овчар, већ јужно од њега, за неколико километара. Код осталих не нађосмо га баш нигде. Осим тога, познато је, да су Овчар и Каблар растављени само једном узаном кли-

[1] General-karte von Bosnien und Herzegovina, Serbien und Montenegro. 1.300.000. Wien 1876.

суром, коју је Морава себи пробила, али на карти нашој према размеру у коме је грађена, Каблар је одмакнут од Мораве за читавих 10 Км. Даље идући, паде нам јако у очи једно, доста пространо височравно *Бело поље*, око кога река Гружа савија, полазећи на југ. Милићевић помиње два незнатнија огранка од Рудника, који се зову: *бело поље*, но онај огранак који под тим именом иде на југ, долази пре Црнога врха, дакле, место му је на левој обали Груже, а не на десној. На ђенералној карти, на томе месту стоји: *Јежевац* планина. На Јежевац наставља се планина: *Котленик*. Али на карти Бреслауерове књижаре, уздужна осовина ове планине окомила је се правце на ону окуку р. Груже, коју чини у средњем току свом. Отуда је ваљада та окука несразмерно, за неколико километара отишла на исток даље, но што је у самој ствари. У истини пак, та осовина иде правце ушћу Гружином. На левој страни реке Груже имају обележене и записане неке три планине: *Гледичка*, на југозападној страни Крагујевца, као изворан крај Лепенице, за тим: план. *Кременац*, и на послетку: *Темнићка* планина, један ланац, што се пружа са запада на исток, у кључу, који чини Гружа са зап. Моравом. Овде је читав хаос. Пре свега изворни крај Лепенице, која извире код Голочела, далеко је од Гледића, и нема никаквог заједничког имена; друго, темнићка планина нигде не постоји, и ако би јој и где могло имати места, најмање га има у Левчу, као што је на карти; на послетку, планински ланац, у коме је Кременац и Гледић, иде од Крагујевца управо на југ, и пада стрмо у Мораву. Косом његовом иде граница крагујевачког и јагод. округа. Овде су дакле и имена испреметана, и правац планина означен наопачке, а неке уметнуте, којих и нема никако.

Као што је са планинама на овој карти, тако је исто и са рекама. Река *Рзав* нацртана је, али јој име није записано. По тој карти, река *Белица* (у чачанском округу) извире чак из Ђакова! Међу тим, код Милићевића (стр. 640) стоји овако: Белица извире у селу *горњем Дубцу*, под брдом *Чемерном*, па тече кроз доњи Дубац и т. д. Тако исто стоји и на ђенералној карти; тако на хидрографској картици у делу Мишковићевом, где је подебелим пругама јасно обележена и цела водомеђа ове реке, па тако стоји чак и на карти Миленковићевој од 1850 г. На карти Бреслауерове књижаре, водомеђа ове реке иде чак на Ђаково, те је тако река изашла, за читаву трећину дужа но што је у природи, а осем тога и правац тока њезиног скренут је са свим на северо-запад, док у самој ствари, има северо-северо-западни правац. Још раније казали смо, како рђаво стоји и са реком Гружом.

Остаде нам још да кажемо, како је крајња непажња владала и у самом уписивању имена у карту. По негде су пространи крајеви остављани без и једнога места обележеног, а по негде су уписивана и са свим незнатна. Тако, на прилику, унети су у карту сви манастири овчарски и кабларски, док чачански и још по неки округ, изгледају као да су пусти. Осем тога, записана су многа имена, којих никако и нема, као што смо већ показали код планинâ, а многа

су уписана са свим наопачке. Натпис: *Левач*, ухватио је само половину правога Левча, али у исто доба и цео *белички* срез, чак иза Јагодине. Место: Гледић, стоји Глезич. Место: Темнић, стоји Тремник. Место: Закута, стоји Закутак. Место: Стопања, Стопањ. Место: Негришори, Негришору, итд.

Из овога што смо довде навели, прегледавши само један део карте, читалац може већ и сам казати, да ли она одговара и оним најскромнијим захтевима, које се траже од једне такве карте, и које смо мало час иставили. Ми кажемо, да човек у њој не може познати оне пределе, за које зна из сопственог вићења; да још мање може добити истиниту преставу о оним пределима које не познаје, а на послетку и то још, да у овоме погледу много мање има погрешака у карти Миленковићевој, која је рађена пре 30 год. На ову карту нико се не сме ослонити, при ма каквом раду своме, јер смо видели, како многи предмети нису уписани, а по вредности своој имали су на то права; видели смо, како су многим предметима дата нека чудновата имена, којих у ствари нема, и на послетку, како је већини предмета дат врло нетачан положај, правац и дужина. Кад свему овоме додамо и то, да је технична страна ове карте страшно рђава, онда читалац има потпуну слику њену. Да напоменем само то, како већина река на карти не иде долином, већ се пење све по странама планинским.

Што је се оваква карта могла и смела појавити, кривица је до некога другог а не до књижаре Бреслауерове. Но она ипак издањем њеним, није ни у колико задужила српску публику, а још је мање задужило своје претплатнике уредништво „Србадије“, које им је ову карту дало као премију.

Кар.

Наука о геометријским облицима, *за употребљење у школи, написао М. Петровић исп. гимназ. професор, главни учитељ и т. д.* **Четврто** *са свим измењено и умножено издање. Са 59 слика. Панчево, 1882.* **Наклада** *књижаре браће Јовановића. На осмини, 65 стран.*

Прво издање ових облика изашло је 1874. г. а већ смо дочекали и *четврто* издање. Могли би рећи, да је ова књига код нас јединствена у својој врсти. Она је први покушај писања геометрије за основне школе. Писана је методом „наочигледне наставе“, методом, која развија, — као што сам писац вели у предговору. „Настава у геометрији треба да буде и практична“, — па је с тога писац и с те стране обрађивао своју науку о геометр. облицима. Она је спремана за српске основне школе у Аустро-Угарској. Но прошлих година препоручивана је и код нас расписом министарским као помоћна књига при предавању практичне геометрије, а неки су је наставници употребљавали и при предавању геометр. цртања.

Колико је ова књига — или управо књижица — одговарала потреби наших средњих школа, и колико је умесна била препорука ми-

нистарска, то ћемо оставити на страну. Ми ћемо у главним цртама реферисати, шта се у овој књижици налази, и у колико је пишчева мисао погодила, „да је књига одговорила цељи којој је била намењена“. Ово чинимо и с тога, што би се — оскудицом књига такве врсте — могло и у будуће десити, да се она препоручује, тим пре, што се предузетим уређењем наших основних школа мисли да уведе и познавање геометр. облика.

Пишчева је намера била „да *народним учитељима* изложи материјал, који се из геометр. обликословља у народним школама предузети има“. Но она „уједно треба да буде и *ручна књига за ученике*“, с чега је писац узимао „у обзир умни развитак ученика у основној школи“. Но и поред тога двога, писац „не сумња“, да ће се она моћи употребити и у „*дољној гимназији*“.

Као што се види, писац је хтео да задовољи разноврсне потребе, спремајући књигу, која треба да буде удесна и за учитеље, и за ученике основних школа, и за „дољне“ гимназије. Јасно је, колика је тешкоћа постићи све ово. Колико је пак у томе био срећан, видеће се из следећег претреса његове књижице.

Рећићемо у напред, да је с оваком разноврсном цељи учињена само збрка. Она је узрок, да је с једне стране наука доста изгубила од свога, а с друге да су још неразвијени ученици оптерећени стварима, које су за њих излишне. Поред тога долази још и неудесна терминологија и доста нечист језик. Постараћемо се, да ово покажемо.

Књижица је подељена на два дела: на *планиметрију и стереометрију*. Пре њих је доста простран *увод*.

У уводу се почиње најпре с *телом*. После тврђења, да је простор *бескрајан*, каже се: „Простор се даје делити и сваки његов део опет је простор, који се опет даје делити и т. д. *без краја*. Простор који је потпуно омеђашен, зове се тело.“ И одма за тим, „стол, столица, табла, клупе и т. д. су дакле тела“....

Ови први редови пишчеви сведоче, како су појмови смешани и збркани. Ако је књига писана за ученике основ. школа, онда зашто почињати с бескрајношћу простора и његовом деобом без краја; хоће ли деца моћи замислити гeомет. тело, као један такав потпуно „омеђашени“ део простора? Но кад се већ почело с тиме, што се није продужило и даље? Откуда су „стол“, столица, клупа и т. д. „омеђашени“ простори? Зар то нису физичка тела састављена из материје? За што се бар не постави разлика између тих тела што нас окружују (физичких) и геометријских, која се само замишљају. Кад ученици могу да појме бескрајност простора и његову бескрајну деобу, онда зашто не и геометр. тело? Отуда смешно долази, да су „стол“, столица и т. д. геометр. тела!...

За тим се говори о „*плочи*“: „Међе тела зову се плоче“. „Свака плоча даје се делити и сваки њен део опет је плоча“. А доцније: „Где се плоче састају, налази се ивица. Међе плоче зову се линије. Ивице су дакле линије“...

Поред оваквог објашњења, па још и поред самога назива „плоча“, који треба да означи геометријску површину, морају деца добити

појма о геометр. количинама као о нечем материјалном. Плоча (Platte) није што и површина (Fläche). Плоча је физичко тело. А геометр. површина нити је састављена из материје нити има дебљину (висину). Ма да писац вели у предговору, да је тај назив „како код Чеха, тако и код Хрвата одомаћен", опет је он врло погрешан. Што је код Хрвата одомаћен није ни чудо, али што га писац као Србин употребљује, то је за осуду, поред онако лепих српских назива: *равнина* (равна површ.), *облина* (обла површ.) и у опште *површина* као израз за обоје, — којима се већ служи и сам писац.

Писац узима најпре — заиста удесно — коцку, да на њој покаже геометр. површине, линије у тачке, само без пажње, да се не створе погрешни геометр. појмови, као што се већ из поменутога види. На коцки се проучавају и углови, слике, „нормалност" (управност), паралелност и „конгруентност" (подударност). Но и поред тога, што би то за прве појмове било довољно, па да се већ пређе на специјалнија излагања о тачкама, линијама, угловима и т. д., писац у *уводу* своме прелази на доста опширна „посматрања призме", „пирамиде", „ваљка или цилиндра", „купе или кегле" и „кугле", ма да има засебни део, стереометрију, у којој понова говори о телима.

После таквог увода, прелази се на *облике у равнини* (*Планиметрија*).

Код паралелних линија писац вели, да оне имају *исти* правац." То је погрешно, јер *једнак* и *исти* не значи једно исто. А сам Ф. Рајт [1] на кога се писац у предговору позива, обраћа пажњу на то баш код паралелних линија (стр. 177), шта је *једнак* а шта *исти* правац.

Говорећи о угловима, што се добијају кад се две праве пресеку „трансверзалом", разликују се само двојаки углови „супротни и наизменични". Супротни углови узимају се посве погрешно. Оно, што су у истини *одговарајући* (*кореспондујући*) углови, то он зове „супротни". А пра́ве супротне углове (које и његов аутор Рајт лепо назива Gegenwinkel) на његовој слици н. пр. *а* и *г* или *и* и *е*, — њих и не спомиње. Изгледа нам, да је писац малу пажњу поклањао Рајту, ма да вели, да га се држао при преради.

Израчунавање збира углова у многоуглима, као и величина лукова и углова што одговарају тетивама уписаних многоуглова, посве је излишна, тим пре, што је књига писана за ученике основних школа. У место тога боље би учинио писац, да је изложио конструкције многоуглова у кругу и око круга. Поред тога можемо приметити, да онда и нема никаквих конструкција, па чак ни за дизање и спуштање управних, повлачење паралелних, поделе правих и поделе углова!...

Не можемо да објаснимо, зашто је писац без нужде испреметао поједине делове планиметрије на онакав начин, Одмах после углова прелази на круг и његове линије, на лукове, „концентричне и ексцентричне" кругове, а после тек на троугао, четвороугао и многоугао.

---

[1] „Planimetrie v. Dr. F. Reidt, у делу: „Encyclopädie der Naturwissenschaften.

Да је постанак лука и круга довео у свезу с постанком угла, — јер заиста и постоји међу њима велика узајамност (а на један се начин и мере), — онда би нам било јасно, овако не. После многоуглова засебно прелази на криве линије: елипсу, овал, параболу.

За овим настаје „*изналажење плоча*“: за правоугаоник, квадрат, паралелограм у опште, троугао, трапез, полигон, па чак и круг. И најзад један посве излишан део „*сравњивање плоче са обимом*“; ту се морало прећи и „Питагорово правило!“...

На други део „*облици у простору (стереометрија)*“ поклоњено је много мање методичне пажње. Но ми ћемо само изложити материјал, који је употребљен.

С најпотребнијих појмова о *правим и равнинама у простору* прелази се на геометр. тела, и то најпре на „*правилне полиедре*“, доказујући, збиром углова на рогљу: зашто их има само 5! Даље је: „*мера за простор*“, и мерење призме, пирамиде (пуне и „окрњене“) цилиндра, „кегле“ и кугле (са свима линијама и пресецима њеним).

Да напоменем само ове две дефиниције призме и цилиндра: Кад се нека фигура паралелно са самом собом покреће, добија се *призма*“, и „Прав *цилиндар* добија се, кад се правоугаоник окреће око једне његове стране, док не дође опет у првобитни положај“. Казивати овакве дефиниције и постанак онде, где се избегава да се каже шта је у правом смислу геометр. тело (него се објашњава столом, столицом и т. д.), не умесно је по нашем мишљењу. Практична страна ових облика — за коју писац у предговору вели, да треба да буде главна — састоји се поред методе и практич. мерења *већином* у примерима (задацима). Примери су добро изабрани, само би желели да их је и више, нарочито код израчунавања површина и запремина. Писац би боље још учинио, да је поред тих задатака и сам решио који год, нарочито код тежих и заплетенијих (као н. пр. код кружних задатака).

Остаје нам још, да поважемо и *терминологију* пишчеву, као и *језик* у опште.

Велика гомила страних термина јесте и велика погрешка у оваквим књижицама, које се пишу за ученике основних школа. Они се по нужди употребљују само онда, кад немамо наших назива. А колику је пажњу писац обратио на то, сведоче термини: „димензије“, „конгруентан“, „вертикалан и нормалан“ (у место *усправан*), „конвергују и „дивергују“, „центрични“, „концентрични и ексцентрични“, „конкав и конвекс“, „хорда“ (тетива), „облонгум“ (правоугаоник), „трансверзала‘, „полигон“, „кегла“, „кугла“ и т. д. Нама је чудновато, што је писац, поред српских назива, (којих већ имаде за све скоро овде употребљене термине, и од којих је многе и сам употребио), морао употребљавати и ове стране и строго научне термине!... Или нововани термини: „правачник“, „истокрак“ (у место равнокрак), „исто стран“ (равностран), „кутови“ (углови), „плоча“ (површина), и т. д.

У језику се налазе: „понајпрво“, „стол“, „праволинеалне фигуре“, „наочигледност“, „од горе и од доле“, „од напред натраг“ и

„од натраг напред“, „опетован“, „раздеоба“, „толико троугла“, „10 хвата“ и т. д. Ово је довољно, па да се види, шта је све у овој књизи, и у колико је писац одговорио цељи, за коју је писао.

Поред мишљења многих, да је овакве — геометријске и математичне — ствари тешко популарисати за ученике нижих школа, обраћамо писцу пажњу на ове напомене, са жељом, да спремајући ново издање (ако га намерава) потре онако мишљење, те да и ученицима, за које је и спремао књижицу, учини знање геометријских облика још приступнијим онако, као што је корисно подесио и метод излагања, који је врло разумљив и који развија. S.

БЕЛЕШКЕ

Шест говора које је говорио у разним приликама у Неготини и Књажевцу као предавач, суплеват и професор од 1874—1880. *Живојин П. Симић.* Београд. 1881. Цена?

У овој малој књижици изнео је г. Ж. Симић пред ширу публику поједине своје говоре, које је држао у разним приликама. Ми ћемо врло радо потврдити мишљење г. писца (исказано у кратком предговору) да ће „садржина ове књижице имати своју читалачку публику". Ми нађосмо у њој искрене, патриотске речи, многу потребну поуку и многи разложан савет.

Крчмарев син или на силу оцеубица. Кривичан роман Карла Застрова. Превод *Ник. Јов. Протића.* Београд. 1881.

Тајна банкарева. Енглески (тако!) роман од Е. Брадона. Српски од *В. Малетића,* I. II. Београд 1881.

Оба ова дела могу се препоручити читаоцима, који од литературе траже да им ова „убија време". Кад би могли наши преводници да умале своје „усердије" за овакву књижевност, ми би им били веома захвални, више захвални за нерад него за овакав рад. Поред свега што је већ досадно у овим немилостиво фабрикованим романима, додали су и наши преводници нове красоте: ту ћете наћи најстрашнију злоупотребу наших падежа и наших реченица. Нека нам читалац опрости труд да наводимо поједина места.

Испитивања по централној Африци непрестано напредују. По најновијим вестима, Станлеј и његови другови продрли су доста дубоко у средину Африке. Они су просекли нове путове, и отворили трговачки саобраћај међ местима, где га пређе није било. Један дописник француских новина, де Браза, настанио се близу до извора реке Конго, и ради толико на ослобођењу црнаца, да га већ они сами сматрају за свог ослободиоца.

У Паризу, у књижари Фишбахера штампа се дело Les bibles et les initiateurs religieux de l'Humanité par Lois Leblois de Strasbourg). Судећи по ранијим списима овога слободоумнога протестантскога пастора, у којима поред искрене, благе религиозности провејава дух чистога морала и научне критике, можемо се надати да ћемо и у овоме делу наћи исте особине. Прва књига биће скоро готова. У њој су два дела. У првом се излажу фазе, кроз које је прошла хришћанска црква, а у другом се расправљају односи између цркве и природне науке, које су се у средњем веку доста добро слагале а почетком 16-ог века сукобиле се, па се још једнако сукобљавају.

Устав у Јапану. Октобра месеца ове године јапански император, представник династије источних деспота, која влада више од 2500 година, објавио је народу указом како жели да „установи јединство власти и политике на целом пространству своје царевине. Даље у истом указу говори, како он жели да се народ постепено спреми за уставан живот, па да би се овако озбиљној и важној реформи приступило наређује да се народ постепено о томе обавештава, како би могао дочекати конституцију која ће се увести 1890 године.

Поглед на кретање Европско-Американске социјалистичке партије у години 1881. На последњим изборима у Немачкој социјалистичка је странка имала преко *триста хиљада* гласова. Дајући пред скупштином рачун о томе, како су дејствовале изузетне мере и „мало опсадно стање“ што се од неколико година ревносно употребљава против социјализма, Бизмарк вели: „на жалост морам признати да су све ове мере, предузете против социјалиста, имале врло мало дејство; ова странка стоји и данас онако исто чврсто организована као и пре, што се најбоље показало при изборима, где је њен уплив био врло осетан“.

Ми мислимо дакле да ће читаоце „Рада“ интересовати, ако им саопштимо неколике податке о овој странци, која је у западној Европи данас толико нарасла, да чак и државници морају водити о њој озбиљна рачуна.

У 1881. години излазила је социјалистичка партија на видик више и живље, јасније и силније него прошлих година.

Појава та сасвим је природна У веку, кад се капитал све више и више групише у појединачке руке, које све јаче и јаче експлоатишу надничара и најамника и у опште фабричног и земљорадничког радника — у том ето веку фине отимачине, увиђају потребу и социјалисте да се што шире удруже, договоре, збратиме и организују; да би тако удружени и организовани издржавали што јачу борбу противу угњетача за угњетене, и што шире и дубље могли ширити своја начела. У то име држале су социјелисте ове године неколико конгреса, осим многобројних локалних скупова и састанак.

Први конгрес држан је у Лондону од 14. до 20. јула. Изасланика било је не само из целе Инглеске, него и из других држава и покрајина. Конгрес је имао у виду локалне и интернационалне потребе радничког народа. Његове главне одлуке видићемо на крају овог чланка.

Мало доцније одлучила је партија да се држи *интернационални конгрес социјалиста у Берну* у *Швајцарској*. Влада руска и немачка склоне малу републику швајцарску да забрани држање тога конгреса. Тако и буде учињено. Кад то виде поглавице социјалистичке партије, удесе тако да *једног дана изненадно освану интернационални конгрес социјалиста у Куру* у кантону Граубинденском (Швајцарска). Изасланика било је не само из швајцарске — француске, него и из Русије, Холандске, Данске, Инглеске, Аустро-Угарске, Немачке и Америке. Већање је трајало неколико дана. Грађани Кура марљиво су посматрали ове нове људе од нове науке, а нарочито кад су последњег дана приредили јавно предавање и весеље у једној гостионици. Сви су се дивили овако братском понашању и слоги тако разноврсних изасланика од разних народности. Конгрес овај закључио је, поред осталог свог рада, да се идући конгрес држи у Паризу и да се социјалисте пољске придруже руским социјалистама, јер оба народа имају истоветне потребе.

При крају септембра држан је *конгрес социјалистичке партије у Шпанији, у Барцелони*. Посетилаца било је преко 500, а 186 делегата представљали су до 200 секција. Партија шпанских социјалиста носи име: „*федерација шпанских покрајина*“; она је чврсто организована по целој земљи и здраво одана делу ослобођењу радника Партија ова гледа на дело ослобођења са гледишта „анархиста-бакуниста.“ Због тога шпанске и талијанске социјалисте нису учествовале на конгресу држаном у Швајцарској.

Чудне појаве рађа ток историјског развитка и напретка. Тамо, где је некад беснила тиранска сила и крвава инквизиција мантијашка; тамо где некад сматраше народ попа као полу-бога, а папу и владара као самог саваота бога, — сад ето тамо се слободно развијају и организирају друштва „анархиста“ којима је девиза: „*ни бога ни господара*“.

При крају октобра месеца, држан је *конгрес социјалиста америчких у Чика*… Конгрес овај иставио је и одлучио да ради јавно што чине тајно руске „нихилисти", то јест, он је ставио себи у задатак да се партија социјалиста америчких, која је тада добила име: *„револуционарна социјалистичка партија"* спреми и организира та… да брани своја права не само речију и књигом, него и самим оружјем. Конгр… тај вели: кад имају право спремати и употребљавати оружије они који га ни… израдили и који експлоатишу раднике, онда имају још веће право да се спреме… и да се бране оружијем они који су то оружје израдили и који су угњетени и пре… зрени, да се ослободе од својих глобаџија. Ни за таке опасне речи и одлуке по… ција се није мешала, нити иког за то на одговор звала.

Осим тих главних конгреса држани су још неколико локалних конгреса, ка… на прилику „конгрес социјалиста белгијских, францеских, аустро-угарских, тали… јанских, португалских и т. д. Талијанске социјалисте успели су ове године орга… низовати *„социјалистичку федерацију сеоских радника"* у покрајини Форли.

Сви поменути конгреси изјавили су срдачни поздрав и братску солидарност руским нихилистима, и о којима веле да „јуначки и неуморимо сузбијају силу — силом, терор терором; који враћају тиранији жао за срамоту".

У главноме, рад свију тих конгреса настојао је: да се удружују и организују радници фабрика и земљорадње, по свима земљама и народима; да се склапају друштва локална, национална и интернационална, којима нека буде задатак: да се испита стање арода; да се сазнају узроци свакој друштвеној несрећи и да се указује начин како се ти узроци и те несреће отклонити могу. То све чиниће се путем јавних зборова и јавних предавања, путем књиге, новине, брошире, слике и т. д. Тај рад пробудиће успавану свест народа, а свестан народ приступиће делу ослобођења начином *каквим нужно буде* и какав буде *могућан.*

Један табор социјалиста истакао се жешће у овој години но икад пре. Он неће да чује за парламентарну борбу, него хоће да дође до цељи путем умне и крваве револуције. Други табор хоће да прибира снагу и друштво и у скупштини, и парламенту. И једни и други имају једну цељ, али се размимоилазе у начину рада. Представник је првих Мост у Лондону и његов орган „Freiheit", представник других Маркс, Либкнехт, Бебел, и многе друге вође са њиним органом „Socialdemokrat"-ом. При последњим изборима у Немачкој само се ова странка и упуштала у изборну борбу (Мостовци су се уздржали) а она и јесте у Немачкој главна социјалистичка група. Мостова је група само једна мала фракција.

В. Пел.

Власник и одговорни уредник **Пера Тодоровић.**

ПОБРАТИМСТВО

МЕСЕЧНИ ЖУРНАЛ

ЗА

КЊИЖЕВНОСТ И НАУКУ.

ВЛАСНИК И ИЗДАВАЛАЦ

ПОБРАТИМСТВО

ЂАЧКА ДРУЖИНА НА ВЕЛИКОЈ ШКОЛИ У БЕОГРАДУ.

Цена за Србију 8 дин. год., за Аустро-Угарску 4 фор.

СРПСКЕ ИЛУСТРОВАНЕ НОВИНЕ

А ЗАБАВУ, ПОУКУ, УМЕТНОСТ И КЊИЖЕВНОСТ

ИЗЛАЗИ

У Новом Саду у Штампарији А. Пајевића

сваких 16 дана на два читава табака.

Цена на 3 мес. 2 фор. или 6 дин.

НОВИ ЗВУЦИ

ЛИСТ ЗА ЗАБАВУ, ПОУКУ И КЊИЖЕВНОСТ

Излази у Бечу свакога вторника на целом табаку. Рукописи се шаљу уредништву, а претплата администрацији: „Novi zvuci" Goldegg-Gasse 18. IV. Wien.

Главни је сарадник овога листа наш млади песник-реалиста **Јаша Томић**. Судећи по 4 броја који су до сад изашли, овај лист заслужује озбиљну пажњу наше публике и ми јој га топло препоручујемо.

Цена је листу за Србију на годину 14 динара

ИЗДАЊА САМОУПРАВЕ:

	дин.	пр.
Наш економски положај	—	30
Говори радикалаца против железничког уговора у скупштини за 1880/1 год.	1	—
Грађанско друштво и његове друштвено-политичке партије	—	50
Мало грађе за историју нашег другог рата са Турцима 1877/78.	—	40
Међународна наука о асилу и питање о смртној казни . .	1	—
Политичко стање Срба у Угарској	—	40

ИСТОРИЈА

ЈЕДНОГА ФРАНЦУСКОГ СЕЉАКА

ЦЕЛО ДЕЛО У ЈЕДНОЈ СВЕСЦИ

Цена $1\frac{1}{2}$ динар.

Ко купи више од 10 комада добија комад по динар.

ОБРАТИТИ СЕ ПРЕВОДИОЦУ

Пери Тодоровићу.

Кастриотова ул., бр. 35 (Београд).

РАД

ЛИСТ ЗА НАУКУ И КЊИЖЕВНОСТ

УРЕДНИК

Пера Тодоровић.

Редакциони одбор:

Св. Николајевић, проф. Вел. Школе, **Г. Гершић,** проф. Вел. Школе, **Н. Пашић,** енжињер, **Др. Л. Пачу,** лекар, **А. Алексић,** енжењерски официр у оставци, **А. Николић,** пров. беогр. гимназије.

Књига II.

БЕОГРАД 1882.

ШТАМПАРИЈА ЗАДРУГЕ ШТАМПАРСКИХ РАДНИКА

САДРЖАЈ II. КЊИГЕ

(Свеска за јануар, фебруар и март 1882 год.)

Наука

1. **Један лист из политичке економије** од А. Николића стр. 1,242 (продуж. се.)
2. **Функција мождане коре,** (са две слике) од Т. С. стр. 34.,222.
3. **Економија социјална до Адама Смита,** од Љ. Новаковића, стр. 44.,201) (Свршиће се)
4. **Пореза,** извод из Шефлеа, од Ј. Пачу-а, стр. 81, (свршетак.)
5. **Проширење грчке границе,** од А. Алексића, стр. 75.
6. **Научна хроника,** (уређује Ј. Жујовић) **(Минералогија.)** Манганс руде у Босни, стр. 140. Анализа српског фосилног угља, стр. 140. Најновији учебници минералогије, стр. 141. **(Биологија)** Вештачки органски облици, стр. 144. **(Зоолигија)** Unionidae у Србији, стр. 145. Радови Хрвата на зоологији, стр. 146 **(Палеонтологија)** најновији рад Брусине, стр. 148. О развићу птица, стр. 149

Књижевност.

1. **Пред Шекспиром,** од Св. Николајевића стр. 17, 231 (Наставиће се)
2. **Слике из класичнога доба,** од Ј. Ђаје стр. 55.
3. **Одломци из дневника једнога добровољца,** (успомене из српско-турског рата 1876. год.) од П. Тодоровића (наставиће се) стр. 108 263.
4. **Песма браћи,** од Драгомира Брзака, стр. 136.
5. **Наша математичка литература,** од С. Стојковића стр. 250.
6. **Књижевни преглед** (уређује А. Николић.) 1) Засебна хигијена др. Ј. Валента стр. 164. 2) Немачка граматика по Трауту, стр. 174. 3) С Дунава на Пчињу, М. Милићевића стр. 191, 4) Карта Књажевине Србије, стр. 194. 5) Око у животиња. стр. 284. 6) Мапа Србије. стр. 290.

Политичка хоника.

Стр. 151., 277.

Белешке.

Стр. 168., 293.

КЊИГА II. ЈАНУАР и ФЕБРУАР 1882. СВЕСКА 1. и 2.

РАД

ЛИСТ ЗА НАУКУ И КЊИЖЕВНОСТ

ВЛАСНИК И УРЕДНИК П. ТОДОРОВИЋ.

БЕОГРАД 1882.

ШТАМПАРИЈА ЗАДРУГЕ ШТАМПАРСКИХ РАДНИКА

([illegible])

САДРЖАЈ.

	СТРАНА
Један лист из политичке економије од Анд. (наставиће се).	1
Пред Шекспиром, од Свет. Николајевића (наставиће се).	11
Функције мождане коре (са две слике), од Т. С. (свршиће се).	34
Економија социјална до Адама Смита, од Љ. Новаковића (свршиће се.)	44
Слике из класичкога доба, од Ј. Ђаје	55
Проширење грчке границе, од А. Алексића	75
Пореза, извод из Шефлеовог дела, од П. (свршетак)	81
Одломци из дневника једнога добровољца (успомене из српско-турскога рата 1876. год.) П. Тодоровића (наставиће се)	108
Песма браћи, од Драгомира Брзака	136
Научни преглед (уређује Ј. Жујовић)	140
Политичка хроника	151
Књижевност (уређује А. Николић)	164
Белешке	168

ЈЕДАН ЛИСТ

ИЗ ПОЛИТИЧНЕ ЕКОНОМИЈЕ.

Између разних наука мучно да се може а мучно и да треба чинити избор којим би се тражило одредити која је од њих важнија и која заслужује већега поштовања и већега неговања од наше стране. Било да се испитују закони по којима од паре постају облаци, било да се испитују закони по којима „Раде иде у хајдуке" — и у једном и у другом случају (а и у свима другима) испитивање наше тражи *истину*.

А истине су све подједнако важне, подједнако потребне и подједнако драге.

Само из обзира на практичне прилике, у извесном стању књижевности, може се у једном друштву истицати као *прећа* потреба неговање једне или друге науке. На овом основу стојећи, ми хоћемо да потражимо више пажње и више заузетости од наших читалаца за једну грану друштвене науке. Ми мислимо на *политичну економију*.

О важности политичне економије ми мислимо да ни најмање нисмо дужни говорити нашим читаоцима. Наука која испитује производњу и поделу добара, наука која открива тајне богаства и сиротиње препоручује се довољно сваком свесном члану друштва. Јер на разговор о овим питањима води нас непрестано не само тежња за истином него и интерес практичнога живота.

На жалост има једна околност која врло много смета правилном претресању питања политично-економних. Кад се та околност хоће без околишења да изнесе у правом облику, онда је она — страх од закључка. Читаоцу ће можда чудно изгледати, кад чује да има и таких прилика у којима се рачун ради све док се не приближи резул-

тату, али да се сам ресултат никако не изводи. Па и опет је то све истина. Ви ћете наћи данас врло много људи (додајмо још: учених људи) који се у појединим областима знања тачно придржавају научне методе, и у испитивању свом иду све даље и даље не допуштајући да икакав утицај са стране одређује границе до којих наука може ићи. Али ћете се истим људима дивити, кад дознате да у извесним питањима политичне економије они нити сами смеју ићи за научним претресом нити су вољни на научном пољу испитати и оценити истинитост појединих ресултата које су се усудили изнети по неки „дрски“ испитивачи.

Допустићемо да може бити ствари које у извесним приликама нису „за казивање“. Ми се доиста нећемо љутити, кад се „из пристојности“ извесни делови физиолошке науке у мањим школама знатно поткусе. Нећемо се љутити за то што изостављено у једно време може се научити доцније, и што је „пристојност“ опет један узрок.

Али свакојако неће бити „из пристојности“ кад се извесне истине политичне економије крију — не од мале деце̂, него од одраслих људи.

Ако није пристојност, а оно је материјални интерес. „Енглеска ће црква пре допустити, да се нападају 30 између њених 39 чланова вере, пего да се нападне $^1/_{39}$ део њенога прихода“ (K. Marx). Ту је онај узрок који пречи дознавање и ширење истина̂ из политичне економије. У опште ни једно испитивање не налази добар дочек у свету, и увек мора бити мучне борбе док се многи „појмови“ и многа „убеђења“ не назову именом предрасуде, именом које им потпуно приличи. Једном је један учен човек из благодарности за проналазак истине принео боговима на жртву сто волова, па од тога доба волови увек задрхћу чим се објави која нова истина. Али ако се испитивање отежава у другим наукама, оно се отежава још много више у политичној економији. Поред свега тога што научна политична економија проучавајући историјски развитак друштва никад и ни у којем случају за појединe друштвене облике не баца одговорност на појединe личности, опет се увек против њених закључака гњевно подиже материјални интерес. И то иде чак дотле, да ће вам се или допустити или бар опростити

ако вас ваше научно уверење доведе до атеизма; али никад вам се опростити неће, ако ви и у питањима о богаству и сиротињи дођете до ресултата који се не слаже с „постојећим мишљењем“. Ви можете данас скоро без икаква зазора казати шта мислите о прелазу преко Црвенога Мора, ваше мишљење може изазвати оцену да сте мало немирна глава, али на том ће се све и свршити, јер таке невине историје не дирају непосредно у материјални интерес. Са свим друкчије стоји с питањима о вредности добара, о надници, капиталу и т. д.

Међу тим баш о овим питањима ради смо ми повести разговор с нашим читаоцима. Наша је намера да јавним претресом помогнемо дознању истине, наше је очекивање да ће читалац оцењивати разлоге на основу саме њихове вредности.

Но пре него што бисмо ушли у претрес политичноекономних питања, потребно је да кажемо како се овај наш претрес ограничава само на данашњи облик производње, који се у науци зове именом *капиталистички облик производње*, а који се у главним потезима представља као велика машинска производња с концентрацијом капитала на једној и концентрацијом пуке сиротиње на другој страни.

Све главне мисли овога чланка узете су из књиге К. Маркса „Das Kapital“. Немајући намере да исцрпемо сву садржину овога важног дела, ми смо узели себи за посао да упознамо читаоца са неколиким основним мислима из њега, и да те мисли саопштимо нашој публици. —

Како се богаство у данашњем друштву појављује у облику *добара* т. ј. предмета који задовољавају и намирују најразличније потребе наше, тако се одмах одређује послу нашем почетак у том да испитамо све знаке које имају у себи ова добра. Пошавши од ове тачке ми ћемо наћи и одговора на питање: шта је *вредност*.

Ми већ поменусмо један знак који мора на себи имати предмет, ако ће да се прибројн у добра: мора намиривати неку потребу човекову. Ово се све разуме у најширем смислу. Било да потребе долазе из желуца, било да долазе из фантазије, стварь остаје једна иста. Тако је

исто све једно да ли ће извесно добро намирити неку потребу непосредно (н. пр. комад хлеба) или тек посредним путем (н. пр. *оруђа* која су потребна да се изради хлеб до оног облика у ком може непосредно подмиривати нашу потребу).

Кад нам једна ствар може бити корисна онда та корист чини да ствар има вредност. Ова вредност долази од саме ствари, и зове се њена *употребна вредност* (Gebrauchswerth). Така је вредност одређена самим особинама материје и ни у колико не зависи од више или мање рада човекова да себи присвоји корисне особине те ствари. Употребна вредност једне гвоздене полуге састоји се у том што је особина гвожђа така да се ми можемо њим служити у извесним потребама нашим. При том ми никако не помишљамо на другу вредност исте полуге, по којој вредности нама би било све једно имати полугу или другу ствар која толико исто стаје.

Ми имамо потреба у којима нам може послужити само гвожђе и ништа друго. Та вредност гвожђа као гвожђа и јесте употребна вредност гвоздене полуге у нашем примеру. Познавши овако употребну вредност нама је још потребно узети на ум: да се ова вредност *показује само у оној прилици кад ми ствар употребљујемо или трошимо.*

Али има још једна вредност. Наша гвоздена полуга не налази се непрестано у нашој служби. Она може стајати без икаке примене и употребе од наше стране, па и у том случају она има своју вредност. Каква је та вредност? Гвоздена полуга може бити размењена за другу коју ствар, која је са свим друкчија и која намирује са свим друкчију потребу. И разуме се, да ова размена стоји под одређеним погодбама, т. ј. за нашу гвоздену полугу ми не можемо добити макар колико ока хлеба него можемо добити само извесну количину хлеба. Ми кажемо: једна се ствар може разменити за другу ствар, и то увек тако да размена иде по тачно утврђеној сразмери. Вредност наше гвоздене полуге у том смислу да за њу можемо добити друго што зове се *вредност у размени.*[1]

[1] Маркс је зове Tauschwerth. Не би ли боље било употребну вредност звати *природном* (или вештаственом) а вредност у размени *друштвеном?*

Види се на први поглед да ова (прометна) вредност показује однош ај количину, однош ај у ком се различне употребне вредности међу собом измењују. Ми ћемо даље видети како је тај однош ај и сувише колебљив, како се он непрестано мења с променом места и времена. Услед тога многима може изгледати да је прометна вредност нешто неодређено, нестално и са свим односно. Ако би то било истина, онда како да се утврди вредност добара у животу, како да се реши питање о вредности које је основно питање у политичној економији?

Читалац ће из даљих радова увидети да то тако само изгледати може, а да тако у ствари није.

Једно нарочито добро може се у разним однош ајима размењивати за врло много других добара. Наша гвоздена полуга може се, на прилику, разменити за неколико других ствари, тако да ми њену вредност исказујемо у хлебу, у платну, у ма чем другом. Ако су овако различни изрази прометне вредности, значи ли то да је и она сама сваки пут друкчија? На сваки начин не значи. И кад је поред свих својих различних израза прометна вредност остала иста, онда она мора имати у својој садржини нешто што је одвојено од свих тих различних израза.

Ако је потребно да се ово још боље расветли и објасни, узмимо за пример да се два добра размењују између себе. Поред гвоздене полуге узмимо још хлеб. Ма какав био однош ај у ком се ова два добра размењују, јасно је да се тај однош ај може исказати у једначини која би представљала: да је гвоздена полуга равна извесној количини хлеба (гвоздена полуга = x ока хлеба). Шта значи ова једначина? Значи, да у поменута два различна предмета има *нешто заједничко,* да су ова два предмета равна неком *трећем* који није ни као један ни као други од ових предмета. Сваки дакле од ова два предмета можемо што се тиче његове прометне вредности, повратити на некакав трећи.

Прометне вредности добара можемо дакле повратити на нешто што је заједничко свима овим вредностима и што је у свима њима више или мање заступљено.

Остаје да се испита шта је ово „нешто“?

Читалац ће се сетити да је употребна вредност гвоздене полуге вредност гвожђа као гвожђа, и онда ће му бити са свим јасно, да ово „нешто“ никако не могу бити саме природне особине добара. Ми смо већ видели да природне особине дају једном добру само његову употребну вредност. Да се употребне вредности не узимају на ум кад се говори о размени добара, то је тако јасно као што је јасно, да се гвожђем и лебом не служимо за једну исту потребу. Чим се добра размењују, одмах се оставља на страну њихова употребна вредност. Јер у размени увек количина једнога добра вреди потпуно толико исто колико извесна количина некога другога добра. По употребној вредности показују се добра као различне каквоће, по прометној вредности, на против, као различне количине.

Кад се у природним особинама добара т. ј. у њиховој употребној вредности не може наћи оно „нешто“ што је заједничко у свима прометним вредностима, и кад се из добара издвоји њихова употребна вредност: онда у њима остаје још само једна каквоћа, а та је — да су та добра **производ рада.** Али чим је у размени добара остављена на страну употребна вредност, одмах су нестали са различним природним особинама и различни облици рада. т. ј. кад се у размени не гледа на сто, хлеб, нож и т. д. онда се не гледа ни на нарочити столарски, пекарски, ножарски рад. Од свих ових различних радова остаје само оно што је свима њима заједничко, т. ј. они се сви своде на *човечији рад*, на трошење човечије снаге без икаква обзира на различне облике у којима се та снага трошила и у којима се тај рад појављивао.

Сад можемо допунити горњи став, и имаћемо ресултат:

У свима прометним вредностима има нешто заједничко. То је човечији рад који се мора извршити приликом производње добара, тако да сва та добра представљају нагомилан човечији рад.

Дошавши довде ми смо у стању одредити шта је вредност добара. То је оно што је заједничко у прометним вредностима. То је дакле рад. *Свако добро има толико вредности колико у њему има кристалисанога човечијег рада.*

Пита ли се како ћемо мерити величину вредности, онда се одговор казује сам собом. Величина вредности мери се количином онога што ствара вредност, т. ј. количином рада. А количина рада исказује се његовим трајањем у времену. Време рада мери се деловима времена, н. пр. час, дан и т. д. —

Ако читалац пажљиво оцени последњи ресултат до кога смо дошли, он може лако увидети да је потребно том ресултату дати тачнији израз у једном делу његовом. Ми то не учинисмо одмах за то, што смо до сад имали посла само са одређивањем вредности добара у начелу. Радећи тако ми нађосмо да у једном добру има толико вредности колико у њему има рада.

Ко је склон на брзу критику, наћи ће овде најлепшу прилику да нас нападне. Међу тим није потребно да се ко други потруди: ево смо ми сами готови да покажемо како из горњега става излазе најужасније погрешке, ако се у њ не унесе одредба количине рада.

„Једно добро вреди толико колико у њему има рада“. Дакле: производ рада једнога радника који је невешт и лен вреди много више него производ рада другога радника који је вешт и вредан. Дакле: ко хоће да му производ рада има већу вредност, нека се потруди (т. ј. нека се ништа не труди) да буде што више лен, да проведе што више времена у раду. Али са оваком критиком врло је лако изићи на крај. Нама је довољно изнети против ње једно или два „разуме се“.

Разуме се, да од Београда до Крагујевца треба проћи известан пут. Ако неко иде из Београда у Крагујевац путем из Београда на Ваљево, отуд на Ужице, а из Ужица у Крагујевац, онда „разуме се“ да у свем времену потрошеном на путовање има један део времена који *није потребан*.

Ако падне на памет раднику који шије капут да између свакога убода игле очита по један оченаш, онда ће он за цело више времена провести у раду на капуту; али „разуме се“ да све сувишно време није било потребно, и да тога ради капут не може имати већу вредност.

Да не наводимо више примера, јасно је: да се под временом рада мора увек разумети оно време *које је у извесном друштвеном стању потребно за израду једнога добра.* Додајте дакле горњему ставу испред речи *рад* још речи: *друштвено потребни* (а писцу не замерите што за овај појам није нашао српски израз, него је верно превео „gesellschaftlich nothwendig").

Друштвено потребно време рада јесте дакле оно време за које мора на неком предмету радити радник средње способности и вредноће, а у обичним приликама. Кад се у једној грани производње отпочне производити помоћу машина, онда ће за израду једне количине добара требати мање времена, него што је требало кад се радило без машина. Ко и после тога ради без машина, тај ће морати потрошити више времена на израду добара, али у свем том времену има један део који *сад* није потребан, и тај сувишни део времена неће додати никаке вредности израђеном добру. Тако може бити, да радници (не служећи се машинама) раде онолико исто колико су радили и пре док није било машина, па да им сад тај исти рад ствара мању вредност него пре.

После овога читалац ће лако закључити: *добра у којима су једнаке количине рада, или која се могу произвести за једнако време рада, имају једнаку вредност.* Вредност једнога добра стоји према вредности другога добра као што рад потребан за израду једнога стоји према раду потребном за израду другога.

Знајући мерило вредности ми се сад можемо више зауставити код једнога питања које смо напред само дотакли. Ми смо рекли да је одношај у ком се једно добро размењује за друга врло колебљив, и том приликом показасмо како прометна вредност изгледа да је неодређена и само односна. Сад можемо видети у чему је сва колебљивост, и сад можемо потврдити да прометна вредност *само изгледа* да је односна.

Кад би непрестано остајало једнако време рада које је потребно да се једно добро произведе, онда би непрестано остајала једнака и вредност тога добра. Али ово потребно време рада никако не остаје једнако, него се непрестано мења с променом *производне снаге рада.* Про-

изводна снага рада (т. ј. колико рада треба утрошити на израду једнога добра) зависи од врло различних прилика, од којих треба нарочито поменути: средњу умешност радничку, стање науке и степен њене примене у животу, друштвене прилике погодне или непогодне за производњу, количину и савршенство оруђа за производњу и најзад околности које долазе од саме природе. Кад је „добра година“ добиће се при једнаком раду много више пшенице него кад је година „рђава“. Из богатих рудника добиће се при једнаком раду много више метала него из сиромашних рудника. Дијаманти се не налазе лако и у горњим слојевима земље, тога ради треба *врло много рада* док се они нађу. За што је велика њихова вредност? За то што у малом обиму представљају много рада. Кад би се нашли богатији дијамантски рудници, онда би с оволико исто рада добили много више дијаманата, и њихова би вредност морала пасти. Кад би изишло за руком да се с врло мало рада претвара угљен у дијамант, онда би дијаманти по вредности морали доћи иза многих „јевтиних“ предмета.

Из овога што се до сада казало излазе истине:

1.) Што је већа производна снага рада, то је мање рада потребно за израду једнога добра: мање има у том добру рада, па је мања и вредност тога добра. На против: што је мања производна снага рада, то је више рада потребно за израду добра, и то је већа вредност тога добра.

2.) Вредност једнога добра стоји у правој сразмери с радом, а у обрнутој сразмери с производном снагом рада који је утрошен на израду тога добра.

Имајући на уму што смо дознали о вредности, ми можемо додати још неколико напомена о употребној вредности и о предметима, на које је истина утрошен човечији рад али који се опет не могу назвати добра у економном смислу.

Извесна ствар може имати употребну вредност, па да у исто време нема вредности. То значи, да је та ствар нама корисна, да нам намирује неке потребе наше, али да то све долази без икаква труда од наше стране. На прилику: сунчана светлост нама је врло корисна и врло потребна, али ми њу добијамо без труда, за то она нема вредности. Исто тако

земља која никад није била обрађивана. Има предмета који у извесно време немају вредности (јер није потребан рад да би се човек могао њима користовати) а у доцније време добијају вредност, или на једном месту немају а на другом имају вредност. На прилику: дрво, трава и вода у селима и у варошима. Лако је увидети да све ове појаве долазе од разних прилика, а да се све потпуно могу објаснити теоријом вредности како је до сад показана. Спрам светлости од ове теорије лако се разумеју и лако објашњују још и ови појави:

Једна је ствар и корисна нама и производ је нашега рада, па опет та ствар није добро („еспап") у економном смислу — то значи, да је неко својим радом произвео предмет за своју властиту употребу, и онда такав предмет има употребну вредност лично за њега; да један предмет буде економно добро (део друштвенога богаства) он мора имати употребну вредност и за друге људе.

У једну ствар може бити утрошен човечији рад, па опет та ствар нема никакве вредности — то значи, да произведена ствар није никому корисна, и онда је некористан и непотребан рад који је у њу утрошен.

Исписавши овде основне мисли из теорије вредности, нама остаје да у другом чланку разгледамо особине рада који ствара вредност, да проучимо облик у ком се вредност појављује, и да у опште доведемо нашу теорију у ближу свезу с појавима практичнога живота.

(Наставиће се).

ПРЕД ШЕКСПИРОМ

од

СВЕТ. НИКОЛАЈЕВИЋА

ВЕЛИКИ ПЕСНИЦИ — ВЕШТИНЕ И ЊИХОВ ЗАДАТАК, ПОЕЗИЈА — ПОГЛЕД НА ДУХОВНИ ПОКРЕТ XV. и XVI. ВЕКА. — РАЂАЊЕ ДРАМСКЕ ВЕШТИНЕ У ЕВРОПИ — ПРАВИЛНА ДРАМА У ЕНГЛЕСКОЈ ПРЕД ШЕКСПИРОМ — КРАТКА БИОГРАФИЈА ШЕКСПИРОВА.

(НАСТАВАК).

Једанаест година после смрти Ариостове, и то Марта 1544., родио се у Соренту, близу Неапоља, други велики песник љубави и властелинског јунаштва, — Торквато *Тасо.* Једна отаџбина, један век, живљење на једном двору — у Ферари, доста слична судбина у животу, сродна тема песме, подједнако велики успех у вештини, све то везало је та два имена као близанчад у популарности код европских народа. Не може се говорити о једноме а не опоменути се другога. Још њихов век почео је ценити њихову песничку вештину, упоређујући успехе и врлине једнога с успесима и врлинама другога, и тај начин критике оставиле су ондашње италијанске академије у наслеђе свим потоњим критичарима. И ми ћемо прихватити тај завештани начин, и од Ариоста прећи одмах на Таса.

Живот је Тасов сам по себи врло занимљив. Нема биографије која би покренула у човеку тако озбиљне мисли о животу људском, и која би тако светло илустровала, како у једној истој душевној моћи могу бити узроци песничке величине и несретног живота песникова, као биографија тога најнежнијег европског песника. Она

је дала тему једном меланхоличном спеву Бајроновом и једној од најфинијих трагедија Гетеових.[1]

Отац Тасов, Бернандо, био је аристократа и песник; једно на несрећу, друго на срећу његовог великог сина. Као песник, Бернандо Тасо био је уважаван у своје време. Његов велики и изредни спев о једној од ондашњих најпопуларнијих романтичких тема, „Амадеју из Галије“ (Amadigi) долазио је у први ред оних дела која су народном језику и народном песничком укусу крчила пут у оно време (у почетку XVI. века) кад се то обоје налазаше потиштено од класичких студија. У „Амадеју“ има пуно страница истините поетске лепоте које би делу и песнику стекле опште популарности и утврдиле вечити живот да није само песник живео у време Ариостово и родио још већег песника но што је сам био.

Често се догађа да се богиња песништва заљуби у какву кућу, разгреје целу породицу својим божанским пламом и не оставља је док се под њеном заштитом не роди и не развије ђеније који ће моћи са њом винути се у највише висине.

У тако освећеним кућама родили су се Милтон и Тасо.

И једном и другом док су још у колевци били приближавала се родитељска нежност с музиком и песмом. Побожна, пуританска музика адвоката Џона Милтона гајила је у његовог сина, још из детинства, осећање хармоније и уживање на величанственим, божанским лепотама[2]; хармонични стихови и романтичке авантуре „Амадеја“ Бернандовог гајили су у његовом сину још у годинама детињства песничко осећање и уживање на романтичким причама. Обојица су и Милтон и Тасо још као деца почели певати, и обојици је прва песма била хвала родитељима.

Како је занимљива та прва песмица Тасова?

Девет му је година, и он је већ изгнаник из отаџбине и прву песму пева из изгнанства. Отац је његов био

---

1) У лепом српск. преводу од пок. Д. Павловића.

2) Милтонов отац бавио се музиком и компоновао је побожне песме. (Masson, Life of Milton I. 1876.)

бунтовник, јер се одупирао увађању инквизиције у краљевину неапољску и морао је бегати у Францеску. Осуда, која није могла њега стићи, стигла је његовог синчића, и он је био приморан да из скамије школске иде у изгнанство, и да као дете осети све тешкоће изгнаничког живота.

Кад тешке неправде сретну човека у зрелим годинама, оне ће често распалити његово јунаштво и начинити од њега смелога борца за правду, а кад се наваље на нежну младост, оне могу убити јунаштво још у зачетку, и оставити у нарави човечијој само сету и тугу. Данту је у изгнанству дошла мисао да пише своју божанску комедију, да божанским гњевом накаже људске неправде, да освети себе и врлине човечанске; а Тасо, невино дете, није могао друкчије говорити из изганства но да се заплаче за својом мајком, од које га је неправда људска раставила. „Немилостива судбина отрже ме из мајчиног загрљаја. Ох боже! са уздахом се сећам оних њених последњих пољубаца, које купаше жалостне сузе и оних ватрених жеља њених да се скоро опет видимо. Ах, да ли ћу бити среће да икад више осетим загрљај мајчин? Као Асканије, и ја сам принуђен да непоузданим кораком идем за судбином мога прогнанога оца“.

Меланхолија, која, као што се из те прве песмице види, осваја нарав и расположење Тасово, у тако раним годинама неће га оставити ни за часак до његовога гроба.

Још из изгнанства послао га је отац у Рим да продужи своје студије, а из Рима преместио га у Падуу да изучава правне науке. Падуански универзитет био је још из средњег века славан са својих учених професора права. На тој школи остао је Тасо пет година, учио је трудољубиво и положио докторске испите, али за све то време бавио се, и то са већом вољом, поезијом, писао је сонете љубавне по начину Петрарховом, и уписао се за члана у једној падуанској академији, којој је задаћа била да гаји песму. Кад му је било 17 година написао је епски спев „Риналда“. Италија је тада с усхићењем поздравила младог песника. Тасо је постао на мах свуда популаран. Особито је ђаке на универзитетима очаравао

његов јунак млади Риналдо. Али песнички глас Тасов није био мио његовом оцу. Бернардо је знао да су песничка слава и земаљска срећа врло ретко пријатељице, и похитао је у очајању у Падуу да врати сина на кориснија занимања и да га одврати од печатања његовог „Риналда“. Отац ј· био врло строг, али покајани песник није могао наговорити сина да окрене леђа слави која му баш тада с осмехом прилазаше. Не само да је „Риналдо“ печатан (1562. г. у Мљеткама) него је млади песник већ смишљао план онога великог дела које ће му понети име кроз векове што долазе. „Певаћу свете војне и јунака који ослободи гроб Христов“, говорио је Тасо пријатељима још за време учења у Падуи, и спремао се за тај велики предузетак.

Са тим мислима а по жељи свог оца отишао је из Падуе у Ферару. Кардинал Лудвиг Есте, брат Алфонза II., војводе фераpског, био му је лични пријатељ. (Њему је Тасо посветио свог „Риналда“) и као његов заштићеник примљен је љубазно у тамошњем изображеном и сјајном али интригашком двору. Тасу заиста великих препорука није ни требало. Он је био млад — једва је имао 21 годину, израстао леп, образован а још *песник* већ великога гласа. Пред таквим врлинама отварала би се врата сваког кнежевског двора.

После кратког времена кардинал Есте отпутовао је у Француску као посланик, Тасо га је пратио и био примљен од Карла IX. француског краља, оног, под чијом је владом било оно грозно клање протестаната, што се зове „Вартоломејска ноћ“. Кажу да се италијански песник допадао крволочном краљу. Та и он је певао неке вајне песме, које, ма како да су бедне, чине му више части но пуцање са прозора Луварског. Али је занимљиво што савременици (Балзак) причају како је Тасо поред све љубазности којом је на двору краљевском предусретан живео врло бедно. У једној лепој песмици молио је он своју мачку да му, у ноћи, позајми светлост својих очију, јер није имао пара да купи свећу. Та и друге приче тврде нам да се баш и покровитељ његов није много на њ обазирао. Довољно, Тасо је оставио и двор француски и свог

патрона и вратио се у Ферару (1571. год). Једина мила успомена из Француске било му је пријатељство с Ронсаром, знаменитим ондашњим песником француским.

Још од неколико година радио је Тасо на свом великом епосу „Ослобођени Јерусалим“. Неколико песама тога спева било је раније печатано и читано не само у Италији него и у туђини. Сад по повратку из Француске предузео је на ново тај посао да га доврши, али је у исто време писао и друге ствари, највише сонете у духу Петрарховом, у којима слави лепоту и љубав једне драге, чије име није смео да каже, а 1572. довршио је пастирску драму „Аминту“, у којој је љубавна страст у најбујнијој силини описана.

Ако је у оно време било или ако кад год може бити љубавних песника без својих драга; ако се љубави може певати а не љубити, та Тасова идила показује да је он заиста ватрено љубио, а његови сонети врло страсни и наивни доказују тим обојим да он није био без своје Лауре.

Која је то била коју је Тасо толико љубио а коју није смео именовати у оно време кад и саме папе нису криле љубазнице своје? У једној циглој песмици преварио се очајнички песник и шапуо име *Леонора*.

Кнез Алфонзо имао је сестру Леонору. Она је била 9 година старија од песника, али је била лепа, образована, љубазна и нежна. Она и њена сестра Лукреција уживале су у науци и поезији и било је природно да су обе поклањале највише пажње младом а талентованом песнику, радије од свију других у двору прислушкивале његовом декламовању сонета или фрагмената из „Ослобођеног Јерусалима,“ и више но ико други интересовале се његовим плановима песничким. Тасо је њима певао сонете, уносио њихове црте у идеалне женске слике свога епа[1], примао њихове савете. У том поверљивом и пријатељском дружењу са кнегињама Тасо се заљубио, умал те не у обе, као што га кораше његов лукави и љубоморни пријатељ, песник Гварините, али сасема збиља у Леонору. Да ли је и Леонора од своје стране

[1]) Goete Torquato Tasso II. 1.

љубила Таса или је она нежност коју вазда показиваше песнику била само уљудност у руву како је преварити могло и како је Гете у својој драми ту ствар представио? О том се нагађало и писало како се коме чинило. Мени се чини да Гете има право. Слика Софроније и Олинда из „Ослобођеног Јерусалима“ јесте слика Леоноре и Таса (види доле).

Каки у љубави таки су у свачему другом односи били између Таса и двора ферарског. Што су ласкања и љубазна понашања кнеза и кнегиња давала, то су с друге стране дворске интриге и омаловажавања одузимала. Тасо се налазио на мукама. Он је тражио љубави, њему је пружана нежна уљудност; он је искао воћа а њему су пружали цвећа. Положај његов био му је несносан али тешко је било опростити га се. Такав положај могао је само подрањивати меланхолију које је у Тасу увек било.

Нежна а меланхолична природа Тасова у таким приликама није се могла одржати здрава. Силно уображење храњено душевним немиром стварало је страховите слике које разум није могао вазда контролисати. Бедном песнику чинило се да је опкољен завером и непријатељима, да му завидљивци хоће да покраду списе да би му тако песничку славу убили. Свој велики спев „Ослобођени Јерусалим“ довршио је 1575. год. и послао копије пријатељима у Рим на оцену. Пријатељи се нешто закаснили, али је Тасу већ било довољно да мисли да су му пријатељи неверни и да су непријатељи његове славе. Једном је уобразио био да је оптужен инквизицији; одмах му се мисао утврдила да је збиља грешан и похитао је у Болоњу да моли вел. инквизитора за опроштај. Пријатељи су га жалили и са свију страна радили да му поврате мир души, али све је било узалуд. Напротив, неповерљивост и страховање од свакога чинило га је врло неугодним у понашању и давало маха све новим неприликама које су на његово расположење хрђаво утицале. Једног дана (у јуну 1577.) био је на вечери код кнегиње Лукреције и потегао нож пред домаћицом на њеног слугу за ког је мислио да му је не-

пријатељ, а пре тога ранио је двојицу на улици. После таквих поступака војвода Алфонзо наредио је да се смести у једном франциск. манастиру и да се ту лечи, али Тасо није хтео узимати лекове, јер се бојао да га не отрују и био је узбуђенији и неугоднији у понашању него икад пре. Алфонзо је у строгости према болесном песнику терао врло далеко и забранио му да и писмено комуницира са кнегињама Лукрецијом и Леонором, тим јединим њему пријатним личностима. Тасо се сад почео бојати за свој живот и једног дана побегне из Фераре (20. јуна 1577.)

Преобучен у пастирско руво отпутовао је својој сестри Корнелији у Неапољ. Изгледаше као да ће се немирно осећање беднога Таса умирити у нежној љубави његове сестре и у тихим приликама у Неапљу, али не прође ни пуна година а Тасо поче жудети да се опет врати у Ферару, и најпосле преко воље своје сестре и пријатеља отпутује из Неапоља.

Каква разлика између оног првог дочека Тасовог у двору ферарском и овога другог?

Војвода и његове сестре примили су га истина опет љубазно, али је та љубазност била далеко од оне поште и нежности каквом је предусретнут први пут. Сад је Тасо био болестан, он је већ учинио што је могао за славу своју и оних који га дочекују; шта се може још од њега очекивати? За добро које се сад Тасу чинило, двор ферарски није могао очекивати нове плате, зато се оно и показивало у онаком облику како је само хранити могло болест песникову. Војвода Алфонзо узаптио му је рукопис његовог спева „Ослоб. Јерусалим“ да би га токорсе очувао од поправака које би песник у тако бедном стању хтео чинити. Забранио му је да походи кнегиње, његове сестре, и још је друге тако немилостиве наредбе издавао које су Таса бациле у очајање. Он није могао више сносити понижење и побегао је по други пут из Фераре.

Сад је несретни Тасо лутао од вароши до вароши, од двора до двора, тражећи узалуд оно што наћи није могао — мира. Његова песничка слава отварала му је свуда врата, и скупљаља нежне пријатеље, али болесна душа

видела је свуда неискреност и заверу. Чинило му се да за њ ипак нема среће на другом месту до у Ферари, зато, пошто је пробавио по нешто времена на дворовима у Мантуји, код кнежева Урбина и у Турину, вратио се по трећи пут у Ферару, у фебруару 1579. год. Јадник, он је мислио да ће га двор, коме је своје таленте жртвовао и који му је толико дужан, примити са раширеним рукама. Али се горко преварио. Онај двор који је имао дела и хвале песникове затворио је сад врата пред бедним песником. Војвода и његове сестре нису га хтеле ни видети, дворани су га избегавали, слуге су се на њ кезиле. Тасо је био у очајању, није умео више контролисати своје понашање. у ком је неблагодарни војвода Алфонзо нашао мотива да учини још једну нечувену неправду: *да га као сумануто̄г затвори у лудницу.*

Том немилостивом поступку кнеза Ферарског тражили су сви Тасови биографи мотива, јер се сваком чинило да сама болест несретног песника није могла бити узрок, да се са њим тако нечовечно уради, а још мање да је она могла дати повода оној строгости и суровости како се с њим у затвору поступало. Тасова је болест била необична. Само у извесним тачкама бо̄но уображење отимало је владу од разума који је у свему другом био ведар тако, да је Тасо могао писати и певати као и у оно време кад је био потпуно здрав. Таком патнику ако је имало лека, то га је могла само нежна рука пријатеља зготовити и пружити, пријатеља, који би се у љубави и саучешћу приближио да у беднику подигне самопоуздање и растера мрачне слике уображења које су његову нежну природу опсађивале, а затвор и насиља могла су само убити и оно мало енерђије што је имало у његовом карактеру. Какав је дакле био песников грех за који му је тако нечовечно и сурово Алфонзо II. вратио?

Било је различних нагађања али је остало као најпопуларнија версија да је сав грех Тасов био: што је *љубио* сестру Алфонзову Леонору.

Зар и љубав може бити грех?

Да не пишемо још одговора на то питање.

Али нешто друго. Како судбина Тасова пробуђује у човеку занимљива размишљања! Зар би Тасо био Тасо, онај нежни песник љубави да сам није љубио! Зар није казнити песника за љубав, казнити га што је певао!

Алфонзо II. примио је песме а песника хтео уапсити. Какав грдан лоповлук! Па ко је добио?

Историја и време решили су. Ко би се сетио Алфонза кад не би помислио на Таса? Деспотски сјај кнежева Ферарских срушен је у прашину и заборављен а Тасово име вечито блиста. Ферара је данас мала и незнатна варош, једини њен украс који још примамљује путнике јесте тавница Тасова — сведок деспотске нечовечности и божанске освете.

Седам година и два месеца држао је тиранин песника у затвору. За све то време трпио је оскудице у стварима најпотребнијим за живот и сносио кињења каква би и природу много јачу порушила. Истом у 3-ћој години затвора било му је дозвољено да се може састајати са којим пријатељима и да може покатшто изаћи до цркве да се богу помоли. У тој хладној тамничкој самоћи болест бедног песника постала је озбиљнија. Он је почео мислити да је играчка неког злог духа који га често походи и не да му мира дању ни ноћу, краде му из џепова новце, из сандука писма; веровати да је збиља видео мајку божију и т. д. Међутим док је песник у тавници лежао, његово је дело крадимице печатано, прештампавано и превађано на друге језике, а његово име рашчуло се и славило по целој Европи. Свуда се признало да је он највећи италијански песник, да је његов „Ослобођени Јерусалим“ на дику и част отаџбине и века. У таким приликама није могло остати а да се свет не запита шта је с песником, да се не чује кака му је неправда учињена а у каком се стању налази. Са славом песничком летило је шапутање о нечовечности кнеза Ферарског и свуда се с гнушањем говорило о његовој суровости. Јавно мњење поткрепљено молбом кнеза од Мантуе најпосле принудило је тиранина Ферарског да пусти Таса. (18. јула 1586. год).

На неколико дана после ослобођења затвора Тасо је оставио Ферару. Кнез Алфонзо није га хтео ни видити. Затим је ишао од вароши до вароши, од једног двора до другог, свуда радо и с чашћу предусретан а нигде сам задовољан. У том немирном лутању зауставио се за неко време у кући свог доброг пријатеља Манза, ког је и Милтон био сретан да види у доцнијим годинама и да чује занимљиве анегдоте о несретном песнику[1], и ту у кући тог пријатеља, на обали морској, близу Неапоља, провео је Тасо после изласка из Фераре најмирније часове, певао песме и прерадио „Ослобођени Јерусалим“ избрисав из њега многе пасаже и мисли које је или критика нападала или које се њему у то време нису допадале. Ту прераду штампао је под именом „Освојени Јерусалим“; али како се та прерада састојала у брисању баш најлепших пасажа и описа највеће појетске лепоте, то и то издање није могло конкурисати с „Ослобођеним Јерусалимом“ како је раније штампан и како га данас имамо у рукама. У то време папа Клемент VIII., који је Таса и лично познавао и ценио га као песника, позове га у Рим. Он се одазвао позиву. Пријатељи у Риму дочекали су га са љубављу и да би показали колико га уважавају, а да би га и отргли ма колико из његове суморности, договорили су се с папом да га крунишу као првог италијанског песника. Али је Тасо био јако изнурен и немоћан; он је предвиђао да ће скоро умрети па је поручивао пријатељима да почасти, које му живоме спремају, оставе за његову смрт. Тако је доиста и било. Једна опака грозница прекинула је живот напаћеном песнику баш кад су све спреме за крунисање биле готове (1595. год.)

Читајући биографију тога великог човека намећу нам се и нехотице лепи стихови Бајронови: „Мир нек је увређеној сенци Тасовој! Његово је било да животом и смрћу буде нишан на који ће неправде отровним стрелама гађати али и промашати.[2]

---

1) Манзо је написао и живот Тасов. в. Masson life of Milton I, 1879.

2) Childe Herold IV, 39.

Као што је речено, „Ослобођени Јерусалим“ печатан је неколико пута док је песник још у затвору лежао, али је истом 1581. печатан потпун, и, као што се мисли, први пут са знањем његовим. План и начин приповедања у том знаменитом спеву сасвим је различан од плана и начина приповедања у Ариостовом „Бесном Орланду“ иако се у обојима описује властелинско време европских народа. У техничком погледу Тасо је верније усвојио правила класичког епоса. У његовом спеву радња има јединства; она је везана за један важан историјски рад из времена властелинског — крсташку војну и ослобођење гроба Христовог; поједине епизоде никад не губе везу са главним догађајем, јунаци нису само ваздушасте слике фантазије без икаквих историјских црта, начин приповедања озбиљан, да, рекли бисмо пре сувише озбиљан. Сасвим противно весeлости Ариостовог спева, у „Ослобођеном Јерусалиму“ веје туга и меланхолија; никаквих ту комичких прилика и слика нема. Песник приступа делу у озбиљности и смирености каквом су некад јунаци које он опева улазили у град у ком је Христос учио и погинуо за љубав човечанску.

„Ја певам свете војне и борца који ослободи високи гроб Христов. Много је он памећу и мишицом добио, много је сносио пре победе у племенитој борби. Узалуд је пакао стао предањ, не успеше ништа азијски и либијски народи, јер му је небо помагало и под свете његове заставе скупљали су се блудни јунаци.[1] О Музо, ти, која се не китиш лавровим венцима, што вену и што су плетени на Хеликону, него која си тамо на небу у друштву блажених украшена бесмртном круном од звезда, загреј груди моје небесним жаром, осветли песму моју светлошћу твојом, и опрости ми ако истину цвећем оки-

[1]) „Canto l'armi pietose e l' Capitano
„Che lgran sepolaro libero di Cristo
„Molto egli opró con senno a con la mano
„Molto soffri nel glorioso aquisto
„E invan l' inferno a lui soppoze, e invano
„S'arma d' Asia e di Libia il popol misto
„Che il cicl gli die il favore, e sotto gli santi
„Segni ridusse i suoi compagni erranti', Jerus. liber. 1,

тим и ако песму своју улепшам и другим чарима а не само твојим.“

Као што је Омир у Илијади описивао догађаје последње (десете) године опсаде Тројанске, тако је Тасо опевао јунаштва крсташких ратника у последњој години њихове борбе пред зидовима свете вароши. Шест је година већ протекло од кад су европски јунаци отишли на исток; победа за победом крунисале су њихово јунаштво, Никеа је пала, Антиохија побеђена, над великом персијском војском победа одржана, и побожни борци спустили су се у Тортузу да се за време зиме одморе и дочекују нову годину. Тада је бог, који једним погледом обухвата целу природу и познаје осећање сваког човека, наменио смиреног јунака Готфрида да поведе војску на Јерусалим. Готфрид сазива велики савет у ком се доносе нужне мере за поход, даје савете и поуке смелим ратницима, пребраја војску, издаје наредбе и заповеда војсци да се креће. После два дана путовања, крсташи су били пред зидовима Јерусалима.

„Сваки је летио као да је крилат и сваком се чинило да још није брз. Али кад је сунце просуло жар на осушена поља и искочило на висину, показа се Јерусалим. О радости! Сваки је сваком показивао на Јерусалим, хиљаде грла удружених поздравили су Јерусалим.

„Као што смели морепловци, који су се извезли да траже нове земље и на непознатом и страховитом мору били дуго играчка лажљивих вала и неверног ветра, кад угледају жељену обалу из далека је поздрављају веселим усклицима, показују је један другом па у тој радости забораве на патње и беде претрпљене.

„Велику радост, каком ово прво виђење испуни срце у крсташа, потиснула је брзо дубока жалост зачињена страхом и поштовањем. Једва су се усудили да подигну очи на град, у ком је Христос живео, у ком је умро, сахрањен био и васкрсао.

„Тихи јеци, потмули гласови, јецање и уздаси народа, у једно веселог и тужног, потресали су ваздух шумом какав се чује у густој гори кад ветар кроз лиснато грање

дува, или на мору кад немирни вали потмуло мумлајући, скачу уз стену или уз обалу.

„Боси, као покајаници, за својим вођама који су им пример дали, прилазили су светим зидовима. Свaки је смакао злато и свилу; скинуо поносни шлем и челенке, угушио у срцу гордост и сујетне мисли. Топле сузе сажаљења капале су им низ образе али је сваки, као да не плаче доста, карао себе речима.

„Овде, где си ти господе потоцима твоје крви напојио земљу ради мене грешнога, овде, на месту тешког твог страдања ја, бедник, немам горких суза! Је л се заледило моје срце те се још не топи у сузе? Тврдо срце зар нећеш овде пући? Ако данас не плачеш заслужићеш да вечно плачеш. (canto III 3—10).

Овде пред зидинама светог града, отвара се борба хришћана и мухамедоваца; напади на град, излети из града, чарке за чаркама, двобоји за двобојима нижу се. Властеоство са свим својим врлинама и пороцима, својим лепотама и слабостима, својим мислима и жељама, својим обичајима и церемонијама, изашло је да дели мејдан, пред гробом Христовим са Азијом и Египтом. Најзанимљивије приче о јунацима хришћанским и мухамедовским, о њиховој љубави и јунаштву преплећу се и расплећу се у облику епизода. Љубав, у несташлуку своме, прелетала је из зидина јерусалимских у хришћански логор и из хришћ. логора у Јерусалим, кварила ратне рачуне и Аладину и Готфриду и играла се срцима хришћанских јунака и турских девојака. Али ах! прилике ратне улетале су у њену игру и она је збуњена и неслободна одјекивала у уздасима жудње и сетости.

Цео тај вир-вар од љубавних и ратних авантура завршује се триумфом хришћанског оружја, ослобођењем Јерусалима.

Казао сам већ да је опевање властелства била популарна тема у време Тасово. Највећи део лепе књижевности и епске појезије оног времена односио је читаоца у ону епоху кад се само јунаштво, побожност и љубав ценила; али је тема Тасовог спева била ориђинална. Крсташке су војне скоро најзнатнији догађаји

у животу европских народа. Од ондашњих борби Азије и Европе остало је последица грдног значаја за цео европски свет, али су те војне већ великим простором времена толико удаљене од XVI. века да је песник смео сасвим слободно искитити историјску мисао (идеју) сликама своје маште.

Та историјска мисао која је у стара времена дигла целу Европу против Азије живела је још. Мухамеданска сила у XVI. веку била је грдна; Италија и Европа страховале су од ње. Истина, осујећени ранији покушаји, за време наших Бранковића и Скендербега, да се организује крсташки поход на Турке, разочарали су хладне државнике на западу, али је у маси народа европских живила вера да ће се ипак Европа морати борити с Азијом. Извештаји о бедном стању хришћана под турском влашћу, беседе и расправе у којима се говорило о начину како треба спремити војску за напад на Турке и у којима се апеловало на владаоце да се отресу унутарњих европских зађевица, да се сложе и помисле на спасење гроба спаситељевог и мучених хришћана испод јарма турског, печатани су и растурани као и раније. Много се уздало у Карла V. и полагана је велика нада на силну флоту шпанску која је већ скоро предоминовала у водама средиземног мора. Аристократија шпанска и војници Карлови мислили су да је баш дошло време да се тековине Готфрида и његових јунака у светој земљи отргну из руку неверних.

У таком времену Тасов спев „Ослобођени Јерусалим“ није само поетским лепотама опчаравао, него је и историјском мишљу својом освајао хумана и патриотичка осећања. У доцнијим вековима та историјска мисао изгубила је владу над осећањима, али су песничке врлине одржале дело Тасово у популарности. У Италији поједине епизоде „Ослоб. Јерусалима“ исто су онако као и Ариостове песме ушле у народ као праве народне песме. Управо оба та песника, Ариосто и Тасо, остали су вазда подједнако омиљени у својој отаџбини, али у осталој Европи јачина популарности заједно са естетичком критиком нагињала је увек нешто више на страну Тасову,

ваљда и зато што у Тасовом спеву има више козмополитизма, но свакојако је већи узрок томе био у самој песничкој вештини Тасовој.

Често се наводи реч једног другог великог италијанског песника, Метастаса (1698—1782.) о „Ослобођ. Јерусалиму“ и ми ћемо је навести, јер смо убеђени да песник најбоље може разумети песника. Он је одговарао једном пријатељу који га је питао за мишљење о том спеву.

„Ова радња велика и енергична, јасно и живо изложена, мудро распоређена и вештачки завршена, изгледа ми у својој целини као велика слика (табло); шаренило догађаја из којих се састоји, који је обогаћавају а не деле; мађија стила увек чистог, увек јасног, увек узвишеног, увек хармоничног, који својом силом даје достојанства и предметима најпростијим; колорит снажан тако да гори у описима; јасност у приповедању која опчарава и убеђује; карактери истинити и стални; па још силно уображење које не само да не малаксава као што обично бива у великим делима него се чини да све јаче бујa што се крај спева прикучује; ето то све чини „Ослобођени Јерусалим“ делом дивотним.“

Тај распоред, уређење, методичност у излагању радње, јесте оно што на првом месту одваја Тасов спев од Ариостовог; у свима осталим погледима само укус читаоца решава који ће му песник бити милија забава. Ариосто је бујан, силовит, његова реч куља као поток из какве ждрела. Тасо је хладнокрвнији, пази на сваку реч, на сваки стих, његови су кораци спорији али сталнији. У Ариоста нема плана; код Таса је све по плану. Ариосто је од класичких песника ближе Омиру а Тасо Вирђилију, код једног више природе код другог више вештине. Најлепши стихови Ариостови могу се упоредити са стиховима Тасовим, али Тасо има мање слабих стихова него Ариосто. Ариосто има више мушке енерђије. Тасо више женске нежности; Ариостов хумор дражи, весели, Тасова меланхолична сентименталност разнежава и заноси. Ариосто ће се вазда више допасти неуглађенијем, свежем укусу, а Тасо ће вазда више занимати укус вештином васпитаних. Ко воле више природне дивље лепоте

препоставиће Ариоста; ко ужива више у вештини волеће Таса. Кад Ариосто описује женску лепоту он је описује као човек који више из навике него из осећања воли лепоту, а кад је Тасо описује, описује је као заљубљени сликар своју драгу. И Тасо и Ариосто пишу са осећањем, али лирички елеменат у „Ослобођеном Јерисалиму“ јачи је него у „Бесном Орланду“. Ариосто мала своје јунакиње као сликар коме се на улици каква лепотица допадне па долети кући да њене црте на хартији ухвати, а Тасо мала као сликар пред којим стоји непрестано жена коју љуби[1]. Ариостове јунакиње опчаравају и буде сензуална осећања, Тасове лепотице заносе и буде чисту, свету љубав. И Ариосто и Тасо јесу музички песници, али ће фино ухо осетити нешто монотоније у музици Тасовој а више играња у музици Ариостовој.

Тако би се отприлике могла повући разлика у вештини једног и другог, али ја страхујем да се из тих речи не изведе скучено мишљење о способности једног или другог. Разлика је та повучена из далека по општем упечатку какав остаје у души читаоца кад прочита и затвори дела једног и другог песника. Песничка способност Ариоста и Таса неограничена је. Нема тешкоће коју ђеније једног не може савладати као и ђеније другога, било да треба описати најнежнија осећања и најфиније црте у карактерима јунака, било да треба описати силно јунаштво и страховите појаве у природи, идилске стране природе или хитни и немирни живот у рату. У свему они су једнако способни, само је стил њихове вештине различан.

У „Ослобођеном Јерусалиму“, делу тако великог песника, тешко је изабрати страницу на којој би вештина била савршенија него на свакој другој. Само од укуса читаочевог зависи хоће ли се задржати више на описима тихих идиличких лепота природе или на бурним ратничким сценама, на смелим сликама јунака или на чаробним

---

[1] „Es schwebt kein geistig unbestimmtes Bild
„Vor meiner Stirne, das der Seele bald
„Sich überglänzend nahte, bald entzöge,
Mit meinen Augen habe ich es gesehen.
Goete Torqu. Tasso II. 2.

дражима јунакиња. Описи женске лепоте и врлина можда су најкарактеристичнији да не кажем најсјајнији творови Тасовог ђенија. Жена никад није имала већег ни захвалнијег песника од Таса.

. . . . . Es vererrlicht
„dein Lied auf manche weise das geschlecht
„Zart und tapfer, hast du stets gewust
„Sie liebenswerth und edel varzustellen

Тиха, верна, нежна *Ерминија* која са високе куле Јерусалимске гледа свог драгана у опасности и жртвује се за ту љубав коју не сме ником да шане па ни драгану кад му самртничке ране завија. Великодушна и пуна човекољубља *Софронија*, која се, да спасе свој народ од гњева разјареног Аладина, предаје да је спале. Јуначна *Клоринда*, која оклоп носи, стрелу хита и хришћанске јунаке на мејдан изазива; чаробна и лукава *Армида* која иде у хришћански логор да лепотом и вештином залуди и позавађа јунаке: све су то слике идеалне лепоте. Свака је од њих оригинална и истинита у својој оригиналности.

Неколико редака и у прози преведених моћи ће, падам се, бар како тако, илустровати Тасову вештину у описивању женске лепоте и врлине.

„У Дамаску и оближним градовима владао је Идраот, славни мађионичар. Он се још од младих година посветио вештини пророчанској и остао јој је вазда веран. Али на што му лажно знање кад не може предвидети како ће се ћудљиви рат свршити?. Ни звезде покретнице, ни звезде непокретнице, па ни сами пакао нису му могли казати истину.

„Он је мислио — о слепи људски разуме, како су сујетни и погрешни твоји рачуни? — да је небо спремило пропаст и смрт непобедној војсци крсташкој, и бојао се да сама египатска војска не однесе венац победе, зато је желео да и његов народ буде учесник у победи, добитку и слави.

„Али како је знао да ће така победа бити крвава и за њ' сумњива, стао је размишљати не би л

се каком вештином могли ослабити хришћани да тако лакше подлегну његовој и египатској сили. У тим његовим мислима долетео му је паклени дух да га нагоabра и дражи.

„Он га је учио, он му је савета давао. Идраот је имао нећаку за коју је цео исток држао да је најлепша девојка. Она је имала све дражи и знала сва лукавства женска и чаролијска:[1] њу је Идраот дозвао, поверио јој свој план и желио да га она изврши.

„О, мила моја“ говорио је „која под плавим витицама и нежним дражима имаш старачке мудрости и мушког јунаштва, ти која си ме престигла у чароличкој вештини, чуј моју велику мисао, ако ми ти помогнеш успех ће крунисати наду. Заткај потку коју сам ја основао; буди смела извршитељка опрезноме старцу.

„Отиди у војску непријатељску, разви сву женску вештину, употреби сва лукавства љубави, лиј сузе, преклињи, нека ти уздаси преплећу речи; тужна лепота сломиће ти срце најтврђег јунака. Зави неограничену смелост у вео стида, и обуци лаж у одећу истине.

„Ухвати ако можеш на мамац слатким погледом и лепим, искићеним речима, најпре Годфрида. не би ли јунак, везан лепотом твојом и очаран љубављу заборавио на војну коју води. Ако ти он умакне, ти примами друге велике јунаке, заведи их онамо откуд се више никад неће вратити. Још јој више говорио како ће радити па је најпосле додао: све је добро што се чини за веру и отаџбину.

„Лепа Армида, дична даровима пôла и младости, прихватила је дело, и истом се ноћ спустила, кренула се на пут и ишла је све по заклоненим и сакривеним стазама. У оделу женском, без оружја другог осем своје лепоте, она је већ мислила како ће победити силну војску и смеле јунаке.

— — — — — — — — — — — — — — — — —

[1] „Gli accorgimenti e le piu occulte frodi
„ *Ch'usi o femminina o maga*, a lei son noti. IV. 25.

„Неколико је дана протекло и девојка је стигла на место где су подигнути чадори франачки. Кад се показала ова невиђена лепота, узрује се војска, и свако живо гледало је непознату девојку као да се у по дана показала на небу каква сјајна комета или звезда. Свако је трчао да види која је то путница и да чује ко је њу послао.

„Никад Аргос, никад Кипар или Делос, нису видели божанску слику такве лепоте и таквих дражи. Коса њена као да је од злата, бљештуцала је кроз танки вео или се искрадала испод њега да слободно сија и пркоси, као кад се небо разведри и сунце кроз бео облак присјајује, али чим из облака изађе баци јаче зраке и силнији сјај.

„На њеној коси од природе исковрчаној у вале играо се ветрић и њихао је у нове вале. Стидљиви и тврдички поглед крио је блага њена и љубави. Слатка ружина боја на овом лепом лицу мешала се са белоћом снежном. Али је на устима, из којих ћарлија љубавни мирис, цветала сама црвена ружа.

„Лепе и голе груде белиле су се као снег, на ком се љубавни пламен распирује и храни. Дражесни и нежни брежуљци били су нешто откривени а нешто их је завидљиво одело сакривало, али, ако их завидљивко и уклања испред погледа он не ће уплашити љубавну мисао која се, ненасићена спољним лепотама и жудна, увлачи у најтајанственију тајну.

„Као што сунчев зрак продире кроз воду или кристал а не цепа, тако пролази и мисао кроз заклоне најдебље, па онда шеће кроз лепоте сакривене, застаје код сваке, свакој се диви, а после све прича и описује загрејаној жељи те она букне у пламен.

„Армида је пролазила кроз гомиле лакомих војника, сваки је хвалио, сваки је очима хтео појести. Она је све то гледала али се чинила невешта и ако се у души радовала и надала великим победама и пљену итд.[1]

„Сваку је вештину окретала да ухвати у своју мрежу што више јунака. Није увек ни сваком једно лице

[1] *La gerusalemme* cant IV. 20—33.

показивала, по је мењала како је кад требало своје понашање и погледе. Час је стид везао њене погледе, а час их је лакомост дрешила и пуштала да слободно шећу. Како јој се који у љубави брз или спор чинио, онако га је или мамузом џарала или уздом заустављала.

„Ако би видела ког да из несмелости угушује у срцу љубав и зауздава уображење, слатким осмехом уливала би му храбрости, веселим и ведрим погледом загревала би му љубав и у његовом залеђеном срцу подпаљивала би пламен и наду.[1]

„Ако би који занесен слепом и смелом страшћу био сувише нагао и дрзак онда би озбиљним погледом продрзљивка враћала у границе учтивости и поштовања, али би пустила да с помраченог чела опет сија зрачак сажалења за који ће нада очајног љубавника остати везана.

„По кадшто би се удалила, наместила би лице и начинила би се као да је тужна. Сузе би јој се ваљале низ лице и она би се токорсе борила са плачем. Том вештином умела је хиљаде простих душа везати. Љубав је калила своје стреле у пламену сажалења да поузданије гађа и јаче погађа у њихова срца.

„А затим би као да се на мах вео њене туге раздерао, нада на њеном лицу оживела, она би се вратила својим љубазницима и говорила би им. Нежно лице зажарило би се веселошћу; очи јој би се засветлиле а небески осмех растерао би густи облак у који је њена туга увила срце јунака.

„Њен сладки глас, њен сладки осмех опијао је осећање. Чинило се да ће душа удављена у небеске милине какве никад није уживала излити се из груди. Ах

[1] „Se scorge alcum, che dal suo amor ritiri
„Lalma, ei pensier per difidenza affrene
„Gli appre un benigno riso e in dolci giri
Uolge le luci in lui liete e serene;
„E cosi i pigri e timidi desiri
„Sprona, ed afida la dubiosa spene
„Ed infiammando le amorose voglie,
„*Sgombra quel gel che* la paura accoglie. IV. 88.

љубави! немилостива љубави. Твоје сладости и горчине страшне су: од лека твога као и од рана твојих умире се."[1]

Сасвим је друкчији карактер Софроније у једној занимљивој епизоди у II песми „Ослобођеног Јерусалима". Тамо се лепота дружи са смиреношћу пожртвовањем и стоичким јунаштвом.

У опасности каква је дошла Јерусалиму од крсташа, Султан Аладин пристао је на савете мађионичара Исмена да се из једног хришћанског храма узме чудотворна слика мајке божије, с којом би Исмен, као што је обећавао — отклонио опасност од града. Али ноћу слике нестане. Аладин је био разјарен, и кад није могао пронаћи ко је слику уклонио издао је грозну заповест да се сви хришћани у Јерусалиму покољу. Јадни хришћани били су у очајању нити су смели молити, нити су смели бунити се. Тада им се јавља помоћ са стране одкуд се нису надали.

„Међу њима живела је једна девојка велике душе и срца. Она је била лепа али се није поносила лепотом; само ју је онолико ценила колико је била украс врлине моралне. Њена највећа вредност била је у том што је своју велику вредност сакривала у зидове једног скромног обиталишта. Ту, сама и заборављена била је заклоњена од очију, хвала и ласкања.

„Али нема тог заклона који би могао прикрити лепоту. Љубави! ти то не трпиш. Ти откриваш њу жудним жељама младића. Љубави! ти си час слепа и идеш везаних очију, а час си Аргус чијем се оку ништа сакрити не може: кроз хиљаде заклона и стражи уводиш ти око младићево у најскромнији окутак девојчин.

„Софронија, Олинд, рођени су обоје у једном граду и веровали су у једног Бога. Он је био скроман као што је његова драга била лепа; желео је много, надао се мало, тражио није ништа. Он није умео или није смео казати да љуби; а она, или га није гледала, или није познала његов плам, или га је презирала. Тако јој је служио до тог времена несретни Олинд, невиђен, или непознат, или презрен.

---

[1] La gerus. Liberata canto IV· 87—93.

„Међутим се чуло о заповести тиранина и о несрећи која чека хришћане. Софронија, великодушна као што је била часна, мислила је како ће спасти свој народ од пропасти. Храброст је покретала велику мисао, девојачки стид уздржавао је; храброст је освојила или боље да кажемо везала у лепу слогу стид и смелост.

„Сама је изшетала кроз светину ова девојка, нити је крила нити је показивала своје дражи, не устрашена, покривана велом ходила је смирено и поносно. Није се могло познати, да ли је се наместила (накитила) или није, да ли је њене чари вештина, или нехатост рађала. Ова сретна нехатост била је твор природе, љубави и неба милосног.“

Ова лепа слика нежне и скромне лепоте женске постаје занимљивија кад чујемо од савременика Тасових и од његових биографа да је сестра Алфонзова — Леонора, коју је Тасо љубио била таква лепотица. Биће, да се и у сентименталној љубави Олиндовој крије само песниково осећање, јер збиља, при читању те лепе епизоде „Софроније и Олинд“ опажамо да песник из срца говори, да је ближе уз нас него при ма којем другом опису љубави и љубавних интрига.

Ограничен простор ове расправе не оставља нам да се можемо зауставити и код других Тасових јунакиња, али морамо приметити да је Тасо као вештак сретнији од сваког старијег песника био и у описивању јуначне лепоте женске. Још класички песници (Вирђилије, својом Камилом) оставили су пример, на који се епски песници Тасовог времена радо угледали, да се у песме уносе јунакиње које оклоп носе и мачем владају ка прави јунаци. И Тасо има таквих женских јуначина у „Ослобођ. Јерусалиму.“ Његова је Клоринда од ране младости презирала женске послове и обичаје. Горда, никад се није она понизила да седне за разбој или да прихвати иглу и вретено; мрзила је кићење и седелички живот јер се врлина и у слободи може чувати; на челу јој је седео понос, на лицу озбиљност али у лепој љубави са нежним дражима. Још као дете јахала је коња, владала копљем и мачем, вежбала и јачала тело у борби и трчању; кроз шуме и

планине гонила је страшне тигре и међеде, у рату, на мејдану, Клоринда се борила као лав у планини у лову била је смели ловац.

Такве јунакиње задавале су увек вепітацима тешкоће какве је врло мучно било савладати. Како помирити нежност и деликатну лепоту женску с јунаштвом које може потицати само из круте нарави и ослањати се на развијене мускуле? И сам Тасо осећао је тешкоћу, и његова Клоринда није могла испасти баш истинита слика, али је поетског чара просуто толико на њу да не видимо лако лаж њеног карактера. Она нас веже и опчарава као и друге његове јунакиње.

У свима другим описима, Тасо је увек детаљан, непрелазећи ни преко најситнијих ствари, он увек пази каког ће ефекта имати његова слика својом целином[1]. У старој и новој европској књижевности нема спева који и старо и младо може читати с таквим задовољством као „Ослобођени Јерусалим". У свих његових XX песама нема странице коју човек не би пожелио да више пута прочита.

(Наставиће се).

[1] Примера ради нека се види: слика Арганта и његови двобоји у cant VII. двобој с Танкредом и смрт Аргантова XIX песма; сеча горе за грађење машинерије за напад на Јерусалим III 75—76. и XVII песма.

Опис чаробне палате Армидине у којој посланици Готфридови налазе Риналда, XV песма.

ФУНКЦИЈЕ МОЖДАНЕ КОРЕ.

ПО МУНКОВОМ ДЕЛУ

(Ueber die Functionen der Grofshirnrinde, v. H. Munk. Berlin 1881.)

ОД

Т. С.

Творац експерименталне физиологије мозга био је чувени француски физиолог *Флуран*, који је из својих вивисекторских опита у почетку трећег деценија нашег столећа извео, да су хемисфере великог мозга седиште вољи и осећању и да нема функцијоналне разлике у појединим одељцима мозга. „Овај велики успех, вели Мунк, што га физиологија опитима Флурановим бележи, био је у исто доба и застој у развићу физиологије мозга;“ јер и ако се знало, да специфична енергија живаца долази од функцијоналне разлике у централним деловима нервног система, и ако се доказало, да у продуженој можднини има центара, који управљају извесним функцијама организма, и ако је најзад још *Гал* тврдио, да је седиште моћи говора у чеоној партији мождане коре, што је *Брока* и прецизније доказао, опет за то принцип локализације функција мозданих сматрао се скоро до пре десетак година као проста френолошка спекулација. Па и патолошко-анатомски проналасци, што су их овде-онде износили научни следбеници Галови, нису били кадри, да скрену пажњу физиолога на мозак, јер је за њих важило као аксијома оно Флураново: сваки је део мозга за сваку функцију, сваки део мождане коре у функцији може да замени други.

И тако је Флуранов наук живео скоро пола века. Па и ако су Флуранови опити били опозиција противу изопачене и до бесмислица извођене Галове френологије, опет је заиста чудновато, да се нико од физиолога за тако дуго време не подухвати да промотри Флуранове

радове, из којих би се ласно уверио, да су му опити и проматрања били нетачни и да му закључци иду даље по што треба. Ову је ревизију ваљало тим пре учинити, што се још одавна патолошким искуством (особито што се тиче афазије)[1] створио јак фактор, који је моћно љуљао и онако трошну зграду Флурановог наука.

С правом доиста баца се кривица за овај нерад на неуспех, који се показао када се мозак електрички дражио. Али још већма припомагала је овоме дугоме застоју у напредовању физиологије мозга друга једна околност, док су међу тим остале гране њене тако крепко корачале напред. Осем електричке методе, која беше изневерила, остала је још метода екстирпације у ма ком облику, а ова метода изгледало је да је и сувише груба и без наде на успех према нежности и замршености мозга. Флуранови опити, које је он чинио сечењем и бушењем мозга сматрани су више као варварски него као научан начин експериментовања. Што ми данас баш овој методи имамо да захвалимо, те се наше знање о мозгу тако усавршило, то нам даје нов драгоцен доказ, да се развићу науке не могу путеви напред одредити.

Тек у год. 1870. радом Fritsch-a и Hitzig-a[2] ослободи се физиологија мозга прогонства у коме је тако дуго чамала. Ова двојица, противно ономе што се до тада мислило, доказаше, да електричким надражајем извесних места на предњој партији испупчености мозга постају извесна комбинована мишићна грчења на противној страни тела. Па како се надражајем разних места на кори можданој грче разне групе мишића, како се даље, дражећи остала места на конвекситету мождане коре не производи никакво грчење мишића и како се

---

[1] Под *афазијом* разумева се у патологији једна *аномалија у говору*, која има два облика: кад болесник потпуно чује и разуме све што му се говори, а није у стању да реч изусти — *атактичка афазија*, или кад имајући савршен појам о стварима, није кадар да за њих нађе реч — *амнестичка афазија*. Који имају овај род афазије, они ће о предмету који им се покаже, на широко и на дугачко описивати све његове особине и односе, али му не могу никако погодити име.

[2] Ueber die elektrische Erregbarkeit des Grosshirns. Reichert's u. du Bois Reymond's Archiv. 1870. S. 300.

најзад, пошто се екстирпише једно од тих места виђају извесне аномалије у покрету делова што се кретаху кад се то место у мозгу електрички дражало — Fritsch и Hitzig дођоше до закључка, да је наук Флуранов погрешан и „да су насигурно поједине душевне фукције, па по свој прилици и све, упућене на циркумскриптна центра мождане коре при њиховом улазу у материју или при постајању из ње.“

После овога епохалног рада двају немачких испитивача за кратко време јако се намножи литература по овом предмету. Од раденика на овом физијолошком експарименталном пољу особито светле имена: Ferrier-a, Nothnagel-a, Goltz-a: невропатолога Charcot-a, Vulpian-a, и др., а нарочито у последње време физијозога Munk-a, чији класички опити и испитивачки дар тачношћу и дубљином схватања не само да превазилазе све досадашње радове овога рода, већ бацају са свим нову светлост на непрегледно поље физиологије и патологије мождане коре.

Ми ћемо покушати, да у главним цртама упознамо наше читаоце са овим интересним испитивањима и резултатима до којих је дошао наш берлински физиолог.

I

Мунк је експериментисао са псима и мајмунима. Његова испитивања и опити обухватају целу кору мозга, која као што је познато, и у животиња као и код човека има две хемисфере и на којима се поглавито разликује: чеони, темени, слепоочни и потиљачни део. Кора хемисфере састављена је поглавито из сиве масе, у којој су мождане ћелијце.

Када се псу са обе стране екстирпише место А. на слици 1. и 2. на потиљачном делу мождане коре, и пошто после 3—5 дана после операције прође реакција од запаљења, не примећује се на животињи никаква промена у чувењу, у мирису, у покрету, у осећању итд., али у области чула виђења пада у очи особита једна аномалија. Псето се сасвим слободно креће и ни на шта не удара у своме путу. Ако му се чим год препречи пут, оно ту препону тако вешто обиђе или прескочи

као и пре операције. Али је хладно и равнодушно прем
човеку, кога је до сада вазда пријатељски поздрављало
хладно је и равнодушно у друштву паса̂, са којима с
до сад тако радо играло. Ма колико да је гладно и жедно
оно не тражи више она места по соби као пре, где м
је обично стајала храна. Шта више и кад се мете пре
њега храна, оно ју обиђе. Храна њега гладног не по
буђује више, док је не примирише. — Оно сад не тре
пће више, кад му се очима примакне прст или ватр
Бич, од којега је бежало у ћошак чим му се покаже
сад га више не плаши. Било је пре операције научено
да пружи леву или десну ногу, кад се руком махне пре
његовим левим или десним оком, а сад се може махат
колико се хоће, оно све дотле не дигне шапе, док се н
викне: „ногу дај!“

(Сл. 1.)[1]

(Сл. 2.)[2]

Из ових посматрања излази, да је екстирпацијо
горе споменутих места на потиљачној партији мождан
коре, наше псето постало *душевно слепо* (seelenblind
другим речима, оно је изгубило представе виђења (Ge
sichtsvorstellungen) што је до операције имало; његов
идеје што су стечене чулом виђења пропале су, и он
сад *ништа не разуме што види*. Међу тим оно и сад

---

1 2 Обе ове слике представљају мозак пса, и то у сл. 1. мозак озг
а на сл. 2. са стране гледан.

оком види, осећања виђењем долазе му до свести и код њега сад изнова почињу се образовати представе виђења о егзистенцији, облику и положају спољних предмета.

Може се рећи, да је псето нашом операцијом, што се тиче његовог чула виђења, пренешено у оно стање његове младости, кад је тек отворило очи. И као што тада види, т. ј. учи да позна оно што види, ето тако и сада мора се изнова учити да види, само с том разликом, што ће код њега сад време учења бити много краће но код младог кученцета, јер су већ развијене и постоје представе осталих његових чула. И за 3 најдаље за 5 недеља после операције у области чула виђења наше се псето ни у чем више не разликује од здравог пса.

Ако се екстирпише место А; (сл. 1. и 2.) само на једној страни потиљачне мождане коре, за виђење вреди већ наведено, и то само на оном оку, што је противно страни на којој је екстирпација извршена. Тако, ако је екстирпација била на десној страни хемисвере, псето ће десним својим оком разазнавати све предмете око себе као и пре. Али ако му се веже десно око, псето до душе види левим, но не разуме оно што види; и тек временом, нагомилавањем нових представа, оно постаје нормално псето. Вредно је споменути, да се псето у овом случају брже реституjише, но код екстирпације с обе стране мождане коре. Ово је лако појмљиво кад се помисли, од какве је помоћи за разазнавање предмета једно око, које још нормално функцијонише.

Из овога опита излази, да су представе стечене чулом виђења, равномерно локалисане у свакој хемисфари за се, и да су функције потиљачне мождане коре у обојим полутинама мозга тако одељене, да једној хемисвери, која је изгубила представе виђења, ни најмање не користи што их друга хемисфера још има.

Из до сад побројаних експеримената излази још, да у потиљној партији мождане коре с обе стране постоји *сфера за виђење* — Sehsphäre, — која је по простору већа но место А; и заузима простор А, А А сл. 1., и сл. 2., да су у А; представе виђења око једне централне тачке у све веће и веће кругове депоноване, и да се после

екстирпације места А, где су све или бар највећи део представа, околина његова (А А) наслаже новим идејама[1]

Ако се псу цела свера вињења (А А, А) у целој њеној ширини с обе стране екстирпише, *исето остаје до смрти слепо* (rindenblind). Оно је потпуно изгубило моћ вињења, док се међу тим у функцијама других чула ни мало не разликује од здравог пса. Партија дакле мождане коре (А, А А) то је централно место, коме је поверена функција вињења. Као што се сигурно зна, да се надражајем специфичних крајњих нервних елемената — чепића и штапића — на ретини надраже нервна влакна оптикуса — нерва за вињење, — тако је исто сада сигурно, да се влакна оптикуса с друге стране свршују у сфери за вињење и да су само у тој партији мозга централни елементи, који светлост осећају и укојима бива вињење. Кад се ове сфере уклоне, опет истина треперења етера драже нервна влакна оптикуса, зеница утицајем светлости до душе још рефлективно реагише, али се *светлост* више не осећа, не постају више представе вињења: настала је потпуна слепоћа за навек, јер нема више потиљачне мождане сиве масе — као централног органа — у коме физиолошки процес вињења бива.

И код мајмуна као и код пса свера је за вињење у потиљачним партијама мождане коре, што је Мунк и експериментима потврдио.

После оваких опита на псима и мајмунима из којих, као што смо видели, излази, да у можданој кори с обе стране у мозгу постоје централна места, која осећају светлост и у којима се депонују и хране представе стечене чулом вињења. после оваких факата̂, добивених из експериментисања на животињама: зар се не намеће мисао, да и код човека мора постојати тачно одређена партија, која би се потпуно слагала са већ доказаним сферама вињења код пса и мајмуна? Ова мисао у толико се већма

---

[1] Од важности је још споменути, да је из опита Мункових тачно доказано, да између *свера за вињење* и очију постоји овакав однос: највећи део влакана нервних што полазе из свере с једне стране мозга снабдевају око на супротној страни, и само један део влакања из крајњег спољнег дела свере иде у око на истој страни.

може оправдати, што је с једне стране упоредно-анатомским студијама већ доказано, да се нервни систем па и мозак човека, пса и мајмуна типички потпуно слажу, а с друге стране, што је још важније, да су се и многа друга, опитом код животиња нађена, центра и код човека доказала. па зар се и у овом случају не може применити сфера виђења и на човека?

И ако истина нема много у медицинској литератури забележених обољења потиљачне (окципиталне) партије мозга у човека, ипак за то и из оно неколико података јасно је доказано, да је и у човечијем мозгу свера виђења у окципиталном делу. Тако прича Sabourin[1] о једној жени, на којој не беше никаквих аномалија у покретима на десној страни тела, али је оком на тој истој страни врло рђаво видела. После смрти њене секцијом се доказало, да је приличан комад потиљачне партије леве хемисвере био оболео. Да је код човека свера виђења у окципиталном делу, потврђују даље и патолошка посматрања Baumgartner-a,[2] Fürstner-a[3] и Nothnagel-a.[4] Што се пак тиче симптома аномалије у виђењу, што су до сад код човека посматрани, могу се поделити у три групе: а) мање више савршена слепоћа на једном оку код обољења читаве потиљачне партије на једној страни мождане коре. б) Јављају се халуцинације вида, и најзад в) виђају се особити поремећаји вида, где поједини утисци до душе долазе до свести, али се не могу умно да употребе као у здравом стању. Тако прича Фирстнер, у већ споменутом чланку, да његов пацијенат истина види пилуле, али није у стању да их броји; види и познаје поједина слова, али у написаној речи није кадар да их покаже.[5]

И неколико секција код слепаца тачно потврђују физиолошке експерименте и патолошка факта што се тиче

---

[1] Bull. de la soc. anatom. 20 octob. 1876. pad. 684.

[2] Centralblatt f. d med. Wiss. 1878. S. 369.

[3] Archiv f. Psychiatrie Bd. VIII.

[4] Topische Diagnostik der Gehirnkrankheiten. 1879.

[5] S. Exner. Untersuchungen über die Localisation der Functionen in der Grosshirnrinde. Wien 1881.

локализације свере за виђење код човека. Huguenin [1] саопштава два таква случаја. Први је био, да је пацијенат на педесет година пре смрти обневидео на левом оку. При секцији нашло се, да је једап део колико петдинарац мождане коре на десној потиљачној партији увео — атрофисао; — на десној страни нађено је далеко мање атрофисано место. Други је случај, да је један од своје ране младости тек по нешто могао видети на оба ока. Он умре у својој 42-ој години од тифуса. Секцијом нађене су са обе стране на потиљачним деловима мождане коре атрофисана места.

И тако Мункови опити на пољу физиологије мождане коре код пса и мајмуна примењују се и на човечији мозак! Физиолошки експерименти и патолошка факта постали су данас драгоцена грађа из које се и ако врло трудно али сигурно подиже нова величанствена зграда физиологије мождане коре.

II.

Када се псу с обе стране екстирпишу слепоочне партије мождане коре (В. В. сл. 1. и 2.), психички поремећај што се на њему констатује састоји се искључно у *области чула чувења.* Псето истина чује још — јер од сваког необичног звука начуљи уши — али *не разуме оно што чује.* Значај речи: „пст“, „ходи“, „лепо“, „дај шапу“, и све што је пре операције чувењем разбирало, оно је сад потпуно изгубило тако, да и не врши више оне покрете, што их је пређе услед извесних звукова и речи као аутомат вршило.

Но оваква душевна аномалија у нашег пса не траје дуго. Он опет понајлак почиње да разумева што чује. Најпре стане окретати уши и главу све боље и тачније на ону страну, одакле звук долази. Доцније је већ у стању да све савршеније разазнаје разноликости звукова и речи и њихов значај; и најзад кад се псето уобича-

[1] Corresp. Blatt. der schweitz Aeszte 1878 № 22. — Ова су цитати позајмљени из Sigmund Exner-a (Untersuchungen über die Localisation der Functionen in der Grosshirnrinde des Menschen., Wien. 1881. l. c.)

јеним начином и даље васпитава, код њега ће се опет обновити пређашња она веза што је постојала између речи и звукова што чује и разноликих покрета што их је услед тога вршило. И тако од прилике за 4—5 недеља после операције, псето је, што се тиче његове интелектуалне моћи, онако исто нормално, као што бејаше пре екстирповања слепоочних партија његове мождане коре.

Овај опит доказује очевидно, да је *свера за чувење* у пса, у слепоочним деловима његовог мозга, где су депоноване представе стечене чулом слуха. Али у исто време и то тврди, да у местима В, В, нису искључиво психички органи за слушне представе, јер се уништењем тих делова понајлак почну опет образовати у В В нове идеје, са којима најзад псето импонује сасвим као психички здраво.

Али кад се поред В, В, екстирпишу и места В В с обе стране, тад се уништи потпуно цела свера за чување, псето никад више не чује, нити се код њега икад више могу образовати представе чувења. За њега више не постоји свет звука, па и ако му још крајеве његовог живца за чувење дражи треперење ваздуха, опет је оно за све то вечно глуво, јер нема више централних органа у мозгу, који звук осећају и психички га прерађују.

Не само екстирпацијом него и на други начин може се доказати, да су слепоочне партије свере за чувење. Када се кученцету на 4—6 дана пошто се оштени, једно уво — разуме се његов нервни апарат — уништи, па када се тако остави да још 8—14 недеља живи, секцијом ћемо се уверити да је једна слепоочна партија мождане коре увела — атрофисала. — Кад се пак псето на оба ува оглуви, наћи ће се обе свере за чувење закржљале.

Не само да имамо патолошких искустава за сферу виђења да је и код човека, као што горе споменусмо, у потиљачним деловима његовог мозга, већ и за сверу чувења имамо довољно факата да и она лежи у нашим слепоочним партијама мождане коре. Још поодавна се зна за једну врло интересантну аномалију, која се у томе са-

стоји, да су пацијенти глуви за извесну групу речи (Worttaubheit, surditas verbalis). Овакви болесници чују врло добро, али нису кадри да изговорене речи разуму. Тако прича чувени Монпелијерски професор медицине Lordat, о самом себи који је патио неколико месеци од тога, после једне грозничаве болести, како је чуо само неки шум место речи, које су му говорене. Тако прича Wernicke у своме познатом делу[1] о двема женама, за које се мислило да су глуве, код којих је постојала глувоћа и неразумевање речи, да је код једне од њих нађено после смрти поред увелости свију вијуга мозга кашасто смекшање (breiige Erweichung) целе прве и велики део друге вијуге у левој слепоочној партији мозга. Тако најзад прича Broadbent[2] о једном пацијенту, код којег је, поред афазије, постојала и глувоћа за речи, да је после смрти нађена обољена горња и средња вијуга на левој полутини мозга.

Да ли је пак сфера за чувење код човека ограничена само на слепоочну партију мождане коре као и код пса, или осем тога дела још и други делови сиве масе у великом мозгу депонују представе чувења, што се даје мислити из неких патолошких факата — то је питање, које се данас живо расправља у медицинској науци и које ће се, надамо се, скоро решити. Ова је околност за нас од споредне важности. Цељ је овом чланку само да изнесе савремену физиологију мозга, по којој свако чуло у сивој можданој маси има своју централну сверу, где се гомилају и хране представе стечене физиолошком радњом тог чула. (свршиће се).

[1] Der aphasische Symptomencomplex. Berlin. 1874.

[2] The Lancet. 2. März, 1878. I. p. 312. Цитирано из S. Exner l. c. страна 114.

ЕКОНОМИЈА СОЦИЈАЛНА

до

АДАМА СМИТА[1]

од

Љубе Новаковића.

У целокупном умном развијању рода људскога има једна веома интересна, управо, веома загонетна појава: пут, којим је испитачки ум људски полазио, није био никако пут од ближега даљем, од познатога непознатијем, од простијега сложенијем и заплетенијем, већ, на против, вазда су најудаљеније тачке, најсложеније појаве у васељени људско научно размишљање привлачиле, па се оно тек доцније, лагано и поступно, сраћало на ближе и ближе предмете који човека окружавају. Најјасније илуструје се ова интересна појава умнога развића људскога код оних наука и дисциплина, које, ма да се занимају најпречим и непосредним потребама човековим: бригом о његовом свакодневном одржању и изхрањењу, ипак заузимају, у колу осталих наука, најмлађе место, наиме, код науке о народном благостању — *социјалне економије* и код *науке о земљорадњи*. Дакле, магловите теорије теолошке и метафизичке, и ако само по ваздуху лутају, свој опстанак рачунају *од више хилада година*, док наука о земљорадњи има да благодари тек *последњим деценијама* за свој опстанак као науке, а систематско уређење *економије социјалне* (друштвене, по-

---

[1] Одломак из повећег списа: „*Историјски развитак економије социјалне.* Један покушај за критичку историју економије социјалне и социјализма.“ Извори: Dr. E. Düring, Kritische Geschichte der Nationalökonomie und des Socialismus. Berlin 1875. — Прибелешке из предавања профес. *Вил. Рошера*, Geschichte der politischen und Socialen Theorien. — J. E. Horn, L'économie politique avant les physiocrates. Paris 1867. — John St. Mill, Principes d'économie politique, Paris 1861. traduits par H. Dussard et Courcelle Seneuil. — Н. Чернышевскій, Очерки изъ политической экономіи. Женева 1870. и други.

литичке, или народне економије) као науке, и њен *научни темељ* ослања се тек на име великог инглескога научника *Адама Смита,* односно на његово дело *Inquiry into the nature and causes of the wealth of nations* („Истраживања о природи и узроцима народнога богатства“), које је изашло 1776. год., дакле тек пре сто година.

Али, ма да *економија социјална,* у кругу осталих наука, најмлађе место заузима, као што видимо по годинама откад се њено научно биће датира, ипак је она, по еминентној и великој важности својој, тако нагло напредовала и тако се брзо развијала, као ниједна грана других наука. Данас, дакле тек после сто година живота њезина, имамо неколико туцета најразноврснијих економских система, који су један другом крајње супротни. А иза ових система стоје читаве гомиле научника и тако густе фаланге политичких партија, да би писац, који би поставио себи тај задатак, да у појединостима и потпуно напише критичну историју социјалне економије, имао пред собом да савлада огроман материјал и да изврши тежак задатак. С тога и видимо да покрај читавих хрпа „курсова“ и „система“ имамо управо само две прâве историје економије социјалне, и то: *Бланкијеву* „*Histoire de l' économie politique*“ и *Дирингову* „*Kritische Geschichte der Nationaloeconomie und des Socialismus.*“

Још је тежи посао и несигурније подузеће, што га је узео на се писац ових редова: да у оквиру неколико табака, изложи целокупно развијање економије социјалне и критички представи језгро појединих система економских, за то и моли пошт. читаоце своје, да са призрењем прате и суде овај његов покушај.

I.

Почетци економских појмова. — „Историјска школа“ и њено схватање од када почиње историја економије социјалне. Ди-Месниљ-Марињи. — Класични стари век. Аристотело, Плато, Ксенофон — Средњи век.

По свима правцима умнога развијћа људскога, права наука јавља се вазда далеко после искуства, практике. Систематска испитивања начина и узрока, по којима деј-

ствују силе природне, дакле, постанак наука природних, то је даља последица силног и трудног предходног упињања човековог, да те силе употреби на своје практичне цељи. Још јасније утврђује се ова поставка код економије социјалне. Економија социјална, посматрана као огранак наука, са свим је модерна. Али предмет, који она расправља, био је, несумњиво, кроз сва времена, предмет највећега значаја за род људски, па је још, по кад кад, претрпавао све остале интересе човечанства: јер предмет, који расправља економија социјална, јесте: *истраживање и испитивање закона и узрока од којих зависи материјално благостање народа.*[1]...

Ма како да је економија социјална *као наука* модерна, ипак она има своје почетке, који нису нимало скорашњи, који достижу и до најстаријих времена. Са фактима развијају се и мисли о њима. Ове мисли могу бити бог зна како скромне и сиротне, али ипак не може бити без њих. Према овоме, разуме се, могли би тражити прве почетке економских појмова још у оним временима, када је синуо први зрачак интелектуалног напретка човековог — кад је човек престао да се храни крвљу и месом сопствене специје своје па почео радом руку својих да добавља најпрече намирнице за одржање живота својег.

И заиста, има једна група економиста, који себе називљу „школом историјском“ — а као заснивач и Нестор те школе сматра се данашњи професор економије на университету лајпцишком, *Вилем Рошер*, — који се упињу да докажу, да је економија друштвена, као наука, далеко старија него што се обично узима. У претераној археолошко-историјској ревности својој, они толико далеко иду, да тек што нису пошли, са запетим луком у руци, за полудивљим народима ловачке перироде да и

[1] Ова је дефиниција по нашем мишљењу прилично рескирана. Шта је предмет социјалне економије? Какав јој је обим? Где су јој границе — та су питања изазивала многе и дуге спорове међу економским писцима и врло су разно решавана. Ми ћемо у идућој свесци донети нарочити чланка о томе и том ћемо приликом казати наше примедбе на ову пишчеву дефиницију.

Прим. уредника.

код њих истражују и црпе „тачне економске појмове“, па да из њих склапају и компилују своје „системе“ и „курсове“ економске ...

Нико не ће спорити да и код народа најстаријих и друштава најнеобразованијих није могло бити са свим без сваког разумевања свакодневних материјалних односа; али опет не може се за то тим обичним па и сумњивим појмовима одмах приписивати вредност одређених поставака од научног значаја, и те бледе слике првих појединих појмова сматрати за развијену науку економску, као што то чини, на прилику, поменута економска „историјска школа.“ Тако је, пре десет година, један француски изданак те „школе“, *Месил — Марињи* обогатио економску књижевност у томе смислу ефемерно-интересним списом: Historie de l' économie politique des aniciens peuples de l'Jnde, de l'Egypte, de la Judée et de la Grèce. Paris 1872, (Историја економије политичке старих народа Индије, Египта, Јудеје и Грчке), у коме, заиста парадоксном спису, преноси се данашњи модерни систем ђумручне заштите чак у класичну Атину а сиротим Хинезима подмећу се савремени индустријски појмови код којих је и данас скоро једини „индустријски појам“ да ноге у калупе стежу!...

До душе, код некојих одличнијих писаца класичнога старог века, као што је *Аристотело, Плато* и *Ксенофон*, наилазимо на неколике јасније појмове економске, разбацане по њиховим разним списима философским и списима о држави: али ти, тако разбацани појмови нису се никако могли узвисити над нивоом обичности, а још мање уздићи се на висину теорије научнога значаја.

Све што се у списима речених класичних мислилаца налази, што економску струку додирује, односи се већим делом на домаћу — кућевну економију и на неколика упутства агрикултурна о разборитијем обделавању земље; а где се мисли њихове, и то више случајно, и на саобраћај протежу, махом су без сваке научне аргументације.

Образованим посматрачима и „државницима“ тога доба, разуме се, нису могле умаћи из вида све црте оних ма-

теријалних односа, који се свакога непосредно тичу. Јавне финансије морале су, и то више свега, занимати и државнике тога времена. Исто тако и тадањи људи од трговине нису могли бити без сваког разумевања оних односа што у њихове практичне интересе непосредно засецају.

Без сваке сумње, знали су трговци свију времена, заједно са Аристотелом, да је увећана понуда каквог еспапа, под осталим истоветним околностима, морала да смањи цену тога еспапа на пијаци. Исто тако, морали су и то знати, да се једна ствар може или непосредно употребити, или за друге предмете разменити. Међу тим, не сме се писцу ове поставке, која се налази у првој књизи Аристотеловој о држави, управо октроисати одмах савремени појам о разлици „употребне вредности“ и „вредности у размени“ (прометне вредности) па још са свима сувременим заблудама што се на овај предмет односе, као што то чини поменута „историјска школа“ економска.

У *Платоновом* спису о држави хтели су многи да пронађу покрај осталога, и модерни одељак о „подели рада.“ Разуме се, да Плато није могао превидети, да је било и да вазда мора бити разноликих занимања; али социјално-економски закон о подели рада ваљда је нешто више но вулгарни појам, да морају постајати различита занимања, и да један човек не може бити све у свему.

Како су новци у употребу дошли, размишљало се одмах, више свега, о њиховом значају. Међу тим, шта налазимо код Аристотела о улози, коју новац игра у друштвено-економским односима? Ништа важније, до да се размена средством новаца развила из првобитне размене једнога предмета за други, и да су операције новчане највише утицале да се оштрије обележи разлика међу богатим и сиромахом.....

Још ћемо узалудније правити наше екскурзије по историји старих Римљана. Класични Грци имали су, тако да се изразимо, некакву особиту склоност за науку, а, крај тога, имали су неку необичну вештину да и тамо, *где у ствари* нису много знали, своје мисли престави у

особитој допадљивој округлини, и да тиме своје незнање прикрију. Са свим је друкчије са Римљанима, код којих је засведочена општенаучна неспретност. У опште, сем теорије из философије права, не налазимо код Римљана ништа друго до слаби одјек научнога рада Грка. —

Средњи век, то је непрегледна пустош по свима правцима науке. Умни напредак човечанства, који видимо у историји класичнога старог века, претрпан је у рушевинама велике римске државе. На развалинама дотадањег умног прогреса подиже се неограничено царство слепог религијозног мистицизма.

Умно стање човечанства бијаше дубоко утонуло. Подиже се фанатичка хајка против свију умних предања старог века — Јелина и Римљана, као предања незнабожачких и јеретичких. У опште, презирало се и гонило све што год не стоји у непосредној свези са догмама религијозним и не служи црквеној хијерархији. Пуних хиљаду година, читавих тридесет покољења, стењао је умни развитак људски под овом неодољивом стегом мрачног биготеријског мистицизма.

На место пређашњег испиталачког духа, који се беше снажно појавио у развоју дотадање класичке философије, разви се под уплнвом религијозног мистицизма, нова врста философије, која је у историји умнога развијћа човечанства позната под именом *сколастичке философије*. Она је ишла на то, да помоћу неког особитог измајсторисаног софизма, доведе у сагласност свест и веру, философију и библију, — да измири теологију са класичном философијом.

Као најбоља карактеристика, колико је дубоко било утонуло умно стање човечанства у средњем веку, служи нам то, што нам за цело време господствовања ове догматичко-мистичке философије, кроз толико столећа, најважније предмете, којима се ватрено занима ум човеков, престављају овакви списи: „У којим је годинама био св. архангел Гаврило, и какву је хаљину на себи носио, када је божанско посланство извршио?“; „Којим језиком анђели говоре?“; „Да ли у рају и екскремента има?“; „Да ли и *црквени* миш, који на нафору нањће, прима

тело Христово, и, ако је тако, онда шта бива од миша?“… и хиљадама таквих сличних предмета.[1]

Распра о таквом безумљу вредила је као особито висока наука, — то се звало философија! Дотле бијаше дошао род људски после хиљадугодишњег господарења црквене хришћанске хијерархије…. „Ја не сумњам, вели *Бокл*, у својој „Историји цивилизације у Инглеској“, да би напредак у Јевропи имао већег полета него што га данас видимо, да се писменост у ово доба сасвим изгубила за неко време, те да људи нису могли њихове омиљене књиге читати.“….

Разуме се, у оваквим околностима није могло бити земљишта ни за развитак економије социјалне.

II.

Прелаз средњега века у нови век и утицај на развитак економије социјалне. — Меркантилизам или „Колбертова практика.“ Политички и друштвени покрет пред појавом меркантилизма. Меркантилизам као конзеквенца тога покрета. — Ж. В. Колбер; његова теорија и његова практикр. Последице Колбертовог управног система. Прецењивање драгоцених метала и „повољни трговачки билапс“. — Антонио Сера. — Следственици меркантилне доктрине. Уиљем Пети. Утицај натуралистичке философије на њега. Поглед његов на улогу новаца. — Џон Локе. Право сопствености задобија се радом. Рад као мерило вредности. Локеов меркантилизам. — Боажилбер. Уплив забране извоза земљед. производа. Хармонија у разним облицима привредним. Поглед на улогу новаца и замена металног новца простим парчетом хартије. — Вобан. Мисли његове о промени порезне системе. „Општи десетци.“ — Џон Ло. Коцкарска природа његова и његов живот. Замена металног новца хартијом. Земља као основа новченој системи.

Тек са XV. и XVI. веком почиње свест људска да се буди из дубокога спа, у који је беше успавала мрачна влада мистичког биготизма; тек после хиљадугодишњег тешкога заноса и умне застајалости прену дух људски из толикога вековног мртвила, у коме бејаше толико дубоко утонуо.

[1] *G. Fr. Kolb*, Culturgeschichte der Menschheit. 1873. II. Band. p. 246.

Хришћански биготизам бијаше се исцрпео. Посустаде се већ у вечитој борби за блаженством у другоме свету, подносећи трпељиво све беде и све невоље на земљи. Поче се размишљати, како би се, очекујући бољи вечни живот на другоме свету, живот на земљи олакшао и унапредио. Ум људски врати се натраг природи, од које се, у тешкој заблуди својој, окренуо био.

Опажа се особити покрет по свима правцима. Изгледаше као да је прегао род људски да једним махом надокнади све оно, што је кроз толико столећа пропустио. Напредак на једноме пољу изазивао је и подстицао још јачи полет у другим областима. Нагло, једно за другим, гомилају се нови изналасци, нова открића. Са њима ређају се, саме по себи, често и ненадно, корените измене у материјалним односима, у начину живота, у обичајима, у начину схватања.

Али, ма како да су разнолике појаве, ма како да су многоструке измене у животу људском што карактеришу епоху прелаза из средњега века у ново доба, ипак се све то може свести на један једити капитални принцип. Тај принцип састоји се у томе: што снага испиталачког ума човековог престаде да се изнурава силним маштама некаквог магловитог, ванземаљског живота, па уложи сву своју делателност на олакшање стварне егзистенције на земљи. Царство бујне религијозне фантазије постаде све ограниченије, а царство разума и научног проматрања све шире и шире. Индивидуално благостање, као постулат класичне философије, истави се попова као лозинка на застави новога времена.

На пољу политичком огледа се утицај ове струје у прелазу из хришћанске феудалне државе у *апсолутну монархију*; у областима наука, у ослобођењу од религијозно-догматичке сколастике и што се у философију унесе начело реалног критичког проматрања у појави „рационализма“ и „реализма.“

Блаженство, које до тада бијаше пренесено у неопредељену сферу ван досега земље, унесе се у сами живот. Тиме добише установе и добра овога света већи значај.

На супрот пређашњој теократској философији, која, под претњом „вечите казни“, осудила беше род људски у апсолутно ропство, заснова се нова, самостална философија, која, ослањајући се на природу, унесе по свима областима науке нову индуктивну, натуралистичку методу проматрања. Епохални проналасци компаса, књигопечатње и барута, бијаху непосредне заслуге умнога полета овог; открићe Америке, државни и војени преображај, као и реформације цркве, бијаху даље следи.

Није овде место, да се упуштамо у дубље излагање и даљу критику овога покрета.

Доиста, свеколики умни и материјални свет стави се на друге основе и гледаше да своје односе по новоме плану регулише. Али ма да се и философија и политика извише из једног истог реформаторског корена опет се не може казати да су се оне, у својим тежњама, ма и најмање, подударале. На против, оне су се разилазиле у савршено косим правцима. Начело индивидуалности, које овлада свуда и које није хтело да зна за никакве стеге, било одозго, било одоздо, морало је, разуме се, код различних класа друштвених и различно дјејство да изазове. Владаоци, пошто збацише са себе потчињеност према цркви, прегнуше свима силама, да се узвисе као неограничени господари целога света, свију људи и свију предмета. Ова тежња достигла је своју кулминацију у познатој изреци најапсолутнијег владаоца онога времена, Луја XIV.: l'état c'est moi, — ја сам држава!

Философија тадашњега времена креташе се у сасвим противном правцу. Она се прими потчињених друштвених класа и пренесе свој индивидуализам у грађански сталеж. Она не хте да зна за никакав ауторитет, па било да тај ауторитет долази од ванземаљског или каквог овосветског владаоца. Што тежаху поједини великодостојници за се да придобију, захтеваше теорија за сваку поједину индивидуу људску.

Тако се створише два поларична погледа на државу; заступници једног имали су силу и власт у рукама и мало су марили за логично оправдање својих дела; други *поглед, на против,* излазио је из глава неколиких науч-

ника, који су свом снагом ума свог уложили све научне полуге, да тај свој поглед остваре. —

И односаји економски били су уведени у овај општи ток покрета друштвеног. И ми се одмах сусретамо са једним системом економским, који је познат у историји економије социјалне под именом „*Меркантилизма*“ и „*Колбертове практике*“. Ма да се ни овај систем није могао уздићи на висину науке, премда постоји доста опширна литература његова, опет он има за историчара знамениту вредност, јер је он, у друштву са једним другим системом, њему са свим противним, системом „*физиократским*“ или „*агрикултурним*“, дао прву основу систематисаној научној теорији економској Адама Смита — систему *индустријском*. За то и ми морамо да се поближе с њиме упознамо.

Пре свега, меркантилни је систем производ практичних односаја; он се развио потпуно саобразно оним убеђењима, која господствоваху у ономе времену, у коме је овај систем поникао. Пре него шта критички почнемо да проматрамо суштину овога система, нужно је, ради лакшег разумевања, да бацимо, ма и овлаш, поглед на односаје онога времена, које је меркантилизам створило.

Постанак меркантилизма пада управо у оно знаменито доба, када се наглим, тако да кажемо судбоносним корацима, завршивао прелаз из средњовековне натуралне привреде апсолутном господству новца. Проналазак Америке и откриће многобројних рудника драгоцених метала учинио је читав преврат у односима привредним. Силни унос злата и сребра из прекоморских земаља и грдно нагомилавање ових драгоцених метала обесцени веома новац, или, с друге стране, узвиси необично новчану цену свима производима.

Трговина доби тиме силовити полет. Нарочито спољна трговина бијаше свуда решавајућа сила. Прво се уздигоше трговачке републике талијанске, за тим добише светски значај у односима трговачким Холандија, Француска, Инглеска; Шпанија пак, која је за онда господствовала у земљама новопронађеним, претрпавала је пијаце светске

златом и сребром из све нових и нових рудника који су се једнако проналазили.

У оваквим приликама, јасно је са свим, што је свеколика трговини у опште сматрала да њена главна снага лежи у самом нагомилавању драгоцених метала и што постави то као своју последњу мету. Лов на злато и сребро постаде свеопшта лозинка. Задобивање драгоцених метала сматрало се као највећи задатак трговине, који је оспособљава и води све новим и већим успесима. Сребро и злато важило је у опште као највећи знак богатства. Основи новога племства беху овим постављени. Покрај пређашњег племства, „по плавој крви", и феудалних властела, па и више ових, подиже финансијско племство, аристократија новчана своју охолу главу.

Тако је било у материјалним односима.

У политици утврђење апсолутизма у земљи и проширење државних граница новим и новим освојењима са стране овлада као највиша државна мудрост и начело. Феудални партикуларизам губи се. Оделите вазалне државице средњега века исчезавају. Велике државе, освајајући једну по једну државицу, групирају се. Воде се непрекидни ратови. Трговином унесени новац на подмирење силних трошкова ратних, на издржавање војске, на раскошно разметање деспота, расипа се на све стране.

Тако је било на пољу политичкоме.

Сред оваких околности, и то баш у оној земљи, где су ове околности најјасније обележене биле, у Француској, поникао је меркантилни систем. Он управо и није ништа друго него тачан израз ових одношаја економских и политичких.

(свршиће се.)

СЛИКЕ ИЗ КЛАСИЧНОГА ДОБА.

Римски су закони најсјајнији израз римскога духа и стамени темељ њихове величине. Они су се из народа и с народом природно развијали, потпуно су одговарали потребама и обичајима народним, сачињавали су са народом, из ког су поникли, једну органску целину. У Риму су закони све обухватали: и друштвене установе, и државне уредбе, и грађанске односе, и религију, и морал. Неумољивом строгошћу и гвозденом стегом ти су закони обуздавали све људске страсти стеравши их у корито, којим су се котрљали валови римске славе и римскога освајања. Особитом су строгошћу регулисана била два извора грдних зала, а то су: сила и лепота, власници и жене. Сили је дата одушка у освајању света; лепоти су за царовање одређена четири домаћа зида.

Страсти, које су се у сваком Римљанину из детињства неговале, па су законом омеђене биле и употребљене у корист државе, непрестано су се одупирале стези закона. Како моралност у Риму не имађаше никаква дубљег корена, него се одржаваше строгошћу законских прописа, то је морало следовати, да страсти, подхрањене богаством опљачканога света, раскинуше на послетку везе закона, савладаше их и заузеше њихово место. Где је пре закон владао, овлада страст и порок.

Сила, која је Риму свет подјармила, постаде насиље, а чиста уживања лепоте — разврат. Насиље је оличено у царевима, разврат у женама.

Те две нераздвојне савезнице, деспотство и разврат, сурвале су Римљане у понор јада и срамоте. Сећање старе славе и среће изазивало је честе завере против силеџија и покушаје против порока. Све у залуд. Не нашавши нигде лека људи стадоше тражити утехе и уживања у својој унутрашњости, у своме

срцу, те спремише земљиште новом закону и новој религији. Деспотство и разврат утрше пут хришћанству.

Царовање Октавијана Августа може се сматрати као кратак одмор римскога орла на највећој висини, до које је узлетео био. Узлет ту престаје, а силажење још не почиње. То је златно доба римске књижевности, то је сјајна светковина после дугога рада. — Па какви су били ти хваљени плодови седмовековног рада? Што ко сеје, то и жање. Тиберији, Калигуле, Клавдији, Нерони, Јулије, Агрипине, Месалине, Попеје — то су плодови римскога духа и римскога васпитања. Насиље и разврат, монарси и блуднице!

У Риму су цењене биле као праве Римкиње скоро само удате властеоке, и то бејаху матроне. Плебејска жена обично није уживала никаква уважења и зваше се просто materfamilias т. ј. домаћица. Нарочито су у ово доба, о ком ми сада говоримо, презрени били плебеји и плебејке, јер је то била смеса прирођених дошљака из целога света, којима је држава давала panem et circenses. 320.000 грађана примало је бесплатно храну из државних житница. Вредна и поштена средњег грађанства у Риму није онда ни било, него само великаша и богаташа с једне стране и деморалисаних просјака с друге. Девојке су римске имале најнезнатнију улогу. На њих се не обазире ни историја, па чак ни поезија. Римске је песнике више одушевљавала безочност блуднице, него ли осмех девојке.

Ми не знамо са свим тачно како су Римљани васпитали своје ћерке. Ни један нам римски писац није оставио потпун опис правца, духа и начина тога васпитања. Да бисмо што више сазнали о том важном предмету, којим можемо објаснити и протумачити многе друге нејасноће, покушаћемо да из разних остатака расутих по римским књигама саставимо што потпунију слику једне римске девојке и жене.

Римкиња се, чим затрудни, већ почне озбиљно бринути о свом детету. Коље често јагањце ларима и пенатима на домаћем олтару, а у храму Луцине на есквилинском брегу приреди добар ручак (lectisternium) тој богињи, што чува породиље и даје им здраву и лепу децу. Али несташни Инкуби, Фауни и Силвани, а то су од прилике наши тењци, море, виле и вукодлаци, уживају често у томе, да покваре боговима рачун, па се сакрију под постељу породиље. Тада је богме зло; узалуд

беху јагањци и ручкови, ту не помажу више ни пенати ни Луцина. Треба дакле добро пазити, да се ти зли дуси не завуку под постељу. С тога Римкиња неколико дана пре порођаја одреди два три роба, да ноћу стражаре око куће и да мачем, копљем и секиром одбију све те худобе. Наравно да се услед тако мудрих мера обично роди дете здраво и лепо. Одмах се новорођено дете однесе оцу и метне се на земљу пред његове ноге. Пет суседа треба да буду сведоци овог свечаног акта. Ако отац дигне дете са земље, значи да га прима и признаје за своје.[1] Али ако га не дигне, онда се то јадно створење однесе на сред форума, на оно место, што се зове Puteal или lacus Curtius близу свете смокве, и ту се остави, док га глад, зима или пси не избаве од великодушности римских закона.

Деца, која несу била жртве бездушности оцева, предавана су бездушности матера. У Августово доба већ је овладао био обичај, да матроне не доје своју децу, него су их поверавале купљеној нези дојкиња, које су изложене биле на продају код млечнога стуба, columna lactaria, на пијаци, где се продавало поврће, званој forum olitorium. Дојкиња, чим уђе у кућу, узме и повије дете, опљуне средњи прст своје десне руке, па помаже дете по челу, да га сачува од урока и почне одмах вршити материнску дужност.

Рекосмо да ћемо говорити о женском васпитању, с тога поменуто детенце биће девојчица. Она је већ порасла и почела хмилити по скупоценом мозајику, pavimentum texellatum или musivum, домаћега атријума. Игра се са малим робовима у кући рођеним, који се зову vernae. Играчке су им шарене лопте, pictae pilae[2]. Атријум, главна дворана (oecus), одаје за спавање (cubicula), собе где се ручава (triclinia), дворане где се примају посете (exedrae), соба где је домаћи архив и рачуноводство (tablinum), купатило (balineum), све је то украшено или дивним мермерним киповима голих хермафродита и других још бестиднијих голотиња, или вештачким сликама, које живо и верно представљају Вулкана како непријатно изненађује Марта и Венеру и хвата их у мрежу, Пасифају са њеним биком, Леду с божанственим лабудом, ноћне са-

---

[1] Ter. Heauton. III.
[2] Ovid. Metamorf. X.

станке Селене са Ендимионом и т. д. Добра дојкиња и остале робиње тумаче својој малој господарици све те божанствене историје. Она често и у шетњу излази у пратњи какве верне робиње, која враћајући се кући најрадије пролази кроз Субуру. Разуме се да ту робиња са девојчицом застане пред изложбом голих лепотица, scorta diobolaria (блуднице од два обола) и послушају мало безочне хвале, којима они гадни трговци сладе купцима свој еспап. То су утисци детињства младе Римкиње. На том се темељу оснива њено васпитање.

Кад девојчица наврши шесту или седму годину, мајка њена сматра за свету материнску дужност, да сама у своје руке узме даље васпитање свога детета. А ко би и могао бити за тај посао спремнији и подобнији? Мајка познаје најбоље своју ћерку, најбоље зна шта јој треба, шта не треба. Она уме поправити и отклонити све мане и недостатке. Машћу од церусе и крокодиловог екскремената даје белило образима, а руменило пеном црвеног нитра; млеком од магарице и соком од телеће ноге, што се четрдесет дана и четрдесет ноћи кувала на тихој ватри, може да изглади све пеге на лицу; брашном од боба (lomentum) даје сјај кожи; прашком од истуцана пловутка и кости из овнујског репа уме да чисти и утврди зубе;[1] колачићима од измирне лечи смрдљив дах;[2] неком црном лојаном смесом вешто навлачи обрве; течним галским сапуном помешаним са уљем од лешњака, ораха и другог биља, даје коси разну боју. Мајка је сва та средства још и молитвом поткрепљивала и горењем многог тамјана на олтару Мушке Среће, Fortuna Virilis. Ова се богиња нарочито бавила прекривањем женских телесних мана, да их мушкарци не опазе.[3]

По старинском обичају требало би да мајка учи ћерку још и читању, писању и рачунању. Али се мајка примила оног првог важнијег дела васпитања, за овај други споредније део баш нема кад. Сирота! чекају је сваки дан толики послови! Из јутра мора најпре да се проведе мало са двама својим љубимцима, који је увек разгале и кад је најсуморнија, а то су кепец и мајмун; за тим мора ићи на женски збор, conventus matro-

---

[1] Cels. VII.
[2] Ovid de arte amandi III.
[3] Ovid. Fast. IV.

narum, где се расправљају важна питања о модама; треба јој обићи и Мартово поље, да разгледа који се борци одликују већом снагом и развијенијим телом; остало време једва стигне за храмове, купатила, циркусе и шетње.

Дакле нема се куд, ћерка се мора послати у јавну школу. Поред корисног, чему се девојка учила у школи, имала је увек и мноштво прилика, да са друговима, другарицама и у путу допуни знање онога, што је од робиња у детињству чула и видела, па још није могла онда све добро разумети.

Кад девојка сврши школу, родитељи јој узму приватна учитеља, обично какве либерта из Атине, да је научи грчком језику. Девојка мора учити на памет Епикурове философске изреке и декламовати стихове. Да буде потпуно образована треба још да научи свирати у лиру, играти, лепо се држати, мимичном се вештином кретати и величанствено корачати.

Лако је погодити какве су морале бити последице такога васпитања, које је у свему угађало телу и страстима. Све је ишло на то да се у девојци, чим постане удавачом, распламти flagrans amor, qui solet matres furiare equorum[1]. Девојци је већ 12 година, по закону сме, а по свему осталом треба да се уда.

Родитељи проговоре о томе с каквим кућевним пријатељем, а овај им за неколико дана набави зета. Разуме се да се та набавка тим брже сврши, у колико је мираз већи. А девојка? Пристаје, мора пристати. У Риму се девојка није смела одупрети очиној вољи, ни одбити младожењу, осим у случају ако је овај изгубио био грађанску част, notatus infamia. — Дакле у римским браковима срце није имало никаква гласа? — Какво срце! Римљани су били људи без срца, па су с тога срце сматрали као прост мишић. Јетра им је била поетичнији орган, те је увек место срца спомињу. Хорацијево „fervens tumet jecur“, значи: кипти ми срце од једа, а ulcerare jecur значи: ранити срце. Практичност и бездушност биле су потпираче римске моћи. Они су врло често бивали благи, племенити и великодушни, али је то увек био рачун разумне политике, никада излив осетљива срца. Рим је створ себичнога разума, с тога су му нежност и племенитост срца могле само наудити. То су Римљани

[1] Hor. l. I XXV.

добро знали, па су се увек трудили, да срца што већма отврдну, а никако несу допуштали да се разнеже.

Она млада Римкиња, чији смо живот и васпитање пропратили до удаје, колико је пута гледала робове, где се превијају под ударцима очинога бича, и то само зато, што су нехотице испустили чашу, или кинули, те разбудили господара! Колико је пута гледала, где их вешају и на муке мећу, где их усијаним жигом бележе на челу словом F, што значи fuga или furtum, бегство или крађа. И храмови богова били су школе свирепости, јер се у њима непрестано клало, олтари су им увек били крвљу обливени. Светоније вели, да је у римским храмовима заклано 160.000 жртава, кад је Калигула ступио на престо. У кући и на улици, у храму и у цирку, у тамници и у триумфу, — свуда крв, свуда свирепост.

Па може ли из похотљивости и свирепости поникћи љубав! Дакле из срца и љубави није могао потећи пристанак девојке, да пође за момка, ког јој је отац изабрао и ког је она можда први пут видела онда, кад је од њега прстен примила. Али не може се рећи ни да је пристала једино с тога, што је по закону морала слушати оца, јер се она веома радује што је вереница и жељно ишчекује час, кад ће је одвести младожењи. Та како се не би радовала! Младожењин прстен много јој је милији од девојачког појаса. Нестрпљива је да тај појас што пре раскине, а о прстену већ зна, да је само таштн символ вечне верности, који се може врло лако сломити; зна такође да љубоморни мужеви несу више у моди, већ желе да им жене много што шта опросте, па су увек готови да зажмуре и да не виде.[1]

Од прстена до венчања протекло је неко време, нарочито с тога, што је требало изабрати и дочекати неки срећан дан, од ког је у велико зависила и срећа младенаца. А црних дана било је у години врло много. Ту су ти Календе, Иди и Ноне сваког месеца, цео месец мај и прва половина јуна, сви dies nefasti, parentalia или задушнице, 24. августа, 5. октобра и 8. новембра, а то су дани кад је mundus patens, т. ј. кад је скинут lapis manalis са отвора једне дубоке рупе посвећене сенима и т. д.

Дође једном и тај жељени дан свадбе. Сутон се већ спушта. Млада невеста нестрпљиво ишчекује младожењу, који треба да

[1] *Juvenal*. Sat. I.

је свечано одведе својој кући. Венчање је већ изјутра свршено по старинским обредима конфареације пред десет сведока. Неколико младих робиња дотерију рухо и накит на зажареној невести, а ова се међу тим забавља боцкајући дугом сребрном иглом голе груди робиња, кад год јој која што по вољи не учини, или заповести тачно не изврши.

Она је заиста лепа, изванредно лепа. Са главе јој се спушта богата копрена огњено-жуте боје, flammeum, а са рамена дугачка, скупоцена бела туника, tunica recta, која не крије, него баш већу пажњу привлачи на дражесне црте, округлине и угибе њенога тела. Око главе јој је поврх чела везан красан трак, што се зове vitta matronalis. У ушима, на рукама и око врата само злато, бисер и драго камење. Чело јој је уско,[1] нос мали[2] и мало савијен, црне ватрене очи испод дугачких обрва,[3] усне танке и пуне крви. Прави тип римске властеоске лепотице.

Али време је; Венера се већ блиста на небу.

Ево младожење, а за њим мноштво сродника, пријатеља, позваних и непозваних сватова. Невеста му са родитељима изиђе на сусрет, а за њом један роб, servus dotalis, са преслицом. Успомена давно прошлих обичаја и домаћица!

Три мушка детета јурну на невесту, као да је отимљу од родитеља. Ови се онда врате у своје одаје, а младожења узме невесту за руку и изведе је из куће. Пешке пролазе улицама, праћени мноштвом сватова са зубљама, а уз свирку фрула и труба. — Кућа је младожење сва искићена зеленим грањем и црвеним платном.[4] Невеста стане пред врата, обавије праг вуненим траком и помаже га свињском машћу.[5] За тим је пренесу преко прага уз громке усклике сватова: Talassio! Talassio![6] За све то време сокачка младеж пева најбезобразније песме, fescennina carmina.[7] Улазећи, невеста на питање ко је она, одговори: Ubi tu Cajus, ibi ego Caja, и тада јој се предаду кључеви.

---

[1] „Insignem tenui fronte". Hor. I. 33.
[2] „Minimus nasus". Cat. 40.
[3] „Supercilia usque ad malarum scripturam". Petr. 126.
[4] Ter. Adelph. V. 7. Juven. VI.
[5] Plin. 22—28.
[6] Liv. I, 9. [7] Cat. 57.

После сјајне вечере неколико матрона, као заступнице Јуноне Пронубе, свуку невесту пред свима гостима[1] и положе је у раскошну постељу, што је намештена у атријуму.[2] Онда одведу и младожењу, спусте завесе и хор девојака запева песму Химену и веселе спиталамије.

Млада је Римкиња расла међу изложеним голотињама и излажући се сама постаде матроном.

Не узнемирујмо више ту кућу, него свринимо мало у ону другу тамо на Палатинском брежуљку.

Пред вратима стражаре некакви дивљи Германци. Рекао би по томе, да ту станује крупна зверка. Али не може бити; не видите ли како је унутра све скромно и просто. Нема ни мермера, ни злата, ни мозајика. У таблину, где осим много књига, скоро ничега другог нема, седе поред земљаног светњака две матроне са једном девојчицом и једном робињом, преду и шапућу, да не би пробудиле господара, који се пружио био на једну постељу у атријуму. Уморан је, јер је био у селу, да прегледа своје њиве.

Не потраја дуго, а он се пробуди, зовне једног роба и заповеди да му донесе мало јела. Донесе му млека, воћа и пржене рибе. Он то брзо поједе, устане и уђе у одају, где су радиле оне жене. Рухо на њему врло је просто, стаса је омалена, али глава — величанствена. Коса му је плава и по мало кудрава, очи бистре, сјајне и пуне божанствена жара,[3] тако да ко у њих упре поглед, мора одмах оборити главу, као пред сунчаним зраком. Зуби су му мали и ретки, али јаки; уши осредње; нос у горњем делу савијен, у доњем танак; браде нема, а лице му је од сунца потавнило. Кроз отворену тунику види му се на грудима седам природних пега. Небеске белеге.

Кад се са женама поздравио, седне, узме девојчицу у крило, па стаде писати нешто по њеној воштаној таблици и учити је да то прочита и тако исто напише.

Тај који тако скромно живи, прилежно ради и своју породицу милује био је — Октавијан Август. Она старија, озбиљна и горда жена, беше његова супруга Ливија, коју је отео био од њеног првог мужа Тиберија Нерона; а она друга млада лепо-

[1] Cat. 57.

[2] „Lectus genialis in aula est". Hor. Ep. I.

[3] *Сав је овај опис по Светонију.*

тица, што онако без воље преде, то је Августова ћерка Јулија, коју му је родила његова бивша жена Скрибонија. Отерао је онога истог дана, кад му је родила ту ћерку. Јулија је била удата прво за Марцела, а сада јој је муж Марко Агрипа, али није у Риму. Ова је девојчица њена ћерка, Августова унука, а име јој је такође Јулија.

— За данас доста, рече Август малој Јулији, пољуби је, устаде и упути се вратима говорећи:

— Данас сам због блуда осудио на смрт Прокула, мог најверниjег либерта....

Јулија на један пут побледи и испусти вретено из руку.

— Lex Julia о блуду моје је дело, али сам се уверио, да је тај закон сувише благ. Ја сам моћнији од закона, ја га могу пооштрити.

Рече и оде.

Љутито уђе у једну собу, где је обично радио и скоро сву ноћ у раду проводио. На један пут помоли се иза неке завесе једно дивно девојче у провидној туници, а врану косу спустила низ плећа беља од снега.

— Ја сам Калиоти, прозбори девојче анђеоским гласом; послала ме теби на поклон Дива Јулија Августа твоја жена.

Август се осмехну и оне ноћи није радио државне послове.

После једнога часа из те куће изиђу две жене увијене у ропским пенулама. Улицом поред Ромуловог храма и Вестиног луга сиђу у нову улицу, па поред Регије и храма Конкордије уђоше у свету улицу, Via sacra. Ту се иза кипа Венере Клоацине (Venus cloacina) појави један момак и њима се придружи. Тај момак беше Јулије Антоније, а оне две жене — Јулија Августова ћерка и њена верна робиња Феба. Антоније ни речице не изусти, већ узме Јулију за руку и с њом ишчезне иза старе говорнице, rostra vetera, која је још била пошкропљена Цицероновом крвљу. Феба иза једнога стуба дркти од страха и стражари.

Риму! Риму! и ти још господариш светом. Твојим духом напајају векови свој подмладак!

Август, строги гонитељ порока, мудри творац закона против блуда и разврата, скврни девојке, што му жена набавља, жена, коју је он трудну од мужа отео. Његова ћерка Јулија, кад је мало пре онако замишљено прела, није мислила на свој

далеког мужа — мислила је на љубавника, ком се у наручја баца између окаљаних споменика Форума.

Насиље, себичност, бездушност, сујеверје, похотљивост, разврат, лицемерство — римске врлине!

— Али где су Цинцинати и Фабрицији, где ли су Лукреције и Виргиније?

— У њима су баш биле клице, из којих су поникли сви доцнији отровни плодови. Августов век није пресађен, извештачен, ни са свим засебан, него се природно развио из векова Цинцината и Лукреција.

Под краљевима у прво доба републике Римљани су били прости, неотесани и сиромашни. Али су увек били силеџије, себични, бездушни и сујевјерни. А да су били и похотљиви и блуду наклоњени, о томе има доста доказа, а најбољи су доказ сами престроги закони. Девојке су стајале под неограниченом очином влашћу, тако да их је и убити смео. Удатим женама грозили су драконски закони о разводу брака и о блуду. Муж је могао отерати жену због најмање ситнице, на пр. и само због тога, ако се напила вина. Отуда су сви најдаљи сродници имали право пољубити жену у уста, где год је сретну, да би се по даху уверили, је ли погазила закон. Због неверства пак муж је просто могао убити жену без икаква суда, а њему на против у том обзиру није било суда, могао је радити шта хоће.

Таки се грозни закони не издају за Лукреције. Јасно је дакле да су и у најстарије доба Рима Лукреције биле само славни изузеци, а за остале Римкиње били су потребни најстрожи закони. Ипак нема сумње да су оне биле боље, куд и камо боље од доцнијих Јулијâ, Месалина и Попеја. Њихова бездушност није била онако зверска, као у њихових праунука, кад су изврнутим палцем тражиле у циркусу смрт рањених гладијатора, да би се науживале страшнога призора, где побеђени издише удављен или испробадан победиоцем. Њихова похотљивост била је разблажена кућевним и пољским радом, и зауздана оним строгим законима; а нèсу је дражили ни богаство, ни развратне књиге, ни безочне преставе, ни раскалашне вештине. У опште у тим врлинама, или, боље рећи, у тим мањим пороцима старијих Римкиња нема праве заслуге, јер све то није било проузроковано правом моралношћу, него спољним приликама и *препонама*.

Него сада бисмо опет могли потражити наше младенце, да видимо шта раде и како живе.

Младој матрони једина је брига луксус. Место скромне столе и латинског женског огртача (palla latina) носи свилену тунику са жутим пругама, а огрнула се величанственим плавим плаштом сребром извезеним. Ноге је стегла у беле ципеле, као што носе глумице на позорници (soccus). Злата и драгог камења има толико на себи, да би се тиме могла купити три пољска добра.[1]

Кад се облачи служи је читава руља робиња. Једна држи дивну кутију од слонове кости са разним прашковима, друга сребрни умиваоник, трећа дијамантску иглу за косу, четврта бронзани чешаљ искићен драгим камењем, пета грејаоницу за каламистар, којим се увијају витице на глави, шеста метално огледало, седма кадионицу, из које куљају мирисни облаци и т. д. Читава литија у почаст те сујетне богиње!

Она се не купа у својој кући, него иде у јавно Агрипино купатило, где као нимфа плива, а удварачи јој декламују љубавне песме. Посећује радо Марцелино позориште, нарочито кад се представља Пасифаје и бик.[2] Крваве гладијаторске борбе у амфитеатру Статилија Таура долазе у ред њених најпријатнијих забава. У великом циркусу клади се у огромне суме, да ће победити у трци плави, или зелени кочијаш. Особито воли сести на двоколице и шибати брзе коње Апијевим путем уз дивљачку вику нумидских коњаника, који пред њом јуре склањајући с пута или газећи презрену сиротињу. Али за кратко време била је сита многих тих уживања, а понајпре мужа. С тога се раздвоји од њега, па за четири године промени друга четири мужа. Законити је основ био, што није имала порода. *Жена се узимље, само да децу рађа*, беше римско начело. Тако је било и у Грчкој, јер Демостен вели: *„пријатељице су нам за уживање, а жене да децу рађају“*. У Риму су се и жене и људи тим начелом дивно користили. Сенека вели, да су жене у Риму бројале године не по консулима, већ по мужевима.

— Па какав је свршетак те развратне матроне?

[1] Sen. Benef. VII.

[2] Mart. Epigr.

— Са свим природан. Раскош разнесе имање, године лепоту. Иматрикулише се на послетку код едила[1] и живи од најстидније зараде.

Такав је био у главноме живот римских девојака и матрона у златно Августово доба.

Рим је своје ћерке довео био до такога понижења, да их нико више није ни поштовао, ни љубио, ни сажаљевао. Постале су биле простим предметима тренутних ћефова, бруталних нагона и разних спекулација. Ево једног карактеристичног примера: Калигули су причали једном како је некада лепа била баба Лолије Паулине, жене консула Мемија Регула.

— Кад је баба била тако лепа, мора бити лепа и унука, рече Калигула и заповеди да му је доведу. После два дана отпустио је забранивши јој да за живу главу не сме више ни с мужем живети, ни икога другога волети.

Сенека вели: *„ако је кривица волети туђу жену, слабост је волети своју“*. Тај исти философ дефинише жену: „Animal imprudens, ferum, cupiditatum impatiens“.

У глибу толиких порока, у дубљини толиког понижења распламти се у Римкињама мржња против својих тирана, који су их примамљивали и презирали, грлили и срамотили, миловали и убијали. Светиле су се где год су могле. У честим заверама, којима су ретки поштени људи покушавали избавити Рим од насиља и порока, жене су биле ревносне помоћнице, а често и главне јунакиње. — Неуспех је поштенима сваку наду одузео. Видеше да их је сувише мало, да би могли искоренити отровно дрво, чије су се жиле пружале до Ромуловог братоубиства и до отмице Собињанака. Клонуше духом, па сву своју врлину трошише у јуначком умирању весело сагињући главу под џелатски мач, или пресецајући хладнокрвно сами себи жиле.

Жене не тако. Њихова ватренија осећања, бујније фантазије и навике из детињства, да се само брину о томе, како ће што сретније живети и што више уживати, одведоше их са свим другим путем. Мржњу, стоички индиферентизам, јунаштво умирања оставише оне мушкарцима, а себи љубав, прегоревање навика, предања и предрасуда, јунаштво живљења.

О том преображају у осећањима и владању римских жена имамо доста доказа. Нарочито за Неронове владе многе Римкиње заусташе похотљивост, па је заменише верношћу и љубављу; умерише раскалашни луксус, па стадоше неговати вр-

[1] *Тас. II. 85.*

лине добрих домаћица; ублажише свирепост, па почеше човечније поступати са сиротињом и са робовима. Извесно је, да су те врлине у опште биле плод себичности. Увиделе су Римкиње, да ће верношћу и љубављу стећи сталних заштитника; знале су да ће човечнијим поступањем спрам робова задобити њихову верност, а у случају потребе и њихову помоћ; увериле су се, да кад се склоне у скромно прибежиште породичнога живота, могу много лакше избећи све опасности, које су им грозиле од похотљивих крволока. У томе је било себичности, али извесно то не беше сама себичност. А на послетку где су ти идеални јунаци, који негују врлину због саме врлине?

Ево неколико примера праве верности и искрене љубави, која је од неких Римкиња начинила величанствене јунакиње. Истинска, племенита љубав даде снаге Малонији, да одбије оног безочног Тиберијевог делатора, што јој је нудио, да она својом срамотом искупи свој живот. — Љубав је постакла славну Арију да се прободе ножем, како би примером своме мужу показала, да није тешко умрети; те му је умирући пружила крвави нож храбрећи га речима: узми, не боли! — Тацит кује у звезде верност и врлине Домиције Децидијане жене његова таста Агриколе. Сенека у једном писму, где прича да је болестан, вели о својој жени Паулини: „Ја се лечим, јер њен живот зависи од мога живота“.

Каква разлика између ове љубави и ових бракова, и оних што горе описасмо! Истина је да оваких примера у Риму није било много ни у оно доба, о ком ми сада говоримо. Али ма колико да их је било, ипак су јасан знак неког великог преображаја, који се онда почео зачињати у римском свету.

Врло би погрешно било мислити, да су та нежнија осећања, ти питомији обичаји, ти знаци неког великог преображаја плодови римскога духа и римскога васпитања. Напротив: то беше реакција против свега онога, што су створиле биле римска себичност и римска бездушност. Да је то тако најбољи нам је доказ тај, што су Август и његови савременици врло слабо ценили те необичне појаве у Риму, сматрали су их као слабости дегенерисаних потомака славних праотаца. С тога су и Август и сви песници и писци онога *златнога* доба чезнули за повратком старих обичаја и старих времена. А каква су била та стара времена? — Ми смо већ узгредно казали, да су сва *неваљаства у римскоме* друштву под царевима била природна

плод оних клица, које су се већ заметле биле за доба краљева и републике у Риму. По плодовима можемо одмах судити, какво је било семе, по последицама, какви су били узроци. Кад су нас већ примери о римском духу, животу и васпитању из *златнога* Августовог доба разочарали и показали нам лажљивост свију оних чаробних сенака, што измислише класичне ентузијасте, да видимо имали чега у старијем римском животу, што би правдало тежње класичара, да данашњу младеж напоје римским духом и да њиховом васпитању даду онај правац, којим се развијало римско друштво.

Нека нам прича како се живело, осећало и радило у Риму један од најстаријих римских песника, а то је славни Марко Макције Плауто. Тај даровити писац комедија употребио је своју вештину на верно сликање римскога живота. Читати Плаута значи живети у Риму, разговарати се са Римљанима, гледати њихова дела, продирати у њихову душу, осећати оно што они осећају.

Већ сами предмети и јунаци Плаутових комедија јасно нам показују, како је у то старије доба стајало са моралношћу у Риму. Јунаци су већином бестидни последници блуда, трговци, који тргују са девојачким месом, безочне блуднице, распикуће и гадне старкеље. Према таким јунацима и догађаји се обично збивају у најгаднијим кутовима извикане Субуре, у прљавим пивницама, у кућама свију порока.

Све се то збива у најбоље доба римске републике. Оборена је Картагина, велика африканска супарница. Римски се орао са Капитолија винуо под облаке, и већ је преко света прелетио. А већ синови краду новце очевима, да зајазе ненаситљиве блуднице; већ се очеви сретају са синовима у пећинама порока и троше у њима све своје дохотке; већ се гнусни посредници размећу по Риму својим богаством.

Априлске су календе. Данас се у Риму светкује Венера. Врве жене по улицама, да у храму принесу жртве Венери Мурцији (M u r c i a по свој прилици од m u l c e r e-мусти, исцедити). Али какве жене! Младе робиње иду две и две у реду, као ученице из каквог завода, а за њима угојени господар тог срамног еспапа.[1] Све су одевене у шареним хаљинама, а носе тогу као

---

[1] *Plaut. Pun.* a. I.

мушкарци. На глави имају митру (mitra, calantica) са широким трацима, који им висе низ образе, јер таке робиње морају по закону сакрити са свим косу.

Оне друге, које се гурају кроз гомиле намазаних, налицканих и накинђурених Квирита, то су слободне Венерине питомице. С тога су косу пустиле низ леђа, носе огртач (palla) као властеоке, и жуте ципеле (soccus) по моди. Око врата имају по две три мале препитомљене змије, да им разхлађују зажарену кожу. Ружичним прстима окрећу лепезу и бацају безочне погледе на све стране. То вам је велики сајам свакојаких жена,[1] где се излаже на продају најбољи еспап!

У другој једној Плаутовој комедији Динијарко озлојеђен на Фронезију, која га је до голе коже огулила била, овако узвикује: „Подводача и блудница има сада више него лети муха".

По Плаутовом казивању у Риму су се крале девојке, као што се данас краду разне драгоцене ствари у гунгулама, или залутале овце по ливадама. Ту најгору врсту лопова зове Плауто: scelesta feles virginaria. Мајке, дадиље, васпитачи требало је да добро пазе на децу. На сваком раскршћу, иза сваког стуба, у купатилима, у позориштима, свуда је било таких хијена у заседи. Чак су се и мушка деца крала у тој славној римској републици!

Завршићемо ову одвратну слику римскога живота једним чудноватим уговором, који нам је сачуван из оних давнашњих времена, и који ће нам најочитије показати у каквом су се глибу ваљали ти слављени представници старијега доба у класичном Риму. Ево тога уговора.

„Дијаболо, Глауков син, платио је Клејерети посредници двадесет мина у сребру, да му уступи Филенију дању и ноћу за сву ову годину."

„Увети: она неће никога другог примати у своју кућу и неће јој вредити изговор, да је то какав пријатељ, патрон, или љубавник какве пријатељице; свима тим мора она затворити врата изузимајући само Дијабола. На својим вратима написаће: *место заузето.* У кући не сме имати никаквих писама, ни таблица за писање; ако има какву излишну слику, нека је прода. Ако то не буде урадила четири дана после исплате, Дијаболо има

---

[1] Plaut. м. з. м.

право све то спалити, ако хоће, како она не би имала воштаних таблица, на којима би могла писати писма. На ручак не сме позвати никога, само Дијаболо има то право; не сме бацати погледе ни на којег госта; ако се у кога загледа, нека одмах ослепи. Она ће пити заједно са Дијаболом и онолико чаша колико Дијаболо буде пио. Чашу ће примати из његових руку; она ће сипати њему и пиће заједно, како се не би напила ни мање ни више од њега. Она треба да избегава све што може бити подозриво; за столом не сме никоме стати ногом на ногу, кад устане, не сме прећи на друго место, а кад се са свог места диже, не сме никоме дати руку. Не треба да показује никоме свој прстен, нити да гледа ма чији прстен. Коцке не сме никоме дати осем Дијаболу, а кад баца коцке нек не каже: invoco te, већ нека изговори његово име; нека позивље у помоћ коју год хоће богињу, али нека не позивље ни једнога бога. Ако је побожност вуче којем од њих, нека она то каже Дијаболу, па ће му се он молити место ње. Не сме никоме давати никакве знаке, ни жмиркати, ни намигивати. Кад би се случајно свећа угасила, не сме се маћи с места у помрчини. Не сме говорити увијено, нити се разговарати другим језиком осем латинским. Ако јој се кашље, нека не показује никоме језик кашљући. Ако се претвара да има кијавицу, не сме сама брисати нос; брисаће јој га Дијаболо, да не би том приликом бацила коме кришом пољубац. За време ручка не сме се мати приближити столу, ни врећати никога, иначе ће за казну двадесет дана пити саму воду. Ако заповеди слушкињи да посвети Венери или Купиду венце и мирисе, Дијаболов ће момак пазити, да то не да каквом госту. На послетку ако рече да хоће постити, онда ће онолико ноћи за тим мрсити, колико буде ноћи постила."

Доста више. Бежимо из овога гада и смрада. Све што довде изнесмо и сувише је, па да погодимо и све остало, што се не може причати; и сувише је, па да се уверимо, како су републикански и царски Рим прстени једнога истога ланца, плодови једнога древета, створови истога духа.

Скврњење, тлачење и презирање изазваше, рекосмо, под царевима реакцију међу многим Римкињама, и та је морала произвести појаве са свим противне оним римским особинама, које су реакцију изазвале; произвела је племенитија осећања, питомије обичаје и верну љубав. Услед таке љубави било је онда у *Риму и сретних* бракова; али сретне људе несу трпели они зве-

рови, који су у томе уживали, да децу муче пред очима родитеља, а родитеље пред очима њихове деце.[1] Удадбе основане на правој љубави постадоше онако исто опасне за жене, као што беше њихова пређашња разузданост, те тако поче им нестајати и тога уточишта. Поче га нестајати и с тога, што се онда по начелима Епикурове философије сматрало, да само нежењен човек може уживати потпуно спокојство, тишину, душевну независност и праву слободу.

То је женским осећањима дало други правац, те су посвећивале многе своју љубав браћи, родитељима и сродницима. Породица, где је по римским обичајима и законима владала од пре сурова неограниченост очинске власти, почне се претварати у храм слоге и љубави. Те још какве љубави! Тацит нам наводи[2] величанствени пример двеју јунакиња, ћерке и снахе, које пресекоше себи жиле, да неби преживеле свога оца и свекра, и умирући моле богове за једину милост, да издахну пре њега. То беху знаци, да су се ледена римска срца почела отапати.

Али то беше тек почетак преображаја жене у Риму, преображаја римскога друштва.

Женама, које је загрљај тирана срамотио и убијао, које остадоше и без мужева и без сродника, остајало је још једино уздање у сажаљење робова. Праведно је било да оне сада понизно моле робове, које су пређе најсвирепије мучиле и презирале. Праведно је било да преклињу за помоћ робове, које су оне пређе у зверској похотљивости себи призивале, па за тим убијале. Праведно је било да Месалина, коју су цареви у ногу љубили, прође кроз Рим на колима ђубрета тражећи милосрђа и сажаљења у просјака и робова.

Тако је у бездушном Риму прокрчен пут величанственим начелима једнакости и братства међу људима, у оном Риму, у чијем богатом језику нема речи *човечност*.

Потлачено робље увек је жељно љубави. На позив несретница одазва се робље оном великодушношћу и одушевљеном преданошћу, којом се обично бедни одазивљу беднима.

Откривена је Пизонова завера против Нерона. Колико властеоских мајака, супруга и сестара стрепе за браћу, мужеве и

---

[1] *Tac.* Ann. VIII.

[2] *Tac* Ann. XVI.

синове. Њихов живот зависи од једне речи неке презрене робиње. Али их робиња не издаде. Епихарида је знала имена свију завереника. Али ни бич, ни ватра, ни гвожђе не одрешише језик јуначкој девојци. Кад јој тортуром изломљени удови не могаху више трпети муке, удави се сама својим појасом.

То беше прва мученица за братство међу људима.

Страшни дани наступише у Риму. Нерон царује. Тим је све казано. Пожари, поплаве, глад и куга тамане те жалосне господаре света, а што не могу потаманити то остављају ножу, конопцу и отрову. Само уходе смеју живети. Сенека, Лукан, Тразеа морадоше се убити. Варварски војници прете по улицама. Нерон у глумачким хаљинама, уз срамотне песме још срамотнијих дечака, праћен сватовским зубљама, јавно се огрће копреном невесте! Из потока проливене крви дигла се густа магла туге и страха, која је притисла форум, улице, храмове, обелиске и триумфалне сводове. Земља је претворена била у пустињу пуну ужаса, па су Квиринове ћерке упирале очи у небо. Жртвама и молитвама додијаше боговима, али се богови оглушише. Онда се обратише врачарама и пророцима из Сирије и Месопотамије, покушаше све вештине теургије, магије и некроманције. Све у залуд; помоћи не беше. С тога је из дана у дан све већма расло неповерење, скоро мржња против старога Олимпа. Али докле год буде глупости и невоље на свету, небо неће остати без становника. Место старих римских богова, уселише се у олимпско царство страна нека божанства, нарочито фригиска Кибела и мисирска Изида. Такође је и бог Јевреја стекао био много поклоника у Риму.[1] Распростирало се веровање у долазак Месије осветника. Субота се поштовала као дан побожнога одмора.[2] Све знаци великих преображаја.

У стану преторијанаца под стражом префекта Афранија Бура лежи окован у тамници један сужањ. То је апостол Павле. Са њим су и његова два ученика Тимотеј и Аристархо. Они су претворили тамницу у школу, где се проповеда нова наука о једнакости и братству међу људима. Глас сужња Јеврејина продире до Неронова двора. Једна жена, Акте, Неронова наложница, прва уноси хришћанство у двор римских царева. Земљиште је

---

[1] Svet. 167.
[2] Tibul. I 3. Ovid. Remed. amor. 219. Juv. VI, 158.

спремљено било, прилике су најповољније биле за ширење нове науке. Где се тражило утехе од Кибеле, Изиде и Јахове, ту је у онаким приликама лако могла наћи још већег одзива Христова наука. Камо среће, да онај глас из тамнице није окружио ту величанствену науку већ одмах у почетку загушљивом маглом мистичних сањарија!

Време је да закључимо. Себичност, бездушност, похотљивост били су главни елементи римскога духа. Достојни плодови од такога семена били су: безобзирно тлачење свију народа, грубо гажење свију права, скврњење свију светиња, немилосрдно презирање сиротиње, свирепо мучење робова, највећа разузданост у најбезочнијим пороцима, исмевање сваког нежнијег осећања, оргије најбешње тираније.

Препоручивати класицизам у настави и васпитању младежи значи препоручивати правац противан слободи, братству и једнакости међу људима.

Рећиће нам се, да класицизам, докле год је владао у настави и васпитању, и где год још данас влада, извесно не производи саме себичњаке, бездушнике и развратнике.

— То није његова заслуга. Баш је то најбољи доказ, колико је класицизам несувремен, управо немогућан, кад не може да уроди својим природним плодовима. Узалудан је труд хтети оживљавати лешеве.

А шта производи? Сањаче, занешењаке, живе анахронизме, људе, који једном ногом стоје у класичном, другом у модерном времену, а главом ни у којему.

Истина је да велики број тих класичних створова и главом пређу доцније у модерни век, али то постигну само реакцијом против онога правца, у ком су их образовали и васпитали. Морају рушити све што су зидали у својим најлепшим годинама!

Класицизму су врата наших школа затворена. Затворила их је одлука главнога просветног савета, којом је усвојен садашњи наставни план за наше школе.

Не можемо пропустити, а да не споменемо овом приликом ону мало дичну ревност, којом су се неки чланови главног просветнога савета борили против учења латинскога језика у гим-

назијама, мислећи да се тиме боре против класицизма. Класицизма може бити чак и без учења латинског језика, а само учење тог језика не даје никако класичан правац настави и васпитању младежи. Колико смо уверени да класицизам не одговара ни садашњем духу, ни садашњим потребама, толико смо исто уверени, да извесна количина знања латинскога језика спада у круг оне опште образованости, коју гимназије треба да дају.

Из оне збрке, коју неки чланови просветнога савета начинише од класицизма и латинског језика, може се закључити, да би они онако исто ватрено бранили латински језик, кад би га знали, колико знају предмет у ком су стручни, као што су га ватрено нападали, мислећи да нападају класицизам. Радујмо се што је у овом случају незнање допринело победи добре ствари. Редак случај!

Јован Ђаја.

ПРОШИРЕЊЕ ГРЧКЕ ГРАНИЦЕ

Берлинским уговором одређено је, да се и Грчкој уступи неки део земљишта од турске царевине у Епиру и Тесалији. Али у том уговору није ово проширење онако одлучно и тачно омеђено, као што је досуђено Србији, Црној Гори, Бугарској и Румелији. Означени су само главни потези, и на овом основу остављено је, да се или Грчка са Турском саме међусобно споразуму о тачном омеђењу простора, који ће се Грчкој уступити, или ће у крајњем случају велике силе посредовати.

Док су остале кнежевине готово пуне 3 године уживале завојштено и досуђено им земљиште, једва и Грчка дође бар до нечега. После многих и многих преговора грчких и турских пуномоћника, опет је најпосле дошло до тога, да велике силе коначно реше ову размирицу. Нотом од (7. априла) 26. марта прошле године саопштено је и Турској и Грчкој решење заступникâ великих сила.

У тој су ноти тачно обележене нове границе, до којих се простире земљиште дато Грчкој.

Граница почиње од теснаца Каралик-Дервента између ушћа Саламбрије и Пзатамоне, од прилике 4 километара јужно од последње реке, па скреће западно све венцем планинским до између Краније и Аварнице, затим између Нозороса и Аналипсиса до на врх Годамана. Окреће се јужно венцем Олимпа на врх Кокинопетра. Од ове тачке своаћа западно све планинским венцем до између Лиараса и Дервент-Мелона до на врх Критири. Одатле окреће се опет јужно до десне обале реке Ксерагиса па воделиницом југозападно до на врх брда, које лежи северно од вароши Жарка (Zarko); одатле северозападно у правицу на Диминицу и северозападно у правцу на Диминицу и све водел ницом тако, да село Елеу-Терокборион остаје Турској. Пре него што доспе међа до Диминице, од прилике на 18 километара пред

овим местом, скреће она западно, све вододелницом на села Фламокристи, Гавијану и Георгицу до на врх брда Клачова. Одатле иде опет јужно преко венца планинског и преко врхова Зигос, Докими и Перистери по реци Арти најпречом речицом, којом се слива кишница брда Перистера и пролази у близини поред села Каларитес и Михаљица. Испод ових тачака па наниже све долином Арте до њеног ушћа. Област Пунта припада Грчкој.

Сва утврђења на улазу залива артског као и са стране Превезе и Пунта, да се разруше а у пристаништу Арте да буде слободна пловидба.

Овај простор, којим се Грчка увећава износи око 265 географских миља и броји око 388.000 душа. Од ових су по најновијем турском попису или шематизму (Салнаме): на тесалијском земљишту 20.000 (мушких) мухамеданаца и 150.000 (мушких) хришћана; већином Грка и Пиндуских Влаха или Цинцара; област Арте (део Епира) броји 4.000 (мушких) мухамеданаца и 20.000 (мушких) хришћана, већином Грко-Влаха и Пиндуских Влаха (Цинцара). Свега дакле има 194.000 мушких или оба пола заједно до 388.000 душа. Од овог су броја: око 48.000 мухамеданаца, 140.000 хришћана. Од ових су опет приближно: 114.000 прави Грци, 14.000 Грко-Власи и 12.000 прави Власи. Мухамеданци су већином прикупљени око Ларисе и Персале, дакле у најплоднијим пределима; Власи су у јужним огранцима планине Пиндуса, у северном пределу Арте и на југозападним огранцима Олимпа. Грко-Власи су готово свуда у пропланцима расејани међу Власима и Грцима.

Све је ово земљиште Грчка административно поделила у округе (округ зове се грчки *номен*), и то: 1) Номос Атаманија са 59 села; главна варош Арта; 2) Номос Естијаотис са 181 селом; окружна варош Трикала и Стагон са 58 села; главно место Калабаком; 3) номос Тесалиотис са 226 места (села); окружна варош Кардица са епархијама (срезовима) Кардицом и Фарсалом (Парсалом); 4) номос Пеласцијотис са 181 селом и вароши Ларисом; у овој су епархијати Лариса и Тирново; 5) номос Магнезија са 105 села; главна варош Воло; округ је подељен у епархије (срезове) Воло и Алмурос.

Кад сравнимо овај простор са оним међама, које је берлински уговор бар приближно обележио и Грчкој наменио, видимо знатну разлику. Пре свега садањи је простор много мањи, него онај по одредби берлинског уговора.

Уз то долазе и други, поглавито војнички и економски, уштрб за Грчке.

Што садања грчка граница не иде преко Олимпа, као што је берлинским уговором означено, мања је штета за Грчку с економног гледишта, јер је то пуст, планински предео, али је већа штета војничка. Да је ударила Олимпом, Грчка би граница на том тесалиском крају била сигурна, јер само два пута (на Влахову-ливаду и Неохори) туда воде преко границе. Садања граница пак води већином брежуљастим пределом, нарочито југозападно око Трнова (Турнова), где иде између Саламврије и Ксерије и у западном правцу на села Фламуристи и Гавроном, северно од Метеорских манастира, па се на 5 километра северозападно од Гавронопа сједињава са трасом границе означене у берлинском уговору. Граница одатле скреће опет северозападно, и оставља у турским рукама стратегијско веома важно место (варош) Мезово у турским рукама. Мезово је удаљено око 3 часа хода од нове међе, а и Јањина долази на 4 с. хода до грчке међе. Део међе са епирске стране још је опаснији за Грчку. Поред важности Мезова и Јањине, Турска је тек у најновије доба подигла јак утврђени положај од Пентепигадије и наоружала га тешким топовима. Овај је положај према средини долине Арте, којом иде садања граница. Овај положај не држи дакле у шаху само долину Арте, него заклања и Јањину, и врши овај последњи задатак у толико снажније, што се пред самом Јањином, главним градом у Епиру, налази и други положај за одбрану бокова и одступнице. То су висови Сулски. И Сули је Порта утврдила, наоружала и ту сместила силан ратни материјал у депо̂. Ваља имати на уму, да долином Арте нема никаковог доброг војничког друма и долина реке Аспропотаноса, која на први поглед изгледа као изредна операцијона линија (6—7 сати источно од Арте а равноодстојна са овом) у северном свом изворном пределу (у планини Перистри) веома је дивља и неприступна и збила се у један клин. Тамо леже само расејане цинцарске овчарске станаре (бачије), а њихови су обитаоци дивљи горштаци *Цинцари*.

Ипак је за Грчку добит на тесалиском земљишту, што јој припада плодна пелашка долина, а Турској остадоше ненасељене планине. Но Турци су добили јаку границу за одбрану.

Питање је, шта кошта Грчку ово проширење границе? С каквим је жртвама ово земљиште откупила?

Да се вратимо часком на најскорију прошлост.

Кад су 1876. г. две српске кнежевине, Србија и Црна Гора, објавиле рат Турској, онда се с правом могло очекивати, да ће и Грчка то исто учинити. Њено ступање у рат знатно би олакшало и нама борбу са несразмерно јачим противником, а и Грчка би се могла надати приличном успеху. У српској прокламацији, којом је рат објављен, изказано је без сваког околишења, да се надамо природном савезнику са југа. Грчка тада није ступила у рат. Јавно је правдала своје оклевање неспремом своје војске. Да ли је то био прави и једини узрок, не можемо тврдити. На сваки начин дозвољено нам је да посумњамо у истинитост овог правдања. Вероватно је да је још из раније дипломација великих сила обећавала Грчкој, што-но веле, златна брда, ако се она према Турској мирно понаша.

Истина је, да је Грчка у то доба полако почела да се оружа. Али можемо с разлогом рећи, да се врло тромо спремала. Наш први рат би и прође, Србија закључи мир, Црна Гора оста у рату, али пошто се Русија озбиљно спремала са војну, то и Србији не оста ништа друго но да се с највећим напором спрема за други рат даље; Русија објави рат, и Србија поново загази у борбу а Грчка још једнако нешто мудроваше. То беше већ трећа година како се она полако спрема и оружа. Најпосле Руси продреше под сами Цариград, Срби с једне стране допреше до Косова, а с друге стране изађоше на јадранско море, па се већ и Св. Стевански уговор закључи, а Грчка се још не јави на бојишту.

Пошто су велике сале разним начином изјављивале протесте противу Св. Стеванског уговора и најпосле се „споразумеле“ с Русијом, да европски конгрес регулише нове политичке и економне односе на истоку, онда у зло доба увидоше једва један пут и грчки државници, да могу овом приликом проћи на јалово, с тога тако рећи без објаве рата и сасвим усамљена — *на један пут пређоше* границу. Уморена Европа хтела је мира

на том ровитом Истоку и неке велике силе обећаше Грцима, да ће добити накнаду само да се де замете поново кавга на Истоку. После неколико дана видимо где се грчка војска враћа на своје земљиште, а њихови државници апелују на увиђавност и правичност великих сила.

И заиста, заступници великих сила у протоколу берлинскога уговора досудише Грчкој извесно земљиште, али су то питање тако рећи само у пола решили. Оставише дакле отворена врата, да може Турска странпутицом поћи и извршење осујетити или бар још за дуго развлачи ти извршење онога што је у Берлину решено. И одиста, готово још три пуне године протекоше до остварења закључка берлинског уговора, па и сад после толиког оклевања није све извршено онако и у оном обиму, као што споменути уговор одређује.

Грчка се дакле тихо почела спремати 1876. г. и продужила спремање у тој мери до почетка 1878. г. а за тим видимо је где ускорава сприму, задужује се за набавку бродова, оружија, коња и других потреба. У том се грозничавом стању налазила Грчка пет година.

За ратне спреме Грчка се задужила са 150 милијуна динара. Уз то све од 1876 год. па до лањске регулације грчких међа цела је земља готово била на ратној нози, а дуго је држан мобилисан и један знатан део војске. Све ово кад се узме у обзир, онда се види, да Грчку новодобивено земљиште (које је по простору и броју становништва готово једнако са оним, што је добила Србија) не кошта баш тако *јевтино*, као што се код нас обично мисли.

Наравно, ратне жртве што их је поднела Србија тако су огромне, да ми нећемо ни покушавати да их сравњујемо са штетама које је имала Грчка. Али ту ваља свратити пажњу и на оне добити у искуству, које је Србија поцрпала из последњих ратова. Пре свега ми смо ту на практици видели шта нам и колико вреди наша војена организација и наоружање. И ако грчке поуке историје за нас у опште што вреде, ово нам искуство може бити врло драгоцено. Даље, мало је чудно рећи, али нама се чини да је последње ратовање утицало и на уздизање грађанске свести и куражи код нас. За неколико месеци ратовања народ је боље упознао нашу бирократију, видео шта она вреди и јасније схватио њене *сталешке* тежње, но пре за читав низ година. И ова данашња јака струја за народном самоуправом

у свима правцима мал да не ће бити добила знатну храну баш у догађајима из последњих ратова. То је једно. За тим друкчије држи главу и друкчије се осећа сељак спрам бирократије кад може да се пљесне по грудима па да рекне: „море, *ове* су груди дочекивале турске куршуме и черкеске ножеве; *ја* сам за ову земљу гинуо; с тога ово није ничија спахилук већ народна мука и тековина“.

Најпосле није од последње вредности ни то, што су нам ови најновији ратови показали, да нам се понајвише ваља уздати у се и у своју снагу и памет. А ако се не варамо, чини нам се да је окрепчало и оно уверење, да ако хоћемо што да имамо своје народно, онда га морамо извојевати борбом. А по нашем мишљењу и то је једна добит. Успеси што их је Грчка постигла мирним путем као да почињу развијати код нас некакав ћифтински дух, да треба радити и да се може урадити *све* мирним путем, „сос политика“. Ми заиста не волемо рат и вазда смо за то да се све што се може достиже мирним путем. Али не треба се губити у обманама. Свака народна тековина (како политичка тако и економна) сигурна му је само онда ако је готов и ако има снаге да је *отме борбом*, ако му је не даду с миром. Ово правило важи за народна права у свима правцима. Жалосно је да се све мора достизати *борбом*, али — тако је данас. И ако су Грчку њени последњи мирни успеси навели да заборави на ово мудро правило, онда га она може некад скупо плаћати — и то баш онда, кад дође да се неки народни добитци могну очувати или неки нови стећи *само* и *једино борбом*, а Грци се изнежили и привикли да све достижу мирним путем.

Ми овде свршујемо и надамо се да наше свраћање пажње на неке добитке у искуству што их поцрписмо у последњим ратовима неће дати никоме повод да нас криво разуме, као да ми одобравамо и онако неспремно срљање у рат. Тај се поступак наших државника не може правдати, као што није оправдан ни корак грчких државника, што за све време мироваше, а прекорачише границу тек онда, кад сви противници Турске закључише с њом мир. Но ако би и могли узети на се да правдамо да је 1876. год. требало ратовати, ипак сву одговорност за ратну спрему, политичко приправљање земљиште за рат, као и за само вођење рата не само морамо оставити потунце онима који су свима тим пословима руковали, већ морамо све то и *осудити*.

А. Алексић.

ПОРЕЗА

ИЗВОД ИЗ ШЕФЛЕОВОГ ДЕЛА:

начела порезне политике с обзиром на дневна финанцијска питања у Немачкој и Аустрији.

(СВРШЕТАК)

О реформи непосредне порезе. Из свега што је до сад изложено излази јасно, да држава, пошто у даном економском поретку мора своју материјалну потребу намиривати из приватних газдинстава, мора ићи за извршењем те своје цељи путем двојаке порезе: непосредне и посредне. Сваки од два рода порезе има да изврши особени задатак у порезној системи, које задатке никако не би могао извршити само један род порезе, а који се пак морају постићи из узрока и обзира, који су напред изложени. Непосредне порезе имају да терете опште и сразмерно просечну порезну снагу, посредне пак порезе ваља да индивидуалишу, ваља да према даноме стању порезаника његову порезну снагу поштеде или је још више оптерете. Узев на око задатке, које имају извршити оба рода порезе, било би веома погрешно занемарити један род порезе, и ослонити се искључно на други род. Но ма да су обе врсте порезе неопходне, и ма да се без њих обих не би могла постићи сразмерност порезивања, ипак је основа порезе непосредна пореза. Тек на тој основи има даље да зида посредна пореза, тек кад је основа дана могу се поданици више теретити или олакшавати себи терет служећи се посредном порезом. Непосредна пореза је главна пореза, и она мора, бар од јаких порезних снага, подићи већи део порезе. Но непосредна пореза ваља да се темељно развије не само с погледом на посредну порезу, већ и с тога, што је непосредна пореза основа и за све ванпорезне састојке финанцијске системе, тако да би без ње финанцијска система изгубила сигурност,

ред и еластичност. Затим честито уређена општа непосредна лична пореза на приход чува да се *не граде дугови* и да се *не пада у дефицит.* Покретни велики капитали имају интереса у том, да се државе задужују, јер кад се државе задужују велики капитали ћаре и добијају. Путем државних дугова велики капитали гутају у облику интереса на државни дуг велики део порезне снаге; данас гутају већ једну трећину до једне половине порезне снаге. Државни дугови посредују да порезна снага постане извор за ренту великим капиталима, а што држава гради више дугова, тим ће брже велики капитали прогутати порезну снагу, тим ће више стегнути и поткратити држави изворе за намирење њезиних потреба. Кад је држава једном задужена лако се наводи на газдинство с дефицитом, јер намирује своје редовне потребе дуговима. Да до свега тога не дође помоћиће једино ваљано уређење непосредне порезе и њезино одлично место у порезној системи. Ваљано и честито уређена непосредна пореза помаже државни кредит; јер доходак од посредне порезе није никада известан и сталан, по том не може ни служити као солидан темељ за финанцијске радње, и даље непосредна пореза олакшава плаћање дугова. Народ, који хоће да је спреман да дочека несрећу, који хоће да штеди у оскудици а који не жели да тврдичи у повољнијим околностима, не може опстати без честито уређене опште непосредне личне порезе на приход. Но непосредна пореза не само да чува да се кредит не злоупотреби, већ она тако исто чува да се не троши и помаже да се увећава активна државна имовина. Држава, којој се ставља у задатак да оствари извесне велике *производне установе* н. пр. да узме железницу у државну својину, не сме никако пропустити а да не уреди честито непосредне порезе.

Каква је цељ реформе непосредних пореза? Знамо да је цељ непосредне порезе да опште и сразмерно терети просечну порезну снагу свакога порезаника, по том цељ је реформе непосредних пореза, да се оне тако изведу и уреде, како ће се сврха непосредне порезе најбоље постићи. А то ће се најбоље постићи ако се старе порезе на доходак претворе у личне порезе на приход, и то на сваки засебни и тачно нађени род прихода, тако да општа лична пореза на приход постане једна систематска целина свију засебно уређених партијалних пореза *на приход.* *У* том случају не би било засебних пореза на доходо-

дак и засебних пореза на приход, не би било пореза на предмете и лице, већ би била израђена потпуна и чиста пореза на приход, и то сведена у систему засебних пореза на приход на све посебне главне родове редовних прихода, уређених објективно а темељно, тако да терете опште и сразмерно.

Како се непосредно порезује. Задатци реформе непосредне порезе не обухватају само материјално порезно право, већ и формално. Од поправке последњег права зависи поглавито како то, да садашње порезе доносе обилнији доходак, тако исто и да ново уведене порезе имају ваљаног успеха.

Овде ћемо само напоменути општа начела порезивања, о којима је већ било говора:

С гледишта народно економног мора се тражити да се порезни извори (приход) сразмерно поделе у порезу и приватни приход.

С гледишта државне потребе мора се тражити да доходак од порезе буде онолики колики је потребан, да је способан за развитак и да се може прилагодити различито великој државној потреби (да је покретљив).

Даље с гледишта свију порезних снага, да порезе терете опште и равномерно.

С гледишта управе, да су порезе извесне, али то да се постиже са што мање трошка.

На послетку с гледишта појединог порезног лица, да је пореза тачно одређена и проста и да је што је могуће више згодна, подесна.

Ова главна правила порезивања важе и за један и за други главни род порезе. У начину порезивања ваља да се остваре и изведу та начела.

Код непосредних пореза постиже се та сврха тиме, што се предмет порезни сматра као порезни извор (приход и имовина). А то долази отуда, што држава сама и непосредно истражује редовне приходе као основу за порезивање, дакле то је последица непосредног начина порезивања. Посредне порезе обратно баш — по правилу — карактерише то, што порезни предмет и порезни извор нису идентични. Даље из непосредног порезивања *излази* и то, и ако не редовно, да се порезни извор *изналази* непосредно код самог порезног лица.

Но главни увет је непосредног порезивања да се с највећом тачношћу *нађе* за текућу порезну периоду *прави редовни приход* сваког порезног лица, и то с обзиром и на приход и имовину. Ваља се свим среставима постарати да се то постигне. Томе су на путу велике тешкоће, али се томе мора тежити.

Поред порезног лица и порезног предмета ваља се дакле пре свега постарати да се изнађе и прорачуна *редовни текући лични приход*. Из нечистог прихода сваке особе ваља изузети оне делове, који су само помагали да се дође до чистога прихода, дакле: трошак учињен за постигнуће прихода, радну плату, интерес на хипотекарни дуг и т. д. Но од прихода који ваља порезати не сме се одбити и трошак за издржавање порезнога лица и његове породице, јер чист приход је онај приход, који после намирења свију трошкова остаје привредноме лицу за издржавање породице или односно за гомилање имовине, а да он не мора за то умалити вредност своје имовине. У нечист приход не смеју се рачунати *натуралне поправке* ма којих имовних делова, даље приноси фондовима, који амортизирају преко потрошње. На све то ваља особито пазити при порезивању друштава акцијских и већих привредних радња. Даље, у нечист приход сме се рачунати само интерес на хипотекарни дуг, јер би се иначе ишло на руку утајивању порезе. Но зато се мора добро пазити, да се тај осигурани капитал пореже на другом месту, с тога се и на хипотекарни дуг сме узети обзир само кад је у опште остварено порезивање свег чистог прихода на сваком месту. Из свега овде реченог изилази јасно, да ће се лична пореза на приход уредити како ваља само ако се сведе у систему засебних, пажљиво катастрираних и процењених партијалних пореза на сопствену земљу и зграде, на добитак из радње, на приход од интереса и личне зараде — тако ће се код дотичних извора личног прихода моћи обазрети и на оно, што треба рачунати у нечист, а не у чист приход.

Порезивање правих чистих личних прихода никако не значи, да је довољно ослонити се на казивање порезнога лица, и да се може испустити из вида извор, из кога долази приход. На против биће свакад потребно да се тачно познаје величина, врста и састав предмета, који дају приход, дакле да постоје засебни катастри. Тамо пак, где се не могу изнаћи порезни извори, па дакле ни послужити као контрола за лични приход,

морамо се послужити објективним мерама од друге руке, ту се морају поставити *просечне, приближне, минималне* величине. То је потребно не само с тога, да би се тако држава сачувала од утајивања и лажног казивања од стране порезног лица, већ и да би се спречила свака неправилност у радњи дотичних чиновника, а и да би се могло повладити упливима на неравномерност привреде и прихода у разним деловима порезне области.

Но држава одиста нити може тачно наћи колико износи сва имовина и сав чист приход, нити је у стању баш за извесно наћи све могуће порезне снаге. То излази из саме природе нашег народног газдинства, које гони и мами на утајивање. На прилику никаква порезна вештина никада неће моћи ухватити приход неког кајишара, као ни приход милијунара што играју на берзама. Веома је тешко дакле наћи прави чист лични приход. Средства како томе да се доскочи и јесу правни део *формалне* стране порезних питања. Код непосредног порезивања ваља разликовати порезне снаге које је теже и које је лакше изнаћи. Никако се не може изнаћи један део флуктуишућег становништва. Ту је могуће порезивати само посредним путем: потрошарином, таксама на наслеђе и другим таксама, или ваља покушати да се дотичне снаге порежу преко општина, које ће их лакше изнаћи. Порезне снаге које се могу лако наћи и налазе се у опште лако, али је код њих тешко одредити праву величину порезног капитала. Порезна лица и порезне предмете лако је наћи и лако је израдити порезну листу. Но веома је тешко и заплетено изнаћи чист приход и имовину и одредити им величину. То се може постићи само сједињеном радњом порезног лица и порезних власти. При том су ово главне тешкоће:

Немогуће је одредити, колико је прихода и имовине у натуралноме газдинству т. ј. онога прихода, који се и производи и троши у свакоме газдинству, а не улази у новчани саобраћај, те по том не може да му се одреди у новцу његова друштвена вредност у употреби;

Што порезне снаге неће да признају или хотимице прикривају чист порезни капитал;

Што порезне власти нису у стању или немају начина како да изнађу и одреде прави доходак од личнога прихода или имовине.

Прву тешкоћу најтеже је савладати. Ваља само приметити, да се сав порезни капитал као што треба може по количини порезати тек у чисто новчаноме газдинству. Да се избегну друге две тешкоће мора се притећи разним срествима: морају се узети у помоћ *приближне* или *вредности по класама*, поставити *објективне* полазне тачке за мерење порезног извора, прописати *порезно књиговодство*, ставити премије на драговољно подношење књига итд. Затим у комисије за порезивање ваља да уђу људи стручни: који се разуму у предметима и познају особе; даље треба да су јавни резултати процена итд. Но код са свим малих прихода и имовина није потребна толика тачност, јер би трошак око тога био сувише велик, свакако неби био сразмеран користи, која би отуда произишла. — Као што се види све то има свој корен у даној организацији народне економије, јер се сва та радња порезивања своди на борбу порезне власти са порезним снагама, које неће да признају колики им је порезни капитал, док порезне власти нису у стању да га лако одмере и прегледе.

С обзиром на тежњу порезних лица да порезу утаје и не плате, даље узев у обзир да би се тиме и држава штетила и равномерност и сразмерност порезивања од тога трпила, неизбежно је потребно поставити строге казне за утајивање порезе. Показало се као доста добро срество, да се казна одреди у величини 8—10 пута онолико новца, колико је утајано, са застаривањем до три године.

У истој сврси, да се што боље избегне могућност утајивања порезе, потребна је и строга контрола од стране државе. Држава има више срестава на руци да сазна колики је чист приход: држава која има властите домене и руднике, може помоћу привредника на својим властитим добрима израдити богат материјал за упоређивање. Затим путем управе посредних пореза, особито на шећер, на ракију и пиво, може се доста приближно ухватити доходак. Рента се може такође доста извесно сазнати, а тај је приход понајтеже ухватити, из листина у којима се располаже заоставштинама, затим из хипотекарних књига.

У цељи што мање утаје порезе може се употребити и користити и денунциацијом, потказивањем. Но ово је једна мера, од које се ваља клонити колико се више може.

О органима порезивања. Сва сврха је порезивања, да се држави пореза ујемчи. Обезоружати порезну управу тиме, што би се завело да порезаници порезују сами себе, значило би изиграти сврху порезивања. Но и поданик не сме бити изложен злоупотреби. И он, као и држава, ваља да има права да се тужи, ако је оштећен.

Као порезни орган може послужити прво са̂м порезаник. И то или под морање или без морања. Под морање је: у случају заведеног признања пред судом, заведеног порезног књиговодства, обавезом да се морају показати књиге, приморавањем да се ствар сме лично расмотрити и да се даду извесна изјашњења. Порезаник није под морање порезни орган ако је са̂м интересован да буде порезан.

Признање пред судом важно је и корисно код јаких порезних снага. Њега треба завести само код извесно велике имовине и прихода. Но у том случају мора порезна листа бити веома брижљиво израђена, да се не би могле измаћи повеће порезне снаге. Признање мора бити веома детаљисано, да би се тим лакше избегло обмањивање. Ваља казнити ако које порезно лице не хтедне учинити своју порезну исповест, а веома строго казнити, ако лажно исказује.

Порезно књиговодство може се лако применити код посредних пореза, но код непосредних пореза није га тако лако применити. Могућа су само два или три случаја. Н. пр. вредно би било нагонити лихваре да воде тачне књиге. У том случају могао би се и казнити лихвар, а и могао би му се ухватити приход, и сразмерно порезати. Затим могуће је уступком рабата од порезе приволети грађане, који воде уредне књиге у својим радњама, да своје књиге отворе пореској власти. Свакако би се на тај начин држави наплатио онај уступљени рабат, а они, који књиге воде а не би их хтели отворити, били би самом том радњом обележени дотичној комисији, да мало строжије на њих припази.

Органе за порезивање може поставити и држава сама искључно. То је бирократско порезивање. Ако су чиновници вредни и непоткупљиви, то је за цело интерес државне благајне добро очуван. Но тако чисто бирократско порезивање има две главне мане: једно што су порезаници у опасности да буду претоварени порезом, а друго што власти за порезивање не познају

ни месне ни личне прилике, нити пак прилике појединих занимања. Но бирократско порезивање може се тамо допустити, где се процена врши на основу објективних мера и помоћу непосредних доказа о величини порезних извора. То је случај кад се н. пр. порезују плате, или кад има да се порезују порезна лица на основу књига, јер је на послетку порезноме лицу и удесније да своје књиге отвара пред званичником, који је обвезан заклетвом чувати тајну, но пред неком комисијом. Такође је бирократско порезивање подесно за порезивање разних папира што репрезентују *вредност* и т. д. мора се пазити да дотични чиновници буду добро плаћени, да су под строгом контролом, да нису партајични. Но и сем тога потребно је још довољно мера употребити да би се избегле злоупотребе.

Без порезивања путем комисија неће се никако моћи бити. Но тим није уједно речено, да у том случају држава ваља да буде пасивна, као што мисле данас неки политичари. Кад би држава била потпуно искључена од *автономног* порезивања, кад порезни комесар не би имао права на тужбу, то би значило да је држава предата порезаницима на милост и немилост. Код порезивања путем комисија ваља пре свега пустити да држава *води* ту радњу, да она спрема први материјал, да га прегледа на крају, да задржи право председавања у комисији, и да има право изаслати комесара, који ће имати по извиђају исто тако право на тужбу, као и са̂м порезаник што може да се тужи, ако налази да је претоварен порезом. Затим и власт којој се рекламује мора бити намирена потребним срествима: порезаник који се тужи ваља да се закуне, ваља испитати заклете сведоке и стручњаке, затим завести, да тужба од маха пада, ако рекламант није вољан своје наводе потврдити књигама, но се опире и неће да их покаже. Свакако порезивање ће свакад и у свима приликама најбоље и најудесније вршити комисије за порезивање, у којима имају једнако учешћа оба заинтересована фактора при разрезивању порезе, порезаници и држава. Но ваља добро пазити да у комисији не буде већина оних, који би имали највећу порезу плаћати. Без честито уређених комисија за порезивање није могуће честито извести порезу на приход, па дакле ни непосредну порезу.

Као што се види разрезивању непосредних пореза стоје грдне тешкоће на путу. Али оне су у свези са самом органи-

зацијом народне економије, с тога би се могле отклонити тек с изменом те организације. Веома је тешко ухватити укупан приход из свију доходака и од имовине, с тога је могуће само приближно определити просечну порезну снагу појединих прихода. Али се ипак у начину непосредног порезивања оволико постигло, колико се према суштини саме ствари могло постићи. Ваља се само постарати да се то колико је постигнуто изводи с највећом бригом и пажњом, тако ће се главна сврха постићи најправедније и најбоље, у колико је у опште обоје могуће према даној организацији народне економије.

Како се може регулисати општа лична пореза на приход. Та пореза може се уредити на три начина:

Или се оптерете сви општи родови редовних прихода *сваки за се:* приходи од непокретне имовине порезом на земљу и куће (зграде), подузимачка добит порезом на радњу или привреду, интерес од новчаног капитала порезом на ренту, радна плата и плата у опште порезом на плату. Све пак ове партијалне порезе на приход или имају једну једиту порезну стопу или пак такву стопу, која је већа или мања с обзиром на јачу порезну снагу фундираног прихода и с обзиром на то, што се пореза од радња (покретности) даје лакше превалити. Баш тако систематски и заједнички уређене партијалне порезе и јесу општа пореза на приход, и то тим чистија, у колико су више оптерећени само чисти приходи (чисти дохотци по одбитку интереса на дуг), — у колико су дакле у опште *све* опште врсте чистога прихода оптерећене, и то свака у сразмери с њезином просечном способношћу.

Затим могући је други начин. На основу признања пред судом и на основу порезних катастера о дохотку израчуна се за сваку особу порезни капитал и то укупни, затим се од њега одбије интерес на дуг, у колико није узето већ обзира на дуг код појединих засебних партијалних пореза, те се остатак оптерети квотом порезе, која је тада *генерални додатак* системи непосредних партијалних пореза.

По трећем начину истраже се код свакога лица сви чисти приходи сваке особе из разних редовних партијалних извора за приход, помоћу партијалних порезних катастера (у колико су партијалне порезе још задржане) или и без тога, путем самосталне процене укупнога личног прихода, и то помоћу признања

пред судом (односно порезе) од стране порезаника *(лична пореза на приход).*

На први поглед изгледа да је овај последњи начин апсолутно најбољи. Али у ствари није тако. Само тачна, што је више могуће објективна лична пореза на поједине врсте прихода, т. ј. онај начин порезивања што смо га ставили на *прво* место ујемчава опште и подједнако теретење средње способности а уједно ће и отклонити онакве порезе на дохотке, какве данас постоје. С тога се мора тежити да се заведе *система* тачно регулисаних засебних пореза на приход, и то за све главне врсте редовних прихода.

По овде ваља опет поновити оно што је већ напред основано, изведено и доказано: општа пореза на приход, па и пореза са прогресивном порезном стопом, никако не искључује ни порезу на потрошњу ни таксе. Општа пореза на приход има само теретити просечну порезну снагу, а и њу не терети потпуно.

Коначна пореза на приход не искључује ни засебне порезе на радњу, земљу, зграде, ренту и велике плате. Тако се баш може јаче оптеретити фундирани приход од имовине и известан приход од великих плата, који су веома способни за порезу. Но ти способнији приходи не морају се теретити засебним порезама, они се могу јаче оптеретити сразмерним већим порезним стопама у обиму опште порезе на приход, и то с већим порезним стопама на властиту земљу, зграде итд. што би опет изашло на оно прво.

Реформа порезе на земљу. Идеалишући о реформи непосредне порезе лако се може доћи до тога, да се пореза на земљу као стабилна пореза по средњи могући чист доходак или занемари или са свим укине, те да се чист лични приход од земље и од пољске привреде подведе код порезног лица под приходе од друге стране, а с њима заједно у општу личну порезу на приход. Но кад се ствар боље разгледа види се, да то неби било добро, но да се стабилна пореза на земљу, како је она развијена у новије доба, може оставити и послужити као објективна подлога за порезивање правога чистог личног прихода од баштине; она може послужити као чврст темељ за регулисање главног предмета код порезивања прихода.

У прилог томе говори и сама важност порезног предмета. Пореза на земљу износи $^1/_4$—$^3/_5$ укупног државног прихода од

непосредне порезе. Такав предмет не сме се дакле оптеретити приближно и сумарно заједно с другим предметима. Тачно опште и сразмерно порезивање захтева из практичних обзира засебно порезивање прихода од земље. А то исто важи и за зграде. По томе је дакле мапирање, мерење и бонитирање земље неопходна објективна подлога за порезивање правих чистих личних прихода од земље. Отуда да се садашња пореза на земљу развије из порезе на доходак од земље у порезу на прави чисти лични приход није потребно да се оборе садашњи катастри, напротив баш, они се морају брижљивије и тачније развити, и то на основу задобивених објективних мерила и поступака при порезивању баштина. Без баштинскога катастера, као поузданог објективног помоћника при минималној оцени променљиве личне порезе на земљу, не може се никада проћи.

Пореза на земљу мора се дакле реформисати у тој сврси, да она постане ваљано уређени члан порезе на прави чисти лични приход. Питање је сада само да ли се то *порезно-технички* даје извести. Одиста то се може извести, ако се лично порезивање баштине изведе у засебну партијалну порезу. У том случају задржава се објективна подлога, која се периодично тачно ревидира. Тада ће та грана личнога порезивања имати своје властите, стручне и заинтересоване органе. Тада ваља само решити у коју порезну област спада баштинар са својим укупним приходом, даље се мора поделити рад међу два засебна органа за порезивање: за мале и велике баштине (по датима, која ће купити финанцијска управа) — и на послетку органи за порезивање баштине морали би ући у савет за процену опште порезе на лични приход, те тако би пореза на земљу постала партијална пореза у системи порезâ на приход.

Ваља још коју реч рећи о томе, како се може порезати приоритетна рента од земље, *баштинска рента* у ужем смислу.

Приоритетне ренте од земље расту у истој сразмери у којој се развија привредни живот у дотичном месту, у општини итд. Растење баштинске ренте јесте у суштини својој производ укупног економног развитка, тако да та рента без икакве заслуге баштинарове постаје и управ долази му као поклон. На прилику повећава се варош, они који имају плацеве увећавају свој капитал, јер плацевима скаче цена. Кроз неки предео проради жељезница. Вредност баштина постаје већа ради поску

пљевих цена и т. д. С пуно права ваља дакле тражити да се та рента, исто као и добитак на срећу, сразмерно њезиној великој порезној снази, знатно оптеретити. И то се може одиста и учинити, али само у случају ако се порезује баш прави чист приход од земље, дакле ако је пореза на земљу регулисана као партијална пореза на чисти приход. Кад би се порезивало по катастрирању средњег, просечног чистог дохотка, могла би се у неколико порезати и баштинска рента, и то бонитирањем (поделом у скалу према квалитету), али то би опет било веома несавршено, јер тиме се не би нашла *права* сума приоритетног прихода, а при стабилном катастру често се у току једне исте катастерске периоде приоритетна рента и појави и изгуби. Кад се баштинска пореза разрезује као партијална пореза на чист приход може се изнаћи и оптеретити баш права и чиста приоритетна баштинска рента. Но држава се мора неизбежно постарати да обезбеди себи један део те приоритетне ренте пре но што је она капиталисана. Да ли је пак држава у праву да тражи удела у приоритетној ренти? Свакако јесте, али само под тим условом, ако хоће да одмах одустане од свога потраживања како рента падне. У противном случају држава би продужујући узимати и кад је рента пала — крала, а то не сме бити.

Догод се пореза на земљу разрезује према стабилном катастру, дакле догод се не изнађе колики је прави приход од баштина, не може се ни одредити колику би *квоту* од чистог баштинског прихода прогутала баштинска пореза. Чист доходак није још приход, а средњи чист доходак није прави чист доходак. Прави приход без дуга толико много и тако често одступа од средњега дохотка, да о томе није могуће начинити закључак по садашњем износу баштинске порезе на доходак. Не може се дакле ни то рећи колика би се порезна стопа морала применити при замени баштинске порезе на доходак са порезом на приход од баштине, а да би се могла постићи садашња сума стабилне порезе од дохотка.

На послетку ваља још споменути да и из обзира на управу не би требало порезу на баштину у порези на чист приход завести од части под порезом на ренту, од части пак под порезом на добитак. Јер по теорији пореза на баштину или је пореза на интерес, или пореза на добитак. Но практички потребно је друго-

јачије поступање. Особито је пак потребно баштину засебно порезивати у земљама са малом баштином.

Реформа порезе на зграде. И код непосредне порезе на зграде могло би се опет запитати, неби ли требало да ова пореза као *засебна* пореза отпадне. У колико се хоће да оптерети чист лични приход од зграда могло би се то оптеретити порезом на ренту код зграда које вуку интерес, код зграда за радње порезом на радњу, код зграда пак у којима сопственици станују општом порезом на лични приход. Но свакад ће бити практичних разлога противних томе. У мањим местима може се порезивање зграда оставити органима за порезивање баштина. Али се не сме изгубити из вида, да порезивање зграда не може никад уз-гред бити тако изведено, као кад би зграде порезивали нарочити стручни органи. Зграде су особени и веома значајни извор за новчане приходе и користовање у натури. Порезивање зграда добро се исплаћује, и особито је од велике вредности да се одржи порезивање зграда кад се хоће да заведе порезивање чисте праве користи која се има од њихове употребе, т. ј. кад се порезује пореза на приход. У порезу на зграде ваља урачунати и тако их порезати и зграде за радње, како пољопривредне, тако и занатлијске и трговачке. Но питање је да ли овамо треба урачунати и зграде у којима станују њихови власници. У том случају зграду ужива власник, т. ј. она је лична употреба добра, које је имовина дотичнога власника, а никако није приход који утиче у имовину. Та пореза неби дакле никако била пореза на приход. Но ипак она се може одржати као пореза на употребу. Јер кад неко станује у властитој кући значи да му је јака порезна снага. Та пореза на употребу имала би се одредити сразмерно вредности кирије, дакле исто тако као што се мери и пореза на интерес од кућа. Но с друге опет стране излази практичан захтев, да *мале* властите станове, и у варошима и селима, треба порезати веома *дегресивно.* На њих ваља ударити веома малу ставку. Мали станови, па ма они где били, у вароши или на селу, јесу неопходно потребан предмет, по томе они никако не показују некакву особиту порезну способност. У том обиму пореза на зграде више је пореза на употребу но пореза на приход. Али само у том обиму. Иначе је она непосредна пореза на приход или бар пореза на употребу, коју ваља тако реформисати да постане члан реформисане приходне порезе.

Кад прегледамо постојеће порезе на зграде видимо разне системе како су зграде порезане: систему мање или више сталнога катастера чистог дохотка, систему тарифе по класама, и на послетку порезу на прави годишњи нечист или чисти доходак.

Идеално би било, кад би се теретили порезом само чисти прави лични дохотци од зграда. У већим местима зграде доносе приход издавањем под кирију. У том случају ваљало би порезивати по правом чистом дохотку од кирије. Нечист доходак може се дознати исказом како кирајџије тако и газде, и то би се могло извршити бирократским путем. Но прави нечист доходак од зграде још није прави лични приход од кућа. Ваља још прво одбити трошак за одржање, реалне терете и интерес на дуг, и тек тада се добија чист доходак. Особито тачно ваља регулисати трошак за одржање, с особитим обзиром на величину радне плате, на цену материјала, на начин како је зграда зидана (од каквог материјала), на климу и на положај. У том случају ће се пореза на интерес од кућа веома приближити доброј партијалној порези на чист приход.

Затим ваља још само узети у обзир и порезу на приоритетну ренту. То се мора учинити код повлашћеног прихода од зграда из истих узрока из којих се то исто чини и код баштинске ренте иначе. Само и овде ваља да узастопце за опадањем приоритетног прихода иде и опадање порезе.

До сада је била реч само о зградама које доносе прави, лични чисти приход. Но тим путем не могу се порезати све оне зграде, које нити се издају под кирију, нити улазе редовно у саобраћај. За те куће могуће је само поставити стабилни катастер по класама према кориcној вредности, и то или на основу објективних мерила или без њих. Понајбоље је тарифирати по класама на основу објективних знакова. За објективне знаке може се узети или број врата и прозора са улице, или број бојева, или соба. Свакако боље је поставити и неке објективне знаке, но пустити да их замени самовоља и ћеф. Ставке по тарифи потребне су с тога, што је ова пореза на зграде управо пореза на употребу, те с тога ваља сиротнији сталеж што мање порезати.

Свакако и у овој грани је крајња сврха да се пореза на интерес од кућа, а и пореза на куће по класама, развије у *чисту порезу на* прави лични приход од сопствених зграда. Тада

би порезивање зграда било само једна грана опште личне порезе на приход. Што се пореза од зграда више приближи чистој партијалној порези на приход, тим ће она бити покретљивија и тим ће се пре држава моћи ослонити на њу. Тако би свакад биле сразмерно порезној снази оптерећене и јаке и слабе порезне снаге у облику зграда.

О реформи порезе на самосталну привреду. Две непосредне порезе о којима је до сада било говора имале су свака за се да терете приходе из два велика одељења непокретне имовине. Две непосредне порезе о којима ће се говорити после ове порезе терете интерес и радну плату, дакле терете имовину којом се посредно служимо и терете чисту радну снагу. У средини између обе те групе стоји трећи један данак, и то пореза на *привреду* у оним *самосталним* радњама, у којима је властити рад порезног лица спојен са разним покретним и непокретним деловима имовине, и то или са властитим или с позајмљеним туђим производним снагама, а спојен у сврси да *привређује*. Добитак који преостаје у тим радњама после намирења свију трошкова јесте извор за *порезу на привреду*.

Сад остављамо на страну питање, да ли пољопривредни рад ваља порезати, поред порезе на земљу, и као привреду земљорадника, и под порезом на привреду разумевамо само порезу на привреду у занату, индустрији, трговини и самосталним спомоћним и посредним радњама. Привредни приход од трговине, заната и индустрије, мора се скроз порезивати на особити технички начин. У мањим државама и могло би се за невољу засебно порезивање изоставити, али у већим државама никако није могуће успети честито с порезом на привреду без засебног порезивања.

Порезивање привреде особито је тешко. Тешкоће су у самоме порезном предмету. За порезивање привреде значајне су између осталога ове карактерне особености, што их има приход од занатлијске, трговачке и индустријске радње. Тај приход веома је тешко познати, дакле он се може веома лако *утајати*. Он постаје на веома *различите* начине. Он је веома *променљив* и на послетку са свим је *различито велики* у различитим радњама, и у различитим местима.

Последње три околности иду у прилог томе, да би вредно било *сваког привредника* према његовим особеним околностима

проценити и порезати општом личном порезом на приход, и да би вредно било одустати од засебног порезивања привреде по објективним знацима. Али против тога је оно прво својство: да се привредни приход може лако затајити. За то ваља поћи средњим путем, који ће узимати обзир на све околности.

У тој сврси ваља особито узети на око ово: привредне порезанике ваља поделити у групе; процене ваља ревидирати у кратким периодама; ваља поставити класификацију с више степена према дохотку од сваке привредне радње и према начину радње; разредне ставке привредне тарифе ваља да су само средње одн. минималне ставке, од којих могу органи за порезивање одступати до извесних законом одређених граница; на последку треба порезу на привреду поделити у *сталну таксу* или „правилни додатак" према различности како приносе разне *врсте* привреде, и у *промењиви прилог*, који се додаје према неједнакој величини поједине радње, неједнакоме дохотку од ње и према промењивости *једне исте радње* у оквиру исте групе. Тим путевима, или бар већином тих путева већ је пошла пореза на привреду. Задатак реформе те порезе није у томе да се ти путеви напусте, већ да се поправе.

Не треба се љутити што је овај прибор за мерење тако многостручан, такође органи за порезивање и начини порезивања. То одговара многостручности, различитости и промењивости порезнога предмета. Ако желимо водити рачуна о томе предмету, а и не смањити доходак порезе, а такође и оптеретити опште и сразмерно, то радња порезивања мора бити и многостручна и еластична. Што тарифа тачније подели природне групе, што стална такса боље погоди појединy радњу према дохотку од ње, а што промењива такса буде више теретила чист приход од сваке поједине радње, тим ће се извесније и тачније оптеретити сваки засебни приход.

Још ћемо рећи само реч две о друштвима на акције.

Разуме се да је пореза на друштва акцијска привредна пореза. Јер друштво на акције и основано је у тој сврси да се привређује. Привреду акцијских друштава пак ваља порезати према чистоме правоме дохотку дотичнога друштва. Друштво на акције, у колико оно води какву радњу, има се сматрати као порезно лице. По томе држава је у праву да га пореже *према* читавоме чистом привредном приходу. Акционар из стране

државе нема никаква права да се тужи на то. Ни једна држава не сме напустити своје право, да порезује сав чист приход који постаје у њезиној области.

Реформа порезе на ренту. Један даљи општи род извора за приход јесте интерес на позајмљени капитал и то од делова имовине који су дани под аренду, под кирију, или који су позајмљени. Овамо би управо требала да уђе и пореза на баштину, која је дата под аренду, и на интерес од кућа, али то није удесно из техничких обзира.

Приходи од ренте особито су способни за порезу. Ваља дакле особито строго уредити порезу на интерес, али само ваља одредити извесну границу, и најмање приходе оставити непорезане. Кад се то не би учинило, били би једнострано оптерећена како непокретна својина, тако и зарада само радном снагом.

Порезивање путем *комисије* ваља у главноме обићи. Комисија не може никада знати више шта о својини ренте но државна власт, особито кад држава може да се послужи и јавним актима и чуварима порезе.

Пореза на ренту не сме се никада уредити као посредна пореза, т. ј. не сме се никада наплаћивати од *дужника*.

Привреднике који дају на залоге ваља приморати да воде порезно књиговодство, и то приморати их веома строгим казнама.

Реформа порезе на службу и приход од занимања. Општи лични данак. Проста радничка плата са свим је другојачији порезни предмет но велика плата или приход од хонорара. Просту радну плату ваља много више штедити но велику плату. Велика плата има веома велику порезну снагу, те за то се и даје оправдати као засебна пореза поред умерене порезе на приход. Ако се у опште радна плата не може поштедети од засебне порезе, то је ваља бар штедити и оптеретити маленом порезном стопом.

И приход од хонорара има се сматрати као велика плата. Такав приход није до душе радна плата, већ привреда. Но с техничког гледишта удесније је овај приход рачунати у плату. Приход од либералних занимања много је теже оценити но просту радну заслугу, приход од службе, јер онај приход равна се према личности. Да се не би могла пореза утајивати може се сачувати на два начина: једно ваља приход да оцене људи и с

тога занимања и то на основу признања порезаниковог, а друговаља по објективним знацима одредити минимум порезе.

При *прогресивном* или дегресивном порезивању не треба порезна стопа да се пење по укупној плати, већ према појединим деловима: на прилику првих $x \times 100$ динара плаћају 1 на стотину, других $y \times 100$ динара $1^1/_2$ на стотину, трећих $z \times 100$ динара 2 на сто и т. д.

Пореза на *веће* плате морала би се засебно порезивати на основу признања порезаникових, помоћу приватних и јавних каса за исплаћивање, и помоћу јавних дата у свима заводима и дружинама које морају полагати јаван рачун.

Пореза на *мале* плате, на просте радне плате, може се регулисати или као пореза по класама, или као стални лични данак. —

Општи лични данак могао би се одобрити само кад би у исти мах теглиле друге класе много више порезе, и кад се не би могло опстати без њега, затим кад би требало из системе посредних пореза избацити многе неваљале данке, или када би то био пут и срество да се избегну нове и повећане порезе на потрошњу, или кад би се на послетку могао на тај начин коначно отклонити дефицит. Под тим уветима дало би се оправдати завођење општега личнога данка за сва лица стара преко 16 година. Тај данак морао би бити најнижи степен накнадне и регулативне опште личне порезе на приход, помоћу које би све класе биле заинтересоване и подједнако и непосредно да дефицит буде што мањи и да се поништи.

Величина *ставке* код личнога данка неби смела бити велика. С финанцијског гледишта такав општи лични данак има одиста много одличних страна. Тако би се уштедило засебно порезивање а ипак би се за извесно сви оптеретили, и лако би се пореза подизала. Тако би се и заокруглила општа лична пореза на приход.

Тај данак никако не би био пореза на главу, ако га уочимо као члана укупне порезне системе. Но и баш кад га посмотримо самога за се, опет он не би могао то бити. Јер он би се морао по начину разрезивања тако удесити, да се има у виду број деце, несретни случајеви, да се припази на разлику *пола*, на то да ли је ко жењен или није и т. д.

Завршетак реформа партијалних пореза регулативном општом порезом на приход. Тек кад се пет старих и засебних пореза на доходак развију у исто толико партијалних пореза на главне родове редовних, правих личних прихода, задобивена је основа и темељ за честиту општу личну порезу на приход. Кад би на непромењене старе порезе на доходак набацили и сумарно или партијално, или којекако процењену општу личну порезу на приход, не би баш никако постигли опште и сразмерно порезивање свију правих, чистих, личних прихода. Ако желимо завести честиту општу личну порезу на приход, то ваља све праве и чисте редовне личне приходе оптеретити у истој сразмери. Кад се опште порезивање по приходу може засновати на тачним податцима пет посебних врста личнога прихода, онда се оно одиста може и извести. Тада се општа лична пореза на приход или може сложити из пет потпуно развијених партијалних пореза, а процентат се може сваке године сразмерно повисити, снизити или оставити на истој мери. Или се могу старе порезе на доходак, промењене у партијалне порезе на приход, оставити са сталним ставкама, али сведеним у јединствену сразмеру, те се променљива потреба може намирити комбинованим додатком, тако званом накнадном порезом на приход. Прво је мета и идеал порезне реформе, други пак пут јесте средство и прелаз.

Пре свега ваља завести општу личну порезу на приход, која би поред реформисаних пореза на земљу, зграде, привреду, ренту и плате и на темељу тих партијалних пореза на приход послужила као завршни регулатор при намиривању државне потребе. Та би се пореза имала састојати из ова два оделења:

Прво из *сталнога* општег личног данка и друго из *променљивог* додатка ка суми свију допадака од партијалних пореза свакога порезнога лица.

Да ли је пак за таку порезу потребна још и особена административна радња? Јесте.

Пошто је у свакоме од пет праваца засебно порезано, ипак се код свакога лица мора *укупно изнаћи* његов целокупан приход. Прво ваља наћи да ли укупни приходи, што се имају порезати, износе ону суму, колика је потребна да се пореже и променљивим делом порезе на приход. Затим би и из другог једног узрока било потребно завршно генерално порезивање. И

то рад промена у особеним порезним прогресијама и рад промена у пропорцијама квота, у којима имају поједини партијални приходи допринети општој личној порези на приход. Ни један од пет одн. шест партијалних порезних контингената не би смео бити сâм за се повишен — и ни један — изузев стални лични данак — не би се смео сâм за се спустити. Затим даље: код пет партијалних порезивања могло би се двојако погрешити. Кад би се узео обзир само на пет врста прихода и само на поједине трошкове и пасива што се имају од њих одузети, могло би се догодити да нити је измерен укупан приход, нити је пак одбијено све што би требало да се одбије. Н. пр. тек после сумирања може се обазрети и на опште, чисто „личне“ дугове. С друге опет стране може се тек после сумирања опазити, да ли укупан приход некога лица не стоји може бити у опреци са извесним знацима, који показују на већи приход. Тек после сумирања може се користити извесним практичним *минималним* мерама опште личне порезе на приход, н. пр. трошком за стан. Према томе јасно је да би се морало особено поступати и са накнадном општом порезом на приход.

Општи савет за процену опште порезе на приход, који би се имао у главноме састојати из елемената пет засебних порезних органа партијалних непосредних пореза, и то у две инстанције, имао би да из партијалних катастера изналази суме, да их сабира, да води наплаћивање општега личнога данка, имао би да узима у призрење интерес на личне дугове, да испита укупну суму помоћу минималних вредности (које границу бележе), и да према томе прописује генерални додатак опште личне порезе на приход, и да нареди на дотичним местима да се он и покупи. Но општа лична пореза на приход моћиће послужити као регулатор само у *редовним* приликама. *Изванредне* потребе не могу се њоме намиривати, јер *особито* оне морају се намиривати по читавој правој способности порезној, а не по средњој.

О реформи посредних пореза. Довољно је наглашено и изношено, како су непосредне порезе особито значајне. Без њих се никако не може бити, нити би се без њих могла постићи сврха да пореза буде општа и сразмерна. Но и посредне порезе имају да постигну извесну сврху, коју никад не би могле *постићи непо*средне порезе, и то услед саме суштине непо-

средне порезе. Та је сврха индивидуалисање. Непосредне порезе имају да оптерете за текућу финанцијску периоду укупни редовни приход одн. имовно биће порезних снага и то према просечној порезној снази, с тога се непосредне порезе и морају разрезивати непосредно, но услед тога и постоји други један род данака, који се до душе морају црпети из иста два порезна извора, но који се наплаћују код појединих радња и појединих последица постанка и употребе оних порезних извора, а који или не стоје у никаквој непосредној свези са два порезна извора, или пак терете само извесне делове имовине и прихода и то у нередовним размацима. Ти се данци не могу, као што је напред изложено, наплаћивати непосредно код порезаника. Њихова је суштина да терете ванредне приходе, или приходе који су се измакли од порезе, имају дакле теретити инокосну потрошњу и она кретања имовине, која показују да се имовина гомила.

С формалне стране посредне порезе, и то како таксе тако и пореза на потрошњу, јесу порезе *на предмет који је одвојен од порезнога извора*, а споредно је да ли ће се оне наплатити баш од самога порезаника или неће. Јер се порезни извор не истражује са свим нити пак периодично. За постизање сврхе: индивидуалишуће и накнадно теретење, није потребно да се премери укупна чиста имовина или приход. Није потребно с тога што нема да се порезује просечна порезна снага свакога порезаника, већ само засебна, инокосна способност за порезу. Та инокосна способност јесте порезни предмет, а не стање укупнога прихода.

Карактерне особине посредних пореза. Та суштина посредних пореза упливише и условљава и неколико главних особености посредног порезивања. С тога ћемо их овде изложити (и то особито услед тога, што ради оскудице у простору не можемо претрести сваку појединy грану посредних пореза, што је у Шефлеовој књизи учињено веома подробно и честито).

Посредне порезе нити су опште нити потпуне. Посредне порезе не морају теретити све радње користовања и све предмете што подлеже такси а исте су врсте, оне управо рећи не смеју бити опште. Јер све особе које троше извесну врсту добара или код којих би се могла ударити такса на извесну имовину нису у положају таком, да их је непосредна пореза погодила

изнад или испод просечне способности, што је код других веома вероватно према потрошњи и према капиталисању. Само ће поједини предмети исте врсте указивати изванредан приход, који се измакао непосредним порезама.

Отуда је начелно оправдано да се не порезује кућевна употреба пива, вина и ракије малих и сиротих газда. Тако исто оправдано је начелно да се не порежу извесна мања имања. Било би такође начелно не порезати неког трговца ситничара, јер је роба у неколико већ порезана код крупнога трговца, који продаје на велико, а код ситничара никако не мора обрт значити да је ситничар особито способан за порезу, и да би га накнадно ваљало порезати. Баш кад би се и даље оправдати таксе у име судских трошкова код великих имања, која су постала предмет парничења, то још ни из далека не би значило да и неки сиромашак, који се бори за своје право, ваља да плаћа порезне таксе — јер код њега парничење не показује ни да он капиталише, нити пак да је био особито поштеђен од порезе, тако да би га накнадно требало оптеретити.

Не може бити предмет посредне порезе на укупан обим имовног саобраћаја и потрошње. С тога посредно порезивање у самоме начелу не сме тежити, да потпуно оптерети све предмете. Већина свију предмета што се троше баш никако не показује особену порезну снагу н. пр. хлеб што га троши радничка класа. Већина правних послова, читава маса наслеђа, никако не значе повећање имовнога стања. С тога начелно није дозвољена општа пореза на потрошњу или општа пореза на промену имовног власништва. Таква пореза никада не би била индивидуалишућа пореза, нити би била накнадно порезивање средње способности, дакле не би била оно, што треба да буде посредна пореза.

Разноликост ставака у тарифи. У природи је и у задатку посредних пореза даље још и то, да не сме свака од њих имати једноку (исту) порезну ставку. Једнолист и равномерност индивидуалишућег порезивања може се постићи само разноликошћу тарифних ставака. Различите потрошње и различити предмети што подлеже такси исто се тако не смеју подједнако оптеретити, као што и то теретење не сме бити опште и подједнако порезивање прихода. Неколико врста потрошње, као брашно, хлеб, со, дрва, већином не показују никакву особиту порезну

снагу, с тога се и не смеју порезивати. Али у накнаду за то моћиће се жестоко порезати н. пр. фина цигара. Радни уговор некота најамничара одиста не сме се подврћи никаквој такси, али је за то оправдано порезивање извесних наслеђа до 6 на сто од вредности.

Не постоје извесни квантитативни односи према порезном извору. Из истих разлога величина тарифне ставке код извесних пореза на потрошњу и код такса никад не значи извесну квоту од стања чисте имовине или прихода. То последње никако се и не истражује код потрошарине и код такса. Место порезнога капитала код непосредних пореза заузима овде: мерење, бројање и истраживање цене *појединога* порезнога предмета. Чак није ни до тога стало, колики део чистога прихода гута тарифна ставка у току једне године. Овде је главно и битно питање, да ли и колико особене порезне снаге показује некакав чин потрошње или промене имовног власништва, да ли он значи да се капиталише или да се измиче од порезе. Према томе или се неће ударити никакав данак, или ће се ударити један део од вредности предмета, или и сама предметна вредност два и три пута. Тарифна ставка може се попети на 200 на сто предметне вредности и да ипак не износи ни $^1/_{100}$ проценат чистога прихода. Обратно опет може неки данак на потрошњу или нека правна такса, која износи само $^1/_{10}$ процента предметне вредности нарасти до више но 3 процентне порезне квоте на имовину или 30 процентне на приход, само ако се оптерети дневна главна потреба какве породице или нека врста радње, у којој се сваки дан обрће велики део укупне готовине.

Тарифна ставка посредних пореза не сме се никако побркати са порезном стопом непосредних пореза, или ће отуда понићи најгрубље погрешке.

Нема редовне прогресије порезног терета. Порезе на потрошњу и таксе нити могу нити смеју тежити томе да постигну редовну прогресију у порезивању прихода. Ваља одредити већу или мању порезу према вредности предмета, али с обзиром на то, у колико тај предмет показује да постоје приходи, без којих би се могло бити, или пак да се капитализира. Сразмерност посредног порезивања по мери особене способности постиже се избором и ограничењем предмета што подлеже потрошарини и таксама, затим ваља те понаособ честито одабране потрошарине

и таксе комбиновати у систему пореза на потрошњу и општу тарифу за таксе.

Све што је до сада речено са свим је јасно. Али од тога не треба ни најмање одступати, већ посредној порези ваља оставити оне задатке, који јој по њезиној суштини и припадају, а не треба од ње тражити да замењује непосредну порезу, нити пак силом тражити да она врши задатке непосредне порезе.

О таксама и реформи такса. Поједини делови имовине и прихода могу се, сем порезом на потрошњу, накнадно порезати или према просечној или према индивидуалној порезној способности још и помоћу других данака. Постоје многи данци, који с потрошарином имају само толико заједничког, што и они терете само поједине актове имовне и приходне порезаника, али се од потрошарине разликују тиме, што не порезују поједину потрошњу, већ друге какове радње или случајности, саобраћај имовни и т. д. Тако постоје таксе на поклоне, наслеђа, правне послове и т. д. и све су то мање или више важни чланови порезне системе.

Ти посредни данци који нису потрошарина зову се таксе, према начину пак како се дижу и жигови. Овде су дакле оптерећене поједине радње порезних извора, а нема да се удара општи непосредни данак на порезне изворе. Таксене порезе јесу поред потрошарине други главни род засебног, накнадног, индивидуалишућег порезивања.

Таксе, које овде имамо у виду, нису ни просте накнаде за управне трошкове, дакле „таксе“ у ужем смислу. Оне су до душе често спојене са накнадом управних трошкова. Но често оне баш никако нису накнада за управне трошкове. Кад имају сведоџбе, које приватни готови за приватног, учитељ за ђака, плаћати таксену марку, кад се од сваке продаје из слободне руке има платити од 1—5 на сто „акциза.“ кад свака меница без разлике, била она протестована или не, мора платити таксену марку — то очигледно тим наметом нема да се исплаћује званична радња, користовање државним заводом неким, већ ти намети јесу — *порезе*. Таксе у ширем смислу не могу се дакле никако ни сматрати, нити оправдати као накнада за државну услугу.

У новије су доба све скоро државне благајне тако рећи злоупотребиле таксе. Гледало се само да се што више унесе у благајну, таксени данак се разрезивао на све на што се у опште могло, без икаква обзира на порезно-политичка начела. Тај се правац мора напустити, и ваља таксе одабрати, тарифирати и саставити у порезно-политички тачну систему, тако да та система постане члан укупне порезне системе.

О реформи такса. Могу ли се таксе начелно оправдати? Чувени стручњаци и научњаци сумњају у то и управо поричу то. Теорија не треба да се даде заплашити изопаченом праксом — и оправдање је могуће.

Порезна система није завршена како се среде непосредне порезе и пореза на потрошњу. Обе те порезе не терете *потпуно* ни просечну порезну снагу, камоли сваку засебну порезну способност. С тога су и порезне таксе неизбежан, потпуно оправдани род порезе, битан члан у порезној системи.

То је случај прво код индивидуалне порезне снаге која се јавља у виду *капиталисања.* Капиталисање не може се оптеретити непосредном порезом ни потрошарином. Но оно се може веома добро оптеретити таксама, терећи куповине непокретности, улагање у вредности у папирима, а особито порезујући заоставштине. Таксене порезе веома су значајне за индивидуално теретење засебне, квалификоване порезне снаге.

Друго су важне таксене порезе за извесне привредне употребе имовине и прихода. Ко игра на берзи, ко тера спекулације, не само да особито добија ако добије, већ он уједно и показује, да има имовине и прихода, које може и проиграти. Такву привреду пак није могуће оптеретити ни непосредном порезом, ни посредном порезом на потрошњу. Исто се тако помоћу та два рода порезе не може оптеретити ни онај ванредни приход, који добија неки порезаник кад наследи свога каквог далеког рођака. С тога ће и ту таксена пореза испунити знатну празнину у порезној системи.

Исто толико, колико таксене порезе ваља да помогну индивидуалишућем порезивању, могу оне припомоћи и *накнадно* порезивати *просечну* порезну снагу оних имовина и прихода, који су непотпуно оптерећени непосредном порезом. Веома много приоритетног прихода измакло би се од порезе, кад то не би спречавале таксене порезе на извесне правне послове и наслеђа.

Затим даље чуваће таксене порезе да се од порезе не измакну приходи, које је тешко изнаћи. То је особито случај код прихода од обртног дела капитала уложеног у радње, и код прихода од покретности које вуку интерес. Има дакле практичног смисла порезати их таксеном порезом, а особито таксом на наслеђе, при чем ваља више оптеретити покретне вредности но непокретности. Из истог обзира морају се мале заоставштине оптеретити малим ставкама, односно и ослободити од сваког данка.

На послетку може послужити таксена пореза и као коректор хрђаво састављеног порезног законодавства и порезне управе. Но што се држава више приближује ваљаноме уређењу непосредне порезе, а тој сврси мора тежити свака држава, тим ће више морати уклањати оне таксене порезе, које су биле хрђава замена непосредних пореза. Такође таксене порезе треба да надопуњују порезе посредне, терећи јако велике порезне снаге, особито при наслеђу.

Уједно је горњим набрајањем означено и где ваља престати с таксеном порезом: таксену порезу не правда та чињеница, што нека радња порезаникова спада у област правних послова, или што неки део његове имовине потребује заштиту власти, или што га је некакав сретан случај учинио способним за плаћање. Све то не — но само *у колико* таксена пореза може да терети боље но друге порезе као накнадна и индивидуалишућа пореза, оправдана је она. По том се мора управљати и *таксена тарифа*. Она мора имати у виду, какву специфичну улогу има таксена пореза према *особеним* околностима предмета за таксу.

То су главна начела у погледу уређења таксених пореза. Тек кад се таксене порезе уреде према тим начелима, биће оне важан, битан и неизбежан део порезне системе, вршиће ону улогу коју не може вршити ни један од друга два главна рода порезе, и помоћиће да се пореза разреже с онолико праведности, колико је према датој организацији народне економије у опште могуће.

Ми смо на крају овога реферата. Жао нам је што нам није било могуће, услед оскудице у простору, изнети и онај богати материјал, који је брижљиво прикупио Шефле у своме значајноме делу. Могли смо се зауставити само на неким теоријским погледима. Но узев на око одличну важност предмета, о коме

је овде била реч, мислимо да неће и ово неколико листи бити на одмет нашој оскудној литератури по овоме питању. Овде на крају још ћемо једном у неколико реди изложити главнија начела овога реферата. Дакле:

Држава мора своју материјалну потребу *данас* намиривати порезом.

Порезу ваља сваки државлянин да тегли сразмерно својим приватним потребама.

Сваки порезаник ваља да тегли порезу сразмерно својој *правој* способности.

Да би се постигла та сврха, потребно је послужити се са више родова порезе.

Непосредна пореза ваља да терети свакога порезаника према његовој *просечној* порезној способности.

Та ће се сврха постићи само тако, ако се непосредна пореза регулише као општа лична пореза на приход, и то као прогресивна пореза.

Посредне порезе и таксене порезе ваља да *накнадно порежу* сваку порезну снагу сразмерно њезиној *правој* порезној способности. И то посредна пореза на потрошњу и употребу терећи потрошњу и употребу, која је изнад просечне порезне снаге. а таксене порезе терећи приход, који је такође изнад просечног, јер се *капиталимира*. — То су та начела.

Свакако је могуће, да се ни оваким уређењем пореске системе неће задовољити ни праведност, ни сразмерност. Можда ће ипак наћи и пута и начина јаке пореске снаге да се измакну од порезе, те да је тегле поглавито слабе пореске снаге. Но тада не би била кривица до пореске системе, већ до организације народне економије, која условљава порескy систему. И у том случају могла би се задовољити и правда и сразмерност тек променом саме те организације. Овако пак, ако би се и оваква пореска система показала као непотпуна, не би се требало жестити на несавршеност производа, јер је несавршен сам узрок. Свакако: док траје приватно-привредна организација народне економије система пореска основана на начелима горе изложеним — најбоља је.

П.

ОДЛОМЦИ ИЗ ДНЕВНИКА ЈЕДНОГА ДОБРОВОЉЦА

(УСПОМЕНЕ ИЗ СРПСКО-ТУРСКОГ РАТА 1876. ГОДИНЕ)

(НАСТАВАК).

У логору на Пруговцу 15. авг. у недељу 1876. г.

Да продужим опис јучерање борбе.

Одбијени на првом јуришу, ми се станемо спремати за други. Зађемо прикупљати људе расуте по чѐсти. Налазили смо их у гомилицама по 3—4, по 5—6. Сћућурили се у зеленом густишу на ћуте. Неко запалио цигару, неко притеже обућу или загледа око пушке.

— Шта ту радите?

— Седимо, вала.

— А што, болан?

— А да шта ћемо друго?!

— Хајдмо напред.

— Можемо, вала, и то: хајдемо.

И они су полазили, а свакоме је лебдила на лицу као нека сустала мисао, која је, после узалудног тражења исхода и разрешења, малаксала, свила се око усана, пала на чело, улѐгла се у зенице, те дала целом лицу неки тужан а опет подругљив израз, израз у коме се меша немар умора и равнодушност очајања, жудња за животом и подсмех смрти, која већ стоји над главом са замахнутом косом. Чинило се да сваком од њих замиру на уснама ове речи:

— „Оно вајде нема од целога овог нашег посла. Можемо ми и сви изгинути, па опет ништа неће помоћи. Али ипак трапуљај напред! Шта ћеш, кад се тако догнало, да је то опет најпаметније што се у овом глупом положају може учинити?“

Код једне гомилице нађосмо средовечна Црногорца. Завезао образ неком прљавом пешкирином, кроз коју му просанула

крв, па чачка своју металну *симсију*. Уза се држи пушку са прелим и расцветаним грлићем. Кад пођосмо ми пође и он с нама.

— Ама куда ћеш ти, брате, кад видиш да си рањен?

Он притиште шаком половину усана, да му не мрда рањен образ, па ми оном другом половином уста прошушкета:

— Огребали ме Турци по *образу*, а ко ми у *образ* дирне морамо се наплаћивати.

Сви се насмејаше овој игри речи.

— Ама, бојим се биће ти рана опасна па ћеш пропасти. Да си бар отишао да те какав лекар превије, па после макар опет дошао; што му драго.

— Не, божа ти вјера, господине, немо' ми кварити ћеиф сад на ови вакат. Док ја нађи ећимс, док они мени удари своје *фластере* и *мелеме*, ту ће и мене проћи ови садашњи севдах на Турке, па послије ниђе и ништа. Олади се човек и онемари па је ка' и свака друга бабетина; мо'ш му ако шћеш и по трббуху ко̑лати, па опет ништа. Пуштавај ти мене 'вако растутњала ако шћаше што бит'. За рану не мари. Завлачио сам прс— није дубока.

— Али, човече, ти ни пушке немаш. Видиш да та твоја кратија није сад ни за што.

— Ја̀, издаде невјерница у најтврђу муку. Али, господине, ја као есапим ово је бој — ватра је. А ми наступи на Турке, а̀ ће се ко од нашијех ранити, па бога ми и погинути — луђи смо смртни — те сто мени пушке ако хоћу у обадвије руке по једну.

— О, брате!... Некако бих ја опет волео да се ти вратиш.

Црногорац се љутну. — А што, господине, да се вратим *баш ја?* Мнишваљаде невјеста сам па ће ме сапријети ова нашија греботина! Црногорац љутито потеже руком завоју, и би га здерао да га не уздржах.

— Не, човече, не будали! Баш с тога што видим да си јунак би ми и било криво да у лудо погинеш.

— А ко гине у паметну, господине? Ко гођ гине, гине по мало у луду. Мудријаши сједе код куће крај непелишта. Ама по ђе-што мудрија је наша лудост но сва њина памет.

— Али ти ето и на једно око не видиш од превеза, па како ћеш тако?

Црногорчево лице опет доби благ, осменут израз.

— Ласно ћу ја то! Паметној глави и једно око доста. — Он се тужно осмену половином усана. — Бар сад не морам сваки час прижмуркивати на лијево кад нишаним, но ми 'вако стоји вазда на готову — затворено...

— Е хајде де, нека буде на твоју, кад баш хоћеш. А како ти је име кад си такав јунак?

— Мени, вала, Марко Крстов, а зову ме, онако као даречеш по прозиву *Путаљица*.

— А одакле си родом?

— Са сред љешанске нахије у Црну Гору, ако можеш знат'! Тамо сам се, знаш, родио, али сам давно сиша' амо у Шумадију. Трбухом за крухом, бога ми, господине. Немаштина смо ти љута...

Ишли смо у ланцу прикупљајући непрестано гомилицу за гомилицом. Двојица до мене разговарају се:

— О Буђкало.[1]

— Шта је Трбо?[1]

— Ако погинем, бре, ево имам овде под појасом 17 нови аустрински цванцика и три черкеза.[2] Извади да не узму Турци... (долази псовка Турака), па ако останеш жив и вратиш се у Београд, плати мама-Ани, Јулкиној мајки, неку моју подужицу. Прала ми жена моју рђу, па нећу да ме мртвога ружно спомиње. Дужан сам јој тако јал ће бити 18 гр., јал рубљу. Она то зна; неће она рећи више но што је. То њој исплати, а остало нека ти је богом просто; попиј са дружином за моју душу код наше црнооко Севде. Е.. е.. еј, Севдо, Севдо, моја гарава Циганко! да л' ћемо се још који пут загрлити? Кажи јој, бре, Буђо, ако се жив вратиш, да сам је се и на самртном часу слатко и весело сетио...

— Где то, где, велиш, да имаш пара? — пита неко трећи састраг.

„Трбо“ се куцну прстима по појасу на левом куку: — Ево овде.

— Добро бар да знам да ти ноћас на спавању — украдем.

— Та знам ја да си ти кесарош, од кад те је.

— А ти си имао посла с кесом пре но што те је и било на овом свету.

[1] „Буђкало“ и „Трба“ — падимци.
[2] *Руски цванцик са звездицама.*

— Истина, бре, Симо, колико си батина извукао по вашарима за сечење кеса?

— Две мање него ти, Трбо.

— Ајде, бре! — „Трбо“ мало поћута, па онда додаде: — Море, нека смо ми живи и здрави, па макар ми ти и украо паре. Која ти вајда и да их украдеш, кад знаш да ћемо их опет заједно попити, па биле код мене, биле код тебе?!

Чудан разговор пред ступање у борбу, уз кобно гуђење граната над нашом главом и звиждање куршума око наших ушију! Сравњивао сам ово садашње безбрижно ћеретање са оним забринутим ћутањем и напрегнутим осећајем страшнога ишчекивања с каквим су ови исти људи пре једног сата улазили у борбу. Иста опасност, а како разно расположење! Откуда то? Је ли ово већ свикнутост на ватру, или безбрижност очајања? Какав је то ред мисли, каква је то философија у којој ови сиротани црпе снагу да овако мирно иду смрти у чељуст?! За што они гину? Каква идеја њих креће напред? Је ли то горак и тежак живот који је за њих изгубио сваку драж? Или је можда вера?...

Један Рус размахнуо руком колико игда може, па се тако енергично крсти, да му по челу, где удара са три прста, остаје црвен колут.

Мој Црногорац Марко вели му: Мотај, вала, Русо, мотај, ма ти ништа не помаже.

Рус се искрљешти на њега: — Какъ ничего не поможетъ?!! 'Ишъ ты нехристъ какой! На смерть идетъ, а не хочетъ даже ставить на себя печать христіанскую; да еще другимъ подсмѣхивается. Бусурманъ ты, что ли?! И Рус опет продужи енергично да се крсти и да нешто шапуће.

— Да мјеште крста бјеше ударио на се челикови панцијер, шћах ти вјеровати да помага; ама крст? — мучна работа! Од њега може бити да бјеже нечасиви, али куршуми, божа ми вјера — не!

У томе се бијасмо прикучили Турцима те отворисмо пуцњаву. После пô часа пушкарања опет их потискосмо и опет заузесмо ивицу шуме. Сад смо поново стајали пред оном несретном искрченом пољаницом, на којој пре једнога сата онако љуто пострадасмо при јуришу. Пољана је била засејана труповима наших изгинулих другова. А Турцима је било доста и пô сата, па да им свима поодсецају главе и да их свуку голе наге.

На турском стрељачком рову видело се неколико пободених мотака, а на њима — главе наших другова. А у рову нису били турски башибозуци, већ све низам. Ја се не варам. При првом јуришу ја сам их тако из близа видео.

Потресајући призор! Људи, што су мало час стајали с нама и уз нас: бодри, крепки, снажни, чини ти се прсима би град разбили, леже сад пред нама као неме, хладне, накажене трупине. И то све тако неочекивано, тако брзо, тако нагло — док би ударио длан о длан. Нешто се буни у човеку и он се сили да не верује у ову страшну стварност; покушава да својим неверовањем протествује против ње. Збиља, зар *свемоћ* и *немоћ*, зар *живот* и *смрт*, зар *све* и *ништа* стоје једно уз друго тако близу, да је довољно један миг, један треп па да једно друго потпунце замени?! Оне главе, на оним моткама онамо, пре пô сата су мислиле; она крвава срца мало час су куцала и осећала свом снагом здравих и крепких људи. И сад на један пут пресечен цео тај свет мисли и осећаја. Једно парченце олова, у вредности од две паре, пало је у оно скупоцено, ситно и заплетено ткиво што се зове живот човечији и — сви су конци замршени, све жице живота покидане. Беднили смо ти ми људи!..

... Преко крвавих трупова што леже пред нама, и у којима сваки од нас гледа своју рођену скору судбу, ми смо продужавали пушкарање с Турцима.

Научени првим јуришем,ми се сад нисмо упуштали на чистину ни кидисавали на турске ровове, јер и сад нас је било мало, и прошли би као и први пут. Задовољили смо се да се овако из близине пушкарамо с Турцима и да их држимо у шкрипу, док нам од куд год не дође каква потпора. Држали смо се тако скоро пô сата, ма да нам турски картеч није давао ока отворити...

На један пут с нашега левога бока, с оне стране где је граф Кановњицин био заметнуô борбу, запишташе турске трубе да сва гора одјекну. Свирали су на јуриш. У танку писку труба брзо се помеша и потмула тутњава: „алах, алах“... И све то на 300—400 корака од нас у лево. Ми се скоро машинално окретосмо полу-лево и скресасмо пушко на ту страну. Но сад дигоше урнебес и Турци из стрељачког рова што беше пред нама. Нас као да обузе пламен са свију страна. Били смо у унакрсној ватри...

Почнемо одступати без реда и без команде. Но опет за то наше одступање сад се није изметуло у бегство. Ваљада по нагону, тражећи заклона, ми смо одступали од дрвета до дрвета, бранећи се добро подржаваном пушчаном ватром. Ни једнога тешкога рањеника не остависмо Турцима, а било их је у нашој групи 4. Изнели смо чак и једнога убијеног Руса: „да га Турци мртвога не погане“ — као што рекоше његови земљаци. Марко Црногорац добио је још једну „пашију греботину“ на бутини. Пешкирина му спала, те му из отворене ране на образу струји крв, а ногавица му сва мокра од крви из ране на бутини. „Бућкало“ је лако рањен у главу. Шта је било с „Трбом“ нико не зна, тек с нама не беше кад изађосмо изван домашаја турске унакрсне ватре.

Турци нас нису гонили. Упутим рањенике да потраже завојиште. Она гомилица што беше са мном жаљаше се да нема метака, а коморџија нигде ни од чуда. Шта да радимо? У овом другом наступању ми управо нисмо имали команданта. Мене су људи по мало слушали, па и то не као војника, но као некаквог „господина човека“ о коме управо нису знали шта је. У главноме при овом другом наступању радио је сваки како је сам најбоље знао и умео. Предложим (јер о заповедању овде не може ни бити реч) да идемо у лево, тамо где још траје борба, па да ако уз пут нађемо какога команданта, какво повеће одељење, коме би се могли придружити. Мој предлог одобре. Мртвога Руса његови земљаци завуку у један џбун, с обећањем, да ће, ако остану живи, доћи с попом да га опоју и погребу, а сад би, веле, било грехота остављати борбу за живе ради њега мртвог. „И мртви имају право, али право живих пречe је и старије.“ Лепа философија од простих људи.

Пођемо, и хватајући све у лево, нађосмо се на једној чистини, а иза нас угледасмо стрељачки ланац наших стајаћих војника где журно наступа. Нас као да сунце огреја. Ја сам се радовао што скидам са себе сад сваку одговорност. Ево овде има команданата, има официра, ја ћу се умешати с овим војницима, па куд они ту и ја. Но у тај мах неко ме стаде дреком викати остраг. Обазрем се и угледам Комарова испод једне крушке где виче и обадвема рукама млата да трчим њему.

Био сам црн од пушчане гари и прашине, сав изгребан, разбарушен, доња усница прсла од жеђи а крв умазала сву браду

— Шта, јесте ли рањени?

— Нисам.

— Хвала богу. Али где су наши коњи?

— Ваши где су не знам, а ја сам мога дао једном комор-џији пред ступање у борбу.

— Па где је ваш коњ? Дајте ми вашега коња.

— Шта знам где је? Бог зна куд је њега сад одвео ко-морџија.

Да глупа положаја!

На једно 50 корака од нас грми једна наша батерија (чини ми се Мостићева). Турска граната погоди једнога коња из запреге; он се изврте на леђа, стаде грчевито млатати но-гама, на уста му удари бела пена. Војници се устумараше око њега. Официр виче: „сеци амове... бога... свеца...“ Турске гранате прште свуда око нас засипљући нас земљом и прашин-ном са свију страна. С леве стране долећу и куршуми. Мајор Илйца Марковић, чији батаљони баш тада улажаху у борбу, стао на сред поља, очи му као у мртве рибе, зинуо, подигао и ра-ширио обадве руке, врат испружио а главу малко погнуо напред, као оно човек кад чека да га поп мирише или покропи водицом — па тако стоји и ћути. Не знам шта ли му је та позитура тре-бала да значи! Или можда се то тако вàља код команданта. А мене опет потпр'о Комаров: „дајте коња“, па „дајте коња!“

— Али откуда, за бога, да вам га дам, кад коња нигде нема?

— Ал ви га нађите... ма где! ма како! Па онда као да и сам прозре сувишну мудрости те своје наредбе: „ма где“ и „ма како“, јер и не покуша даље настојавати да је извршим, већ изли сав свој гњев на моју пушку.

— Баците ту глупу пушку из руке. Шта ће *вама* пушка?

— За што? Ја сам се овом пушком до сад борио.

— Али кад вам кажем баците је; баците је одмах ту на земљу. — Ја сам се још мало као устезао, но кад Комаров по-ново викну срдито: „Та чујете ли што вам се заповеда?“ — ја спустих пушку на земљу, а у себи помислих: „Буди бог с нама! Шта ли је овом човеку?“

— Дакле, велите, нигде нема коња?

— Ја бар не знам где би их сад могли наћи.

— Онда хајдемо пешке из овога града од граната; ово је ***страшни суд***.

Кад смо већ били прилично одмакли, Комаров, не дижући са земље оборених очију, рече полако, као да је говорио сам себи: — Суђени час не пита кад ће доћи. Он улази на врата без куцања. Али ко му сам иде на сусрет — пре се нађу. Граната није никоме род — па ни ђенералима...

Изгледало је као да се Комаров овим нешто извињава. Уопште чинило се као да је нешто јако збуњен. Да није с тога, што је поглавито он својим нетачним извештајем, да су Турци напустили бујимирску косу, учинио те смо се уплели у борбу с Турцима на овој страни где смо имали врло мало трупа?

Застанемо на једном брежуљку да видимо како иде борба иза нас. — Ах каква несрећа! — узвикну Комаров — наши одступају преко винограда... После климну главом очајно и додаде: — но ја њих не кривим, на свакога има по три Турчина. Али проклети Карацић! Он се још не чује, још не удара!

У томе вајкању дођосмо на брежуљак више пруговачкога шанца, где је стајао Черњајев. Био је скоро сам. Све је ордонансе некуд разаслао. — Ваљаде да траже Карацића! Ходао је узбуђено, срдито и једнако је очајно погледао на ону страну куда је одвео Карацић 19 батаљона.

— И Карацић се још нигде не показује жив — рече Черњајев Комарову. — Евс нà погледајте (он му додаде доглед и показа руком у правцу Рсаваца) — нема га и све та више нема, а већ је прошло 4 часа по подне. Међу тим Хрватовић је већ одавно напао. Сирома Хрватовић! Он мора да је још у већем очајању но и ја овде.

У томе дојури на коњу један официр. Тако је био задуван да једва промуца:

— Г. генерал... долазим из прве бојнице... Ако бога знате — помоћ!.. Турци уводе у борбу свеже трупе.... Ако брзо не добијемо помоћ, пропали смо.

— Идите. Напрегните све силе; држите се још мало... ја ћу учинити све што могу. Официр одјури а Черњајев се очајно стаде пљескати рукама: — Шта ћу, шта ћу сад? Камо ми војске? Где је сад Карацић? Где је?..

Но Черњајев као да је имао више среће но тачних података о размештају својих батаљона. Баш у томе очајном тренутку искрсе из шумице иза нас један батаљон. Черњајев кад га угледа само разрогачи очи и умало не подскочи од радости.

Осврте се — нигде ни једног ордонанса. — Г. Т........., — трчите опет ви. Ма који и ма чији био онај батаљон одмах, одмах га узмите и брзо, брзо, брзо га водите тамо откуда су тражили помоћ.

Да сам се мало задржао, ко зна да л' ме Черњајев у оном тренутку и при онаком расположењу не би прогласио за — издајника. Срећом мудри коморџија био је довео мога коња амо. Сигурно му је то био леп изговор да се уклони од куршума: „Е, знате, морам да водим господиновога коња у штаб...“ Полетим батаљону и поведем га напред све у касу. Кад дођосмо до оне несрећне и овде тако често помињане густе шумице, наиђемо на наше где у нереду одступају.

— Растурите се у ланац, па не пропуштајте никога; терајте све напред.

— Зар цео батаљон у ланац? — упита неко.

— У ланац — продерах се ја (хи, хи! Још мало па ја, бога ми, командант и по̂. Хи, хи!) и потерам коња дуж редова. Батаљон се расу, препречи пут одступницима и окрете их напред. Један официр испаде из шуме. — Ево вам један свеж батаљон, господине; водите га напред — па му онда притерам коња и припанем: „то је све што вам Черњајев још може дати. Више нема ни једног војника. Пазите!“ Да ли сам овим охрабрио или уплашио г. официра, то сам Алах зна, али ја сам добро мислио. Официр одведе батаљон а ја се вратих натраг. Из даљине сам се освртао и видех да ствар одмах окрете на боље — наши су потискивали Турке.

Већ су заранци, а борба се једнако води. Топовска грмљавина потреса цео предео, а у крупну топовску рику меша се ситно гроктање пушака. Наша се бојница растегла најмање на 4 сата хода. Од Ресаваца па чак тамо до преко Мораве дижу се куле и млазеви пушчаног и топовског дима. Сунце на заранцима позлатило им врхове, а лака вечерња замаглица већ им застире темеље. Вршине им се једнако губе: прамичак по прамичак дима откида се од сјајних врхова и полако плови у даљни недоглед; а темељи им се једнако обнављају све новим и новим клупчадима и смотуљцима дима што без престанка избијају из пушака и топова.

— Шта је с оном батеријом? — рече Черњајев упирући до-*глед на косу* више села Пруговца. — Она поодавно не пуца, а

пред њом се види дим од турскога стрељачкога ланца и он јој се примиче. Да није демонтована? Т........., узмите десетак коњаника па трчите видите шта је с оном батеријом.

Кад сам био већ на коњу, Черњајев додаде, извирујући једнако са догледом: — Не може бити да је та батерија остала без заштите!.. Али Турци су близу пред њом; за што батаријска заштита не пуца?! За што батерија не бије картечом? Т........., узмите што више коњаника... узмате сву моју пратњу. Али хоћу да ми она батереја буде сачувана пошто по то. Трчите.

Са једно двајестак коњаника потечам низ поток. Једна турска батерија с Бујимира опази нас и одмах нам посла неколико граната. Ми се расусмо да не будемо нишан, па тако потрчасмо низбрдицом, да се два-тројица преметуше заједно с коњима.

Ствар је стајала хрђаво с нашом батеријом. Пешаци одступали, и није да беже, већ их сретосмо у гомилицама где ошљаре полако и мирно се разговарају. Батерија остала гола. Турски ланац примакао јој се с фронта на 500—600 корака, а косом кроз шуму провлачи се брзо други турски ланац да обиђе батерију и пресече јој одступницу. Положај батерије био је погибелан. Да издире косом — не може издрати кроз урвине, кладе, пањеве и честе шумарице. Да се спусти у поток па да узмиче друмом — не сме, јер нема кад — турска ће је пешадија пристићи. Изгледало ми је да је све пропало. Спас је још лежао у томе ако се могне зауставити и повратити наша пешадија да устави напредовање Турска док се батерија повуче. Викнем коњаницима да се продеру што год могу: „ура!“ па онда упаднемо у ону расуту масу наших пешака и почнемо их враћати. Мало милом, мало силом, некога замоли, некоме привикни, некога погурни руком, а некога, богме, обриши малко и сабљом пљоштимице — так ми наше пешаке вратисмо. „А де! а бре!“ док они ухватише једну врзну и неки јалак, којим беху ошачене неке њиве, те отворише ватру на турски ланац. Сад викнем трубачима да свирају на јуриш, а ми коњаници у гомили потечемо напред и повичемо: „ура.“ Како се пут савијао око једне брдске окуке, то Турци нису могли ценити колико нас има, видели су само да је коњица и да трчи к њима, па мислећи ваљда да напада какво појаче коњичко одељење, одмах почеше формирати карê. Све их ово заустави у напредовању, а међу тим два наша коњаника испентрају се на косу, где је стајала наша полубатерија, известе је о стању ствари и

она се брзо смандрља с косе, ухвати друм и одјури у касу уз брдо пруговачком шанцу.

Чим одступи батерија, наше пешаке нисн више могао ничим задржати. Они се расуше косама. Ми коњаници хтедосмо се вратити друмом, али кад опазисмо у даљини једно појаче турско коњичко одељење где нам се у касу приближује, спремно да нас нападне и гони, ми нађосмо за „саветно“ да мрднемо у лево и да се дохватимо косе и шуме. Уз пут стигнем руског капетана Максимова. Једва се вукао. Коња му убили Турци те у паду коњ повредио ногу и њему. Уступим му мога коња а сам пођем пешке пруговачком шанцу где је сад стајао искупљен скоро цео ђенер. штаб. Черњајев се одвоји из гомилице, изађе преда ме на двајестак корака, и … и неколико тренутака доцније др. Владан већ је правио досетке: „А.. а.. а! аирли, да бог да! Нека је со срећоју сефте: ево и један комунац улете у ордонлијски ћуп.“ Па се онда примаче са подругљивим осмехом и малко се наже: „Бре бре, бре, орденче! Чека да видим чије ово име носи П... Т........ „на левој страни крај срца““ (чита на медаљи): „М. М. Обреновић IV. књаз српски.“ [1] А? Је л' тако?

---

[1] Ова медаља „за храброст“ била је чудне судбе. Кад ме, после свршетка првог рата, оне патриоте, што су за све време војевања мирно седели код својих кућа, прогласише за бунтовника и непријатеља земље, осудише на 4 год. затвора, и хтедоше послати у Пожаревац да се изближе познам са Радивојевом „слободом изнутра“ (т. ј. изнутра у апсани), ја предпоставим да потражим познанство са Ристићевом народном политиком „споља“ и пресалдумим Дунав...

Из Панчева и Земуна прогнаше ме одмах, по неком међународном закону, по коме бегунци не смеју становати ближе од 9 сати растојања од међе оне земље из које су побегли. Настаним се у Н. Саду, али после 2 године дана прогнаше ме и отуда „због скверпословија у „Стражи““ — као што се виспрено изражаваше главни виновник мога прогонства, садашњи патријарх Анђелић. Настаним се у престоници мога имењака Дојчин Петра (не било увреде за њега) варадинског бана, али ме и из Варадина изгнаше баш на сами дан Фрањине „сребрне свадбе“, јер ме је бајаги неко видео како са мојим пријатељем П. Велимировићем „снимамо план града“. Одем у Пешту те израдим преко пријатеља да г. Хелфи и још један посланик из левице интерпелишу у мађарском сабору Тису за ово прогањање политичких бегунаца из великога „мађар орсага“, који се тако поноси својим „сободдшагом“; но Тиса одговори да је то учињено по наредби „одозго“ и да власти „знају шта чине“ Са пуним џеповима немачких и мађарских новина, које су донеле белешку о томе, кренем *се сад у „царствујушчи* град Вијену“, где сам после три месеца имао част *прочитати један* акт бечке полиције, који овако пријатно звучи: P.T. Lite

— Тако докторе.

— Кажи ми право, како ти сад куца под *овим* твоје комунско срце?

— Са свим као и пре, докторе.

— Но Черњајев и не зна колику је услугу тиме мени учинио. Чик, дете, нападај ме сад у твоме „Старом Ослобођењу“ као

---

rat, als gefhärlich für die öfentliche Ordnung und Sichercheit ausgewiesen aus allen im Reichsrathe vertretenen Ländern“.

За све ово време моја трпељива медаља „за храброст“ странствовала је са мном; обишла је целу Угарску и Аустрију, а сад јој је предстојао далеки пут у Француску, и то у моме џепу, куда је доспела случајно при паковању ствари за пут.

9 је часова у вече, на железничкој станици бечког Süd-Bahn-а већ су отворене касе за вађење билета.

— Молим трећу класу за француски Аврикур.

— 27 форината.

— Ваљада 26, господине?

— Не, господине, но 27.

— Али тако пише у тарифи, господине.

— Хрђаво сте прочитали, господине. Молим вас још форинту; молим пожурите, чека публика.

Ја усплахирено бркам по џепу, ма да знам да немам више ни гроша а камо ли форинте. На послетку извлачим из џепа и показујем касиру на длану неколико крајцара:

— Ево, ја немам више.

Он бркну прстом по крајцарама на мом длану и рече:

— Па ево имате једну сребрну форинту.

— Није ово форинта, господине.

— А да шта је?

— Српска медаља за храброст.

Он ме погледа:

— А је ли је ваша?

— Моја, господине.

— А је ли ово сребро?

— Сребро, господине.

— Ако хоћете дајте ми је, ја ћу вам дати за њу форинту.

— Морам дати, господине. Хвала вам лепо. Спасли сте ме од неприлике да останем од пута.

Ово дана приснила ми се моја кукавна медаља за храброст па ми вели тужно и жалосно: — ти се опет врати у домовину, а ја још не. Господа што су ме прогнала заједно с тобом имају доста ордена! Моја уцвељена и увређена душа наћиће мира и покоја тек онда, кад та господа своје ордене поједу, купујући за њих горак хлеб изгнанства, као што си ти изгнаник мене дао за парче места у железничком вагону....

орденлију! У осталом из ђенер. штаба, па још за орденлије, и нема више пута и повратка у комуну.

— „Ће се намери за браћу," докторе. За това ич брига да му не береш! Оно ни из „комуне" нема пута за у главни штаб и међу орденлије, па мене, ето, ветар опет донесе међу вас. Још лакше ће ме однети.

— Јок, џанум, јок; тука ћеш ти сасназе.

Борба је трајала до мрклог мрака, но пред ноћ се окрете за нас на боље. Черњејев довуче од некуда (чини ми се од Караџића) 4 пожаревачка батаљона, те ове свеже трупе потиснуше Турке у њине старе положаје.

Да завршим опис овога тешкога дана једном бôном сликом. Кад мрак паде на земљу, бојна рика умуче, а војска се постепено поврати у логориште око пруговачкога шанца. Стојећи на једном брежуљку, гледао сам кроз сумрак како из даљине из мрака ничу гомилице, чете, батаљони — сви ћутљиви и грдно изморени. Испрва нигде гласка, само се чује потмуо бâт од корачања стотинама људи. После се чују команде: чета — стој! смирно!... вољно..., а одмах за тим залепршају се ваздухом стотинама дубоких уздаха и хукања од умора. Пушке се сложе у пирамиде, а војници се разбију у гомилице по 2—3, по 5—6 по 10—15, групишући се по познаству и пријатељству. Рођаци и пријатељи из једнога села, подељени у разне батаљоне и одвојени у I. и II. класу, сад се траже и довикују да заједно проведу ноћ. Сад се сазнаје и распитује ко коме погибе, ко како прође у страшном окршају. Логором овлада жубор, узвици и довикивања.

— О, Симо!

— У.. у.. у..

— Е да што?

— Ево једне пањине, ама не могу да је извалим.

Војници траже дрва и ложе ватре, да их, онако уморне, као што они веле, не „пресече" ноћна студ. Секире лупају, грање и врљике вуку се.

— Носиш ли што, Јоване?

— Носим један проштац.

— *А што,* болан, само један?

— Не могадо' више уграбити. Наиђосмо амо на ограду некога јадника, па кад навали војник, ви'ш, ка и виоро диже све за тили часак. Остаде сам чистац. Ја једва уграби' овај проштац, па и то у мало ти се не поби' око њега с једним буразером. Уватио он за један крај па вуче и виче: „мој је.“ Ја опет укрутио за други крај, па вучем и вичем: „мој је,“ те се у мало не побисмо, а проштац нити је мој ни његов, већ ко зна којега је јадника. Ала ће да закука кад дође па угледа како му се од ограде ни траг не познаје; све разнела војска.

— И ако је. Шта ми га ту жалиш? Разносе и моје код куће. Бајаги ти је тамо нама у Шумадији боље.

— Море, бар тамо код нас нема војске.

— Нема војске али има светине.

— Прекрсти се само, мој Панто, па реци: вала теби боже што нисам граничар. Видиш ли да ће овај свет овуда ама баш даби дус да пропадне. И гину, и куће им изгореше, и имаћа им пропадоше, и вамилије, пусто, у свет прекоше. Бар нама се још зна где нам је огњиште и знамо, да оно мало сиротиње и чељади што је — на њему је. А ови јадници?..

По логору се засветлуцаше ватре.

И за ме је била једна. Наместим се крај упаљенога пања, па извадим лулу разбибригу да њоме терам сету и црне мисли.

Знате ли какви осећаји спопадају човека кад се враћа с гробља, на коме је са покојником закопао и парче срца свога? Тако сам се од прилике осећао и ја. Смрт је данас тако много играла око мене, да ми је и сад била присутна. Бледе слике изгинулих бораца једнако су ми биле пред очима. Чинило ми се као да још једнако чујем јауке и ропце тешких рањеника. Они живи људи по логору око мене изгледали су ми као становници гробља, што су тек ноћас устали из својих мрачних боравишта, да се сутра опет у њих поврате.

Седећи у оваком расположењу, на један пут осетих да ме са страг загрлише две мале, коштуњаве, сухе и хладне ручице, а на самом уху некакав слабачак, потмуо детињи глас прошапута ми:

— Чичо! пусти и мене да се ту мало огрејем!

Мене прође језа... да ли ја ово сањам?... нагло се окретох... *мој се образ* очеша о један увео, хладан образчић; по-

глед ми сусрете два велика, црна, необично сјајна ока, где се зорно упиру у ме, а са једних блеђаних и усанулих детињих усна опет слабачко прозвучаше речи:

— Је ли да ћеш ме пустити, чичо?

Сав потресен, ја се нагло обрнух, шчепах ову незнану прилику и посадих је себи на колено, да је спрам ватре боље видим шта је и ко је.

— Јао, чичо, много си ме стегао за руке; боли ме.

— Ко си ти, дете?! — узвикнух ја још пренеражен.

— Хи, хи, Стојан ми је име. Ама немој да ме стежеш толико; боли ме.

— Ко си ти? чији си? одакле си? откуд овде у логору? међу војском?

— Бежанац, мали Стојан бежанац!... Ај, мамо, мамо, моја слатка мамо! немој да ми плачеш; тебе ће твој Стојан да суса, суса, суса! Немој да ми умреш, мамо моја слатка! тебе твој Стојан воле ... и милује ... милус ... милус ...

И ова мала прилика наслони главу на моје груди, једном ме руком страсно загрли и стеже, а другом ме миловаше по образу. За тим на један пут скочи, отрже се од мене, побеже 2—3 корака, прилеже потрбушке на траву, једну руку диже као да некога, ко лежи поред њега, милује по глави и рече:

— Ћути, ћути, Стојанко, Ето Турци у село, да нас не чују. Ћути ...

Па пошто је тако мало полежао он викну:

— Бу, ду, ете Турци, ватра, бежи.....

Скочи и побеже у мрак. Пошто сам се малко прибрао, пођем за овом детињом приликом. Код прве ватре упитам војнике: видоше ли да овуда прође једно дете.

— Ено га онамо код оне друге ватре где се греје.

И ја угледах кроз мрак како спрам несигурне и бледе светлости једнога логорског огња блистају два сјајна, црна ока.

— Па ко је оно дете? Откуда овде у логору?

— Е мој, господине, ово је убита жалост! Веле да је отуд некуд од Књажевца. Турци му побили све укућане, а кућу *запалили*. Њега јадника ваљда је сам бог спасао, али је ето *сироче од стр'а* полудило, па која му вајда сад и од живота....

Ја нити смедох даље распитивати за ову жалосну историју, нити се приближавати овоме малом и несрећном сведоку њеном, овоме тужном споменику одбегле свести.... [1]

Логорске су се ватре већ давно погасиле, поноћ превалила, мртва тишина царује над успаваном војском, ја почаркујем мој догорео пањ и пишем дневник, а кад год упрем поглед у тиху ноћ, чини ми се као да ми отуд из мрака светле она два сјајна ока малога Стојана, а у глави ми се понављају ови лепи стихови из Драгашевићевога „Хајдук-Вељка“

Сви спавају, и Срби и Турци,
Све је немо и поноћ је нема,
Чадори се расејали бели,
Ко на гробљу гробовско камење,
Ах гробови и постаће сам,
Трава биће црвенога листа,
А цветови од крваве пене ...
Јунаке ће земља да запреће,
Из тог праха и пене крваве
Васкрснуће ђаурска слобода ...

Ох, да ли ће?..

Нека ти је оволико доста крвави 14. августе!

Јутрос, 15. авг. дође ми у руке једна турска прокламација управљена на Србе. У њој Порта позива „верни српски народ“ да се мирно преда турским командантима, па ће бити у

---

[1] Доцније сам још неколико пута виђао ово кукавно дете. Оно је лутало за нашом војском с једнога бојишта на друго. У сред борбе и окршаја оно тек искочи из каквога џбуна и стане преда те, упре у те оне своје живе, сјајне очи, какве се виђају само код људи поремећене памети, где се сва енергија усколебане душе скупи у погледу и запали у оку онај живи и страшни пламен лудила, а са његових бледих детињих усана извија се полу радостан, полу подругљив смех зачињен узвицима: „ду.. бу!..“ Други пут опет у сред најљуће борбе нађеш га где лежи мирно у трави и — спава! Око њега прaште пушке, грме топови, јуре батерије, а оно мирно борави безбрижни сан одојчета. Наша војска потиснута остави бојно поље, преко ноћ измени положаје, оде далеко — а о малом, лудом Стојану нико не води бриге. Предео где је он остао спавајући — заузели су Турци. И дан, два, а малога Стојана ето опет у нашем логору. Ко о овоме нејаком црвићу води бригу? Ко њега чува? Ко њему нејачком покаже пут у незнаном пределу? Ко њега гладна нахрани?

„Бог!“ — узвикну ће ми сви верујући.

Хвала на лепом одговору, али ја немам среће познавати тога високога *господина.*

свему заштићен и поштеђен. Мило ми је што се није нашао Србин издајица да напише ову прокламацију, јер, судећи по „стилу“ и језику у прокламацији, рекао бих да ју је писао: или какав Пољак који се бавио у Србији, или какав Бугарин који се учио у Загребу. Тек Србин није. Да овај урнек турске мудрости не би пропао, саопштићу га овде од речи до речи и оваквим истим правописом као што је у оригиналу:

„ЗВАНИЧНА ИЗЈАВА

ВИСОКЕ ПОРТЕ.

„**Срби**,

„Ви сте дјеца оних отаца и дедова, који цјели пет стотине година су живили под покровителством Високе Порте у савршеном спокојству и безопасности. Као вашим отацам и дедам Висока Порта је раздавала своју милост и правцу, исто тако није престала оделовати благодетелство и покровителство и вама, који сте нихне дјеца.

„Заиста е да и Срби су ценили ова велика благотворства, која су примили од царског правителства, чувајући и своју народност, и има неколико време ништа дуго не су гледали већ интереса и благоденства свог отачаства, а будући послушни саветам старих и разумних лјудех, који су се бринули о своме добру и спасњу, у ових нај заднијих четиредесет година, у којама су се јавлјали толико ратове и размирице по свјему свјету, Срби опет су постоянствовали у своју лјубав и верност прем Високе Порте и живили су врло спкојно. А и Висока Порта била је задовољна од овог разумног поведења верних своих поданника Срба, тако што, осим привилегије, које им бјаше даровала от пре, одобрила им и неке нихне желе, а нарочно, да би показала што не дели Срба од других своих подданника Мусулмана и не-Мусулмана, да би с' тиме дала још едан знак поверења, поверила је србскоме кнезу и службу о чувању крепосте, што се у Србију налазе.

„При све то неки чиновници врховног управлења Србије, да би постигли своју алчност, учинише орудије искреност Срба, преварише неке од народа и дадоше помоћ Херцеговцима и Бошнјакама, који су се узбунили против царске државе; И кад им

је било саветовано или са стране царског правителства или са стране велесила, они су кривили народ, а тиме увређали и Срби и оне несретнике, којима су они помагали, докле на послјетку довели су у свом отачаству туђи управитеља и командара, по наредбе којих морали су против своје воле ваоружити србско население пушкама и топовима, и тако су напали на своје сусједе, с којима су цјеле петстотине година живели као браћа, попалјећи и пустошићи нихне села и куће.

„А будући да је княжество србско една част од Имеперије, а жители част од императорских подавника, јавно је што нихове интереси, а такође и повреде односи се на Империју, због тога Висока Порта ако и не би желила да се увреди Србија, али да би показала какве су дужности оних, који злоупотреблјавају своје привилегије, и да би потушила нихово раздражење, била е насилована шалјати војску.

„За царство велике су загубе и скрбне дјела гледати и слушати што бивају убиjства и повреде у биткама међу војскама и нихне противнике. Жао е што од мерке правителства бивају толике загубе у едном мјесту, гдје толико невинна домочадја и немоћне лјуђе се газе!

„Они који управлјају србске послове, намјесто бринути се за ползу и благостање стране и населења, оголјују народ, а новаца, који они узимају од нихне руке, дадоше ји за топове, пушке и воене потребе. Тиме, они хтедоше задоволити своју гордост и алчност, за то употребише ове новце, које народ бјаше сачувао због обдржања своје фамилије и сроднике, опет о неговом опропашћењу.

„Срби!

„Нек вам буди извјстно, што Мусулмани и не-Мусулмани, све поданике без исключења су чада царства. Нема у овоме свјету човек, кој би желјо зло својим дјецама, дакле, кад Висока Порта шиле војску, она нема намерење опустошити ову страну и разорити населење, али само и само да казни оне, које без икаквог узрока доведоше ове повреде народу, кој је толико време живјо спокојно, и оне који са оружіем у руке противе се царском правителству.

„Поштовани и добри грађани, муже и жене, мали и велики, и сви жители су *подъ* заштитом царства, и Висока Порта никад

није изменила, нити ће изменити добрих својих расположења и саобраштења спрем србског народа.

„Нај већа нада и жеља Високе Порте је то, што у буну, коју неки рђави и зли људи учинише због своју корист, да не би пострадали поштене житеље матерцјално и телесно, и да не би се уништило нихово отачаство, а нарочито да нађу заштиту жене, старе и бедне љуђи. Због тога издаде се ових дана заповед од Високе Порте свим командантима што, кад би србски жители с кога ни би мјеста и села дошли код команданта цареке војске, и предали своје оружье и замоле милост, да им се да заштита уедно с пиховом добарем и фамилјом; а ако се нађу неки међу војске, или други, који бише злоупотребили животъ и имање на едно тако под заштитом пријето село, или на неколико љуђи, онда да се злоупотребителе строго казне.

„Они, који оваковим начином предаду своје оружье и покоре се, ако би се опет одклонили от пута подданства и верности, да се казне због тога по строго.

„Овим изјавом јавља се Србима, што они који желе да повере свој живот, своје имање и своје домочадье под заштитом царског правителства, и обећају са свом срцом, што неће злупотребити царску милост, морају незабавно отправити се лично или посредственно код команданта, кој се нај ближе налази, и да искажу своє желе.

„Они, који и за овом изјаву не положе своє оружье, но постоју у путу бунтовничества и злодејства морају се кајати.

„Усваком случају нек се божья правица испуни.

„1 й Августа 1876.“

Ове прокламације прво су се појавиле код Хрватовићеве војске. Пренео их је, веле, један старац сељак отуд преко границе.

Из јутра је изгледало као да ће нам овај дан (15. авг.) проћи без борбе. Сем малога препуцкивања на предстражама свуда је иначе било мирно. Но пред подне Турци нас окупише бити из својих батерија. Особито су много граната бацили на брежуљак више пруговачкога шанца, где је био разлогорен *главни штаб*.

— Да бежимо одвде — рече мој пријатељ, отац М. — да нам не преседне и баница и печено пиле. (Отац М. беше нам донео у логор добру част, поткрепљену великом буклијом вина).

Дочепамо по један сноп пшенице (то су нам били фотељи), па беж' за брдо. Отац М. био је народни посланик на скупштинама које су већале о овоме рату. Између нас се отвори овакав разговор.

— Е, мој оче М., ви у скупштини већасте о рату, већасте о некој вајној контроли народној, ми новинари опет сањасмо о Солуну и Једрену, па гле на шта изађе: дошљаци Руси заповедају по својој вољи, а ми се сво бијемо око Алексинца.

— Наши захтеви у скупштини нису саслушани и уважени. Ми смо много што шта предвиђали што се сад дешава, и да смо послушани, наш би посао данас друкчије изгледао. Не могу да говорим; било је у тајним скупштинским седницама; али ако једном дође време да се изнесу на јавност сви радови из тајних скупшт. седница, видиће се ко је боље погађао.

— Ама, збиља, оче М., babprприпричај ми што год из тих ваших тајних седница.

— Молим те, немој ми то тражити. Истина, рат је сад ту већ и нема се шта више крити, али речено је да буде тајно, па нека тако и остане.

Тек после дугих наваљивања отац М. једва пристаде да ми тек „по што-шта“ приприча и његово казивање отпоче се овако:

— Да узмемо мало поиздаље. Ти се сећаш, да је при крају 1874. год., после узалудних покушаја Мариновићевога министарства да ради са скупштином, дошла министарска криза, у којој је мин. унутр. дела Чумић ударио подвалу свом председнику министарства, те се криза завршила променом министарства (при чему је Чумић постао мин. председник) и одлагањем скупштине до 14. јан. 1875. год. То време док је скупштина одложена, употребио је Чумић да се „учврсти.“ Имало је да се изврше 4 накнадна избора: У Јагодини, Јадру, Г. Милановцу и срезу звижком, а дан избора био је 4. јануар. 1875. „Учвршћујући се,“ Чумић је пред изборе и на сам дан избора починио са својом полицијом толика безакоња, да је још и пре састанка скупштине његов пад био већ извесан. 14. јан. 1875. отворене су кнежевим указом седнице одложене скупштине. На првом се кораку показало да Чумић са онаком скупштином

не ће моћи с места да мрдне. И заиста, 20. јануара Чумић већ разашиље свима начелницима телеграм како је „целокупно министарство дало оставку“. Настаде министарска криза, (у почетку је била уважена оставка само министру финансије и спољних послова) седнице скупштинске бише одложене на неизвесно време. 20. јан. склопљен је „нов“ кабинет, а 24 јан. то ново чича Данилово „министарство помирљивости и добре воље“ дође први пут у скупштину. Старац Данило неко је време куражно и трпељиво подносио кишу интерпелација и све бомбе које су из скупштине сипале против његовога министарства „помирљивости и добре воље“, па се онда на један пут старац накострешн и разагна скупштину. Ако се не варам баш 13. марта скупштина би распуштена. Растерав скупштину, чича Данило предузе да „рашчисти терен.“ Прво угуши радикалне опозиционе листове: твој „Рад“ у Београду и „Ослобођење“ у Крагујевцу, а чини ми се и Урошеву је „Будућност“ неколико пута узапћавао.

У другој половини јуна пукла је прва устаничка пушка у Херцеговини око Невесиња. Вредно је упамтити да тада у Србији није било ни једног независног листа. Ристићев „Исток“ и „неверна вера сваког господара“: „Видовдан„ били су једини органи „јавног мњења“ у Србији. Док се у Херцеговини развијао устанак, чича Данило је у Србији „расчишћао земљиште“ за нове скупштинске изборе. Притисак је био грдан, апшење Адама по Крајини, Тајсића по Драгачеву, прогоњења по Крагујевцу и многа друга насиља. Пред саме изборе изађе у званичним новинама наредба на све полицајце да строго пазе да „бушкарачи“ и „злонамерни људи“ не агитирају за изборе. Тим је покушано да се угуши наш радикалски уплив на народ и да остане широко поље полицијским агитацијама, а веле да је тај „мудри“ распис „концептовао“ тадашњи мин. просвете Стојан Новаковић; али ја то не верујем.

— Веруј слободно, оче М., за то ти ја могу јамчити. Ја тај Новаковићев концепт имам у рукама.

— Ама, бога ти, велиш? Откуди ти, брате, ако бога знаш?

— Нашло се.

— Ама где га нађе?

— Нашли људи у Новаковићевој кући на оном месту, где се обично бацају старе артије.

— *Е, јесте* врагови. Но да ти причам даље:

— 3. августа 1875. бише избори скупштински и испадоше не може бити неповољније по владу. Сем осталих радикалаца народ изабра тада поново за посланике и Ранка Тајсића и ако је он за време избора лежао у затвору. Одмах за тим чу се да је министарство дало оставку. Тада некако и ви у Крагујевцу поново покретосте „Ослобођење“, баш чини ми се у почетку августа.

— Да, 10. августа.

— Тако ће бити. 15. августа састалисмо се први пут у Крагујевцу. Чича Данило са својим министарством био је још раније у Крагујевцу, и тога дана дође нам у скупштину само „ради виђење“, као што он рече. Ми смо приступили конституисању скупштине. Да је ово Данилово министарство било већ печено, ми одмах видесмо и по томе, што при избору кандидата за председника скупштинског стари наши противници и ак. конзервативци Гарашанин, А. Поповић и поп Ђуричковић гласаше за наше радикалне кандидате: Адама, Милију, Крупежевића,[1] Вуковића, Шумкарца и Благоја Божића. „Видовдан“

[1] Тада је наш „Робеспијер“ Крупежевић још био радикалац. Парница око механе и „штедрост“ Боитуова тада још нису постојале, те по томе и он још није могао „стећи уверење“ да треба постати конзервативан. Истина, његов отац још тада нам је говорио о нашем „Робеспијеру“: „Ако вас та лола не превари, ви ми ево ишчупајте овај седи брк, па га баците куд не треба....“ Али ми смо то чича Јакову одбијали на његово староверство, и нисмо му веровали. А и како би му веровали, кад наш „Робеспијер“ Н. Крупежевић долази код нас и вели:

— Неки ме сумњиче да сам ја присталица онога *пустолова* М. Гарашанина. Хоћу да дам изјаву против тога — и у 6. бр. „*Старог Ослобођења*“ даје изјаву која од речи до речи гласи овако:

„*Ради објашњења.* „Исток“ у 78. броју казао је, да је кандидат **радикалне** странке за председника и подпредседника био и Гарашанин. За тим је додао да сам ја гласао за Гарашанина. Ово *ни једно* није истина, но је гадно подметање од стране поменутог листа.

„„Исток“ жели да подметне мени и мојим друговима да смо ми пристали уз лањску скуп. мањину и по томе да смо присталице *бивших*, а противници *садањих* власника, а то је *лаж!*

„Јавно кажем: нисам присталица никаквих власника, јер ако ми што нису узели, дали ми нису. Мој је госа онај, који рани мене и моју породицу, и који ме је и послао на народну скупштину. *Мој се госа зове* **народ**, и *за њега сам дужан да радим.* Мој рад посведочиће *моје речи.*

„27. августа 1875.

„Крагујевац **Ник. Крупежевић**,
нар. посланик.“

опет, који је дотле ваљао на нас дрвље и камење, називајући нас „комунцима,“ „Адамовцима,“ „безгаћницима“ и сваким чудом, на један пут сад окрете лист и поче претити либералима, како се конзервативци у „крајњем случају“ могу удружити са радикалцима, па ће онда бити од либерала триста чуда. Све су ово били јасни знаци да је Ристић на прагу већ да замени Данила, и да је ово Гарашаниново и Алексино гласање за радикалце пркос и претња новом министарству, које се већ јављало на хоризонту. И збиља, 18. авг. било је то бирање кандидата за скуп. председника, у коме су се Гарашанин и његови тако показали, а већ 19. авг. чича Данило јавља да је нов кабинет образован. J. Ристић и Радивоје били су у новом министарству. Одмах за тим скупштинске седнице одложене су за 7 дана.

— 27. авг. била је прва скупштинска седница, у којој су се јавили нови министри и прочитали кнежев указ, да се за пресседника скуп. потврђује Каљевић. 28. авг. кнез је отворио скупштину, а за тим на скоро вратио се у Београд. Ми смо остали да правимо адресу. Дању радимо то и још неке ситније послове, а ноћу држимо тајне седнице. Да их не набрајам. Довољно то, у тим, већином ноћним, тајним седницама министри нам једнако подносе неке телеграме на малим парчадима артије, у којима погранички начелници (понајвише ужички и чачански) јављају како многи бегунци из Херцеговине и Босне прелазе на српско земљиште, како се та сиротиња пати и пропада, како Турци нападају на нашу границу и т. д. Министри су говорили да треба помагати браћи. Тада смо у једној тајној седници одобрили 10.000 дуката и 12.000 пушака за устанике и помагање њине нејачи; нешто је од овога још за Данилове владе било издато.

— Више од 10 дана провели смо око адресе. Мислим баш тако око 13. септ. Ристић и Радивоје однеше адресе кнезу у

Ето како је онда писао поп Крупежевић, и ми младићи поверовасмо да га боље познајемо но његов рођени отац!

Погледајте како је онда, још *1875. год.*, попа Крупежевић знао шта је то **радикална странка,** а сад се по „Виделу“ (у давању рачуна бирачима) причуђа, као да је радикална странка тек од лане поникла. Погледајте како се онда наш „Робеспијер“ Крупежевић журно ограђује и гњевно узвикује како је то „гадно подметање“ да је он „гласао за Гарашанина,“ а данас тај исти Крупежевић једва вири из Гарашаниновога џепа. Е, па нека, ако ће! *Кад год се точак брзо окреће*, блато мора отпадати.

Београд, а већ 17. септ. прочита се у скупштини указ кнежев којим позива скупштину у Београд.

— У Београду смо неко време радили друге неке предмете, па тек опет учесташе неке депешице од пограничних начелника и нека саопштења скупштини. Тајне седнице већином су држане ноћу. Министри су тражили нов кредит за потпомагање устаника. Они су говорили само то, да ваља потпомагати браћу. Ми у опозицији говорили смо да смо и ми за то да се браћи помаже, али смо тражили да се једном изађе на чисто куда води и где ће нас довести то помагање? Оно ће нас најпосле увући и уплести у сам рат. Треба ли ратовати или не? говорили смо ми, о томе се може разно судити. Али једно је јасно: *ми нећемо да несвесно будемо увучени у рат*. Треба знати тежину и замашај појединих поступака. Треба знати куда што води. Ми хоћемо чисту ситуацију. Нека нам влада отворено каже како *она* мисли о рату. Хоће ли га? неће ли га? у опште шта она хоће и шта намерава? Ми нисмо деца. Ако будућност Србије захтева да она сад ратује, ми хоћемо *свесно* да узмемо то тешко бреме на се, а не да нас влада неким својим доскочицама и намештеним извештајима постепено, све помало и несвесно, увлачи у догађаје, док се једном не нађемо зачуђени пред ситуацијом, где, хтели нехтели, морамо ратовати. Чисто и јасно: ми нећемо да нас Ристићева влада несвесно *увуче* у тај рат; већ, ако је тај корак потребан, хоћемо да га учинимо са пуном свешћу. С тога нека се прво влада изјасни мисли ли да треба ратовати или не? За тим да нам поднесе потанак извештај како стојимо са војничком спремом, као и то какви су наши односи са другим државама, и у случају рата чему би се имали од које државе надати?

— На сва ова наша јасна питања влада је одговарала страшно двосмислено, избегавајући брижљиво сваки јасан и одсечан одговор. На питање: хоће ли она (влада) рат? одговарала је: „наша је дужност да помажемо браћи, па, бога ми, шта буде“. На питање: каква нам је војена спрема? одговарала је: „е, па није тако хрђава, није! да видите и добра је, бога ми.“ На питање: како стојимо са другим државама? одговарала је: „ добро стојимо, добро; хоће, помоћиће нас; сигурно ће помоћи; како не би!“ — и ту нам је сад прочитан некакав званичан документ од Русије, нешто „запрпуљено и замрмуљено,“ у коме нам

се дају неке наде, али се ништа јасно не обећава. Изгледало је као да би Русији било по вољи да заратимо, али нам отворено не вели ни ратујте, ни немојте. Ето при таком стању скупштина је у Београду вотирала још 20.000 дуката на потпомагање устаника и да им се набави једна брдска батерија. Ми смо при томе тражили да буде неке контроле над трошењем тих пара. Један од наших рече: „јако се бојим да ово, што се овако у помрчини решава, *помрчина и не поједе*“.

— Док се овако радило у скупштини, не знам како су се развијали односи између кнеза и Ристића, тек једног дана Ристић дође у скупштину (чини ми се 24. септ.) и објави да је његовом министарству узета оставка и да ће кнез изабрати другу владу која ће радити са скупштином.

— Ово нас је изненадило. Прво, зашто Ристић даје оставку кад има у скупштини знатну већину? Друго, ово као да су неке нове „моде“, да влада у неку руку пред скупштином даје оставку. Но још новија „мода“ имала је да настуни тек сад.

— Чим министри ово изјавише момци почеше у скупшт. дворани намештати неке столове и фотеље, па тек што министри изађоше, у скупштину уђе — *кнез!* Ми нисмо знали шта управо да мислимо. По уставу зна се да кнез само два пут долази у скупштину: да је отвори и затвори. Али откуд сад кнез у скупштини у сред њених седница?!

Кнез је био сам. Изгледало је да је јако узбуђен. Пошто назва бога прва му је реч била:

— „Браћо, имате ли ви поверења у мене?

— У скупштини завлада мртва тишина. Ми смо били као окамењени и подуже време нико не одговори ништа. Док је трајало ово ћутање: кнез је једнако стрељао очима по скупштини и мењао се у лицу. Ми постепено дођосмо к себи од изненађења и ту устаде горњо-милановачки посланик Вујо Васић те рече:

— „А ко се то усудио рећи, господару, да ми немамо у тебе поверење. Ми га имамо, имамо га потпунце — и скупштина поче да виче живео.

— За тим нам је кнез говорио да он хоће у овако тешким приликама да говори непосредно с народним представницима, по примеру својих старих; спомену неколико речи о „ситуацији“, рече да је сматрао да је у интересу земље и престола да ову владу отпусти; али пре но што наименује нову владу

позваће себи у двор народне посланике, и *то само народне*, да се с њима разговори.

— И заиста, ми будемо позвани у двор. Кнез нам рече да ће нам поставити три питања: 1) Треба ли ратовати? или другим речима, треба ли помагати устанак енергично, па ма нас то и у рат увукло? 2) Треба ли се спремати за рат? и 3) Треба ли да се учини зајам за вођење рата?

— „Али да би могли свестрано промерити како да одговорите на ова питања" — тако од прилике рече кнез — „ја ћу вас прво упознати са правим стањем ствари. Прво да вам кажем какви су нам односи са другим државама. Почнимо од државе која нам је најсроднија — од Црне Горе. Моја вам је влада говорила да су наши одношаји са Црном Гором не може бити бољи. То не стоји никако. Напротив, наши су одношаји врло затегнути. Ја сам у последње време покушавао да се дође до некога споразума и нешто је учињено заиста. Али то је врло незнатно. У случају рата међу нашим војним операцијама не би било никакве свезе и заједнице. Тако је са Црном Гором.

— „Моја вас је влада, даље, уверавала, да се можемо надати у случају рата да ће устати и Румунија и Грчка, и да с овим државама имамо присно пријатељство. Ја тако не мислим. Наши су одношаји с тим државама пријатељски, али у случају да ми заратимо, не можемо рачунати на њино саделство. Румунија је самим географским положајем и етнографским размештајем тако упућена, да нема управо шта више тражити у Турској, нити шта од ње добијати. Њене се тежње и аспирације окрећу Ердељу; то је Аустро-Угарска где би Румунија имала шта да тражи. За што би се дакле Румунија упуштала у опасан рат с Турском од које нема шта више добијати? То је невероватно, и на Румунију не можемо рачунати. Грчка је на нас љута за 1867 г. што је Србија није помагала у критском устанку. Грци нам пребацују да смо се тада користили њиним устанком те изнудили од Турске градове. Таку би улогу од прилике Грчка сад играла спрам нас. Она би вребала згодан тренутак да се користи тиме што би Турска била с нама у рату, да што од Турске *мирним начином* изнуди. И од Грчке се дакле не можемо надати стварној помоћи.

— „За Аусто-Угарску моја вам је влада говорила да би нам у случају рата та држава била наклоњена, да би пропуш-

тала све наше војне набавке и чинила нам све пријатељске олакшице, које може чинити једна пријатељска неутрална држава. Ни то никако не стоји. Аустро-Угарска нам не може желити никаквога успеха већ и по том, што су наши државни интереси и њени рачуни на Истоку **дијаметрално противни.** *Њој никако не иде у рачун да наш углед на балканском полуострву скочи, да ми постанемо већи и моћнији, јер вазире да тако окрепљени не постанемо привлачна тачка за српски елеменат у Угарској. Читава историја нашега ускрснућа као државе сведочи да је Аустро-Угарска нашем подизању вазда стављала препреке и с планом му сметала.* Ни сад не може бити друкчије. По томе, у случају рата ми се пре можемо надати да ће нам Аустро-Угарска сметати но помагати.

—„ Што се Русије тиче, она нам је била вазда пријатељска држава, и ако нам не помогне — одмоћи нам неће.

— „То су наши одношаји са страним државама. Што се тиче припреме устанка у Бугарској и Ст. Србији, моја вам је влада говорила да је „све спремљено и готово.“ Ја вам пак могу рећи да није спремљено *ништа* и није готово *ништа.*

— „Што се тиче наше војене спреме, она је непотпуна и недовољна. За артиљерију немамо довољно коња ни такума за запрегу. Даље немамо сабаља, револвера, труба; недостају нам транспортна и санитетска средства. Према свему овоме ја налазим да није време за рат и да ми не можемо ратовати, а сад би желео да чујем и ваше мишљење.

— Гласало се поименце, кнез је сам прозивао, и на прво постављено питање: ко је за рат? сви су одговорили **против,** сем њих 7—8 који гласаше за. Не опомињем се сад свију који су били за, сећам се само да је ту био Вујо Васић, Урош Кнежевић и још њих неколико. После је кнез ставио питање: ко је за то, да се озбиљно спремамо за рат, кад се око наших граница већ води борба? Ту смо сви једнодушно гласали за спрему. Треће је питање било: ко је за то, да се учини зајам од два милијуна дуката за спрему и вођење рата? Опет су сви гласали **против** сем њих 7—8 који су и при првом питању гласали **за.** Остали, који су били против тако великог зајма, хтели су да се војене спреме чине из редовног буџета, или да се за сваку набавку посебице тражи скупшт. одобрење, а не да се овако одсеком одобри тако огромна сума.

— За тим је председник скупштински Каљевић саставио нову владу. Радови су у скупштини пошли редовно. Бивало је опет тајних седница, где је израђен закон о реквизицијама, закон о сређивању поља и т. д., јер се и те законодавне мере сматрале као спрема за рат. Тада је већано и о оном важном *контролном одбору*. Ми смо мислили да у тај одбор сем скупштинара уђу и нека стручна војена лица, да тај одбор у случају рата буде на домаку војске и управо управља ратовањем и врши најстрожију народну контролу над свима и сваким. Но то се после изврнуло у нешто девето, као и сва наша друга решења....

Отац М. баш је био у тој речи, кад се отвори јако пушкарање на нашој предњој линији; једна граната запишта и удари баш пред нас. Дође и друга, трећа. Отац М. сави антерију па надре на једну страну, а ја на другу. Бежећи, ја га још упитах: — Па шта би после? Како дође рат?

— Не знам, ја сам после дао оставку — рече отац М. — и додаде већ из даљине: — Би ево ово — показајући руком на гранату која је гудила ваздухом.[1]

(НАСТАВИЋЕ СЕ).

[1] Сад, кад је све ово, што ми је причано још 1876., било већ сложено у штампарији, ја сазнадох још за многе нове ствари из тих значајних тајних скупштинских седница од 1875. год., ствари које у многоме исправљају, допуњују и подробније и верније представљају ово што је овде испричано. У своје време ја ћу употребити тај материјал, ако међу тим надлежни не нађу за нужно, да бар сад предаду јавности рад тих тајних скупшт. седница, па ако се не може публиковати све, а оно бар оно што би се могло без повреде „државних интереса„.

ПЕСМА БРАЋИ[1]

„Слобода се не поклања
Већ силом осваја!.....“

Н. П.

У руци дршће перо танано;
У грудима игра срце млађано;
У оку суза сјаја дивотног;
У лицу осмех миља милосног;
У души слика бајна, заносна;
У грлу усклик, песма радосна;
Осећаји ме, ој! раздрагали,
К'о тијо море тијани вали!.........

Зар тако брзо?!
Ох, није брзо!
Та зар су кратки дуги векови?!
Та зар су лаки тешки грехови?!
Та зар је лепо друштво тирана?!
Та зар је мио синџир душмана?!
Та зар је светла лажна слобода?
Што тишти душу јадног народа?!!...........

Драга Адријо!
Кршни синови — ој Србадијо!
Јунаци чили! соколи мили!
Орлови сури страшних висова!
Робови сињи дугих векова!
— Што чврстом вољом пуни стрпљења
— И одважности и прегорења,

[1] Овој је песми било место напред, али је одоцнила с тога, што је требала да буде прво декламована на једној беседи, па је позоришна управа забранила. *Уред.*

— Дрзнусте смело — огромно дело,
— Уједињења, ослобођења; —
Господ вам среће са неба слао,
Да сте ми здраво!.......

А ти песмице — друго милосна,
— Доста си била тужна жалосна! —
Рашири крила, полети летом,
Весело, мило широким светом;
Одлетим браћи, што бојак бију!
Редићи твоји нек поздрав вију,
Деци поносној, Боци которској!
Полети летом широким светом,
На сиње море, ој! па Адрију!!........
— — — — — — — — — — — —

* *
*

И дрзну шака страшних јунака,
И дрзну шака храбрих горштака;
На царевину подигла руке,
Скупила чету горске хајдуке,
Побрала цвеће својих кршева,
Да за слободу крвцу пролева!............

Страшно је време, ужасни дани,
Голема туга, јади незнани,
Притисак грозан зверова худи,
А ти зверови зову се — људи!
Што маском лажном, худом обманом,
Нуде слободе роду паћеном!
Што ради својих жељâ скривених,
Под наличијем браћâ смирених,
Под видом знања, свести, истине,
Под видом мира, видом врлине,
Пуни скромности, пуни светости,
Пуни осмеха, пуни радости,
Пуни милоште, пуни тепања,
Пуни љубави, — обећавања: —

Наручја шире, стежу на груди!! —
Ал' те су груди од саме студи!
Срце у њима: груда камена;
Усне што шапћу: кора ледена;
Руке: синџири, тешки окови;
Крвца у телу: кужни сокови;
Челик — беочуг; топло наручје;
Подла обмана: смерно наличје!
Да те примами, да те навуче,
Да те истроши, да те утуче,
Да ти лагани уништај спрема,
Па да те нигде, ој! нигде нема!
А кад те једном скр'а, окује,
Да после срамно озго ликује!!!............

Мрка су лица бесних хајдука,
Јатаган оштар, челичана рука,
Пушка до врха пуна олова,
Срце препуно тешких болова,
Плануло ватром горког стрпљења,
И огорчења и прегорења!.......
Хај биће боја! Хај биће крви!
Биће лешева, јуначке стрви!!.........
— — — — — — — — — — — —

И сину зора!
И дође ора!
И пуче пушка!
И јекну гора!
Са Дурмитора до сињег мора,
С Боке которске Босни поносној,
Херцеговини тужној, жалосној!........
Хукнуше кланци, љуља се стење;
А тутањ кида с горâ камење,
Грмљавом јавља суђене дане,
— И жртве јадне непокајане, —
Васцелом Српству — ој на све стране!

И јекну земља, дрмну небеса!
И звизну фијук паклсног треса!
И пљусну крвца, боји камење;

А кроз гудуре и суро стење
Чује се узвик:
„Божја ти вјера!
„Ево нас азур! Хоћеш „ландвера“!?!“........
— — — — — — — — — — — —

И бој се бије, и крв се лије!
Тробојка гордо по зраку с' вије,
А зора руди озго са стења
Опште слободе ... Уједињења! ....
— — — — — — — — — — — —

* *
*

Ој песмо моја друго милосна
— Доста си била тужна, жалосна! —
Рашири крила, полети летом,
Весело, мило широким светом;
Одлети браћи, што бојак бију!
Редићи твоји нек поздрав вију!
Деци поносној, Боци которској!
Полети летом широким светом,
На сиње мор, ој! на Адрију!!.........

4. Фебруара 1882.

Драгомир Брзак.

НАУЧНИ ПРЕГЛЕД.

Минералогија

Манганове руде у Босни. — У другоме броју сарајевског „Требевића“ изишао је чланак г. Dr. Zoch-а о мангановим рудама у Босни из кога вадимо ове податке. Од свију таквих руда у Босни се понајвише налази псиломелан. У грдној се количини ова руда налази на *Озрен* планини около *Хан-Озрена* у селима: *Сировица, Црна ријека, Сабанић, Чевљановић Ђурђевик* около *Ограде* више *Гузиног стана*, недалеко *Одаровића; Ивањска, Доминовић Тјешило.*

Најбогатија су рудишта код *Чевљановића* и *Хан-Озрена.* Код првога места руда избија на површину земље, и простире се у луку од читавог сата ода, а дебљина је слоја до 40 метара. Сем тога главног слоја има још и мањих. — Рудник је као што се види врло богат; зато је босанско рударско друштво предузело прво тај рудник да обрађује и намерава, рад истог, нарочити огранак жељеснице да направи.

Анализе српског фосилног угља. — Последња, педесета књига „Гласника српског ученог друштва“ донела је резултате г. Лозанићевих анализа фосилнога угља из Србије. У једној су таблици изложени процентни састојци тридесет и девет разних примерака добивених у 65 анализа, а у другој су таблици израчунате анализе фосилнога угља по одбитку воде хигроскопне и пепела. Тако израчунате анализе представљају јасније разлику угља, из разних формација геолошких, у хемијском саставу њиовом. На тој се таблици види, како је проценат угљеника већи а кисеоника мањи кед старијег но код млађег угља; па је услед тога и проценат испарљивог дела мањи а кокса већи код старијег но код млађег угља.

Анализирани угљени разређени су, по упутствима г. Хофамна, нашег изврсног рударског инжињера, у ових шес група:

I. Графит, находи се на Століовима, код Жиче.

II. Камени угаљ. Мустапић — Мишљеновац — Кладурова — Осипаоница — Бољетин — Прљите.

III. Угаљ из формације лејаса: Добра — Доњи Милановац — Криви Вир — Брзо-паланачка река.

IV. Угаљ из формације креде. Сење — Сисевац — Сиколе — Жидиље — Равне река — Јеловац — Грделица.

V. *Угаљ из терцијерне формације*. Бела река — Војник — Јелашница — Костолац — Лесковац (срез деспотов. оку. ћупр.) — Медера — Милива — Мисача — Орашац — Отрочка река — Пољаничка планина (окр. ћупр.) — Равнаја — Селиште — Сибница — Турија — Ћелија — Звездан.

VI. *Парафински шкриљац*. Код Алексинца и код Ваљева, у атару села Мијонице.

Најновији учебници Минералогије. — У најновије време изашла су два врло ваљана учебника Минералогије, која ће и код нас заинтересовати многе великошколце и професоре јестаственице. Једно је књига Чермакова, која је први пут сада угледала света, а друго је прерада Наумановe класичне минералогије, која се сада појављује у једанаестом издању. Прва носи овај наслов: Lehrbuch der Mineralogie von Dr. Gustav Tschermak Wien. 1881. 1. Lieferung. Ова књига заслужује пажње, на први поглед, већ због самог имена њеног аутора, јер је Чермак знаменити савремени минералог и петограф. А када се проучи, онда ће се читаоц осетити задовољан и са нестрпљењем очекиваће продужење овог дела (наравно, ако га сам предмет интересује), јер је исто написано врло јасно, а садање стање ове науке у њему се потпуно огледа.

Да прегледамо, летимице, садржај ове књиге задржавајући се по мало на местима важнијим, где је писац показао више оригиналности и одступања од обичног излагања минералогије у школским учебницима.

У уводу, се поред објасњења задатка минералогије, наоди и кратка историја развића ове науке. — Општи део, који је по назорима старијих природњака састављао само *терминологију* минерала, а сада има да обувати њиову, тако рећи, анатомију и физиологију дели се на шест одсека 1.) Морфологија. 2) Фи-

нерална физика. 3) Минерална хемија. 4) Минерогенија. 5) Налажење минерала у природи. 6) Класификација минерала.

Морфологија обувата кристалографију и науку о структури агрегата. — Прво се одређује шта је аморфан, кристалиничан и кристалисан минерал. Највећи део морфологије заузимље наука о кристалима. Кристали су физичка тела а не само геометриски облици. Кристализација се састоји у правилном фиксирању покретних молекила. Кристали расту једнообразним наслагањем материје. Елементи кристала: пљосни, ивице, рогљи — симетрички су распоређени спрам његовог главног пресека. По савршенству симетрије сви кристални облици дају се груписати у шест система. Скоро у свима системима има облика два рода: холоедарских и хемиедарских. Хемиедрију објашњује Чермак претпоставком Делафоса, да су на таквим облицима само наизменични елементи идентични и у физичком смислу, докле су у геометриском сви слични; тетартоедрија је кад је само сваки четврти део једнак. — После овога прелази се на проматрање кристалних оса и параметара, зона и пројекција, кристалних система и разних нотација. За објашњење кристалног састава Чермак се служи Хајиевом молекуларном теоријом коју је Браве допунио и исправио. — Интересантно је Чермаково излагање правилног срастања или близњења кристала, за које је он недавно поставио оригиналну теорију. Близанци постају када се молекили фиксирају пре но што су им се сви одговарајући правци оријентације потпуно подударили. Но потпуност оријентације може бити од три разна степена; а начини близнења такође су од три рода.

Ново је у овој књизи и проматрање *мимезије*, под којом Чермак подразумева срастање кристала са симетријом неког нижег реда у кристални облик неке више симетрије. Такве миметичне кристале представљају нам следећи примери. Леуцит се налази у трапезоедрима, који се састоје из тетрагоналних плочица. Коцке перовскита састоје се из четвоространих пирамида. Миметички су и псеудотесарални облици сенармонтита и апофилита, али се још не зна симетрија њиових саставних делова. Тетрагонални кристали апофилита постали су срастањем моноклиничних индивидуа а ромбоедри шабазита од триклиничних близанаца итд.

Подробно су описане особине унутрашњости минерала т ј *микроскопских* инклузија у истима, а тако исто и интересантни

случајеви метаморфоза. Одсек о кристалографији завршен је морфологиом кристалиничних и аморфних агрегата.

Минерална физика почиње распавом оних особина, које се оснивају на еластицитету и кохезији молекила. Цепљивост, тврдоћа, и корозија површине кристала — описате су у врло лепим чланцима. Занимљиво је да је врло мало места посвећено особинама сјајности, провидности, боји, огребу и другим подобним особинама, које су код минералога стâре школе играле врло велику улогу. За то је кристалоптици посвећен много већи простор, него што јој је у другим учебницима минералогије уступњен. Појави преламања, поларизације и интерференције светлости, кружне поларизације и плеохроизма на минералима, изложени су и објасњени на са свим задовољавајући начин. Сасвим је умесно што је у учебник Минералогије унесено и микроскопско проматрање танких плочица минерала, јер се тако дознају неке њихове особине, а тим путем могу млоги минерали и да се одреде. Кристалоптика је завршена излагањем оптичких особина појединих кристалних система, а тиме је и завршена садржина ове прве свеске Чермакове Минералогије, која се својом ваљаношћу препоручује свакоме, који жели или који има потребе, да се упозна са сувременим стањем ове науке.

Прерађено Науманово издање носи овај наслов: *Naumann-Zirkel,* Elemente der Mineralogie. — Elfte Auflage. Mit. 918 Figuren in Holzschitt. Leipzig 1881 *V*erlag von Wilhelm Englemann.

Као што се из наслова види прераду је учинио знаменити минералог и петрограф, *Циркел.* Ваљонос првобитног Наумановог дела отворило му је приступа у свима крајевима цивилизованог света. Код нас га је популарисао г. Панчић, који је своју Минералегију израдио по Наумановој и по истој много година предавао. Прерада Циркелова осигураће овоме делу и будућност, јер је прерађивач све нове научне проналаске у исто унео и лепо распоредио. У минеротомији готово код сваке главе има по нека новина, а у минерографији је, наместо старе неприродне и сложене класификације стављена нова, која је много прегледнија и природнија. Ево те нове класификације минерала:

I. класа. *Елементи.* — Редови: Металоиди, Метали.
II. „ *Сумпорна јединења.* — Редови: Сулфиди, итд.
III. „ *Оксиди.* — Редови: Анхидри и Хидроксиди.
IV. „ *Халоидне соли.* — Редови: просте и двојне соли.

V. класа *Оксисоли*. — Редови: Нитрати, Борати, Карбонати, Сулфати, итд. итд.
VI. „ *Органогени минерали*. — Редови: соли, угљени и смоле.

Биологија

Вештачки органски облици. — Монијe и Фокт поднели су париској академији наука, у седници од 2-ог јануара ове године, ресултате својих експеримената, да вештачки произведу облике органских елемената. Тим су покушајима произведени облици простих ћелица, ћелица са порним каналима, цеви с дуварима, с тиновима, са хеторогеном зрнастом садржином и т. д. Све се то добија у једној течности под узајамним дејством две соли, које разлагањем својим дају бар једну нерастворну сȏ. Једна сȏ мора бити растворена у течности, а друга се мора налазити у чврстом стању.

Пошто се форме органских елемената (ћелице, судови) производе како у течности порекла органског или полуорганског (пикрат креча) тако и у анорганској материји (силикат натрона), то се облици органских тела неће моћи више разликовати од облика анорганских тела.

Форма вештачких облика зависи од природе, пачасте конституције и концетрације течности у којима се исти производе; а највише зависи од киселине која улази у састав чврсте соли. Сулфати и фосфати дају цеви, а карбонати ћелије.

Сем неколико изузетака, као што су сулфати бакра, кадмиума, цинка и никла, псеудо-органске форме, изазивљу се обичнео под упливом супстанција, што се у правим организмима налазе.

Вештачки органски облици опкољени су правим диалитичким мембранама, које пропуштају само течности. У њима се налази хетерогена гранулитична маса. Они су дакле, како по њиховоме саставу тако и по обику, потпуно сличне са облицима из којих су састављени организми.

Зоологија

Unionidae у Србији. — У првим двема свескама „Рада“ саопштени су неки резулати Друетовог испитивања српских унионида, које су му на преглед шиљали гг. Панчић и Докић. Сада је аутор завршио тај рад и изложие у засебној књизи: *Unionidae de la Serbie* par Henri Drouët. Paris, Baillière, rue Hautefeuille, 19. 1882. — У тој су књизи описане све феле рода Unio и Anodonta, што су до сада у Србији нађене. Ми ћемо их овде побројати са означењем места где су нађене; карактере појединих фела изостављамо с тога што ће скорим, као што смо дознали, изићи на српском језику једна монографија фамилије унионида са анализом српских фела што у ту фамилију спадају.

1. Unio pictorum, Linn. Живи у Сави, на Циганлији, код Ушћа и Шапца; у Ориду и Зеленој Бари; у Дунаву и Језави; у бари код Домуз-Потока.

2. Unio longirostris, Ziegl. Живи у потоку код Ушћа и на Циганлији.

3. Unio tumidus Retz. — у Сави код Шапца. у Ориду и у Јадру.

4. Unio crassus. Retz. — На Ушћу; у Јадру код Лешнице; у Дунаву код Београда и Базјаша; у Лигу: у Морави код Орашја; у Домуз- потачкој бари; у Нишави.

5. Unio ater, Nilss. — У јужној Морави код Алексинца, у Сави код Београда, у Детињи код Ужица; у Ориду; у Морави код Орашја, у Моравици код Алексиначке бање.

6. Unio Savensis, Drouët. Нова фела — У рукавцима Саве око Циганлије, и код Ушћа, у Нишави код Ниша.

7. Uino Bosnensis, Moell — У Детињи код Ужица.

8. Unio Pancici. Drouët — Нова фела. — У Тимоку код Зачара; у Моравици; у Дунаву код Брзе Паланке.

9. Unio Batavus. Lam. — У Дунаву код Београда, Милановца, Брзе Паланке и Базјаша; у Сави код Београда, Ушћа, Шапца, Брода (Босна): у Дрини, Јадру и Моравици.

10. Unio striatulus Drouët. — Нова фела. — У Нишави, Дунаву и Сави.

11. Unio pruinosus. Schmidt. — У Штири код Лознице.

12. Unio amnicus. Ziegl. — У Јадру и Ориду.

13. Unio carneus. Küst. — У Дрини и Јадру.

14. Unio reniformis. Schidt. — У Љигу.

15. Anodonta çomplanata, Zigl. — У Сави код Циганлије и Ушћа; у Дунаву.

16. Anodonta cygnea, Limr. – У Макишу и у Нишави код Ниша.

17. Anodonta Dokici, Drouët. — Нова фела. — Грабовачка бара.

18. Anodonta carïosa, Küst. — Зелена бара, код Брасине.

19. Anodonta anserirostrus, Küst. — У Сави код Ушћа.

20. Anodonta ventricosa. Pfeiff. — У Дунаву код Смедерева; у Тамнави код Уба; у Макишу; у Сави код Београда.

21. Anodonta opalina, Küst. — У Сави код Ушћа и у Грабовачкој бари.

22. Anodonta Savensis, Drouët. — Нова фела. — У Сави код Ушћа, у Грабовачој бари код Обреновца, у Камичку код Шапца, у Детињи код Ужица, у бари код Ниша, у Нишави, у Језави код Смедерева.

23. Anodonta Moesica, Druoët. — У Сави код Ушћа; у Дунаву код Смедерева и у Грабовачкој бари.

24. Anodonta Wimmeri, Drouët. — У Дунаву код Смедерева и у Макишу.

25. Anodonta rostrata, Kok. — У Зеленој бари.

Кад је малени део испитаних места показао овако велику разноликост у фелама онда се може очекивати, да ће се та разноликост знатно увећати, када се по свима крајевима Србије искупе преставници ове фамилије. На прикупљању тога метеријала имали би највише да раде професори и учитељи. Стручњак Друе вели да је ова фауна Србије веома интересна и да је ваља што детаљније проучити. По његовом мишљењу, са том фауном Србија спада у понтичку област.

— Радови Хрвата на Зоологији. —

Torbar J. O selidbi i obsegu putovanja naših običnih ptica-selica. — Rad jugosl. Akad. I.

Brusina S. Prinesci malakologiji hrvatskoj. — I.

Vukasović Ž. O zukalih u glasilih kornjaša. — II.

Brusina S. Prinesci malakologiji jadranskoj. — XI.

Torbar J. Vrsti životinja već u historičko doba izumrlih i uzroci, s kojih životinskih vrstah nestaje — XII.

Brusina S. Naravoslovne crtice za sjevero-istočne obale jadranskoga mora. — XIX. страна 165 i XXVII стр. 141.

Erjavac F. Slavonija i malakologičnomu pogledi. — XXXI.

Brusina S. Prirodopisne znanosti osobito zoologičke, u obće i kod nas.. — Rad XXXVI

J. Šlosser Klekowski Jzvešće o phyto-entomologičkom izletu u hrvatsko Primorje godine 1876. — XI.

B. Šulek. O životu i djelih slavnoga fiziologa Jvana Purkyne. — XXII.

S. Brusina Conchigliae dalmate inedite — Verhandl. d K. K. zool.-bot. Giselsch. 1865. XV Bd.

— — Contribuzione pella fauna dei molluschi dalmati. Wienna 1866.

— — Gasteropodes nouveaux de l' Adriatique. — Journal de Conch. XVII.

— — Monographie des Campylae de la Dalmatie et de la Croatie. Annales de la Soc. malac. de Belgiquə. IV. Bruxelle 1869.

— — Contribution à la malacologie de la Croatie. Zagreb.

— — Ipsa Chiereghynii. Conchyila ovvero Contribuzione pella. Malacologia Adriatica. — Biblioteca Malacologica Vol. II. Pisa 1870.

— — Specie nuovo. Cingula Schlosseriana. — Billetino malacologico italiano. Vol. III Pisa 1870.

— — Rissoa filosa. — Les fonds de la mer. Tom I Paris 1870.

— — Catalogue des Mollusques des vases de Sira. l. c. p. 266.

— — Monographie der Gattungen Emericia unb Fossarulus, — Vert. z. b. Ges. XX.

— — Saggio della Malacologia Adriatica — Billetino Malacologico Italiano Vol. IV Pisa 1851.

— — Secondo saggio della Malacologia Adriatica. — l. c. стр. 113—123.

— — Les ecales de la messageries maritimes dans le Levant. Mollusques Catalogue e t. d. — Les fonds de la mer. 1876. III.

— — Aaggiunte alla Monografia delle Campylaea della Dalmazia et Croazia. — Bulleteno della Societa Malaco-Italia. II Pisa 1876.

Stošić A. Elenco sistematico degli animali dei Mare Adriatico riuniti nella separata divizione della Fauna Adriatica del museco. 1869.

Klećak B. Catalogus ad rationem synonimion ordinatus Marinorum Molluscorum Dalmatiae. 1873.

Stošić A. Mitra zonata. 1875.

Палеонтологија

Најновији рад Брусине.[1] — Има већ више година, како је г. Брусина нашао, у неким новим терцијерним слојевима, неке петрефакте који се нису дали ласно одредити, јер су веома различни од свију до сада познатих типова молусака. Све што су му његови стручни коресподенти могли помоћи била је потврда његове мисли, да ти остаци припадају реду гастеропода, и да састављају особени род. Брусина је тај род назвао *Orygoceras*, којим се именом означује да личи на рогове газеле. Феле овога рода живеле су у слаткој води; то се доказује већ и тиме што су њихови остаци нађени увек у друштву са чисто слатко-воденим шкољкама. До сада су ови петрефакти нађени само у слојевима код Миочића, Кибарића и Сиња. — Врло је тешко одредити у коју групу слатко-водних гастеропода ваља ставити нови род. Вероватно је да Orygoceras спада у пулмонате а поименце у Branchiopneusta. Он нема готово никаквих зоолошких рођака. По форми личи на Dentalium а и на Tentaculites. Како му се сродници нису могли пронаћи то г. Брусина предлаже за исти особену фамилију, каја би се имала звати *Orygoceratidae*.

Шкољка овога рода личи, као што је речено, на Dentalium; она је дакле цевкаста, конична, али симетрична, више ил мање савијена, горе затворена и зашиљена, а доле проширена, отворена и по мало спљоштена, тако да је отвор елиптичан; цев је често мало уврћена око своје осе. Дужина је до 8 mm.

Површина шкољке или је сасвим глатка или је испресецана и украшена малим прстеновима: прстени су попречни, и увек паралелни са отвором.

Отвор је кос и ограничен је једном оштром ивицом. На горњем крају шкољке нема никада прстенова већ је гладак; последњи, ембрионални завој или нуклеус савијен је спирално.

Према томе каква је површина шкољке разликује г. Брусина ове три феле. Orygoceras dentaliforme, stenonemus, cornucopiae. Прва фела нема прстенова а друге две имају их много.

---

[1] Origoceras, eine Gasteropodengattung der Melanopsiden-Mergel Dalmatiens, von S. Brusina. — Штампано у последњој свесци од Beiträge zur Paläontologie Österreich-Ungarns und des Orients. Band II. Hef I. u. II. Ausgegeben am 1. Januar 1882.

О развићу птица. — Једна скорашња књига знаменитога американскога палеонтолога Marsh-а о зубатим птицама баца јаку светлост на питање о развићу ове класе кичмењака. Већина данашњих природњака не сумња више о сродству птица и рептилија, а Huxley је, као што ће многим читаоцима бити познато, сјединио обе ове класе у једну под именом: Сауропсида. Сродство и филиација постоји и доказује се анатомским сличностима, али се природњаци не слажу у питању из којег су баш реда рептилија постале тице. Једни веле од диносауридија а други: од лацертилија. За прве су, тице што немогу летети (Ratitae) најближе првобитноме типу, а по другима су исте — уназађене Carinatae. Трећи веле Ratitae су постале од диносаурија а Karinatea од лацертилија; стабло је тица дакле полифилетичко.

Свакојако, тице стоје у великоме сродству са рептилијама и произлазе из њих. То се сродство оснива на анатомској сличности главних органа. Главне разлике леже у кроју предњих удова и у томе што тице имају кљун а рептилије га немају.

Рептилије имају зубе а тице кљун. Али је Марш доказао да је било и тица са зубима. Па онда, кљун није својствен само тицама. Њега имају неки сисари, неке корњаче и неке изумрле рептилије (Pteranodon међ птеросаурима и Sauranodom међ халисаурима). А и код тица није примордиалан, јер га није било код кретацијских фела, које су имале зубе (Odontornithes). У тој периоди било је два типа таквих тица; једну групу (Odontolcoe), преставља род Hesperornis, а другу (Odontormoe) род Ichtyornis. Први је обуватао велике пловуше без крила, чији су зуби били усађени у каналима, а други род обуватао је мале тице, са биконкавним пршљенима и зубима усађеним у рупице (алвеоле) ове су последње врло добро летеле. Зуби тих првобитних тица личили су и по природи и по развићу на зубе рептилија.

Али како је из вилица са зубима постала вилица са кљуном? — Зубе по целој дужини вилица имали су јурски родови: Pterodactylus и, по свој прилици, знаменити Archeopteryx. Кретацејске одонторните (Ichtoyrnis и Hesperornis) имале су доњу вилицу пуну зуба, а у горњој су исти фалили на предњем делу; вилице су биле канда у некој рожној канији; то је први почетак кљуна. Редуцирање зуба простире се и на доњу вилицу и тако код неких птеросауридија (Dimorphodon и Ramphorynchus) има их само још у задњем делу вилица. Најзад код Odontopteryx-а сви

зуби нестају, а њиове су алвеоле испуњене рожном материом. И те алвеоле нестају а кљун се потпуно развија код терцијерне тице Gastornis и код птеросауридије Pteranodon.

Што се предњих удова тиче то се и за њих може доказати како су разлике могле постати постепеним модификацијама скелета и тегумента. Archeopteryx, који се има сматрати за пернату рептилију, која се на летње навикава, показује нам један такав прелаз. Перје је развијена љуштура, а љуштура је рудимент перја.

Што се тиче питања о филијацији разних група тица са групама рептилија то се може мислити: 1) да су из Carinata послате Ratitae кад су им крила закржљавила, 2) да код ових никад крила нису ни служила, дакле да међ двема групама тица нема никаква сродства, 3) да крила Ratita престављају прву фазу у развићу крила, кроз коју су морали проћи и крила Carinata. — Прву претпоставку обарају и ембриолошки и палеонтолошки разлози: ратите у ембрионалном развићу не пролазе кроз фазу карината, и друго те две групе нису се у ранијим епохама мање разликовале но данас, већ више. — Да међ обема групама постои сроство доказује што ембрион карината пролази кроз фазе ратита. Највероватнија је дакле трећа ипотеза: да су се каринате развиле из ратита.

Како се развила способност летења? Почетак је био код рептилија, што су на дрвима живеле. Најслабији се лет данас види код неких жаба и гуштера, веверица Galecopihtecus. — Archeopterix је такође тешко летио. Првобитне тице имале су рудиментарно перје и крила; постепеним навикавањем на лет циркулација је крви постајала бржа и крв се загрејала. — Тако су се тице постепено развијале из рептилија. А из кога баш племена ове класе?

Анатоми и палеонтолози наоде довољно разлога тврђењу да прзоце тицама ваља тражити у Хекслијевом реду Ornithoscelidae.

ПОЛИТИЧКА КРОНИКА.

Сваки, који пази и проучава политичко кретање нашег народа, могао је очекивати да ће скупштина, која се ове године састаје, бити много бурнија и значајнија но прошлогодишња. И доиста, они, који су се томе надали нису се преварили у својој нади.

Одмах у почетку, чим се скупштина састала, показало се да постоји огромна разлика у схватању и оцењивању положаја наше земље, и у оценивању правца, којим треба поћи при извршењу народног задатка.

Напредњачка већина хтела је одмах у почетку рада да покаже своју моћ, и то ничим другим но бројном већином. При избору разних одбора напредњаци су искључили целу мањину из њих и изабрали су одборе искључиво од самих напредњака.

За састав адресе изабрали су нарочити одбор од 15 чланова, па и ту су узели све саме напредњаке, не пустивши чак ни у овај одбор ни једног радикалца.

Мањина скупштинска, која је била искључена из свију одбора, поднела је скупштини засебан пројекат адресе.

Пројекти адресе већине и мањине само се у томе слажу што уљудним и достојним начином отпоздрављају владаоца, а у свима осталим тачкама битно се разликују.

Адреса скупштинске већине хвалила је владу за сав рад њен, па и за онај, који је очито био супротан позитивним законима, и одобравала је без икакве предохране и обазривости све владине пројекте поменуте у престоној беседи, које мисли влада скупштини поднети.

Осим тога адреса већине скупштинске прихвата радосно владину намеру да протури прво разне законе, од којих је мно-

гима једина цељ просто утврђење напредњачке странке, па тек онда да се приђе мењању устава.

А што је најчудније, и ако чак и сама престона беседа признаје да су финансиски закони, који су на прошлој скупштини донесени, хрђави и неправедни, напредњачка већина у својој адреси нема ни једне речи за покуду тих закона, саслушава мирно и без протеста признање министра финансије, да је неке од тих закона оборио расписима и ни једном једитом речицом не покушава бар да пребаци влади што својевољно законе обара, нити устаје да заштити ред и законито стање у земљи, већ прима са задовољством изјаву министрову, којом признаје да је закон порушен.

Даље, адреса напредњачке већине не спомиње ни уколико хрђаве последице Бонту-овог уговора, не изражава зебњу за чување српских интереса, но поред толиких мана, које су се обелоданиле и показале — налази још речи за похвалу владе, која је финансиско стање наше у основи пореметила. —

Што се спољне политике тиче, ту напредњачка већина у скупштини прихвата радосно и ободрава владу што се у спољној политици наслања на Аустрију и што се поводи за саветима те државе и повија за њеним интересима.

На послетку обећава да ће све реформе у управној и црквеној струци, које влада буде поднела, прихватити и усвојити — и што је најгоре прихвата и промену даначне системе, само да би могла данак увећати.

Пројекат адресе скупштинске мањине битно се разликује од адресе скупштинске већине. Он тражи да скупштина у име народа осуди владу што је погазила и оборила позитивне законе, тражи да се укори влада што нигде није следовала за политиком штедње, но свуда расипала народни труд — народни новац; тражи да се спољна политика води у духу народног предања, у духу ослобођења и уједињења српства, а да не служи интересима оне државе која је до сада била и која ће остати и даље највећи противник српског ослобођења и уједињења; тражи да се стари и опробани пријатељи не напуштају за тренутне и пролазне користи, јер ток цивилизације води томе, да сваки народ добије своје слободе и своје право самоопредељења.

Пројекат адресе опозиције, која се осим три четири човека, што припадају либералној странци, састоји из самих радика-

лаца, захтева у име народа да се администрација упрости, да се началства укину, али да се место њих никако не установљавају нова надлежателства, а нарочито ни под коју цену старе и омрзнуте кајмакамије.

Пројекат адресе радикалаца тражи да се пре свега другог донесе још једном закључак за сазив велике скупштине (као што то устав захтева) и да се пре промене устава само оне реформе уводе које су преко нужне и неодложне; а све остало да се остави и да се тек онда изведе кад се устав, као основа свију других закона, промени, како би према томе све изведене реформе биле у складу и извршене по једном основаном плану и у духу основанога начела народне самоуправе, које би било освештано новим уставом.

Осим тога, што се мањина скупштинска разликовала од већине у другим пердлозима, она поглавито никако није могла пристати да се пореска система мење само за то, како би се што већи данак ударио и што већи новац од народа измамио.

У пројекту адресе скупштинске мањине тражено је да се лањски финансиски закони замене другима, који ће почивати на праведној основи а међу тим бити прилагодни народњем духу и његовом економном развићу.

Да би се што већа штедња увела у државној управи, а нарочито сада према опалом стању земље, пројекат адресе одборске мањине није могао прихватити предлог владин да се посланства умноже, јер издатци што се чине по тој струци далеко надмашују оне користи, које држава од тих посланстава има.[1]

Конвенцију о пловидби на Дунаву и друге трговинске и међународне уговоре адреса мањине обећава с разлогом да ће их тек онда примити, ако нађе да су у њима довољно заштићени српски интереси.

---

[1] Очигледни је пример за то посланство у Паризу. Посланик г. Мариновић први нам је нашао „солиднога“ Бонту-а и послао га амо у Србију. Кад је у последње време „Ген. Унија“ била већ на прагу банкротства, место да извести амо владу о ровитом стању те банке и да предупреди издавање железничких обвезница, г. Мариновић све до у очи самога дана кад ће „Ген. Унија“ банкротирати једнако јавља амо како је та дружина бајаги ван сваке опасности, па онда тек на један пут без икаквог објашњења сутра дан јавља: „Ген. Унија банкротирала.“ Нашто су нам посланства, кад нам овако наопаке услуге чине, да нас до последњега часа *обмањују* о правом стању ствари?

Према садржини једне и друге адресе сваки је могао очекивати, да се те две адресе не дају у једно спојити и прелити, јер почивају на супротним назорима једне и друге странке. Према таквој супротној садржини, а нарочито што је већина искључила опозицију из свију одбора, па и из одбора за састав адресе, није могла мањина скупштинска да потпише адресу већине скупштинске, нити је хтела да потписом даде влади прилике да потпис адресе тумачи као знак поверења влади од стране опозиције.

У истом времену кад је опозиција изјавила да неће потписати адресу већине напредњачке, стигао је и глас о паду „Генералне Уније“ и штети, која је тиме Србији нанешена.

Овај глас још више је учврстио опозицију да не дâ свој потпис на ону адресу, која хвали владу и која јој изражава највеће поверење за њену мудру владавину — баш у тренутку кад је Србија том владавином оштећена са много милиона динара.

Држање опозиције у скупштини и глас о пропасти „Генералне Уније“ — срушили су и последњу веру у опстанак владе, која је довела Србију на ивицу пропасти. У тој забуни, у самртном страху, у ужасу од одговорности коју предвиђа, влада је малодушно прибегла престолу и истакла владаоца да је он брани и штити од заслужене одговорности.

По нашем мишљењу у колико је кнез прекорачио границу своје уставне владавине, у толико је влада још више повредила уставност истурајући прса владаочева да је брани од нападаја, које је она својом лакоумном радњом на се навукла.

Реч кнежева, коју је упутио био преко председника скупштине целој скупштини и народу, није ни више ни мање но повреда установе народне скупштине.

Ако владалац по својој дужности прати све што се збива у земљи, и све посматра с тачке с које се даље види и с које висине он оцењује рад скупштине, који спречава правилан развитак државни и земаљски — и ако на себе узима ту моћ да каже: ја не могу дозволити да се политичке тековине изиграју правцем, који би био самоубиство за ред у земљи и спољни њен положај; — онда владалац збацује са себе штит неодговорности, и узима на себе улогу да може боље оценити и схватити земаљске потребе и земаљске жеље — но што их сам народ оценити може.

Прави смисао сваке уставности почива на томе да је народ кадар да оцени потребе и жеље своје и да је кадар да изабере пут и начин како да дође до подмирења својих потреба и до испуњења својих жеља.

Народ даје израза својим потребама у скупштини, а владалац даје поверење своје људима, који уживају поверење већине скупштинске.

Десили се да скупштина или многобројна мањина скупштинска не одобрава правац и политику владе, онда владалац нема права да осуђује скупштину, а тим и оне, који су такву скупштину изабрали, но му остаје једино право да скупштину распусти и да у виду нових избора упита народ одобрава ли рад својих преставника или не.

Кад владалац каже: „ја нећу никад дозволити да се политичке тековине, *за које сам пред народом одговоран*, изигравају лакомислено правцем, који би био самоубиство за ред у земљи, за спољни њен положај;“ онда он у том случају кад тако оцењује рад скупштине, или једне огромне мањине, која је готово половина народних посланика, нема ништа више да ради, и не треба да се меша у политичка трвења, која се такође чине из љубави и дужности спрама земље и њега — но има на предлог и одговорност својих министара да распусти скупштину. Ако резултати нових избора покажу да народ остаје при својим захтевима и при својим посланицима; онда владалац не одговара народу, јер је народ сам себи определио правац политике.

Ако пак резултати избора покажу да народни посланици нису погодили пут и правац којим би требало поћи у унутрашњој и спољној политици; онда је народ одобрио политику владе, која толико поверење код владаоца ужива, да се овај пре посумњао у правилан суд и оцену народног преставништва но владе своје и на предлог ове распустио је скупштину.

Али ако владалац без апела на народ сам на своју руку узима да сам по својој памети оцењује који је правац бољи кад се скупштина подвоји у два правца, који су бројно скоро подједнако јаки, онда тим самим владалац *сам* скида са себе уставни штит неодговорности, постаје одговоран, спушта се у обичну партајску борбу у којој сваки мора да вуче свој део одговорности.

По уставним појмовима то не би требало и не би *смело* да буде, а ко тако чини, чини на свој ризик...

Тек свакојако једно је јасно: да то није пут којим се јача љубав и оданост народа владаоцу. Правити од владаоца члана једне политичке фракције у земљи — то никад не би учинила ниједна права уставна влада, па не би допустила да се пође тим путем баш ни онда кад би иницијатива за тај погрешан корак потицала од самога престола. Уставна влада треба да је увек спремна пре да поднесе оставку но што ће допустити, да владалац мимо ње узима на се какву улогу, за коју се мора одговарати те се тиме руши владаочева неодговорност.

Свакој влади најпрече је да чува устав како спрам повреда, које могу доћи из скупштине, тако и спрам обилажења, које се може десити од стране владаоца.

Напредњачка влада показала се тако лакомислена и неуставна, да је из страха од одговорности за своју хрђаву политику прибегла владаоцу и овога истакла у први ред за одбрану њене хрђаве политике.

Но овај пут народ је разумео право стање и одма је почео одвајати владу од владаоца и овога је поздрављао верно и одано, а владу је осудио шиљући многобројне честитке скупштинској мањини, којој у најтоплијим изразима одобрава рад и правац. Али и ако је народ овај пут одвојио одговорну владу од неодговорног владаоца, питање је хоће ли он то чинити увек ако се овакве појаве понове? Народна памет оцењује ствари одсечно и јасно, она сва питања одмах сведе на најпростију формулу, која би у овом случају изгледала овако: „Не поставља влада кнеза, већ кнез владу. Ако влада хоће да учини што неупутно и противуставно, владалац је не мора послушати. А ако је и у томе послуша, то није што мора већ што и *он сам* тако хоће. А кад он сам напушта свој неодговорни положај па се идентифицира са одговорном владом, за што да га од ње одвајамо ми?..

А какав ток узимају догађаји кад овакав круг мисли пође циркулисати по народу — то сви добро знамо. С тога нам и изгледа врло подозрива лојалност спрам престола сваке оне владе, која истицањем владаоца потискује догађаје у овај колосек....

Може се приметити да педесет и неколико посланика не сачињавају скупштину и скупштинску већину; али ко хоће да по већини посланика у садашњој скупштини оцењује и већину у народу, тај би се јако преварио.

У нашој народној скупштини има свега 129 посланика народом изабраних, а половина од тога износи $64^1/_2$. Кад се још узме та околност, да посланици из ново добивених предела још немају грађанске куражи да отворено искажу своје мњење и кад се зна да њихов број износи на 24, онда опозиција, која броји од 55—60 чланова, готово искључиво из старих граница Србије — може се насигурно тврдити, да представља већину народа или да је израз јавног мњења у Србији.

Кад се тој околности дода још и то, да се највеће дело владине најмудрије политике скрхало и срушило на срамоту њену и њене скупштинске већине и да је Србија оштећена са много милијуна динара; онда се мора признати да се опозиција сасвим уставно држала, кад није хтела потписати адресу и кад је ишла на то да се учини апел на народ.

Влада и скупштинска већина не уживају поверење у народу, и на опозицију пада тешка одговорност, ако би она могла да осујети какво питање, које би по њеном мињењу огромне штете народу напело — па не би учинила све што јој њезина дужност спрам народа налаже, да то постигне. И ако би у том случају требало кога опоменути да не изиграва политичке тековине, за које је народ толику крв пролио, то би требало опоменути владу да из страха од одговорности за своје погрешке, не употребљује сва средства да се супрот јавног мнења одржава на власти.

* * *

Можда није било у свету никад таква јасна примера, да се једна влада покаже посве неспособна и неувиђавна при стварању каквог закона, као што се показала напредњачка влада кад је уговор с Бонту-ом протурила.

Све, али једном речи све, што је опозиција предсказивала испунило се, и то у такој наглости и у таквој форми, да нема више сумње ни за најтупавијег човека, да је влада проиграла како своје знање и вештину тако и политичку увиђавност и показала се као најлакоумнија влада од како је Србије.

Један од говорника, који су подизали свој глас против уговора са Бонту-ом, казао је ово: „главна питања, која решавају судбину овог уговора, ова су: 1, питање о ниском курсу ($71._{400}$), 2, питање о цени железнице, 3, питање о солидности предузимача, 4, питање о конкурсу и 5, питање о политкчкој цељи овог друштва, које је склопило овакав уговор са нашом владом“.

На прво питање одговорио је он, а с њим и остали опозицинари, да је курс $71._{4}$ или 357 од акције врло низак, кад се толика јемства дају од српске државе, кад се залажу скоро сви дохотци државни.

Влада је онда одговорила, да је курс доста висок, и да се не можемо никако надати бољем курсу.

Није прошло ни година дана, а г. Чедомиљ уверава остале финансијере, којима после пада „генералне уније“ нуди израду српске железние, да је курс врло низак, и да се на самом курсу може заслужити на 8—10 милиона, јер се наше обвезнице (357) продају по 420 до 440 динара.

Продајна цена на берзи бриселској показала је, да је опозиција право имала кад је доказивала да је курс низак и да се може према оним гаранцијама, које српска држава предузимачу даје — добити много већи курс. Доцније сам г. Чедомиљ признаје и уверава да би предузамач наше железнице на 200.000 државних обвезница, које су му уступљене по курсу 357 могао при продаји по курсу 422—440 добити 13,000.000 до 16,000.000 динара.

На друго питање о цени железнице доказивао је известилац мањине, да је железница скупо уступљена и да по предрачуну Понсеновом и доцније комисије износи 160.000 динара километар, а уступљена по 198.000 динара. Цела влада доказивала је да је цена умерена па чак и ниска, шта више неки су престављали да се Бонту у цени преварио.

Није прошло ни неколико месеци, а ми чујемо да је „Генерална унија“ продала исту концесију Бонту-у и Виталису за 160.000 дин. по километру, а први да је Виталису уступио за 145.000 под тим условом, да штету и добит заједно сносе.

Сад кад је банкротирала „Генерална унија“ и кад смо грдно оштећени, уверава г. Чедомиљ друге предузимаче да је цена врло скупа била, да је „Генерална унија“ продала концесију за 160.000, и да предузимачи, који су примили израду железнице имају опет доста велику добит.

На тој продаји концесије добила је „Генерална унија“ на $13^1/_2$ милиона динара. На другој продаји добио је Бонту $5^1/_2$ милиона динара.

На треће питање о солидности предузимача доказивала је опозиција да предузимач није солидан, јер га и сам уговор карактерише као швиндлера и подвалацију. Влада на против доказала је најватреније да је Бонту — најсолиднији предузимач под сунцем, да се солидни предузимачи не могу ниже примити, и да би се Србија изложила великом ризику кад би одбила таког светског предузимача који је чувен на све стране као солидан и поуздан.

Није прошла ни година дана, а Бонту се показао као највећи каишар и варалица. Он је закачио српску државу са 80.000 железничких обвезница, колико ћемо бити у стању да од ове цене повратимо видићемо тек доцније. Међу тим сам г. министар финансије уверава предузимаче, којима нуди израду српске железнице, да штета колико се сад предвидети може износи на 18—20 милиона динара.

На четврто питање о конкурсу одговорио је говорник, а с њим и цела опозиција, да је влада погазила закон о уступању државних грађевина у израду, а нарочито § 18, да је тим искључила све друге понуђаче, који су могли корисније понуде поднети, да је тим навукла на се сумњу, да је тим узела на се огромну одговорност за све хрђаве последице тога уговора, и да је напустила практику, које се обично све друге државе придржавају у подобним питањима.

Влада је одговарала да се железнице нигде не дају путем јавног конкурса. Није прошло ни месец дана, а владе аустро-угарске дају две железнице путем јавног конкурса.

На пето питање о политичкој вредности овог друштва, а нарочито о томе да Бонту-а потпомаже аустриска политика, одговорио је говорник и остала опозиција да је Бонту агенат Аустрије, да „Генерална унија“ Лендер-Банка и Ландес-Банка стоје у свези и да под окриљем аустриске политике чине предузећа на Истоку, која у крајњој мети теже покорењу Истока Аустро-угарској. Није прошло ни месец дана, а докази излазе да је Бонту основао Лендер-Банку и да је он њен главни оснивач; да је Бонту основао Ландес-Банку и да је њен потпреседник, и т. д.

Сад после пада излази најочитије да је Бонту био агенат аустро-угарске политике на Истоку — и да је ишао да Србију средством банке савршено упропасти и подвргне аустро-угарској.

Дакле није прошла ни година дана а обелоданило се све што је пређе опозиција предсказивала и наговешћавала.

Влада при протурању железничког уговора заложила је најсвечаније своје име, своје знање, своје поштење и своју политичку увиђавност и мудрост и није прошла ни година дана а сви су се ти „залози“ владини показали као ништавни и без вредности.

На крају године она је оштетила по самом признању њенога мин. финансије Србију са 18—20 милиона и упропастила је српске финансије и правилан развитак економног стања српског народа. Она је навукла на себе огромну одговорност — а да ли ће збиља и одговарати показаће најскорија будућност.

* * *

22. фебруара изненадила је влада престоницу прогласом краљевства у скупштини. Мисао, да се Србија прогласи за краљевину, поодавно се повлачи код нас — управо још од оног доба кад је то исто учинила Румунија, на коју се наши државници прилично угледају кад се ствар тиче формалности. Но у опште се држало, да ће тај проглас, ако га буде, бити о великој скупштини — ако и не буде, — као што би и био ред.

Али куд је влади, у оваким њеним јадним и жалосним приликама, још и до тога, да пази кад је чему ред и време! Бонту је банкротирао, а с њим је морално банкротирала и садашња влада. Вест о огромној штети, која је тиме постигла Србију, изазвала је велико неспокојство у народу, „безборазно јавно мњење“ гунђа, шкргуће зубима и стеже песницу — опасност се примиче и ко ће ти ту сад пазити још и на неки ред и време, већ дај забашуруј, замазуј, вараклиши, пали политичке ватромете и бенгалске ватре, не би ли се уз праску ракетла и на бледој светлости шарених фењерчића бар за тренутак заборавила и улепшала ругобна слика издаје српских интереса учињена земљи Бонтуовим уговором. И тако, по нашем уверењу, што је влада *пожурила* овако са прогласом краљевства, за то опет имамо у последњој линији да благодаримо банкротству Бонтуовом. А да *би овај* акт дејствовао што боље у смислу покрпљања на хи-

љаду места продераног владиног ауторитета, цела је ова ствар држана у највећој тајности. Кад је председник скупштине почео читати предлог у скуп. о прогласу краљевства, напредњачка већина гледала је и слушала тако убезекнуто, да се свакоме могло читати на лицу, да о целој ствари није знао ни словца. Наравно, напредњачки министри нису сматрали за нужно да то раније саопште у клубу својим присталицама из скуп. већине. А и пашто? кад та већина и без тога увек уредно глса „*за*."

Односно самога факта: прогласа краљевства, слабо што имамо рећи. Душанове круне ни мало нас не одушевљавају. Желимо нашој малој земљици, да порасте и ојача сједињењем са осталом српском браћом, да буде снажна, напредна и пред светом угледна. Међу тим мислимо да снага и углед наше земље у истини зависи од економскога благостања народног, од његових добро уређених финансија, од јаке и обилно распрострте просвете, од високога и учвршћенога морала,од осигураних грађанских слобода и чврсто организоване војничке снаге народне, а врло мало или нимало од титула и назива. И желели би да то сви они, којима је стало од народнога бољитка и напретка, никад не губе из вида, јер је врло опасно кад се замуте појмови: у чему лежи управо права снага и величина народна, а ми не мислимо да лежи у титулама. И пред собом и пред светом ми ћемо вредити само онолико колико будемо имали истинске, праве снаге, а не онолико коликим се титулама окитимо. Што су негдашњи турски пашалуци постали данас независна српска држава, то није с тога што је ко са стране мислио да ми имамо право на то, већ што смо ми имали довољно снаге да то право освојимо. И ако нам је Европа данас то право признала — то није с тога што смо ми *некада* имали своје независне државе, већ што смо *сад* показали толико снаге да је можемо имати. Доведе ли нас хрђаво вођење народних послова да материјално пропаднемо, да од сиротиње физички као раса закржљавимо, да морално угњилимо и протрулимо, наша је пропаст готова, па звали се ми овако или онако — титула нас не ће спасти. Пропадале су државе и са титулом *царевине*.

Нагласив ово: где управо треба тражити прави основ величине и снаге народне, држимо да нам није потребно напомињати и то, да ми потпуно појмимо како то много значи бити *независна држава*, и да се радујемо сваком оном акту који би ојачао и учврстио ту независност. У том реду мисли ми не ту-

бимо из вида ни саму формалну страну тога питања. Ако су појмови код раскомаданога Српства и погледи у осталих европских држава такви, да у њиним очима *краљевина* Србија више важи но *кнежевина* Србија, ако узвишење наше земље на краљевство може помоћи да се заветна српска идеја ослобођења и уједињења што пре изврши, да се спољна политика Србије од сад води боље у духу народних интереса и т. д. — онда ми, баш с тога што нисмо формалисте, — поздрављамо краљевину! Шта нам је стало до форме, ако само народна ствар добија. А популарност или непопуларност нове краљевине управо ће од тога и зависити, у колико у новој краљевини народне ствари пођу на боље но што су ишле у старој кнежевини. И у томе не треба нико да се вара.

* * *

Устанак на српскоме југу не само да још траје, но се непрестано шири. Аустрија тако крије вести с бојнога поља, да је врло мучно знати какво је право стање ствари. Али судећи по великим спремама, што их Аустрија чини против устанка, може се са сигурношћу рећи да је пламен свете буне за права и слободу далеко захватио. Несумњив је факт, да устанак данас боље стоји но икад од свога почетка, а можда би стајао и боље, да српска влада не пречи свима средствима свако помагање усташке нејачи. Оно што чине туђини: Инглези, Французи, Швајцарци, Италијани за херцеговачко-босанско-бокељску устаничку нејач не смемо чинити ми Срби, рођена браћа! Оно што је дозвољено целом свету, забрањено је нама; оно што нам налаже сама човечност да чинимо — забрањује нам наша влада!

* * *

Из братске нам Бугарије имамо да забележимо радосну вест, да су тамошњи родољуби прегли да се организују, како би снажније могли сузбијати садашњу реакцију, која као мора притиска њину лепу земљу. На више места држани су скупови, где је програм странке читан и примљен с одушевљењем. За основ организације узет је програм српске народне радикалне странке. Бив. потпредседник народнога собранија г. Сукнаров, шаљући нам један програм своје странке, која се званично зове: „либерална партија,“ пропраћа га овим пријатељским речима:

„Ево вам нашега програма, који је, као што ћете видети, ни мање ни више, већ програм ваше странке у бугарском издању. Ово је мислим најбољи доказ да је постигнут потпуни узајмни споразум, и у то име можемо један другом честитати"...

Честити брат јавља даље да су њиној странци приступили још и Балабенов и Икононов „пошто су се уверили да се бугарски народ не може усрећити садашњим режимом."

Наравно, да су слуге јункера Батемберга одмах потрчале да овај слободоумни покрет угушују. Старина Цанков већ је насилно ухваћен и без суда и пута отеран онако по турски у Шумлу у заточење. Зар је мало бугарских патријота испаштало своје родољубље у заточењу по малој Азији, но је потребно да те муке народне јункер Батемберг допуњава новим отачанственим издањем турскога силеџилука, замењујући Дијарбекир и Ђутају шумланским казематима?

Али ми се уздамао да млада бугарска странка слободе и боље будућности неће малаксати под притиском садашње слепе и тупе реакције. А бугарски народ, који је претурио преко главе онолику и онако другу турску силу, прекужиће и привремену обест једнога разузданог Батемберга.

КЊИЖЕВНОСТ.

Засебна хигијена. *Дијететика. По најбољим писцима саставио Др. Јован Валента. Свеска II. II. део.* **Храна.** *У Београду, издање и штампа државне штампарије. Цена 3 динара. 8⁰. стр. 397.*

У предговору каже писац: „1877. године у лето изишао је I. део *моје засебне хигијене*, „о ваздуху“ — — ове сам речи навео само ради оне реченице, коју сам ја подвукао. Дакле I. део *моје* хигијене, а ово је други део, разуме се, опет *моје* засебне хигијене. Даље се у предговору каже: „за основ распореда служила ми је књига професора Ранка: изхрана човека, али само за основ, јер су у III. глави те књиге, о јестивима, ова у веома скученом оквиру посматрана, а највећи део целе књиге — истог обима као ова — (глава II. IV. V. VI.) заузимају теоретичне расправе без практичне вредности за нас.“ Дај да видимо у Ранке-овој (а не Ранковој) књизи, о чему се теорише у оним главама што немају практичне вредности за нас. Глава друга: Јустус Либиг и историја теорије изхране. Глава четврта: опити изхране. Глава пета: о изхрани народа (тачка 4: изхрана у прво дечије доба и у старости). Ово *довде* важно је да се зна, с тога садржај шесте главе не наводим. Даље вели писац у предговору: „у нашим садањим околностима, држим, да је од велике важности посматрање и оцена појединих јестива у њиховој практичној употреби; а ту заузимају месо, вода, хлеб и алхохолска пића прва места. Зато су ова јестива и средства за уживање пространо описана и зле последице последњих живим бојама нацртане. Односно примене начина изхране разложио сам само дечији век, а поглавито одојчета, опширније, јер се у том веку највише код нас греши, као што се то најбоље у великом помору деце у првој години најжалосније огледа; *а за остало време* човечијег века нисам могао опширно начела

и начин изхране разложити, да не би књига постала одвише велика.“ Из свега што је до сада наведено ваља узети на око ово троје: 1.) г. писац зове ову хигијену *моја* хигијена. 2.) г. писац вели да је Ранкеову књигу употребио само за основу распореда, значи за систематику, тим пре што је она пуна теорије неважне за нас и 3.) г. писац каже да за „остало време човечијег века“ није могао опширно разложити начела и начин изхране зарад оскудице у простору. Видећемо да овај нијдан навод не стоји, а зашто је г. аутор нашао за потребно да у предговору одступи од истине, није ни мало интересно истраживати на овом месту. Прва тврдња не стоји за то, што овај други део „засебне хигијене“ није ни компилација, већ *превод*, и то поглавито из два дела немачка; друга тврдња не стоји за то, што је г. аутор Ранкеову књигу превео, дакле није је употребио само за „основ распореда“, већ за сам текст; трећа тврдња не стоји с тога, што је на место главе треће Ранкеовог дела (Die Nahrungsmittel des Menschen) превео читаве две свеске другога једног аутора, које се односе на исти предмет (Die Nahrungsmittel von Edward Smith 1—2 Theil). На оскудицу у простору није се могао г. аутор тужити с правом, јер где се на место једне главе умећу две свеске, ту не може говора бити о некој оскудици места. Биће други један узрок, а то је овај. Ранке говори у својој књизи само о изхрани у прво дечије доба и у старости, па с тога је и г. аутор себе ограничио у том правцу. Но г. аутор рече у првој књизи ове хигијене, да се у овим књигама штампају његова предавања на великој школи по том предмету. Минхенски професор Ранке није одиста ни сањао да пише предавања за нашу велику школу! Могуће је да би у том случају променуо план свога дела, те би ми били данас сретнији. Но да пређемо на саму књигу о „храни“.

Је ли погрешно преводити? Није. Напротив наша би просвета данас много боље стојала да су честите књиге превођене, али само *честите књиге*. Док наши г.г. аутори не могу израдити честит и савршен оригиналан посао, боље је и *преводити*. Али и то није мала ствар. Ваља пре свега знати изабрати књигу, једно честиту по себи, а друго према нашим околностима. Напослетку може се далеко пре дозволити стручњаку да чини извод из страног дела, но да оригинашие као што је поступано у I. књизи ове хигијене што је оцењена у предпрошлој свесци „Рада“, или као што је учињено у овој књизи, што је сад преда

мном, која нити је превод, какав треба да је превод, нити је извод. Прво реч две о избору а затим о преводу.

Ранкеова књига, кад узме човек у обзир сврху у којој је писана, није лоша књига, на против, то је књига честита и ваљана. Ранке је своју књигу написао за једну популарну природњачку библиотеку. Према томе његова књига има једну ману — а то је, да баш никако није популарна. Но у осталом то је мана са којом имају да се разрачунају њезини немачки читаоци — нас се тиче друго нешто, друга једна мана, која није органска. Наиме: Ранке није писао *учебник*, већ једну расправу за *поуку*, и то за публику, која ће ту расправу читати кад буде особито расположена за то. Код нас је тој књизи одређен други задатак: она би имала не само послужити кло *део* „засебне хигијене“ једнога нашег автора, већ и као *учебник*. Тој цељи пак она не може послужити, с тога што није ни писана у тој сврси. Према том ја бих потпуно био задовољан да је Ранкеова књига преведена за се и дана публици. Да ли би она нашла довољно читаоца, који би је разумели, то је друго питање. То је један разлог, што се има изнети против тог, да је Ранкеова књига ушла у ову хигијену, а други је разлог: начин како је она превођена. Но о том после.

Дело Смита такође је честито. Но опет је мана ово: да и овај автор није помишљао да пише „преподавања“ за српску велику школу, нити пак део „засебне хигијене“ за некога нашег г. автора, иначе би може бити и он променуо начин излагања. Из овог дела могле би се у учебнику употребити само „хемијске таблице“, но оне су већином застареле, а имају и ту ману (кад њима хоће неко да се послужи за учебник), што су у њима бројеви просечни (средњи хемијски састав јестива) и што таблице нису довољњо опширне. Смит је писао за читаоцѐ, који имају воље да баш о томе предмету читају шта повише, за човека стручњака нема у његовој књизи *довољно* материјала.

Сад да пређем на начин превођења.

Да су та два дела немачка преведена на српски језик начином, како је уобичајено преводити, оно би од ове хигијене било толико добити, да би имали та два дела преведена у њој. Али је г. автор нашао за потребно да скраћује оригинал, и то са свим немилосрдно, без икаких обзира. Тешко је погодити из каких је мотива то чињено. Но доста томе да је тиме, особито Ранкеова књига, потпуно онакажена. Та књига дакле, кад се узме на ого

начин како је превођена, и није управо преведена, јер се овако осакаћен превод не може рачунати у ваљан и честит, по том је све једно као да га и нема. Како је бесмислено изостављано, да би се ваљда „добило простора“, довољно ће бити да наведем само један пример. У глави другој, где је кратка скица историјског развитка науке о изхрани, изложено је у веома кратким потезима учење Аристотела о овом предмету, али је наш г. автор баш из средине тог учења изоставио читаве три стране, и на осакаћен почетак надовезао свршетак, без икакве друге промене (стр. 55—57 оригинала, стр. 32 срп. превода). Затим је и опет изотављано, и то Шталова хемијска флогистичка система, а преведено је оно што се напомиње о Теофрасту су Парацелзусу (— је ли ово судбина, да је наш г. автор и нехотице овом великану „шарлатанском“ морао ипак одати велику почаст?). Незнам из каквих је разлога изостављено оно неколико речи о Халеру, тим мање што је Халер, ако не иначе, а оно бар ради методе, којом се служио у овој грани испитвања физиолошког, заслужио нарочити спомен. Ваља знати, да се Халер при испитивању изхране служио истом методом, помоћу које су нас данас тако далеко одвели Минхенски физиолози: *Bischoff*, *Pettenkofer* и *Voit*. На место да је г. автор све редом преводио како се и приличи (узгред речено наш г. автор и није дорастао да буде цензор проф. Ранке-у), он је уметнуо у ову другу главу један нов — и опет популаран чланак — „данашњи назори о кружењу материје разложени у чланку атомско путовање“, што је преведено из журнала „Das Ausland“. Читајући овај — одиста врло, врло популаран одељак, непрестано су ми зујале у ушима речи г. автора „сама пак преподавања хигијене на великој школи као науке треба да буду основана на начелима научним.“ Изгледа да је г. автор прилично труда положио, само да би искупио све што би могло повећати волумен његове књиге. Жао ми је што бар није г. автор бољу пажњу поклонио, да *свагда* тачно преводи (што је у осталом иначе одиста и чињено) да не би човек услед погрешног превода кривио немачког автора. Тако у српском читамо: „по данашњим назорима науке, које је Либиг сам утемељио, задатак је изхране тела двојаки, који често у један се споји, али не мора свагда заједнички бити“ — — док у немачком стоји: „Nach den heutigen Anschauungen, *an deren Ausbau Liebig selbst den thätigsten Antheil nahm,* hat die Ernährung *wie in der alten Liebig'schen Theorie* zwei verschiedene Aufgaben, welche, wen sie auch

oft zusammenfallen, doch nicht immer zusammenfallen müssen." —
— Ја свраћам пажњу читалаца на ова подвучена места. Можда није то само случај, да преводилац није схватио значај ових неколико речи. На немачком језику је ствар изложена *историјски тачно*, док је српски изложена и *погрешно* и *лажно*. Толико о преводу Ранкеа.

Да пређем на превод из Смита. Ранке је превођен редом изузев места, која су изостављена, која дакле никако нису ни превођена, или места, која су замењена уметцима из друге књиге. Но Смит није редом превођен. Смит је своје дело красно распоредио, тако да се свако уме у њему одмах наћи. Код њега је овака подела: О јестивима. Део први: стамена јестива из животињског и биљног царства. I. животињска јестива а) у којима има азота б) у којима нема азота. II. биљна јестива а) у којима има азота б) у којима нема азота. II. део: течна и гасовита јестива.

Ова је подела учињена, као што се види, у првој линији по спољашним знацима. На другом месту она је изведена по унутрашњем саставу хемијском појединих јестива. Тек свакако у књизи влада ред и поредак. Ја сам још приликом приказа прве свеске ове хигијене нагласио, да г. автор „засебне хигијене" није особити љубитељ реда у научном раду, или можда је и обратно, можда ја нисам љубитељ онаквога реда, какав је у „засебној хигијени." Он је горњи ред пореметио, али не с тога да га замени с другим каквим редом, — не, просто за то да га уништи. Тако он говори прво: о органским јестивима, друго: о анорганским јестивима. Затим долазе три разне, засебне групе јестива: I. зачини, II. алкохолска пића, III. алкалоидно-наркотична пића. Изгледа по подели, као да ове три групе јестива не спадају ни у органска јестива, ни у анорганска. Но мало је тога. Органска јестива деле се још и ближе и то: а) анимална храна и ређају се под тачком 1—8 појединa јестива, затим б) биљна храна и ређају се под тачком 1—19 појединa јестива. То је све лепо и красно, но ово је најлепше, под „биљном храном" а тачка 8—12 описују се ова јестива: масло (8), лој (9), сало (10), животињски зејтин (11), гушчија маст (12). Ето — читаоци то вам је „оригиналан" ред и поредак. Где ли расту те биљке, што доносе плод: масло, лој, гушчију маст и т. д. Кад смо већ код ових масти и зејтина, оно да споменемо узгред да г. автор хоће радо да буде „оригиналан"

т. j. да се удаљава од изворника. Али на несрећу тада се свакад удали и од истине. Тако н. пр. вели на стр. 203 „зејтин од кита, као и слапина од кита — рибљи зејтин који се као лек код нас доноси“ — што не стоји. Китов зејтин употребљује се овде код нас само при чињењу кожа и за готовљење зеленог и црног сапуна. Рибљи зејтин пак који служи као лек добија се од рибе разних врста Gadus-a.

Но није окренут тумбе само поредак Смитов — не. И овде је скраћивано без икаквих особитих обзира или важнијих разлога. Често су таква скраћивана и веома комична. Н. пр. у оригиналу је наслов седме главе: Schweinefleisch, Spannferkel, Speck und Wildschwein (стр. 63), у српском пак: месо свињско, прасеће и вепарско (стр. 131), с том само разликом, да је у немачком оригиналу говорено о свему што се у заглављу каже, у српском преводу пак говори се само и једино о свињском месу, остало је изостављено. Чудно је зашто је изостављено веома важно јестиво: *сланина*, а овамо се нашло за вредно говорити повише о — *корњачама*. Разуме се да ни Смит није олако прошао, т. j. у српском често се налазе бесмислице, које никако не треба ставити на рачун Смита. Н. пр. у немачком оригиналу каже се о шећеру: „Zucker ist kein Naturprodukt, das, wie Früchte, von der ihn producirenden Pflanze mechanisch algelöst werden kann, sondern ein Bestandtheil des Pflanzensaftes“ (стр. 256), — што је српски овако преведено: шећер није производ природни у том смислу, као на пример зејтин, да се даје механичким поступцима и радом од биљке одвојити“ (стр. 206). — Очигледно немачки је са свим тачно речено — по смислу — ово: да шећер не роди нити се може брати као плод н. пр. као крушка; српски је то са свим другојачије „објашњено“. Но ипак није то сметало г. автору да даље верно преводи: „шећер је саставни део биљних сокова и добија се цеђењем, испаравањем, кристализацијом и чишћењем.“ Међу тим баш и о зејтину каже се у два три листа напред (стр. 203): „У семењу, у разним плодовима, налазимо понајвише мастних јединења, која отуд цеђењм или употребом топлоте на лак начин добити можемо.“

У опште — и ово друго дело немачко, које је нашло скромно местанце у „засебној хигијени“ није, преведено као што треба, те да се бар може рећи имамо у тој и тој књизи превод тога дела. Не — оно је као и књига Ранке-ова искасапљено и испремештано, у опште је допало те судбине, да, ма да је по себи дело и честито

и ваљано, не можемо сматрати за добит што је код нас угледало света. Уз то ваља узети на ум и то, да овоме делу није место у учебнику хигијене, нити је сам писац тога дела тежио тако чему пишући ово дело за широки читалачки круг.

На реду је да кажем, како је требало написати ову књигу. Оно истина мало незгодно је говорити о томе како је неки посао требало урадити, јер сваки напослетку ради онако, како сâм налази за потребно радити неки посао. Но и у томе постоји граница. Кад се о некоме предмету пише, зна се о чему се мора писати, шта је суштина предмета. По том мора се захтевати, да је о томе и писано, и ако није, значи да посао није урађен како ваља. Писати о храни у хигијени значи на *прво* мето изложити теорију изхране, јер према томе умеће сваки да оцени вредност појединог јестива и свако ће разумети преку потребу, да у храни ваља, и затим како ваља комбиновати поједина јестива. Према том на *друго* место долази изхрана појединаца, и то према узрасту, полу и занимању, у стању здравом и болесном. На *треће* место долази (не сме се забравити да је хигијена наука *о чувању здравља*) храњење појединих делова становништва: војске, масе народа, сиротиње, апсеника, болесника у болницима и т. д. На *четвртом* месту имало би се говорити о јестивима, али за научну књугу није потребно ништа друго до таблице хемијских анализа. То је све што је потребно било изложити. За умна читаоца довољно је да зна, колико има хранљивих градива у којем јестиву, а није му потребно да зна читаво поступање док се дође до јестива. То би било мртво знање с погледом на примену о чувању здравља. Баш за то што је храна извор снаге и појединцу па и народу, баш за то што је правилна изхрана један од најглавнијих увета за одржање здравља, за то је потребно обратити особиту пажњу на начин, како је народ уобичаио да се храни. Завести да се више троши зрневље: пасуљ, грах, сочиво — но кромпир, значи учинити веома много за изхрану једнога народа. Међу тим г. писац, ма да је у предговору прве свеске обећао да ће свугде пратити наше обичаје, није то овде у другој свесци скоро нигде учинио, тако да ће се узалуд неко хтети известити из ове књиге, како се наш народ храни. Оно строго узев то не би сподало амо, али је г. писац то обећао учинити, и одиста штета што то није учињено. Тако би бар једно зрно корисности било у књизи која је преда мном, ако би се т. ј. човек

смео ослонити на поузданост материјала. Но не само да ће се узалуд тражити то обећано а неиспуњено, већ г. писац није проговорио повише ни о понеком јестиву, што се много код нас троши. Н. пр. узалуд ће се тражити пршута говеђа. О том је требало говорити, ма се и не говорило о „румфордској чорби". Свакако није било очекивати да ће г. г. Ранке и Смит доћи за љубав наших „научних преподавања" да проживе у Србији неко време, те да нам опишу и говеђу пршуту.

Дакле: на прво место требало је говорити о теорији изхране. То је најважнији део. Наш г. автор пак каже у „закључној речи" (стр. 397) „сад би требало да тек опширно разложимо теорију изхране, али је оцена самих јестива заузела толико места, да се не бих радо због теоретичног разлагања даље пустио у широко посматрање". Али на жалост ово је сасвим погрешно. Оцена јестива није могућа без теорије изхране. Колико ћу ценити поједино јестиво зависи од тога, колико има у њему важних хранљивих градива. Од погледа на улогу јестива у изхрани тела зависи и оцена јестива. Шећер н. пр. цениће се онолико, колико се познаје важност његова за изхрану. а исто тако и маст, млеко, месо и т. д. Теорија казује, разуме се, на основу опита, какву улогу у изхрани игра која група јестива и колико је која потребна, колико једна може заменити другу. Како ћу одредити вредност неког јестива, ако ми није познато колико је оно важно за изхрану? Ту не помаже ни гола практика, ни дијета, но једино научан опит. Г. писац није дакле говорио довољно опширно о најважнијем предмету за љубав предмета много мање важног, или бар таког, који се могао обрадити на много мање простора. Да ли је то случајно, или томе има узрока? Никако није случајно. Г. автор није се потрудио да себи објасни о чему ће говорити и о чему неће, но се везао за два популарна немачка дела. Мени остаје сада само још да покажем, да одиста ни најмање није изгубила наша књижевност, што г. автор није говорио о ономе о чему је требао говорити. То ћу учинити са два цитата.

„Угљенички — хидрати. Деле се у две велике врсте по своме пореклу. 1. Из царства животињскога: „месо, кајмак, маст свињска, гушчија и т. д. сланина лој, разни рибљи зејтин. 2. Из царства биљног: зејтин од маслинке и од разних ораха, сунцокрета и т. д." (стр. 195)

Говорећи о важности шећера каже се: „неда се ни замислити а још мање прорачунати, какве би последице биле, кад би се такав важан производ из реда јестива уклонио, збрисао; али не може се здраво посумњати да ли би се губитак ма које друге врсте хране тако знатно осетио, као кад би на једаред шећера нестало.“ (стр. 210.)

Пре свега г. автору као што се види из горњега места није позната разлика између масти и угљеничких хидрата. Масти су органски спојеви и састоје се из угљеника, водоника и кисика, и то има у њима више водоника, но што би било потребно за образовање воде с кисиком што је у њима. Угљенични хидрати су такође органски спојеви, који се исто тако састоје из угљеника, водоника и кисика. Међу тим у њима нема више водоника но што би таман довољно било, да се с њиховим кисиком начини вода. Види се дакле, да масти и угљенични хидрати имају двоје заједничко: прво, што се обоје састоје из истих елемената; и друго, што ни у једнима ни у другима нема азота.

Ко не зна шта су масти а шта угљенични хидрати, тај одиста није свршио ни срицање у физиологији изхране. Ја питам, да ли је у икојој држави још, сем наше Србије, издало министарство просвете школски учебник хигијене год. 1881. у коме се не зна у опште шта су масти а шта угљенични хидрати? Мислим да се *само код нас* просвета тако „темељно“ обрађује. Међу тим штета је што се није уз књигу штампало и име референта, вредно би било да се и име референта зна и преда потомству, јер таква диплома физиолошко-хигијенског знања одиста се не заслужује сваки дан, нити тако лако у свакој земљи.

Из онога другога горњег цитата види се да г. автор нема никаквог дубљег знања о групи веома важних јестива — угљеничких хидрата. Он не верује да би се губитак икојег јестива тако знатно осетио као губитак шећера. Г. автор тим не само да је показао, да не познаје важност и улогу угљеничних хидрата у изхрани, већ да не познаје ни важност и улогу беланчевина, иначе не би одао толику хвалу шећеру, нити би ставио угљенични хидрат на прво место. А кад г. автор не зна ни то, онда с правом може човек да се упита: да ли он у опште зна и разуме штогод у овоме предмету? Да наведем реч или две о важности угљеничних хидрата, да се види колико је заслу-

жена она претерана хвала г. писца. „Угљенични хидрати могу, по ономе што је изложено пре овога, умалити распадање беланчевине, као и маст, само још у већем степену. Они су даље у стању, као и маст, да тело сачувају од губитка масти, и у томе ће 175 угљеничких хидрата послужити као 100 масти, тако да они у оба та правца потпуно замењују маст. Но док се од потрошене и резорбисане масти, маст опета лако наслаже, није још за извесно решено да ли то може бити и из угљеничних хидрата. Угљенични се хидрати свакако, као материја која се лако раствара, у организму већином брзо прометну у угљену киселину и воду, и једва да остаје један део нерастворен тек кад се унесу грдне количине, тако да би се отуда могла таложити маст. Но маст издвојена од беланчевине штеди се кад сагоревају угљенични хидрати; под упливом угљеничних хидрата може се дакле животиња угојити, као што се зна из више искустава, само је сумњиво да ли маст постаје непосредно од угљеничних хидрата. Угљенични хидрати су дакле веома важна хранљива градива, која су у стању преузети улогу масти; овде важи све оно што је говорено код значаја масти у храни и у телу.“[1] Оволико ће бити и доста и сувише.

Ја молим читаоце још једном, да за погрешке не криве немачке авторе. Г. писац није њих преводио као што је ред и обичај, већ бришући, премештајући и дометајући. Све дакле погрешке иду чисто на чисто на рачун онога, чија је „засебна хигијена.“ Дакле ипак г. автор може назвати ову хигијену својом, јер одиста у њој има и тако чега, што му нико не може спорити да је његово, и то искључно његово.

Мислим да је вредно овде напоменути, да бар од министарства просвете има школа права очекивати, да се строго пази на то, да свака научна књига, коју министаство издаје, буде и написана начином, како се те књиге према постављеној сврси имају израђивати. У научним делима нема места разним веома популарним екскурсијама, као што је она у овој књизи о путовању атома, јер научна књига пише се за људе који хоће да мисле и да уче, а не за оне који ће књигу узети у руке само после ручка испружив се на миндерлуку. Писати јасно и одре-

---

[1] Physiologie des allgemeinen Staffwechsels und der Ernährung von C. v. Voit стр. 414.

ћено треба у свакој научној књизи, али то је довољно, чинити и даље уступке не треба, јер књига у том случају постаје забавник, који хоће и да поучи. Забава пак не спада у делокруг министарства просвете. По томе је јасно, да се не може писати књига тако, да у исти мах служи и као учебник и као забавник. С тога не треба ни тежити ономе, што се не може остварити. Не треба дело удешавати и за најширу публику и за школу. Та се сврха неће постигнути, а дело ће бити далеко и од једне мете и од друге.

Ја завршујем, и то с тиме да ни ова друга свеска „засебне хигијене“ — није ни за школу ни за народ. Али то не значе много, она ће се без сумње и даље штампати, и ако не буде корисна никоме иначе, *писцу ће за цело*, тим пре, што су сад, према „распореду“ читавога дела, на реду оне партије, у којима је веома плодна немачка популарна литература.

П.

Стеван Д. Поповић. Немачка граматика по Трауту. (*Олендорфова метода) I. II. и III. део. Прегледала и одобрила школска комисија.*

Разне и све веће потребе изискују од нас изучавање страних — нарочито немачког — језика. Знање овог језика имаће у напредак велике вредности за наш живот било научан, било друштвен, кад се железницом велика растојања између нас и Немаца смање. Али да би напредак из тога језика у школама био што поузданији, двоје је неопходно потребно: учитељ доста способан и вредан, а уз то и удесна наставна књига. Што се првог услова тиче, држим да се не можемо много тужити на оскудицу ваљаних предавача, али у обзиру на други услов не може се порећи, да су код нас руководства махом нетачна.

Ако школа и не може довести ученика до тога, да лако влада страним језиком у говору и писању, ипак нема сумње, да се стран језик може научити у школи барем до оне мере, да се с коришћу могу читати књиге на њему и водити обична кореспонденција. Међу тим та се цељ не може постићи ни теоријском методом ни методом практичном искључиво, него је потребно комбиновати ове две методе и према томе израдити школску књигу и обележити тачно границе грађе, коју треба деца да савлађују у једној години.

Г. Поповић, увидевши неподесност књиге Чварковићеве, која се већ преживела била, латио се пера, да сам напише и изда нешто боље. И ми смо тада мислили, да ће г. Поповић, кад се већ једном наканио да зида, ако ништа више, а оно знати и хтети да употреби сав напреднији рад у тој врсти књижевности, да се у средњим школама лоша књига замени бољом. Али у ствари није тако испало.

Не говорећи о слабим странама самога језика, није тако тешко опазити, да је ова књига с обзиром на систематичност граматичног и практичног материјала са свим неудесна за школску употребу. А нарочито трећи део, у који је потрпано свашта, не може се никада прећи у четвртом разреду, за који је наштампан. Шта више граматички је део у њему тако пун погрешака, да нема те предавачке вештине, која би била кадра да у томе лабиринту нађе изласка.

Да поменуто дело г. Поповића није удешено за наставу у средњим школама, видеће се из ових разлога:

I. Правила већином не одговарају ствари или су са свим погрешна и неразговетна.

II. Терминологија местимице није удесна или је противна оној, која се у опште употребљује у српској граматици.

III. У науци о употребљивању глаголских облика и њиховом образовању има грубих погрешака, а има их и у науци о мењању именица, у поређењу придева и у постајању бројних основа. Код именица нису исцрпене све особине, наук о заменицама је непотпун, а од придева су само неки наведени. Осим небројних штампарских погрешака има их много и против правилнога правописа.

IV. Има по нечега и сувише и то о једној ствари више правила на разним местима, која једно другом често противрече.

V. Распоред дела је неудесан и избор реченица није удешаван према педагошким захтевима.

Што се тиче прве тачке, навешћемо само нека правила, из којих ће г. Поповић увидети справедљивост нашега тврђења:

I. део, стр. 21. Правило: *„У немачком се језику — као и у српском — може читава реченица испремештати, т. ј. свака реченица може да дође на прво место.“* Ово се правило тиче реченица подређивањем сложених, у којима може стати главна реченица пре споредне и обратно. Реченице пак: Einen Bruder

habe ich, aber eine Schwester habe ich nicht. Da sehe ich ein Messer. итд., које г. Поповић као примере уз ово правило наводи, јесу или просте или сложене прирећивањем и с преокренутим редом реченичних чланова, и потоме требало је после „тј.“ казати: „*скоро свака реч може доћи на прво место*“ и обележити ред речи, којим иде једна за другом у томе случају.

I. део стр. 89. Правило: „*Кад се подчињене или раширене реченице почињу речима: wer, was, welcher, der, wo, wann, wie, warum, ob, weil, онда се помоћни глагол меће после прошлог времена на крају?*“ По нашем треба „после прошастог придева“, јер овај тек са сад. врем. помоћнога глагола haben или sein чини прошло време. Правило би гласило као што треба овако: „У споредним реченицама долази у сложеним временима (јер тако бива и у будућем времену) помоћни глаголи увек на крају реченице.“

I. део стр. 105. Правило: „*После многих глагола долази у немачком језику неодређени начин са um и zu. Ако поред неодређеног начина има која именица у трећем и четвртом падежу, онда се речица um меће пред именицу у почетку те реченице, а речица се zu меће уза сам неодређени начин.*“ Ово је правило начинио г. Поповић узевши за калуп ове реченице: „Man soll essen, um zu leben und nicht leben, um zu essen. Ich habe kein Geld, um mir Brod zu kaufen. По овоме правилу долази дакле после глагола essen, leben, haben, други глагол у неодређени начин са um zu. На страни пак 74. изреком је казато за глагол haben: „*После многих глагола као што* wünschen haben долази други глагол у неодређени начин с речицом zu.“ Које од ових нејасних правила мора бити догмом за ученика? А што се тиче друге половине правила, зар се само у томе случају речца um меће у почетку реченице, ако има поред неодређеног начина која именица у 3. и 4. падежу? По нашем мора тако бити увек, кад у скраћеној подређеној реченици за намеру са um zu има додатака, били они казани прилогом или којим падежем с предлогом или без предлога. Ми бисмо казали: „кад се у подређеној реченици казује намера радње, исказане у главној реченици, онда се подређена реченица скопчава за глагол главне реченице речцама um zu и њен глаголски прирок долази у начин неодређени. Ако има у споредној реченици каквих додатака, меће се речца um пред додатке у почетку те реченице, а zu уз *неодређени начин.*“

II. део, стр. 23. за овај пример: Du hast gesagt, was du nicht sagen sollen има ово правило: *„у овом последњем примеру требало би да дође помоћни глагол hast на крају: но у оваким се реченицама управо само овако употребљава."* Зар се деци тако тумаче појави у језику? Зар није могао писац јасније изложити овај у прози једини случај инверсије, која главним члановима споредне реченице даје слог главне реченице и која бива, кад се модални помоћни глаголи у сложеним облицима здруже с једним или више инфинитива.

II. део, страна 132. Правило за пасивни перфекат: *„Ваља разликовати у немачком језику, да ли се трпни облик казује само с помоћним глаголом sein или с werden. Кад се употреби глагол sein, онда значи да је радња сасвим свршена, а кад се употреби глагол werden, онда значи да радња још траје (sic!) или хоће скоро да се сврши* (sic!)." Исто правило, које попуњава нешто претходно, понавља се у III. делу страна 47. под насловом „трпни облик прошлог, давно-прошлог и прошло-несвршеног (свршеног) времена" и гласи: *„сва се ова времена праве од дотичних облика глагола werden и прошлог придева оног глагола, који се мења: но кад казују, да је остварена нека радња, онда се праве од дотичних времена глагола sein (sic)."* — Да би у томе уверио читаоца, наводи г. Поповић засебно примере за облике са *werden* и засебно са sein. Ми ћемо навести овде само по један од сваке врсте: страна 47. a) са werden: der Feind sei (wäre) geschlagen worden. b) са sein: der Feind sei (wäre) geschlagen; стр. 132. der Feind ist geschlagen. Ми знамо само за образовање трпних глаголских облика помоћу облика глагола werden. Трпни пак облици горепоменутих времена са sein јесу — да се послужим изразом пишчевим стр. 50. III. део — само његово привиђење, те се не слажу са стварношћу. Из овога се види, да му и српска синтакса, нарочито наук о прироку и о употребљивању глаголских придева, није позната, јер иначе не би у реченицама der Feind ist (sei, wäre), geschlagen узимао ist (sei, wäre) geschlagen за сложен глаголски облик (перфекта и плусквамперф.) Прошасти придев немачких прелазних глагола одговара уједно српскоме прош. придеву на **л** и трпноме придеву на **ен** и **т**, и употребљује се не само за образовање активних облика перфекта, плусквамперфекта и ексактног футура и за образовање пасивних глаголских облика (али само са werden), но узима се и као обичан придев. По томе је реченица der

Feind ist (sei, wäre) geschlagen последица реченице der Feind ist geschlagen worden а реч geschlagen је придевски прирок, везани за подмет der Feind спојником ist (sei, wäre), о чем се може уверити, ако придев geschlagen узме атрибутно: der geschlagene Feind. —

Мислимо, да ће се г. Поповић задовољити овим и признати, да је право речено, што смо у првој тачки наших разлога исказали. Али ако би захтевао више аргумената, готови смо послужити га, као што га и послужујемо у разбору осталих тачака.

II. Што се тиче терминологије, требало би при писању ручних књига за стране језике а нарочито за немачки обратити особиту пажњу, да буде хармоније са српском граматиком; јер досадања дисхармонија јако смета деци и при изучавању српског језика. У колико је г. Поповић на то пазио, видеће се из овога. У I. делу стр. 87. помиње се само један пут немачки имперфекат, па се ту зове пређашњим, а у III. делу, где се говори о његовом образовању и употребљивању, зове се свуда „прошлим свршеним или несвршеним временом." Ово неподесно крштење имперфекта прошлим несвршеним или свршеним временом место нашега пређашњега довело је писца до тога, да је морао у истом III. делу крстити перфекат у разним приликама разним именима: сад прошлим временом, сад прошлим сложеним, па и чистим (зар има и какво прљаво?) прошлим временом. У науци о бројевима узима за просте бројеве назив „основни" бројеви. Приповедне реченице зову се сад приповеднима сад проповеднима, а подређене зове он потчињене. Наставци именују се сад наставци сад додатци. О промени имена и глагола вели, да се дели на јачу и слабију. Из овога следује, да уз јачу мора бити још једна јака, а уз слабију још једна слаба; јер се иначе не могу поређени термини употребљивати. Али пошто таквих нема, то треба промену тих речи поделити на јаку и слабу.

III. Молимо, да нам се опрости, ако овде пре него се у разбор треће тачке упустимо, кажемо, да је и нама самима тешко било наћи крај конца, за који бисмо се ухватити могли, те да из овога лабиринта изиђемо. Човек се мора чудити, како је могао имати г. Поповић образа, да пусти III. део своје књиге у свет и још више, у наше средње школе. Сав овај део није ништа друго, него скупљена грађа, коју је требало пре уредити, а не њоме без милосрђа малтретирати труд честитог предавача *и још* неразвијене мозгове ученичке. Сам г. Поповић мора при-

знати, ако с оном скромношћу и разборитошћу, која приличи педагогу, загледа у овај део, да он у садашњем свом облику није ни за употребу изван школе а камо ли у школи. Кад би све остало и било изванредно и лако изложено, ипак би савестан референт морао казати, да се ова књига прими као ручна школска књига и штампа о државноме трошку само онда, ако г. писац пристане на то, да исправи и подесније и разумљивије изложи задатке од 62—73, тј. целу прву половину те књиге, а та је половина по своме садржају готово цела немачка граматика. У овоме делу напустио је писац практични правац, којим се служио у I. и II. делу, и ударио некаквим теоретично-практичним. Кад је ту наумио прелазити граматични материјал систематично, поделивши га на науку о глаголима (зад. 57—64), о именицама (зад. 65—67), о придевима (зад. 68—72), о бројевима (зад. 73—74) итд. онда га је ваљало изложити, као што треба, разговетно и груповати га тако, да би сваки одмах имао своја практична вежбања, а не бацити опет једно преко другога. Колико је г. Поповић овим својим делом послужио науци и настави, видећемо из овог што иде.

Објаснивши образовање (зад. 57) свога „прошлог несвршеног и свршеног времена“ т. ј. пређашњега у глагола слабе промене, прелази писац у потоњим задатцима к образовању истог времена у глагола јаког мењања. О подели јаких глагола на 7 врста место боље поделе на 6 врста, говорио је писац на свршетку I. и у почетку II. дела своје књиге, разуме се само површно па је оставио, да то подробно изложи у III. делу, што је и учинио у три задатка (58. 59 и 60), уврстивши у тај по себи опширни материјал не само прошасти придев јаких глагола но и образовање пасивног имперфекта и активног и пасивног плусквамперфекта. Сам је писац увидео, да ову грдну количину материјала не може ученик савладати, те је у неким врстама навео неке глаголе у засебном додатку с примедбом: „И ови се глаголи наводе једино ради потпуности, а не да се уче сви на памет. Од њих треба само неколике научити, почем ће и доцније долазити, што ће се у даљим задатцима видети.“ Ми то нисмо видели, и сам писац то признаје у другој примедби, која гласи: „Ради потпуности наводимо овде ове глаголе јачег мењања, и ако сви од њих неће имати у продужењу овог дела граматике велике свезе.“ Овај материјал требало је поделити на 9 задатака и то овако: 1. задатак, 1. врста 1. и 2. раз-

део (24 глагола); II. задатак, 1. врста 3. раздео (21. глагол); III. задатак, 2. врста (13 глагола); IV. задатак, 3. врста (10 глаг.); V. задатак, 4. врста (17 глагола); VI. задатак, 5. врста 1. раздео (22 глагола); VII. задатак, 5. врста 2. раздео (16 глагола); VIII. задатак 6. врста 1. раздео (24 глагола); IX задатак, 6. врста 2. и 3. раздео (24 глаг.). Онда се могао у четврти задатак уврстити наук о мењању пасивног имперфекта и плусквамперфекта, лекције биле би сразмерне, и ученик не би био оптерећен као сада, кад мора у три задатка научити 171 глагол, не рачунајући у то још и речи потребне за дотична вежбања. Онда би и лако запамтио ђак особине неких глагола, које писац није исцрпао, као што треба, и није их увек добро погодио; тако на пр. мењају се по слабој промени и ови глаголи кад су прелазни: verderben кварити кога, bleichen белити (н. пр. er bleicht die Leinwand), weichen омекшати (weich machen) итд.; pflegen (стр. 26) у значењу „имати обичај" не иде по јакој него по слабој промени; по јакој значи „посаветовати се, дружити се. —

На страни 22. навео је писац двадесет глагола, о којима просто каже: „*Исто тако се мењају глаголи* erbleichen итд." Како ће ученик познати, који од њих претвара коренов самогласник у пређашњем у ie а који само у i, о томе се г. Поповић не брине.

У прегледу III. дела, стр. IV. обећава г. Поповић, да ће у 64. задатку казати, како се прави будуће прошло време и кад се употребљава. Али ово као и сва друга обећања имају излазак: „parturiuntur montes, nascitur ridiculus mus". О употребљивању овог времена нема ни трага, а правило за његово образовање је гола неистина. Јер по правилу (стр. 70): „*Ово се време у немачком прави од садашњег времена помоћног глагола werden и од прошлог глаголског придева*" излази трпно садашње а не прошло будуће. По нашем се слаже прошло будуће од облика времена садашњега глагола werden и од начина неодређеног прошлога времена оног глагола, од којега се хоће ексактно будуће. Осакативши на тај начин немачки језик у погледу прошлог будућег, хотео је наш граматичар накнадити нанесену му увреду тиме, што је саздао (risum teneatis, amici!) једно ново будуће „*будуће давно-прошло*" (стр. 71. III део) и за будуће време начинио и условни начин (стр. 70. III део). — До сада ни један филолог није имао ту срећу, да за футур нађе било у живим било у мртвим језицима коњунктив — а ево г.

Поповић га је нашао! Из овога се види, да му стварна разлика између значења футура и значења конјуктива није позната. Јамачно је њега навео на ту мисао о условном будућем преглед мењања француских глагола у Траутовој књизи „Traut's französische Elementargrammatik nach Olendorf's Methode“, по којој је радио своју немачку граматику (отуда и они галицизми у њој), те је, видећи после futur composé описне облике кондиционала са würde, узео их за условни начин будућега, не гледајући, што уз њих у Траутовој књизи изреком стоји: conditionell présent и passé а не будуће. За нас је конјуктив имперфекта ich würde и т. д. спојен с којим инфинитивом само перифрастичан којунктив, којим се може заменити само у сложеним подређеним реченицама за погодбу хипотетични конјунктив, (кондиционал) и то само у реченици односној (главној) а никада у погодбеној. Такови опис бива нарочито код слабих глагола, од којих се само мало који употребљује у простом (органском) облику, па и код оних јаких глагола, који немају доста јасног облика за имперфекат, док је он сувишан у плусквамперфекту, где су ich hätte, ich wäre доста различити облици. Ово је требало навести у правилу 4. б на стр. 71. (III. д.), где се сви наведени примери могу боље послужити простим обликом конјуктива. Да је писац још додао, да у сложеним реченицама за погодбу у немачкоме долази и у односној и у погодбеној конјуктив и то редовно имперфекта или плусквамперфекта и показао, како се који од њих изражава у српскоме језику, који у погодбеној има презент или перфекат показни, а у односној садашње или прошло од кондиционала, онда би овај наук био исцрпен и правило разумљиво за свакога. Правило пак 5. стр. 72: *„Данас се у немачком језику већином употребљава условно будуће време место прошлог несвршеног (свршеног) времена у условном начину: нарочито га ваља употребљавати онда, кад друга која реченица мора да дође у условни начин прошлог несвршеног или давнопрошлог времена. Тако је боље: Ich würde da geblieben sein, wenn er nicht fortgegangen wäre, но: Ich wäre da geblieben, wenn er nicht fortgegangen wäre. На против у прошлом облику чешће се употребљава условни начин прошлог несвршеног или давнопрошлог времена но условно будуће време, изузимајући поменути случај. И тако не ће се казати: Ich würde da geblieben sein, wenn er es gewünscht hätte, већ: ich wäre da geblieben, wenn er es gewünscht hätte.“*

треба одмах избрисати. Ово је правило кадро, да својом безсмисленошћу посве забуни памет младих читалаца.

У опште је г. писац показао, да њему самоме није јасно, кад се употребљава конјунктив, јер кад би знао, када он стоји као субјунктив, када као кондиционал, када као потенциал и када као оптатив, он не би о њему толико безсмислених правила у таковој несистематичности начинио и не би га крстио „уступним начином“ (стр. 63. III. д.) тамо, где је он оптатив (прав. 1.), субјектив (прав. 2), кондиционал (пр. 3. 4.) и т. д. и најмање би га звао условним будућим временом (стр. 70).

Ма да би се још много могло говорити о недостацима у науку о глаголима, нећемо трошити време и место и напоменућемо само у кратко оно, што је г. писац у томе одсеку са свим изоставио или само површно навео. Изоставио је правила о превођењу активних реченица у пасивне, правила о употребљивању времена и партиципија; површно је изложио или готово није ништа ни казао о употребљивању инфинитива са zu или без zu (I део стр. 74. 99. 105. II, 22) и о превођењу управног (непосредног) говора у неуправни (посредни).

Што се тиче наука о именицама (зад. 65—67), он ни у колико није бољи од наука о глаголима. У I. делу је са свим површно говорено о мењању именица у једнини и тек у III. делу долази мењање именица у множини помешано с науком о мењању тих речи у једнини. За мењање јаких именица навео је писац у 65. задатку девет а у 66. зад. три правила, која је требало навести потпуно и у другом реду и не понављати једно исто више пута. На пр. 6. прав. требало је поставити на 1-о место, 8-о аа, bb могло се изоставити, пошто су побројане именице с узвишком (претварање a, o, u, у ä, ö, ü) у 9-ом правилу, а ово је требало уврстити одмах после 3-ег b; тако је требало изоставити и 7-о, јер је поменуто већ у 3-ем и 4-ом правилу, а у 5-ом требало је уврстити 1-о и 2-о правило из задатка 66-ог. — Ма да је за јаку промену наведено 12 правила, ипак није њима — пошто нису потпуна — дан надлежан упутак за мењање тих именица, и ученик после свега тога мора само нагађати, кад буде мењао коју именицу. Зар није могао писац обележити тачније, које наиме именице имају у множини наставак e? Зар не би било лакше за ђака, кад би му се казало, да амо спадају уз премноге једносложне именице (свију родова) све речи изведене наставцима nis, sal, ig, ing, итд. и

двосложне с предметком be и ge (осим 12 средњих са ge, које примају er?) Зар је то тако тешко казати код једносложних, које именице мушкога, женскога и средњега рода амо иду и које од њих примају узвишак? Сав наук о мењању јаких именица може се стегнути у 3 јасна правила са 4 обрасца, која би практичан граматичар распоредио овако: 1) именице без икаквог наставка у множини, 2) именице с наставком e, и 3) именице с наставком er. Исто тако требало је јасније обележити, које именицу иду по слабој промени и које од њих узимају наставак n или en. Наук пак о особинама бројева (једнине и множине) ваљало је поставити после мешовите промене и не бацати једно парче у јаку а остала парчета у слабу промену, па исцрпсти код речи, које у множини имају два облика и два рвзлична значења, све именице.

Кад већ писац није знао боље уредити правила о мењању именица, барем се могао побринути о томе, да не наводи правила таква, која се не слажу са истином. На страни 109. (зад. 67, 8.) каже он: *„Многе именице, које иду по слабијем мењању, мењају се у једнини по јачем мењању т. ј. добијају у 2 п. на крају глас s; н. пр. der Balken — des Balkens; der Garten — des Gartens; der Schatten — des Schattens.“* Зар ове именице иду по слабој промени и само изузетно имају 2. п. јед. по јакој? По нашем иду оне све по јакој и спадају у 4-то правило задатка 65., где г. Поповић као пример наводи реч Garten. Шта ћемо после од ученика, кад му сама ручна књига онака правила предлаже, у којима се тврди сад једно сад друго за исту реч? Зар и то не зна г. Поповић, да именице слабе промене немају у множини узвишка, а Garten га има! Garten и Schatten су са свим правилне, и ако је хтео што год казати за реч Balken, онда је ваљало уврстити је у 9-то правило стр. 110, које се такође одликује својственом г. Поповићу граматичком тачношћу и разговетношћу. Зар тако гласи ово правило: *„Неке су именице задржале поред првобитног облика и наставак en: der Gedanke — des Gedankens* итд.; и у другом варијанту (зад. 19, 6): *„Има именица од слабије [sic!] промене које добијају у 2. п. јед. поред падежног наставка en још једно s на крају, — н. пр. der Name — des Namens.“* Ми бисмо казали: 10 именица на en, које у 1. пад. једнине долазе такође у окрњеном облику без n, добијају у 2. п. наставак s уз потпун облик, дакле: der Gedanke или Gedanken, 2 п. des Gedanken-s; исто тако der Balke или

Balken, 2. пад. des Balken-s. Реч „das Herz (стр. 111) не спада у мешовиту промену, јер се у једнини не држи никакве одређене промене, те гласи 2 п. des Herzens, 3. dem Herzen; множина је слаба. — Реч Tuch — die Tücher (зад. 66. пр. 1.) не значи „чоја“ него „марама“; „das Tuch чоја“ има у множини die Tuche и спада у 3. правило истог задатка, у који је ваљало уврстити и речи das Ding (стр. 96, 7) мн. die Dinge и Dinger, die Bank (стр. 99, 9.) die Bänke и Banken и др. и осим тога навести оне речи, које задржавајући исти облик имају према различитоме роду и различито значење, — али о томе ни помена нема, као ни о многоме другоме.

Прелазећи к придевима ми одмах над уласком у овај граматички предео читамо чудновату објаву (зад. 63, 1.): *„Придеви се могу двојако употребљавати у немачком језику: или независно од подмета [sic!] или у свези с именицом, чинећи с њом једну мисао* (sic!), на пр. Кућа је велика. Das Haus ist gross. Велика кућа. Das grosse Haus. итд. Зар је придев у прироку независан од подмета? Ми знамо и тако сви паметни граматичари уче, да је придев као предикат посредно придружен подмету једним од глагола sein, werden, bleiben и т. д. Исто тако је г. Поповић први граматичар, који проповеда, да придев у свези с именицом (т. ј. као атрибут) чини једну мисао. Зар је израз „велика кућа“ — мисао? Види се јасно, да г. Поповић не зна, што је мисао, и да граматику разуме толико, колико ђаци почетници, те га у томе случају морамо упутити на опомену г. Новаковића (синтакса стр. 1.): „Одмах с почетка ваља мотрити, да ученици тачно изуче, шта је реченица... То је потребно, да се не би са реченицом (ра́сутком) помешале „представе“ као што би био случај са „велика кућа“ и „кућа је велика“, од којих је прво проста представа, а ово друго расуда“.

Осим тога не знамо за поделу придева на „праве и неправе“, „обичне и необичне“, ма да г. Поповић изреком не каже, али се то мора тако разумети по правилу на стр. 117., где стоји: *„Придев hoch мења свој крајњи глас у h, кад се употреби као „прави“ придев*, а на стр. 133.: „други се ред прави наставком st (est) уз обичан придев. Граматичари зову у првом случају придев-атрибутним (по облику одређеним), а у другом — предикатним (приручним, по облику — неодређеним).

Уз поједине придевске промене ваљало је казати, када се *која* **употребљује**. Код јаке промене додаје се у 2. падежу јед. у

мушкоме и средњему реду обично наставак en м. es; наставак es сачувао се само у неколико случаја као: gerades Weges, stehendes Fusses и др.

Први ред поређења постаје не само наставком er него и r и то у придева, који се у неодређеном облику свршују на e на пр.: müder (од müde). У другоме пак реду поређења показао је г. Поповић уједно и суперлатив свога незнања. Он вели (стр. 133). *„Други се ред прави наставком* st (est) *уз обичан придев. Гласник* e (од наст. est.) *или се изоставља или не, како је кад за ухо пријатније. Обично се изоставља кад се придеви свршују на који глас који шушти* (s, sch, z, p, d, t, th) (sic!)" — И ту је г. Поповић једини граматичар, који тако тумачи образовање суперлатива; разуме се, да он и овде неће бити меродаван, и ми ћемо се и у напредак придржавати оних, који веле, да се суперлатив прави од неодређенога придева, додајући овоме наставак est, ако се свршује на d (осим партиципија), t, ß, ẞ, ſch, ſt, ʒ; ако излази на један од осталих сугласника или на e, онда му се додаје наставак ſt. Осим тога мора бити и организам пишчева уха друкчији, кад му сви у правилу поменути гласови шуште. У опште се види, да и с фонетиком има муку, не знајући поделу гласова по говорним оруђима. Тако су му у горе наведеном правилу гласови d, t, th шуштећи, а на стр. 1. (III. д.) јесу d, t, th, st (horribile dictu) уснени. —

По правилу (зад. 70, 4.): *„Већина придева с кореним гласницима умекшавају своје а, о, и, у, ä, ö, ü"* — не ће ученик никада на сигурно знати, који придев прима узвишак, а који не; то је и сам писац осетио, те је због тога о придевима без узвишка скројио друго правило и каже, да су то они (зад. 71, 1·), *„у којих су* (!) *корени гласник* au *и други, које ћемо изрећати"*. Али је тиме само у неколико уклонио нагађање учениково. Кад се већ накanио, да изређа све придеве без узвишка, онда је то могао учинити код придева с узвишком, па после казати, да су сви остали придеви без узвишка. Но кад му се свидело, да говори о придевима без узвишка у поређењу, онда је требало навести потпуно правило; јер осим оних са au у кореном слогу остају без узвишка све придевске основе на el, er, en, e, сви придеви изведени наставцима bar, sam, haft, ig, lich итд. и партиципија. У списку корених придева, које писац наводи, нема још ових: bunt, stumpf, falsch, karg, knapp, satt, schlank, schroff, stramm. Придеви пак glatt, klar, zart примају наставак и

узвишак, исто тако и bang, blass, nass, dumm, fromm, gesund, којих у списку нема.

Говорећи о облику mehr (зад. 72, 1.), могао је писац просто казати ово: „Кад српско „више“ без икаквог упоређивања наговешћује само повећи број људи или ствари, онда се код одређенога облика mehre радо удвостручава крајње ге, те гласи mehrere, слажући се атрибутно са својом именицом“; а не наводити то, што се не слаже са стварношћу, на име: *„да се од речи mehr прави помоћу додатка er опет први ред поређења“*. Други ред „mehrste“ је у немачком језику исто тако у обичају као у српскоме облик „нискије“ од низак (вец. 192).

У наук о придевима требало је уврстити правило 7-о, из 67. задатка и правила од 1—4. из 82. задатка. Овим последњим, којему није место у науци о основама, није попуњено правило 67. задатка, ма да је писац у њему сувише речи потрошио. Ми бисмо казали просто: „Придеви употребљени као именице у мушком и женском роду иду са свим по промени атрибутног придева“ (а на то је требало писцу 2 странице); а у средњем роду,— о којем писац није ништа казао, — мењају се по јакој именичној промени, ако се прикажу у неодређеном облику (на пр. (das Grün), ако ли имају одређени облик придева, онда се као они и мењају (на пр. das Gute, ein Gutes). Правило пак 4. (82. зад.) требало би са свим изоставити, јер неће нико веровати ни у ову граматичку оригиналност г. Поповића, да придеви као именице могу долазити само с предлозима: in, bei, von, — bis zu. —

Очекивали смо, да писац, као математичар, барем о бројевима (зад. 73.) све тачно изради, али и ту има свакојаких граматичких чудеса. Изоставивши многа важна правила о бројевима, помиње писац (стр. 153), *„да је у старијем немачком језику било за број два израза* (ваљда облика) *за сва три рода“*, а ово се могло са свим изоставити. Говорећи даље о постајању основа простих бројева каже, да *„се основни бројеви од 13 до 19 праве помоћу додатка* zehn, *а десетице од 29—90 помоћу додатка zig“*, но не наводи од чега. Осим тога не зна етимологија (наука о основама) ни за какве додатке, о којима говори синтакса.

Правило 1-о (стр. 153): *„Број ein има као и придев облике јаче и слабије промене, но кад се мења, мења се онако као и неодређени члан, од кога се само акцентом разликује“*, — наличи више на загонетку, него на правило. Ако има број ein облике

јаке и слабе придевске промене, онда се и мења по овим променама, и ми не разумемо, за што то писац другом половином правила „но кад се мења итд.“ пориче. Као што г. Поповић из примера, по којима је ово правило кројио, није видео, да се број ein у свим падежима може мењати по јакој и слабој придевској промени, тако и ми из његова правила не видимо, када се он изједначује са чланом ein и када добија облике јаке и слабе придевске промене. Да може имати и облике мешовите промене, о томе се и не помиње.

У правилу 6-ом (стр. 155.) тврди писац, да се само *од неких основних бројева могу правити именице* као Zehner, Zwanziger, Tausĕnder; а ми знамо, да се сви бројеви могу употребљивати као именице, и то или без икакве промене њихова облика у женском роду (die Eins, die Zwei итд.) или с наставком er у мушком роду (der Einer, Zweier итд.). Именицама постају бројеви и у томе случају, кад се именица уз њих изостави и онда примају у 1. 2. 4. пад. наставак *e*, а у 3. en, и пишу се великим словом а не малим, као што то чини г. Поповић у примерима (стр. 154—155): Alle neune (м. Neune) werfen. Mit sechsen (м. Sechsen) fahren итд.

Кад је писац онаке збирне бројне именице навео, које су се већ давно изобичајиле као Decher и Stiege, за што није казао, да и бројеви hundert и tausend служе као збирне именице среднега рода и да се као таке пишу великим словом и мењају по јакој именичкој промени. —

На стр. 157. стоји овако правило: „*Редни се бројеви употребљавају кад се има да обележи ред дана у месецу или ред људи, нарочито владалаца једног имена*“. Зар се уз друге именице не може у немачкоме употребити редни број? Ма да је он и ово правило као и сва друга тобож потврдио примерима, као: Ludwig der Erste; wir haben heute den dritten“ и др., али бисмо ми по њима начинили ово: „Редни бројеви могу служити и као именице, али се пишу великим словом само онда, кад се односе на особе.

На стр. 161, 1. каже за разломке: „*Разломачки се бројеви праве, кад се основним дода tel (од Theil)*.“ Овим су исказом учињене две филолошке неистине, на име: да разломачки бројеви постају од простих наставком tel и да је наставак tel постао од Theil. — Ако разломци по г. Поповићу постају од простих бројева на-

ставком tel, онда се мора говорити Zwanzigtel итд. а ово не стоји. Што се пак тиче наставка tel, то би писцу за цело сви филолози били захвални, кад би им описао сву тортуру, коју је морала реч Teil претрпети, док се није изметнула у наставак tel. Како ми знамо, јесу у tel два наставка и то t и el. Првим (t) постају од простих бројева (од 2—19) основе редних бројева а другим (el) именице различитог значења. С обзиром на значење може се код разломака ученицима напоменути али само упоредно реч Theil, као што то и врсне немачке граматике чине (vergl. Theil), а овим „vergl. Theil" је нешто друго речено него пишчевим „од Theil". Ми ћемо се придржавати тога, да разломци постају наставком el од основа редних бројева, дакле viertel (од осн. viert), zwanzigstel (од осн. zwanzigst).

Исто тако постају сложене основе drittehalb, viertehalb (скраћ. dritthalb, vierthalb итд.) од редних бројева а не, као што г. Поповић тврди (стр. 162, 3) од *„основних бројева, с којима се реч halb помоћу гласа t саја"*. Уметнуто t налази се по аналогији других редних бројева само у anderthalb. —

Бројеви понављања (стр. 164, 4) одговарају на питање wievielmal а не, као што писац, каже wieviel, редни пак прилози (стр. 162, 7) постају од основа редних бројева наставком ens а не es.

О неодређеним бројевима каже писац у 20. задатку само ово: *„Речи viel, wenig, all (er) могу се употребљавати у немачком језику као придеви и као наречице за означавање множине"*. Што није навео и остале неодређене бројеве и што се и код наведених није упустио у мудровање о њиховом употребљивању, учинио је паметно, уштедевши и себи и нама труда. Тиме напуштамо бројеве и казаћемо коју још за заменице и предлоге.

Облике једнине и множине личних заменица навео је писац у разним задацима I-ог дела. Од осталих заменица навео је у истом делу само једнину, али и њу не од свију, а множину само неких уврстио је у III. део (стр. 95. и 111.). Кад је писац у своју књигу примио оне облике, који су се већ давно изобичајили како из живота језика тако и из књиге, за што није поменуо барем најглавније особине о употребљавању нарочито показних и односних заменица.

Тако је код личних заменица требало навести и старији *облик генитива* једнине mein, dein, sein, који се и дан данас упо-

требљава у изразима vergiss mein nicht; dein gedenke ich итд. и показати, у којим се приликама замењују личне заменице показнима derselbe, dieselbe, dasselbe, dieser, dessen, derer.

О повратној заменици „себе“ требало је одмах у 9. задатку казати, да за њу има Немац само једну реч „sich“, која служи као датив и акузатив једнине и множине, па се протеже само на треће лице а никада на прво и друго, за које се узимају дотични облици личних заменица. Што је писац у II. и III. делу навео просто образац мењања повратних глагола, не казавши ништа за разлику између српске и немачке повратне личне заменице, може му се још и опростити, али му се не може опростити оно, што је заменицу „sich“ истакнуо као некакав споредан облик личне заменице 3-ег лица и то са засебним облицима за женски род и за множину, као што се то видети може у 9. задатку (глед. и 64. зад.), где овако стоји:

себе се { (њега) sich
(њу) sie (sic!)
(њих) sie (sic!)

Кад и најобичније ствари писац не зна, не можемо од њега захтевати, да нам финоће у језику покаже, па се и не чудимо, што није говорио о томе, да се за оснажење повратности може додати заменици још и непроменљива реч selbst (selber), што нарочито бива уз генитиве seiner и ihrer повратно употребљене, да се избегне двоумљење, и уз глаголе, који нису искључно повратни.

Писац не каже нигде, како се у немачком језику изражава наша заменица сваког лица „свој“; не каже, како се преводи 3. пад. личних заменица, којим се у нашем језику показује присвајање; не помиње особину нашега језика, који у корелативним реченицама обично ставља заменицу личну место показне, — у опште не стара се ни мало, да обрати пажњу својих читалаца на важније особине било српскога било немачкога језика.

У 19. задатку има ово правило: (2.): „*Ове се две показне заменице мењају као: welcher*“. Говори ли ту писац о заменицама dieser и jener, које стоје пред овим правилом, или о заменицама derjenige и der, које иду за њим, тешко је погодити. Али пошто у засебном правилу (3.) говори о мењању заменице derjenige, то се ово правило зацело односи на заменице dieser,

jener; но настаје опет питање, по којем обрасцу заменице „welcher“ иду те две речи, по ономе, који је навео за упитну, или по ономе за односну заменицу welcher?

Промену односне и показне заменице der, die, das не помиње писац нити у једнини нити у множини, заменица solcher је са свим изостављена, а односној welcher пориче облик другог пад. јед. welches и welcher; како суди о њој у множини не знамо, јер је нема.

Показне и односне заменице ваљало је изложити потпуно, јер је њихово правилно употребљивање у релативним и корелативним реченицама од велике важности.

Од предлога навео је писац у I. делу 16 предлога а у II. само два, па је тиме и завршио наук о предлозима. Где је осталих 40 предлога? У индексу II. дела обећава под задатком 33 „наставак о предлозима“, али кад отвориш књигу, а оно ти место предлога искочи — „наставак о прилозима“.

На послетку додајемо, да је са оном аљкавошћу, којом је ова књига израђена, са свим упоредно ишла и наопака коректура. Толико штампарских погрешака морали бисмо кудити и у новинама, које се хитно издају; а у школској књизи нарочито пак у граматици не смемо их трпети. Но ако бисмо га којекако и могли оправдати за ону грдну количину штампарских погрешака, не можемо без осуде прећи оне, којима се против правилнога правописа огрешио. Тако наводи писац на стр. 34. (3. д.) неправилнике gehen и kommen са чудноватим правописом облика ging (м. gieng) и kamm (м. kam). Облик kamm је јамачно штампарска погрешка, али ging је за г. Поповића догматичан облик, јер га друкчије н не пише. (Глед. на пр. вежбање на 35 стр., где ging долази само 11 пута, даље вежб. 154, 155, 156 и т. д.).

Исто тако не зна, где треба писати у средини речи s м. ſ. као: liest а не lieſt; не чини разлике међу разлучивим st (из ſet) и неразлучивим ſt, на пр. reiste (gereist) — не reiſte (gereiſt). Непознато је писцу, и у којим приликама треба писати тврдо S са ß, а у којим са ſs; јер га свуда пише са ß. Са ß пише се тврдо S само после дугих самогласника на пр. Fuß, а после кратких пише се са ſſ, ако иза S долази самогласник на пр. Flüſſe (не Flüße) Nüſſe (не Nüße), а са ſs, ако следи сугласник и на крају слога, на пр.: wuſste, muſste, iſst, muſs, Fluſs, Nuſs, gewiſs, *(не wußte, mußte* итд.).

Свеза daſs пише се са ſs а не daß, исто тако предметак miſs (не miß). Окрњени облик заменице dieſes пише се просто са s, дакле dies а не dieß.

Које од бројева ваља писати великим словом, казали смо мало пре, и додајемо, да се само заменице jemand, niemand, jedermann пишу малим словом, исто тако и именички облици, који су своје првашње значење изгубили ради значења, које су као прилози употребом у језику добили, на пр.: tags, morgens, abends, nachts и др.

О четвртој и петој тачки наших разлога не треба да засебно говоримо; јер смо у разбору претходних тачака доказали да има о једној ствари више правила, а уједно се видело, да је распоред дела неудесан. Што се пак избора реченица тиче, није он удешаван према педагошким захтевима. Од практичног се граматичара тражи, да уза свако правило иду примери, у којима се не само види потврда правила, него у којима су дати сви могући практични живи варијанти, који се (као што је природно) ни у најпотпуније правило не могу сви покупити. Но писац је у поједина вежбања уврстио примере, у којима има још необјашњених граматичких правила, а има их и таких, који се не слажу с духом немачког језика, као галицизми: ich habe Schlaf (j'ai sommeil м. es ſchläfert mich), ich habe Froſt (j'ai froid м. mich friert) итд.

Кад бисмо све недостатке и мане г. Поповића књиге хтели изређати, онда бисмо морали, — ми не преувеличавамо — прерадити целу његову књигу и друкчије распоредити њезино градиво. Оно мало, што смо навели, довољно сведочи, како је писац мало знао предмет, за који је написао учебник.

Малина.

С Дунава над Пчињу. *Белешке уз пут.* Написао М. Ђ. Милићевић (прештампано из Годишњице IV.) 1882.

О литерарно уметничкој страни ове књиге не можемо ништа говорити, јер се писац од тога оградио, казав, да су у њој: *белешке уз пут.* Међу тим, „белешке уз пут," тако су неодређен и еластичан литерарни облик, да се уњ, на сваки могући начин, све и с брда и с дола уносити може, па клапило се уметности или не. Кад проучимо ову књигу поизближе, увериһемо се, да се писац баш том неодређеношћу и еластичношћу најлакомије користио, јер је у њу, онако без реда, трпао не само све, што је мислио и видео на његовм путу, но чак и оно, што је

некада, бог те пита кад и где и видео и сазнао, али му сад дошла згодна прилика, да и то изнесе на пазар.

Нама је чисто жао, што је књижевна појава такве врсте, као што је „Годишњица“, поклонила читавих *седам* својих скупих табака ствари једној, која би са свим згодна била за подлистак каквога дневног журнала, или највише за листове, врсте:*Јавора и Србадије.*

Оно мало географскога и етнографскога материјала, што га овде онде „белешке уз пут“ дају, у колико би по истинској вредности могло пристати за „*Годишњицу*“, стало би, баш сасвим галантни да будемо, рахат на два табака. Оних пак осталих пет табака ачења и бенављења, да је са свим изостало, учинило би две велике користи, а на име, „Годишњица“ би садржином била специфично прилично тежа, а тако исто, и још више, и сам „штедри“ фонд Чупићеве задужбине.

На прилику, славни пиротски магарац, и родослов пиротског начелника кум Панте, различне гозбе, о којима, узгред буди речено, писац, чисто има страст да прича тако, да већ читаоцу почне пљуштити вода на уста, и на послетку, многе друге ствари, каквих знамо већ да има пуну торбу, могле би наћи излива где год на другоме месту.

Како по неки пут није с горега бити и неверним Томом, то смо ми тако слободни били, да у неколико бар, испитамо и сам онај материјал, за који, на први поглед рекосмо, да има неке вредности. Испитујући тако, наишли смо на неке ствари, које су, може бити, случајно онако испале, али које ипак у нама пробуђују основану сумњу у тачност и осталих сличних радова пишчевих и у „ванредну“ величину услӯга̑, које је тим радовима учинио за упознавање Србије.

Да прегледамо два три места.

На страни 35. бележака, стоји: „Уселу *Годечу*, у месту *Злом Долу*, извире *Годечка Река*, која тече к Цариброду, и т. д.“ Међу тим, по најновијој карти нашега ђенералштаба: „*Слив јужне Мораве*,“ у селу Годечу не извире *никаква* река, а опет г. Јов. Мишковић у својој књизи *Хидрографија независне Кнежевине Србије*, не помиње никакву *Годечку* реку. Но та Годечка река, није никоја друга већ *Гинска Река*, која и по реченој карти и по Мишковићевој Хидрографији, „извире из планине Балкана, а местимично под Комом и Штрковим Врхом, па тече најпре у ј. правцу..... протиче кроз село *Гинци*, по коме се почиње и

звати. Испод Гинаца окрене тећи више у западаноме правцу."[1] Тек пошто почне тећи на запад, протиче крај села Годеча, али дотле смо прошли већ читаву половину њенога тока.

На страни 36. стоји: „*Височница* извире у планини Кому." До душе на карти нашега ђенералштаба име реке на коју писац овде мисли, није нигде записано, те по томе само, имало би изгледа, да је он ту у праву. Али, на генералној карти аустр. војнич. географског института стоји, да се цела та река зове *Темска* (Голема), а не само сниже села Темске; тако се каже и у књизи г. Мишковића, а на име, да *Река Темска* „извире из Балкана, и то местимично из брда Сребрене и Кома."[2] О реци *Височници*, пак, нигде ни помена нема.

Но да узмемо и навлаш, да баш писац има право, опет је побркао места, крај којих та река протиче. Тамо на истој страни, вели: „*Височница* удара на *Рсовце*, *Паклешницу*, *Велику и Малу Лукању*. . . ." Међу тим, у ствари, она после Рсоваца удара најпре на Малу Лукању (али не и на велику) па тек онда на Паклешницу.

Можда би још повише подобних нетачности нашли, кад би били на доколици, да се још дуже и пажљивије позабавино са „Белешкама уз пут." Но за оцену оно мало приличније садржине и оволико ће бити доста.

Не можемо ову прилику да пропустимо, а да уредништву „Годишњице" не свратимо пажњу на доста грамжљиву спекулацију неких њених приложника, што јако у очи пада. У ту врсту спекуланата долази и наш писац. Ми видимо да се дете родило, а мајка му се још није појавила на свет. Књига, „С Дунава над Пчињу," види се код свих књижара и колпортера у Београду; оглашена је већ давно и у новинама, чак и у Slowincu а „Годишњице" још нема на бели дан. За што се морало хитати тако са отштампавањем, кад цела књига још није готова? Овако изгледа као да ће ова књига бити прештампана у „Годишњици." Кад би овде играла улогу само сујета књижевничка, ми би јој и прогледали кроз прсте, али ће ту бити главно игра „милозвучног метала," јер ко купи „Годишњицу" тај већ неће, разуме се, куповати ствари из ње засебно оштампаване.

Кар.

---

[1] Хидрографија независне кнежевине Србије. Написао Јов. Мишковић. 1881. стр. 75.

[2] Исти, стр. 80.

Карта кнежевине Србије *за основне и средње школе. Литографија Мирослава Јорговића у Београду. Цена 30. дин. пара.*

На овој карти није означена година издања, али се зна, да је тек ове 1882. г. пуштена на јавност.

Давно се осећала потреба, да и школа и шира публика добију бар приближну слику — карту Србије на нашем језику, да се једном ослободимо читања немачких карата. С тога може се предузимљивост издавача ове нове карте похвалити. Желели би, да тим путем и даље пође, па да се постепено дође ма и до скромног српског атлаза за школу и за народ. Само би препоручили издавачу, да за то предузеће, ако га мисли остварити, узме у помоћ некога од г.г. наставника земљописа, те да издања одиста одговарају потреби школској. Садање издање карте Србије не одговара потреби основних школа. Пре би могла бар у неколико послужити за средње школе па и другима ван школе,путницима, трговцима и т. д, који имају потребу, да се упознаду са међусобним положајем појединих важних места у Србији.

Али и стручњаку научењаку није лако, да има преглед над својом грађом, која му као помоћно средство на услузи стоји, ради састава свог издања. Нарочито је отежан рад за прво издање. У толико је теже све незгоде да савлада и у склад да их доведе лице, које се мање бави науком но више својим занатом и вештином. Зато и налазимо на овој малој картици читаву хрпу погрешака, које ћемо овде навести у цељи да их издавач у другом издању поправи. Ту има *погрешака у цртању; погрешних назива; нејасности у писању назива и да се проговори о начину цртања т. ј. о самој техничкој изради карте.*

Од погрешно уцртаних предмета споменућемо неколико:

Све веће планине обележене су неким бројевима, али сумњамо да ови означавају њову висину, или се висина на овој карти не означава у метрима, стопама или хватовима, као што се обично бележи, него мора бити другим неким мерилом. Тако је забележено на Копаонику 210; на Јелици 92; Жељин 192; Маљен 80; Авала 53; Космај 56; Ртањ 156: Мироч 51; Стол 111 и т. д.

Село Дуваниште је под самом Лешницом, у место да је под Шапцом; Умка (село) удаљено је по размери ове карте око 10 километара од Саве, а у природи је на самој реци. Сопот не лежи на железничкој прузи, као што је у карти означено. *Нема пута*, који води из Шапца у Митровицу. Тако исто није

означен ни пут од Љубовије уз Дрину; од Свилајнца до Ћуприје, из Д. Милановца за Брзу и др. Кад су остали насипи па и ненасути путови уцртани, требало је и ове бразде уцртати. Из Књажевца не полазе два пута (насипа) за Тресибабу него само један, и на планини дели се у два крака: за границу и Пандирало. У карту уцртана је железничка пруга не као пројектована или у раду налазећа се, већ као дефинитивна, довршена железница. Земун, Оршава имају натпис (слова) као обичне варошице; Голубац, Кладово, Текија и Брза по величини слова само су села а не варошице. Сремска Митровица није уцртана, ма да су многе варошице означене, које су даље к северу од наше границе. Љубичево (државно добро) означено је као село, а то не постоји. Поречкој реки дат је назив „Шашка", а ова је само једна приточица или крак Пореча.

Види се, да је ова карта копирана из какве стране карте балканског полуострва, а цртач није упознат са конструкцијом астрономске мреже меридијана и кружница, те с тога је карта онако косо представљена, без сумње по средњем меридијану, који пролази кроз Краљево или близу овог места. На меридијану није означено, да ли се дужина астрономска рачуна од Париза, од Фера или од Гринвича.

Сви су путови обележени подједнако са једном браздом, како насипи тако и обични путови, а неки важнији путови (насипи) нису ни уцртани.

Карта нема преставњеног (нацртаног) мерила, да дете може слободним оком или шестаром сравњавати поједина одстојања, а то је веома нужно. На карти стављено је само: Размер 1:1.500.000, и то је све. Овако представљање размера није јасно ни многим одраслим, који се рачунају у интелигенцију, а камо ли деци. Друго би имали приметити да је узет веома мален размер.

Као велики недостатак карте у опште, поглавито *карте за ниже школе* мора се прибележити, да је орографија на целој карти подједнако уцртана. Нема разлике висинског облика; посматрајући карту ма колико, не пада нам у очи пластика и карактер земљишта. Јужне наше планине, као и Рудник са продужењем к Дрини, све високе планине — представљене су на карти исто онако благо или бледо као и брежуљасто земљиште Шумадије, које се у доњој Јасеници, у Лепеници и у Морављу губи у незнатне хумиће, у благо таласање. Ову разлику земљишта треба

да представља свака карта, *а нарочито карте за ниже школе.* Кад је орографија на карти правилно представљена, посматрач може тако рећи да се превари, да се пипањем осведочи да ли су одиста брда испупчена на артији, или су тако варљиво руком вештака представљена. Ово је неопходно нужно за сваку карту, а код овог издања, које је пред нама, оскудева овај услов, који стављамо, т. ј. недостаје пластика. Цртач (литограф) ове картице прилично уме да представља брда. Недостају му само још појмови о слојевима висинским и о њиовом повлачењу на целом простору карте, те да уме правилно да означи цртицама висинске разлике земљишта. Али и то није чаролија, да се не да схватити.

Погрешних наслова или грешака у писању има такође доста. Тако пише Рзова (река у ужич. округу) у место Рзав; Гулијан (село) и Гулијанска планина (округ књажевачки) у место Гуљан и Гуљанска пл.; пише Прахово у место Пр'ово (окр. пожеревач.); Велешница у место Велесница (окр. крајински); Бошјани у место Бошњане (у Темнићу); Врмча у место Врмџа (срез бањски); Сувотина у место Суотна (окр. алексин.); и т. д. и т. д.

Не знамо, од куда му називи: *Тимочка крајина*, која почиње од Нишаве па да иде до Дунава? *Мачва*, која обухвата цео ваљевски округ; Браничево, у које улази и ћуприски округ. Да л је с тиме хтео да означи нека историска имена предела или покрајина? Онда их није требало онако крупним, уочљивим словима писати, да готово боље падају у очи од свега другог, што сада постоји на том простору.

На карти видимо многа сопствена имена писана са малим почетним словом. Тако: Дунав, Дрина, Црна река, Сврљиг, Тимок, заглавск. Тимок, Шашка, Лугомир, Ибар, Јасеница, Ситница, — све је са малим почетним словима написано.

У опште рекли би по начину самог писања, да је један, и то вешт резач писао на камену имена свију села. С тога су прилично добро написана, ма да има и погрешака; ма да није довољна разлика у форми и величини слова између варошица и села; други је, и то лошији литограф, писао наслове река, те с тога су у опште осакаћени. И један и други од ових резача ни су довољно јасно разликовали или обележили *к* од *н* и *г* од *ч*. С тога и читамо на карти Монра чора у место Мокра *гора*; Багевци у место Бачевци; Рзова у место Рзав; Луњмир у

место *Лугомир*; Мргајевци у место *Мрчајевци*; *Оочар* у место *Овчар*; *Рашна* у место *Рашка* и т. д.

Нису описане ни суседне државе и области. Нема натписа Влашке, Босне, Ерцеговине, а и правац натписа Старе Србије требало је почети од Лима (око Степице), па терати косо до Кратова.

Недостатак је још и тај, што није цео лист ове карте, дакле и земљиште изван Србије попуњено орографијом и важнијим топографским називима. Ово олакшава преглед положаја Србије према суседним покрајинама, облик земљишта и т. д.

Уверени смо, да ће издавалац карте, ове у доброј намери побележене приметбе узети к знању, и да ће друго издање са овима поправкама изаћи, било у овом истом или у промењеном облику. Међу тим и ову садању карту, овакову као што је, препоручујемо најтоплије учитељима и наставницима, да је при предавању земљописа Србије у школи употребе и код ђака одомаће у место садањих погрешних и скупих карата са страним — немачким натписом. Само ако се издаваоцу осигура довољна проодња, моћи ће се латити како штампања ове карте у другом, поправљеном издању, тако и постепеном издавању атлаза за средње школе.

А. А.

ВЕЛЕШКЕ.

— Једна научна мисија кренула се из Петрограда на ушће сибирске реке Лене, да тамо чини метеоролошка проматрања. Она ће стићи на место тек у августу, а провешће читаву годину у проматрањима. Дрва за огрев и грађење кућа довућиће из Иркутска

— **Руси у средњој Азији.** Г. Гаше (Gachet), дописник новина *„Француска република“*, читао је у једној од последњих седница франц. *географског друштва* свој извештај о путу у средњу Азију, куда је ишао за руском војском, што је 1880. кренула била на Туркменс. Прво је изложио положај *Красноводска*, нове вароши коју су Руси подигли на источној страни Каспијскога мора, на месту најближем главним пијацама средње Азије. За тим је г. Гаше причао занимљиве појединости о железници што је Руси пострајају у средњој Азији. Ова железница полази од обале Каспијског мора, па у дужини од 23 километра иде све кроз сам *живи песак*. То је први случај да су инжињери успели да подигну железницу у живом песку и успех је потпун. Г. Гаше лично се возио на овој железници, и вели да је, у пркос великога ветра, стрмих обронака и великих кривина железница ипак возила са потпуном сигурношћу и са брзином којом се прелази 38 километра у 1 сату. „Савлађујући живи песак у Азији“, вели г. Гаше, пред географским друштвом, „Руси су показали нама *Французима* шта треба да чинимо те да преко пустиње Сахаре дођемо у Тембуку.“ (у средњој Африци). Железница што је подижу Руси у средњој Азији иде на сусрет железници што је Инглези подижу са своје стране са индијске границе до Серакса. Г. Гаше је нагласио од какве би огромне трговачке важности било, да се Европа непосредно веже с Индијом добрим гвозденим друмом.

— **Тунел испод канала Ла-Манша.** Познато је, да Инглеску *одваја од* Француске један мореуз прозван канал Ла-Манш. Подузимљиви људи предузели су да те две земље свежу тунелом

оздо испод мора. И радња је већ отпочета. Ради се живо са обадве стране од Инглеске и од Француске. Са инглеске стране од вароши Довера већ је прокопана галерија од 800 метара дужине, а толико исто биће скоро урађено и с француске стране од Кале-а. Ове две галерије састаће се под морем тако кроз 5—6 година. Рачунају да ће тунел најдаље за 10 година већ бити предан саобраћају, а имаће 32 километра дужине.

— **Виша настава у Грчкој.** На университету Атинском учило је 1880. године 2.030 ђака: у правном факултету 908, у медецинском 728, у историско-филолошком 315, у богословском 49, у школи за апотекаре 30. Од овога броја 1.449 су из краљевине Грчке, а 581 из грчких области у Турској или са стране. На университет се издало 1880. год. 174.715 драхама (динара), а прихода је било 287.771. Капитал университета износио је исте године 5,135.103 драхме.

— **Moniteur belge** доноси занимљив извештај комисије која је била одређена да испита шта је у Белгији најбоље урађено за 5 година (1867—1880) у моралним и политичним наукама. Комисија је једногласно закључила да се министру унутрашњих послова препоручи за награду дело г. Емила де Лавелеј: la propriété et ses formes primitives.

— **Рукопис Илијаде.** Messager d' Athènes јавља да је један од добро познатих професора нашао у неком грчком манастиру папирус који је — рукопис Илијаде, писан 308. пре Христа. Писац је неки Теофраст. Рукопис је у Свету Гору однео Андроник, нећак Константина Палеонога.

Исправка.

У 3. свесци „Рада“, за 1881. годину, а у белешци „*поглед на кретање Европско-америчке социјалистичке партије*“, погрешно је кореговано да је Мост и његов орган „Freiheit“ представник анархиста. Ту треба разумјети само њемачке анархисте, а никако друге народе, који имају још јачу партију анархиста и своје нарочите представнике и журнале.

В. Пел.

Власник и одговорни уредник **Пера Тодоровић.**

ЦЕЛОКУПНА ДЕЛА

СВЕТОЗАРА МАРКОВИЋА.

Изашла је 1. књига ових дела са овом садржином: *1. С*
ској омладини. 2. Литературни вечер. 3. Како су нас васпита
исповест једнога правитељственог питомца. 4. *Певање и ми*
Цена је књизи 1 динар (за уписнике „Рада" 50 динара). С
који су се претплатили на дела † Св. Марковића добиће
књигу уредно. Иначе се никоме неће слати без новаца, ни
ће се у опште поруџбине без новаца примати. Књижари за
тов новац добијају 20% рабата. Све поруџбине треба слати *у*
ништву „Рада". Кастриотова улица бр. 35. *Београд.*

КЊИГА II. МАРТ 1882. СВЕСКА 3.

РАД

ЛИСТ ЗА НАУКУ И КЊИЖЕВНОСТ

ВЛАСНИК И УРЕДНИК П. ТОДОРОВИЋ.

БЕОГРАД 1882.

ШТАМПАРИЈА ЗАДРУГЕ ШТАМПАРСКИХ РАДЕНИКА
([illegible])

САДРЖАЈ.

СТРАН

Економија социјална до Адама Смита, од Љ. Новаковића (наставак.) 201
Функције мождане коре од Т. С. (свршетак.) 222
Пред Шекспиром, од Свет. Николајевића (наставак.) . . 231
Један лист из политичке економије, од Анд. (наставак.) . 242
Наша математична литература, од С. Стојковића. . . 250
Одломци из дневника једнога добровољца (успомене из српско-турскога рата 1876. год.) од П. Тодоровића (наставак.) 253
Политичка кроника 277
Књижевност (уређује А. Николић) 284
Белешке 293

ЕКОНОМИЈА СОЦИЈАЛНА

до

АДАМА СМИТА

од

Љубе Новаковића.

(НАСТАВАК).

Као заснивач и творац меркaнтилног система сматра се у опште знаменити министар финансије Луја XIV., *Жан Батист Колбер*, који је, од године 1668., примио у своје руке управу. Међу тим, како Италијани тврде, далеко пре Колбера, још више од педесет година пре њега, 1613., неаполитанац *Антонио Сера*, познати тадашњи мученик за републиканску идеју у Италији, издао је у Неапољу, из затвора, те 1613. год., дело, које носи наслов *„Кратки трактат о условима, како могу да се снабду златом и сребром и оне земље, које рудника немају,“* из кога је, веле, француски министар финансије поцрпао све значајније идеје меркантилизма. Али, као што рекосмо, опште је примљено, да је Колбер прави творац система меркантилног, који се по њему и прозвао *„Колбертизам“* или *„Колберова практика“*.

Основна мисао Колберова састајала се у томе, да главни задатак финансијске политике у свакој држави — тада апсолутној монархији — треба да буде тај, да држави, или, правилније, неограниченоме владару, стави што више новчаних средстава на непосредно и неограничено располагање. Из ове основне мисли, развиле су се све остале идеје његове. Иста мисао, која владаше у политици, да сву државну власт — summum imperium ваља прикупити у руке једног јединог неограниченог чо-

века, апсолутног монарха, иста мисао излази у Колбертизму, у односима финансијским и економским. Краљева кабинет-каса, то је обртна тачка, око које се све окреће. Економско благостање поданика долази само толико у призрење, у колико се тиме пуњење државних каса потпомаже.

Са овога гледишта развила се друга мисао или, ако хоћете, „закон економски“, да треба тежити томе, да се од народне тековине што је могуће више у земљи одржи и, наравно, за потребу државних каса прикупи; а напротив, да се из иноземства, за увећање моћи плаћања порезе у својој држави, свима могућним средствима, која се ма како са међународним правом сагласити могу, што више новаца у земљу унесе. Подизањем домаће индустрије, вели Колбер, најпре је могућно да једна земља што више туђега новца са стране привуче; и то управо у оној сразмери, у колико се разумедне да се индустријски производи у тој земљи јевтиније произведу и што скупље у иноземству продаду.[1] Да би се продукти индустријски у земљи јевтиније производили, гласила је друга поставка, нужно је пре свега, да се радничка надница сведе на најмању меру и да се на тој низини одржава, а то је опет, и при најоскуднијем начину живота, само тако могућно, ако сама држава, силом моћи своје, стане на пут повишавању цене најнужнијих средстава за живот. „Није, вели Колбер, ништа нужније него, у време оскудице, спречити трговце за живот, пекаре и остале посреднике, да не могу неограничено профитирати од беде и невоље народне.“

Да се цене животних средстава и фабричних сировина виско одржавају, задатак је даље финансијске управе, да извоз жита из земље забрани, као и извоз осталих земљеделских и монтаних производа, који лиферују земаљској индустрији сировину за прераду: вуне, коже, метали и т. д. Непосредне производе француског земљишта

---

[1] Ова теза Колберова, навела је великог економа немачког *Фридриха Листа*, да меркантилни систем Колберов назове „системом индустријским“, али овај назив није нигде примљен, почем је економска наука Ад. Смита тим именом названа.

треба Француска сама да употреби и да преради. На против, за државно финансијско стање корисно је, да се у Француској прерађене сировине, у облику индустријских и фабричних производа, као трговачки еспап, што више и што рахатније у иноземство извозе и да се тамо што више и колико је могуђно у готовом новцу плаћају. Овим начином требало је да богаства страних народа пређу у француске руке, па, на послетку, и у државне касе, које бијаху у ствари касе самога монарха. Систем је крунисан *ђумручном заштитом*, која, најпажљивијим и најстрожијим законским мерама, спречи сваки увоз страних производа и тиме спречи извоз француског новца у иноземство. „*Повећање извозне ђумручине на средства за живот; спуштање увозне ђумручине на оно што служи фабрикама; одбијање страних мануфактурних производа повишењем ђумручина.*[1] — то је квинтесенца ђумручке политике Колберове.

То су, у кратко, главне тезе Колберовог меркавтилизма.

Нико не може спорити да је Колбер умео да изведе све ове своје доктринарне планове у практици управо вештачки.

„Ми морамо да освојимо друге народе нашом индустријом," тако гласи позната реч Колберова. И заиста, под његовим вођењем, производи француски прекрилише све пијаце светске; Француска обори све конкуренте своје и задоби преваге над свима земљама јевропским.

Али ма како да су светли успеси Колберови с поља, они су у унутрашњости произвели читав преврат у односима материјалним и искупљени су у земљи скупом ценом на штету истинског благостања народног.

Строге забране, да се земљеделски производи земаљски ван граница износе, дакле, ограничење земљеделских продуката на локалну употребу, обесцени вредност земље; и, у свези са грдним данцима, од којих су била

[1] Joubleaus, Etudes sur Collert. (Vol. I, 1856, p. 378.

ослобођена имања властела и свештенства, *упропасти савршено земљеделски сељачки свет.*

Али прави расадник пуке сиромаштине бијаше баш сама Колберова индустрија. Колбер је мислио да јој никада не може нављшати довољно „јевтиних руку“. Он привуче велики број радника са стране, а у земљи су одбијате и саме пријаве за више школе, да би се мадеж што више мануфактурним, техничким и комерсијелним занимањима одавала. Полиција је опет од своје стране чинила своје за увећање усиљеног рада; особито раном женидбом из радничких класа требала је да добије индустрија доста „јевтиних руку.“ Младићи, који би се још пре двадесете године оженили, ослобођавати су за пет година од свију данака. За радничке породице, које имађаху више деце, расписивате су награде.

Колбер је доживео да види дозрео један део њихових финансијских успеха. Док очевидно и нагло сиромашење земљеделског света многе испуни тешком бригом и ужасном зебњом, обелоданише доцније године тешку обману, да ће се, разгранатом индустријом и строгом ђумручком заштитом, сва богатства страних народа стално у Француску привући. Искуством опамећене и огорчене насилничком политиком Луја XIV, почеше суседне земље да чине репресалије противу Француске. Најближи народи, Инглеска и Холандија, уценише увоз француских фабриката високом ђумручином. Индустрија француска, која бијаше подигнута једино на рачуну неограниченог извоза, би сагната само на домаће пијаце. Пад је био ужасан, праћен неописаном бедом и страшним огорчењем радничког света по целој земљи. Знаменити државник умре, 1683., праћен и у гроб мржњом и клетвама народним. . . .[1]

И тако, искуство је показало, да цео меркантилни систем почива на лажним основима. Цео пак систем меркантилни развио се из једне основне заблуде, из заблуде у прецењивању драгоцених метала. То је главна карак-

[1] Кад је тело Колберово изнесено из куће, народ нападне да га раструне; силом војске само могло се мртво тело до гроба спровести. L. Ranke. *französische Geschichte*, XIII. 34.

терна црта меркантилне доктрине. Ту је импулс свеколикој привредној делателности. Богатство, како појединаца, тако и целога народа, преставља̂ју само новци или драгоцени метали, који се могу непосредно разменити у новце. По науци меркантилног система, све, што иде на прикупљање новаца у земљи, или у опште злата и сребра, обогаћава земљу, а од извоза драгоцених метала земља осиромашава. Ако у некој земљи нема златних и сребрних рудника, она се може обогатити само развијеном индустријом и заграничном трговином, која једино уноси у њу новац. Ако би каква грана радиности утицала на већи износ новаца из земље него на унос, сматрала би се одмах као штетна, па ма како да је велика и ма како да је значајна њена производња. Извоз производа потпомагао се и пооштравао свима средствима, често и на штету истинских извора народног богатства, — јер се тиме уносио новац у земљу. Држало се, да при сваком увозу, сем увоза злата и сребра, земља губи у новцу онолико колика је цена увеженог еспапа. Изузетак се само чинио у производима, који су се уносили да се после прерађени извозом скупље протуре, по том у оруђу и инструментима, који служе да се производња усаврши да би се јевтинијим производима извоз увеличао. Вишак унесеног новца (за извежене производе) над ценом унесених производа звао се — „*иовољни трговачки биланс*". Спољну трговину сматрала је меркантилна доктрина као борбу међу народима, у којој се сваки упиње да приграби за се највећи део постојећег злата и сребра; и из ове борбе један народ излази само онда победоносно и са коришћу, ако друге народе оштети и њихова богатства, разуме се злато и сребро, себи привуче.

Али, као што смо напред рекли, то је било убеђење једног целог века, — убеђење, од кога није могао нико, па ни највећи геније да буде слободан, ма како да би оно *данас* изгледало апсурдно и непрактично; и нека нико не мисли, вели *Џ. Стјуарт Мил,* у уводу у своја „Начела економије политичке," да би избегао исту заблуду, да је живео у времену, када је то убеђење владало.

Па и дан дањи, у обичноме говору, богатство се увек процењује новцима. Ако запитате, колико је тај и тај богат, одговориће вам се, он стоји на толико и толико хиљада, н. пр. дуката, форината, фуната стерлинга и т. д. Сви приходи и сви расходи, сви добитци и сви губитци, све промене у привредним односима човековим мере се по новчаној процени. Истина је, да се у имућство човека не узимају само новци, које он на гомили има, или треба да прими, него и сви други предмети, који су од вредности. Али ти предмети не рачунају се сами по себи, него по количини новаца, за колико се могу продати; а ако би се морали продавати јевтиније, њихов ималац рачунао би се као мање богат, ма да су ти предмети, сами по себи остали исти. Исто тако, човек се не богати тиме, гомилајући новац без употребе, већ трошећи га да више добије. Онај, који се богати трговином, богати се тиме, размењујући еспапе за новце и новце за еспапе; други део у овоме процесу исто је тако нужан као и први део. Али, купујући еспапе за трговину, он их купује ради тога, да би их опет продао за новце, у нади, да добије за њих више новаца него што је платио. И тако, добијање новаца изгледа њему самом крајња мета свију промета. Често добија он исплату не у новцу, него у томе, што узима друге еспапе по цени равној еспапима продатим. Но он прима те еспапе у исплату по новчаној процени и претпостављајући само да прими за њих више новаца, но пошто су њему продати. Код трговаца, који имају опширне и брзе промете, у готовоме новцу налази се обично само мали део капитала. Али он цени свој капитал само у толико, у колико га може да промени за новце; он сматра сваки промет као завршен само онда, када му је чист резултат промета плаћен у новцима, или, изражен опет у новцима, на извесном дугу. У свима осталим односајима, новци изгледају као једино богатство, а други предмети од новчане вредности само као средство за добијање новаца.

Ми видимо, да има доста повода, који човека могу да наведу на мишљење, које је служило као извор *меркантилној* доктрини. Ми, у ствари, ценимо користи, које

доноси човеку богатство, не по количини корисних или пријатних ствари, с којима он фактички располаже, него по мери средстава, која му на расположењу стоје, да те корисне или пријатне ствари, по својој жељи добави. Према томе, богатство се цени по мери моћи, којом је човек у стању да задовољи своје потребе и жеље, а та је моћ, у цивилизованоме друштву, у новцима и у другим предметима, који се могу променити у новце. Имати какву извесну пријатну или корисну ствар, значи имати само ту ствар; ако вам је потребна на место ње друга ствар, морате вашу ствар најпре разменити у новце или подврћи се трудноме послу да тражите по беломе свету човека, који би имао ствар, која је вама потребна и који би је хтео променити за вашу; а, може се догодити, такав се човек неће ни наћи. Али са новцима сваки је у стању да набави ма који од свију продајних предмета, и човек, кога се имућство састоји у новцима, располаже по своме и по општем убеђењу, не само једном стварју, већ произвољно свима стварима, у колико његово новчано имућство достиже. Нарочито државним властима, за различите политичке и финансијске операције, за многострана примања и разноврсне исплате, морао је новац да изгледа важнији више свију материјалних предмета.

Ето, то су све биле побуде, које су навеле меркантилну доктрину да даде главну и скоро искључну важност новцима и драгоценим металима, а све друге ствари, са тачке тога гледишта, да сматра само као даља средства за добијање само тога јединог символа богатства — новца.

Али заблуда, међу тим, остаје заблуда, па ма ми и објаснили побуде, које су јој давале облик истине. Заблуда меркантилне доктрине примећена је одмах, чим су људи почели да истражују суштину ствари и да стварају појмове из основних факата, а не из форме и израза обичног говора. Кад се сишло до на само дно предмета, кад се поставило питање: шта су новци у самој ствари? У чему се огледа њихов битни карактер? На што управо они служе?.... одмах се показало, да су новци нужни само за то, што они, имајући утврђено и

ограничено назначење, цену, олакшавају размену различитих и многостраних производа привреде човекове. Посмотривши предмет изближе, увидело се, да користи које долазе од употребе новаца, не увеличавају се никако од умножења количине новаца, која постоји и налази се у употреби у каквој земљи: велика или мала количина новаца, она једнако испуњава службу своју. Два милијуна товара жита не могу да изхране толико људи, колико могу четири милијуна; али, два милијуна дуката купиће и продаће исто толико производа колико и четири милијуна, — само номиналне цене производа биће друге. Новци, сами по себи, не задовољавају никакве потребе човекове. Њихов значај лежи само у томе, што су они удесна форма да представе све његове дохотке, и за тим, када му је потребно да преобрати те дохотке у оне форме, које су нужне њему. Земља, која има монету, разликује се од земље, која је никако нема, само у томе, што у њој размена и промет иде много лакше, рахатније; што заштеди много времена и умањи посао; као год што је, на прилику, лакше млети жито у воденици или у парном млину, него га туњи у ступи; или, по поређењу Ад. Смита, новци су нам потребни исто тако као и путови за саобраћај: рачунати новце за богатство, то је иста таква заблуда, као и сматрати пут, који води вашој кући и вашем имању, — за саму вашу кућу или за само ваше имање. . . . [1]

У томе, ето, лежи кардинална заблуда меркантилне доктрине, што она сматра новац за саму цељ — за богатство, а друге предмете, који у ствари представљају истинско богатство, само као средство за постижење последње цељи — новаца; док су у истини новци само средство, или правилније, посредник размене, а остали корисни и пријатни предмети прави елементи богатства. Та заблуда и дан дањи провејава из многих и многих система економских, па је засела и у кости саме економије Ад. Смита и његових следственика, ма како да се она упињала и још се данас непрестано упиње да

---

[1] Све ово што се на 2—3 последње стране говори о новцу узето је у главноме из увода „политичне економије“ Џ. С. Миљ.

ту заблуду докаже. А ми смо се овде мало подуже задржали, јер ту управо лежи тежиште целог меркантилног система.

Колберова меркантилна доктрина оставила је оштар траг за собом. Све до *Кеснеја* и његових првих научних покушаја да економији социјалној даде облик самосталне систематизиране дисциплине, меркантилна доктрина манифестује се код свију мислилаца свих просвећених народа, када се год они, у списима својим, и области економске додирују. Као најзнаменитије следственике меркантилне доктрине Колберове, ма да се њихове мисли у многим споредним поставкама косе, имамо да наведемо два британска аутора, *Пети*-а и *Локе*-а, из времена революција инглеских, и два финансијска књижевника француска, *Боагилбера* и *Вобана*, из времена прелаза из XVII. у XVIII. век. Остале из тога времена писце ми не можемо да увршћујемо у нашу расправу већ једно ради тога, што би се обим овога списа морао тиме у много табака проширити; а друго, што ти књижевници философски (Бекон, Хобес и др.), који су са свога обележеног пута философских испитивања тек мимогредице и припадом и у област економску свртали, немају за науку економску тако велике важности, а после, ми не мислимо да би тим светлим мислиоцима философским указали неку почаст приказујући их као слабе дилетанте у науци економије социјалне, кад они у историји својих струка сјајно место заузимају.

Па и ова четири, за историју економије социјалне понајзнаменитија аутора, нису ни покушавали да економију социјалну као самосталну дисциплину засебно обраде; а њихове поједине, махом слабе идеје економске, мора историк са великом муком да хвата и прикупља по њиховим разним философским и највише финансијским списима. Само код Петија, као код врло даровитог статистичара и аритметика, налазимо неколике мало дубље појмове економске, а у његовој глави, која непрекидно рачунаше, морала се мало јасније представити и узрочна веза појединих економских чињеница, него код других обичних мислилаца. Па ипак из целог његовог рада види се, како се и њему све, са гледишта данашње науке,

озбиљније идеје или савршено из вида губе, или како их, у пола схваћене, без икаквих даљих конзеквенца, напушта.

Уилем Пети (William Petty) (1623 † 1687), Енглез у пуном смислу речи, син једнога фабриканта чохе, образовао се испрва са свим аутодидактички, а у његовом образовању огледа се нека смеша приличне самосталности са извесном порцијом суровости. Доцније опет школовање и разноврсна радња, најпре као медицинар, за тим као енжењер, а по том као чиновник у финансијској струци и као статистичар, упливисало је јако на њега као на књижевника. У стварању идеја и начину логичног ређања његових мисли опажа се приметно нека лакомисленост и несталност, као год што се и у приватном животу његовом са сличним појавама сретамо. Највеће противности, најконтрастније идеје тако су мирно у његовим списима једна покрај друге поређане, као да их је најтешња логична веза једну с другом спојила....

У то време, у које спада књижевничка радња Петијева, природне науке почеше да добијају јачи мах, а у философију унесе се критички натуралистички поглед. Овај поглед утицао је пресудно и на књижевничку радњу Петијеву.

Већ са̂м наслов главног списа његовог „*Анатомија Ирске*“ (Political survey [or anatomy] of Jrland etc. Lond. 1691.), сведочи то. Државу сматра Пети као „политичко тело“ аналого сваком другом живом организму. У предговору изјављује он, да много стоји до познавања „костура“ једне државе; и писац, који би узео да пише о држави, мора пре свега да располаже довољним знањем таквим, које је и за писање анатомије буди каквог тела нужно. Поједине елементе у склопу државном поређује Пети са разним органима телесним. Улогу новаца у држави аналогише, истина не са свим вештачки, са улогом са̂ла у телу. . . .

Друга његова књига важнија је; то су „Покушаји у области *аритметике политичке*“ (Several essays on political arithmetik, Lond. 1682). Са гледишта економског ова је књига већег значаја од његове „Анатомије Ирске.“ Ту *се налазе* одељци: о вредности земље, о популацији, о

мануфактурама и т. д. Његов поглед на значај новаца шири је мало од погледа Колберовог. Пети већ напомиње како новци стоје у извесном односају са разменом коју они чине — све према краћој или дужој периоди њиховога тока, — и како према томе, вредности осталих артикала превазилазе много постојећу новчану количину. А у одељку, у коме поређује улогу новаца са улогом сала, Пети иде још даље, па вели, да количина новаца може исто тако да превазиђе истинску потребу, као год и што може да настане оскудица у њој. При свем том, мисли његове одговарају у суштини меркантилној доктрини. О корисној употреби новаца ставља он извесну постепеност, у којој на прво место долази употреба на такве предмете (на зграде, земљу и т. д.) који се опет и са већом коришћу могу разменити за злато и сребро. „Корист је ту највећа, вели Пети, (Essays. pag. 126.), кад се злато и сребро у земљу уноси, јер ови предмети не само да су неуништљиви, него се и свуда и у свима временима као богатство цене.“ Још је занимљивије што он ове мисли износи у свези са расправом о порези, где он тврди „да неки данци богатство умножавају, а не смањују га.“ Ту он узима на око класу, која би по његовом мишљењу, те, као данак одузете новце, некорисно истрошила, „дакле људи, који би само јели, пили, свирали и играли, као и метафизичари и у опште сви, који ништа реално не производе.“

После тога излаже Пети своје мисли о густини насељености, о нагомилавању људства у поједине велике центре, о „подели рада,“ о „односају вредности земље и рада“ и т. д. али су његове мисли тако обичне, да се ми не можемо упуштати у њихово излагање. —

Џон Локе (John Locke, 1632 † 1704), славни творац психолошког критицизма мисли, заснивач праве теорије сазнања, спада више у историју материјалистичке философије, а за историју економије социјалне има важности тек по његовом споредном и мимогредном занимању.

Најважније мисли, које у област економску засецају, изложене су у његовом спису „*о грађанској влади*“ (Essays on civil government, Lond. 1689). Особито је ин-

тересно код њега развијање економских мисли *шта даје природно право на соиственост* (Essays etc. V. књига целокупних дѣла стр. 361). Још је Локе изнео знамениту мисао: *да се право соиствености задобива радом.* У даљем току излагања мисли његових, долази он са свим логично па то: *да се вредност свију производа процењује мером садржаног рада у њима.* Вредност свију предмета па и саме земље зависи у суштини од употребе рада. Од вредности производа земље (њива) $9/_{10}$ треба на рад урачунати; али ако се узму ствари, као што се коначно употребљују, то долазе $99/_{100}$ на рад а не на природу. Шта више, „природа и земља лиферују скоро безвредностне материјалије“ (стр. 363). Интересно је јако што се ове мисли Локеове подударају са свим са најновијим поставкама *Керијевим,* да природа у опште и у строгом смислу нема никаквог удела на производење вредности, него да се има сматрати као безплатежна продуктивна претпоставка.

Ма како да овде Локе изгледа самосталан, опет није могао са свим да се отресе заблуда меркантилне доктрине, која тада у опште господствоваше. Неколика важнија места из његових списа, која ћемо навести, посведочиће то. Да ово докажемо и по томе је од важности, што се обично узима да су се идеје економске у Инглеској са свим самостално од континента развијале.

Локе-ови назори о „трговачком билансу“ исти су онакви, какве смо у Француској код Колбера нашли. Како он сматра богатство нека служи за пример следећи пасаж (Escays etc. V. pag. 13): „Богатство не састоји се у томе, да само сребра и злата имамо, него у томе, да *то* сразмерно према осталом свету или према нашим суседима више имамо.“ Нагомилавање драгоцених метала, мисли Локе, ставља један народ у положај да покаже своје преимућство према другим народима, који су драгоценим металима мање снабдевени, те да себи већу меру задовољства прибави. У опште, он зна само два пута да народ до великог богатства дође, а то је, завојевањима и контрибуцијом на побеђене и трговином. Почем он оно прво већ са свога философског становишта одсудно одбацује, то нам преостаје само груба слика меркантилне

доктрине. „У једној земљи без рудника за обогаћење има само два пута: завојевање и трговина", то су речи његове, којима нам јасно показује како су тесно везане мисли његове са погледима владајућег меркантилизма, што иначе, нема сумње, код тако јаког критичког мислиоца, као што је био Локе, не би могло да буде само да је он истом критичном оштрином, са којом је он своје философске појмове излагао да је са таквом истом оштрином и своје економске идеје израђивао. Али, као што смо рекли, област економска била је за њега само споредно занимање. . . .

Много су самосталнији од меркантилне доктрине она два аутора француска, што смо их напред покрај инглеског мислиоца напоменули; барем су умели да са себе збришу грубље црте меркантилних обмана: па и ако се, у главноме, мисли њихове не одвајају много од меркантилне основе, опет није то барем првоме погледу видно. У књижевничким пословима оба ова француска аутора, нарочито код Боагилбера, огледа се нека општа лака прегледност, и извесна ма и прилично лабава веза међу појединим појмовима економским. Ово је дало повода неким земљацима његовим да покушају да докажу да се код њега налазе, барем у клици, све главније тезе новије економије.

Боагилбер (Boisguillbert) и *Вобан* (Vauban), то су две личности, код којих је нужно, више но код ма кога другог, да се при излагању њихових економских идеја и њихових личности дотакнемо. Обадвојица су били мужеви особита слободоумља. Обадвојица су били људи од практике и нису писали по занату, већ једино и само из нарочитих унутарњих побуда, највише ради жалосног стања, у ком се њихова отаџбина налазаше. Један од њих, племенити Вобан, руковођен је цигло жарком љубављу ка отачаству и правици. Други, о коме ћемо најпре да пишемо, чинио је још раније неколике олакше покушаје књижевничке, али се код његових озбиљних финансијских радова не може узети да је из какве таштине на књижевничку каријеру ступио. Његова је цељ била да практички упливише на судбину земље непосредним преображајем владајућих основа финансијских. Он

је мислио, ма да први спис његов једно за другим у четири издања изађе и ма како да остали радови његови са највећом похвалом беху примати, да ипак ништа урадио није почем његове идеје не нађоше одмах и практичну примену. Ради слободоумног рада свога био је често од стране власти гоњен, па многи приписују томе оштар и често раздражен начин говора у списима његовим. У ствари, само силно одушевљење за идеју, коју је пред очима имао, испуњава ватреним, страсним па често и екстравагантним изразима књижевничке радове његове, који у томе погледу и за данашњег читаоца имају доста интересности и примамљивих дражи.

Слабе стране, то су обични, тако рећи природни пратиоци врлина његових. У силноме одушевљењу свом, моћ уобразиља његовога, прелази често и најоштрије означене границе могућности. У обећањима својим губи се често у илузијама најудаљенијим и обећава такве ствари, које свакоме на први поглед изгледају немогуће, а често и смешне. У првом главном спису његовом, (Détail de la France Paris, 1695.), обећава он, и то човек од 50 година својих, да ће не даље него у месецу дана финансијским системом својим моћи задобити толико средстава новчаних колико би не само за потребу финансија државних било нужно, него и за обогаћење сваког појединца. Он је и сувише наивно веровао да ће код министара успети да своје идеје оживотвори, те је тиме честим потсмевкама излаган.[1]

Списи његови имају у опште ту главну цељ пред очима, да верно представе жалосно стање у Француској, које је настало *под утицајем тешких порезних терета на земљу и забраном извоза земљеделских производа.*

Његови су радови више финансијске природе, а економске мисли долазе као споредне чињенице. Само један мали спис његов, *расправа о богатствима* (Dissertation

---

[1] Врло занимљиву анекдоту саопштава Ст. Симон о првој аудијенцији овог финансијског реформера код тадањег министра Поншартрена. Боагилбер отпоче са изјавом: „да ће га министар сматрати за будалу, по том ће видети да он пажњу заслужује и, на послетку, да ће систем његов усвојити“. *Поншартрен* одговори смешећи се, да ће се он првога држати, и окрену *му леђа.*

sur les richesses etc.) држи се мало апстрактније и тежи у неколико за општом теоријом. У осталом, скоро је све једно, ма где ми хватали главне идеје економске нашега аутора; он их повторава у свима, већим и мањим радовима његовим. После два напоменута списа вредно је да се помене и његова *расправа о житу* (Traité des grains) а по том Factum de la France *(стварно о Француској)*, која је књига десет година после поменутог Détail de la France изашла, која се одликује особитим драстичким сликама жалосног стања Француске, и због које је аутор био изложен многом гоњењу. Почетак жалосног стања у Француској рачуна Боагилбер од 1668. год., т. ј. од године у којој је Колбер примио управу финансија француских у своје руке. Узрок свој несрећи француског народа приписује он забрани извоза земљеделских производа. Идеја Колберова, да средства за живот забраном извоза учини јевтинијим, бацила је сталеж земљеделски у највећу нужду и најжалосније стање. У карактерисању ове појаве огледа се јачина нашег аутора. Он слика јасним бојама силну штету за земљу, која долази од спречавања саобраћаја, и велику беду, у коју пада земљорапнички свет, што цене производа земљеделских не покривају трошкове њихове производње. За тим доводи у хармонију интересе земљеделског сталежа са интересима осталих грана радиности, па доказује, да је одмерено побољшање цена земљеделског производа не само у интересу њихових произвођача, него у истој мери и осталих грана привреде; *да упропашћивање земљорадње доводи собом пад и других привреда.* „Сувишна скупоћа и оскудица, вели аутор, убија инаницијом, т. ј. помором глађу; прекомерна јевтиноћа доводи опет собом индигестију, т. ј. проузрокује спречавање варења у организму државном претовареном изобиљем." Својим оштрим изразима осваја он сваког. Он указује на децимирање (десетковање) земљеделског насељења и описује, како нужде, произведене обаљеним ценама, понајпре децу косе, која оскудици најпре подлежу. Он доказује мисли своје врло живо, истина априористички, што би на основу данашње статистике свакоме, само по себи, било јасно. У таквим приликама он се изражава

горко и врела жар његове страсности излива се у најјачим изразима. Нужда, проузрокована хрђавим жетвама, изгледа у његовим очима ништавна кад пореди са њом беду, која долази од обаљених и цена забраном извоза земљеделских производа. „Све што у политици привредној (економској) утиче посредно само на снижавање цена земљеделских производа, а што па противположеној тенденцији нема извесне границе, води коначно руинисању свију клâса“. Ова је аксиома основа свима расправама па и најсмелијим парадоксијама нашега аутора. Истина, он не схвата ову тезу у свој њеној општности данашњој: али ипак указује он врло вешто, како неспособност земљеделца, због његове немаштине, да произвòде других грана производње (н. пр. занатлије) купује, и овога у пропаст вуче.... У излагању ових идеја, види се, како се он труди да похвата извесне узрочне везе међу појединим појмовима економским. Поједини феномени нису са свим изолисани; судбина различитих класа преставља се као тесно везана једна с другом.

Ово поређивање одношаја међу појединим гранама производње, нема сумње, најзначајније је од свију осталих економских идеја, што их код Боагилбера налазимо. Његови појмови о новцима и богатству подређене су вредности. Боагилберт побија и овде идеје Колберове, али он, побијајући једну обману, пада одмах у другу исто тако велику заблуду, којој је у ствари она иста основа, из које је обмана Колберова заснована. На драгоцене метале гнуша се он, по примеру моралних античких песника, сматрајући злато као извор свима бедама и свима гресима, па мисли, да ће се они драгоцени метали моћи врло лако „заменити паметно“ „простим парчетом хартије“ (par un simple morceau de papier). Античка илузија, да људи, „само ако се споразуму, могу врло лако да се одреку металних новаца,“ понавља се код њега с нова. Он је овде имао на оку трговину, у којој се путем кредита многи послови извршују, а метали *непосредно* не играју никакву улогу. Како је то само грдна илузија, да један народ може да истисне са свим метални новац „простим парчетом хартије“, открио *је на скоро* после њега и нехотице Џон Ло својим не-

ликим и вратоломним експериментима, као што ћемо то мало доцније видети.

Критишући меркантилне појмове о новцима, Боагилбер се и сâм окреће у вртлогу истог меркантилизма дајући своме „простом парчету хартије“ исту ону улогу, коју је Колбер драгоценим металима приписивао....

Нема велике разлике у економским појмовима ни код *Вобана*. Његова се радња развијала највише у правцу преображаја пореске системе. Кад је његов спис „*о општим десетцима*“ (Dime royale, 1707) на јавност изашао, лежали су већ пред њим сви важнији списи Боагилберови. Он није био ни економиста ни финансиста по професији. Његова је струка била војена инжењерија, у којој је он, као инжењерски маршал, стекао велике заслуге. Али ма како да су велике биле заслуге његове за краља и отачаство, Dime royale учиниле су му те је био изложен великом гоњењу. Лојални маршал морао је увидети да поштено излагање стања земље не спада у званичну дужност његову. Дубоко увређен, умре он после кратког времена. Али рад његов, покрај свију погрешака, остао је важан спомен, из кога се много поузданије, него из списа Боагилберових, може да види истинско стање тадањих односа. Он посматра предмет очима мирног, озбиљног гледаоца. Код њега нема оне раздражљивости и оног сангвиничког скока Боагилберовог.

У спису свом удара он оштро на ондашњу до краја неправичну систему порезну, по којој је терет порезе свом тежином својом лежао искључно на земљама сељачких поседника. Он предлаже „општи десетак“, неку форму приходне порезе, по којој би сваки („па и велике и смешне перике“), било у натури, било у новцу, 5 до 10% својих доходака плаћао. Даље он доказује, да терет, који притискује земљеделски сељачки свет, колико год долази од високе порезе, још један пут толико теже притискује тиме, што се одустало од плаћања данка у натури, већ се тражи у новцу.

И Вобан, као и Боагилбер, приписује сву беду у земљи забрани извоза земљеделских производа и отежаном саобраћају у унутрашњости. „Док на једном ме-

сту грдне количине хране и других средстава за живот труну и пропадају, на 20 до 30 миља даље, влада у храни велика оскудица.“ Жалосно стање у земљи слика он, на основу неколиких статистичких података, похватаних с тешком муком, без сваког устручавања. У предговору списа свога доказује он, да само *један од сто* становништва у правом благостању живи; тек $^1/_{10}$ у стању је да се у неколико издржава; $^3/_{10}$ су тешко дуговима притиснуте а $^5/_{10}$ нису у стању да последњој, из просјака састављеној десетини, ма какву милостињу уделе. Читава половина народа, дакле, хвата се за просјачки штап. . . .

Како је била велика обмана Боагилберова, да метални новац замени сасвим „простим парчетом хартије“, показао је и сувише јасно лакомислени Шотландац *Џон Ло* (John Law), који је своје експерименте, на скоро после смрти Боагилберове, на Француској чинио. Његове кредитне и финансијске операције дале су целоме свету драстичан пример куда се може доспети када се материја новчана и сума вредности једно са другим промени и када се уобрази да се папирном заменом прва и друга произведе, или тачније, да се из ништа створе. Мисао Лоа је само метаморфоза меркантилне идеје о улози новаца, и стоји са овом само толико у опреци: *што она у суштини брише значај драгоцених метала и њихову улогу уступа кредитном новцу.* Али у обадва правца приписује се новцима главна функција у развитку материјалних односа.

Лакомисленост, са којом је Џон Ло своје операције изводио, али која га је уједно толико узвисила, да се он са својом банком могао пуним правом звати господарем финансија француских, — та лакомисленост у јавним пословима одговара потпунце његовом приватном ексцентричном животу.

Џон Ло, син једнога златара из Единбурга, који је по ондашњем обичају, уза свој занат терао и дисконто-радњу, одликовао се изванредно, још у рâној младости својој, великим талентом у рачунању. Доцније, овај дар његов пренесен је на друго поље — на хазардирање *(коцкање)*, на коме се он, још доста млад, у Лондону

упропастио. Коцкање, нарочито у женскоме друштву, створи му једну аферу, у којој он противника својега самртно рани, и за то буде на смрт осуђен. Избегавши из затвора, остави Инглеску и задржаваше се на разним местима на континенту, нарочито у Холандији и Млетцима. Овде је он своје стање, разуме се коцком, понова поправио и, као што изгледа, ту су и његове идеје дозреле, да свет својим кредитним финансијским операцијама реформише. Коцка направи га милијунаром, а вештачка галантерија и особити допадљиви манири његови у понашању стекоше му многа одлична познанства па и уважење код многих дипломата и дворских људи у различним државама. Тако је добио прилике да своје пројекте код разних дворова понуди. Историја, како је у он у Француској прву дозволу добио да своју приватнбанку оснује, у коју је своје сопствене милијуне уложио, и после, како је он доцније своју велику државничку улогу у државним кредитним операцијама отправљао, спада више у општу или посебице у финансијску историју. Доста је да се за карактеристику напомене толико, да 27. Фебр. 1720. год. изађе у Француској краљевски указ, којим се са казном од 20.000 ливара забрањује свакоме да код себе може имати више од 500 ливара у металним новцима. Сав остали новац *морао* се разменити у хартије — „Лоове асињате.“ Већ у Марту исте године изађе и други указ, којим се безусловно забрањиваше у опште примање и издавање кованог новца.....

Тако је било и са другим „операцијама“ његовим. Једна спекулација његова била је само слика друге; његове спекулативне идеје о папирном новцу нису биле ништа боље и ништа горе од његових коцкарских па и државних операција. У теорији и практици, у расправљању својих личних и туђих односа влада исти дух. Смели хазардер поступао је са општим интересима као и са својим сопственим и то му се бар не може ни најмање пребацити да је своју личност више штедио и да се на своју судбу више обазирао него на судбу општу. Ло је упропастио један део француског друштва, али је и он ту исту судбину са њиме делио. Он је лепо познавао прелаз од крајње оскудице ка сјајном и неизмер-

ном богатству, и опет од милијунарства ка сиротињском начину живота. Па и онда, када већ савршено рујиниран мораде да напусти своје вратоломно реформаторско место, није никако губио наду у моћ својих идеја и у њихову вредност за опште благостање.

Његове мисли налазе се понајтачније обележене у његовом спису *о новцима и трговини* (Money and trade etc. 1705). После тога су значајна *писма* његова управљања махом на различите монархе и њихове министре. У писмима овим огледа се тачно карактер његов. Писма регентима, разуме се, пуна су углађених и ласкавих фраза без икакве садржине. Преко свију стварних тешкоћа и препрека, што се његовим мислима на супрот стављају, прескаче он особитом вештином. У опште, начин, како он своје мисли облачи, одговара потпуно онаквом карактеру какав је Џон Ло био.

Прва полазна тачка идејама његовим био је факат, да један трговац, а нарочито банкар, ужива вазда такав кредит од кога истински његова сопствена средства тек један мајушни део, често и испод $^1/_{10}$, представљају. Држава, изводи он закључак, свакако ће бити у стању да у томе погледу више изведе него појединa индивидуа, и она може врло лако, на основу средстава која су јој на руци, много више од десет пута у кредиту да ужива. Ова мисао, сама по себи, не би ни била толико погрешна, да је није Ло побркао са функцијом новаца. Његова погрешка не лежи у области кредита самог, него у кредитном новцу. Он је знао добро, да се мора одржавати извесан одношај између готових новчаних средстава и откупних билета (папирног новца); али његова фантазија хтела је на послетку да и ову преграду прескочи. У глави петој пређе поменутог списа каже се изриком: „кредит, који је основан на основи звечећег новца изменљивим билетама (dégagement) не може да прекорачи извесни однош̂ај према тој металној основи; али, баш због тога, треба потражити да ли се за новац може што друго употребити сем злата и сребра.“ Свуда се упиње Ло да докаже да драгоцени метали не представљају баш најбољи новац. Он доказује да метални *новац има* извесних махна, и да се равномерност може

и боље гарантовати код друге новчане материје. При овоме указује он на земљу, која би, по његовом мишљењу, могла да буде много солиднија, много сталнија основа за циркулишуће вредности. Ово последње гледиште, само по себи, није још никаква погрешка, али оно постаје велика погрешка у истом тренутку, у коме се на систему новчану примењује. Џон Ло хтео је да стави земљу као „корену вредност“, као основ своме кредитном новцу, т. ј. да њу у новац претвори и у циркулацију пусти. Он није знао, што је данас са гледишта критичке економије јасно, да непокретна добра, дакле и земља, не могу никако бити основа ма каквом систему новчаном; јер она (непокретна добра) само за то велику вредност представљају, што је њихова употреба и у даљој будућности прорачуната а у моменталној садашњости представљају тек један сићушни делић онога што у себи од целокупне вредности садрже. Али права је улога новаца да служе вазда за тренутну циркулацију и за моментано изравнање непосредно датих одношаја. Поредак ће се вазда рушити, чим гарантија новчаног система не буде у стању да *тренутно* потраживање потпуно задовољи. Указивање на даљу будућност не помаже ништа, кад је сва делателност ограничена на тренутну садашњост.

У овим општим мислима састоји се критика сваког покушаја да се систем новчани од његове основе драгоцених метала одвоји.

(свршиће се)

ФУНКЦИЈЕ МОЖДАНЕ КОРЕ.

ПО МУНКОВОМ ДЕЛУ

(Ueber die Functionen der Grosshirnrinde, v. H. Munk. Berlin 1881.)

од

Т. С.

(СВРШЕТАК)

III

На реду је сада, да се упознамо са резултатима, до којих је дошао Мунк експериментишући са трећим одељком мождане коре — са теменом партијом њеном (сл. 1. и 2. CQE)[1]

На задњем делу овог одељка[2] констатовали су Фрич и Хициг[3] да се електричким дражењем мождане коре грче извесне групе мишића. Па и ако, поред овог физиолошког факта, још до сад не бесмо на чисто са функцијама ове партије, држим да то долази отуд, што до сада немасмо бакву (Gesichtspunkt) водилицу да тачно и како ваља разумемо експериментне резултате. Али у колико је сада наше знање коракнуло напред доказом свере за чувење а нарочито свере за виђење, у толико више долазе сада у склад експериментални резултати који с почетка изгледаху да не стоје међу собом ни у каквој вези.

Партија мождане коре код пса CQE *осећајна је свера* — Fülsphäre. — И као што кора потиљачног одељка мозга стоји у односу са чулом виђења а слепоочна са чулом чувења, у таком истом односу стоји темена пар-

[1] Види пређашњу свеску овог часописа.
[2] Бело одвесно поље на сликама.
[3] *l. c.*

тија према чулу осећајности — Gefühlsinn; — па као, што видесмо тамо, тако је и овде ова партија коре место где се опажање — (Wahrnehmung) — врши, где почивају представе, слике сећања (Erinnerungsbilder) тих опажања. Само ваља имати на уму, да у овом случају не узимамо само чуло осећајности за кожу, него чуло осећајности у ширем смислу, чуло осећајности за цело тело. Сад да видимо која опажања припадају овом чулу осећајности и које представе истичу из тих опажања.

Осећаји коже (Hautempfindungen) дошав до свести, производе двојака опажања (или као што се у овој прилици опажања згодније зову осећајности): осећајност додира или притиска и осећајност температуре. Но како се ова последња осећајност код животиња не дâ испитивати, за то је нећемо ни узимати у обзир. Из осећајности притиска потичу представе о додиру или притиску, представе о егзистенцији и положају предметâ што кожу додирују, даље постају представе о обиму и снази са којом ти објекти на кожу утичу. Овом ваља додати још и опажања о стању мишића, њихове контракције, растезања, запетости и т. д. Из *самих* мишићних осећајности не резултишу представе: само што ове осећајности удружене са осећајностима додира или притиска или са представама што из ових потичу, дају врло тачне представе о свима могућим положајима делова тела и о свима пасивним покретима тих делова. — Најзад у последњу групу осећајности долазе осећајности инервације (Jnnervationsgefühle), опажања покретачког импулса за активне покрете делова тела: али ове осећајности нису никад изоловане, већ су вазда удружене са осећајностима притиска и осећајностима мишића (Muskelgefühle). И тако за сваки правилан и целисходан покрет стоје у извесној чврстој вези тројаке осећајности, и из њих сједињених постају представе о активним покретима појединих делова тела и представе такнућа, представе о облику, обиму и т. д. предмета, који већ покренуте делове тела додирују. Других осећајности и нема више нормална животиња. У овом питању не треба ни узимати у обзир незнатне осећајности зглавкова, јер су оне, при образо-

вању представа о положају и покретима, вазда комбиноване са другим осећајностима.

И екстирпацијама у области темене партије мождане коре CQE видимо да се губе а по том понајлак поврaћају те представе, а да се у тежим случајевима и са свим изгубе опажања (Wahrnehmungen) о којима беше реч.

Када се псу које место мождане коре у области EQE на једној хемисвери екстирпише, па пошто реакција од запаљења прође, настаје, и то вазда, само поремећај у покрету и осећању на противној страни тела, а према положају екстирпацијоног места на једном или другом делу тела. По времену ишчезавају понајлак ове аномалије, по некад само непотпуно, по некад потпуније тако, да се у најповољнијем случају наше псето после извесног времена понаша као савршено здраво.

Остављајући на страну за овај мах финије разлике у теменој партији CQE, можемо по опитима на тој партији да разликујемо три регијона: регијон главе E, регијон предњих ногу Q и регијон стражњих ногу C. И према томе повреда мождане коре у области E производи поремећаје на глави, повреда у области Q аномалије у предњим ногама и предњем делу трупа а повреда у C изазива аномалије у задњим ногама и задњим партијама трупа. Што је пространије екстирпацијоно место у једном регијону, тим су знатнији и поремећаји што услед тога настају а тиме се уједно спорије и несавршеније те аномалије и рестауришу.

Дела сад да видимо какве су аномалије на псу коме је екстирписана повећа партија у регијону Q на једној, рецимо левој страни хемисвере. Пошто је после 3 до 5 дана нестало грознице на псу се констатује:

1. *На десној предњој нози нестало је представа што долазе од додира или притиска.* — Дарнемо ли коју од осталих тројих ногу прстом или иглом овлаш, псето одмах почне зверати, па чак хоће и да уједе ако је љуто; а ако му ногу појаче притиснемо или убодемо, оно је на мах подигне и покушаће да побегне. Вршећи оваку исту манипулацију на десној предњој нози, увериће мо се, да се псето понаша са свим мирно и ништа га се

не тиче шта се на његовој кожи збива. Тек кад употребимо одвећ јак притисак или убод, оно ће истина подићи ногу, али при том не обраћа никакву пажњу на њу нити хоће више да уједа. Ово дизање десне ноге у овом случају прост је рефлекс, који постоји и после екстирпације или енкефалитичког уништења целог великог мозга. —

2. *Нестало је представâ о положају десне предње ноге.* — Ову ногу можемо адуковати и абдуковати, напред и назад помицати, у зглавковима савијати и исправљати, наше се псето свему томе ни најмање не противи и даје да му нога у ма ком положају остане до год не пође.

3. *Нестало је представâ о покретима десне предње ноге.* — Видели смо већ да се ова нога рефлективно креће, па и у ходу скоку и трчању она рефлективно учествује. Но у другим приликама она је сасвим непокретна, активно се никако не креће. Псето је наше пре операције било научено да дигне леву предњу ногу кад му се поред левог ока махне руком и да дигне десну предњу кад се махне поред десног ока. Тако исто било је навикнуто да пружи једну предњу ногу кад му се викне „ногу дај“!, и другу, кад му се каже „дај другу!“ Па и сада после операције оно је кадро да дигне и пружи само леву предњу ногу, али десну није у стању ни најмање да помакне. Храну: месо, кости и т. д. дохвата оно само левом ногом. Ако га ухватимо за леву ногу па га подигнемо у вис, или се постави у ма какав незгодан положај у коме треба да употреби своју *десну ногу* како би се тог положаја курталисало, псето неће бити у стању да је покрене. Ако га метемо на сто па му пустимо десну ногу да виси преко асталске ивице, неће је опет моћи да подигне и ако међу тим врло добро увиђа опасан положај своје ноге, јер кад се самом себи остави, оно се дотле трупом и осталим трима ногама бацака док му десна нога опет не дође на сто.

4. *Нестало је представа за такнуће на десној предњој нози.* Споменусмо већ да се и ова нога у ходу и трчању креће, према томе регион Q не стоји ни у каквој вези са центрумом за ход коме је место испод великог

мозга што рефлекторским надражајем и после уништења целог великог мозга производи покрете за ход. Но у овој прилици постоји у нашег пса тако рећи само груба механика хода, равномерна радња ногу са наизменичним грчењем и опружањем сваке ноге. Али ова груба механика није довољна за прави ход, јер покрети у ходу морају да се прилагођавају свима могућим уветима, нарочито особинама земљишта, његовој тврдоћи, неравнин, и т. д. За то је нужно да се груба механика хода регулише, што и бива представама такнућа које долазе од покрета ногу и које производе потребну промену у мишићној радњи. Према овоме кад за једну ногу ишчезну представе за такнуће и за покрете, тада се и груба механика те ноге не може више регулисати, онда и покрети те ноге постају неумешни и нецелисходни. И ово је баш случај што видимо на десној предњој нози код нашег пса. Он истина употребљује у ходу и ту ногу, само не како би требало: час је дигне сувише високо, час сувише ниско, час је избаци одвећ много напред, час опет одвећ мало; час ступа петом, час полеђином ноге; оклизне се и т. д. На слободном, равном и тврдом земљишту кад псето увелико иде или трчи тешко се познаје аномалија у ходу, али чим наступе тешкоће у терену којима ваља одолети, одма пада у очи неумешност у владању са десном предњом ногом, н. пр. кад иде по степеницама, по столу и т. д.

То беху дакле аномалије на нашем псу, које констатовасмо на 3—5 дана после операције. Ако га и даље посматрамо, уверићемо се, да с дана у дан опада величина притиска која је потребна да натера псето да дигне своју предњу десну ногу, али се при том оно још не осврће на њу. Тек у току друге недеље почиње да обраћа пажњу на своју ногу када се чим-год додирне. Ако је псето љуто његови су покушаји да уједе с почетка безопасни, јер нетачно креће главу у правцу где му се кожа на нози притискује; али после неколико дана сасвим тачно погађа то место. Међу тим и ход том ногом почиње да се поправља, неумешност у покретима не пада сада тако у очи као пре: ређе излеће у страну, ређе ступа полеђином ноге, ређе се спотиче и т. д. Према томе

аномалије дакле понајлак ишчезавају и треба да прође 8—10 недеља док их са свим нестане.

Кад се региону Q још већи комад мождане коре екстирпише, реституција је вазда несавршена. Оно до душе поврате се опет представе притиска и положаја, али су представе такпућа и покрета са свим и на свагда пропале. Кад се најзад цео регијон Q екстирпише, — осем незнатног остатка коре на периферији — реституција беше још несавршенија: за неколико недеља могоше се повратити само представе притиска а остале аномалије осташе перманентне.

Из ових опита излази дакле, да је партија мождане коре CQE у пса *свера осећајности* за противну страну тела, и да се та свера састоји из неколико регијона, од којих сваки стоји у свези са одређеним делом те половине. У централним елементима једног регијона свршују се живчана влакна, која су посредници осећајности коже, мишића и инервације за известан део тела; а у том регијону тако су исто и представе осећајности (Gefühlsvorstellungen) тога дела тако, да тај регијон представља *засебну самосталну сверу осећајности тог дела тела*, н. пр. предње или стражње ноге. У области једне такве свере којег дела тела мале екстирпације производе почестан губитак представа осећајности, док међу тим веће екстирпације доносе собом те тих представа са свим нестаје. Ово стање назваћемо: *душевна узетост (Seelenlähmung) тог дела тела*. Но при том могу се осећајне представе изнова образовати само ако је још штогод остало од осећајне свере. У след већих екстирпација трпе и саме осећајности и тада се само један део осећајних представа може да врати, које се у толико несавршеније реституј шу, у колико је мањи део од осећајне свере остао. Ако се један регијон осећајне свере потпуно уништи следство је да одговарајући део тела савршено и на свагда губи све осећајности и осећајне представе — настаје *узетост коре (Rindenlähmung) тог дела*.

Свака дакле мождана хемисвера осећајне свере стоји према чулу осећајности противног дела тела у онаком истом односу као и свера виђења с том само разликом.

што су делови мождане коре у свери осећајности мање једнолики но делови у свери за виђење. Оно до душе могу једне и исте представе виђења да се образују и у најразличнијим партијама свере виђења, али у различним регијонима осећајне свере могу се исте осећајне представе само у толико образовати у колико су тако објективне ка представе виђења дакле као представе додира или такнућа где је абстрахован део тела који се дражи. Све друге осећајне представе, баш због њихове субјективности, топографски су везане за известан регијон осећајне свере, за регијон, који припада чулу осећајности одређеног дела тела и у ком се регијону свршују нервна влакна, која су посредници осећајности коже, мишића па и ганглија или центара што побуђују покрете тог дела тела.

Па где је седиште интелигенцији о којој у овој расправи до сад још не беше реч и о којој се обично узима да је у предњој партији мождане коре? Седиште интелигенцији је у целој мождaној кори, она је садржина и резултанта свију представа што потичу из опажања. Свака повреда мождане коре повређује и интелигенцију и то у толико више, у колико је повреда коре пространија, што на тај начин пропадају оне групе простијих и замршенијих представа којима је земљиште за опажање у том повређеном месту. Повреда интелигенције биће трајашна када су или и сами елементи који опажају отпали, или ако само није остало још мождане масе у којој се изнова могу образовати чулне представе. Душевна слепоћа, душевна глувоћа, душевна узетост једног или другог дела тела, у мањем или већем ступњу, свака од њих представља особиту скученост интелигенције. И у колико су више те душевне аномалије комбиноване, тим већма опада и интелигенција, у толико се више сужава круг постојећих представа тако, да ће нам животиња пре или после постати душевно јако ограничена, блесаста. За оцењивање интелигенције баш је особина осећајне свере од особитог значаја; јер од ње зависе покрети што долазе из коре мождане, тако звани произвољни покрети из којих само можемо судити о кругу представа код какве индивидује.

Производећи експериментима душевну слепоћу, душевну глувоћу, душевну узетост, видели смо дакле да смо у исто време производили и почестан губитак интелигенције. Што душевно глуво или душевно слепо псето, што мајмун коме је душевно узета једна предња нога, није кадар да је принесе устима ма колико је рад да дохвати оно што му се пружа — што велим све то не назвасмо блесавошћу долази отуд, што нашим опитима бејасмо у стању да *блесавост* дубље разчланимо. Ако се само хоће експериментално да произведе блесавост а да се не расчлањује, заиста немамо лепше методе за ту цељ него што је метода Голца, испирајући кору мождану на обема хемисверама. На тај начин заиста „животиња изгледа и ради као блесава." И код екстирпацијоних опита често се виђа како сама природа замењује ову Голчеву методу, где мало по мало дође блесавост када од операциједнoг места пређе менингитида и површна енкефалитида на обе хемисфере.

Из патолошких посматрања и секција видели смо, да је и код човека у потиљној партији *свера за виђење* а у слепоочној, *свера за чувење*. То исто вреди и за *сверу осећајности*, којој је и код човека седиште у предњим партијама мождане коре. Доказ за ово дају нам извесна обољења мождане коре услед којих настаје најзад потпуна блесавост.

Из опита на псима и мајмунима екстирпацијом појединих партија мождане коре и из патолошких посматрања и секција код разних обољења човечијег мозга, доказано је:

1. Да је потиљна партија мождане коре *свера за виђење*, где се образују и хране представе виђења.

2. Да је слепоочна партија *свера за чувење*, где су представе стечене чулом слуха; и

3. Да је предњи део мождане коре, темена и чеона партија његова, *свера осећајности*, где је седиште представама осећајности.

Историја физијолошког испитивања мозга била је чудне судбине. Генијалну мисао Галову о локализацији можданих функција срушио је, или боље рећи на дуго време суспендовао, творац експерименталној физијологији физијолог Флуран. Његов експеримент произвео је дуализам у науци између физијолога који се држаху Флурановог наука и невропатолога, који даље развијаше Галову локализацију. И тај дуализам, који је постао физијолошким експериментом пре пола столећа, данас је срећно оборио опет физијолошки експеримент берлинског даровитог физијолога Мунка.

ПРЕД ШЕКСПИРОМ

ОД

СВЕТ. НИКОЛАЈЕВИЋА

ВЕЛИКИ ПЕСНИЦИ — ВЕШТИНЕ И ЊИХОВ ЗАДАТАК, ПОЕЗИЈА — ПОГЛЕД НА ДУХОВНИ ПОКРЕТ XV. И XVI. ВЕКА. — РАЂАЊЕ ДРАМСКЕ ВЕШТИНЕ У ЕВРОПИ — ПРАВИЛНА ДРАМА У ЕНГЛЕСКОЈ ПРЕД ШЕКСПИРОМ — КРАТКА БИОГРАФИЈА ШЕКСПИРОВА.

(НАСТАВАК).

Ако би епску поезију оцењивали по њеној техничкој страни и према захтевима класичке вештине, име знаменитог португалског песника, *Камоенса* истицало би се у неколико испред италијанских песника, а ако је ценимо по успеху њеном у описивању лепоте онда се, опет, између свију других песника европских XVI. века ни један толико не примиче Тасу и Ариосту као Камоенс, са својом „Лузијадом.“ И у Шпанији, на двору Карла V-тог и Филипа II-гог живело је неколико песника који су јунаштва краљева и експлоатације шпанског оружја у даљним земљама описивали и трудили се да подражавају Вирђилију или Ариосту, напустив и обичну тему и просту технику народне шпанске поезије.[1] Волтер је многим хвалама обасуо песника. Ерцилу који је у својем дугачком епу, „Араукани“ опевао ратовања шпанска у Америци и описивао чудновате народе, необичне појаве природне, са каквим се европејци сретаху у новом свету, описивао земље и битке, верно, како само очевидац причати и описивати уме, али и тај највећи шпански песник XVI. века, и ако му се не може

---

[1] Обична тема народне баладе била је борба с мухамеданцима, с Маврима.

одређи талента у живом цртању прилика и ситуација не може се ни издалека мерити, не само са Ариостом и Тасом него ни са самим Камоенсом. Дугачке епизоде испуњене белешкама географским, хладне, неулепшане и неоживљене сликама маште, бацају Араукану, у поређењу с „Лузијадом,“ у врсту простих версификованих путописа. Шпанија, која је у то време имала најсјајнију драмску поезију, на пољу епоса изостала је иза Португалије.

О животу Камоенса остало нам је врло мало бележака, а толико колико их је остало илуструју само патње и борбу једног ђенијалног и стојичке нарави човека са неприликама какве су икад сретале људе у ратним и морепловним авантурама и какве је икад песник наћи могао у отаџбини која не уме бити благодарна својим заслужним синовима, у народу који не уме још да цени вештину, у двору каквог тесноглавог и тесногрудог краља, који у вештини види само слушкињу монархичког сјаја.

Камоенс је рођен, како се мисли, у Лисабону, и то или 1517. или 1524. год. Ако је ова друга година тачнија, онда би било да се песник Лузијаде родио баш оне године које је умр'о јунак тог спева, славни морепловац Васко де Гама. По фамилији и то преко очеве бабе, Камоенс је био рођак свог јунака. Како је провео детињство и где је учио прве школе, није нам познато. Универзитет је походио у Комбрији: изучавао је филозофију и бавио се поезијом и читањем класичких песника, а по свршеним универзитетским студијама преместио се у Лисабон где га за неко време налазимо на двору краљевом. Ретки су песници којима бављење у двору владалачком није загорчило, али су најгоре пролазили они, који су се у младости, још неискусни у лукавствима људским, још истом полетарци, дали умамити у дворску околину, у којој су губили право мерило свог положаја и постајали лака играчка интрига. Камоенсов положај на двору у Лисабону био је исто онаки какав је био и Тасов у Ферари. И он је био млад и допадао се женама, и он је имао своју Леонору (Алмада) којој је певао сонете и чије је лепоте описивао; и он је због

љубави, у којој, као што се чини, боље успео него Тасо у његовој, навукао интриге и непријатељства двора, али је на срећу боље прошао од италијанског песника, јер је *само отеран* из двора. О да је то прогонство могло уништити и љубав која беше узрок прогонства! Још дуго мислио је Камоенс на лепу дворску госпођу, још је дуго љубио и певао јој.

Да ли да би растерао љубавну сету, да ли што је отаџбину много љубио, он оде у војску која се тукла с Маврима у Африци. У том рату изгубио је десно око и вратио се у Португалску; али није дуго остао у отаџбини. Његови суграђани нису знали да поштују ни песму, ни патриотизам, ни јунаштво. Увређен у љубави и частољубљу, а уз то без сретства најпотребнијих за живот, песник се реши да у даљним поморским ратовима Португалаца потражи дистракције, занимања и хлеба. Године 1553. кад му је било 29 или 36 година, навезао се је он за Индију, и ту је служио као својевољац на флоти и учествовао у многим биткама. У тешким приликама кроз које је газио, песма му је била једина пријатељица, њој је шапутао своја ватрена патриотичка осећања, у њу је облачио своју срдњу и гњев против немилостивих и себичних великаша. Тамо, у Индији писао је Камоенс свој патриотички спев Лузијаду и неколико жестоких сатира на чиновнике португалске у Индији. У једној од тих сатира нашло се мотива да писац буде протеран на кинеско острво, Макао, где је отправљао неку малу чиновничку дужност и једва толико плате имао да се могао израњивати, и данас на том острову показују „Камоенсову пећину,“ у којој је славни песник написао неколике песме своје „Лузијаде.“ После кратког времена било му је дозвољено да се врати у Гоу — ондашњу португалску престоницу у источној Индији. — На том повратку у мал те није пропао с лађом која га је носила, и само пливачком вештином спасао је из страшног бродолома себе и *једино* још спев који му је име очувао.[1] Тај догађај спомиње се у „Лузијади“ (cant. X. 128.)

[1] Каже се да је Камоенс манускрипт спева у устима изнео из воде.

Тешкоће, какве су му стварали немаштина и поштење његово принудиле су га да остави Индију и вратио се 1569. у Португалску, сиромашнији него што је отишао. Са собом је донео и „Лузијаду“ довршену, коју је посветио краљу Себастијану и печатао 1572. године. Краљ му је одредио једну малу пензију од које је једва могао живети; али бар да су друге прилике биле удобније за те последње године намученог песника! Португалска је била у очи пропасти. Куга је беснила по земљи. Рат с Мароком изродио се. Краљ је отишао у Африку где је изгубио и битку и живот, а после тога настала је у Португалској права анархија у којој су и друге врлине људске а камо ли поштовање и цењење заслужних вештака и песника удављене. Камоенс, који је отаџбину ватреније но ико љубио, који је отаџбини жртвовао све чим је располагати могао и имаће и крв и таленте песничке, морао се осећати до дубине душе несретан. Његови песнички идеали тонули су у бродолому отаџбине. Напаћен, стар, изнурен, очајан песник отачаствених величина, песник поштења и храбрости, умр'о је заборављен од сваког, непримећен ни од ког, у једној болници лисабонској 1579. Доцније, подигао му је један поштовалац његовог песничког дара скромни споменик, на ком је у две-три речи верно исказана цела његова биографија: „Овде лежи Лудвиг Камоенс, први између песника његовог времена. Он је живео сиротињски и бедно а тако је и умр'о.“

Ове скомрачне белешке о неприликама с каквим се песник имао да бори у својем бурном животу, пробуђују још суморнија осећања у нама кад читамо његова дела, а нарочито његов спев Лузијаду и познамо изближе величину природе и карактера његовог. Онда нам се истом живот Камоенсов чини да је једна узвишена трагедија у којој јунак, представник највећих човечанских врлина, подлеже у борби са себичним и тесногрудим интересима свог века и своје околине, али подлеже тако да из његовог гроба васкрсну у већем сјају она начела у име којих се борио и страдао.[1]

[1] Немачки песник Лудвиг Тик тако је описао смрт Камоенсову у причи: „Der Tod des Dichters.“

Камоенс је прави јунак, који борбу сматра као пут срећи и слави.

„О, само се у нужди, невољи и беди, само се на путу опседнутом од опасности може доћи до славе и награде, само се у борби развијају најузвишенија осећања човечанска. Ништа се велико ни сјајно извршити не може чамећи на очинском огњишту, поносећи се само предцима својим и растежући уморене и млитаве удове свог тела у сјајним и меким постељама. . . . . Не, треба се храбрим мишицама борити, треба бдити и мачем витлати, треба трпети, постојан бити, сносити олујине морске, хладноћу и мраз, глад и жеђ. Па кад се нарав у борби очеличи, кад страх изгуби сваку моћ и онда кад мачеви севају или кад па бојишту усијане бомбе пролећу, а јунаци уз нас падају, онда ће се истом развити у нама она велика осећања, на спрам којих ће светска достојанства и богаства бити само ситне сујетне ствари, особито ако се случајем а не пријежањем и радом до њих дошло.“ [1]

Отаџбинска љубав Камоенсова тако је силна а тако нежна и идеална да се свако друго осећање, сви други идеали у њу растапају. Цео спев „Лузијада“ испуњен је хвалом и славом португалског народа, његових јунаштава, врлина и великих предузећа. Шпанија је круна а Португалска је теме на глави Европе. Тамо на западу где се земља губи и море колеба где се Феб на суром Океану одмара, тамо је отаџбина његових милих предака, ... тамо влада благо храбри Лузитанац. Нема ни једна земља таких синова, нека се сакрију јунаци старог Рима! Па о чему би другом могао причати, зар има за песника Лузитанског узвишеније теме, него да опева порекло и историју свог народа и да прослави јунаке своје отаџбине (III. 3). Он не мора измишљати фантастичке приче да слави свој народ, јер његов народ сам има дела испред којих занемљују измишљена јунаштва Роландова; за његову песму пастирска трска слаб је инштрументат. Ратна труба нек зајечи, нека се гром-

[1] VI. песма. 95—99.

ким јеком разлеже на све стране песма о великим делима Лузитанаца!

„Лузијада“ је подељена на X песама, кроз које иде једна — главна — прича, о пловидби Васка де Гаме у источну Индију, о тешкоћама које су сретали морепловци на новом путу око Африке, на непознатом мору, на острвима уз пут и у Калекуту престоници индиској. Богови и богиње митологије класичке. и хришћански свеци узели су у заштиту смеле јунаке, осем једног Баха ког Индија и Исток највише поштују, и који у смелости Португалаца види само опасност за своју владавину на истоку. Зато он измишља различне начине да заустави или отежа пут морепловцима. Он слази на обалу уз коју Португалци морају пристати, да буни црнце против чудноватих и непознатих путника. Он подсећа наире индијске на опасности какве прете њиховој земљи од Португалаца; он нагони лађу португалску да се упути пристаништу опасном; он буни морске богове и чудовишта да употребе своју силу, да узбуркају силовито море те да униште те смеоне синове запада. И Португалци би хиљаде пута главом платили за своју дрскост, да нису добри олимпијски богови и божице притицали у помоћ.

За тај основни план спева веже се неколико подугачких епизода у којим песник преврће сјајне листове отачаствене историје и описује јуначка и велика дела Португалаца. У једној[1] такој епизоди, Гама прича краљу од Мелинде од ког је на свом путу пријатељски дочекан и угошћен, о борби Португалаца с Маврима и Шпањолцима; описује готово све владаоце до његовог времена, који су или јуначким биткама раширили границе отаџбине или мудрим уредбама утврдили мир и ред у земљи, а у једној другој[2] епизоди, богиња Венус предсказује, у песми, Гами и његовим друговима које је на повратку њиховом из Индије дочекала на својем чаробном острову, велике борбе које Португалце истом очекују у источној

[1] Заузима целу III. и IV. песму.

[2] П. X.

Индији и сјајне успехе који ће крунисати смелост и јунаштво синова Лузитаније.

Доиста ни у чем се енерђија португалског народа није тако сјајно развила као у поморским предузећима, у откривању нових земаља и нових путева за трговину. У том је народ португалски вршио свој најважнији културни рад и принео највише човечанству и цивилизацији. Док су други народи европски у XV. и XVI. веку радили на преображају образовања, укуса и вере, дотле су Португалци на својим лађама браздали по непознатим морима излагајући се сваковрсним тешкоћама и њихова открића била су револуционог уплива на мишљење и живот европских народа. За песника као што је био Камоенс, загрејаног толиким отачаствољубљем и поносом националним није имало сјајније теме од описивања оних борби, оних страховања и опасности, које су његови саотачаственици сретали на својим аргонаутским предузећама и оних јунаштава и пожртвовања које приносише у корист човечанства; али је та тема доносила са собом и тешкоће које захтевају особитог дара и ђенијалности песничке да их савлада. Опевање јунаштва било је вазда тема епске песме али издржимост, постојанство и смелост коју човек показује у борби са природом и природним појавама, ма како да је велика и важна по својим последицама, ма колико да илуструју величину човечију не може бити тема онако угодна за епос, као јунаштво које човек развије у борби са човеком. Борба с природом може само илустровати јачину људског разума, а епска је песма бар у делима највећих песника најсјајније успевала кад је описивала величину срца и јачину мишице.

Још је таква тема у којој се описује величина разума и умешност човечија у борби с природом и могла поднети боље за епос у старо време кад се веровало да појавима природним управљају богови који имају врлине и страсти људске, него у оно време кад је те вере нестало и кад се утврдило убеђење да тим појавима управљају неумитни закони природни које човек ма колико јуначан био изменити не може. У оним приликама, богови у човечијој слици и са човечијим страстима сту-

пају у борбу с јунаком епоса, а чим су у тој слици и са тим страстима онда и њихова снага спада на ниво човечије снаге, борба између њих и човека постаје доста равна; онда песник може све богове олимпијске снети доле међу људе, употребити целу машинерију и све измишљотине митологије да улепша радњу човечију, радњу свог јунака, па ће опет његова прича имати све врлине истините приче:[1] Камоенс, који се као и сваки други песник његовог века, угледао на старе — класичке — песнике, у свој спев митологију стару. Богови и богиње олимпијске интересују се радњом његовог јунака и слећу сваки час на земљу да му помогну или да му одмогну у његовој борби са појавима природним или с лукавством дивљих племена које уз пут срета, али је Камоенс ту машинерију из класичке митологије у коју у XVI. веку више нико није веровао, и која би рушила ефекат истинитости у приповедању, у песми сваког мањег песника, умео тако вешто унети у своју Лузијаду да она даје збиља чаробне лепоте приповедању, а опет не уноси ни мало неверице у причу. Он је умео у слике митолошке унети алегоријског смисла и позајмити им толико поетског чара да је то у велико надокнађавало оскудицу веровања. Понајлепши пасажи у Лузијади јесу, по мом укусу, баш они у којима се описује чаробна лепота богиња или каква алегоријска прилика. Примера ради могли бисмо навести слику богиње Дијане[2] кад излази пред свог отца Јупитера и моли га да буде наклоњен португалским морепловцима; или хајку морнара на лепе нимфе, на чаробном острву.[3] Чаробне дражи женске лепоте описане су у тим пасажима Тичијановом вештином. Камоенс је највештији у описивању благих, нежних, волуптиозних лепота. На таквим се лепотама и најрадије заустављао, али ће се у Лузијади наћи и пасажа у којим су описати доста вешто страховити и озбиљни призори, као што је н. пр. опис страховитог духа морског, који смеле пут-

[1] Стари Грци имали су неколико епских спевова таквог карактера, а између свију њих најзнатнија је Одисеја Омирова.

[2] Песма II. 36—40.

[3] IX. 70–89.

нике пресрета на њиховом путу и прориче да ће Португалци трпети велике беде и много страдати на мору за то што су се осмелили да с лађама продру и у границе његове владавине. [1]

Приповедање у Камоенсовом спеву је просто и јасно, стил је узвишен над обичним говором и њим се Камоенс приближује више него Ариосто класичким урнецима. У описивању радњи и прилика има увек истине. По гдекоји описи својом детаљношћу врло су импресивни као н. пр. опис поласка Гаминог из Лисабона[2] или описивање буре пред уласком у Индију[3] и т. д. Свуда, на свакој страници опажамо да је песник сам проживео и сам видео и искусио све оно што нам прича и што нам описује. Истина је да у Лузијади има и страница досадних за читање; има у њој нешто сувише географских извештаја, сувише ситница из португалске историје, доста страница посвећених тумачењу природних појава на мору што све у науци може бити важно али у поезији нема места, али опет има у Лузијади и толико страница истините поетске лепоте да се она с правом може назвати најбољим епосом европским после Ариостовог „Орланда“ и Тасовог „Ослоб. Јерусалима“. Што је том знаменитом спеву португалског песника стекло популарности код европских нирода, то је, поред песничких и вештачких изредности спева, величина душе и чистота карактера песникова. Његова муза окреће главу од свега што је у људском животу ниско и прљаво. Он је, у школи муке и борбе са неприликама које су долазиле од природе и лукавства људског, дошао до уверења да је *поуздање у себе* и своју снагу најбољи штит човечији у борби животној и то се уверење натура као истина, потврђена једним бурним животом, и читаоцу његовог спева. Његов је патриотизам тако силан да зажиже пламен отачаствољубља и у срцу његовог читаоца ма где он живео, ма којем племену припадао.

---

[1] V. 37—42. Та слика подсећа на ону алегоријску слику у „Срету“ нашег Милутиновића. У осталом мени се чини да су то сродне песничке душе — Камоенс и Сарајлија.

[2] IV. 87—93.

[3] VI. 70—85.

У Енглеској, нарочито ближе крају XVI. века било је златно време појезије. На двору Елисавете краљице и у кућама богатијих људи нашла је укуса петрархична кратка лиричка појезија, у којој је понајглавнија тема каприца љубави, лажност и несталност пријатељства и сујета сваког људског уживања, премда је и озбиљних одјека, и озбиљних предмета у тој песми било. Личард Едвард (1566. умро) Лорд Вох били су најотличнији песници тог жанра; али поред те љубавне лиричке појезије у вишим круговима налазило се особитог задовољства у појезији пастирској и алегоричкој. Овај жанр беснички допадао се нарочито дворавима, и на том пољу савремених Шекспиров Спенсер постао је славан својим диввотспевом „Пастирев календар“ у којем теокритском истином описује примамљиве сцене селскога живота, а још више својом „Чаробном краљицом“ (штам. 1596) у којој је насликана краљица Енглеска. Ни у једнога песника у европској књижевности нема толико и тако вешто описаних лепота колико има у том спеву Спенсеровом, ни један песник не може се са њим мерити у осећању и замишљену лепог, било у карактеру људском, било у животу природе. Спенсер по кадшто слика и такве предмете какви осећања ужаса и страха драже, али само на љубави и лепоти, на предметима добродетељи и врлина зауставља се он са симпатијом; тихи ток његова ритма лепо одговара сановитој чаробности његових „описа“. У цртању женске лепоте и савршености ни један песник, осем Шекспира, не може се упоредити њему. „Чаробна краљица“ постала је одмах најпопуларније дело у Енглеској, и задржала је ту популарност дуго. — И данас још Спенсер поред све промене укуса коме се ни пастирска песма ни алегорија не допада, поред свега тога што се у његовом спеву опева живот и нарав кака је већ одавна заборављена, радо се чита због многих појетских изредности. Спенсер је био без сумње најсавршени енглески песник на лиричко-епском пољу али је у време Елисаветино било још много песника добрих, *Данијел* ког је енглеска публика стављала на друго место до Спенсера по лепоти његове појезије. *Драјтон* чији је спев „О баронским рато-

вима“ (1598) доста цењен и у ком има места такве лепоте да су самоме Милтону уливала задовољство и била урнеком.

Девис који у једном дугачком спеву обрађује тему „бесамрће душе“ (1599) Хол који је у својим сатирама достигао у неколико до класичке прецизности и сјединио енергичност којом шиба пороке свештенства и аристокрације са елегантношћу израза и стиха. На стотину песника живело је у времену Елисаветином а на хиљаде могле би се бројати песме у жанру Италијанском, петрархичном, пастирском и алегорском. Шекспир својом лиричком појезијом долази у ово време.

(Продужиће се).

ЈЕДАН ЛИСТ

ИЗ ПОЛИТИЧНЕ ЕКОНОМИЈЕ.

(НАСТАВАК.)

После досадашњега ред нам је сада разгледати особине рада који ствара вредност. Поради тога читалац треба да се сети како смо разликовали на једном добру две различне вредности: употребну и прометну. Иза тога смо видели како се све нарочите разлике рада изгубе чим се рад претвори у вредност.

Код овога места ваља нам се више зауставити, јер је овде управо сва тежина питања.

Да би нам ствар била јаснија узећемо за пример два нарочита добра: хаљину и 10 метара платна, и то тако да прво добро вреди два пута више од другога, т.ј. ако 10 метара платна вреде x, онда хаљина вреди $2x$.

Хаљина има употребну вредност, а то значи да она намирује извесну нашу потребу, она постаје нарочитим радом који добија своју особитост од особитога циља и особитих средстава. Тај рад, који се показује у употребној вредности производа, можемо назвати користан рад.

Као што су хаљина и платно две различне ствари, тако су исто имеђу себе различни рад кројача који прави хаљину од рада ткача који прави платно. Кад ови пред мети не би били употребне вредности различне каквоће, а то значи производи корисних радова различне каквоће, они не би били добра (еспапи) један према другом. Хаљина се не даје за хаљину, употребна се вредност не мења за исту употребну вредност. Гомили различних употребних вредности с једне стране одговара гомила различних корисних радова с друге стране. Тако постаје друштвена

подела рада, тако се производи различних личних радова појављују као добра која се једно за друго измењују.

Забележимо ово што смо до сад дознали: у употребној вредности свакога добра налази се користан рад који је извршен према одређеном циљу. Употребне вредности не би могле између себе бити измењива прометна добра, кад у њима не би били корисни радови различне каквоће. У друштву где производи у опште постају пијачна добра („продају се"), т.ј. у друштву где сваки произвођач мора бити трговац, ова разлика међу врстама рада развија се у друштвену поделу рада.

Међу тим, кад се мисли само на оно чему производ рада служи, т. ј. кад се мисли на саму употребу предмета, онда је са свим све једно ма каква била друштвена форма производње. Хаљина чини једнаку услугу, било да је носи кројач или кројачев муштерија. Главно је то, да свако добро (осим оних, разуме се, које даје природа) постаје нарочитим производним радом, којим се природни материјали прерађују према човековим потребама. У колико производи употребне вредности, у колико је користан, рад је, без обзира на облик друштва, највиша погодба човекова живота и опстанка.

У употребној вредности налазимо присно здружено двоје: материју и рад. Одузмите једном добру све што оно има од рада, остаће део који је од природе. И човек ради као природа: он мења облик материје. Кад, према овом, говоримо о употребној вредности, (т.ј. о самој садржини једнога добра, а не о његовој моћи да се за друго добро измени), онда нећемо рећи да је ова створена само радом. Рад је у том случају отац, а земља је мати, као што вели Виљем Пёти.

После овога да оставимо добро као користан предмет, па да разгледамо његову вредност.

Ми смо напред у нашем примеру узели известан одношај вредности између хаљине и платна. За сад нас још не може занимати сам квантитативни одношај, него ћемо на оба добра гледати као на вредности. А гледана тако показују се оба добра као ствари једне садржине, оба су она видљив, спољашњи израз идентичнога рада.

Али није идентична (једнака) израда хаљине са израдом платна — може нам ко рећи. Ми смо то и сами мало пре поменули кад смо говорили о особинама рада, а сад ћемо само додати како има и таких прилика у друштву, да једна иста личност ради и онај рад којим постаје хаљине као и онај којим постаје платно, и да онда ова два добра нису ништа друго до просте модификације рада једне исте личности, као што су различни предмети које израђује н.пр. кројач само варијације његова личнога рада. Према томе јасно је, да без обзира на нарочите користи различних добара, свако производно пословање значи трошење човечије снаге. Ма колико да су између себе различна два добра, оба су она производно трошење мозга, мишића, живаца, руке човечије, т.ј. оба су она производ човечијега рада.

На сваки начин човечија радна снага мора бити у довољном степену развијена да би се могла употребити у једном или другом правцу рада који ствара једну или другу вредност. Али вредност једнога добра опет не значи и не представља ништа друго до рад у опште, трошење човечије снаге у опште. Са овога гледишта показује се сложен рад као виши степен простога рада, и увек се своди на обичан прост рад. И као што видесмо да се у прометним вредностима хаљине и платна губе разлике њихове употребне вредности тако се исто губе и нарочите разлике корисних радова, кројачког и ткачког. Као што нађосмо да се добра „хаљина" и „платно" показују као комбинације рада са чохом и концем док су њихове вредности само кристализован један исти рад, тако исто и радови унесени у ове вредности, немају никакве везе ни са чохом ни са концем, него представљају само употребу или трошење једне исте човечије снаге. Кројачки и ткачки рад призводе различна добра: то је за то што су ти радови различне каквоће; исти ови радови стварају (квалитативно) једну вредност: то је за то што су они и један и други човечији рад.

Хаљина и платно нису само вредности у опште, него су вредности одређене величине, и то, у нашем примеру, хаљина вреди два пута више него 10 метара платна. Од куда долази ова разлика? Од рада кога у платну има

мање него у хаљини, тако да за производњу хаљине треба два пута више рада него за производњу платна. Тога ради кад се мисли само на различна добра онда онај рад који је у њима вреди квалитативно, а кад се мисли на количу добара тај исти рад вреди квантитативно. У првом случају гледа се какав је рад и шта производи, у другом случају гледа се колико рад траје. Из овога може читалац лако закључити: у извесном одношају узета појављују се сва (најразличнија између себе) добра као једнаке вредности.

Ако остане иста производна снага свих радова потребних да се изради хаљина, онда ће више хаљина представљати више вредности. Ако једна хаљина представља x дана рада, две ће хаљине представљати $2x$ дана рада. Али замислимо да се два пута увећа или умањи време рада које је потребно за израду хаљине: у првом случају имаће једна хаљина толико вредности колико пре имаху две, у другом случају две ће хаљине имати само толико вредности колико пре имаше једна — и ако је у оба случаја остала иста хаљина, и ако је исте каквоће рад који је у њој. Јасно је да је све ово због тога што у оба случаја није једнака *колича* рада.

Кад има више добара, онда то очевидно значи веће материјално богаство; две хаљине могу одети дв чо века, једна само једнога. Али материјално богасатво може опадати у вредности и ако расте у количи. Овај противни одношај долази од двострукога карактера рада. Производна снага рада одређује колико ће се добара створити радом, и то тако да се при *већој* производној снази рада а за једнако време рада произведе *више* добара, и на против. Да ли се овим каже да се при већој производној снази рада произведе и више *вредности?* Никако. Јер чим се каже „производна снага рада" одмах се мисли на поједине различне радове, а оно што чини вредност у добру то је рад човечији у опште, без обзира на његове разлике. Производна снага рада не стоји дакле у непосредној вези с вредношћу добара, него само с количом добара. Ми смо већ до сад дознали да један исти рад за једно исто време ствара увек једну исту вредност. Сад можемо додати да то све остаје тако

ма се колико мењала производна снага рада. А кад ово двоје саставимо увидећемо: 1) да рад за једнако време ствара једнаку вредност; 2) да при већој производној снази рад за једнако време ствара више добара. То значи да се променом производне снаге рада може увећати материјално богаство то јест колича добара, па да опет вредност тих добара не буде већа него пре, или да она буде још и мања него пре. Свако ће увидети до ово долази отуд што је при већој производној снази рада потребно мање рада за израду добара.

Из досадашњега излази да и ако у добру нема два различна рада опет се један исти рад појављује у два противна облика: с једне стране он је трошење човечије снаге у опште, и у том облику он чини вредност добара; с друге стране он је трошење човечије снаге под извесним погодбама и према нарочитим намерама, и у том облику он ствара корисне предмете, употребне вредности. И као што добро не може имати вредности ако није користан предмет, тако се и рад сматра да је трошење човечије снаге у горњем смислу само онда ако је користан. У свем досадашњем излагању било је говора само о оваком, корисном раду.

Упознавши до сад садржину и величину вредности, можемо сад разгледати облик вредности.

Кад хоћемо да нађемо облик у ком се вредност појављује, онда нам треба за неко време оставити на страну онај облик вредности о ком се често врло погрешно суди (а то је *новац*), па покушати да представимо како се облик вредности развија док не дође до новца. У опште код говора о облику вредности може се наћи најразличнијих и у исти мах најпогрешнијих мишљења. Кад се читалац сети како се у различним облицима појављује рад који ствара вредност, моћи ће лако увидети и тешкоћу при проучавању вредности. Никако не треба заборавити да је вредност нешто што добрима даје само друштво, и да се према том вредност не може наћи ако се гледа на само једно добро. Она се јавља тек у друштву, у промету, у одношајима једнога добра према другим добрима. Ми се сећамо да смо у нашем излагању нашли

вредност тек онде где смо нашли измену два добра једно за друго.

Сад ћемо опет с тога места поћи даље.

Једини одношај у ком између себе стоје различна добра јесте одношај њихове вредности, а најпростији одношај вредности очевидно је одношај једнога добра према другом (ма каквом). Најпростији дакле израз вредности јесте одношај у ком се измењују два добра.

Кад смо у нашем примеру узели да 20 метара платна вреде колико једна хаљина, онда у овој једначини предмети платно и хаљина имају различне улоге и то тако да предмет платно исказује своју вредност у хаљини, а предмет хаљина постаје средство којим се исказује вредност платна. Према том у овој се једначини казује *односна вредност* платна, а други предмет, хаљина, постаје *еквиваленат*. Ово двоје мора бити у сваком изразу вредности, јер се вредност једнога добра не може казати друкчије него у ма каквом другом добру, т. ј. односно. Кад би се казало да је једна хаљина равна једној хаљини, онда се тиме не би никако исказала вредност хаљине, већ би се само потврдило да хаљина није друго што него хаљина, т. ј. извесна количина употребне вредности. А кад се вредност једнога добра искаже у другом добру, онда је ово друго добро само еквиваленат, и том приликом никако није исказана и односна вредност тога другога добра. Ово добро не исказује своју вредност него служи као средство да се искаже вредност првога добра. Ако би се могло чинити да је у горњем примеру у исти мах утврђена и односна вредност хаљине у платну, онда не треба заборавити да то буде само у случају кад се једначина преокрене. Онда доиста имамо исказану односну вредност хаљине, али одмах је платно постало еквиваленат.

Кад се испитује како се вредност добра налази у одношају вредности два добра између себе треба увек испитивати без обзира на количину. На то нас упућује просто и јасно правило: да се различне ствари не могу поредити по количини све дотле док се не доведу на једну јединицу.

А кад не гледамо на количину онда је у основу наше једначине 20 м. платна = 1 хаљина само ова једначина: платно = хаљина.

Али и ако ова једначина потврђује једнаку каквоћу и једнаку суштину ових двају добара, опет су њихове улоге различне. У једначини се налази исказана само вредност платна, и то тиме што се платно пореди с другим добром као са својим еквивалентом, т. ј. као са ствари која може заменити прво добро. При овој замени узима се, наравно, хаљина само као облик у ком се вредност појављује, јер само тако може хаљина заменити платно.

Докле говоримо о добрима посебице и не узимајући у обзир да се она између себе измењују, ми ћемо казати да су сва она, у колико су вредности, само кристализован човечији рад. На тај начин ми сводимо сва добра на апстрактне вредности, али она задржавају све једнако своје различне природне облике. Са свим је друкчије кад се мисли на одношај вредности једнога добра према другом. У том случају њихов карактер вредности излази на видик, он постаје унутрашња особина добра, особина којом се одређује одношај тога добра према сваком другом.

Кад смо хаљину ставили као еквиваленат платну, онда смо тим одмах потврдили да је рад у хаљини истоветан с радом у платну. Како се то слаже с познатим фактом да се кројачки рад разликује од рада ткачкога? На ово питање сад нам је лако одговорити: кад се у горњој једначини представе као једнаки радови кројачки и ткачки, онда се то могло учинити на основу нечега што је у оба рада заједничко, а то је човечији рад у опште. Једначином се дакле исказало само то да се вредности стварају и једним и другим обликом човечијега рада. Али цела нам се ствар може чинити да је нејасна кад се с већом пажњом зауставимо на том самом раду. Истина је да човечији рад ствара, вредности, али он сам није вредност. Он постане вредност тек кад се прикупи и нагомила у једном нарочитом предмету. Тако изгледа да тражећи погодбе за израз вредности западамо у противречности. С једне стране вредност мора бити кристализација апстрактнога човечијег рада, јер кад се добро

сматра као вредност, онда у њему нема ничега другога до рада. С друге стране у исти мах та кристализација човечијега рада мора се појавити у облику предмета који се видљиво разликује од самога платна т. ј. треба да има некакав нарочити предмет који неће бити ништа друго до израз вредности. Али кад се сетимо наше једначине, онда је и ова противречност разрешена. Јер кад смо рекли да је хаљина еквиваленат платну, онда облик у ком се јавља хаљина постаје и облик у ком се јавља вредност. На тај начин показује нам се добро као материјални предмет т. ј. употребна вредност а у исто време показује се оно и као облик у ком се појављује сама вредност.

(Наставиће се)

НАША МАТЕМАТИЧНА ЛИТЕРАТУРА.

У нашој маленој литератури заузела је већ један крајичак и математика, тако, да би се о њој већ могао водити засебан рачун. Ми и постависмо себи задатак, да бар у кратким цртама изнесемо целокупност наше математичне литературе.

Математична литература код нас Срба није тако пространа, као што би можда била литература какве друге науке. На њој се управо *мало* радило, мање него што и потребе изискиваху; а и што је рађено, беше само у једноме правцу: *за школску потребу*.

Поред таквога рада, и у тако ограниченом кругу, математика се није ни могла довољно развити. Но ми, гледећи на њен развитак у другим напреднијим државама, не смемо и код нас тражити од ње много, јер се морамо обазрети на све прилике, кроз које је прошла наша цела литература, која је још у повоју. Али би се с правом могли запитати, да ли је наша математична литература и у тако узаним границама била бар толико развијена, да је могла подмиривати ону потребу, за коју је и спремана, — *школску* потребу; да ли је бар ту сразмерно напредовала према развитку математике у опште?...

Ми ћемо се постарати, да у засебним рефератима изнесемо новије радове на томе пољу, показајући, у колико они, — било као научна дела, било као „прописани" школски уџбеници, — одговарају своме задатку и савременом развитку математике. А за сада ћемо прегледати *множину* радова математичне литературе с погледом на оно, што је *утицало* или *сметало* њеном развитку.

Сав историјски развитак наше математичне литературе могао би се испричати у неколико реченица. *Њену појаву изазвала је само школска потреба;* јер заиста, пре него што је основана код нас прва гимназија, [1] дакле пре 1830. год. не беше *ни једнога* дела те литературе. У оно-страном пак Српству било је истина већ неких радова, и то само на аритметици; а од тих могли би, као прво такво дело, напоменути *Дамњановићеву* рачуницу од 1767., а после ње: „Руководство к аритметици" од *Стефана Вујановског* (1773.), рачуницу *Аврама Мразовића* (1798) и *Дошеновићеву* рачуницу (1809.). [2]

Сем ово неколико рачуница, израђених више за трговачку потребу, него ли с гледишта науке, не налазимо у Српству до 1830. год. више никакво математично дело, — не узимајући у рачун дубровачку литературу. Ово и није чудо, кад се сетимо само оних несрећних прилика, у којима се Срби налазише кроз толико векова, и које беху неизбежна сметња за целу литературу. Но Срби у Дубровнику беху у много бољим приликама. Њихов економни развитак још у раније доба и њихов самосталнији политички положај, утицаху и на умни развитак, па дакле и на литературу. Поред доста великог броја људи, који се уздигоше у раду на другим пољима науке, Дубровник је дао и неколико таквих математичара, с којима се мора поносити цело Српство, — математичара, чија су имена, поред највећих аутора математичких, добро позната у историји умнога развитка. Ми их, — и ако се не можемо упуштати у претрес дубровачке литературе математичне, — не можемо ћутке прећи. То су имена: *Нaљешковића, Гетaлдића* и *Бошковића.*

Никола Нaљешковић рођен је у Дубровнику, 1510. год. У Лупијановићевој историји словенске литературе [3] налазимо о њему ове редове: „У математичној науци учинио је толике успехе и задобио толику славу, да га је папа Гргур XIII. питао за савет у реформи календарској (1582.). Колико је био научен и дубок у овим наукама, показао је и делом, писаним на талијанском: „Un dialogo sulla sfera del mondo diviso in cinque gi-

---

[1] Види белешке „Гимназије" у *Орбадији* за месец Септембар прошле године.

[2] Види *Библиографију* од г. Ст. Новаковића од 1867. г.

[3] Melchiorre Lucianović „Storia della Letteratura Slava". Spalato, 1880. стр. 83.

ornate“ (Дијалог *о* светској сфери подељен у пет лекција), које је посветио дубровачком сенату, од кога је добио на дар драгоцену сребрну вазу с грбом дубровачким.“ А на другом месту [1] каже се за Нањешковића, да ја био „учени математичар и астроном, но који је у осталом био противник системи Галилејевој“ ...

За *Марина Геталдића,* који је умр'о 1627. г. налазимо у Новаковићевој „Историји срп. књижевности“ од 1871. г., да је познат као астроном и математичар, „који је на сву прилику применио алгебру на геометрију пре Декарта“. А у поменутој Луцијановићевој историји литературе стоји ово: „.... Спомену̂ћемо само Марина Гетадлића Дубровчанина, кога је оштроумни Павле Сарпи назвао анђелом морала а ђаволом у математици, који је висином својих математичких знања задивио научнике Ђерманије, Инглеске, Француске и Италије.“ (Стр. 148.) Писао је расправе о радовима *Архимеда и Аполонија*, па је и сам назван „*Словенски Аполоније*“ (Види *Словинца* за 1882. г. „Грађа Дубровачке педагоје“ од Адамовића).

Најзад, о *Рогеру Јосипу Бошковићу,* који је рођен у Дубровнику 1711. год. имамо целу биографију у „Раду“ Југословен академије знаности и уметности књ. VI. 1869. г., коју је писао J. Торбар. Ту се вели, да је он још у добу ђаковања имао велику наклоност к математици, те је најрадије читао Јевклида, Галилеја, Њутна и Лајбница. „Знајући за његове ретке способности, а навластито за вештину у математици, позва га португалски краљ Иван V. да иде у Бразилију, да састави географску карту једне његове простране покрајине, и да измери онде меридијан, и да га упореди с квитским, што га беше већ париска академија измерила. Кардинал Силвио Валенти Гонцага, бојећи се, да не би он, такав научењак, за навек оставио Рим, повери му исти важни научни посо ...“ А мало даље: „За годину и по дана измерио је ширине и дужине знаменитих места папске државе и два меридијана, с таквом тачношћу, каква само Бошковићеву бистру уму доликује“ .... У Инглиској је изабран за члана краљевског ученог друштва у Лондону 1764. имао је катедру математике на свеучилишту у Павији, а по-

[1] „Исторiя Славянскихъ литературъ“, од *А. Пыпинъ* и *В. Д. Спасовичъ*. Томе I. С. Пб. 1879. стр. 186.

сле четири године наименован је за професора оптике и астрономије у Милану, где је с чувеним математичаром Ла-Гранжом био „равнатељ“ звездарнице у Брери, „коју не само учини чувеном својом ученошћу, него ју подупираше и властитим својим новцем“. Доцније је отишао у Париз, где је „именован за академичара и равнатеља оптичког завода код франц. марине“. Из његовог плодног пера потекло је доста дубоко научних дела, понајвише о математици и механици, до 20 свезака; а сем тога до 40 свако-врсних такође знатних, али мањих расправа. „Нека од тих дела бијаху управо ауторитет за научењаке, међу којима заслужује да се напомене *„Disquisitio in universam astronomiam“*, коју напомиње чувени франц. астроном De la Lande, говорећи, како теорија Бошковићева служи за израчунавање преламања атмосферских зракова, и како се његовом теоријом могу исправити астрономске погрешке код настављања инструмената“. Као дело од највећег значја наводи се: *Theoria philosophiae naturalis*, у коме је развио своју атомистичку теорију „Elementa materiae,“ из које је данашња философија скоро све усвојила.

Толико о важности радова ових Дубровчана, чијим се именима морамо и ми поносити. А сад да пређемо на почетак математике код нас у Србији.

Тек на три године после оснавања гимназије појавило се се код нас први пут *„Руководство к Аритметики“* од Георгија Зорића, штампано у Београду у државној штампарији 1833. год. То је био почетак наше математичне литературе, која је отпочела природно с приступом у праву математику, с аритметиком. Права математика јавља се тек 1833. год. *„Атанасіе Ніколићъ дипломатіческый землѣмѣръ у Београду и редовни професор Математіке, землѣмѣрія и начертанія и сеніоръ у истомъ заведенію“* штампао је те године *Алгебру* за своје ученике. А на скоро, 1841. јавља се од истога писца и *Елементарна геометріја*, *„за употребленіе слушателя філософіе у Лицеуму княжества Сербіе“*, *у државној штампарији, у Београду.*

Не ћемо се упуштати у оцену ових првих радова математичних. Они као *први* радови, као почетци математике код нас, не могу ни потпасти под строгу критику. Само ћемо узгред напоменути, да се одликују за данас необичном терминологијом и доста јасним излагањем математичких истина, да им је штампа добра, и да се нарочито геометрија одликује сликама, како мно-

гобројношћу, тако и израдом, какву не даје данашња наша штампарија.

За 17 година подмиривала је школску потребу ова Николићева математика. А тек се 1856. осетила потреба, да би требало имати потпунији учебник математички. Те је године *по препоруци школске комисије* преведена *Алгебра Др. Франца Мочника*; а 1857. преведена је од истога писца и *Геометрија* „за више школе княжества Србіэ“.[1] Од тог доба ова Мочникова математика постала је „прописна“ школска књига за више разреде гимназије. Она је после тога још два пут прештампавана, 1863. и 1870. године, и то *без икаквих поправака или допуна.*

Од како се први пут појавила Мочникова алгебра, па све до последњих дана, дакле пуних *двадесет и пет* година, ми не имађасмо више ни једно такво дело у математичној литератури: аустриски производ Dr. Франца Мочника у српском преводу, — а то валда рађеном по првом издању, — не беше замењен никаквом другом књигом! И ма да се више пута подизао компетентан глас противу таквог учебника, ма да су многи наставници после трудних напора дизали руке од Мочника, сигурни, да ће и без његове моћи учинити већа успеха при предавању, — опет Мочник, — поред школске комисије, којој је био циљ, да се стара *о напретку школске литературе*, — истраја као прописна школска књига све до данас! . . .

Па је ли Мочник, — онакав, какав је у српском преводу, — одиста заслуживао, да се као учебник за „више“ школе одржи толико дуго време? Зар за све то време не беше у напреднијем свету бољих писаца, који би се могли корисније употребити? Или би се можда посумњало, да је математична литература и у другом свету била тако дуго у застоју, да не коракну ни кораком напред онда, кад су друге науке за неколико година мењале не само метеду и начин излагања, већ и цео свој облик? Или најзад, ми не имађасмо зар толико спремних људи, који би радили на томе пољу, и који би нам могли стремити боље учебнике од Мочникових ? . . .

Ништа од свега тога.

Мочнику, у *српском преводу*, давно је већ изречен суд. У место методе, која је схватљивија и која развија, ту је метода,

[1] Преводилац Мочникове Алгебре јесте К. Цукић, а Геометрије Вук Маринковић.

која напред излаже непознате ствари, која је тешка за разумевање, која брзо мори памћење, која је само и могла створити онако сурове и неправедне појмове: „да математка заглупљује човека“! Ту су још застарели, па често и погрешни појмови. У место одређене и јасне терминологије, ту су крпарења, ковања, неодређености и збрке, које воде на погрешан пут и сметају, да се матемтика изучи као *наука*. А поред свега тога додајте још нечист и рђав језик, пун германизама и граматичких погрешака, па ћете имати праву слику Мочникове математике!... Ми немамо потребе да оправдавамо ове нападаје на Мочника и да доказујемо, како је он одиста застарео и несувремен, и како је као учебник одавно престао одговарати потреби школској. Ко год је имао Мочника у рукама, — знаће, шта вреди Мочник, знаће, да је он био више штета него ли помоћ, да је био само „кубура наставника а мука и знојење ђачко“.... Да је Мочник остао школски учебник десетину година, сразмерно трајању Николићеве математике и развитку наше литературе у опште, ми бисмо га, као дело свога доба, уврстили у историју литературе, па би мало шта имали да кажемо, онако, као и за Николићеву математику. Али, бруке! Он остаде јединствен, без измене и допуне, ма да је *два пут прештампаван*, и ма да је сам писац скоро у сваком новом издању чинио поправке, наводећи у предговору за 9.13. и 17. издање: да је „учинио *стварне* измене у *свима* деловима књиге“, а „нарочито у *научном и дидактичком* погледу“!...

Јасно је дакле, да Мочника није могла тако дуго одржати његова важност. Даље, у осталом свету математика је напредовала онако исто, као што напредоваху и друге науке. И ако математематичке истине не могу да застаре, и ако се ни данас па ни у будућности немогу порицати теорме, које је изводио и доказивао још Јевклид на 300. год. пре Хр., — опет је математика у напреднијем свету, за време целе те владе Мочникове код нас, напредовала у *научном* а нарочито *дидактичком* погледу. Методе, које је педагогија препоручивала, живо су примењиване не само у усменој настави, већ их набрзо усвајаху писци скоро свију наука, па и математике, (види: Шлемилха, Либзена, Рајта и т. д.). А ваљда ни једној грани науке не потребује метода толико, колико математици.

Најзад, остао би још последњи узрок, што га напоменусмо, т. ј. да ли имађасмо људи, који би на томе пољу радили?

Мора се признати, да је код нас до сада било мало таквих, који су се специјално бавили математиком, а најмање оних, који би је изучавали из љубави према самој науци. Али опет то мало не беше толико, да ми за 25 година не добијемо никакав други учебник, до Мочника у првом преводу. У самој „школској комисији“ било је људи, који су се занимали математиком, шта више, који су радили већ на њеној литератури, па — у залуд!

Мора дакле бити сасвим других узрока, који утицаху на такав застој математичне литературе код нас.

Нико не може порећи, де се на математику обраћало најмање пажње, било за њену литературу, било за људе, који су се њоме занимали и који су требали да буду наставници те науке у нашим средњим школама. Они, којима беше поверено, да се старају о просветном развитку, као да су мало познавали користи математике, те је занемарише. А код многих владаху врло накарадни појмови, да је она „најсухопарнија наука“ и да „заглупљује.“ И није чудо и чудо је! Не би можда било чудо за то, што то већином беху људи, који су се занимали другим наукама: геометријом, историјом, филологијом, појезијом, а највише политиком. Многи од њих беху „класички“ образовани, који љубише идеализам а презираше и нападаше и најмањи покрет реалности у науци, мислећи, да нас само класицизам може усрећити! Али је право чудо, и треба сажаљевати, како могоше ти људи остати глуви пред огромном користи, коју указивше ова наука другом напреднијем свету? Како могоше давати веће важности некаквим „Реторикама“, појезијама, грчком и латинском језику, него ли математици? Како могоше занемарити ону науку, чију важност не може нико порећи, о чијим напретцима и успесима у човечанству причају сва њихова класичка дела, о чијим проналасцима и творевинама сведоче све егзактне науке, сви векови, толики научни дивови: Архимед, Њутн, Галилеј, Кеплер, Декарт и т. д., које је само математика могла уздићи на ону висину, на којој су? И најзад, зар и сама математика није једна од најстаријих, баш *најкласичнијих* наука?!...

Код нас се *у опште* слабо марило за егзактност. У бујици идеалисања и класицизма нападало се на сваки реалнији поглед, упоређујући га с „грубим материјализом“, који води „пуком егоизму“, који широм отвара врата друштвеним „пороцима“, па чак и „пропасти“! Сваки се час проповедало, како нас само

идеали и класицизам могу усрећити, како нас само они могу покретати на пожртвовања, на наше „велике мисије“, на „велике народне задаће“, на цео државни развитак!... О, људи! Зар заборављасте на идеале и класицизам нашега народа — сељака? Зар непознавасте, колико би се прилепио за народ ваш класицизам и ваши идеали, што му их срeством школа наметасте? Је ли народ познавао римске и грчке идеале и класике, кад је затражио слободу после толико-вековног робовања?!...

Најпре географија, а после историја, филолигија и „виша“ политика, имађаху своје преставнике на највишем просветном месту. Они утицаху у том правцу на развитак литературе тих наука, на спрему људи, на развитак образованости у опште. Само математика беше пасторче. Она не имађаше протектора. Људи, који су се њоме занимали беху у очима класициста „необични“, „једнострани“, затуцани“, „неспособни да о другом чему паметно мисле и расуђују“, па шта више, беху и — презирани!...

У таким приликама, поред таквих појмова, ко је марио за математику и математичаре? Ко је марио за људе, што се баве тако сухопарном науком, која заглупљује „племените идеале и осећаје“?...

У историји наших средњих школа има врло интересантих примера овог маћиства према математици. Често се дешавало, да се наморавају и они професори да је предају, који су је не само мрзили, но не имађаху о њој ни појма, — иначе им беше у опасности и сама служба државна. Поред случајева, који су ми већ познати били, причаше ми скоро један од мојих поштованих колега један такав врло смешан (али и жалостан) случај. А пре неколико дана жалио ми се један предавач, који се спрема за професорски испит из хемије, како мора да предаје алгебру, ма да се њоме није занимао још од кад је пре 11 година изашао из гимназије!

Из досадањих редова јасан је узрок, са кога је математична литература остајала у назатку, и са кога се превод Мочникове математике могао тако дуго одржати као *једина* књига све до последњих дана. Но и поред тог главног узрока, беху још неки. *Школска комисија* не само да није повољно утицала на развитак школске литературе у опште, но беше за њу управо камен спотицања. Говори се, — а сигурно ће бити у томе доста

истине, — да су поједини чланови њени гледали сами да се користе својим положајем, да је један члан, који се бавио математиком, *обећавао* израду математике за наше школе, те тиме сметао и другима да на њој раде; па не само то, он је примио *у напред* и награду за своје дело, које није нигда угледало света!... Томе треба додати још и скупоћу штампања математичких радова, као и мали број читалаца за математику, па је јасно, да и они, који би радили на томе пољу, и који увиђаху оскудицу математичких радова, не могаху ништа учинити поред несавесности појединих чланова школске комисије.

За Мочникову математику понаособ беше још један узрок више, који је најжалоснији у историји наше школске литературе. Преводиоци Мочника као да беху стекли привилегију на своје преводе. И последњих година, кад су наставници, што предају математику по средњим школама, тражили, да се Мочник као по све неудесна и рђава школска књига одбаци и замени другом бољом, и тада су „надлежни“ оклевали. А знате ли за што? Најпре се говорило, како је штампан велики број комада, па је потребно, да се распрода, *како неби држава на њима „штетовала“!* А за овим узроком скривао се још и други: *да би удовица једнога од преводиоца могла при новом прештампавању превода добити, одређену награду*!!... Више него чудновато! Какве педагошке мисли, какво старање за просветни развитак покреташе педагоге и матадоре наше просвете и нашег научног развитка!...

Тек 1880. настаде питање: треба ли Мочника и даље прештампавати. Повод томе беше један наставник математике у крагујевачкој гимназији, коме се тражило „изјашњење“, за што не предаје математику по Мочнику, кад је она „прописана“ школска књига. Ово је поставило тадањег министра просвете, да учини то питање колегијама гимназија и реалке: зашто Мочник не ваља, кад се по њему предаје и по аустријским школама? Како сам дознао, одговор неких наставника математике био је, да је Мочник *добар* за наше школе, и да га треба прештампати! Међу тим, из колегије крагујевачке гимназије отишао је одговор: да Мочник — онакав, какав је у српском преводу — не може никако више послужити као рачуна књига у нашим школама, и да га *не треба никако прештампати* јер је непотпун, појмови застарели и погрешни, терминологија и језик по све рђави; и, да ако се баш хоће Мочник да одржи, да је боље превести његово најновије, 17. издање, које се много разликује од првих издања

(а нарочито од српског превода), и у научном, и у дидактичном погледу. Ови реферати о Мочниковој математици буду предани на оцену нашем ваљаном математичару г. Д. Нешићу. И, као што се могло и очекивати, он је изрекао Мочнику смртну пресуду: *да га треба сасвим одбацити.*

То беше узрок, да Мочник, — онај огромни чекић у руци школске омладине, за који је потребовала џиновска снага, да би га бар колико могла замахивати; она „збрка математичких појмова", а накарада језика и терминалогије; она одиста „сухопарна" математика, поред које су толики стекли мишљење, да „заглупљује" човека, — једва 1881., дакле после двадесет — петогодишњег подупирања, пропаде са школског хоризонта! Можда ће и данас когод за њим заплакати?!...

Но Мочника је требало одмах заменити другим учебником.

Још 1872. штампао је *Ст. Марковић*, тада професор реалке, своју „*Планиметрију* за више разреде средњих школа," коју је израдио по др-у Сондорферу, и коју је „прегледала и одбрила школска комисија". Доцније, 1875. изађоше од истога писца: „*Стереометрија*" и „*Тригонометрија*," у две књиге, спремане опет за „више разреде средњих школа", а рађене такође по Сондорферу. А 1881. кад је Мочник одбачен, изађе и Марковићева „*Алгебра* за средње школе", по Хаберлу, која је решењем Главног просветног савет награђена и примљена као учебник за средње школе.

Еле, као што се види, г. Ст. Марковић, који је предвиђао скори пад Мочникове математике, старао се, да Мочника у свима деловима математичним потпуно замени. Но прва три рада не продреше до сада у школе, ни званично ни приватно. Његова планиметрија, штампана пре десет година, није успела, да поред Мочника буде школска књига. Но што није успела онда, успела је сада. Актом г. министра препоручена је пре кратког времена његова Геометрија као књига, која треба да послужи као ручна књига ђачка при изучавању те науке! Дакле, пошто је десет година некорисно трулила по рафовима књижарским и буџацима државне штампарије, сада се нашло, да је та књига добра, те се препоручује као школска књига!...

Марковићева математика — и алгебра и геомертија — званично је заменила Мочника. Па каква је та замена? Постараћемо се да ове радове Марковићеве изнесемо пред читаоце, реферишући њихову садржину и показујући у исто доба: да ли

се много и у колико разликују од Мочника, да ли одговарају данашњој потреби, као и данашњем развитку те науке, с нарочитим погледом на школску потребу и данашњу наставу. А за сада ћемо побројати само остале радове математичне литературе.

Од радова на геометрији, спреманих за наставу у средњим школама, имамо још ове 1871. г. штампана је *„Практична Геометрија“* од Шпанића, а 1879. г. и *„Популарна Геометрија“* од нашега плодног писца Ст. Марковића. Узгред ћемо напоменути, да је и ова „Популарна Геометрија“ Марковићева последњег месеца препоручена актом г. министра као школска књига у нижим разредима гимназија, ма да је популарна геометрија, — по решењу главног просветног савета а по одбрењу г. министра просвете и црkв. послова још од прошле године, — сасвим избачена из наставног плана за гимназије!... Овде би могли уврстити и *„Геометријске облике“* од Мите Петровића, који су последњи пут, у четвртом издању, изашли 1882. г. у Панчеву. Ма да су Петровићеви геометр. облици писани за народне, основе српске школе у Аустро-Угарској, опет их ми наводимо с тога, што су они пре неколико година били препоручивани као помоћна књига за школску наставу у нашим средњим школама при предавању практичне геометрије. О овој књизи изашао је реферат у трећој свесци „Рада“ за 1881. г. Даље имамо: *„Нацртну геометрију* за више реалке кнежевине Србије, написао Георг Козак а превео с немачког Миливоје Е. Јосимовић, 1874. г.,“ и *„Науку о геометр. цртању“* од Драг. Јовановића, штампану још 1866. год.

Сем ових радова, писаних за средње школе, имамо и друге који су или спремани за потребу наше велике школе, или и неспадају строго у круг елементарне математике. Навешћемо на првом месту радове *Е. Јосимовића*, негдашњег професора и ректора велике школе, који су најмногобројнији. Тако од њега имамо: *„Основне черте равне и сферичне тригонометрје“*, штампане још 1854. г. Даље његова *„Практична геометрија“* за „слушаоце лицеа“, изашла је 1862. г. *„Начела више математике“* у три књиге, у којима је „Теорија функција, диференцијални и интегрални рачун“, штампана су по реду 1854., 1860. и 1872. год. Од Јосимовића имамо и *„Основе нацртне Геометрије“* од 1874. г. О овоме делу напоменућемо само, да је важно са српско-геометријске терминолигије, која је и у облику регистра израђена с до-

ста великом пажњом, те је можемо препоручити онима, који се — пишући геометријске ствари — муче ковањем термина. Најзад, он је написао и *„Рачун с деловима“*. 1864., о коме је изашао реферат у „Вили“ за 1865. год.

За ученике велике школе писана је и *„Виша математика, I. део. диференцијални рачун,* коју је по Dr. Е. Христофелу израдио Паја Миљковић инжињер, 1871. г.; *„Перспектива“*, од Дим. Стојановића, 1871. г.; и *„Земљомерство* у границама ниже геодезије“, од Мих. Петковића проф. вел. школе, 1872. год.

Но најважније научно дело, што га има наша математична литература, јесте *„Тригонометрија“* (*равна и сферна*), штампана 1875. год., коју је написао наш изврсни математичар *Дим. Нешић*, професор и ректор велике школе. Штета, што г. Нешић није штампао и остале делове математике, нарочиту вишу математику, за коју смо дознали, да је има већ одавно израђену. Надамо се, да ће он скорим обогатити још каквим делом и онако мршаву литературу математичну.

На аритметици — рачуници — радило се сразмерно много више. Сем *„Рачунице* за ниже разреде средњих школа од Dr. Фрање Мочника“, у 2 дела (књиге), [1] „преведене и удешене за ниже разреде гимназије и гимназијске реалке“, штампане 1874. и 1875., по којој се још и данас предаје у средњим школама, — набројаћемо и ове: *„Руководство к Аритметици“* од Георгија Зорића, Београд, 1833. год.; *„Рачуница* од Прица професора математике у лицеју“, Београд, 1843. г.; *„Руководство рачуна на главе“* од Мочника, превео Чобић, Београд, 1848. год.; *„Кратка рачуница за основне школе“* од Филипа Христића, 1850. г.; *„Опширна трговачка рачуница“* од Јована Вукосављевића, 1851. г.; *„Основна рачуница“* за ниже разреде средњих школа, од Шпанића, 1853. г.; *„Трговачка рачуница“* од Медаковића, 1858.; *„Рачуница* за ниже гимназије“ по Мочнику, од Павла Радивојевића, 1862. (а прештампана 1864.); *„Рачуница* за школу и приватно учење“ од Мијушковића, 1864. (а прештампана 1867.); *„Рачунски задатци* за употребљење архитектуре и алгебре“ од Ђорђа Мишковића 1865 г.; *„Рачуница“* од Гаврила Витковића, 1869. г.; *„Рачуница* за I. раз. гимназ. реалке и реалчица“ од М. Мијајловића, 1871. (прештампана 1882.); *„Рачуница* за гимназијске ђаке“ написао Ко-

---

[1] Преводилац је Владимир Јовановић.

ета Црногорац, 1873.; *„Упуство у практичном рачунању,“* за учитеље почетних школа, по методи Грубовој, од Симе Милојевића, 1872.; и *„Рачуница* за учитеље“ I и II део, од Ст. Д. Поповића, 1879. год.

Последње године, 1881., изашле су још две: *„Рачуница* за употребу официра и нижих чинова стајаће војске“, коју је „израдио Павле Најдановић капетан пешачки ...“, и *„Рачуница*, саставили А. Малинин и К. Буренин, а с руског превела Милка Свет. Вуловића учитељка више женске школе,“ о којој је рачуници већ изашао реферат у „Раду“ св. I. за 1881. г. —

Ето то су сви радови, што их имамо у нашој математичној литератури. И, као што се види, највећи је број рачуница, писаних већином за ниже разреде средњих школа, а врло је мало дѐлā чисте елементарне математике: алгебре имамо само 3, а толико и геометрија.

Можда је који од радова математичких остао овде непоменут, ма да се писац ових редова старао, да њихов преглед буде што потпунији.

Има наде, да ће се наша математична литература за кратко време моћи брзо развити, и по броју дѐлā и по њиховој садржини, јер је данас већ доста велики број људи, који се њоме занимају; а сем тога, установљење *„Главног Просветног Савета“* у коме имаде много више јемства за бољи рад на школској књижевности, као и спремање *програма за наставу* из појединих наука, и старање око попуњења и пречишћавања школске литературе, даће маха и већем полету рада на томе пољу. А ваљда напретку школске литературе не ће више сметати онакви разлози, какви одржаху Мочника као школску књигу све до последњих дана?! —

На Сретење 1882. г.
Београд.

Ср. Ј. Стојковић.

ОДЛОМЦИ ИЗ ДНЕВНИКА ЈЕДНОГА ДОБРОВОЉЦА

(УСПОМЕНЕ ИЗ СРПСКО-ТУРСКОГ РАТА 1876. ГОДИНЕ)

Алексинац 18. авг. у среду вече 1876. год.

Јадни мој дневниче! Четврти дан како нисам ништа у те записао. А и како ћу, кад прво што би требало да запишем то је претешки губитак једнога врлог пријатеља...

... Мито, непрежаљиви друже мој, да ли ћу се огрешити пред твојом блаженом сенком, што успомену на те бележим са сузама у очима. Да ли су сузе слабости и грех? Ах, кад би место суза крв из уцвељенога срца могла прокапати на мутне очи, чини ми се оточио би се с њом и овај бол и јад што ме овако дави својом смрвљавајућом тежином. [1]

---

[1] Кад сам 1872. год. под јесен отишао у Цирих, где тада беше око двајестак срп. ђака, особито ми је пао у очи један млад човек веома скромне и озбиљне спољашњости. Он је учио и читао веома много, говорио веома мало, а смешио се и шалио није готово никад; међу друговима уживао је опште поштовање. То је био покојник о коме је овде реч: Мита Стојановић из Неготина. Сиротиња му није дозволила да сврши започету технику у Цириху, и он се морао 1873. г. вратити у Србију са неиспуњеном жељом да сврши науке у Цириху. Овде је био неко време учитељ цртања у Јагодини, а кад 1875. год. у Крагујевцу његови другови покретоше лист „Ст. Ослобођење" позову га да напусти ту своју вајну цртачку службу па да дође у уредништво „Ст. Ослоб". Кад 1876. год. по делу о црвеној застави би уапшена цела редакција „Ст. Ослобођења", лист остаде готово на самоме Мити, и он га је са чашћу уређивао и водио пуна 4 месеца, све док закон о штампи не би обустављен услед приближавања пр-

... Алекса, зли, пакосни човече, три пут да си проклет за што ме отрова оном страшном сумњом: да је, можда, мој Мита погинуо од братске српске руке, да га је убила пушка коју је партајска злоба на њега натегла, да је заповест за овај гнусни злочин дошла одозго... одозго...

О, Алекса, Алекса, да верујем у биће ђавола бих рекао да је ђаво у твоме облику дошао да ме куша и да ме на ове муке распиње, уселив у ме ову ужасну сумњу...

Али не, одлазите од мене црне мисли! одлази грдобна сумњо; ти си породе тмина и душевних омрачаја:

„Тебе је пак'о зач'о
И бацио на смет
У свом најљућем гњеву
На љубав и на свет.“

„А мржња те је нашла
Где с' вијеш као црв
Надојила те крвљу —
Отровала ти крв.“

А ти, сама чудовиште, правиш то и од човека у кога се уселиш. Ствараш:

вога рата. Из тога су доба његови красни чланци у „Ст. Ослоб.“ „Закон о народном благостању“, и „Значај предлога Адама и другова за смањивање великих плата и пензија“.

Кад се објави први рат одемо обојица на границу као добровољци. С почетка били смо у штабу код пок. капет. Паје Ђорђевића у Катуну. Једног дана Мита ми рече:

— Море ово је права беспосличица седсти овде у штабу и шкарати којешта. Кад смо дошли у рат хајдемо у батаљоне где ћемо се и бити и колико толико обучити вештини војевања.

Он ступи у комбиновани батаљон г. капет. Марка Милошевића и ту је добровољно издржавао и подносио све терете логорскога и ратнога живота упоредо са стајаћим војницима. 11. авг. кад смо се ми на десној обали Мораве тукли с Турцима око крвавога Шуматовца, капетан Марков батаљон сузбијао је на левој обали Мораве Али-Саибове нападаје. Ту у једном сукобу више Прћиловице Мите нестане. Као што сам се доцније известио он је био тешко рањен, наши су одступили, а њега тешко рањенога исеку Черкези. Лака ти била српска земља, коју си љубио свом искреношћу и љубављу достојнога сина.

„У место срца гују,
У место душе бес,
У оку дивљи пламен,
У руци самокрес.“

„На челу тешки облак,
На уснам' тешки смех,
У смеху црну клетву,
У клетви црњи грех.“

Али ја се још не дам освојити; ја још нећу, не могу поверовати да горе на врху српскога друштва седи такво чудовите, која ће из просте партајске мржње давати мигове да се сад у рату, где се сви боримо против општег непријатеља, мучки убијају људи, којима је сав грех у томе, што су других начела и погледа и што су у мирно време били његови активни политички противници. Не, не, ја нећу у то да верује, па ма ме како Алекса уверавао да су његови извештаји поуздани. Али и ако нећу да поверујем, хоћу да задржим толико сумње колико ће ми бити довољно да о овој ствари разбирам и пропитујем толико, док не дођем до праве истине. Обистине ли се тада Алексина казивању, онда... онда — блажена сени Митина, ти ћеш бити богато покајана и освећена. Нећемо се ценкати — крупан ће бити курбан што ћу ти га принети...[1]

Комаров уђе у собу.

— Но, Т........., шта ви ту радите?

— Ништа, ваше високо превасходство, нешто пишем.

Комаров се враћао с вечере, био је весео и зајапурен; седе крај мене.

— Махните сад писање, доста смо ово дана радили; ваља мало и одахнути... Али шта је то? Ваше су очи заплакане, ви сте плакали!

Шта да му одговорим?

---

[1] Ови редови писани су у тренутцима душевне узбурканости, која тако лако овлађује људима у мутним временима и у добу великих политичких потреса. Кад се догађаји сталоже и легну, онда нам овакви изливи изгледају као неумесан и ненужан лиризам. Нетражећи да свачему што је у овај дневника записивано у ратној усколебаности нађем облик умесности и оправданости, пуштам ове редове овако, како су првобитно били записани.

— Зуб ме боли, в. в. превасх., рекоше ми да је добро држати у устима иструган рен, па ми од рена удариле сузе.

— Вотъ, глупости; что за лѣкарство хрѣнъ; вырвать надо; вотъ и все... — А видосте ли ви Т....... како ми славно разбуцасмо Турке? Дивота! Ожегоше шапе, кучкини синови, о алексиначка утврђења, па сад измичу Нишу. Десну обалу Мораве са свим су напустили, јер им је удобније да се повлаче левом — боје се, знате, да би их при повлачењу десном обалом Хрватовић нападао с бока, а на левој обали при повлачењу к Нишу с једне их стране заклања Морава од наших нападаја, а с друге висови Јастрепца. Штета што немамо одморних и свежих трупа, па да их енергично гонимо при одступању. Али свакојако и овако ћемо нешто учинити. Сутра идем преко Мораве да сам лично промотрим с које би се стране најлакше могле напасти одступне колоне турске. Поћиђете и ви са мном.

— Дакле, в. в. прев. држи да ће Турци са свим очистити српско земљиште?

— То је сигурно.

— Ако је тако, не знам зашто се већ нису са свим повукли: Ниш није далеко, а већ је два дана како је готово сва тур. војска прешла на леву обалу Мораве?

— О, то не иде тако брзо. Турци имају велики трен, а довукли су били и тешке опсадне топове. Повлачење ће се извршити постепено, а да га боље замаскирају, моје је уверење да ће наредити својим позадним одељенима, да нас још ово два три дана нападају, док се у Нишу не раскрчи место за одступне трупе. Замишљам себи како сад мора изгледати у Нишу. Прави пакао. Помислите само колико им треба док свакуиншу болнице. Та они имају из последњих бојева хиљадама, хиљадама рањеника. Дивно смо их разломили. Просто красота!

— Али и наших је много изгинуло.

— Шта ћемо, такав је рат; мора се гинути.

— Као велите, кад се први кајгана морају се лупати јаја.

— Управо тако! А како ви Т....... јесте ли ви присталица или противник рата?

— Како мисли в. в. прев.: рата у опште или овога нашега рата?

— Ратова у опште.

— Мрзим их из дубине душе.

— А за што?

— За то што рат уништава оно чему све треба да служи само као цељ — уништава људе. Цељ читаве људске цивилизације, свега људскога делања то је човеково благостање; али човек — он је сам себи цељ. Рат уништава човека и потоме је логични абсурд.

— Кратко и нејасно!

— Како да вам рекнем јесније!... Рат у мојим очима није ништа друго до огроман злочин.

— А! како сад опет то?

— Врло просто, бар мени се чини да је то врло просто. Кад се сматра да је злочин убити једнога човека, онда убити 100, 500, 1000, 100.000 људи не може бити ништа друго до опет злочин, само много већи, огромнији. Ако је преступ украсти човеку мараму из џепа, или пресрести га на друму и отети му кесу са 100 гр., онда отети једноме народу 100 села, читаве покрајине или 5 милијарди динара не може бити ништа друго, до опет преступ, само несравњено већи.

— Кад тако мислите о ратовима, онда мора бити да нисте бог зна како доброг мишљења ни о војсковођама.

— О, напротив, ја имам о њима врло високо мишљење: сматрам их као најславније разбојничке арамбаше.

Комаров ме добро загледа у очи, осмехну се и рече: — прилична кураж рећи то у очи једном ђенералу.?...

Ја се нађох у неприлици: — Извините, разговор је био теоријски.

Комаров се опет насмеја: — Не мари, не мори... но у том случају, кад сте већ тако мирољубиви, Т...... мени се чини да би ваше најприродније место било у каквом манастиру! А? Да се закалуђерити на прилику?...

— Тако и ја мислим, само не знам да ли би ме хтео примити митрополит. Знате ли ви да мене држе за некога револуционара.

— О, знам, знам; ви сте амо дошли управо из апсане. Али ти се људи варају.

— Тешко.

— Шта?!

— Тешко, велим?

— Шта?

— Велим, тешко да се варају.

— Разумем, разуме већ сву ту катавасију револуционара. Имамо их и ми у Русији доста, богу хвала — Комаров климну главом с негодовањем. — Али то је дивно чудо! Ја просто не појмим како се ту у једној глави, — Комаров се куцну прстима по челу, — могу код тих младих занешењака да сместе и постоје тако супротне идаје: бити противник рата, дакле противник борбе која се води између два туђинска племена, два народа, две вере, а у исто време бити револуционар, дакле присталица борбе која се види у недрима једнога народ, међу рођеном, једноверном браћом. То просто не разумем. Смилујте се, осветлите ми ту тачку ваших „убеђења“ и „принципа“.

Последње речи изговори Комаров са пуно подругљивог нагласка.

— Да оставимо овај разговор, ваше в. прев. Мој је положај врло незгодан, да се ја, *прост редов* с *мојим генералом* препирем о начелним стварима. А и на што тај разговор? Nous sommes les barbares, као што веле Французи — ми се нећемо разумети. Ваше в. прев. одрасло је под са свим другим утисцима, а ја под са свим другим. Оно што су године рада, учења, развијања у извесном правцу уселиле у нас, то не може истиснути и изгладити један кратак разговор. Ми не можемо један другога убедити. После свију објашњења опет ће сваки остати на своме. На што нам дакле овај разговор кад напред знамо да ће остати без икаквих резултата.

— Не, то није тако. Прво ја говорим овде с вама не као ђенерал с редовом, већ као ваш друг по занимању. — Ви ваљда знате да се и ја бавим новинарством? Друго, ја и не тражим, да један другога убедимо и преобратимо у своју веру, већ просто да бар један другога разумемо. Јер ја, као што рекох, просто не разумем како човек може осуђивати рат у опште, а у исто време бити револуционар! За мене је то апсурд и ја просто не знам како ту противречност могу да сместе себи у главу људи који иначе доста логично размишљају и суде. Говорите, дакле, и то, молим, сасвим искрено и отворено.

— Појмим, да вам је то непојмљиво. Кад бих ја био какав мађијоник да могу изагнати из вас ђенерала и племића, па да остане у вама само прост грађани, тада би ме лакше појмили, и ми би се можда и разумели; овако, опет понављам, један другоме nous sommes les barbares.

— Је ли могуће, да и ви патите од те предрасуде, као да порекло и ђенералска униформа може коме сметати да разуме извесне идаје.

— Признајем, да у многоме делим ту „предрасуду“, као што је изволесте назвати. Разумети често значи извинити, оправдати, па и *усвојити*. То је нарочито случај у философским погледима. Човеку се често чине с почетка извесна начела апсурдна, непојмљива. Ако се заинтересовао за њих, он их проучава и почиње их разумевати тек онда кад је похватао у њима толико логичних веза да их (начела) већ почиње усвајати, па у исти мах, кад их је потпуно разумео, он их је већ и усвојио као своја начела. А некако је у природи човековој да тешко усваја оне идеје које се окрећу против његовога отменог друштвеног положаја, против преимућстава и привилегија које он ужива у једном друштву — па по томе теже их и разумева, јер као што рекох, разумети често значи примити, усвојити. По моме уверењу у свету је веома мало тако великих моралних пропалица, који чине зло с потпуном свешћу да је оно зло што чине; а можда никако и нема таквих моралних чудовишта. Обично бива да се и највећи пропалица некаком софистичком логиком прво измири сам са собом и дође до уверења да оно што чини и треба да чини и има право на то. Ако такве своје поступке крије од света, то је с тога што зна да би их свет осудио, али он сам — он их не осуђује (бар не у моменту кад их чини), он их је сам пред собом извинио и оправдао. Ето та особина човекова (која се налази и код последњега зликовца), да увек некако тражи измирења и склада са собом самим т. ј. оправдања својим поступцима бар пред собом самим, ето та особина, велим, јако смета људима са привилегисаним положајем у друштву, да разуму извесне идеје које се против њих окрећу. Од те класинске пристрасности мучно се лече чак и људи са развијеном навиком критичкога мишљења. То нам показује историја сваке нове справедљивије друштвене идеје. Христову проповед опште слободе и равноправности међу људма пре су разумели прости рибари и блуднице, но тадашњи учевни свет римски.... — Али... али видили в. в. прев. куд смо забасали, и на што се окренуо овај наш разговор?! Ваше в. превосх. види како ја не умем на кратко да се објашњавам. Ако још настојавате на томе да продужимо отоичњи започети разговор о рату, онда

морате бити спремни на веома дуга објашњења с моје стране. Па да вас не морим? А?

Комаров се намести удобније у својој наслоњачи. — Говорите само даље. Ако злоупотребите право говора ја ћу вам се осветити тиме што ћу овде у наслоњачи заспати.

— Дакле не може ме мимоићи ова чаша?

Комаров рече шалећи се: — никако и ни на који начин.

— Лепо, покорићу се неопходности. Ви рекосте мало час да никако не појмите како човек може осуђивати ратове у опште, а у исто време бити револуционар. Ја опет не појмим како човек може бити пристолица ратова, а у исто време противник револуција. То значи одобравати борбу из побуда нечистих, неморалних, да се нечије право отме и погази, а осуђивати борбу започету из побуда чистих и узвишених, да се погажено право васпостави. Ратови се воде или из побуда освајачких, да се нешто туђе отме и заплени, или из простих задевица и сујета владарских. Револуције на против увек долазе да оно што је насилно отето поврате ономе коме припада по праву, и да казне отимача. Тренутак у коме плане револуција то је увек тренутак где се у масе народа на један пут пробуди дуго гњечени и дављени осећај правичности, који као да не може никад бити потпуно угушен *ни у једном* човеку. Тај на један пут пробуђе осећај правичности увек је најближи повод сваке револуције. Ратови ударају окове; револуције их кидају. Ратови су израз осиљене неправде, револуције израз пробуђених осећаја правичности...

— А зар нема и ратова праведних?

— Има, али они тада увек имају на себи карактер револуције. Сваки праведан рат у неку је руку револуција.

Комаров ме прекиде: — на прилику овај наш садашњи, зар је он револуција?

— И он.

Комаров се насмеја: — У том случају ми смо бунтовници... То је смешно, Т......, хи хи.

— Како хоћете, смешно, несмешно, тек у ствари је тако. Наш рат има на себи револуционарни карактер спрам Турске. Хрцеговачки је устанак проста буна против „законитога поретка“ турског. Ми смо прискочили у помоћ бунтовницима, удружили се с њима, значи и ми смо бунтовници, револуционари. Ко не признаје право бунту тај мора осудити овај наш

рат као неправедан и нападачки. Турска са свога гледишта има право што вас сматра као бунтовнике и нападаче. Кад би хтели да будете доследни вашем противреволуцијонарном гледишту, ви би се у овоме случају морали слагати с погледим Турске.

— Дакле херцеговачки је устанак за вас проста буна против... како оно рекосте? „законитога поретка" турског?

— Да, и то потпуно *с вашег* гледишта. Дозволите ми само да то развијем. Ма какав да је био онај „поредак" у Турској, тек он је био освештен и утврђен неким законима, дакле био је законит у оном уском смислу како ваш политички табор схвата реч законитост. Можда ћете ми приметити да су турски извршиоци закона често газили закон, чинили безакоња. И ако су! По теорији оне политичке школе којој ви припадате то опет не даје народу право на буну. Знате како се обично ту вели: „то су злоупотребе појединаца, не сме се због њих одмах осудити читава система и одмах дизати буна" и т. д.; та ви већ знате како се ту обично резонира. Но рећићете: турски су закони скрајни у Цариграду, без учешћа и питања народног с тога он није дужан да им се покорава. Пристајем, *само пристаните ви да ту формулу примењујемо свуда*. Узмимо на прилику вашу Русију. Граде ли се у њој закони с питањем народа? Јесу ли ваши закони израз народне воље? Али да вам не буде криво ја ћу ево узети и Србију. Она није апсолутна држава као Турска и ваша Русија. Али наш парламентаризам тако је јадан да наши закони једва за коју длаку да су више израз народне воље но на прилику закони апсолутне Турске и Русије. Сад ако ви признајете да маса народа увек има право да се буни против онога поретка који је утврђен законима што су грађени без питања и учешћа народног и ако ви такав народни покрет хоћете да назовете неким другим именом, а не буном (јер вам се та реч чини погрдна), онда красно, ја пристајем; само бих тражио да будете доследни, па као год што сад одобравате херцеговачки устанак, тако исто да одобрите и сваки други, који би био управљен против неке „законитости" и „поретка" који је створен за народ а без питања и учешћа народног, па било то у неуставној или уставној држави, ма где. Ако ви тако узимате ствар, онда се моје „револуционарно" гледиште од вашега „противреволуционарног" веома мало разликује. Ја бих вашу формулу раширио само у неколико, а

именo: **Кад год нема другога изласка** *народ има право да се буни против некога покрета који га гњечи, који га одржава у ропству и сиротињи....*

...Све моје револуционарство састоји се ето у томе што признајем народу ово право на буну, па и то само онда кад нема никаквога другог мирног изласка. Иначе ја мрзим свако крвопролиће па и револуцијонарно. Управо моје гледиште и на ратове и на револуције веома је просто и једноставно, оно се концентрише у једну генералну тачку: ја признајем, да како у унутрашњим односима једне земље, тако и у спољним односима државе са државом понекад може се доћи до таквог положаја, до таквога стицаја свију околности, да другога изласка нема до крваве борбе. Кад је за један народ од свега што може изабрати у даном историјском моменту најкорисније и најбоље по његов опстанак, по његов развитак и напредак то, да се бије — онда шта ћемо? треба да се бије. То му је дужност и право. Тада је рат праведан, јер је *неопходан;* разумем по народни бољитак. Али опет напомињем оно што рекох мало пре: такви ратови увек имају на себи карактер револуције, и ја све такве борбе (ратове) обухватам под општим именом — револуције. Према томе биће вам појмљиво како се може сложити то двоје, да човек мрзи ратове и опет да је револуционар. Сваки чини грдну неправду револуцијонарима ко их замишља као крволоке, као људе који просто уживају у проливању крви. Али да не говорим о другима, да говорим о себи. Нико не би живље, срдачније желео но ја да у развићу једнога народа никад не долазе они кобни тренутци, где међусобна крвава борба постаје *неминовна*, постаје *услов* за даљи опстанак и правилни развитак народни. Али шта ћу, кад је при данашњем стању цивилизације то неминовни историјски закон. Рађајући се, дете раздире утробу своје матере и његово рађање неминовно је увек праћено крвопролићем. Тако је исто и у развићу људских друштава. Кад стара веровања и погледе подрони нова философија, кад у старим друштвеним облицима сазру нове друштвене форме, кад у једном друштву, кад у једном свету што је одиграо своју улогу у историји и преживео се сазре ново младо друштво, нов свет, тада настаје друштвени прелом, ново се друштво рађа и његово је рођење увек праћено крвопролићем. Покажите ми у историји и један једини велики душтвени преображај који се друкчије извршио. Дајте ми те философске школе, те мудраце,

који су умели указати прогресу други сигурнији пут па да обиђе крваве револуције. Тога нема до данас. Према томе, схватати тај велики наук историје, да у развитку једнога друштва долазе извесни историјски моменти где револуција постаје неминовна и неопходна, то не знач бити крволок већ значи не бити слеп, значи бити разуман и покорити се ономе што мора бити — поднети неминовност, кад је не можеш изменити. А бити револуционар не значи ништа друго до признати ту историјску неминовност револуције, предвидети је кад се појави на историјском хоризонту, спремати се за њен долазак *стати на страну новога друштва које се рађа*, и тиме олакшати порођај и свести неминовно крвопролиће на најмању меру, јер што год је јача странка која помаже да се роди ново друштво тим све бржи и краћи бива крвави друштвени прелом. Поступајући тако револуцијонари чине услугу цивилизацији јер староме друштву уштеђују дуга мучења и поновљене породиљске напоне. Ево узмимо француско друштво. После велике франц. револуције монархији већ више није било трајнога опстанка у Француској; долазак републике био је неминован. Ко је први осетио и схватио ту обртну тачку у развитку франц. друштва, ко је први појмимо то *неминовно* сазревање новога државног облика и похитао да стане уз њега? Француски републиканци-револуцијонари. Сад сви виде, па и најзатуцаније монархисте, да је република једини могући *трајни* облик владавине у Француској. Али слава припада франц. републиканцима-револуцијонарима што су то предвиђали још пре пô века. Да је број ових увиђавних људи т. ј. републиканаца-револуцијонара био већи, у Француској би се утврдила република још 1830. год. а Франц. друштво било би поштеђено од ових многих и дугих напона и мрцварења преко којих је сад дошло до републике.

— Оставимо све остало; али зар ви збиља верујете да је република у Француској утврђења?! Сећате ли се да пре 2—3 месеца Мак-Махон у мало што није учинио с њом оно што учини Наполеон 1851. Зар сте заборавили да је републиканска странка у скупштини победила само са *једним* гласом. Дивна је то сигурност где републлка виси о једном гласу већине!

— Све знам. Али моје је тврдо убеђење да се монархија у Француској преживила. Република можда још није потпуно утврђена, али је монархија потпуно пропала. Ма она још и десет пута долазила до тренутних успеха и понављала се

— у Француској њој нема више трајног опстанка, и победа је републици потпуно осигурана.

— Као што видим, ви сте ватрени револуционар и републиканац, једном речи „опасан човек" — Комаров се смешио.

— О револуционарству је онако као што отоич рекох. Ваше в. прев. не треба да замери Србну кад је мало и пристрастрен спрам револуције. Та ми смо чеда револуције. Ово парче државе, ово мало своје куће и слободе, ово мало свијеног српског гњезда — све што имамо од револуције имамо; она је препородила ово парче српске земље, она га само може и оснажити, увеличати; кад препорођена Шумадија с неблагодарношћу пљуне на своју матер — револуцију, кад срп. народ изневери принципе и идеју своје светле и дичне револуције, која га је озарила у почетку овога века, онда је сам себи потписао смртну пресуду.

— Добро, знам да треба подражавати принципе ваше револуције спрам Турске и Аустрије, али ви као да би хтели да се народ држи тих револуцијонарних принцига и у својим унутрашњим стварима.

— Да, увек кад год народном напретку не остане никакав други мирнији и јевтинији пут; али прво треба да покушава *упорно* све могуће мирне путове и начине. Револуцијонари греше и чине зло само онда кад мисле да завере и усиљавања појединаца могу *створити* револуцију, дакле кад хоће да је изазивају вештачки пре времена. То је исто тако као кад би бабица вештачким средствима журила породиљу да роди што пре, на прилику одмах у петом месецу. Но као год што греше револуцијонари кад хоће пре времена вештачки и насилно да извуку ново друштво из утробе старога друштва, тако исто греше и реакцијонари кад хоће да зауставе рођење нових друштвених облика кад су они већ сазрели. У том случају реакционари личе на ону бабицу која би у 9. месецу вештачки пречила рођење младенца, па било да то чини с тога што је то за њу незгодан тренутак да се бави порођајем, или из „убеђења" да ће и за породиљу и за младенца бити боље ако дете још који месец остане у утроби мајчиној. Наопака би то била философија кад би бабица умовала овако: „кад је детету било добро у утроби мајчиној 9 месеци, биће му добро и још 9; кад је за првих девет месеци порасло и оснажило се, још ће више порасти и оснажити се за других 9 месеци". А од прилике тако умују реакционари противећи се увођењу нових сазрелих друштвених

облика. И ово противљење тако званих „умерених“ друштвених елемената увек је веће штете доносило друштву но пренагљеност револуцијонара. То је што се тиче „бунтовништва“. А што рекосте да сам републиканац — то је како се узме. У идеји права република увек је за мене бољи облик владе и достојнији једнога слободног народа но монархија, али у практици ја бих питање о републици стављао на дневни ред тек онда кад прво буду извршени многи други пречи послови.

— Држите ли да су у Србији ти „пречи послови“ свршени и да се питање о републици може ставити на дневни ред?

— Много ме питате. Али кад смо забасали у овакве разговоре, рећићу вам искрено шта мислим. Моје је убеђење да нам наш географски положај као мале државице међу моћним суседним *монархијама* не дозвољава нити ће нам још за дуго дозволити да на дневни ред стављамо питање о монархији и републици, *као практично питање за решавање*. Но теоријски о та два облика владавине требало би да се код нас говори. Али ако смо принуђени да трпимо монархијску *форму*, ваљало би живо да радимо на остварењу онога што је *суштина* у републици, а што се потпуно даје сместити и у монахијски облик. То су широке политичке слободе иувереност народа. Ето ово питање о политичким слободама и суверенитету народа држим да је код нас већ стављено на дневни ред и ставила га је наша странка. И моје је уверење да ово у скорој будућности са историјском неодољивошћу *мора* бити решено.

— А држите ли да се томе не ће противити монархија.

— То ја не знам. Тим горе по монархију ако му се буде противила. Тек моје је уверење да то питање *мора* бити решено — са монархијом ако се узмогне, без ње па и против ње *ако се узмора*. Све зависи од разумности монархије, од њене способносу да схвата неминовност нових друштвених задаћа које зру у срп. друштву. У Србији судба монархијскога облика потпуно је у рукама саме монархије. Ако тај облик владавине свеже нераздвојно свој опстанак са нечим што се преживело, што мора пропасти, онда ће у ту катастрофу бити увучен и монархијски облик.

— Тако мисли ваша партија?

— Не, тако мислим ја лично.

— А полажете ли ви што на уједињење Срба?

Развој спољних догађаја, који су јако испреплетани са судбом нашега народа и који у крајним последицама решавају будућност наше мале независне краљевине, опомиње нас да је дошло крајње време да се брзо и неодложно извуче наша земља из тешких и опаких финансијских заплета, да се посвршавају хитни и неодложни послови и да се земља уреди и доведе у стање, како би могла безбрижно очекивати даљи развој догађаја.

Услед лакомисленог, неувиђавног и нештедљивог рада наших државника показује нам се наше државно газдинство у слици тако жалосној да поред празне државе благајне имамо нагомилан државни дуг, неисплаћене реквизиције, банкротство друштва коме су поверени толики милијуни, дефицит у буџету, рђаве финансијске законе и још непрестано лакоумно увећавање државних издатака поред опалога материјалног стања народног. Све нас ово опомиње да је крајње време одсудно стати на пут таком газдинству и штедњом и радикалним преображајима извући Србију из тог немоћног стања и извести је на правилан пут финансиског и економног напретка.

Дедови и оцеви наши, који за ову земљу крв пролише, оставили су нам свети аманет да је бар од пропасти сачувамо ако је не умемо увећати и унапредити. Проклетство целог српског народа и проклетство наших потомака пало би на нас кад не бисмо умели да чувамо аманет наших дедова.

По нашем најтврђем уверењу судбоносни је час ту, и свако оклевање у вршењу своје дужности према народу и владаоцу доноси собом терет огромне одговорности, која је у толико јача што проистиче из дужности аманета да чувамо Србију више но себе.

После теретних последица из ратова, после ванреднога стања у земљи, после гоњења и угушивања слободне речи и апшења политичких противника, после крагујевачке железничке конвенције и заплата у трговинском односу, после такве владавине народ је са великим одушевљењем поздравио нову владу која беше истакла на својој политичкој застави: „у земљи слободне реформе у духу чисте уставности а нарочито промену устава, поправку финансиког стања и повраћај земаљског кредита; а с поља братски и пријатељски одношаји са суседним државама и неговање и чување традиционе народне политике“.

Није прошла ни година дана од како је нова влада узела управу у своје руке а народ се нашао јако обманут у својој нади: дочекао је још горе финасиско стање, још неразмишљеније увећање државног буџета са шест милијуна динара, нове финансиске законе који су у основи неправедни, доживео је да види како се не води озбиљна брига о његовом економном напретку и како се грађење железнице, а с тим и задуживање Србије са сто двадесет милијуна динара, уступа друштву које

се у кратком времену показало несолидно; доживео је да се увери како је данашња влада вољна била да уступи и целокупну снагу финансиску томе друштву дајући му повластицу за установљење и народне банке.

После годину дана тако лакомислене владавине требала је да буде прва и најпреча брига народнога преставништва да се погрешке учињене у спољној и унутрашњој политици поправе, да стане на пут владиним погрешкама, да се влада покуди и осуди за радњу којом је будућност земље омела, што је толико издашна била и трошила преко буџета, што је законе расписима заменила и што је повлађивала политици аустро-угарској. Настало је, дакле, било време да се исправе погрешке које се још могу исправити и да се народни посланици који су дотле безусловно потпомагали владу тргну и увиде да су у многоме погрешили што нису хтели послушати глас и опомене скупштинске мањине. **Једном речи настало је било време братском споразуму и договору, како да се све то исправи и пође путем даљег унутрашњег преображаја.**

Место свега тога скупштинска већина са владам одма у почетку садашњег скупштинског рада показала је да неће братског споразума и договора тиме што нас је искључила из свију скупштинских одбора и частништва па и из самог одбора за састав адресе скупштинске.

Услед таквог њиовог поступка, којим су покушали да угуше наш глас у оцени њихове досадашње владавине и програма њиховог будућег рада, ми смо били принуђени изнети засебни пројект адресе, у ком смо оценили досадању владину радњу а уједно изложили наш поглед на оно што би ваљало од сада да се уради у интересу народа и земље. Ово што беше само природна последица њиховог понашања и што су и сами у пређашњим приликама чинили као посланици у опозицији хтедоше они представити као неуставно, не водећи рачуна о својим сопствени поступцима у прошлости.

Колико су скупштинска већина и влада зашле странпутицом и скренуле са земљишта чисте парламентарне борбе, томе је најбољи доказ њихово скривање иза престола неприкосновеног и неодговорног владаоца, место да према правилним уставним појавима сами на себе приме одговорност за целокупни рад у спољној и унутрашњој политици.

После овога покушаше да средством полицијских власти сузбију у народу осуду заслужену оваким њиховим радом и да именом узвишенога владаоца изнуде и за себе народно поверење.

Но пробуђена политичка свест нашега народа учинила је услугу и нашем владаоцу и нашој земљи одвојивши владаоца од владе, и владаоцу је и сада као и свагда изразила верност и оданост а владу је осудила одобравајући рад скупштинске мањине.

Кад је опозиција радикалаца протествовала против агитација полицијских власти и кад се министар полиције уверио да се народ на све стране тужи против таквог понашања власти и да рад опозиције налази великог одобравања у народу, онда се министар нашао побуђен издати тајни распис свима полицајским властима, којим забрањује свако изјављивање поверења и неповерења скупшинарима, а у скупштини је владина већина угушила реч свима посланицима који су приликом претреса интерпелација по овоме делу хтели доказати неуставно мешање полицајских власти у политичку борбу.

Скупштинска већина, не водећи рачуна о овако многобројној мањини која представља скоро половину народа, показала се у више прилика према нама толико нетрпљива и безобзирна да нам није давала да у довољној мери употребимо једино парламентарно право што га има мањина, а то је да потпуно искаже своје мишљење нарочито у важнијим питањима.

И ако је скупштина огласила предлог за измену устава као хитан он се још не износи из одбора с намером да се пре тога усвоји: пренос железничког уговора, уступање банке страном друштву, подела земље на области и увећање порезе.

Глас, да је банкротирала Генерална Унија, којој је влада уступила осамдесет хиљада обвезница, пренеразио је свакога и народни посланици похитали су са интерпелацијама тражећи од владе одговора и тачног рачуна о штети коју смо претрпили.

Вест да министар финансије преноси тај железнички уговор на друга финансијска друштва упрепастила је сваког и приморала опозицију да од владе потражи тачна и одсудна одговора о томе преносу и о томе како влада мисли тај пренос извршити. Но влада на сва питања опозиције не даде никаква одговора, и ако га је могла дати, што значи да крије стање ствари онако исто као што је крила и само склапање тога уговора са Бонтуом у намери да скупштину са решењем тога питања изненади и да га са својом свагда верном већином на пречац озакони.

Ми смо се и прошле године најодсудније борили против овога уговора налазећи да је он посве штетан и теретан за земљу и да у највећу опасност доводи нашу економну а услед тога и политичку независност. Сад су се сви наши разлози и све наше зебње самим делом посведочиле. Падом Генералне Уније још се јасније обелоданило да је тај уговор збиља дело аустриске политике и њених планова на истоку. И сад кад влада исти уговор погоршан преноси на друго друштво то сматрамо за нашу најсветију дужност да таквој радњи владиној свима законим и уставним средствима станемо на пут.

Пошто смо стекли уверења из свију поступака владе и целе њене политике да се сва њена радња и радња скупштинске већине своди на то да пошто пото протури пренос тако штетног и опасног уговора на друга финасијска друштва и да

тим преносом привремено прикрије банкротством Генеролне Уније нанесену штету Србији а тиме уједно скине са себе одговорност за ту своју непромишљену радњу, и пошто на толико пута поновљено питање опет не одговарају — то смо се решили да при овом по нашу економну и политичку будућност одсудном питању дамо оставке на наша посланичка места и тиме народу створимо прилику да новим изборима даде израза своме мишљењу о овом велеважном питању, а владаоцу, да се увери о правом расположењу народном.

Ми смо потпуно свесни овог одсудног корака, ми смо потпуно свесни моралне одговорности коју тим кораком на себе примамо; али ми смо тврдо убеђени да тим кораком чинимо земљи и владаоцу услуге какве се захтевају од родољуба који љубе своју отаџбину више но себе, какве се захтевају од грађана који су тврдога уверења да би својим присуством у скупштини, где им се савет и реч не слуша, само припомогли да се одржи правац владе коме је по нашем мњењу већина у нашем народу противна.

Ако смо пак на погрешном путу, ако нисмо били кадри оценити праве народне потребе и жеље, онда опет дајемо народу прилике да може место нас послати људе који ће одобрити досадањи рад владин и слагати се са њеним будућим намерама и плановима.

Праштајући се са својим бирачима ми им и овом приликом благодаримо на досадањем поверењу.

У Београду, 4. Марта 1882. год.

Народни посланици:

Никола П. Пашић, Ранко Б. Тајсић, Раша Милошевић, П. J. Вуковић, Васа К. Стошић, Алекса М. Станојевић, Симо Милошевић, поп Михајил Смиљанић, Петар Стевановић, Живко М. Миленовић, поп Милан Ђ. Ђурић, К. С. Таушановић, Милош Симић, поп Иван П. Протић, Таса Бикић, Димитрије Катић, Дим. Цветковић, Љуб. Ђ. Дидић, Станко Петровић, Милосав Степановић, поп Ђорђе Милетић, Р. С. Поповић, поп Марко Петровић, поп Маринко Инковић, Милија Миловановић, Маринко Марковић, Арса М. Дреновац, Сима Несторовић, Милан Глигоријевић, поп Василије Павић, Филип Милојевић, Станоје Динић, Димитрије Ристић, Владислав Павловић, Благоје Божић, Вујица Тодосијевић, Смиљко Ћирић, Новак Милошевић, Анта Рајичић, Григорије Поповић, Јован И. Николић, Раденко Драгојевић, Илија Стошић, Лала Николић, Риста Ђусић, Андрија Перуничић, Мак. Милутиновић, Аврам П. Сандић, Ђурђе П. Ђорђевић, Савко Ђусић.

После овога изласка радикалаца из скупштине влади није остало ништа друго, но или да нареди нове опште изборе, или да погази устав па да нареди само накнадне изборе. Знајући како стоји у народу и да би на општим изборима пропала, влада је одмах била склона да саветује владаоцу само накнадне из-

боре. Да се владалац двоуми, да ли да послуша ове опасне савете својих саветника, који само о себи мисле, могло би се судити по томе, што ево до и данас још нема указа о изборима.

Овако устезање владаоца, да пође за мало промереним саветима својих министара, било би са свим на свом месту. Мудар владар мора увек водити рачуна о свима крупнијим чињеницама у држави. А једна таква крупна чињеница то је ово: Већи део наше штампе сматра накнадне изборе као гажење устава. Радикална и либерална странка, као и социјалистичка и демократска група, а то ће рећи већина народа, тврдога су убеђења, да онога дана, кад се нареде накнадни избори, онога дана уставне су границе порушене и прегажене. И ово није схватање за инати, из пркоса, не, већ то је најдубље уверење засновано на најсавеснијем проучавању самих уставних наређења, и нико и ни чим не може уверити поменуте партије и групе да је њино схватање погрешно. Према овоме може се замислити од каквога је значаја корак који већина штампе, већина партија и већина народа сматра као корак неуставан, као корак којим се руши устав. Према томе ми држимо, да они који имају да учине тај корак, водећи рачуна о овом расположењу већега дела јавнога мњења, пре ће се добро промислити но што се реше на овако опасан крок. А да у оваком кораку може бити велике опасности, близу је памети. Ако се гажење устава почне *одозго,* где је тај ауторитет што ће зауставити да се не почне и гажење *одоздо.* Ако погазе устав они, којима он даје сва права, све повластице, — с каквим ће се правом тражити да га не газе они, којима он доноси само ограничења — т. ј. ако га погази *влада* у име чега ће тражити од *народа* да га он чува? Ако стану газити устав они, којима је он *привилегија,* може ли се очекивати да ће га штедити они, којима је он *стега!* А кад се на уставне границе учини јуриш и одозго и одоздо, кад оне буду проломљене и оборене — где смо ми онда? У добу *права теснице,* у добу *ко буде јачи*, а то ће рећи у добу наше опште несреће. Нека би наша нејака земља била поштеђена од ових тешких искушења.

* * *

Оно идентифицирање владаоца с владом, о коме смо говорили у прошлој свесци „Рада“, на жалост продужило се од тога

доба још у већој мери, што се најбоље могло видети у краљевом путовању. Ми можемо само жалити ову појаву, али шта ћемо, ваљда је записано тамо негде у књигама судбине да тако буде. Дужност нам је била да наговестимо: какве незгодне последице могу отуда произаћи, што смо у прошлој свесци и учинили а после тога нама може бити све једно како ће се даље у томе правцу радити. Има и општих ствари о којима је ипак позван да се у првом реду и највише брине онај кога се највише и тичу. Французи лепо кажу: Il ne faut pas être plus royaliste que le roi lui même.

* * *

Устанак на српском југу још једнако траје. Тек што га Аустријанци са великим напорима и још већим трошковима погасе којекако на једном месту, он с новом жестином плане на 2—3 друга места. У Далмацији, Босни и Херцеговини, све је земљиште вулканично; устанак је као подземни пламен који се не дâ лако погасити. С великим напорима Аустријанци ће најпосле ваљда и успети да за неко време запуше вулканске одушке и ждрела, али и то само за то, да после краћег или дужег времена бујица народнога незадовољства са устостручeном снагом поново куљне на њих као усијана лâва.

Београд, 24. Априла 1882. год.

П. Тодоровић.

КЊИЖЕВНОСТ.

Око у животиња. Од Жив. Живановића. Отштампано из „Просветног Гласника.“ Београд.

При претресању ове књижице нећемо се упуштати у ситнице, јер су ретке стране где не би имало шта да се примети, а на понекима имали би смо и по две и по три примедбе да учинимо, те би нам онда претрес био већи него сама књижица пишчева.

На 4-ој стр., 8-ом реду, оздо, говорећи о чулу пипања налазимо: „а главно му је седиште у врховима прстију.“ Према овоме, сваки онај који не зна где је „главно седиште“ чулу пипања мислиће да је у „врховима прстију.“ Мислиће да је ту центар свему пипању, које је распрострто по кожи, и тим ће добити погрешан појам о самој ствари. Ствар је престављена неистинито и нејасно.

На страни 10-ој, 7-ом реду, озго, вели се: „На задњем крају ока, управо на супрот од рожнице има једна петељка, за коју кад се узме око у њој виси, као каква јабука о својој петељци.“

У почетку свога анатомског описивања па и сад г. писац нам рече, да је око округло — као јабука, кугла, а сад на један пут каже да има неки „задњи крај.“ И ко не зна структуру ока, мислиће одмах да има и предњи крај, из чега излази: да око није округло већ дугуљасто, по што има крајеве. А по што је ово намењено људима који не знају на ситније склоп ока, то им г. Живановић чини врло рђаву услугу својим описом. Срећом, упутио је своје читаоце још напред, да узму како „бравије“ око, те ће се тим уверити да је око заиста округло и да нема ни „задњег“ ни „предњег“ краја.

За тим каже даље: „Тај додатак ....“ (а то је очни живац); то је један део ока, без кога ми не би могли ништа видети.“

И овде је збрка појмовā, јер вели најпре да је „очњи нерв“ „додатак,“ а одмах после каже да је то део „без кога не би могли ништа видети.“

Све што је додатак није главно, а што је главно не може бити додатак. И очни живац (nervus opticus) заиста је главни део у оку.

На истој страни, у 9-ом реду, оздо, вели: „Ваља напред да споменемо, да се живци оба ока даље у унутрашњости укрсте: живац десног ока прође на леву, а живац левог ока на десну страну.“

Врло нам је жао што видимо цитирана имена научењакā Gegenbauer-а и Carrus-а јер да нема тих цитата знали бисмо на чисто да писац није ништа о томе читао. Овако морамо мислити, да или није разумео оно што је читао или није пазио. Најпосле, ко зна да ли је и читао, па је опет дрзнуо да покрије своје незнање именима научењакā. Желели бисмо да нам писац цитира и стране, где је нашао овако апсолутно укрштање живацā (код човека, јер он је почео описивање човечијег ока) кад је већ имена цитирао.

Да је узео и најпростије руководство описне анатомије, нашао би: да се код човека укрштају само унутрашња живчана влакна, а спољна остају неукрштена, на истој страни.

Одмах даље вели: и сваки за се у мозгу се „свршава код тако званог *видног обрешка*.“ Исто од прилике каже и на 23-ој страни оздо.

Није тако г. Живановићу. Ни један живац се не „свршава“ у мозгу, већ је ту њихов почетак, корен. Можда ви мислите да је то све једно рећи: „свршава се“ или „почиње“, „корен“ или „гране“. С тога ми вас упућујемо на један најпростији пример, из кога ћете се уверити да није све једно. Посеците све гране на једном дрвету, па ћете видети да се неће осушити, а разрушите му корен, оно је пропало. Исто тако од прилике бива и с нервима. Њихов је корен, почетак у мозгу и кичменој мождини на разним тачкама, а свршетак на периферији и у разним органима. Није то узето тек онако, случајно, да се каже почетак и свршетак. Не, то је анатомска разлика, која се *не сме* и *не може* мешати. —

И заиста, из даљег говора види се, да писац мисли да су средишта живчаној системи у органима и на периферији а не у нерваним центрима, мозгу и кичменој мождини; јер вели одмах даље: „а овде напомињемо да од сваког органа: од ока, од ува, од језика, од прстију, од коже — воде живчана влакна до мозга или до кичмене мождине“.

На стр. 11-ој, реду 11-ом, озго, вели: „Зеница, светиња ока, у коју по народној речи, не сме нико дирнути, и која је симбол највеће осетљивости“.

По оваком описивању, ми бисмо просто мислили да је зеница неки орган, нешто материјално, и да је тај орган најосетљивији на човечијем телу. Истина одмах даље вели: „зеница је прозорчић“, (а напред је казао „рупица“), ву тиме још нису читаоци на чисто да тај „прозорчић“ није „највећа осетљивост“, као што писац тврди народном речи.

На истој страни, 3-ћи ред, оздо, вели: „И у другим деловима и опнама ока има крвних жилица, јер свима треба хране“.

Ово је просто говор „на памет“ кад се овако што каже. — Зар писац не зна да $^3/_4$ делова у очној кугли нема крвних судова? — Зар не зна да рожњача нема крвних судова? — Па кад не зна а нама можда неће веровати, онда нека му каже један од најбољих модерних француских анатома: „la cornée ne presente ni artères, ni veines, ni vaissaux lymphatiques“, (Sappey, t. III-ème, pag. 763), што значи: рожњача нема ни артерија, ни венâ, ни лимфатичних судова. Ако ли случајно писац не зна француски, а он нека узме немачке писце; нека узме Хенле-а, Хиртла, Еби, нека узме кога хоће, па ће наћи то исто, и увериће се те више неће ваљда тако „на памет“ шарлатанисати.

Тако исто ни кристално сочиво, па ни стакласто тело (corpus vitreum), које испуњује две задње трећине очње (куглине) шупљине (а предњу трећину попуњују сочиво и „очња водица“) немају „крвних жилица“. — На оваку погрешку могла је писца навести једна околност, а та је, ако је читао ембриологију и нашао тамо да се одваја једна гранчица од arteria centralis retinae, и пролази кроз стакласто тело. — Ну то не бисмо могли никако да му примимо као извињење, јер би значило, да није с пажњом читао, пошто се свуда каже да та гранчица постоји само код *фетуса*.

Казавши како и у другим деловима и опнама ока има крвних жилица, писац додаје са свим карактеристично: *„јер свима*

треба хране". Међу тим не само да рожњача, сочиво и стакласто тело немају крвних жилица, већ има и других делова у организму који их немају, а и овима такође „треба хране", па се при свем том хране, живе, расту, болују. И сви ти делови хране се имбибицијом (per imbibitio) из суседних крвних жилица.

На стр. 13-ој, 1-ви ред, озго, вели: „Последњи слојеви зову се слој *штапића* (краћих и дужих) и том се слоју придодаје нарочита важност за осећање, т. ј. *разликовање* боја при гледању".

И овде нас писац вара, јер не зна да у мрежњачи онај последњи слој није састављен само из „штапића", већ анатоми кажу да има тамо и *конуса*. Не зна ни то, да на основу ове анатомске разлике, постоји и физиолошка разлика: — да постоји Шулце-ова (Schultze) хипотеза о томе да се „штапићима" никако „не придодаје нарочита важност за осећање, т. ј. *разликовање* боја", већ са свим преокренуто: да штапићи примају светле утиске, а конуси служе за „разликовање боја". Даље, да исти научењак поткрепљује своју хипотезу ноћним животињама, које немају конуса, шта више ни macula lutea, с тога што им нису потребни да „разликују боје".

Писац ни патологију очњу не оставља на миру, и ако и о њој мало што зна, као год и о анатомији ока. Тако на стр. 13-ој последњи ред, и 14-ој у првим редовима прича нам овако:

„Често се чује реч „истекло му око", и она се односи на повреду рожнице, услед чега и очња водица истече, око усане и — обневиди".

Овако би тумачиле „обневиделост" само бабе које и не знају за рожњачу и „очњу водицу". Ну и г. писац у тумачењу очних болести није даље умакао од баба и ако зна за ове делове ока. Да је он мало више пазио кад је писао поменуте редове, не би одмах на 16-ој и 17-ој страни рекао: „да *и из ока* може да се вади по нешто, и тако сочиво може да се удали из ока срећном операцијом вештих очњих *лекара*. Не би, велим, долазио у контрадикцију бар са самим собом, те бисмо му лакше опростили тумачење „обневиделости". Писац зна дакле чак и то, да се сочиво може вадити из ока па да се опет може видети, а при том каже да кад се рожњача порани „око истече" — „обневиди". Заиста, овако се не би могло говорити кад би се колико толико знало о структури и функцијама ока па ма се ништа не знало из очње патологије.

Мисли ли писац, кад се „вади" сочиво да се не порањава рожњача, да не истиче ништа из ока, па ма то радио и највештији „очњи лекар", ма то била и „најсрећнија операција"? — Из његовога описивања види се, да заиста тако мисли, те с тога сматрамо за дужност да кажемо читаоцима, да није тако.

И највештији лекар не може извадити сочиво из очне кугле, а да не порани, не расече рожњачу. Кад се рожњача расече и нож уђе у очњу коморицу,[1] водњикаста течност (humor aqueus), или као што писац вели „очња водица" одмах истече. Оператор затим извади сочиво; но како све то врши, о томе није нужно даље. Нама је нужно да кажемо само то, да коморица не остаје празна ни једног секунда. И заиста, чим је услед убода рожњаче истекло нешто течности одмах се коморица напуни истом таком течношћу, коју ексхалирају крвне жилице суседних делова (дужице, цилијарног тела (corpus ciliaris). Под завојем се врло брзо залечи порањена рожњача и „око не истече", човек не „обневиди" као што вам писац прича.

Да идемо даље редом: „Просторија испод рожнице, у којој је стајала та водица, зове се очња водица".

Мало час, на 13-ој страни дефинисао је очњу водицу, а сад на један пут је опет дефинише и вели: да је то „просторија"! Заиста, г. писац је морао имати у својим рукама неко особито око, како досадањи анатоми не познају. Познато је свакоме при том, да кад се какав мехур пун воде провали, он спласне, дувареви се приљубе и не виде се никакве „просторије". То исто било је и с мртвим оком, које је г. Живановић секао, те с тога смо убеђени да он није видео никаквих просторија, тим више што у коморицу може да стане само осам капљица течности. Што се тиче саме ове дефиниције, да се та „просторија" зове „очња водица", — о њој нећемо ни говорити, она иде у рубрику бесмислица. —

Како рекосмо да се нећемо упуштати у појединости, поменућемо још две три погрешке. Тако се на 32-ој страни налази: „Има и трећа врста живаца *ганглије* називате, који су дуж кичме у шупљини тела". Од овакве погрешке писац се могао сачувати да је прочитао, ако не што друго, бар М. Ђ. Мили-

[1] Ми признајемо само једну очњу коморицу па с тога не кажемо ни „предњу" ни „задњу", већ просто коморицу.

ћевића *српски превод* физиологије и хигијене од Др. Далтона, где се на 98-ој страни лепо објашњује шта су ганглије, и кад би то прочитао не би зар ганглије звао живцима.

Да идемо даље.

На 33-ој одмах с почетка вели: „Сваки се живац састоји из три дела: из једног танког *влакна*, које иде кроз сред среде живца; из живчане *мекоте*, која облаже живчано влакно и око свега тога налази се *живчана опна*. Што је који живац ближе свом крају све је тањи; а боје су сви *беле* (зар баш сви?!). Овај придодатак о живцима у опште неће нанети на се прекор.... Потпуност сазнања (овде незнања. Реф.) као и потпуност исказивања, при довољном стрпљењу, не остаје без повољних (а овде врло рђавих. Реф.) последица“.

Да читалац коме ствар није позната не би и сам поверовао овоме, ми се журимо изјавити да је овакав опис нерава лично пишчев и да је он с тим описом са свим усамљен. Сви знатни хистолози описали су живац као неки снопић, који се састоји из безбројно много нерваних кончића или влакана, која су везана једно с другим неким спојним ткивом, и тек ти кончићи састоје се из три дела, т. ј. Швалове опнице, „живчане мекоте“, (мијелина) и једне централне нерване жице (cylinder axis). Код нашег писца свега тога нема; код њега је живац састављен само из последња три дела: „влакна“, „мекоте“, и „опнице“, па ма он био дебео као конопац, то је за њ са свим све једно. —

Још ћемо само једно изнети.

„Има људи, који удаљене предмете добро виде. Они се зову даљовиди. Има људи, који блиске ствари не виде. Они се зову *кратковиди* стр. 35.“!! Верујте ми читаоци да нисам даљовид, па опет видим врло добро удаљене предмете. Верујте и то, да сад баш седи поред мене један кратковид човек, кога запитах: колико је часова на црквеном торњу, а он рече: „па зар не знаш да сам ја *кратковид* и само блиске ствари *добро видим* без наочара?“

Из свега до сад реченога излази, да ми ником не можемо препоручити на читање „Око у животиња“, јер ће се са свим погрешни појмови добити о овом органу. Ми бисмо се још обратили г. писцу с молбом, да се не шали још који пут накара-

ћивати науку, а просветном савету с предлогом, да боље пази кад што претреса и препоручује, те да овака дела више никад не добију његово одобрење и препоруку. С. В.

Мапа Србије. 1:242.000. Наше министарство просвете од неког доба почело нас је изненађивати неким својим радовима. У њему се много што шта уради мађионичком силом да нико не зна и да се нико не сети, па после неког времена видимо да такви радови буду изложени разним приговорима и нападима и најзад подлегну суду озбиљне критике.

Са једним од својих радова, изненадило нас је министарство просвете и 1878. године, издавши на свет мапу Србије у старим границама за основне школе од непознатог нам картографа. Ова мапа, то је прави монструм у картографији, који се може видети у Србији, земљи на оријенту, у којој вазда друга призрења и други погледи претежу, а не спрема и стручност у каквом послу.

Ми смо се надали, да ће се у своје време наћи когод од компетентних људи, који ће исказати свој суд о таквој карти, која је доста стала министарство просвете, а од које школа никакве вајде није имала — али досад то нико не учини. Том приликом држали смо, да би требало, по нашем мишљењу, коју рећи и о самом начину, којим се служи министарство при давању оваког посла, јер од тога потичу и свеколике погрешке и неправилности.

На један мах, пре неколико дана, читамо један оглас у српским новинама, којим се јавља, да је изашла из државне штампарије мапа кнежевине Србије са новодобивеним окрузима, и препоручује се не само школама но и појединцима па и надлештвима.

Чим смо добили прилике да видимо ову карту и стали разгледати по њој, одмах смо на први поглед приметили и големе погрешке, које се, по нашем мишљењу, не могу ничим оправдати.

Ми нисмо вољни, а сматрамо да би био то излишан посао и да би нас он и далеко одвео, ако би се упустили овде да износимо све махне и недостатке ове карте, које смо тек на први поглед уочили. Ми ћемо само неке од тих махна и погре

шака изнети читаоцима, па они нека према томе даље суде и о осталој изради и пажњи, која је поклоњена оваком једном важном послу.

Пре свега приметили смо махом да су одстојања појединих места са свим погрешно на карти преставључена. Многа села и важнија места у опште често су само забележена, колико тек да их има, не пазећи ни мало на то, како стоје, у ком правцу, колико су удаљена и т. д. Ту се није пазило, да ли на прилику, рецимо, у београдском округу (ово је тек ради примера) кад се пође од Београда југозападно, треба да дође пре Барајево или Лисовић, да ли је село Славковица у ваљевском или рудничком округу (на карти две Славковице), да ли треба да дође на граници рудничког округа село Смрдљиковац или Славковица, као што стоји на карти, јер је одстојање између ова два места ни више ни мање од 5 сати; да ли је Вињиште, село, од Крагујевца удаљено 1 или 3 сата; да ли је село Плужина, између Дервена и Нишеваца, као што стоји на карти, или пак између Нишеваца и Лалинаца; да ли је Црнољевица на десној, или као што треба да стоји на левој страни Тимока, и још силество таких грубих погрешака.....

Колико овака карта одговара захтевима а нарочито за основне школе, где се пази на постунност и очигледност у изучавању домовине, нека на то питање одговоре они, којих се то непосредно тиче.

Орографски део у опште је неправилно, непотпуно и сакато престављен. О пластици нећемо да говоримо. Ради примера, упућујемо читаоца нека погледа где је Чигота, где Медведник, Маљен, Озрен, Гучево и Девица преставључена, па онда нек нам се не замери што кажемо, да у нас иде све по старом, само у другом издању и облику. Мање важнији висови забележени су на више места, а далеко већи изостављени; а о самом разликовању висова и да не говоримо. Ово последње особито је нужно за ученике, кад изучавају конфигурацију земљишта.

Хидрографији је у опште, види се, поклоњено више пажње, зато је боље и израђена.

Нашли смо доста погрешака и у називима села и планина, те из тога изводимо да је какав странац морао ову карту радити. Тако ради примера да наведемо: Бурдим место Бурдимо, Грбавча м. Грбавче и т. д. или код планина: подгорачке планине место Маленик, Бељаница место Биљаница (зна се откуда је

овај назив) и т. д. Преко наше границе налазимо Препоље а зна се да и тамошњи и наши у Србији зову Пријепоље. Гусиње и Плаву наш картограф даје Црној Гори, и ако то нису могле учинити ни велесиле после берлинског конгреса.

Мрежа путова по Србији, на коју је наш картограф толико пажње обраћао, није потпунце изведена. Не налазимо да је на карти обележен пут од Крагујевца за Брзан, или пак нов пут од Крагујевца преко Сабанте и даље; од Ужица за Златибор и други за Бајину Башту; од Горњег Милановца преко Рудника за Шаторњу и даље. Значајно је, да је наш картограф спровео пут од Ваљева за Ужице, место преко Ластре и Букова, у страну, од прилике за 3 сата т. ј. преко средине Маљена!

Ми се за сада ограничавамо само на ове погрешке, које смо уочили тек на први поглед као што напред рекоемо, жалећи јако, што је овакав важни посао Министарство поверило не стручном лицу путем стечаја, као што би требало да је, већ испод руке каквом свапітару, који нас може изненадити скоро опет каквим послом за који он није дорастао.

О.

БЕЛЕШКЕ.

— **Лонгфело.** У средини прошлог месеца умр'о је у Кенбриџу у Америци, популарни амерички песник Хенри Вадсфорт Лонгфелō. Он је рођен 1807. и још као ђак на университету у Брунсвику певао је песме и радије се бавио појезијом и изучавањем књижевности него правним студијама на које су га родитељи упућивали.

По свршеним университ. студјама постао је професор за нове језике и књижевности на оном истом колежу у Брунсвику на ком се и сам учио; да би се за ту дужност што боље спремио провео је неколико година у западним европским земљама. Импресије са свог путовања по Шпанији, Италији и Француској побележио је у занимљивом путничком дневнику. „С ову страну мора“ — „Oatre mer“. 1829. год. вратио се на своју дужност у сједињење државе. 1835. постао је професор за нове језике и књижевности на универзитету у Харварду пошто је једну годину дана пре тога пробавио у Северној Ђерманији. Професорску дужност у Харварду отправљао је све до 1854.

Песничка и књижевна радња Лонфелова врло је обилна. Он је доста преводио с немачког, француског, талиског и шпанског језика и у тој радњи најзнатнији му је превод Дантеове „Божанствене комедије“. Бављење у Ђерманији било је врло значајно за његово песничко образовање. Од тог времена почели су утврђивати свој уплив на његову песму романтичке средњевековне традиције и хумане, космополитске мисли прошлог века. Његова песма дише чистом човечанском љубављу, и због тога је баш по наше мишљењу и био као песник љубљен и поштован. По његовом мишљењу велики песници нису велики ради оног што је народно у њиховим песмама, него ради оног што је опште човечанско. Песник треба да ногом стоји у својој отаџбини али да се главом узвишује изнад патриотичког ваздуха „(their roots are in their natifie soil but their brancheo waffe in the unpatriotic air)“. Најлепше су песме Лонгфелове оне у којима предмет даје највише прилике да се види благородно срце и хумано осећање песникаво. Као што је н. пр. „Хијавата“ дуга прича о животу староседиличке расе американске

која је у борби са цивилизован дошљацима из Европе гинула и пропала; или као што су оне ситније песме у којима опева бедну судбину робља у Америци, или оне песме које је назвао „Глас из ноћи“ Лонгфело није песник великог, силног уображења, нити долази у ред оних ретких инспирисаних, ђенијем задахнутих песника који су способни да без помоћи науке или философије какве одкривају лепоте у природи и делима људском и да те лепоте описују и прослављају. Његове дуже песме, па и сама „Хијавата“ која је оцењена као његово најсавршеније дело, показује нам да је он природу више из књига него из непосредног посматрања познавао. У „Хијавати“ (Hiawatha) [1] има толико старих прича црвене расе, толико митолођије индијске да се једва читати може без коментара и речника. При свем том његова песма има доста и лепих страна; ако у њима нема Омировске истине и свежине, оно има често Вирђилијеве елегантности, а осем тога кроз његове песме нарочито оне за које рекосмо да су најбоље — веје нека сетост, која ради на осећање човечије и ражнежава га.

Лонгфело је својом песмом будио симпатије и својих суграђана наспрам презреног африканског роба у оно исто време кад су врли свећеник Ченинг и г-ђа Бичерстова у својим предикама и романима протестовали у име хришћанства и човечности против установе робства у Северној Америци. Он је целог свог живота и свим песничким делима својим био апостол човекољубља, слободе и врлина. Нека је и од наше стране пошта спомену таквог човека и песника. **С. Н.**

— Чувени енглески природњак **Чарлс Дарвин** умр'о је 7 (19) априла ове године у Дауну у Кенту поживевши 73 године (рођен је 31. јануара 1809. у Шрусбери). Велики научник познат је са својих радова по целом свету. Колико је поводом његових радова у нашој књижевности урађено може читалац наћи у „Побратимству“ (свеска за Новембар 1881. стр. 747.)

Основна мисао његове теорије, на коју мисао он никако није дошао случајно него дугим проматрањем, јесте у том: да видови животиња и биља нису стални и непромењиви, него да су се понајлак развијали. Пре Дарвина мислило се да су видови непрестано једнаки пошто их је један пут бог створио, или су тек плашљиве и непотпуне сумње против такога погледа изношене. Дарвину је остало да цело питање реши на основу тачнога проматрања. Проучавајући колико погодбе за живот утичу на животиње он је нашао да промена хране, промена

---

[1] Ову причу превео је у *прози* и нешто скраћену г. Л. Костић.

климе, па и појава непријатеља знатно измењују видове. Та се измена постепено развија тако, да први потомци вида под промењеним приликама претрпе мале промене, доцније постају те промене све знатније и резултат од њих буде варијетет вида. Сам природни ток доноси собом да се једни од ових варијетета живећи под угоднијим приликама више распростру, а други да угину. А кад се један варијетет пређашњега вида довољно намножи и распространи, онда он престаје бити варијетет, и онда је он нов вид (без икаке помоћи више натприродне силе).

Ове је мисли изнео Дарвин 1859. године у свом епохалном делу „Постанак видова“ (origine of species).

Дарвин се учио на университету у Единбургу и Кембриџу, али је најглавнији његов рад у властитом проматрању и учењу. У младости је био врло страстан ловац, и ту је већ имао прилике да проучи животиње у дивљини. Године 1831. кренуо се на први велики испитивачки пут. Од године 1842. живи тихо и одвојен од других послова осим своје науке на свом добру у Дауну у Кенту.

Пред гробом тако великога човека заборавља се националност његова, и људе свих народа обузимају два силна осећања: жалост за честитим човеком и поштовање за велике радове његове.

УРЕДНИКУ „РАДА.“

Господине,

У 2-ој свесци „Рада“ стр. 186 г. А. Алексић, говорећи о старинским остатцима у садањој Мачви, пита: „Да ли је Сирмиум био само на простору *садање сремске* Митровице, или се тај град простирио и даље на *наше* земљиште?“

Немам при руци свију писаца о Сирмиуму, али ћу ипак напоменути нека дата, као кажипут где је био Сирмиум или „Казан“ како га у подсмех називао аварски Хахан Бајан. 567 г. посл. Хр. договори се Бајан са Лонгобардским краљем Албоином, да заједнички униште Гепиде. Гепиди су владали земљиштем од р. Тисе над десном дунавском обалом, над Сремом и градом Сирмиумом. Бајан и Албоин изврше свој уговор и униште Гепиде, који баш ове 567. г. и предаду Сирмиум византијскоме цару.

Разљућен на ово Бајан, сагради флоту на Дунаву, упути је Сирмиуму мимо Сингидуна (дан. Београд), а сâм с војском

преким путем дође до Сирмиума и ту се улогори. Кад му приспе флота, направи мост преко Саве. Ово је било 579. г. Мемандро вели (110—120): . . . *„јер овај градић* (Сирмиум) *лежећи на Сави и на једној адици“* зашта је по округлој форми наличио на казан. Онда је Бајанов посланик у Цариграду говорио: „да су обе обале Савине мостом спопчане; Сирмиум је издубљен; Авари га освајају и Сава је поседнута тако, да се у Сирмиум рана унети не може.“ Овом приликом вели се, „да се римска војска *ушанчила на двема маленим савским адицама — Кассији и Карбонарији, које су много сметале Аварима при отимању града* (Сирмиума).“ Овом приликом састао се Бајан са византијском градоначелником Теогнисом на *левој* обали р. Саве. Авари су освојили Сирмиум 581. године.

Према овоме опису, прома овим адама г. Алексић најбоље може оценити, гди је био „Казан“ — Сирмиум.

Мени је казивао Мијајло Гератовић из Дреновца, да су негде у баруштинама изнад Дреновца некакви Мачвани, ватајући рибу, кад се излије вода, натрапали и видели велико звоно црквено, али га нису могли наћи, кад је вода пресушила.

Папа Адриан, постављајући Методија архијепископом Пановије, вели, да он воспоставља архијепископство града Сирмиума, које је престало 582. године (Dudik 187—190).

Из овога јасно излази, да је стари Сирмиум трајао до 582. г. па између 582. и 870. г. морао се догодити неки преврат или само политички или још и физички, услед чега је престала архијепископија Панонска, и тек је обновљена у трећој четвртини IX века.

Г. Алексић је заподео веома велико и важно питање о кориту реке Саве између 581 и 874 године. Од решења тога питања зависе и мере, које треба предузети, да једнога дана не угледамо Саву, *може бити*, да је себи прокрчила *старинско* (?) корито преко средине Мачве.

1. Марта, 1882. г.
Београд.

Ваш поштовалац,

П. Срећковић.

Власник и одговорни уредник **Пера Тодоровић.**

UNIVERSITY OF MICHIGAN
3 9015 03974 1965

DO NOT REMOVE
OR
MUTILATE CARDS